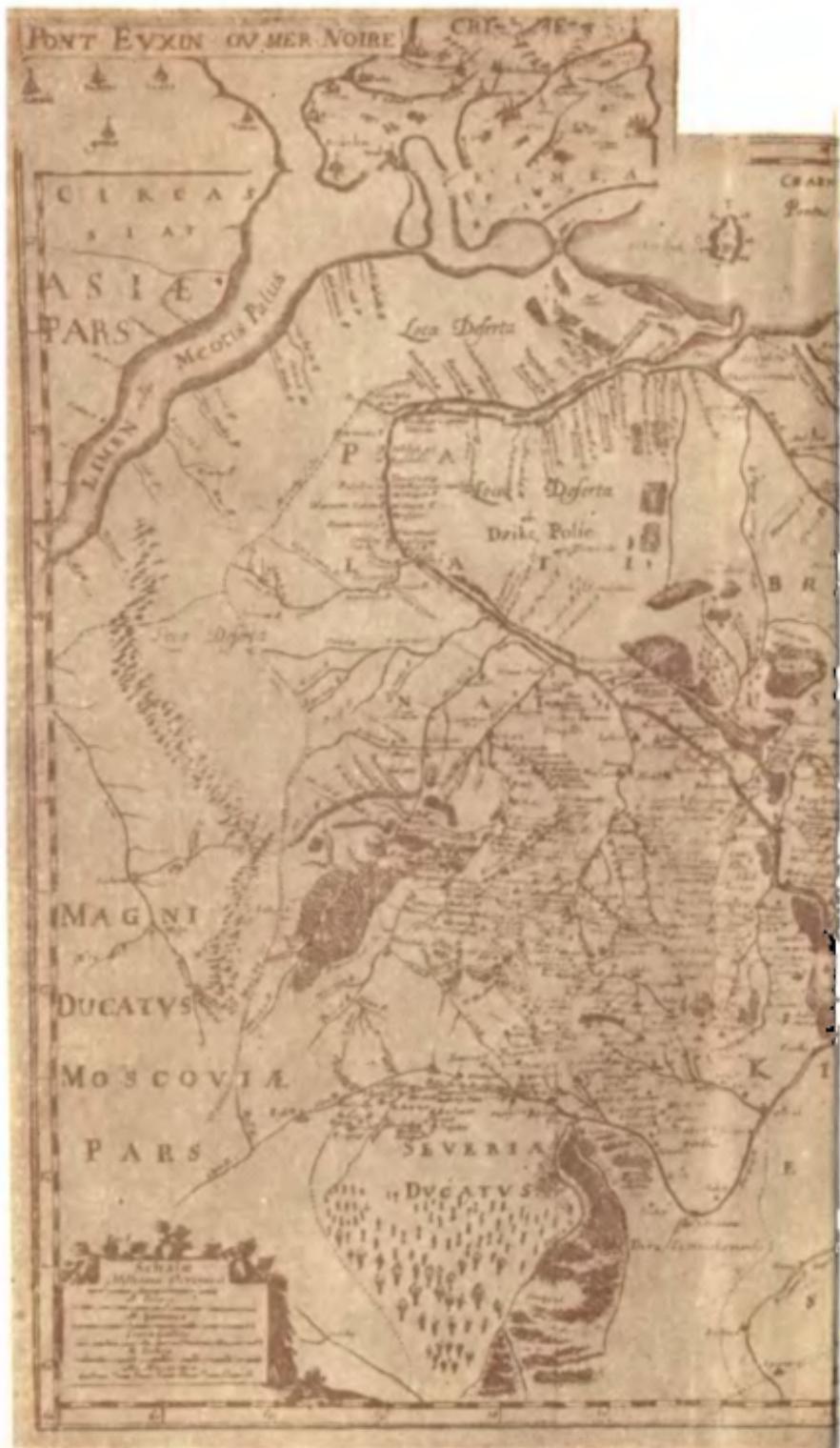

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Я, БОГДАН

Павло
Загребельний

Я, БОГДАН

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Я, БОГДАН

(СПОВІДЬ У СЛАВІ)

Роман

©ЖС

КІЇВ
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
1983

В историко-философском романе известного украинского советского писателя воссоздан образ выдающегося полководца, мудрого политика, тонкого дипломата Богдана Хмельницкого, возглавившего полную драматизма освободительную войну народных масс Украины против социального и национального гнета, войну, которая увенчалась на Переяславской раде в 1654 году воссоединением Украины с Россией. В писанном в форме монолога романа-исповеди Богдан Хмельницкий выступает и как выдающаяся историческая личность, гетман, и как обыкновенный человек — в славе и величию, в раздумьях и сомнениях.

Рецензенти: А. А. Дімаров, Л. Д. Дмитерко

3 70303-031
M223(04)-83 26.83.4702590200

© Видавництво «Радянський письменник», 1983

...Чи я правда, чи я кривда,
І чи ї ми діти.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Как нужно создать эту драму?
Облечь ее в месячную ночь и ее серебристое
сияние и в роскошное дыхание юга.
Облить ее сверкающим потопом солнечных яр-
ких лучей, и да исполнится она вся нестерпимо-
го блеска!
Осветить ее всю минувшим и вызванным
из строя удалившимся веков, полным старины
временем, обвать разгулом, «козачком» и всем
раздольем воли.
И в потоп речей неугасаемой страсти, и в реши-
тельный, отрывистый лаконизм силы и свободы,
и в ужасный, дышащий диким мщением порыв,
и в грубые, суровые добродетели, и в желез-
ные несмягченные пороки, и в самоутвержение
неслыханное, дикое и нечеловечески велико-
душное.
И в беспечность забубенных веков.

НИКОЛАЙ ГОГОЛЬ
Наброски драмы из украинской истории

Яку ж мені обрати пору?

Коли засинають втомлеші любощами закохані, коли в тяжкому маренні стогнуть змучені безсонцем старі люди, коли королі сходять з пишних своїх паласів у позолочених рамках, а давно вмерлі красуні шукають свою павільйонну втрачену приступливість, коли жоден птах не заспіває, коли ще не леліє обрій, коли зітхання проноситься в просторі й лине сум пад степами,— може, саме тоді й мені з'їхати з високої круглої купи каміння посеред просторії київської площини моєї імені й поскакати на бронзовім коні, весело замахуючись бронзовою булавою під бронзовий цокіт копит, розлякуючи малечу, яка так любить грatisя біля підніжжя пам'ятника? («В темших лаврах гигант на скале завтра стапет ребячої забавої...»)

Та вже зривався з скелі один гігант і скакав отак крізь віки, і цокіт копит розлякував нещасних сиріт, покинутих жіпок і занедбаних людей.

Тож не буде цокоту і скакати я не буду.

Хоч і на коні (бо як же інакше?), але безгучно, поліпшу я над степами, ріками й лісами, під безобрійним небом, над безшляхою землею, в темнощах і тайнощах, в гучній тиші моєї безмежної самотності...

Гей, панове-лицарі!

Я лежу в темряві без сну вже три місяці й дванадцять днів. Я лічу дні й почі, як нещастя.

Страшна покинутість уночі. Хтось прийде, присунеться нечутно, поставить штыво, поправить подушку, схилиться над мною, прошепоче ласково: «Батьку!», але мене тут немає, я лежу й не лежу, дух мій давно відлетів з цього темного покою, дух рветься до північної, але падає й падає на землю. Накрити б усю її паче крилом божим!

Гей, лицарі-браття!

Я народився в грудні, па третій день різдвяних свят, в місяці пародии святих, деспотів і археологів, які викопують давно вмерлі святощі. А може, я ніколи й не народжувався? Бо пе було в мене пі дитинства, пі юності, не відведено мені звичайних людських утіх, хоч страждань відміряно доволі, навіть ім'я моє

справжнє — Зиповій-Зепобій і Теодор — забулося через свою певність (власне, вони мають те саме запачення в своїй грецькій формі: Зепобій — життя, дароване Зевсом, Теодор — дарований богом, богом данний), я сам відступув його в забуття, бо я — гетьман. Я — Богдан.

Гріх, недуга, загибель не для мене. Бо хіба може бути грішним цілій народ, хіба може віп стати недужим, хіба може загинути? А я — народ.

Горда постава, випнуті груди, розпростані плечі, рука зметнулася з булавою весело й владчо («У Києві пад горою з золотою булавовою»). Таким мене змалюють живописці, таким передадуть історії. На парсунах лице мое матиме барву слонової кістки. Пожовкливий левкас. Яйце. Що вилупилося з того яйця? Народ український? А де ваявся я сам?

Мене сприйматимуть таким, як на парсунах безіменних козацьких мальярів і на штиху голландського майстра Гондіуса. З вусами, товстий, з плюмажем на шапці й з булавою в руці. Навіки такий. До того не іспував. Народився вусатим, а булавою, в шовках і золоті. Народився Богдан. І піколи не вмирав. Живу далі далі, роз простуюся, мов неприступний праліс.

Про мене написано стільки книжок, що пезмога не те що прочитати, а й полічити. Единий, хто зміг осiąгнути все написане, — я сам. Я міг би сказати цим людям усе, що думаю про їхні нечисті наміри, нечесні прийоми, фальшивий пафос, нерозумний гнів, безмежну хвалу й ще безмежнішу хулу.

Але я мовчачиму. Скажу лише, що насправді піколи не був такий бравий і хвацький, як мене дехто малював. Я виступав тяжко, не вбирався в шовки й оксамити, булава лежала на плечі каменем, був я старий, виснажений, згорьований. І безсилий. А гетьманське безсилля страшне своїми вимірами. Воно перевищує все відоме на землі й на пебі.

Втішати мене ніхто не може. Навіть сам господь-бог. Та він і не втішає цікого. В моєму серці вмістилася вся Україна. І воло не витримало. Бо людське. А боже? У бога немає серця. І мислі немає. Тільки влада — неосягальна. Та що влада, коли перед тобою — земля велика і народ на ній?

Шкода говорити!

Ночами приходять до мене вбиті товариші і ми ведемо розмову до самого світу, поки ніч стас хлялою і блідою, як труп. Мертві всі рівні, вільні від усього. Та й вони просять мене: «Батьку, обійми за нас ранкову зорю! Обійми, батьку!»

А мені хотілося, щоб рапкова зоря обіймала мене. Мені ж ще треба було не лише дихати й жити, а й зпати. Я перестану дихати жити, але знання зостануться навіки.

Гей, браття-молодці!

Для мене вже не існує «тепер», не існує «колись», я живу поза часом, форма й сутність моєго іспування — пам'ять, власне, я і є пам'ять, і тому я вічний. Ось уже попад триста років беру

я приступом ворожі фортеці, чую хрипіння вимпраючих, благанил
зрадників, приречених до страти, дике татарське виття, кінський
тупіт, який проростає крізь мене, як степові трави.

Хто сказав, піби Вавілонська вежа завалилася? Люди й ділі
будують її не зупиняючись, тільки зветься вона пам'яттю. Бу-
дують мільйони безіменних, щоб одиниці стали пам'яттю. Яка не-
справедливість!

А може, це і є найвища справедливість і доцільність життя?
Гей, товариство-добродійство!

Не я походжу від гетьманів — гетьмани походять від мене.
Не шукайте своїх родоводів деінде, шукайте їх у мені. А я не
шукатиму дітей своїх поодинчих, бо всі — мої діти. Шукатиму
хіба що свої шати, свою шаблю й кобазу, свого коня і свою люль-
ку. Шкода зусиль.

Зі мною завжди буде мое знання, а це вище за всі клейноди
світу. Складу з того знання п'ятинижка свого життя, як Мойсей
(бо ж звано мене за життя Мойсеєм, що порятував свій народ
од неволі), бо це життя ніколи не кінчається, бо я — Богдан.

І знов я перемоги (Чигирин), любов (Стамбул), поразки (Бе-
рестечко), велич духу (Київ) і вічність (Переяслав).

Я лежу *in extremis*¹ у гетьманських покоях у своїй столиці —
Чигирині, не сплю вже три місяці й дванадцять днів, і ніхто мене
не заколише, навіть рідна матуся, коли б воскресла й заспівала
над моєю головою: «Ой спн, дитя, без сповіття...»

Я вмираю в Чигирині, але не вмру ніколи. Хай помилує бог
мою бідну душу і душу народу мого.

Гей, товариство-добродійство!

1

Ось мені вже сто, а то й більше літ, і лину я пад землею
рідною, як дух невтоленний, далі й далі, і перед очима моїми по-
стають численні безлюдні городи й замки, порожні вали, колись
висипані працею людською, як гори й пагорби. Всі вони правлять
тепер за пристанище і поселення не людей, а тільки диких звірів.
Я побачив, що колишні неприступні твердині — одні стоять мало-
людні, інші зовсім спустошіли — розруйовані, засипані землею,
запліснявілі, зарослі бур'янами і повні лиш червів, сміїв, усякого
гаддя, що там кублиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом,
очеретом і зіллям просторі тогобічні українські поля і розлогі

---

¹ При смерті (лат.)

долини, ліси й велики сади, красні діброви й річки, стави й запебдані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи про втрату його, називали й проголошували панів світу, був він колись для них мовби друга земля обітovania, що спливала молоком і медом (а меду ж, відомо, не їсти, поки не передавиш бджілок!). Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих, вкритих самим лиш небом. Я пітав тоді себе: «Хто се? І чому се так?» І ніхто мені не вмів відповісти, бо ж знав я все лише сам-один.

А чи сам я отак летів над Україною, чи з Самійлом Величком, який будім перший списав мою історію, взявши її в діаріуша секретаря мого, теж Самійла, прозваного пібто Зорка, а ще передавши істориків чужоземельних — польського Самійла Твардовського й німецького, так само Самійла Пуфendorfія.

Забагато Самійлів на одну історію (додамо ще Самуїла Грондського та Самуїла Кушевича), як згадати, що колись стало одного лиш пророка Самуїла аж на двох біблійських царів — Саула й Давида.

Та чи й був насправді Самійло Величко? Де він родився, де ріс і вчився, де його могила? Шкода мовити! Може, то тільки й знає, як і я сам тепер, проживши понад сто двадцять літ, в яких першу половину пройшов земною путтю, а другу — сповненим пристрасті шляхом, де зустрічаються природа й дух, темне руйнівне могуття і світла сила, що поєднує і підтримує людей, благословення пебес і безодні юдолі.

Мої думки губляться в просторі, як згубилися всі мої листи й універсали, щоб згодом наможилися вигадані й підроблені. Безпомічність сил. А силу ж здобув не в спадок, а нелюдським напруженням волі, переступивши походження, здолавши безрідність і смуток часів. Кіммерійці, сармати, парфяни, скіфи, Азія і Європа в моїй крові, дикий шал степів і монастирський ригоризм Європи. Я живу в оповіді, я веду лік часові пе роками власними, а тими подіями, якими значаться тяжкі випробування, кріз які мав пройти не тільки я сам, пе тільки парод мій, а головна мисль життя моого власного і моого народу. То був час у часі, те, що ставало «опісля» (*post hoc*), вже було й «перед» (*propter hoc*). Я вмер чи ні — хіба це важить? Але ми пурле не вмерло і не вмирило ніколи. Воно ще й не минуло, воно триває далі у всьому, передовсім у часі, бо з часу пе дано вийти пікому й пічому.

Час можна затримати лише в слові, надто ж у слові написаному й записаному. Писання — найвища втіха і пайтяжча мука. Як сказав Іван Величковський: «Труда сущаго в писанії знати не может, іже сам не вість писати. Мінить биті легко писалі діло, три персти пишуть, а все болить тіло».

В літописі Величка значиться, що писано на хуторі Жуки. Хто був там — вигаданий Величко чи сущий я, Богдан? І як описанісь на хуторі Жуки? А може, Жуки — то тільки іпообразно, себто інакшим способом, або візерунком словесним, позваний Су-

ботів? Так само — груша, і три кривиці, і пасіка під липами, і токи з не змолоченим ще збіжжям, і зоря над журавлем.

Та се лиш приповість, бо книгу свого життя я бачу оправленою в товсту шкіру й на верхній дощі — жуки з травами, себто ніжки коштовні, аби підтримувати книгу, коли вона розгорнена.

Так приходить пояснення ще одного слова.

В житті панує гола сваволя, в моїй же композитурі відстань помагає знайти форму гармонійну. Перебуваючи пад подіями, я можу звільна втрутатися в них, переставляти за своєю потребою, згадувати прилагідно, що я сам сподіяв, а що інші, що було тоді й тоді, що сказав і думав у ті часи, а що думаю про те інші.

Тоді я сказав: «Іду, щоб повернутися!»

Зима була тепла, як весна. Все пішло в розтопи, цілі озера води в степових балках, зелепіла трава, озимина йшла в ріст. Знамення небесні й земні передвіщали мені тяжку, але славну будущину — чи ж я завагався в заповзятому памірі?

І хав з Чигирина і повернатися мав туди. Думав же про Суботів. Про грушу в білому цвіті, і про три кривиці з солодкою водою, і... про сірі очі під чорними бровами, про шепіт і зітхання. До кого й для кого? Темпів в очах мені ще й досі, як згадаю, і кров тяжко б'ється в серці: відомщення, кари! Забрали в мене все, відібрали, та хіба ж у самого мене? В народу цілого!

Суботів... Чом назавв мій батько сей хутір Суботовом? Задто просто можна вивести ім'я се від річечки Суби, допливу Тясмину, що на ній поставлено хутір. Часом мисль наша прагне відірватися від трактувань буденних і лине в незвідане й таємниче. І ось уже думаю я, чи не назавв батько мій так Суботів тому, що звеселялося йому серце від самої думки про цей притулок, бачив тут спочинок, радість і святковість, які вже справіку обіцяє людям субота?! А може, людина едуковаана, прочитав десь, як ще візантійський імператор Константин Багрянородний називав Київ Самбатасом, себто Суботовом, мабуть взявши ту позу од хозарів, а прочитавши таке, вирішив і хутір свій теж назвати так само, бо уявлявся він йому віби малецька столиця для роду Хмельницьких.

Землю над Тясмином подарував батькові ще чигиринський староста Данілович, який був тут коронним державцем, згодом гетьман коронний Копецпольський дозволив її заселити. Чи відав тоді батько, що зродиться з сеї землі?

Я ще не був тоді козак справжній, лиш підкозак, і Їхали ми з батьком моїм, сотником гетьмана Конецпольського, повертаючись з-під Києва, почували в якійсь господі, не знати ю де, а вранці опинилися над Россю, десь неподалік од Корсуня, і тоді побачили хутір. Він стояв над річкою і не над річкою, бо мав ще й свої стави, а на них млин гребельний, луг, сінокоси, далі — пиви, гай. В ставках качата з гусьми плавають, коні пасуться па луці, скот полягав на траві, мов намальованій, жайворонки вгорі видавнюють, а сонце ж то, сонце! Що воно лиш виробляло і по моло-

дому листю, і по травах, і по білому цвіту па старій груші, і по білих стінах чепурних хаток, і по блакитній бані певеличкої церковці. Хутір, та ще й церковця! (Хутір Золотаренків).

— Козак як це гине па війні,—сказав батько,— то ховається в отаку глушину чи в монастир. А тут тобі й хутір і церква — шіби й у монастирі душа твоя наморепа та намучена. Такий і нам треба спорудити. І в нас же земля в одному шматку, та ліс, та річка, ще й груша дика росте. Криниці ж викопаємо.

Так ми оселилися па березі великого степу, звідки вілли вітри, летіли гуси, дихало минуле й могуття.

І розбудували свій Суботів.

Вже й сотника Хмельницького вбито під Цецорою. Вже й син його, себто я — Зиповій, повернувся з стамбульської певолі, вже й старість підкрадалася до мене, хоч ще й несміливо, але вперто й тяжко, а Суботів у золотих передавонах бджіл, у зеленому й золотому серпанках косовиць, у щедротах плодів і шестримпих буйнощах стихій був мов сама вічність. Хутір над річкою — яке щастя може бути більше? Річка текла серед білих пісків, піски сяяли, сонце засліплювало, ліси чипілл зеленим, піском запосипло шелюги, лози, поодинчі дерева й цілі діброви, загортало, засмоктувало, а води пречисті текли собі далі й далі, мов обіцянка безсмертя. Я плив по ріці життя шестримно й постійно, а сам, власне, жив па березі, і берег той був завжди мовчазний і таємничий, розкішний, але дикий, привітний, але й ворожий — і як придивитися, то володарями цієї землі були хіба що тисячолітні дуби та липи в цвіту.

Бо ось тобі лиш один день — і вже на місці раю твого тільки витолочені трави, витоптане й попалене збіжжя, потрошені дерева, поруйновані хати й комори, розвалені греблі, чорнотрон після чужих коней, копитами стоптано, потоптано, разотоптано, і твій маленький син вмирає після папських канчуків, і дружина Ганна при смерті, і квіт очей твоїх — Мотрову вкрадено, завезено кудись, заховано, погвалтовано.

Що се? І як се? І чому?

Аж тепер лежу в Чигирині в гетьманських покоях *in extremis*, а мав би бути при смерті вже тоді. Але й гадки пе мав про вмиррання! Був з крові й кісток, а жили мав піби заізпий! Як го сказано: в терпінні вашім зайдеться душа ваша.

Далі було як? Я розпочав велику війну. Дієпісці зобразили се так, буцімто Хмельницький, розгнівавшись за те, що в п'ого відняли вітцівський хутір, зібрав козацьке військо і виступив проти папства. Отож: Хмельницького зобразили — і віп кипувся в биятику. А може, образи завдали мені саме тому, що мав я памір піти супроти шляхти, що були в мене паміри зухвалі й задуми великі? Але ті, хто писав про мене, пе мали великих задумів і не відали, що то є, — як же могли збагнути мою душу? Людина народжується малою та обмеженою, і коли оцінюється перед чимось великим, то мерщій намагається убрати його в звичі для себе виміра.

Не зупиняється павіть перед вищчням. Може, так сталося й зі мною? Мене нищили в своїх писаннях усі справооздавці моого часу, і не важило, ворожі вони були чи прихильні,— я народжувався й гинув навіть у народному слові, в піснях поетів і на сторіпках книг, які будуть написані ще й через віки. Хто писав про мене — можна б назвати бодай сучасних мені. Міхаловський і Радзівілл, Окольський і Рудавський, Гроцький і Пасторій, Лобзинський і Коховський, Твардовський і Ваховський, Бялоблоцький і Єрлич, Зубрицький і Кушевич, Освенцим і Нарушевич, Сміловський і Кисіль, а ще чужоземці Віміна, Бішінг, Безольді, Шевальє, Рігельман, а ще ж свої — Самовидець, Грабянка і Величко (був чи не був?). Як же писали? Лобзинський переписав Кояловича, Пасторій і Рудавський поперецьсували щоденники із збірки Грабовського, Рігельман переписав Самовидця і Пасторія, Шевальє копіював Пасторія, Величка і Твардовського. Чужі історики розминалися з правою од пристрастей, а свої — за давністю. Та хіба їй сучасні писали саму правду? Сучасники брешуть ще більше, ніж нашадки, бо вони мають більшу зацікавленість у подіях. То вже так воно ведеться, що своїм більше віріш, бо, як казали ще древні, *strecus cuique suum bene olet* — свое стерво гарно пахне.

Початків моїх відто не вмів ні збегнути, ні витлумачити. Всі вели мову про Суботів, про наїзд на мій хутір нікчемного Чаплинського, пса коронного хорунжого Конецпольського, про образу, од якої в мені збурилася кров. Писатимуть ще, ніби я в образі своїй і жадобі віднайти справедливість пробився аж до короля Владислава, і вбачатимуть у тому свободу тодішніх звичаїв або ж малість короля перед всевладдям шляхти. І піхто не згадає про мою власну значимість (коли вже не велич), бо ж до Варшави пробився не просто козак з своїми підпомічниками Демком, Іванцем та Петром, а чоловік, за яким стояв народ цілий, і привіз той чоловік не лише образу свою власну, а обурення свого народу.

На той час я вже був старий чоловік. Старість — визволення від усього непевного і нeroаумного. І знецька брутально відкинено мене в неспокій молодості. Верхи на коні переміряв я всю Україну, щоб добрatisя до короля і скласти йому рапортест про те, як наступає шляхта на сумління людське, як отягощає козаків і гоніння насилає на віру нашу. Чинилося тоді шляхетним українцям і посполитим, що жили обіруч Дніпра, і козакам Запорозького Війська велике гноблення й озоблення від панів і їхніх дозорців. Велику наругу й утиски пани почали творити Русі, либонь, від року 1333-го, коли король Казимир Великий, син Владислава Локетка, підкорив короні польській нашу землю. 315 років гніту над Руссю і козаками! Змінилося кільканадцять королів, були серед них і милостиві, як Владислав Другий, сил русинки, і мудрі, як Стефан Баторій, що ввів чин серед дніпронизових козаків, дозволивши обирати гетьмана і старшин, надавши у володіння Трахтемирів (щоправда, не город, а сільце!), були просто обачні, що боялися надмірних утисків і надавали народові мовму

привілеї і мандати, та папове можні пишили через свій гопор і ті крихти милостей і через свою невситимість чипили над людьми українськими гніт і паругу. Я вболівав на плач і стогнання народу моого братським, аскоріше батьківським серцем. Та хто ж те бачив і помічав? У мене не було праісторії, не простежувано кожного моого кроку, був я геть безіменний для світу, аж поки виростався над усім тим світом, але й тоді все приписано тільки моїй власній кривді і знов полишено в незнанні всі дотеперішні роки. Бо ѿ хто я? Не королевич з роду Вазів, щб увінчався золотою короною польських королів, не коронний канцлер Оссолінський, що всю Європу потрясав своїм красномовством; не литовський владець Радзівілл, який, в захваті від своєї значущості, списував щодені пам'ятну книгу свого життя, потуючи в ній увесь дріб'язок людський, про мене ж згадав лиш тоді, як вдарив грім.

Вважали, що грім ударив тільки над чигиринським сотником Хмелем, а луна від того грому розокотилася по всій землі. Лавина обрушилася. Бліскавиці осяяли всі небеса. Вість рознеслася по всіх краях — заселених і диких. Тихі жалі, стогни, плачі й грізний гомін — усе стало чутно. Грім загримів, і вже знов я тепер, що не відгримить він піколи, тепер уже не відгримить!

Навіть великий канцлер литовський Станіслав Альбрехт Радзівілл вимушений був визнати: «Причина тої бурі є сила наших аних учніків і утиск бідних».

Коли в квітні 1632 року король Зигмунд Третій помирає, то до його допущено було людей всілякого стану і статі, і вони так запопадливо обціловували йому руки, що шкіра на них побіліла від тих поцілунків. А руки ж Зигмундові були по самі лікті в козацькій крові, в крові Наливайка, в крові народу руського.

Ми не цілували тих рук!

У червні посольство наше стало перед сеймом і домагалося участі в елекції нового короля, повернення прав для схизматиків, збільшення лічби козацького війська. Бо ж нас облудно звано членками Речі Посполитої і розкривчувано по світах, буцімто Україну заливають хвилі золотої свободи! Членки Речі Посполитої! Сенат ваяв на глузі наші домагання, вважаючи їх парабастом, що ж до «членків Речі Посполитої», то високе панство заявило: так, ви справді мовби частини тіла держави нашої, але такі, як волосся і нігті в людини: насправді потрібні, та коли западто виростуть, одні обтяжують голову, другі прикро рапять, тому їх треба частіше обтікати.

Ох і обтікали ж та стікали!

Коли вже при новому королі Владиславі гетьман Остряниця силово змусив шляхту підписати трактат вічного миру і заприягнутися на євангелії про вічне дотримання паписаних артикулів і всіх прав і привілеїв козацьких і всенародних, то папство підступно й зловороже зламало дане слово, потоптало власну присягу, товаришів і побратимів Остряниціних було пов'язано і повезено до Варшави на кару, нечувану по своїй лютості і варвар-

ству. Обозний генеральний Сурмил, полковники Недригайлло, Боюп і Риндич колесовані: переламавши руки й ноги, з пих тягли по колесу жили, поки вони й сконали. Полковники Гайдаревський, Бутрин, Запалій, обозні Кизим і Сучевський пробиті заливними спицями наскрізь і живими підняті на палі. Осавули полкові Постильч, Гарун, Сутіга, Подобай, Харкевич, Чудак і Чурай, сотники Чуприна, Околович, Сокальський, Мирович і Ворожбит прибиті гвіздками до облитих смолою дощок і спалені на малому вогні. Хоружі Могилянський, Загреба, Скребало, Ахперка, Потурай, Бурлій і Загнибіда розтервані заливними кігтями, схожими на ведмежі лапи. Старшина Ментяя, Дунаєвського, Скубрія, Глянського, Завезуна, Косиря, Гуртового, Тумару і Тугая четвертовано.

Шукайте своїх предків між цими мучениками!

Та тільки чи ж лишилися нашадки? Бо не милувано ні жіноч, пі дітей. В жіноч повідрізувано груди, самих посічене, а грудьми бито по обличчях ще живих їхніх чоловіків. Дітей попалено на заливних решітках, під які шляхта підгортала вугілля і роздмухувала вогонь своїми дорогими шапками.

Пам'ять про ці звірства проприває сотні років і чоловіком високої душі буде списана в книгу болю й скорботи, і книга та навіки лишиться безіменною, бо хіба ж мав ім'я пам'ять?

Хоч знайдеться мудрагель, який напише: «Особи ці вигадані і в інших відомих пам'ятниках не згадуються».

Мовляв, то тільки тумани ліризму і лементу, бо ж ще давній граматик вважав, що «почти поверить не можно», як українська мова дас змогу «естественно изображать страсти и сколь приятно шутить».

Тяжкі жарти, панове, ой тяжкі!

До елекції нового короля козацької депутатії не допущено, обрано Владислава, середульншого сина Зигмунда, чоловіка ніби й доброго, як я його знов по своїй службі в королівськім кабінеті, однак позірно добрі люди часто бувають нерішучими, Владислав був саме нерішучим. Докучала йому тяжка хвороба нирок. Мав од того зекровлене, аж сіре лице. А чи й душу мав сіру? Вже на сеймі елекційнім повів мову про замирення в державі, праґнучи того замирення, може, для самого себе. Панство чи й аважало на королівські забаганки, однак Владислав був упертій у своєму праґненні вспокоєння грецької віри. На сеймі коронаційному він проголосив намір дати для православних диплом королівський про свободу вірування, права і привілеї. За короля тримали руку владця добр волинських Адам Кисіль, князь Четвертипський із роду Святополків і брацлавський підсудок Михайло Кропивницький. До диплома треба було прикладти велику державну печать, але вона зберігалася в коронного канцлера, канцлером же був біскуп Яків Задвік і печаті для схизматів не дав. Тоді король попросив малу печать у канцлера Великого князівства Литовського Радаївіла. Той сказав, що його духівник не радить прикладати печать до такого сумнівного документа.

Король, знатиши, що Радзівіллів духівник любить лагодити годинники, дістав свій годинник і, показуючи Радзівіллу, сказав: «Хай твій духівник лагодить годинники, а не втручається в справи, які можуть викликати разрознення у Речі Посполитій».

О, скільки ж було тоді сеймів! І коївокаційний, де шляхта умовлялася про спадкоємця трону, і елекційний, де вибирали короля нового, і коропаційний, на якому Владислава інтронізували, себто посаджено па троні. І щоразу препишні обітниці, і ждання щедрот монарших, і падії високі. Шкода говорити!

Бо коли хочуть щось дати, то дають, мають намір — то здійснюють, а як беруться за якусь справу, то тільки обіруч. А тут вже на самім початку позірно найблагородніші наміри королівські мали бути навік потоплені в потоках слів, заглушенні сеймовою криклявою, нанівець зведені сауїтськими підступами високого кліру. Од тих пезлічених кривд, що їх завдаво народові українському, шляхта видавалася геть безголовим звіром з утробою ненажерливою, насправді ж була гідрою многоголовою, многоречивою, часом і многомудрою, в пышній величанні возносилася свою Річ Посполиту аж до римських діянь, прагла мати й своїх тарквіїв, гракхів, цезарів і ціцеронів. Так зродився шляхетський Ціцерон і на той час. Був мій одноліток, звався Єжи Оссолінський. Вчився в чужих землях, мав розум бистрий, а язик — ще бистріший. Тоді як я видів у стамбульській неволі, Оссолінський їде послом до англійського короля просити допомоги після поразки під Цецорою. Виголосив перед королем таку промову, що той звелів її оддрукувати латиною, англійською, французькою, іспанською і німецькою мовами.

Хто я тоді був? Простий козак, хоч і едукований, але па тому ї кінець. А Оссолінський уже гримів славою, підкоряючи кілій не землі, то душі й уми. Коли виступав па сеймі, все завмидало. *Hic redit dictis¹,* — казали про нього прихильні. *Animas et pectora mulcet²,* — додавали павільть підроги.

Всі мої добра були в Суботові, та й те муляло в оці Конецпольським, а Оссолінський обростав багатствами, як хом'як жиром, за посольство в Англію одержав од короля староство радомицьке, за війну прусську — староство апдаельське, за мир з шведами — підстольство коропине. Одружився з донькою коропиного підскарбія Даниловича і сам при одрі вмираючого Зигмунда завдяки всесильній Ursuli Maireri (замінила королівським дітям матір) одержав посаду підскарбія падворного, а з нею — ще й прихильність нового короля Владислава, який давніше ставився до Оссолінського з резервою через пеприязнь того до Владиславового улюблена Казановського. На час елекції Владислав зробив Оссолінського своїм приватним міністром, а вступивши па престол, нагородив по-королівськи: подарував свій палац у Варшаві,

¹ Той, що володарює в мові (лат.).

² Душі й серця зачаровувє (лат.).

шаблю в 10 тисяч злотих, шестерик копей, 60 тисяч злотих, прикраси, якими були оббиті в час коронації хори в краківськім костильолі, і одне з пайбагатших старостств у королівстві — бидгоське.

І за віщо ж усе це? Чи, може, Оссолінський був єдинодумцем нового короля і теж хотів замирення православ'я? Гай-гай! Належав до найзапекліших гопителів нашої віри. На сеймі кошво-каційному виголосив слова, що стали гаслом папістів: «Релігія ваша — прихідець у нас; віра ж католицька — господиня й хаязійка в домі своїм. Беріть, що дается вам з милості; ми радше пожертвуюмо своїм життям і майном, ніж допустимо вас вільно розпоряджатися в Польщі». Чи ж це не те саме, що іншими словами проголосив езуїт Адам Маковський: «Як городи деякі непотрібні доми для людей свавільних дозволяють *non tam libenter, quam reverenter*¹, так ваших релігій лютерських, і кальвіністських, і аріанських, і наливайківських».

І ось такого чоловіка Владислав посилає в Рим до папи будімто попросити за оту віру наливайківську! І ворог пайбільший не міг би вигадати такого, а король же прибирався в шати миротворця. На протестацію нашу король милостиву дав згоду долути до посольства (аж триста чоловік!) ще й козацьких депутатів, надто зважаючи на мою колишню едукацію в езуїтів. Забув його величиність, що пауку в езуїтів я тоді сприйняв, віру ж зберіг вітцівську і пантофлю в папі цілувати не став би й під мечем занесеним! Ми склали ще репротестацію, та посольство вже вирушило. Пишпotoю перевершило навіть посольство короля Франції, якого вважано тоді пайбагатшим владцею в Європі. Що в француїв було з срібла — Оссолінський робив золоте, що в них було золоте, в Оссолінського — з коштовних каменів, що ті мали з шляхетного каміння, Оссолінський — з самих діамантів. Коні мали підкови з широго золота, деякі навмисне недбало прибиті, щоб губилися на здобич римським натовпам. Серед подарунків папі Оссолінський віз цібіто справжній привілей римським первосвященикам од Костянтипа Великого, славетний *diploma donationis*², що зберігався у Кремлівській царській скарбниці і був украдений шляхтичами з початку Лжедмитрія.

Перед папою Урбапом Оссолінський сказав таке: «Всі народи, що населяють північ Європи від Карпат до Каспійського моря, від Льодовитого океану до моря Чорного,— все це, отче святий, за преклонінням Владислава, упадає перед твоїм троном, бо всі ті народи, або за правом спадку, або ж як підкорепі збройпо, визнають його своїм государем. Сія то Сарматія, недоступна римській зброй, низі покорилася римській вірі; вона, колись стількох забобонів кормилька, пізні едипого бога служниця; вона, що найдревніший страж вольності, ніколи ярмом не удручаєма, пізні

¹ Не так з охоти, як зі страху (лат.).

² Тут: привілей.

біскупам і столиці апостольській пайпокірливіший слуга,— Польща, кажу, яка єдина в світі не «вітворює уродства». Не вийшло з неї юдної ересі, юдного відступництва, а коли там і трапляються заражені недугом сусідніх народів, то такі негайно суворою прав наших карою і плямою вічного бевчестя від цілості шляхти стають відсіченими».

Ще сказав:

«Завдяки тобі, найбільший з пап, Польща має Владислава, Владислав Польшу, а ти володієш обома. І ти, з поміччю божою, узриш ще перед своєю столицею здичавілих левів скандіпавських, приборканіх могутньою рукою Владислава, узриш перед собою відщепенців од верховного пастыря і замкнеш їх у своїй вівчарні, бо вийшов на ловитву син твій, щоби наснити тебе і голод твій, жаждивий слави найвищого, втолити і щоби там виявити початок свого царствування, де в надія відшкодувати втрати, яких зазнали небо і церква».

«І Ціцерон не міг би сказати лішче»,— зауважив папа Урбан.

Але вже здавна велося: де Ціцерон, там і Катіліна! Чи бачив хто Катіліну тоді в козацькому писареві Хмелью? Шкода говорити! Бо хіба ж зносив би я голову, та ще й сидячи в самій столиці серед ненависників народу моого і віри моєї?

Папа хотів виявити прихильність до нового польського короля. Так само, як Владислав до нас. І так само все потонуло в потоках словес.

Призначено було конгрегацію з чотирьох кардиналів, чотирьох прелатів і чотирьох каноніків. П'ять тижнів шукали отці римські спосібу, як задоволінити і чи можна задоволінити бажання короля про вспокоєння православних. Нарешті конгрегація заявила, що римська церква ніколи не може згодитися на повернення духовної влади тим, які відлучилися від неї або хочуть відлучитися. Ще заявила конгрегація, що апостольський престол у цій справі не може мовчати й не діяти (*silere aut dissimulare*), а повинен всіляко протидіяти (*repugnare et contradicere*) домаганням схизматів.

Так новий король обмежився тільки пишними обіцянками, а тоді безрадно розвів руки: з одного боку папа, з другого — шляхта, монах безсилій у своїх благородних замірах. Чи й були ті заміри а чи тільки слова самі? Шкода говорити! Народові ж мосму знов відмовлено в праві на дух свій. А що за народ без духу? Плоть нічтоже, тільки дух животворить. Тъмяніє золото, іржавіє булат, кришиться мармур, і граніт розтріскується, смерть витає над усім сущим, тільки дух безсмертний, а з ним гів і печаль, добро й милосердя, непокора й слово. Мій парод ждав слова, яке запалювало б душі, слово спалахувало то в молодецькім по клику козацькім, то в думі невольничій, то в пісні, вово народжувалося в тяжких муках і на роздоллях, в косноязичній і в казаннях отців святих, в мові і в пемові, і скільки ж років і віків минуло, доки те слово вирвалося з моїх уст, а було вovo просте й при-

ступне кожному, хоч і зароджувалося не на полях битовних, а в тісніх келіях і в тих пристанищах духу, де годилося б розмовляти лише з богом, доводилося ж звертатися до світу, що був увесь у рапах, стікав кров'ю, конав од неправди і насильства.

В «Апокрісісі» Христофора Філалета (1597 р.): «Бережіться, щоб крізь ту діру, що роблять у наших правах, не проскочили всі права й вольності ваших милостей. Наші страждання в своїх наслідках відбудуться й на вас. Ніколи, пі в однім царстві примус та насильство не почувалось одразу всіма — полегку та спроквола починається ця пожежа, але хто не гасить її на чужому дворі, незабаром побачить її й на своєму.

Ми люди, а не товар, і, дякуючи богові, люди вільні, і даремна надія витягти що з нас насильством, особливо щодо віри, яка живе в глибині церкви й думки. Хто відважиться відняти від нас дар божий — пашу совість? У кого стачить сили перевернути нашу думку?»

В «Паліподії» Захарії Коопистенського (1624), де мовою папою наведено псалом сімдесят восьмий: «Боже, прийшли погане в дідичство твое, заплюгавили церков святую твою, положили трупи слуг твоїх в покарм птахов небесних, проліяли кров іх, як воду».

В «Парафімії» Петра Могили (1636): «Раны, заущения, оплелования и поносеная уничтожения церкви, ради своей волею претерпевый от волков хищных ныне возмущенную и от безбожных отступных гонимумуж, тую ныне от сих злодейства набави и вскоре умири,— молимтесь, владыко святый, услыши и помилуй».

В сумних співах сліпих лірників на розпуттях обезлюднених:

Чому ж так пема, як було давно?
Ой дай боже.
Святым Миколам пива не варять,
Святым різдвам служби не служать,
Святым водохрестам свічі не сучать.
Ой бо вже давно, як правди пема.

Може, тільки я тоді варив меди й пива на зимнього Миколу, бо саме па Миколу народився мій первісток — Тиміш, а між різдвом і водохрещею був і власний мій день народження, тож і свічі суялися, і гості дорогі були в моїм домі, коли я там був. Та й мене виганяють з дому власного не раз і не двічі, тож коли промовляв я до пароду слово свое, то говорив і від себе і в ім'я всіх.

Може, перша моя мова була в листі до короля після поразки під Боровицею, де я підписав субмісію козацького війська, як писар військовий, а згодом одважився виказати Владиславові всю страшну правду.

Писав я про те замирення кінця 1637-го: «Але нічого це пам не помогло: при сухім дереві і мокрому дісталося,— чи винен, чи не винен, мечем і вогнем однаково пищено, що скільки па світі живі і на чужих сторонах не бачили такого пролиття крові бусурманської, як тепер нашої, християнської, і вигублення невинних дітей. Самому богові жаль, мабуть, цього, і пе знати, доки цей

плач невинних душі триватиме! Хто і живий зостався, пе жити йому, такі знищепі, обнажені,— ішний не має чим грішне тіло приодіти».

Чи почуто мої слова? Аж через двісті літ дійшли вони до слуху письменника, що написав про мене книжку — ворожу та образливу, назаввши її моїми ж словами: «огнем і мечем».

А тим часом вогнь і меч панували в моїй землі ще десять років нестримно й зловороже, і де був я ті десять нестерпних літ, того й не скажеш достоту, але настав час, коли сказав я всьому народові своєму так: «Всі народи завжди боронили й вічно боронитимуть своє існування, свободу та власність на землі, і павіть такі створіння, які плашують по землі, як звірі, худоба та птиця, боронять свої становища, свої гніада та свої діти до останку сил. Поки в нас відбирали хліб і майпо, ми мовчали. Поки нам завдавали болю тілесного, ми терпіли. Поки хилпли шії наші під ярмо панське, ми сподівалися виприспути. Та коли накладено кайдани на волю нашу, коли спробувало уярмити душу нашу, ми запалали гнівом і взялися за меч. Людина просто так не бунтує. Людина противиться пасильству, неправді й глути. Не могли ми волочити тяжкі кайдани неволі в соромі й невольництві, та ще й на власній своїй землі. Едину тепер журу масмо, щоб пе були раби неключими і скотом несмисленим. Не алякають нас ні рані, пі кров, ні смерть. Найбільше-бо з усіх лих пе біль, а ганьба. Біль минає, а ганьба довічна».

Та мова моя мала бути попереду, а тим часом тривало криваве замирення на Україні, кров лилася ріками й при доброму, мовляв, королі, шляхта поровила запрягти народ мій у невільницьке підданчеське ярмо, честь козацьку в безчесті і незнаніє перетворити прагнупла, дійшло до того, що й уста, дані богом для розмови людської, велили взяти на замок, та, затуливши уста, відчирипили двері гнізові, що ховався в серцях. Панство розкрикувалося на сеймах і сеймиках⁶, вихвалилося золотими своїми вольностями, пишалося сарматськими своїми ціцеронами й веспасіанами, а де ж був наш Катіліпа, що мав повстати проти ціцеронів, де був Мойсей, який виведе народ свій з неволі, де був герос, відекс, дукс бонус ет сапіенс верус Ахіллевс? О, коли б вони знали! Та й хіба тільки вороги? І найбільший поет моого народу, який попервах возвеличував мої діла, згодом напишє слова гіркі й жорстоко-несправедливі: «Ой Богдане, Богданочку! Якби була знала — у колисці б задушила, під серцем приспала». Та що йому гетьманни, коли він повставав і проти самого бога. Бо він геній, а геніям даються сили незмірні. Генія народжує вже й не просто жінка, а ціла нація. Мені ж ще тільки довелося творити цю націю. То хто міг народити мене?

Коли в саме серце козацької землі за велінням короля (ой добрий король Владислав! Ой же добрий!) врізано Кодацьку фортецю, а козаки Сулими поруйнували її, то після погромів кумейківського й боровицького Конецпольський заповзявся будь-що від-

будувати її, щоб знов козацтву «вложити мушштук в губу», і по-
кликало туди старшин козацьких, то коронний гетьман поспітав
мене: «То як пасус до сеї землі Кодак, пане писарю?» Я відповів
йому латиною: «*Manu fecit, manu deslruo*», тобто: зроблене рукою,
рукою ж і зруйноване може бути. Конецпольський пічого не від-
мовив па мое зухвалиство, тільки зжокв на лиці й пастовбурчил
уса. Коли сідали до урочистого обіду, звелів принести палапі
гетьманський і піоля перших віватів став шукати мене, щоб ру-
кою власною відтяти голову непокірливому писарю військовому,
який паважився мовити такі слова про надію шляхетську до при-
боркання духу козацького.

— Де той лайдак? — загримів ясповельможний, бо пе було
мене ці за столом, ні в покоях комендантських, пі в дворі фор-
течнім, пі за мурами. Не ждучи пролиття гніву корошого, зібрав
я свою субстапцю¹, закульбачив коня і вишріснув за брами вши-
роке поле. Погоні не лякається, бо що погоня? Кицулася вона сте-
пovими тропами на Січ — не знайшла мене там. Вдарилася вгору
по річці, до садіб і становиськ реестрового козацтва, та й там
не було мене. Ніхто не знав, куди я зник, на якому коні поска-
кав — на білому чи на вороному. Бо поїхав я пе шляхами очіку-
ваними, а переметпувся через Дніпро, перелетів через клекотняву
порогів, у хмарах водяних бризок, у райдугах і громах ріки ве-
лікої, а може, й не летів, а перескоком по кам'яних заборах та
обмілинах — на той бік, в чебреці й полини великого степу, де
кіпський піт і татарський дух і де байраки в степу вузькі, мов
татарські очі. І коли б навіть хижка стріла кримчацька летіла па
мене, то не вцілила б ніколи, бо як мірилися в коня білого, я опи-
нявся на чорному, а коли поцілювано в коня вороного, я опинявся
на білому — таким був у мене кіп: з одного боку білій, а з дру-
гого вороний, вночі ж сивий, як степ.

Гей, сивий коню, тяжко тобі буде:
Поїдемо разом з вітром,
Попасу пе буде.

2

Де я тоді опинився, де пробував і що діяв? Ніхто не про-
стежував моїх шляхів і моїх років. Тільки невиразні загадки про
човни-липи, які, ховаючись по лугах та очеретах, вберегли від
панського ока запорожці, та про самовільші походи на море. То

¹ Тут: майно, належність.

шість лип, то дев'ять, то вже й сімнадцять спільно з донцями Тимофія Яковлєва — і щоразу пострах на Чорному морі, бо ж не було там для мене таємниць, не було загроз, опріч стихій. В лютій певолі турецькій був товмачем у капудан-паші, тож знав тепер, де стругають бусурмапи свої галери, де збираються для нападків на берег наш, де знаходять прихиистки. З відчайдухами, в бурю, ховаючись за високою хвилею, вдаряли на турецькі гавані, палили недостругани галери, нападали на околиці Варни й Синопа. Гей, по синьому морю хвиля грас...

Мене боялися бусурмани, про мене заговорили у Варшаві. Колись шановано мене там за розум і сприт, тепер прославився морем, куди втік од неправди. Там зустрів тих, хто згодом прославиться разом зі мною. Імена з'являються без початків і без кінця. Це імена й не людей, а вчинків і подвигів. Все значиться іменами, це лише зручність, умовленість, намагання навести бодай якийсь лад у безладі сущого. Кривоніс, Бурляй, Нечай, Пушкар, Гладкий, Чарнота, Ганжа — хто чув тоді про них і хто міг процирати кріль роки? Я намовив їх до себе — кого помічниками, кого прибічниками, ще інших — ворогами. Це азично для самовдосконалення. Горе й нещастя, поразки, руїна й смерть, пожежі, стихії, божа кара — і над усім дух, але не божий, а людський, нездоланий, вільний, з чортячим вітром і сміхом, з плачем і піснею, які рятують од болю і помагають вдарити об землю бідою.

Теді відкрилася мені сила розуму. Поки молодий, махав шаблею, дряпав пером, тепер мав прислужитися товариству досвідченістю, порадою, мудрістю, що для умів простих межувала мало не з тайнознавством. Оккам, який захищав Філіппа Прекрасного і Людовіка Баварського від римських пап, міг сказати, звертаючись до імператора: «Оберігай мене мечем, я збережу тебе розумом». Як сказано: навіть найтоншу павутину, віткану людським розумом, сам же розум може розпустити й знищити. Про мене вже знаючи було, як, складаючи під ліхим оком Потоцького гапебну субмісію боровицьку, все ж зумів ввернути туди слова про кривди наші й страждання. А чи ж зпано, як помагав Дмитру Томашовичу Гуні укріпити табір на Старці? Якби не голод і не розбиття полковника Філоненка, що мав привезти з того боку Дніпра запаси, то табору того не ваяло б піяке військо. Не тільки Потоцький та його шляхта, а й чужинські інженери, які були при них, не могли стяmitися, бачачи зроблене простим козаком: «Не одип інженер дивувався праці і добрій інвенції грубого хлопа, дивлячись на розклад валів, шапців, батарей, заслон; якби коропне військо пройшло їх ями, перекопи й діри, зломило грудьми дубові палі і частоколи, пройшло привалки і вали, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх всередині».

Найстрашніше, коли розум відступає перед силою. Ми вибрали місце — і добре вибрали, ми спорудили табір, якого не бачив світ, але й відрізали себе од світу, тож мали просити миру,

а Потоцький, за яким була свла, відмовив: *victor dat leges — переможець диктує волю.*

А хто міг би диктувати волю вітрові й хмарам небесним? Коли я, посварившись з старим Конецпольським, вдарився на море, то був я там і не був, повертаючись до Суботова і знову зникав, а коли й сидів на своїй пасіці, то дух мій, розум мій був далеко і вершив справи зухвалі й нещодені.

Не чіпали мене в сподіванні приборкати. Бо хіба ж тільки земля наша медоплинина і всі добра¹ милі були серцю панському? Прагли мати в своїй волі і владі і силу всю нашу, і дух наш. Хіба ж не проливав сліз Адам Кисіль, дивлячись, як сміло й сердито йшли на шляхетські коругви павлюківці під Кумейками: «Гарпа та громада людей, і дух в ній сильний — якби се так проти ворога хреста святого, а не проти короля Речі Посполитої і отчизни своєї,— було б за що похвалити, а так — тільки зганити».

Якби знали, що виросте з моого розуму, то не тільки б зганили й зганибли мене, з військового писаря зіпхнувши до простого сотника чигиринського, а подерли б мое тіло ведмежими лапами!

Лякалися передовсім не тонкого розуму, а грубої сили і радувалися, отлумивши її і прогримівши. Ще й знаходили, як Окольський, вишукані слова для цього: «Якась ласиава парка діамантовим пожем, на промінні сонячнім загостренім, перекраїла ту грубу лініву, заготовлену на приборкання вітчизни».

Мене тим часом не чіпали. Сам старий Конецпольський не згадував про кодацьку історію, після моого тодішнього зникнення не став мститися на моїх домашніх, хоч перед цим наказував старостам і урядникам, що коли не можуть козаків до рук дістати, то карати їхніх жінок і дітей і доми їхні руйнувати, бе, мовляв, краще нехай на тім місці кропива росте, ніж би ті зрадники мнижилися.

Може, й від мстивого старого гетьмана коронного заслонився тоді своїм розумом та добрим серцем, бо взяв собі в Суботові на прожиття нещасну вдову шляхетську з малою донькою,— і вже тепер так сталося, піби вони оберігали мій хутір.

Те й почалося від божої матері-заступниці, бо все на світі з чогось починається.

Коли тоді на Старці вже неzmoga була триматися і старшина запросили миру в Потоцького, а Гуля і Філоненко вночі втекли з табору, то послом до коронного гетьмана зголосився йти Роман Пешта, полковник реестрового війська, прилученого Острянином до своїх загонів. Тепер Пешта мав спокутувати перед вельможним гріх не тільки свій, а й інших полковників-реестровців: Левка Бубнівського, Каленика Прокоповича, Михайла Мануйловича, Василя Сакуна, Івана Боярина. Обрано Пешту, бо вважався най-

¹ Тут: майно, статки.

хитрішим і найпронизливішим, таке піби й пе козак, а поганій татарин,— вузькооке, кривомовне, підступне й слизьке, як вуж. Коли вже пролів аж до полковницького звання, що ж його такого зупинить?

То й що ж цей хитроокий і хитромовпій? Входячи в гетьманський намет, упав трупом, на силу папство відлило його водою, потішаючись, які-то вутлі козаки, хвацько пакручуючи шляхетський вус над цим нікчемним свавільником. Коли ж Пешта оклигав, то лагідною мовою став просити милосердя в Потоцького, забувши, що йому велено не просити, а домагатися, не слухати умови, а самому ставити їх.

Щастя, що не довелося мені бачити того поганьблення козацького звання і роду нашого всього, бо при виїзді з табору відлучено мене від посольства і попроваджено служебниками королівського комісара Адама Киселя по розбагнених од дощів дорогах до старої дерев'яної церковці на краю долини, де мене будімто хотів бачити сам прийшлій¹ папський екзарх, він же каштелян брацлавський, володар багатьох маєтностей па Київщині, Поділлі й Волині, власник Гощанського замку, майбутній воєвода київський, гарячий прихильник грецької віри, як він сам казав, ще більший прихильник замирень з козацтвом, про що вже й не казав, а всіляко дбав, вигадуючи нові та нові сильця і пастки, в які ускочила б Україна.

Служебники іхали поперед мене й позаду, щоб знав, куди прямувати, а втікати не пробував, та я й не думав про втечу. Коні важко чалапали копитами по багнюці, дощ сіявся густо й нудно, в таку погоду жити не хочеться, а тут геть не хотілося — без погоди.

— Де ваш пан Кисіль? — гукнув я переднім.

— Вже скоро, пане писарю, — відмовив один із служебників і притримав свого коня, щоб опипитися поруч зі мною. Так іхали далі, я мовчав, служебник, літній довговусий шляхтич, теж не пробував заговорити, все ж пе стримався:

— Пан Кисіль високо цінує пана писаря. Часто вгадувє спільнє навчання у Львові.

Згадувати давнє пе хотілося. Пояснювати цьому старому, що мав яeduкацію трохи раніше за пана Киселя? Хіба ж це пині важило? Ще гриміли в мене бої на Сулі, на Спіпороді, коло Жовполя, бачив я вбитих, жили вони в мені ще й досі, вже й убиті, не хотіли вмирати, здригалася, борсалися, здавалося навіть, що хочуть звестися і знов іти в бій, тіла їхні ще зберігали тепло, пе дубіли, життя з них хоч і забране, але ще пе цілком, щось лишилося, чогось не віддали вони і пе віддадуть, навіть померши остаточно. Мертві, вони мовби більшали і лежали всі величезні, безмежні й безкраї — на всю землю. Не віддавали своєї землі ворогові навіть мертві.

¹ Тут: майбутній.

Мені ще й тут видавалося, ніби вся земля встелена трупами козацькими, і я мимоволі стримував коня — не наступити па мертвих, не зачепити бодай краєм копита, не потривожити. Служебник Киселів трохи подивовав спостерігав ті мої остороги, але не казав нічого, не пробував більше повести мову про свого пана, і я вдячний був йому за те.

Врешті забовваша задощена церковця, покинута богом і людьми, поставлена пе знати ким і коли на краю плавнів — чи то для пастухів, чи для заблуканих душ.

— Просив би пана писаря про віщось,— пісподівано мовив служебник, хоч бачив, що вже й часу пе має висловитися, та й що мав просити в мене, коли я пе знав, на якому світі перебуваю і на якому буду ще до того, як скінчиться цей тяжкий день.

— Знаю, що пан писар часто бував в Переяславі,— вже коло самої церковці знов промовив служебник. Я глянув на нього. Передні служебники вже зіскакували з копей. Один підбіг до моего вороного, ваяв його за вуздечку. Старий служебник нахилив голову, даючи мені знак спішитися і йти в церковцю.

Не було пі паперті, ні підмурку, павіть порога, не було й пропотпаної стежечки до дверей, густа висока трава тулилася до самих стін, здавалося, росла й з-під самої церковці. З тоЯ трави задощеної, обурливо молодої і свіжої, ступив я до цього притулку скорботи й молитов. Химери, папе Киселю, химери! Не приймав мене у шовковому шатрі комісарському, встеленому килимами, заставленому золотими та срібними цяцькама і кунштиками, щоб знетяжити, як гетьман Потоцький пашого Пешту. Вибрах цей убогий притулок, щоб виказати свою скорботу позірну й страждання душі православної? Палкий захисник грецької віри і люду українського? Яка облуда!

Стемнілі дерев'яні стіни, суха пітьма, дві пеодпакові свічки тъмаво жовтіли десь углибні, а над пими мовби пливла на воздухі пресвята діва — заступниця всіх сірих і убогих. А під босими святими ногами, намальованими на воздухі, колінкував самотній вузькоплечий чоловік, щільно обгорпепий лискучими шатами. Стирчав вузькоплечо, як кілок. Вузькоплечі завжди намагаються взяти кругтіством, облудою, хитрощами.

Я мовчки зупинився позад пана комісара. Не хотів одривати його від молитви. Хто молиться, а хто скрігоче зубами. Молись, папе Киселю!

Він почув мої кроки, не обертаючись до мене, сказав до ікони:

— Ось пресвята діва, покровителька кожного, хто один як палець.

Я стояв мовчки.

— Хочу бути з народом своїм, а все одип як палець,— поскаржився пап комісар королівський.

Я подумав: хочеш з народом, а сам — з панами, бо теж пан.

Він став бити поклони перед пречистою, просив:

— Змилуйся. Низпошли мені велику самотину, щоб міг я молитися істово!

Я подумав: тоді навіщо ж приклікав мене?

Він забув про мене, звертався тільки до діви святої:

— Верни мою чистість, прозріння таїнств, усе, що я зраджував і втрачав.

Я подумав: щацо ж зраджував? Хто не зраджує, той не втрачає.

Він ще не докіпчив своїх прохань.

— Змилуйся. Життя мое підмін виправдати. Дай мені сили. Низпошли мені страждання.

Я подумав: скільки ще страждати цій землі? Ще не аляглися могили під Кумейками, а вже скільки проросло могил свіжих понад Дніпром і Сулою, і дороги кривавіють позад Потоцького. Ти ж, пане Киселю, страждаєш лише через те, що не можеш обдирати своїх збузтованих підданих.

Він мовби почув мої думки. Облишивши божу матір, сказав до мене:

— Бог дав щасливе закінчення тим неприємним антecedentіям¹. Тепер силу має змінити розмисл. Я хочу зберегти пана писаря.

— Важкі в панів перипи,— відмовив я.

— *Nostrī posmet poenitet* — самі себе каємо, як сказав ще Терепцій. Також я теж в сій вірі уродився і в цій же віці свій кінчу.

— Спільна віра ще не дає спільноЯ долі, пане Киселю.

— Ну, так. Що спільного може бути з гультайством у людей статечних? Дивуюся, як те гультайство затягло до себе пана писаря. Незмірно страждаю, бачачи пана писаря серед тих, які *nihil sacrum ducunt*² — які і віру, і жон, і вольності в Дніпрі утопили. Забули слова спасителя: «Всяка кровь, проливаемая на земле, взыщется от рода сего».

— Слові сі можна обернути й навспак, — зауважив я. — Може, то саме проти панства, яке іло людей, як у псалмоспівця: ядят люди моя в снід хліба.

Кисель підвівся з колін, обтрусив порох, став біля мене, поклав мені руку на плече.

— Пане Хмельницький! Чи ж ми з тобою не знаємо свого народу? Три речі бачу я в тім народі нерозумнім. Перше — се любов до духовних грецької віри і богослуження, хоч самі вони більше на татар подобають, ніж на християн. Друге — що у них завсіди більше значить страх, як ласка. Третє — се вже загальна річ: люблять узяти пебожата, коли їм щось від кого-небудь може дістатися.

— Чомусь видавалося мені, пане Киселю, — зауважив я на ту мову, — що грабіжником все ж слід вважати не того, хто сидить

¹ Тут: тому, що було.

² Не знають нічого святого (лат.).

на своїй землі, а того, хто вдирається туди силою. Гріх ще й словом збиткуватися з цих небожат, попихачів, вбегих сирот, недобитків і недойдиців папських.

Він не почув моїх слів.

— Масте подбати про відискання ласки королівської, так перозумно і алочинно втраченої. Рискусте останнім тепер, бо як ще раз прийдеться Речі Посполитій вийти на вас шаблю, то вийде так, що й саме ім'я козацьке ашищть, бо волить бачити тут краще пустку і авірів диких, піж ворохобливий плебс. Підняті своєволю можете, але до кінця довести — ніколи! Втекти на Запоріжжя в лози та очерети можете, але жінок і дітей полишите і, не можучи витерпіти там довгі, принесете свої голови назад під шаблю Речі Посполитої. Шабля ж та довга, і не заслонять від неї зарослі дороги. Тепер хочу взяти пана писаря, щоб спільно укласти й списати субмісію!

Я здогадувався, яка то мала бути субмісія, хоч і на гадку мені не могло прийти, що у вузькій голові пана Киселя вже обмаслюється зловорожка ординація, яка здійсниться ще до кінця року, в морозах і снігах на Масловім Ставі, де нам доведеться зректися всіх вольностей своїх, права обирати старшину, віддати армату й клейноди — і як же від того видовища ростиме в панів серце, а козацьке серце рватиметься, коли хоругви, булави й бунчуки складатимуться до ніг королівських комісарів, головним з яких буде, ясна річ, пан Адам Кисіль.

— Помолимося вкупні, пане Хмельницький, — пропросив Кисіль.

— Молився, сюди йдучи, та й перед цим так само молився з усім своїм товариством.

— Чув я, ніби ви, як погани, чарівниць по валах розсадили, аби чинили замовлення на стрільбу, вітер і воронь. То які ж тоді молитви?

— Погляне пан каштелян на вали наші та підвалки, то й забагне, що ні молитов, ні заклинань не потребували. Та тепер то все на віщо. Домолюйся, пане Киселю, не стану заражати.

Знов опинився я під дощем серед тихої трави, що заповнила весь світ довколишній, і одразу приступився до мене старий службеник Киселів.

— То я таки про Переяслав, пане Хмельницький.

Я скилив голову, показуючи, що слухаю.

— Мав я там родака дорогоого. Здуневський, шляхтич немастий, вважай убогий, але душі рідкісної і відваги не змірної. Бідні завсігди відважні, ім нічого втрачати, багатим же відвага не потрібна, бо їх мають нею здобувати? Під Кумейками, як Потоцький грав своїх кіпютників па павлюківські закопці, паклав мій родак головою, і тепер лишилася його пещасла кобіта з малою допъкою — а помочі нізвідки.

— А пан?

— Що я можу? При панові каштеляні безвідлучно, а маю всього, що на мені. Не доробився на службі в милостивого. Про пані Раїну згадати страшно.

— Дивно мені чути, як переможець просить переможеного.

— Е, пане писарю! Хто тут хто — хіба розбереш? Кожен сам по собі її сам для себе. Я ж, зпаочи твоє добре серце, памірився попросити.

Скільки вдів козацьких, а я мав клопотатися вдовою шляхетською? Скільки сліз власних, а я мав витирати сльози чужі? Та, мабуть, знав служебник Киселів мою натуру лішче за мене самого, коли заропив мені в душу стурбованість за ту безпорадну кобіту з дитям малим, так нещасливо покинуту самотою па землі нашій.

Власне, час був пе для згадувань і не для нагадувань. Коли для панства після приборкання й погноблення козацтва влітку й узимку року 1638-го пастав золотий спокій і солодкий відпочинок, що мав тривати ціле десятиліття, то для нас починався час ганьби і принижень.

За рік по боровицькій субмісії, па початку вересня року 1639-го для більшої поваги і оздоби своїх вікторій Потоцький визначив у Києві раду козацьку, де дозволив вибрать депутатію до короля (разом з Романом Половцем, Іваном Бояришом та Іваном Волченком увійшов до тієї депутатії і я), яка б маластати пе актом сваволі, а тільки лояльності, субмісії і жадати не зміни ординації 1638 року і не давліть вольностей, а просити лиш збереження групта володіння козацьких. На тій раді гетьман Потоцький, розпускаючи своє пузо під золотим кунтушем, просторікуватиме, кого сміємо брати в козаки, бо тепер мав нас у долоні, мов пташенят теплих і безломічних: «Козаками можуть бути тільки люди, котрі близше до Дніпра. Бо як в пашім шляхетськім стані до вольностей і прерогатив шляхетських доходить тільки той, хто їх кров'ю свою обійде і майном своїм служить довго королеві і отчині, так і ви подумайте, чи то справедлива і відповідна річ, аби ви пропускали яких-небудь пастухів до стапу свого і вольностей лицарських, котрі предки ваші і ви самі життям своїм здобували?»

Ясновельможному пастуху були пе до смаку, а в мене з пастухів усе їй зачалося.

Ідуши до Києва, заверпув я за звичасм у Переяслав на півліг. Сонце вже сідало за гори тогобічні, тож я підгаяв коня, щоб перескочити міст через Трубіж і бути в городі ще завидна. Два мої джури часилу встигали за мною, мабуть дивуючись, куди так квалиться пан сотник (бо вже я не був військовий писар, а лише чигирицький сотник після ганебної торішньої ординації), а я й сам не зміг би сказати, яка незпана сила мене підганяє, хоч і відчував ту силу вельми.

Від соборної площи завернув я у вузьку тиху вуличку, що йшла поза переяславським базаром, та тут довелось осадити коня, бо вуличка загачена була чередою, що поверталася з пасовиська.

Корови брели поволі, напасені, бокаті, вим'я в кожної пабрякло від молока так, що аж розпирало задні ноги, золотий пил вставав за чередою, лягав на дерева, на густий спориш, на рожеві мальви, що визирали з-за тинів, тягнувся широкими пасмугами у відчинені ворота тих дворів, куди завертала то одна, то друга корова, відлучаючись від череди. Повільні пастухи з порожніми (бо весь припас з'їли за день) полотняними торбами за спиною йшли по-зад череди, прогрібаючи босими міцними ногами широкі борозни в золотому пилі, а їхні малі підпаски жваво пров'юновалися між корів і закручували хвости то тій, то іншій, щоб знала, в який двір завертати, хоч корови знали й самі, мало не підстрибом кидаючись до своїх господинь, що ждали їх з дійницями в руках, готові визволити своїх маньок і лисок від солодкого тягаря молочного.

Так, поволі пересуваючись слідом за чередою, опинився я навпроти двору, де ворота теж стояли отвором, та тільки ніхто не відчиняв тих воріт, а просто не було їх зовсім, самі ворітниці, старі й похилені, як і будинок у глибині зарослого споришем двору. Не завертала в той двір жодна корова (та й підпасичі малі не закручували в той бік коров'ячих хвостів), не було видно на споришеві жодних слідів, нічії ноги не протоптували там стежечок,— покинутість, знищенність, запустіння. Та не покинутістю вразив мене той двір, бо хіба мало було нині на моїй землі покинутості й знищенні? — не міг я відвести погляду від дивно недоречної, впрост трагічної постаті жіночої в отворі колишніх воріт, чужої для призахідного сонця і золотавого пилу над вулицею, веселого пастухівського гейкаппя і вдоволеного помукування корів, що завертали до своїх дворів; чужої для простого довколишнього світу, для його простого побуту й простої краси. Жінка ще зовсім молода, але знищена, як і все обійття, як той будинок у глибині двору, як вбрания на ній. Стояла, тримаючи за руку дівчинку десяти або дванадцяти років, висока, може тридцятілітня, обличчя позначене суворою тонкою красою, незвично бліде, чорне волосся покрите кибалкою, колись ошатною, тепер майже знищеною, сукня теж колись була вишукана й дорога, шовкова, з фалбанками й мереживом, але тепер це вже була й не сукня, а лише спогад про неї, нагадування про часи ліші, може навіть буйні та безтурботні, від яких тільки й лишилися ці фалбанки на сукні та гордій вираз обличчя в жінки, що, забачивши чужих вершників на своїй вулиці, прибрала поставу ще незалежнішу, тільки якось сором'язливо намагалася сковати куди-небудь свої босі ноги — видовище болісне й неспокусливе. Ще не знаючи тої жінки, я вже зінав її, вміть загадалася дивна розмова з служебником Киселевим, старим шляхтичем Здуневським, моя нехіть і моя байдужість до сказаного ним і до його незвичної просьби — тепер все це сплелося з цією жінкою, а ще з її дитям, яке було, власне, ще чужіше за матір і ще віддаленіше для мене. Стояло поряд з матір'ю, легесеньке, як пір'яна, так би й злетіло і полетіло,

коли б мати не тримала його цупко за тоненьку смагляву ручку, сяяця ісевинності, духовна субстанція плоті, лякліве трепетне оголення ножевят і вузельких стегенець під коротеньким блаженьким платтячком.

Я спрямував коня свого просто до тих воріт, тяжко зіскочив на землю, схилив голову в поклоні.

— Пані Раїна Здуневська? Шана.

Чорні тонкі брови злетіли обурено й злякано. Хто, і як, і чому? Я почувався досить але. Презентувався, кажучи широ, нефортунно. Запилений, обважнілій, просякнутий потом кіньським, тягар років і клопотів, та ще й погнобленість духу перед новою стрічкою з велиможним мордерцем Потоцьким — стан не для залотів до пань. А це ж була пані уродзона, попри всю її занедбаність,— і вона одразу дала мені відчути кров свою і походження.

— Що пан хотів?

Я промімрив щось про Марка Здуневського і про те, що вже мовби знаю її і що... Вона тим часом марно намагалася сковати від мене свої босі ноги. Здається, в цьому для неї зосередився темперувесь світ з його невигодами й прокляттями. Босі ноги, босі ноги перед незнайомим, з усього видати, багатим козаком. Темний рум'янечко сорому заливав пані Раїні лице, шию, руки, а може й не сорому, а гніву на мене, що так негадано вдерся в її убогість, в її немаєтність, але ж не погнобленість духу! Розгублено торкала темними пальцями шию. Задихалася. Та й зламатися остаточно не мала паміру! Видобулася з миттевого занепаду, гордо скинула головою, прикрила очі повіками (а мале тим часом бліскнуло на мене сірими очима з-під темних бровенят, і залізна моя пам'ять вхопила ті сірі очі під темними бровами, і вже не випустила їх, і повернула мені згодом на долю й недолю), холодно сказала:

— Не можу пана прийняти в своїм домі, бо, властиво, не знаю пана.

«В своїм домі» — від цього хотілося розрегоататися. Стіни не знати коли білі, гармох підгнів і скоро впаде, віконниці перевищенні, покрівля з прорідженним лишаюватим гонтом. Дім! Ма-бути, давно вже змандрували авідти навіть миші, не маючи ніякої поживи, і пса на обійті вже давно, видно, не було і нічого живого,— дивно, як і чим жила сама пані Раїна й оте легесеньке дівча, що так уміє зиркати своїми сірими очима на чужого й старого козака.

Я вклонився ще раз і сказав, що зупиняюся за звичаєм у Сомків, які доводяться мені найближчою рідною, і що буду завжди радий допомогти пані Раїні, коли б вона виявила таку ласку до мене, простого козака, і сказала про свої потреби.

— Не знаюся з хлопством! — ще набуднеченіше відмовила пані Раїна, вже й не знати кому посилаючи те «хлопство»: моїм святам Сомкам чи й мені самому з недоречною моєю турботливістю.

Я показав рукою, джура підвів коня, я ще раз вклонився пані Раїні і вже був у сідлі. Ущедрився серцем, та, мабуть, не там, де слід.

За вечерею у Сомків переславські козаки, почувши про мою пригоду в пані Раїні, досхочу покепкували з моого лицарства.

— Та чи знає пан Хміль, чия вона вдова?

— Якогось бідного шляхтича, сказано мені.

— Бідного, та тільки якого? Лашниківця!

— З тих, що під Кумейками гукали ми їм: «Лашнику, втікай до хашику!»

— Тож цей Здуневський і пішов там до хашику, а сам пан коронний стражник Лаш далі собі розбішакує та збиткується над нами.

— Ну, та Лаш такий, що й над панством збиткується, той не дбає ні про кого, лише про своє товсте черево.

— А цей Здуневський прибликував десь здалеку, обійстя оте придбав, бо колись було шляхетським, але ж голий був як сокіл, панське поріддя, безхатна шляхта, і пані його так само гола, а тепер ще й голодна, як овдовіла.

— Гола й голодна, а піndючиться. Крейду з свою малою ідти, щоб у нужників білим ходити, аби лише на хлюпство не схожими бути.

Я спітав:

— Як же вони живуть?

— А бог же їх святий знає. Не вмирають, то й живуть.

Тоді я підвівся з-за столу й пішов до дверей.

— Та куди ж, пане Хмелю? Ще ж і чарка не допита!

Яка недопита, а яка й перепита. Мовчики вийшов я за двері, опинився в дворі. Ніч уже налягла на землю, авамиралі голоси й гуки, чутно тільки зітхання притишенні, та писк пташиний, та якісні шерехи й пошуми, ще пахло смачними димами, але вже ледь-ледь, вже й не запахи, а тільки загадка про них, та якою ж мала бути болісною для всіх безпритульних, голодних, покинутих, бо вгадувалися за тими димами смачні страви, вечеря за тихим столом коло хати в садочку або й у хаті, де долівка притрущена прив'яло травою, де блимає під образами лампадка і темні лінки святік мовби впливають між тих, хто вечеряє, завершуючи тяжкий день у сподіванні, що новий день буде легший.

Я пішов до нужденного обійстя пані Раїні. Завтра вдосвіта мав рушати далі па Київ, але тепер уже знов, що не можу поїхати, не зарадивши в біді цій по-дурному гордій і глибоко нещасній жінці. Тому йшов просто до її двору, наражаючись знов па її нехіть і неприязнь, але не міг інакше.

Зламана постать темніла па сірому старому ганку, лякливи скрик при моєму наближенні, гнівне відтручування руками.

— Як пан посмів?

— Прийшов порадитися з пані Раїною.

— Нема про що радитися!

— Маємо знайти спосіб, як уникнути папі ісвластивого становища, в якому вона опинилася.

— Саме властиве, саме властиве!

І вже в голосі слізозі.

— Пап Марко Здушевський просив мене, коли буду в Переяславі...

— Ах, цей пап Марко, всі ці Здушевські... Вітні слуги, слуги й слуги... І короля, честі, лицарства, золотої свободи... А що мають за те, що мали коли-небудь?.. Але що папові до всього того? Жила досі без пічибі помочі, то можу...

— Бєліч людей живе тяжко, часто страждаючи, і піхто не приходить на поміч. Та коли довідуєшся про того чи іншого, то вже твоя сумління не дасть тобі спокою. Ще вчора я пе знат про пані, тільки чув певиразно, тепер не зможу заспокоїтися і поїхати звідси, пе зробивши цічого для папі і її донечки.

— Милостиня? Не потребую.

— Назівмо це інакше. Позика. Я позичаю пані грошей, а тоді поклоочуся, щоб...

— Я пе потребую ніяких грошей. Маю їх досить.

Правду казали козаки, що папі пиняються. Але не станеш же розпитувати, звідки в неї ті гроші і чом вона така обтріана, коли має їх досхочу. Мав би вже пошкодувати тої недопитої чарки, яку покинув на столі в Сомків, уплутуючись ще глибше в цю дурну пригоду.

— То папі відтручує мою дружню руку?

Вона мовчала.

— Маю йти звідси?

Вона знов мовчала. Щось у пій ламалося боліспо й тяжко, бо коли врешті озвалася, то був не голос, а самий біль і страждання:

— Хвилечку, пане сотнику.

Я відчув крайню межу її збоношості і вчасно ступнув у темряві до пані Раїни, бо вона вже падала, пе дбаючи, підгримавши хто-небудь чи пі, і впала мені на руки, ридаючи:

— Порятуйте нас, пане сотнику, бо погибемо тут... Заберіть нас звідси, вивезіть куди-небудь... аби лиш звідси, аби лиш далі звідсіль...

І так крізь схлипування, урпаками, в соромі її пригніченні розповіла мені про малу свою Реню, бо так звалася, власне маючи ім'я Матрегна, а вже звідти Регна — Реня, бо її сама, власне, папі Раїна мала ім'я Регіна — Реня, яке в простацтві стало вимовлятися Раїна, батьки в пії були вельми амбітні, амбітність передали в спадок і її, а що тепер від тих амбіцій?

Мала Реня була дівчинсько як дівчинсько — дурне її безаклоштне. Батькова улюблена, з своїх вічних тулячок привозив Рені цукерки, тоді стрічечки й коралі. Згодом вони стали помічати, піби в Рені стрічок і коралів більше, піж їх дарує татусь, та пе зважили на це, лищ після загибелі чоловіка вона, папі Раїпа, з яким переспідчилася, що хтось і далі дарує дитині то се, то те,

а тоді Реня зовсім знищила її, заявивши, що має вже чимало грошей для своєї мамусі, щоб та не жила так алидепо і щоб мала підтримати чим своє шляхетство. Яке шляхетство з такими проклятими грошима? Вона допитувалася в цуречки й не могла допитатися, тоді змушена була вдатися до чину гапебого: підглядання й стеження за доношкою,— і що ж вона вистежила! Реня щоранку бігала па череяславський базар, па це торжище, яко так розквітло з початком золотого спокою для вельможного панства і простої шляхти. Колись тут були самі дрібні крамарі, в маленьких крамничках і тісних ятках, тепер наїздили авідусюди, з найдальших світів, везли тканини, шкіри, аброю, випа. Вірмени, греки, волохи, татари, павіль турки, різні волоцюги, проїдисвіти, ошукаці, безчесні й безсердечні, готові продати й рідного батька, готові злупити шкуру з чоловіка, аби лиш мати бариш, лихву, прибуток. І вже ж усі старі, аужиті, знікчемпілі, а гребуть гроши, так піби хочуть забрати їх з собою в могилу, і очі в усіх такі замерливі, захланні, що потонили б у собі весь божий світ. Мала Реня бігала на торжище не споглядати ті чужинецькі відвортні мармизи. Ятки з бубликами, калачами, пряниками, прикрасами — ось де вона крутилася. І що в тому нестачного? Але раз після пічного дощу весь базарний майдан вкрився калюжами й калюжками, мала перестрибуvalа через одну з них і, щоб не забризкати пового платтячка, підсмикнула обома руками поділ, так що блиспуло її тіло, і теж пічого в тому цпотливому підсмикуванню платтячка не було, та побачив те якийсь замотаний у чалму купець, підклікав малу і дав їй гарпу дрібничку. Коли вона прийшла па базар знову, той, у чалмі, знов підклікав її і показав, щоб підняла платтячко, а сам уже тримав у руці ще привабливішу дрібничку. Реня не могла зрозуміти, що від пей хочуть, тоді купець покликав когось на поміч, і той сказав: «Купець просить, щоб ти перестрибула калюжку». — «Але ж калюж сьогодні немає?» — здивувалася Реня. «Однаково. Зроби так, піби ти перестрибуєш калюжку, і матимеш від купця дарунок». Тоді вона стрибула, але не підняла платтячка, і старий розпусник закричав, що не так, а його підпомічник сказав Рені, що вона повинна заголитися, коли стрибає. Це побачили й інші купці. Іх там була сила-силена, і всі старі й пожадливі поглядами, хтиві й зчервивілі. Вони навперебій просили Реню «стрибати для них через калюжки», і вона стрибала і мала од них то те, то інше, а тоді її гроши і дедалі більше. Такий жах! І тепер вона, пані Раїна, в розочарі ще тяжчому, ніж від смерті чоловіка, бо загрожено пайдорожче, що вона має: цнота її маленької донечки, її чистота і петорканість. Бо ж чи може бути чистою дівчини, коли її обмачувало стільки поглядів, коли стільки пожадливих очей брудно повазало по її непорочному тілу!

Рука моя тяжко лягла на руків'я шаблі, вже перед очима металися мені розлякані мерзянні купці, літали шальові паси,

гаптовані сріблом і золотом, сорочки з цупкого полотна, сукніві й парчеві каштани, свити з розрізними рукавами й відлогами, кіньські й волячі шкури, овечі хутра, двосічні ножі, кольчуги, кіньська зброя, перекидалися ятки, горіли крамнички — кара спокусникам і розпусникам, кара, кара!

Та мав дати шаблі спокій і думкам про кару теж. Купець недоторканий, як і посол, і прошено ж у мене не кари, а порятунку.

— Можу відвезти пані до Києва і там якось влаштувати.

— То ще страшіше за Переяслав.

— Може, в Чигирин?

— Хіба то не те саме, що й Переяслав? Я готова б замуруватися в кляшторі, аби лиш порятувати дитя.

— Не знаю, як і казати пані Раїпі, але не маю нічого іншого, хіба що запропонувати притулок у себе па хуторі в Суботові. Місце тихе й самотнє, тільки моя добра родина та кілька підсусідків, люди привоїті й лагідні.

Вона згодилася з радістю, і я теж відчув полегшення, і ніхто з пас не відав тоді, що настає згодом, чим оберпеться та пічна дівчина згода. Але хто ж може прозирати крізь роки і віки? Всі сумціві, всі скарги на хаос, на майже непомітні благоначала в людській історії походять з того, що люди пагадують подорожнього, який, заглиблений у скорботу сущого, спостерігає лише вельми короткий відтинок путі. Підпятали над світом, охопили поглядом простори, епохи млнулі й майбуття, подумати над тим, що таке істинна і розум, — тільки тоді не буде для тебе таємниць піде й ні в чому, але ким же треба бути, щоб стати па таку височій! Душа моя тоді ще тільки зготовлялася до великого, розум не проявив крізь усі запохи часу, тож не міг я знати, що, видобуваючи цю жілку з отхлапі¹ її розпачу, готову для себе самого пайбільшу радість і муку водночас. Може, згадуватиму згодом і цей двір зашебданий, і розвалений будинок, і болісно безпорадну пані Раїпу в її химерних гордощах, і довгу звивисту вулицю переяславську з темними садками пад пею, мовби відірваними од землі, завислими в тихому просторі, мов обителі самотніх душ, і свою незвану постать (а може, тільки тінь?) серед усього цього, і свої невмілі спроби втішати когось серед руйнувань і передвіщень прийдешніх катастроф.

А може, згадається мені розпачлива безсorumність малої Мотронки в час післявінців шляхетської під Корсунем і Паліяцями, коли гапебно втікало пихате панство від простого козака, і тоді мовби стало над ним оте дівча з давно забутих літ переяславських, повторюючи мимозільно й пісевідомо скіфських жон, які, побачивши, що чоловікі Їхні втікають з поля бою, підняли свої подоли і мовили: «Куди біжите? Хочете сховатися туди, звідки вийшли?»

¹ Прірва, безодпя.

Скіфи тоді засоромалися, відновили битву і перемогли. А шляхта влаштувала мені погром під Берестечком. Що се? Химерний збіг історії чи пророчий дар, який відродився в дівчеську за тисячі літ? Хто ж то знає? Жіноча душа завжди грізна і завжди велика.

3

В гонитві за славою, а не за істиною викривається вся історія, з'являються вигадки, плітки й павіт наклепи. Нікчемні ліпощі сучасних мені справоздавців, щуплі козацькі реєстрики, павіки втрачені мої діаріуші й універсали — такою постас моя історія. А що було до того? Чи були в Україні славетні прізвиська, давні роди, великі імена? А чи тільки степи і сум без краю? Мене ѹ самого до Жовтих Вод ніби ѹ не було, ніби я ѹ не народжувався ще. Був натовпом безіменним, був світом, не вирізнявся, не відокремлювався від нього. Був я чи не було мене? Однаково.

І слава йшла до мене поволі, покрадьки, вагаючись і заточуючись, як п'яна дівка, сама ще не відаючи, кому віддатися, не знаючи, що має належати тільки мені одноконечно.

Слава за розум. Найпримхливіша, найневловиміша і найповільніша. Така повільна, що часто встигає лише на твої поминки, як і милосердя. Можновладців прославляє їхнє становище, багачів — багатство, полководців — перемоги, вбивць — жорстокість. Ці слави літають на крилах золотих або чорних, а слава од розуму крил не має, вона не вміє охоплювати одразу за одним замахом цілих земель, а мандрує від людини до людини, обачливо вибираючи тільки найдовіреніших, тільки втасманичених, обминаючи нерозумних і затурканих, просування її надто нерішуче ѹ непевне, часом вона повертається назад, часом тупцяє на місці, вона повільніша за черепаху і безпорадніша за Ахілла, едина її перевага над усіма різновидами слави — постійність і вічність. Інші зблискують і гаснуть, чарують яскравими вогнями, а тоді тъмяніють і вкриваються сірим попелом, спалюючи все довкола, агоряють самі безслідно, а слава від розуму горить тихо, але вперто, розгоряється дужче ѹ дужче, народжує в своєму вогні високу істину — і що ж може бути па землі дорожче?

Віки цілі минали, а народові моєму відмовляли в праві на розум і мудрість, бо мав годувати світ не розумом, а хлібом. Кого лише не годував народ мій! І греків, і персів, і римлян, і орду, і литовських панів, і шляхту пенажерливу. Цілі цивілізації вигодувані хлібом з наших степів, а нам тицяли під ніс святе письмо,

де були слова несправедливі й образливі: «Як може стати мудрим той, хто править плугом і хвалиться бичем, гашє волів і заклопотаний роботами іхпіми і котрого разомова тільки про молодих волів? Серце його зайняте тим, щоб проводити борозни, і турбота його — про корм для теляць».

Отець мій Михайло, відаючи гарантії, що мудрістю засіш більше, ніж зерном, віддав мене ще малим до отців-сауїтів, де можна було зачепити пайбільше знань, і я вже в колегіумі Львівськім виказав розум, за який до кінця свого життя не переставав мене поважати найперший навчитель мій отець Мокрській, вже й тоді, коли стали ми з пим запеклими ворогами.

Коли потрапив я до бусурманських лабетів після пещасливої битви під Цецорою, то сам турецький капудан-паша вражений був моїм знанням аж семи мов і звів мене з галери, приділивши до свого двору в Стамбулі.

Коли, визволившись з лютої певолі турецької, шарпав я з запорожцями береги бусурманські й прославився невловимістю у морських виправах, то прикликаю аж до двору королівського і сам Зигмунд, що не терпів духу козацького, поставив мене до свого кабінету, зважаючи на мій неподілений розум і розлогі знання.

Коли під Кумейками погромлено пещасливо Павлюка, а більшу частину війська хтось з козацьких ватажків умкнув з-під поса в Потоцького, то гадка була, ніби то Гуня Дмитро Томашович, але Гуню лише вважали ватажком, а радником його незнаним виступив простий писар військовий — Хмельницький.

Коли за рік по Кумейках знов піднялося козацтво з Остряпином і Гунею і знов було побите па Сулі, а тоді укріпилося неприступно на Старці, то й ще раз мова зайшла про Гуню, хоч порадник у п'ого був давній, і рятувати козаків од ганьби остаточної пішов не Гуня, який утік з табору, лякаючись неминучої карі, а пішов писар військовий Хмельницький, який писав тяжку субмісію до короля і все ж умудрився вставити туди скаргу, яка через десять років мала вибухнуті війською пароду всього.

Коли коронний гетьман Конецпольський узявся за реституцію пеннависного козацтву Кодака, то перший, кого він приклікав, щоб похвалитися зробленим, був чигиринський сотник (понижений з писаря і принижений малозначчою посадою) Хмельницький. Тоді я вимкнув з рук ясновельможного, і, вже й умираючи через сім років, Конецпольський шкодував, що не встиг згладити мене зі світу, бо ж, мовляв, «ніколи не було між козаками людини таких здібностей і розуму».

Коли став я потаємно вискакувати па Запоріжжя та па море, щоразу повертаючись до Суботова, де мовби моїм прикриттям од панської сваволі була шляхетська вдова папі Райна, то слава про мене дійшла до самої Варшави, для короля і канцлера його Оссолінського був я тепер не посол від упослідженого, здеправованого козацтва, а таємничої сили й розуму ватажок виправ від-

чайдушпих, за якими вгадувалися наміри ще зухваліші й далеко-сляжпіші. Меші приписувано більше войовничості, піж розуму, бо ж, мовляв, і весь народ український живе під знаком гнівного Скорпіона, який пебеспим впливом своїм побуджує народ отсей к війпам. Я ж вважав, що народ мій більше тяжіє до зпаку Діви, який чарус пе самою лише красою, а й тихою мудрістю, і мудрість та розливається в пароді моїм ширше й ширше, починаючи ще з киязівських літописів, пробиваючись крізь віки занепаду й здичавіння, пробуджуючись у кіївських школах і в острозькому друкуванні, в «Лексиконі...» Памви Беринди (де, щоправда, немає імені Богдан, але дух мій уже пробуджується), в «Палінодії» Захарії Копистенського, який писав: «Мишають часи грубої простоти, і світло науки сходить на Україні», в святотатно-зухвалому вигуку Іова Борецького: «Лішче одна школа, піж десять церков!» Що війпи? Війни минають, а життя застоситься, і потрібна мудрість йому і праця — вперта й щоденна.

Вельми дивуватися мали панове при дворі королівському з каламутних чуток, що прилітали до них про чигиринського сотника, який пібто сидів па своєму хуторі, орав поле, корчував ліс, плекав бджіл, гнав горілку, варив мед і пиво, молов мливо і водночас описнявся па морі аж коло турецьких берегів, налітав vogнем і бурею, палив, нищив, щезав, як вихор у степу, і знов описнявся па тихому хуторі, повному жіноцтва та малих дітей.

Лякатися чи пишатися таким характерником?

Над іменами славними й грізпими мое ім'я сходило поволі й непомітно, як місяць-молодик. Але, зійшовши, вже не покидало пебосхилу і сяяло дужче й дужче, і це викликало попервах подив, а тоді прийшов страх. Великий тривожний страх у панстві жив з давніх-давен. Він був у п'ого в крові, в найтемніших закутках душ, в іхньому гонорі, в жорстокості й виродженні. Вони відчували, що перемогти й понищити їхню владу може тільки той, хто розпізнає той страх, але ще не вірили в появу такого чоловіка і ніколи не гадали, піби з'явиться такий чоловік серед мого народу. Тому розум мій був за сімома печатями незнання навіть для такого хитрого лиса, як канцлер Оссолінський, король же Владислав, для якого весь світ розділявся па світ війни і світ невійни, ладен був бачити в мені лиш одного з козацьких ватажків, може хитрішого за інших, мудрішого в військових вигадках, видатного аж так, що можна пим похвалитися й перед іпоземними послами, які зпай товклися при дворі, спостерігаючи за марною змаганиною короля з шляхтою, кожре а яких тягло в свій бік.

Мене запрошено до Krakova. Не до короля й не до канцлера, бо ж зпали вони, що з козаком не зладять. Козак як той кінь у дикий волі: куди схоче, туди й скаче. Хотіли поскромити козаків бодай видовищем смерті, тож кликали нас в імення самого короля Владислава на погреб королеви Цецилії Ренати, кликано ж саме сотника Хмельницького з полусотнею козаків, і в цьому була запорука недоторканиості моеї й заповідь якихось пригод

для козацтва — річ привабливіша, піж підіння під хижим оком старого Копецьольського і його попихачів. Тоді я вже відчув привабливість свого трибу життя, коли надовго відлучався з Суботова, а тоді несподівано з'являвся там, щоразу застаючи одміни у всьому молодому і жвавому, такі присмії моєму старіючому серцю. Варшава обіцяла розстаппя з Суботовом, і я залюбки згадувався з тою розлукою, зготовившися в далеку путь, взяв з собою вірних своїх джур Демка й Іванця і вирушив понад Дніпром, туди, де був не раз і пе двічі, звідки не мав сподіватися ще на що добре, а тільки на лихе. Демко й Іванець прибилися до мене в час моїх високів на море. Приліпилися, вичуваючи молодим своїм шохом мою будущину, так міцно, що й не відліши. Коли б хотів одігнати від себе, то й не зумів би. Приліпилися навіки. Як молоді воли, вперті й дурні, хоч і з доброго козацького роду обидва. Меткі, обурливо молоді, мордаті, аж страх брав, але спритні в услугі і в мові світській управні. Так уаяв я їх з собою до Krakova, і вже відтоді стали моїми нерозлучними супутниками й помічниками, і, може, все добре й лихе йшло не від самого мене, а й від них.

Перемірював Україпу вже вкотре тими самими шляхами, де колись, ще безусим підкозаком, мандрував то сюди, то туди під рукою батька свого, сотника козацького. З Чигирини до Корсуня через Смілу, далі на Білу Церкву, Паволоч, Любар, Острог, Дубно, звідти через Броди до Львова, а вже звідтам на Замостя й Варшаву. Іхав цього разу поволі, без обов'язку, на запросини, а колись то все було в поквапі, у суворому військовому строї, назустріч битвам або сутичкам, коли не знаєш, на життя чи на смерть ідеш, і весь здригаєшся в передчутті немилучого, але водночас груди тобі повиняться гордощами, бо ж ти лицар, в тебе тверда рука і плечі наливаються тяжкою силою, і око твое зірко вистежує орду на Чорнім шляху, і зготовлений ти заступити собою і всю цю землю, і людей па ній, жіноч, малих дітей, немічних старих і все живе й ростуче. Бачив тоді цілі села без чоловіків, забраніх у ясир, побитих, порубаних, бачив безліч удів, дівчат на виданні, що ніколи не будуть видані й оддані, передчасно став розуміти жіночу жагу невтоленіну і спізнив любов затасну, крадецу, гріховну. Йшли тоді без перепочинку, не зупиняючись, ішли вдень і вночі, коли звечора вступали в якесь село чи містечко, то вночі ж ішли далі, і молоді вдови виходили нам назустріч на білі стежки в левадах і в берегах і віддавалися мовчки, жадібно, хапливо й полохливо, тільки лица їм біліли, мов ті стежки, і ми цілували ті лица, а тоді мчали далі, пе спітавши імені, — і ні слова мовленого, пізітхання, ці спогаду. Скільки й живе Україна — повно в пій удів, так ніби записано в книгах віщих навіки бути їй удовицькою землею. Жорстоке життя!

Пил доріг, гострий запах пічних трав росіяніх, місячний пил, кіпський піт, і піт людський, і людська зпемога й безнадія. Ніколи не звали ми тоді, куди йдемо, куди пас ведуть, де ми сьо-

годії, а де будемо завтра, хтось пас завжди вів, хтось зпав, а ми не знали нічого, безжурні, як вітер, як трава і вода. Благословенне позашання молодості.

А взимку, коли почували в теплих хатах, патоплещих соломою, жілки виводили нас у спіг, неодмінно в сніг, па мороз, під таємниче мерехтіння зірок, може, щоб зітхання їхні долітали до бога? Щоб порятував він їх від самотності, бо коли жінки самотні, воши мовби нагі. Кожен може їх узяти.

Сумне видовище.

Було щось нестараточне в тому тяжкому запамороченні, та водночас гріховна любов ця й підносила тебе, надавала певності, вливала мужність у твою кров, і ти вдячний був тим добрим і ласкавим жінкам за їхню добровільну пожертву. Нам здавалося, що ми рятівники землі рідної, а насправді рятували ту землю не козаки, а завжди тільки жілки. Завжди рятували її і рятуватимуть. Оті пепомітні, непчасні, зовні слабі й бесилі жілки, які вимушенні були жити між двома вогнями навіть тоді, коли здавалося, що кожен має конче прилучитися до того або того війська і стріляти, боронитися, нападати, долати ворога. Стріляли з обох боків, стріляли запекло й жорстоко, металися туди й сюди, а жілки були посередині, приречені на пепорушильність, приречені стерегти ї берегти дім, дітей і землю, кинуті в вічний вогонь. В цім страшнім світі то була найтяжча доля, і ніхто, здається, й не зауважив того, ніхто не склав під піспі, ні думи про жіночу долю, ні слова, пізагадки.

А вже коли я пройшов свою земну путь і викінчив усі справи, обмислював усе содіяне, то подумалося: що могли б сказати про мене жілки? Про львівського повіця з вазуїтського колегіуму, про підкозака й козака, про королівського придворного, про писаря, сотника, хуторянину й гетьмана преславного — що б могли розповісти?

Однак пайбалакучіша половина роду людського мовчить. На говорившись за життя, жілки по смерті завжди мовчать. І завжди виявляються поряднішими за чоловіків, у яких уста розверзаються лише по смерті. Шкода говорити!

З цими молодими бевзями Демком та Іванцем не перемовишся словом про те, що тисне на серце. На кожні скинування головою навперестриб: «Папе сотнику! Пане сотнику!» Мовби немає в мові людській більше слів, окрім цього сотника. Голови їхні мов хати, обставлені товстими глиняними стінами, крізь які не проб'ється пі дощ, пі вітер, пі спіг, пі божа благодать. Не може в цих головах пробліснути передбачення того, що буду я великим гетьманом, що один з них стане генеральним осавулом, а другий дошкребеться навіть до гетьманської булави, хоча й матиме згодом кінець, гідний жалю.

Та де ще те все, а тим часом дорога далека й повільна, і в такій дорозі гаразд було б мати коло себе душу близьку, коли вже й не таку близьку, що й самому страшно подумати, то бодай

доброго співрозмовника. От як давній друг мій львівський Самійло, якого зневацька стрів на Січі простим писарем. «Як то ти, пане Самуїле, з езуїтів та вскочив у козацтво?» — «А ти ж, пане Зенобію, чи не так само?» Тоді в колегіумі ми товарищували, хоч був він на кілька років молодший. Невисокий, вилицюватий, як татарин, жовті очі, паче прорізані осокою, сам жовтій, піби горщик, обпалений у горні, вічне полум'я бурхас в ньому, непосидючість, сприт, метикуватість. Спудей-сауїтчики здебільша були раховиті й капосні, як коти, ніхто нічого тобі не порадить, не дасть, нічим не поможет, кожен для себе, кожен так і зприть, як урвати з цього світу того модо¹, як вчив преподобний Ігнатій Лойола, засновник ордену і перший його генерал. Тільки Самійло виявився товарищем незрадливим, готовим помогти, а що мені треба було часто вириватися за мури колегіуму, за фурту езуїтську, то намовляв я Самійла добровільно викликатися на чергування біля фурти, і він випускав мене і впускав, так, що ніхто не відав, і жодного разу це впіймав мене в моїх потасмних відлучашнях. О, та фурта езуїтська! На Полтву, на соковиті луки, в звабливу темряву, де дух молодої трави і дівочого молодого тіла. В райськім городі росла лелія. А хто садив? Панна Марія. Як садилá, так садилá, лелія сі розцвіла...

Гай-гай... Всі люди були молодими, та пе всі вміють зберегти молодість душі. Хто збереже — щасливий. Починати ж треба з самої молодості. Ще Платон у «Республіці» пад усе ставив темперамент юності. В небесах анголи певнішо наближаються до весняної пори своєї молодості, так що найстаріші з них здаються пайбільш юними.

В скількох пеклах я вже побував, і вернувся звідти, і виніс душу молодою. Не всі вернулися. Чи ж я їхній посланець?

Після Цецори не думав, що житиму. Коли відірвало мене од убитого батька і опинився я в бусурманській неволі, то вже вважав себе мовби мертвим. Але турки примушували своїх бранців жити далі. Дувапили адобич, виділяючи більшу частину пе для воїнів і їхніх бейв, а передовсім для Стамбула, для сultата, його віазирів і вельмож. Так став я власністю пезшапого мені капудап-паші, начальника всього сultанського флоту, і кинуто мене гребцем на галеру, і кілька місяців прикований був я ланцем до тяжкого, як недоля, весла, знов волів радше вмерти, ніж так жити й мучитися, але знов зоря зійшла паді мною, помічено мої адібності в мовах, внесено ту вість аж у вуха самого капудап-паші, і в Стамбула прийшло величчя авільпiti мене з галери й приврати до двору самого паші. До кіпця длів моїх бачив себе в снах гребцем на галері, плакав-тужив разом з своїми товаришами, і щоразу сон той бував перед якимсь нещастям. Капудапів двір був у дільниці стамбульській Касим-паші по цей бік Золотого Рогу, так що ми цілій день могли видивлятися на сиповаті па-

¹ В будь-який спосіб (лат.).

горби величного міста з купами його мечетей, безладними будуваннями й ще безладнішими базарами, на які іноді їшли для закупів. Хто був той Касим-паша, іменем якого звалася дільниця, що в пій я мав жити? Казали, що жив у часи султана Фатіха, який завоював Царгород і зробив його столицею бусурманською, пізвавши Стамбулом. Мабуть, помагав Фатіхові в морській справі, бо іменем Касим-паші називалися й гавань на Золотім Розі, і башта-маяк у затоці, і мечеть на базарі.

А що мені було до всіх цих пашів, запахів і пеззаних, хто й чим міг би відшкодувати для мене бодай один день неволі, а я ж мав не один і не два дні, а цілих два роки! Два роки рабства для тебе, молодого, дужого, вільного думкою і призвичасням однаково, що двісті років поневолення для цілого народу.

Ой ти, козаче, козаче Супруне,
Де ж твої прогромкії рушниці?
Гей, мої рушниці в хала у світлиці,
Сам я молод у темниці...

Приніжения, туле тваринне існування, прокляття, прокляття! Смерть тут була б пайвищою справедливістю, навіть коли мав отримати її від рук несправедливих. Я жив далі, але не було то життя, так само, як час мій став безчасом, він рухався разом з сонцем, а відмірювався відстанню між двома казанками рисової чорби, яку мені дававо щодня, щоб я таки жив, чистив копей вельможному туркові, годував їх, напував водою, проводив, щоб не застоювалися, мастиг збрую, начищав мідь і срібло, відливав кулі в формах, гострив шаблі, чистив мушкети. І неволя, неволя, тяжка, як свинець, безпадійна, мов мука.

Летіла зозуля та й стала кувати,
Аж то не зозуля, а рідная мати.
То рідная мати і з рідного краю.
А я на чужилі горюю-вмираю.
Якби мати заналя, яка мені біда,
Вона передала б горобчиком хліба.
Горобчиком хліба, спицюю солі,
Якби мати заналя, як тяжко в неволі.

Все було в трепетах, коли з'являвся паша, та він нікого не помічав, не зважав і на мене, жодного разу не поцікавився моїм запанням мов чи ще там чогось, хоч, як сказано вже, саме за ті запання звелів приділити до свого двору, звільнивши від категорії на галерах. Чи хотів, щоб учив я копей його латини або грекої?

(Згодом написано буде про мене ще й пе таке. Ніби був я такий красень, що під Цецорою, побачивши мене, турки мерщій повезли до Стамбула для султанської матері валіде Махпейкер, пересичепої коханням. «Невільником-красунем квапиться Махпейкер затримати те вмиралля жіночності, полоскотати зачахаючі живці розбещепої жінки». Промовчимо вже про те, що був я

красель. Парсуни мої відомі всьому світові, тож слова тут зайві. Промовчимо й про стиль вислову, лишивши його на сумліпні того, хто писав. Але ж не була валде Кйозем (бо так вона звалася частіше) старою, бо не мала тоді ще й тридцяти літ, а коханців хоч і могла б мати, та пе возила їх з поля бою, навіть не викупавши й не переодягнувші. Далі написано, піби мене рятус паречена молодого султана. Султанова паречена! Які слова! Так ніби султан сільський парубок. Далі я буцімто вдав мусульманина, мене подаровано румелійському каді-аскеру, той зробив мене муллою, і я читаю вирок смерті султанському братові й спостерігаю, як тому відрубують голову, далі спілкуюся з православним патріархом, який чомусь живе в Скутарі, мене ж тримають у караавал-сараї, і я спостерігаю, як янічари їдуть верхи по Стамбулу. Якби я справді бодай на мить міг стати мусульманином, то, читаючи таке, мимоволі вигукнув би: о шаріат! о віра! Шкода говорити!)

Між тим життя тривало, хоч і в неволі, довкола були, власне, самі раби, бо вельможні турки чомусь більше покладалися на чужинців, піж на своїх одновірців.

Про що найчастіше говорять чоловіки на війні і в неволі? Мабуть, про жіпок, бо з ними пов'язується найбільша воля, найпізніші її розкоші. Я пе був паймолодший серед своїх товаришів по пещастю, але духом міг би вважатися за наймолодшого, і тепер карався чи не пайдужче, бо мав самі спогади, не лишив на Україні під дружини, під дитини, всі мої дотеперішні роки з'їдели булиeduкацією та службою при батьковому боці та при боці у коронних гетьманів. Тепер лунали в месі латинські вірші та словеса святих отців, а ще жили спогади про безкішечні переходи, про нічліги під відкритим небом, на вітрі й холоді, коли зігрітися міг тільки біля теплого кінського боку, про пітьму й тишу, про вовче віття й пташиний клекіт. Згадував вродливу жінку, що з веслом па плечі спускалася в Трахтемирові до Дніпра, і я пропустив її, не зуппив, не спітав навіть, як звати. Чом же пе спітав? I ще вродливішу, яка спала перед корзин з вишнями па березі Тисмину, а тоді, прокинувшись, солодко потягалася всім молодим, гручиким, як лозина, тілом і ще солодше всміхалася пазустріч чоловікові, що йшов од човна, в драїх штанях, з брудними худими ногами, розкучманий, пікчемний. Чом не заступив того чоловіка, пе став перед очі тої жінки, не зазищув їй у очі? I ту, що песьла в Переяславі на коромислі відра з водою і прихилила одне, щоб напілося мале хлоп'я, і вода лилася па землю, хлон'я після кожного ковтка зводило розсміяні очі па жінку, а вона теж сміялася і була прекрасна, як божа мати. Чому ж пе сміялася до мене? I ще ту, яку пітав дорогу десь під Богуславом, і ту, що промайнула в зеленому листі на пасіці в знайомого козака під Корсунем.

I серед тих безладних спогадів, викликаних чужими жалями й похвальбою марною, зненацька припливло, стало перед очи-

ма, приголомшило, зпетянило видіння з дитинства, забуте, власне її незапане, дивом зачепилося за самий край пам'яті, а тепер відтрутило все, навіть недавнє, вже не був я гірким невольником, а малим хлопцем, і не в Стамбулі, а в Переяславі, і не турецькі байрами святкувалися недовірками, а прощахлій яблуками спас, і ми в батьком та матір'ю в гостях у Сомків Переяславських, дорослі гомоють десь у хаті, а ми, малечка, граємося на причілку, Мишко Сомків такий, як і я, десятилітній, Якимко ще зовсім малій, це навчився й ходити, лиш повзає, і сестричка їхня Ганна, восьмилітня. Ми з Мишком робили в біленських кабачат воликів та корівок: встромляли в кабачата дерев'яні палички — «ноги, роги і хвости» нашої худоби, малий Якимко норовив висмікнути ті «ноги» та «роги», ми відбивалися од п'ого, Ганна сміялася. Вона сиділа під самою хатою, виридалася худенькою спинкою в білу стіну, ноги простягla по густому спориші, ручеянятами запій поправляла біленьку сорочину полотняну, що була надто коротка і все якось задиралася, оголюючи її коліпця і стегенця. Мабуть, ми надто заклопотані були своєю «чередою» і чи й дивилися, чи й не дивилися на малу Ганпу, така неувага ображала дівчинку, в зародку в ній уже жила жінка, яка вимагала шаноби, поклонінь і вірності, а ми, мов останні мугірі, не вміли того злагодити, далекі від думки про свое чоловіче призначення, і хто ж міг нам про п'ого нагадати, як не майбутня жінка. Вибрали хвилю, коли Якимко не докучав нам своїми руйницькими замірами, Ганнуся облишила своє змагання з сорочиною і, як сиділа, грайливо і невинно враз розсунула свої ножечята, і блисцело білим, сліпучим, спантеличило нас обох, мене й Мишка, образ педоарілого лона, поділепого навпіл вузеньким, як стебельце трави, рівчачком, промайнув перед нами видінням бентежним і гріховним, щось сокровеннє, роздвосне, як пшеничне зерно, тасмична щілинка, борозенка, що розокремлює світ, зробило нас геть одурілими, засоромленими до краски в лицах, до сліз і образів, а Ганна в несвідомою вухвалістю ждала і немовби хвалилася: «А в мене — ось...» Босонога, тонкотіла, на зеленім спориші.

Ніколи не згадувався мені той причілок і ті несподівано розкинені дитячі ножечята, і тільки тут, в бусурманськім гнізді, в неволі й приниженні, прийшло і вже не відходило; я притьмом давувався, що забув про Ганпу Сомкову і піколи не пробував побачити її або хоч спітати про неї, карався за свою неувагу її черствість душевину, віднаходив у пезнаній, власне, дівчині цноти її приваби геть педовідомі, вже не думав про смерть, а хотів будь-що вижити, щоб повернутися і зпайти Ганпу і... Як міг її загубити, забути, втратити? Як? Тоді були невинні, безгрішні, може досконалі, як божечята, а тепер гріх народжувався в мені від самого спогаду, гримів у серці, клекотів гарячою кров'ю — і не було рятунку. Думав: як же я загину і не побачу більше її? Як же це? Хіба можна? А вона ж виросла, розквітла, як ружа. Не хотів думати, що хтось її вже ваяв, що хтось доторкується до неї, чус

шепіт її і сміх... А я чую голос її, і вже пе дитячий, і голос той мовить тепер не про дитинство, і не про теплу траву на причілку, і не про зозулю в ліщині. Тепер нагадує він про недосяжне і пе-здійспеппе, і в цьому воля, втрачена навіки пе тільки мною і моїми пещастими товарищами, а її усім світом і цією землею, землею рабства, крові й припинень. Крижана купіль страждає і спогадів. Як сповідь церковна після ала пеодіяного.

Платив данину пеклу, ще й пе заборгувавши, опипившись за чужі борги за чужим морем і в чужій чужині. Хто введе, перенесе, перепесе, покаже й поможет? Миколай-угодник чи святий Христофор?

Дика жадоба життя пробудилася в мені, аж самому стало страшно, я гамував ту жадобу, а вона впиралася у вчинках песподіваних, часом шалених, як то сталося зі мною на Єгипетськім базарі, куди ми щотижня їдили на закупи для двору паші з його пеодіченою челяддю.

В Стамбул прийшла чума. Вона майже не покидала цього величезного міста, вічно гніадлася в його петрях, в бруді і по-плутаності вуличок, у давезних ровах, повних печисті, попід мурами, в підземеллях. Наповзала то з одного берега, то з другого, охоплювала все місто або ж зачіпала лиш його край, справляла свої черні бенкети в дільницях бідняків, па базарах і в каравансараях, в яничарських кишлаках, в палацах вельмож, а то проникала й за мури сultansького Топ-капи. Цього разу вона розкошувала у великому городі сultапів, не перебиралася тим часом пі в Скутарі, ні на Галату, так що ми лише придивлялися до того, що діється по той бік Золотого Рогу, хоч кожен з нас здав, що неминуче доведеться переправлятися каяком на той берег затоки — купувати припаси на Єгипетському базарі, і кожен сподіався, що проміне його чаша ся гірка, а там вже як вово вийде. Там, у дільницях серед великих мечетей і базарів, били вдень і вночі черні барабапи, розагаплюючи люд, коли в чорних возах везали мертвих. В чумних домах кричали вмираючі, і яничари, щоб вкоротити їхні муки, підпалювали ті доми разом з людьми. Обступали цілі дільниці, загрожепі чумою, і кожного, хто пробував вирватися звідти, вбивали, як собаку. Чорні вогнища горіли па вулицях Стамбула, мов нагадування про те, що в цій землі ніколи не було милосердя.

Нас погнали па Єгипетський базар, погнали в саме осереддя чорної смерті, і я теж опинився серед пещаливих рабів.

Базар клекотів і гомопів, так ніби не було ніякої чуми довкола, пе горіли чорні вогнища і не били чорні барабапи вгорі коло мечетей. Продавався й купувався тут цілий світ, купці з товаром сиділи мовби сперворіку, юрмовища перекочувалися широкими переходами внизу і вище, аж туди, де цей базар зникався в загадковий і неабагненний спосіб з Бедестапом, головним стамбульським базаром, вавілонським стовпотворіпям, черевищем безмеж-

ним, де, як сказапо в святій книзі, «ауби звірів, і скорпіони, і змії, і меч, що мстить печенівим погибеллю».

Два турки-двораки капудан-паші ганяли нас по базару сюди і туди, купити те, купити се, ми напихали городиною й садовиною плетені коші, які тягали за собою, сипали в шкіряні міхи якісь горіхи, збиралі в маленькі торбинки безцінні прянощі, наливали у величезні тошкогорлі глеки оливкову олію і виноградний оцет, іншим часом веселе сповідгання серед цих юрмовищ, може, її утішало б молоді наші душі, однак тепер було не до веселощів духу, бо повсюди чатувала на чоловіка чорна смерть, і не знати було, де вона ховається: чи в червонообоких персиках з Бурси, чи в тугих гронах іамірського винограду «султаніє», чи у величезних кавунах з Діярбаркира, чи в амасіцьких яблуках, що паходами своїми нагадували рідну домівку і все, навіки втрачене.

Турки наші, здається, не лякалися чуми, бо мали в себе на грудях повішені в шкіряних капшуках гіочки омелі, привезеної з тої самої Амасії, з якої веаено до Стамбула й славетні причорноморські яблука. Казали, ніби та омела рятує від пошесті, але для того, щоб вона справді помогла, то треба було зривати тільки ту, що росте на яблуянях, і зривати мав неодмінно шаленець, пеодружений і певинний тілом, і неодмінно вдосвіта. Рабам така річ була недоступна так само, як носіння зеленого або будь-якого яскравого одягу, тому й одягнені ми були в шаровари й халати якогось мишачого кольору — барва пилу дорожнього, нужди й нещастя.

Треба було закупити горіхів і горішків, яких тут було, мабуть, стільки різновидів, як у нас вдома квасолі або що. Великі, маленькі, круглі й довгасті, трикутні якісі і плескаті, брунатні, золотисті, зеленкуваті, білі, насипані в лантухах, в дерев'яних ящиках, просто купами на прилавках, всуціль ряди горіхові, і продавці так само неоднакові, як іхній товар: турки — старі й молоді, сіріці, греки, павіт' чорношкірі арапи.

Нашим сторожам забаглося купити кругленьких, надто смачних горішків з Малатії. Продавали їх два геть молоді хлонці, які металися між лантухами, повними горішків, і залізними вагами з таким спритом, що люд сунув сюди валом не так купувати, як подивитися на цих молодих спритнярів.

Хто хотів купити якусь там кількість горішків, казав про це одному з хлонців, той мовчки обертається до лантуха, зачерпував зідти бляшаним, вичовгалим до бліску шполником саме стільки, скільки проспів покупець, і кидав через плече, не дивлячись, точно на шальку терезів так ьлучпо й уміло, що жоден горішок не падав на землю, і майжо завжди вгадував вагу з такою точністю, що це вже межувало з чацлунством. Коли ж не стачало до потрібної ваги або була зайвина, то вимірювалося це одним-двома горішками. Зайвини молодий купець не прибирав, а недостачу поповнював з такою самою хвацькістю, як і основну вагу: хапав пучкою один або два горішки і, не дивлячись, та ще й обкручую-

чись на одній нозі кілька разів, мовби щоб забити памороки, точно кидав на шальку терезів, аж вамотані в чалми правовірні, що спостерігали цю веселу гру-продаж, хитали головешками й прицмокували побожно: «Великий аллах, і чудеса та дива його на землі велики!».

І ось там пойпяла мене якась несамовитість, пойпила й нонесла, і мало не занесла до погиблі; щастя, що наші погопічі турецькі виявилися людьми сочними й байдужими і не мали того вогню в крові, який спалахнув у мені од видовища отих молодих вухвалих купчиків з Малатыї.

Мені чомусь привиділося, піби я не отут, на Єгипетському базарі, серед бусурманських розаяв, а в чистім полі, сиджу під деревом, прикривши лице шапкою від сонця, а поряд стоїть кінь мій, прив'язаний до того дерева, і я і кінь мій спочиваємо після довгого переходу, а довкола тиша, тільки жайворонок десь між богом і людьми видзвонює, та сонце тихо гріє, та вітерець шовковий гладить тобі руки і груди. Шкода говорити! Чи є ще таке дерево на світі, і такий степ, і такий кінь, і таке все? Як же можна було в цій неволі лютій і безглуздій сподіватися віднайти знов себе, воскреснути, почати життя вільне й щасливе, як? Де ключ до порятунку? Відчай заволодів мною такий безмежний, як заплутаність і безглуздія стамбульських базарів, відчай і сліпий гнів, якого я вже не міг погамувати. Кинувши коші, якими обвішаний був, мов старець торбами, підскочив я до одного з пашіх сторожів і сказав йому, що хочу показати всім отим правовірним одну таку штуку козацьку, яку вони залюбки б подивилися. «Що ж то?» — кліщув віп па мене лінівним оком. «Дай свій ятаган, і я ним розрубаю отой крихітпий горішок, як він летітиме з руки молодого купця». Турок засміявся зневажливо й погордливо. «Може, ти розрубав би й муху?» — «І муху теж, та цього піхто не побачить, і горішок видимий усім». Турок засміявся ще зневажливіше, віл передбачав хіба ж таку втіху від поганьблення й осоромлення глаура, йому кортіло мерщії стати свідком такого приниження, але власна гордість не дозволяла ось так просто вволити бажання раба, тому приклікав до себе товариша свого і сказав тому, щоб він дав мені свій ятаган. Той закомізився, але мій турок, блискаючи зубами з-під темного вуса, став казати йому, як вони по-глумляться над глауrom, — і ось так я одержав кривий важкий ятаган, легко виважив його в руці, і щойно молодий малатінець кинув через плече горішок на терези, в плечі моєму вибухнула дика, точно виважена сила, рука з ятаганом зметнулася, і тяжка книжка сталъ просвистіла в миттєвій тиші, і той маленький турецький горішок упав на терези вже не в своїй природній цілості, а двома рівними половинками, розрубаний непростежувано, силою мовби й не людською, а якоюсь понадземною.

Ніхто не повірив у те, що сталося. Стиск юрби, розакричані роти, руки, що тягнуться до мене й до моїх сторожів, домагання, намагання, вигуки, ради й поради, веління й зневажливе при-

скалення ока. Абу ж хай той гяур ще раз зробить, що він нібито зробив! Хай покаже, коли може щось показати!

Молоді малатьїці наввищередки стали кидати мені горішки, я розсікав їх заіграшки, і рука моя пе втомлювалася, і око не втрачало меткості, аж самому ставало диво чи, може, прокинулася в мені велика сила життя, яка піdnімає обезножілих, повертає голос безмовним, робить арчими сліпих. Ще перші помахи мої ятаганом були піби й несміливі, періпучі, здавалося, сила вичерпається небавом і неминуче аганьблення буде покарою за мою вухвалість. Та згодом непомітно для мене самого прийшла певність, я рвопувся вперед з такою силою і пристрастю, що турки загелготіли і мій сторож мерщій відібрав у мене зброю, ще й плавварився: мовляв, не гніви аллаха і вірних слуг його такими печестивими забавами. (Вже як визволився з неволі, пробував у дома повторити се, але піколи більше не вдавалося. Міг розрубати яблуко на льоту, але щоб маленький горішок ліщиковий — то хіба що один з десяти. Мабуть, пішо на сім світі не повторюється, окрім нещастя та лиха. А той стамбульський мій вичин сприймався мов чудо, якесь наслапля, піби сам дух жадоби волі пойняв мене і водив мосю рукою, чи що?)

Але все ж капудан-паші, мосму вельможному господареві, повідомлено про те, що сталося на Єгипетському базарі, і той віз хотів сам подивитися на мене, паклияв ще й гостей у роззолочених каптанах і коштовних тюрбахах, напанто для них дашок від сонця, простелено килими, подало прохолодні напої й солодощі, а я мав тішити їхні очі, кидати їм під ноги свою козацьку честь, свою славу і волю. Та, власне, хіба не потонтапо все в мені було, хіба не був непраслим розбитком, упослідженим невольником, нікчемним бранцем?

Не відав я тоді, хто були ті гости капудан-паші. Ясна річ, жодного сторононого, самі тільки сили свого вогнища, як вони любили казати. Ще молоді всі, може, сили тих султанських пісів, які потопили в крові повсталих болгар у Тирнові і сербських гайдуків у Банаті, а перед цим рубали голови своїм власним джелялям¹. Могли там бути Ібрагім Печеві, який згодом напише історію, і високоосвічений Каракелебі-заде Абдулазів, автор «Саду проповідників», і син поета Неві Атаулла Атайї, який не доживе до моого вознесіння і не зможе його описати, як описав він османських шейхів і улемів.

Незнані вони всі були мені, а я їм усім, та й сам ще не проправ у свою будущину, бо й що можна бачити, маючи якісь двадцять літ?

Все ж збунтувалась моя душа, коли сказано, щоб рубав я шаблею голови барапам, яких випихатимуть на мене служки капудан-

¹ Так звалися в Османській державі повстанці з місцевого населення по імені Джеляля, який очолив повстання бідноти в околицях Токата в 1519 році.

паші. Коли вже шабля, то треба їй копя, а як козак па копі, то давай йому справжнього ворога, а не тупого бараща! Я сказав це сміливо самому капудан-паші, і тільки тоді він згадав, що це ж саме і є той бранець, який володіє багатьма мовами. Йому припало до смаку таке поєднання в мені, і він милостиво звелів, щоб дали мені їй коня, і поспітив, що ж я хотів би рубати, гасаючи отак по двору перед їхніми очима. «Голови отим голомозим», — хотілося мені відповісти, та я обачливо стримав свою душу розгойдану і сказав, що можна їй опудала, на яких вони вправляються у мистецтві володіти шаблею. Але не ставити опудала непорушно, а всадовити на диких коней і розігнати тих копей по противому двору, щоб уже коли їй не нападатимуть на мене, то хай собі хоч утікають так, що їй не падожепеш. Це сподобалося капудан-паші і його гостям, зроблено, як я сказав, з півдесятка шалепих копей з поприв'язаними опудалами в сідлах випущено супроти мене, копі заметалися безладно по двору, видовище було несамовите і водночас глумливе. Хіба мені гарцювати між удаваних супротивників отут по тісному двору перед пашиною стайню, а не на вільній волі, де коні апі спіймани, апі сідлани, де посвист хвики стріл та гук орди, де козак стає справжнім козаком, який не боїться підогнія, під меча, під третього болота. Шкода говорити! І кінь піді мною був не мій, а чужий, турецький, і вся моя воля вміщалася в клапоть стамбульського двору, обгороджувалася високим парканом, замикалася ворітами ще вищими, і шабля моя падала пе па ворога, а па мертві боввапи, і дивилася на мене пе земля рідна і не мати божка, а вельможні зарізяки, за кожним з яких стояли цілі кладовища. Чи ще мало бачили вбивства, смертей, мало чули посвисту шаблі, зарізяки люті, безсердечні, авроподібні душою? Мабуть, шіколи не патішаться видовищем убивства, різання, руйнувань, бо мали природне замилування до вбивств, хай навіть несправжніх, уявних. Жорстокі й пемило-сердні, як і світ, у якому доводилося жити, дивилися на мене дивно невинними очима, мовби вкритими полуночною лішкуватою байдужості. У негідників завжди певні очі. А в святих і великомучеників очі — вогнисті, несамовиті, нестерпно настраждані, суцільний біль. Був я тоді великомучеником, але мав подолати нетеч стамбульського рабства бодай думкою, бодай безглуздим учинком, тож і став рубати оті мертві опудала, аж летіла з них тирса і шмаття, а коні дико іржали й харапудилися, і глина з-під їхніх копит летіла аж під оте піддашши в вельможами. Хай! Плече мое було молоде й міцне, м'язи лежали валами, удари шаблі страшні. Турки хитали головами, закочували очі. Звідки в гяура така сила і такий сприт? Капудан-паша гордовито пояснював, що цей бранець походить з вельможного роду, бо так володіти зброяю, це ж ясно, може тільки знатний чоловік. Дивні й загадкові люди! Тут мальовничий спокійний побут, гармонія, в якій кохалися ще давні греки, тоді візантійці, а тепер уснадкували їхні переможці, перетворивши Стамбул на прикрасу пе самої лиш землі, а може,

ї неба. А там — зарізяцтво, де ціпуться тільки звірячий сприг і копяча витривалість, і де павіть великоможність ставиться в пряму залежність від уміння володіти зброєю.

Наймолодший з гостей, власне, такий, як і я, не стримався, підбіг до мене, розкинув у захваті руки, мовби хотів обніти мене і мого копя, закричав:

— Еші йок, еші йок! ¹

Був жилавий, високий, довгорукий, легко дістав до моєї праці, смикав за неї, так паче хотів стягнути мене на землю, промовляв:

— Ти для мене еші кардаш ², бо ти еші йок! Це каже тобі сам Бекташ, який уміє шаткувати людей, як капусту, та не може зірвітись в своєму вмінні з тобою, о джавур!

Лиш тоді поглянув я па того Бекташа і побачив, що він у грубому яничарському плаці, а пучок шір'я на його високій шапці притримується золотим обручем — ознакою хоробрості й заслуг. Молодий заріяка, та вже заслужив шану чи то в старого султана Ахмеда, чи в шаленого Ібрахіма.

Він і далі тиснув мою руку, і я вимучено усміхався до нього, іріз піт і знемогу, радий уперше в цій землі відчути бодай чиусь прихильність і знов же таки не здатен прозирати в майбуття, коли цей Бекташ, ставши згодом всемогутім яничарським агою, дивним чипом спрінятим в моїх великих замірах. Та це ще мало бути чи й не бути, а тим часом після той моєї пригоди капудан-паша явив до мене свою милість, наблизив до себе, брав для роамов з чужинцями, возвів багато разів па море, звелів почати заносили про мій викуп, попервах мало не з самим королем, коли ж з того нічого не війшло, то взято гроші від моєї матері, і через два роки мене відпущено вже мовби й пе як раба, а наближеного чоловіка турецького адмірала, мало не його друга і кардаша молодого яничара Бекташа. В плаваннях наших по морю, коли піщо не приховувалося вже від моєго пильного ока (згодом це мені здастеться!), капудан-паша пробував піби виправдатися переді мною, так піби був я сумлінням його або суддею. Все звалював на султана, таємничого, педоступного, всемогутнього і пеправедного. Якби не султан, і вони всі були б пе такі, і світ зіпав би їх людьми лагідними, мудрими, богобоязливими, чадолюбивими, бо й хто вони пасправді? Поети, мрійники, мандрівні суфії, дбають лиш про життя небесне, земну ж свою плоть трактують так, що, отримавши маленький коржик, вона думає, піби обрела тисячу гурій, а всі їхні устремлення — до аллаха, про якого поет сказав:

І коли я посилаю тобі поклон, ти є той поклон.

І коли я посилаю тобі молитви, ти є та молитва.

Але виходить так, що вони раби не аллаха, а султана, який може приклікати будь-кого і будь-коли й спитати: «Ти мій раб?» —

¹ Незрівняний (тур.).

² Друг і брат (тур.).

«Так, високий повелителю землі й неба». — «Я можу робити з тобою, що захочу — вбити або лишити живим?» — «Так, ваша величність, воля ваша». Бо ѹ що може простий смертний? Для правовірного кожне місце — мечеть, кожен день його п'ятниця, всі місяці його рамазан, себто час посту ѹ молитвного бдіння, а кожен султан — тінь аллаха на землі, бо сказано в корапі: «Ми возвищаемо деяких з них над іншими в степенях, так що одні тримають інших півладними собі невільниками».

Я слухав уважно капудан-пашу, бо ж не забував, що був рабом його, хоч і довіреним, ще пам'ятав про свою молодість, хоч водночас, видати, мав і переваги над вельможним турком в едукації, але знання мої не змікалися ѹ не перехрещувалися майже ніде і ніяк з досвідом і знаннями наші, за яким стояли загадкові тисячоліття Сходу з його мудрістю, часто неприступною для невтаємничених, поплутаною і солодко-жорстокою. Власне, у кожного народу є своя оліжа, в яку люди свято вірують. І чи ж може хвалитися, що він іде путтю праведною? До султана мені було далеко, лише здалеку через затоку, на самому краю Стамбула, бачив я султанські палаці Топ-капи, султан був чи й не був, а Імперія його котилася, мов велетенський залізний віз, повен каміння для тяжкості, і чавила гостроколісно все, що траплялося на шляху, і зупинити ту колісницю смерті вже не могли ні люди, ні дияволи, а навстріч османській колісниці покотом ішли пускані зусібіч паввипередки володарями більшими й меншими ще й свої колісниці, і простий чоловік метався поміж тих загроз і смертей і вже не мав сподівань порятувати ні тіло, ні душу, ні віру, ні надії.

Чоловіка, який пообіцяв би людям рятунок, могли поставити над усіма богами. Але де ваявся б такий чоловік? Невже я скожий був на п'ого?

Тоді моя едукаційність ще не стала мудрістю, видовище батькової смерті, ганебний відступ з-під Цецори, поневіряння по горах і кодрах молдавських, безладні перевезти через численні річки, тоді певоля тяжка й припалива і животіпня стамбульське серед рабів безсловесних — все це камінно налягало на молоду мою душу, душа борсалася щосили і криком кричала, воліла тільки одного: жити! А життя для мене зосередилося в отому спогаді про маленьку топкапійську дівчинку на зеленому спориші коло хатнього причілка. Ганна!

Повернувшись, знайшов її, впіанав і пе впіанав, бо стала вже розквітлою жінкою, хоч і зберегла в собі оту давню, ще дитячу крихкість і просвітленість¹. Пам'ятала мене (хоч, може, ѹ не

¹ Не така, як написено буде про неї через триста літ: «Запаска тухо облягала стан, розкіша пазуха гаптованої сорочки коливалася від на-
гальної ходи молодиці». Коли вже пешила роздивитися через 300 років
жінку, то поглянули б хоч на мене. Розкіша пазуха і великий гетьман?
Гай, гай!..

того, що був коло причілка), але й не сподівалася на мене, тож у свій час належний стала мужньою женою, народила двох допечок, а тоді овдовіла, що вже нікого не дивувало на згорьованій землі нашій. Я товкся в Переяславі цілий тиждень, не знаючи, як підступитися до Ганни, бо вже заповзявся пе іхати звідси без неї.

Втекло кудись серце мое безталанне.
Куди його тягне? Звичайно, до Ганни!
Просив же я Ганну його не пускати
І знаю, що гнала не раз, було, в хати.
Піду я па розшук. Боюсь, що всаду
У неї. Вечеро, дай добру пораду!

(Ля Кохановській, «До Ганни»).

Тоді парешті була ніч у травах над Трубежем, гіркі губи Ганині, сполоханий шепіт: «Що ти робиш, бескоромний! Що ти ро...»

Какутъ, бог благословить того, кто візьме вдову в час війни. А що земля моя ніколи з війни й не виходила, то й судилося мені брати тільки вдів. І починати мав з Гапци. Гаппо, Ганно! Слогади болючі й солодкі. Кидав її, полішав, все в походах та блуканнях, в молодецтві й у прислужництві — так половина життя. Бджолу пасічник пе позоставить без догляду, хлібороб пивку не запедбає, а я жону свою лишав та й лишав, бігав од неї то в степи, то на море, то проти орди, то проти турка, то до короля, то до королевнат, вітрами впивався, дощами вмивався, і дороги стелилися меші, мов жіпочі коси. Вже народила Ганна мені сина Тимоша й дочку Катрю, вже й другого сина Юраська подарувала, а я все не міг пристати падовго до своєї домівки, гнало мене далі й далі, кидало туди та сюди, і пе було рятунку. Бо й увесь світ став бездомним і безпритульним. Люди зірвалися з місць і покотилися по землі, мов перекотиполе, вічний похід, вічна втеча, блуканіпа й туляпина, часом здавалося їм, що тримаються якихось шляхів, запахдяте дороги в безвість, а насправді йшли долинами побіля річок, поза тершами, далі від байраків, за вітром, по бездоріжжю, під сонцем і зірками, поміж могилами і пагорбами, рятували свое тіло чи душу свою — хто ж то знав? — гинули, як птахи в перельотах, і пікто не помічав їхіюї смерті, не плакав над ними, бо ж мандрували непомічені, не по дорогах, а по одвічних шляхах нужди й горя, і кожен на правім плечі мав ангола, а на лівім — диявола, і вже тим двом силам належало битися за душу грішну й нещасну.

4

Чом думав я про все це дорогою до Krakova, думав саме тепер, у віці далеко пе молодому, власне, на спадку життя,— мабуть, не міг би признатися й на страшному суді. Обсипало мене приском від щонайменшої спроби па щирість перед самим собою, заганяв собі назад у душу все те, що скімлило, ридало, громіло, ламаючи й трощачи все довкруж і мене самого теж.

Вважав колись, що ніщо на сім світі не повторюється, окрім нещасть та лиха, а тепер з жахом перекопався, що повторюється пайсокровенніше, і то в спосіб загроаливий. Моя Ганна, яка досі ще спливала в спогаді маленькою дівчинкою па причілку Переяславської соківської хати, і ота Реня, маленька донечка нещасної пані Раїни, невинне дитя, яке я порятував од осквернення поглядами в Переяславі. Попервах не вловив між двома цими видіннями ніякого зв'язку, нічого спільногого, окрім хіба Переяслава, але й це пустив поза увагою. Коли привів їх па хутір свій Суботівський, то пані Раїна поставила вимогу дати їй якусь роботу, бо не хотіла їсти хліб жебраючи, я настаповив її економкою, визначив їй платню, аробив помічницею Ганпиною, в якої досить було клопоту з дітьми та зі мною, і вже пебавом пані Раїна змінилася до певнізання. Закуповувала в чигиринських крамарів вдягачку лиш шляхетську, стала пишпою й гордою, краса її засяяла таким блиском, що вразила й засліпла мое зашкарубле від неагод серце, і я з острахом ходив довкола неї, мов довкола змії красивої, що міниться всіма барвами, а однаково ж колись укусити. Пані Раїна піколи не забувала про високу порядність і про вдячність до мене, пам'ятала, що я одруженій, і увиразнювала це своєю надмірною шанобливістю до Гани, та водночас була жінкою, мала втіху від моєї збентеженості, терпляче і впевнено ждала, коли біс ударить мене в ребро і я розгнуадою сліпого коня повабу, вишущу повіддя з рук. Пані Раїна не вдавалася ні до зальотів, ні до пустої кокетерії, сама тільки її присутність на хуторі вже робила свою справу, може, тому я втікав щоразу звідти, хоч здавалося, що втікаю то від гетьмана Конецпольського, то від його сина Олександра, то від королівського комісара, то від чигиринського полковника шляхетського Закревського. Час втрачав безперервність, віп розчленовувався па уламки й шматки, краса пані Раїни тільки зблискувала мені й знов забувалася, бо пе була вона тривкою і не могла заволодіти всіма смислами, як заволоділа колись мною Ганна, прийшовши лиш у спогаді. Але втікаючи від краси одної, я непомітно підпадав під чари зовсім

песногадані. Як повільно й яепомітпо завойовує серце розум, щоб вибухнути знепацька, мовби в один день, в едину мить, і засліпти павіки, так і краса, як квітка, як золотистий плід, як сонце на сході, як дощ, що впав і прострумився в лоно землі, падожується непростежувано, а вражає спалахом, після якого вже світить неагасно.

Небезпеки завжди підстерігають там, звідки їх піколи й не сподівавшся. Я намагався уникати пані Раїни, щоб не скаламутитися мій душевний супокій, а мав би вже тоді забагнути, що ці чарі страшні для моого серця, затвердлого від попеврінь і змагань. Виrushаючи на закупи до Чигиринна, пані Раїна, коли бував я на той час у дома і не встигав сковатися бодай на пасіку, вередливо випрошувала, щоб супроводжував її до города і «оберігав од орди та гультяйства». Коли ж скакав на коні поперед колясі, в якій Іхала пані Раїна, то клята шляхтянка конче домагалася, щоб я сів до неї в коляску, бо її страшно самій, або холодно, або жарко, або ще щось. Я відмовляв, що негоже козакові розсідатися в колясках. Тоді вона заявляла, що теж хоче верхи, як і пан сотник. «Але ж немає копя!» — пробував я знайти викрут. «Хай випряже челядипець з колясі».

Та й це ще було — півлиха. Все почалося, коли пані Раїна відхарчувалася, здобула всю пеобхіду жіночу субстанцію, а тоді ще зазпайомилася з цілим оберемком чигиринських пань-шляхтяпок. Ось тоді вона заявила, що не може далі підіти на цьому хуторі, бо є молода кобіта, уродкона, має доньку гожу і шляхетну, і вони повинні почипати виїздити «на баль». Для козака весь «балль» був у шинку та в полі, чи смерть, чи весілля — козаку все однаково, зовсім інша річ шляхта. Молодий Конецпольський, який перейняв староство від свого батька, навіз до Чигиринна пияків і пройдисвітів, як підстароста його Чаплинський та зять Чаплинського — Коморовський. Роабудовували палати, щотижня громіли бали, па банкетах срібна й золота застава, кришталеві чарі, від гуку труб і дудок хмари підіймалися, веселе товариство служило Бахусові й Венері, страшило було й подумати, щоб душу чисту віддати в той вертеп, а пані Раїна хотіла й не сама туди, а ще потягнути дитя несмисленне.

Може, тоді тільки й побачив я Мотронку як слід, і серце мов старе адригнулося, і світ захитався мені перед очима. Скаже згодом наш перворозум: «Всяк чоловік є той, яке серце в нім, всьому ж чоловікові глава є серце — воно і є істинний чоловік». Помічено мною не раз і по двічі, що, коли поранене серце, розум втрачає гнучикість, тупіс, власне, вмирає в тобі зовсім.

В своїх частих вимушених від'їздах з хутора, в тяжкій своїй екзистенції, в нелюдському напруженні, в якому я перебував, мабуть, починаючи з часу складання отої тяжкої субмісії боровицької (та й чи я один!), — у такому стані душі проочив я мить, коли дитя стало не дитям, не помітив, як Мотронка ставала дівчачим, дівчеськом, дівчиною, піддівкою.

Найближчим був Мотронці син мій старший, Тимко, хоч і молодший за неї на два чи три роки. Тимко, який з трьох років уже спіпався па кося, а в п'ять тримався в сідлі реп'яхом, пробував учити Мотронку їздити верхи, та був падто незграбний і петерплячий, тож доводилося братися за те діло мені самому. Підсміюючись, підкидав я одною рукою легеньке дівча в татарську кульбаку, їхав поряд з малою, притримуючи її, щоб не впала, тоді зсаджував па землю, і рука моя майже не відчувала тягаря її тіла, тільки певничо мовби терпла, чи що. Скорі Мотронка вже літала паввипередка з Тимком, вигіпаючись у сідлі так, що мало не діставала потилицею крупа кінського. Шаленство жило в ній, в її очах, у голосі, в усій поведінці. Голос у неї змінився, став глибокий, настриливий, як звук текучої води. Для мене ще лишалася дитям отим з Перелєслава, вона ж бачила в мені батька свого напівзабутого, який чи був пасправді, а чи приспився, бравого шляхтича, чий сміх ще лунав їй у пам'яті, чоловіка, пропахлого кіньми й залізом, як я, так само вусатого, з таким самим поглядом з-під брів, з піснями і нестримними замріями. Батьків образ ішов до неї, витав пад нею в снах і спогадах; коли ж розплющувала очі, то бачила мене і була вдячна, що так вчасно і доречно заповнював порожнечу, в яку б пемшуче мала щораазу пизвергатися.

Так тривало довго і тривало б, може, безкінечно, бо ѹ що є чистішого і благороднішого, аніж оте від бога дане поєднання «отець — допъка», правічний ав'язок, освячений тайнощами крові й походження? Та лихо в тім, що тут була чужа кров. Чужа кров! Поки кров певнина, то не спалахують довкола неї пристрасті, а як запуртус, заграс, заклекоче, тоді — щастя неzmірне або біда й горе ще неzmірніші.

Папі Раїна вже геть забула про свої ридання переславські й про ту загрозу, від якої я тоді порятував її малу Реню. Тепер, мов сто чортів вселилося в шляхтянку, рвалася вона з певидимих припопів, в одну душу кортіло її самій до папських вихилисів-вигибасів пічпіх, та ще й малу свою кинути в той содом! Коли ж я пустив поза увагою ті домагання, та стала допитуватися, чом не запрошує на хутір шляхетного товариства, а все козаків, му-гирив грубошкірих, та ховаюся з ними на пасіці, в кущах та лозах, як бездомний.

Так опипився в мене па хуторі підстароста чигиринський пан Чаплинський, сидів у світлиці, пив мої меди, гладив свого вуса литовського, гладив черево своє пухке, розплямкувався, розизрався довкіл, прицмокував на мої достатки, зривистим голосом покрикував:

— Але ж, пане сотнику, пан дещо тут попризбирував, до всіх дяблів! Про пшепельських панів і казати боюся. А то що за квіт райський у пана? Теж допъка? Ах, то пуречка пані Раїни? Цілую ручки! Цілую... — I вже поліа був своїми засливнішими губами, щоб через стіл дотягнутися до тоненького рученятка Мотроничного, аж та висмикнула руку гидливо і вдарила з-за столу погля-

дом пе по панові Чаплинському, а по мені: батьку, чом же не захистиш свою допечку!

Я мовби ждав того погляду, перехопив його, мерщій сковав у собі, пікому не дав, не показав, тільки собі, тільки для себе, бо це був перший погляд уже не дитини, а майбутньої жінки. Сіри очі під темними бровами. Припливли здалекої далечі, з безвісти, а погляд — то ніби з віків, пепаче жили ми з нею давно-давно, тисячі літ тому, знали там одне одного, були тільки одне для одного, а тоді віки роз'єдиали пас, щоб тепер повернулися ми на землю і зпайшли одне одного знов. Принаймні зпайшов я. А вона? Я поглянув на Мотронку тяжко й заболено і побачив, що на неї теж наслано, як і на мене, й вона так само зрадила, а ще більше злякалася, аж до здригання в обличчі. А я? Старий, жонатий, багатодітний, власне, дід, три чищниці до віку — а гріх грямить у серці, мов великоміць давони.

Пані Раїна щось сокоріла чи то до Чаплинського, чи до мене, та я не чув нічого, пе вмів розібрati слів, кров у мені клекотала, хотів би кищuti душу до самого неба, а мав придавлювати серце.

Ще педавно, коли був у Корсуні, прочув про мудру ворожку в Богуславі і заїхав до неї, хоч згодом і пошкодував. Ворожка виявилася не старою і мудрою, а вродливою зальотною молодицею, грала очима, повила мій погляд, сказала майже весело: «Ти одружений, але годен вести розпусне життя. Ти скоро овдовіш і азов женишся теж па вдові певисокого походження, до якої всі почуватимуть відрау, але ти ссалахнеш до неї такою пристрастю і так будеш пею засліплений, що візьме вона тебе в руки і водитиме за піс, як захоче». (Вона сказала ще образливіше: «Водитиме, як бугая за кільце»). Тоді я подумав, що це про пані Раїну, і став ще дужче лякатися її уникати шляхтяни, виходило ж геть неждане й загроаливе. Як ото співають: «Ой я з кумою розкумаюся, а кумипим дівчам ізвіпчаюся».

Тож з радістю чималою їхав я па королівські запрошені до Krakова, бо єдине, чим тепер міг порятуватися від гріха ймовірного, то це далекою дорогою. *Servili genio corruptus* — піддавшись людській слабості, як мовили отці сзуїти. Раз піддавшись, пе хотів більше, тому втікав з Суботова. Що далі, то лішче!

Всі домашні вийшли проводжати мене з моїми джурами, підводили копей підсідельниx і під юками, бажали щасливої путі. Ганна цілуvala мене так, піби виряджала на смерть, пані Раїна ще раз перелічувала свої замовлення на панські витребельки, які я мав привезти з Варшави, дочки мої ціluвали руку батькові, малій Юрась сидів у мене на руках, а Тимко поправляв кульбаку на моїм копі. А Мотронка? Де ж вона? Несла мені мою шапку-кабардинку. Малою любила падягати ту шапку і кружляти по світлиці, притащьзовуючи, тепер несла, тулячи до грудей, дивилася па мене своїми хижко-сірими очима, а я не міг відірвати погляду від її тонких рук, в яких вона тримала мою шапку.

Гладила ту шапку! Гладила пальчиками ледь помітило ласково, чуло, заплутувалася у м'якому хутрі, випручувалася, ледь торкала, а мені здалося, що гладить мою душу. Шкода говорити!

Вільшою рукою пригорнув я до себе Мотронку, поцілував її зверху в голову, лякаючись поглянути їй в обличчя, ласково відіпнув од себе, віддав малого Юрка Ганпі, скочив у сідло — і світ широкий, воля!

Як сказаапо: «Полюбила Давида друга дочка Саулова Мелхола. Саул думав: оддам її за п'ого, щоб вона була йому сіттю».

Мав рватися з сіті! Рвати сіть і свою душу!

Досі вчувається мені тупіт копит того коня, що випіс мене з Суботова. Вже давно немає того коня та безлічі інших, які носили мене вірою по безкіпечних шляхах, вже й мене давно немає, а я далі чую тупіт мертвих коней, усіх копей, які мене носили,— крізь почі, крізь тумани й дощі, крізь завірюхи й теплу тишу, крізь пебуття.

5

Тоді я спитав себе: чи маю далечину в душі? Ось про мене вже почуто й у Варшаві, вже й посли чужоземні знають про мене, а хто я і що? Життя закінчується, а жорстокості довкола чи ж поменешало? Вийшло як у Мопомаха: «Смерть, і гоніння, і наспасті, і вся видимая злая перед очима ти да будуть по вся дні і часи». Може, тому, що мій вік був надто жорстокий? Люди завжди живуть в жорстокі віки. Але той був особливий. Хто хотів жити, мав і спати в залізі, щоб сонного не проткнули мечем. Власне, й спати ніхто не міг, а тільки дрімати по-заячому, по-журавлиному на одній нозі, щоб при пайменшому шереху зриватися й летіти, летіти, рятуватися. Вічна втеча, вічна. Рід людський стояв на краю загибелі.

Тоді я спитав себе: як же так, що на Україні таке лихо повсюднє? Ніде ж нема такої землі плодючої, такого злака пахучого, такої трави квітчастої, такої бджоли гудучої. Та налетіло панство, перетворило всю землю пашу на дику займанщину разом з людьми, допиналося, щоб не було права, опріч панського, нахильяло під свою віру всяку вихрувату голову, римську віру стало впроваджувати, піби якусь вищу моду, як і своє гербоване шляхетство. Чиняться гіркі зневаги грецькій вірі з приводу унії. Маєтості владичі й чернечі повідбирають, священики в пониженні, ушати прикладають їм піж до горла. Де в якійсь куті ще зістала прапрдива батьківська віра, там єзуїтські проповідники пус-

кають по світу всякі наклепи. Всі благания православних на сей-мах застаються даремними або відкладаються з одного на другий — одна вже агадка про православну віру викликає гнів. Забулася давня слава козацька. Як прийде війпа, тоді козаків висилають на найбільші небезпеки й магять, використовуючи для чужого добра їхню відвагу, а як небезпека мине, тоді за віщо вважають їх кров і їх самих? Так сталося після ординації сеймової 1638 року, коли скасовано козацьку самоуправу, дорогу на Низ загорожено Кодаком і під'їздами в степу на Інгулі й Інгульці, забирають від козаків найкращу здобич ловецьку, побори від риби й від здобичі татарської, заборонено варити пиво й горілку, сотницькі уряди роздаються не по заслугах, а за хабарі, побори панські й орендарські замучують, пани вимагають авчайним способом роботи й чиншів, та ще й забирають синів. Кварцяне військо бушує, немов в неприятельській землі. Пани не мають границь своїй жорсткості і, вилівши весь запас ярості своєї на голови невинних підданих, оголошують їх бунтівниками, напускають па них військо, а те іноді до ноги вириває цілі села. Нема границь гіркої неволі. Королівська влада, замість захищати народ, піддавших своїх і годувальників, oddає їх на поталу шляхти, бо влада дивиться на народ завсідги агори, а що побачиш, дивлячись уніз? Самі голови. То й кортить їй завжди стинати ті голови. Народ же, дивлячись анизау, ніколи не бачить у влади голови, а помічає саме лише черево, жадібне й пенаситне. Тож і кортить проткнути те черево коли вже й не шаблею, то бодай тріскою!

Француза Боплан, що прикліканий був для підправи Кодацької кріпості, ідучи через всю Україну, вже пашо чужипець, спостеріг усю неправду панську й записав у діаріуші своєму: «Шляхта живе, як в раю, а селяни, як в чистилищі, а як ще селянам трапиться попасті в неволю лихому папові, їх становище гірше від галерних невільників — ся певоля багатьох з них змушує до втечі, а найбільш важніші подаються на Запоріжжя».

Я війхав з Суботова, благаючи людей, землю й небо, щоб по-лишили мене з мосю рапою, що несподівано заятрилася в серці, іхав, пе чув світу, вслухаючись у свій біль, але вже за Россю, коли сказав хлопцям завернути на апайомий мепі здавпа, милий оку мосму хутір і пе знайшов того хутора, тоді вжахнувся за самого себе і спітав: чи ж маю право на власний біль і чи можу вслухатися в нього і не чути стогону й зойку землі мосї?

Хутір Золотаренків був спалений, сплюндрований, попищаний. Від домів самі стіни, дерева обгорілі й поламані, крипиці заналепі, пивні потолочені. Вціліла тільки церковця дерев'яна, стояла незачеплена, і свічки горіли па налої, і отець Федір стояв навколошки перед іконами й молився.

— Як же так? — питав я його.

— Налетіли від пана комісара козацького Шемберка чи там від кого. Нищили й топтали все, як орда хижка. За Йвана, що побіг па Запоріжжя, може, й до твоєї Січі, пане Хмелю.

— Яка ж моя Січ, отче? Шкода говорити!

— Всі розбіглися з хутора, тепер і не позбираєш, мале й старе. А я застався бесідувати з господом та прислухатися, чи пе пропутотить десь козак. Козак — сущая буря і вітер в полі. Ми, раби божі, серед сего вітру подібні билипам божім: гнемося, та пе ломимось, ділаємо своє діло. Господу благоугодно, щоб ми були як рожі між тим терповником. Бо без тої колючки пічого й доброго не буде.

— Гарно мовиш, отче Федоре. Був би я гетьманом, узяв би тебе своїм духівником.

— А ти стань.

— Пішов би до мене?

— Чому б же не піти до самого гетьмана? На таке сам господь Бог поблагословить.

Я поцілував йому руку і заставив поруйнований хутір, що був ніби мое поруйноване серце.

Тоді я питав себе анову: доки ж це все буде, доки?

Іхав далі і абирав ірпвди. Траплялись вони щокроку, летіли чутками до мене, припосили їх люди, почувши, що іду до Варшави, чи й не до самого короля, дивилися на мене з надією, так піби пе сотник простий був чигиринський, а посланець небес або й сам спаситель. Рятувалися від нещастя вже тільки тим, що переповідали мені все, що сталося, і піхто не бачив, як тяжчало й тяжчало мое серце, і піхто не міг вгадати, як страшно вдарить колись той тягар по пеправді.

За Черкасами почув я про наїзд шляхтича Мисловського па буду. Люди Мисловського аруйнували й спустошили все довкола, челядь будну ловили, били, стріляли. Мисловський з своїми адгренцями поташ а куп пороаспав, узяв бидла рогатого, волів і корів шістдесят, овець п'ятдесят, кіз сто, коней дев'ятеро, начиння будне в шафарні — сокир двадцять сім, свердлів дванадцять. А шафар в такого пебезпеченства, од всього облажкопий, ледве з охороною божою з адгор'ям тільки до лісу ушол.

На Житомирщині скаржилися мені селяни, що шляхтичі (лащівці) Павло і Ян Серховецькі зробили наїзд па село Великі Старосельці. При наїзді били, мордували і грабували селян. По ломах бігаючи, шаблями, плазами, обухами і киями били, мордували, рапи синявій, кров'ю підошлі по різних місцях позавдавали, Федора Костюшченка, улапивши, на копя його ж всадовили, під брух кінський підв'язавши поги, киями, обухами, ощепами і нагайками посікли, у Мартипа клячу гнідую, куплену за золотих сорок, волів різної шерсті шість, коштували золотих сто двадцять, у Опищихи — клячу тисавую, коштувала золотих сорок два, у Манара — клячу ворону з лошаком, коштували золотих шістдесят, волів п'ять різної шерсті, коштували золотих сто тридцять, а ще в Карпа, у Прохора, у Мойсея, у Костючих, у Іллі — клячі, вола, гвалтовно забравши, до дому свого одпровадили і ку поживкові своему власному обернули і привласчили.

Не досить па тім маючи, на здоров'я протестуючих велики перехвалки і одновіді чинять, людей різних на здоров'я протестуючих па дорогах засаджають, огнем і спаленням грозять і вшеляких протестуючих зпищепням і спустошеннем маєтності їхні знести і вівч обернути перехвалляють.

При шляхетському наїзді па ходосівських селян, які орали в полі, побито, плуги їм попсовано, а волам попідрізуваю ноги.

Счасті плугові, ярма, колісницю всю дощенту посічено, порубано, попсовано.

Селяни заставили вільну меліорацію¹ папові возному, щоб він записав її у гродські судові книги. А що вийде з тої протестації?

Жовніри королівські, йдучи до Києва, у Вільську і кількох селах вчинили насильства над міщенками і передміщенками, пограбували їх, багатьох до смерті прибили, а одну господиню в огонь упхнули. Тягли ж усе: баравів різали, вепрів кормних били, гусей брали, комори відбивали, полті масла, сала і сирі до возів брали, брали живітість, збіжжя різпе, вози букшовані, хомути з набедерниками, скури волові, топори, сер'яги, білі хусти, як білоголовські, так і мужські, вовну в рунах, коси, залив плугові, мед пріспій, жупани й доломані, шиптухові кожухи.

З маєтностей Киселя, Вишневецького селяни втікали через великі утяження і здирства немилосердні. Коли ж шляхтичі йдуть до тих сіл, де ховаються втікачі, то селяни не тільки не дозволяють забирати, а ще й б'ють павів.

У якійсь корчомці придорожній скаржилися мені за кривду вже й не прості люди, а два пани, що попали саме в отаке село.

Пан Марціан і пан Бенедикт, як люди спокійні, якому нічого не вині, ці від кого такого на себе не сподіваючись, по челяднику тільки маючи, парою коней і колясою, і коня підводного маючи, їхали, й в селі якомусь мешкаючі, запомнивші строгість права посполитого папротивно заступаючих па дорозі добровільний суворе записаного, яко на якого неприятеля, з косами, побиваними рушницями, киями, обухами і тичипами, одні з огорodів, другі з тилу, а треті з переду села з великим криком і галасом оскочивши, киями і обухами бити почали, словами ущипливими, гонорові шляхетському їхньому шкодячими лжачи, осоромлюючи, «Бий!», «Забий!» волаючи, їх з коляси збили, аж вони, видячи запал тих хлопів, через городи, мимо села, піхотою до лісу від всього убоства свого — від коляси, коней, челяді, шкатули, стрільби, коберців, килимів до річки втікали, а ті хлопи, яко які розбійники, нас гонили, а другі зараз же там до коляси припавши, челядипців напих піймавши, киями, обухами гапебво, а велітостиво збили, змордували, пазад руки, яко злодіям, пов'язавши, все собі побравши і пошарнавши: колясу фарбовану, ковану, комп'яточку золотих п'ятдесят; шкатулу, в котрій було червоних золотих

¹ Тут: скарга з правом вносити зміни й доповнення.

сто двадцять п'ять та монетою різною золотих двісті; коберець аджамський, коштуючий золотих шістдесят; килим турецький, коштуючий золотих п'ятнадцять; бандолів пара у колясі, коштуючих золотих сорок; опуш човних дві, коштуючих золотих двадцять; бандолет на челяднику, коштуючий золотих п'ятнадцять; копей пара в колясі, коштуючих золотих пултрея ста; кіль підводний гпідій, коштуючий золотих сто двадцять; радик на коня, в нім було гравеєн срібла три; пістолетів пара, коштуючих золотих тридцять; кульбака з платом і войлоком, коштуюча золотих осьмнадцять; кляча під челядником, коштуюча золотих осьмидесят; кульбака, коштуюча золотих сім; пушорок з уздами, коштуючий золотих шістнадцять.

Не пустили справу так, а заскаржилися в гродськім суді, щоб з тими хлопами право дорогу указало про той деспект, бо як же! Гультайство до права і уччення з п'ого справедливості дотримати слід.

Хотів спитати: де ж самі набрали стільки добра? І скільки його у вас, коли, йдучи в дорогу недалеку, такі фрайверки з собою тягнете? Більше награбованого, ніж наїханого, отак воно, палове!

Але кому про те скажеш?! Капцлеру Оссолінському? Королеві?

Шкода говорити!

Ми їхали з королівським листом, проїзним litterae passus, яким забезпечувано для нас півліг, харч, корм коням і всіляке сприяння в путі. Лист той, власне, не був нам потрібен, бо козак звик знаходити собі все й без нічієї помочі, але мій Іванець Брюховецький повсюди посылався на королівський виклик, дбаючи вже не так і про нас усіх, як, мабуть, про самого себе, щоб надати собі ваги незвичайної. Мене він при чужих людях ніколи не називав сотником, а тільки паном старшим,— це падавало ваги не так мені й моїм козакам, як знов самому ж Іванцеві, бо коли ти наближений до якогось таємничого пана старшого, що має аж королівські повноваження, то ти й сам, виходить, чоловік неабиякий.

Вони з Демком, хоч обидва були моїми джурями, пе мали між собою пічного спільного, окрім своєї служби. Бо коли Демко слухняно чипів у мене при боці, вловлюючи кожне склепіння мосі брови, готовий кинутися у вогонь і в воду за свого сотника з спокійною мужністю і безкорисливістю, то Іванець пряв очима на всібіч, визирював де, що і як, щосили вдавав заподядливість і шанобливість до мене й до всіх, хто стояв віще, насправді ж, як це виявилося з часом, дбав лише за себе й думав од самої колиски ліп про себе. Життя мое складалося так, що пе мав я пі часу, пі слаги, ні змоги приливлятися пильно до людей, вивчати їх глибше, як священик або суддя, вони проходили повз мене то близько, то далі, прослизали тілями, часом тільки мелькали, були ж пе істотами з крові й плоті, а тільки знаками тих чи інших цпот

і властивостей, символами доблесті, мужності, доброти, чесності, а то хижості, підступності, зажерливості. Вмирали коло мене, а я так і не зіпав до кінця, ким були пасправді, як не відав і про тих, що мене оточували не день, не місяць, іподі й довгі роки, був як дитина — довірливий, наївний, легко обманюваний. Може, так і треба жити, а не вгризатися в людину, як кажан у кістку, коли впаде на тебе з переляку й відчаю, що осліп па мить, і вхопиться за твій палець.

Іванця я сприймав так само, як і Демка, хоч і бачив виразно їхню одмінність, але не надавав особливої ваги ні Демковій надмірній відданості, ні Іванцевій проноозливості.

Десь, коли ми вже були за Любарем, вранці прибіг Іванець, який цілу ніч десь метався, мов мисливський пес у пошуках зайців, і здійняв гвалт.

— Пане старший,— кричав, крутячи булькатими своїми очима,— пане старший!

— Вже десь продав пана сотника з побіркою,— пробурмотів Демко, який добре знат свого співтовариша.

— Що там у тебе? — поцікавився я.

— Пане старший! Тут неподалік у містечку сьогодні набиватимуть на палю чоловіка!

— Ото радість,— не стримався Демко,— нічого лішого не мігти нам принести зного цілонічного блукання.

Я зауважив, що караппя палею не належить до мілих розваг і павряд чи нам треба було про це й чути.

— Але пана старшого запрошено на те видовисько! — мовив невипро Іванець.

— З чиєї ласки? — поспітав я без вдоволеності.

— Нашо й питати! — сплюнув Демко.— Це ж йому не спиться й не лежиться, все шукає та вплюхує. От і донохався!

— Що там справді? — вже суворо поспітав я Іванця.

— Та тут за лісом містечко, воло й не містечко, а так двадцять домів рицкових з маєтостей пана сенатора Киселя, і в околицях завівся збуй якийсь жорстокий. Крав волів, як іх гнали до Гданська на продаж, погоничів забивав на смерть, а волів пізніше перепродував іншим погоничам, вже з маєтостей не Киселевих, а Корецького, чи що, через те того збуя не могли ніяк під вислідити, під впіймати. Нарешті впіймали, і засуджено його до палі. На муках вогнепіхих пробував виправдатися тим, що не хотів, мовляв, щоби добро, нажите простим людом, себто воли рогаті, ішло кудись у чужу землю, для чужих ротів, а мало б заставатися тут для споживку тим, хто його надбав. З тих слів панство тільки посміялося. Ніщо не могло врятувати злочинця. Діяв сам, без спільників, тому й кару понесе сам, і нікому його не жалко, чи хто й помолиться за його душу грішну. Державець же місцевий, шляхтич Ніздиковський, почувши, що пан старший іде на припросини самого короля, вельми порадів і сказав, що приїде сюди сам, щоб виявили йому честь і скористалися з його гостини.

— Добра мені гостина — чоловіка на палю набиватимуть! —
мовив Демко.

Я махнув йому рукою, бо ж однаково вже нічим не зарадиш,
раз Іванець так нас продав тому шляхтичеві послужливому.

Справді, ва якийсь квадрац з'явився й сам Ніадіковський, верхи на коні, в новому кунтуші з шнурками, в супроводі десятка відчайдухів, вусатих і гострооких, мов лащикові з наших країв, був вельми гречний, повів мову про Варшаву, тоді про наших спільних злайомих, пошкодував, що не знав завчасно про наше прибуття й не зміг приготувати для нас прийняття лішого, аж споглядання тяжкої кари, від якої в нього теж перевертаються всі нутрощі, але що він може вдіяти, коли тут повним голосом промовляє суворий закон, перед яким усі ми лиши діти несмислені. Він залишки принижувався і перед законом, і перед королівським іменем, і навіть переді мною, бо я мав королівський лист, але водночас робив це з високою гідністю і гордістю, аж мене брали завидки. Пан Ніадіковський був мов уся шляхта, якою я зізвав її упродовж свого довгого й тяжкого життя. Не була ніколи простим знаряддям руйнації, що захищає короля й Річ Посполиту без любові, знищує всі перепони без ненависті. Вичитувалося щось вільше й свавільне в їхній покорі, щось благородне в самому їхньому призначенні — і це при надзвичайно розвиненому почутті особистої незалежності, пихи й гонору. Вони уявляли, що б'ються за величну красуню, не помічаючи, що насправді захищають відворотну й зловорожу відьму. Але сказати їм про це, то вони одразу ж стануть кричати, що не за короля і не за речі недотикальші б'ються вони, а за давні знамена, що майоріли в стількох битвах над головами батьків, і за вітари, перед якими вони отримали руки своїх невіст, красунь, яких не бачив світ, і то була правда. Так, вони були ввічливі, люб'язні, ніжні до жінок, мали вишукані смаки, любили веселе поводження — і саджали на палі, змай саджали на палі, мовляв, ми за столами в золоті й сріблі, а хлопство й гультайство козацьке на паях.

Пан Ніадіковський, мабуть, і мене запрошував на видовицько судне з потасмним наміром мстивим показати, що чекає на всіх тих, хто повстас проти шляхетського порядку. Але робив це з як-вайвищою люб'язністю, і я вимушений був відповісти теж люб'язністю, покликав Федора Бешняка і сказав йому підімати козаків і їхні слідом за нами.

Дорога була й недалека, але досить пустельна. Коні вгрузали по саму мичку в сипкому піску, з сосикових гущавин мало не під кінські копита вискакували на дорогу налякані тетеруки й подивовано квоктали на таке несподіване нашестя, нарешті описанілися ми на густо обставленому людом і вовами містечковому майдані, з другого боку, мовби нас вичікували, прибули на двоколісній дриндулці два поважні пани — пап суддя Кордуба і пап возний Коструба, жовніри, проіхавшись крізь натовп, поставили oddalik od нас приреченого — невисокого мурого чоловіка в по-

лотяпих штапях і в полотяпій довгій сорочці, з покутмленим волоссям, рудим, піби обмазаним глиною.

Пап суддя і пап возний розкладалися зі мною й козаками, після чого пап Коструба, проклипачуши все на світі, але зазначивши, що має викопати свій уряд, бо шляхтич без уряду — що песь без огопа, став вичіптувати з довгого листа злочини того муриого чоловіка, і патови мовчки слухав, чи то віряччи, чи, може, й не дуже, бо йшлося, мабуть, не так про сповинність того незапалого ім чоловіка, як про саме видовище.

З'явився й кат, безвухий циган, у червоній сорочці й синіх шароварах, босий, з байдужо-жорстокими очима. Він пригнав пару сірих волів, наладнав палю, довгий, аршинів на шість або й вісім, добре виструганий кілок з гострим залишним шпилем на кінці завдовжки аршипів зо два.

Поки не було ката з волами, приречений стояв непорушно, мов стовп глиняний, але тепер зиркав похмуро перед себе і сказав тихо, але з притиском:

— Священика.

— Богомільпій забуй! — зрадів пап Коструба і подав знак рукою собі за спину. Звідти одразу виступив літній батюшка в рудуватій поношенні рясці, старий і зужитий, як і все його начиння. Наблизившись до приреченого, він простягнув йому великий хрест, напнувши ретязь, на якому хрест висів у нього на грудях, але мурий наставив руки і крикнув сердито:

— Ікону! Божу матір! Чи мав би так вмирати тут, як собака?

Священик розгубився, бо ікони з собою не мав, до церкви ж було далеко.

— Панство гадає, що йому копче треба поцілувати ікону? — послідав возний. — Той драб хоче продовжити собі життя! Хіба я не анаю цих фарамушок?

— Хай привезуть ікону, — болісно скривившись, мовив пап Ніздиковський.

— Але ж це займе до дябла часу! — вигукнув подивований возний.

— Хай привезуть! — твердо повторив шляхтич.

Ми стояли і ждали. Мурий чоловік знов упав у безрух. Мовби вмер. Але ожив, як подано йому батюшкою ікону. Кивнув свою кучмastoю головою — вклопився вібито чи хотів цілувати. Тоді азов завмер. Священик осінів його хрестом і відступився. І вже тепер відступилося од муриого життя. Віддавши воли погонячеві, який мав бути, а усього видати, підпомічником катовим, майстор¹ збоку підійшов до засудженого, вміло зібрв його з піг одним ударом, стягнув йому за сплютою руки, аж посили пальці, тоді став прив'язувати йому до ніг дві ремінні постромки, другі кінці яких закріплені були до ярма па волах. Погонич на катів знак гейкнув, воли пішли ходою повільною і байдужою, змахуючи хвостами

¹ Так звало в ті часи ката.

ї ремигаючи, кат упер вільпай кіпець налі в низький стовпець і притримував, щоб паля не спорспула, а гострий її шпиль почав рходити в тіло пещасного. Залізо пронизувало путроши приреченої так швидко, що не встигала виступати павіть кров, все здавалося несправжнім, якимсь жартом або дурним спом, падто що мурій чоловік, переборовши муку смертну, ще здобувся на молодецтво ї крикнув майже бадьово:

— Криво паля йде, майсторе! Пильнуй!

Набивати на палю треба було так, щоб не пошкодити життєвих органів і спрямовувати шпиль не в серце, а щоб вийшов віп сплюю на піваршина. Тоді підіймано палю з набитим на неї чоловіком, закопувано кінцем вільним міцно в землю, і сидів на шпилі пещасний, поки не зсочне й не викоріниться, як в'ялена риба, так що коли вітер повіє, то вертілося його тіло кругом і торохкотіли всі кісточки.

Мабуть, безвухий цей майстор не був падто досвідчений у своїй справі, бо таки повів палю западто криво, про що йому знов хотів сказати приречений, але вже цього разу слова в нього всі злилися в якесь хрипіння й клекотіння: «Кр-р-р...» Коли ж кат з помічником підняли караного і вставили палю в заготовлену яму та стали мерщій утрамбовувати землю круг неї, мурій чоловік на залишому гостряку завив од болю й страждання, може вмираючи, а може тільки конаючи. Вив низько, утробо, по-вовчому, аж молодші козаки затуляли вуха, а Іванець підскочив до мене й зашепотів: «Пане старший, дозвольте, вкорочу його муку! Дозвольте, пане старший!» Я промовчав, тільки знизаав плечима, а Демко так само пошепти мовив до свого товариша: «Не мішався б ти в божі справи», та той уже вихопив пістоля, підскочив до чоловіка на палі й прострелив йому груди.

Все покрилося моїм королівським листом. Пап Ніздіковський разпрострав плечі й заявив, що йому камінь спав з душі, бо він звик рубатися з ворогом у полі, а пе отак катувати хай і найбільшого злочинця. Пан суддя сказав, що віп тільки суддя, а над ним закон, пап воззій знов повторив про свого пса без огона, священик перехрестився звільна, відпускаючи гріхи всім винним і невинним. Так і закінчилася та немила паша пригода, тільки Демко скреготів зубами на Іванця та допікав йому до самого Krakova, обіцяючи відплатити ще й не такою розвагою. Я мовчки посміювався, зпаючи, яка то пуста похвальба Демкова, Іванець же огризвався добродушно, дивуючись, що не поціновано належно його запопадливості добровільної й безкорисливої.

Не міг забагнути, яку тяжку прислугу зробив нам усім, додаючи до всього баченого дорогою ще й це страшне видовисько. А я думав тоді: ніколи не забувай зустрічей з стражданням і смертю, забудь усе, та тільки не це.

6

Поки добиралися до Krakова, аранені душі мали не тільки козаки літні, потерті й пошматовані тяжким життям, але й молоді. Ще не насмілювались сказати мені в очі, тож намовляли Демка та Іванця, а вже ті один поперед одного вмовляли мене:

— Пане сотнику, а що, коли отак пробитися до короля і все йому внести у вуха!

— Кажуть, він за руський народ.

— Королі завсідги за парод, та панн заважають!

— Сказати йому про всі гошипя й насильства. ●

— Бодай про те, що бачили на власні очі.

Я собі покивував головою, притакуючи. Хто б же зпехтував такою нагодою, коли б опинився перед королем? Була якось падія, що король справді допустить мене бодай поцілувати руку (і вже тоді я зумію ввернути йому дешо!), бо ж і па похорон королеви правлюся я з півсотнею своїх козаків буцімто на запросині самого Владислава. Мав прихильність до мене, міг мати навіть септимент, загадуючи мое цілорічне служіння йому (тоді ще королевичеві) в час його подорожі по Європі. Та тільки коли ж то було! Двадцять років тому. Вже все пойплялося маревом павіль для мене, а для монаршої пам'яті? Гай-гай...

Краків повен був люду і ще повніший чуток. Говорили й пе про королеву (бо мертві) та її похорон, а все більше про короля, бо нечасто бував у древній столиці польських королів, ображений, здається, на краківського воєводу, який у час елекції не підтримував Владислава. Глів па воєводу обернувся нехіттю й до краків'ян, і хоч під час коронації Владислав ніби й пробачив їх, але тепер знов агадав свою образу і, прибувши па похорон, не став в'їздити в місто, а зупинився в Лобзові. Делегація краківських міщан вимушена була вітати короля в Лобзові, та поки райця трудився з свою промовою, Владислав навмисне надягнув рукавичку на свою праву руку, так що коли райця наблизився й став на коліно, щоб поцілувати королівську руку, та побачив, що має цілувати рукавичку. Райцеві довелося підвистися з колін, щоб за мить знову вклякнути перед можновладцем, але знов наткнувся па руку, сковану під мертвю шкірою. Розгублений до краю, поспалець гордих краків'ян вдруге підвівся з колін і внерто вклякнув утретє, маючи намір поцілувати закриту королівську руку, але саме тоді Владислав, мстиво посміхнувшись, зняв рукавичку й простяг райці пухку свою руку для поцілунку.

Ще тяжче довелося воєводі краківському Станіславу Любомирському. Був хворий і мав добиратися до Krakова зного замку в лекції. Не застав у місті короля, кинувся до Лобзова, але Владислав не хотів його приймати. Коли ж парешті прийняв, то досить гостро висловив йому свою неприхильність за те, що той вібіто противився його елекції. Любомирський каявся й заприєгався у вірності, аж поки був прощений.

Король, а усього видати, був сумний, хворий і гнівний. Нікого не хотів бачити, приймав тільки своїх канцлерів Оссолінського та Радзівілла, з ласкамі смутком вислухав повітапія примаса Польщі Мацея Любенського, який теж прибув на похорон і відвідав Владислава у Лобзові, але більше пікого до владці не допускало в ті дні. Куди вже там простому козакові!

Сподівання були, що допустить перед світлі очі козацьку деспутацію бодай гетьман Конецпольський, який теж прибув разом з іншими вельможами на похорон, але чи він і зінав про пашу тут присутність, а коли й зінав би, то здивий раз не захотів би, певно, споглядати на свавільного Хмеля і його товариство.

Так прийшов день погребу.

Процесію розпочинало дві тисячі піших. Землі і воєводства, князівства і вольні городи, шляхта племастна, ходачкова, і міщани, купці й ремісники, вояки з приграничної сторожі й просте хлопство, все в жалобі, в темному, аж темніс в очах і світ тъмариться довколишній од такого видовища. І в тім похмурім кондукті від кількамільйонного народу українсько-руського лиш жмен'ка козаків, бо й народу для панства такого немає, а є тільки козаки, а земля поділена на воєводства: Київське, Чернігівське, Брацлавське, Волинське, Руське, і так од воєводств і виступають у процесії сумновусі шляхтичі, а нас запхнуто десь між хлопством та мало не циганами; хоч і йдемо ми досить поважно й виставно: в сипіх шароварах та жупапах, в чорних легких киреях, оселедці звисають з круглих паших голів, мов шаблюки, самі ж шаблі напивають узвізу кирею, так що розаїхасмо довкола себе процесію і твориться тут місце вільпіще. За нами тягнулися довгими шерегами отці духовні всіх законів. Чотирнадцять золотих тіар прикрашало кондукт сиянням вищих капеланських гідностей. Краківська Академія йшла перед музиками, які жалібними тонами поглиблювали загальний смуток. Служки тягли па кріслі недужного воєводу краківського Станіслава Любомирського — господаря землі, в якій спочине навіки тіло Цецілії Ренати. Воєвода бжеський литовський Теофіл Тризна, воєвода поморський Герард Деагоф і воєвода руський Якуб Собеський песли за Любомирським інсигнії шведські, а воєвода познанський Кшиштоф Опалінський та воєвода сандомирський Кшиштоф Оссолінський — інсигнії польські. Корону покійної королеви шведської й польської Цецілії Ренати віс каштелян краківський, гетьман коронний Станіслав Конецпольський. Шестерик копей, окритих до самих піг чорним сукном, тягнув печальній повіз, па якому покоїлося тіло

пебіжчиці, обслонене дорогоціпою золотою ткашною. Повіз супроводжували придворні з свічами в руках.

Короля, водягнепого в піщні чорні мережива, несено в роззолоченій лектиці, повитій чорним брабантським мереживом. Віш весь час плакав не ховаючись, а націо тоді, коли з'явився п'ятилітій його син королевич Зигмунд Казимир, якого виніс па руках з дому великого канцлера при вулиці Калонічній воєвoda бельський Кшиштоф Конецпольський. Правобіч од короля йшов його брат королевич Кароль, як посол імператора Фердинанда, а по ліву руку посол князя баварського Максиміліана Віттельсбаха. Королевича Зигмунда теж супроводжували послы князя бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма і князя пойбурзького (цим князем, власне, був сам король Владислав, тому послом від самого себе уповноважив виступати великого канцлера Оссолінського). Коли перед костелом, де мали поховати королеву, тіло здіймано з ридвана, прибули посланці від князя семиградського Ракоці.

— Ще лиш од турка та від хана бракує послів,— прошепотів хтось з моїх козаків.

— Вже, мабуть, були,— відповів йому інший.— Три місяці ж, як вмерла королева. Було, мать, тут люду та будо.

— А вона, сердешна, все ото лежала та ждала, поки поховають.

— У королів завсідги так.

— Чого б то воно?

— А влежуються, як груші.

— Дурний: ждуть чи ве воскресне! Ото покладуть у ванькирі й витримують, як окіст буджений, днів по сорок, а то й по цілих сто.

— І воскресають?

— Хто ж його анає. Видно, воскресали, раз ото так держать.

— А що, пане Зіновію,— присунувся до мене впритул Федір Вешняк,— чи не здається тобі, що покликано нас, аби скоропити не саму королеву, а й усю королівщину з Річчю Посполитою купити?

— Помовч, Федоре,— сказав я йому.

— Та це я так, до слова, поки ото пебіжчицю до храму вносять. Та й малувато нас, як поглянути.

Я кинув йому осудливо, щоб мовчав, бо негоже в такім місці теребені правити, а сам подумав, що могло бути нас і більше. Ой, ще й як же більше — тільки гукни!

В самий костел нас це впущено, бо ве той віри та й чину не того, а відомо: у кожного свій бог і своя церква; торжества для нас закіпчилися без мови вівтарної і співів прощальних, та хлопці мої не дуже тим і переймалися, тільки диво брало всіх, що дощущені були до такої високої церемонії, та ще й спроваджені для цього аж оп авідки — з самого Чигирина!

— Що б то воно значило, пане сотнику? — дошитувалися в мене козаки, коли ми вже скинули з себе чорні киреї й випили по

чарці краківського меду за здоров'я живих і пам'ять пебіжчиків. Поки їхали до Krakova, якось вікому пе вміщалося в голові, в яку вони честь ускочили, аж тепер збагнули й не могли падивуватися.

— Або ж піде козак угору, або й трясця його маму запа!

— Підеш угору, аж вірьовки тріщатимуть!

— А може, то для пана сотника решпект?

— Як решпект, то сотню б покликали, а то лиш півсотні — та й та пе повна.

— Козацького духу бояться!

— Ото й у костьол пе пустили, щоб ми свічок їм пе позагашували, як дихнемо!

— Не пустили, бо попихачі, а там сама папва!

— Не попихачі, а сваволя!

— Гультийство!

— Розбишаки!

Жартували самі пад собою, переказуючи прізвиська, якими обкладала їх шляхта. Сміх скіфський, варварський, азгатський, диявольський. Сміються пад усіма, пад собою пайперше. Бо вільпі душою. Раби не сміються — ті плачутъ.

Уже в Krakovі почув докладніше про смерть королеви. Гуділо про це все місто. Була в сподіванні. Мала пародити ще одного сина королю. В березні виїхала з королем до Литви па лови, бо Владислав пе міг і тижня прожити без полювання. Королі завжди ллють кров: коли не па війні, то па ловах. Підскарбій падворний Тишкевич запросив королеву бути хрещеною матір'ю його новородка, і вона згодилася. А це був гріх, бо коли в такий спосіб поєднується святим сакраментом щойно народжене немовля і ще пе народжене, то одне з них має заплатити за таке порушення смертю. Так і сталося. Через два дні па полюванні пси вигнали з барлогів двох ведмедів, один з них пастрахав королеву так, що вона поропилася об сани і зашкодила плодові. Через тиждень Цецілія Репата народила мертвого сина, а за день і сама покіпчла обрахунки з життям. В гарячці несподівано стала співати, чого від неї ніколи піхто не чув, а тоді рідною мовою своєю піменецькою пібто сказала: «О підступний світе, о Цеціліє, о несталий світе! Нема в тобі нічого постійного, що б радувало». По тих словах умерла.

Тепер я думав над тими словами, і видавалися вони мені пророчими.

Ще як брався до Krakova, то мац якісь надії, сам не відаючи, які й нашо, а тут, загубившись серед величного папства, повного пихи, мав потоптати пайпесміливіші сподівання свої.

До короля не пускало павільйон канцлера коронного, то вже що там мовити про козацького сотника, хай і заприязленого в роки відлеглі з Владиславом.

Король знов засів у Lobzovi, приймав і відправляв іноземних послів, тоді приклікав сенаторів і секретарів на тасмпу раду,

потім до кінця місяця обсівся лікарями своїми прибічними, бо пазбирав за півсотні літ од нездергливого життя цілу купу хворощів.

Я був однолітком короля. Міг би повітати його з початком п'ятдесятиго року життя (бо саме в червні Владислав мав день народження), мав і відповідний дарунок для короля — скакуна золотистої масті, якого вів з Чигирича, нікому не кажучи павіщо, видаючи за свого пав заводного коня, хоч так жодного разу й не сів на цього. Мав я що сказати королеві, і не так, мабуть, про плачі, як про сміх, бо коли парод починає сміятися, то в тім загроза найбільша.

Канцлер коронний Оссолінський прийняв мене в своєму краківському домі па Кашонічній, але прийняв потаємно, вночі, щоб ніхто не зінав і не бачив, виявив мені ласку па радощах, бо щойно варучив свою другу доньку Ану Терезу з сипом воєводи серадського Зигмундом Денгофом, а сипа свого Францішека — з донькою покійного воєводи поморського Дзяліпського. Верпув од мене хитрого свого поса, сипав пустими словами, зблискував очицями облудно і водночас мовби й ласково.

— Радий вітати пана Хмельницького, пане писарю генеральний.

— Всього лиш сотник, пане канцлере, сотник козацький з Чигирипа.

— Але ж усе в ласці божій і королівській. Чом би й не стати панові Хмельницькому знов писарем військовим, а то й вище?

— Сам собі дивуюся: чому не стаю знов писарем щопайвищим?

Так перемовлялися ми, шермуючи словами, мов шаблями, а кожен думав своє, кожен гнув па свое. Я пробував вивідати, чи не допустить мене до руки король, а Оссолінський крутив-вертів, нічого не кажучи прямо, але виходило так, що король педужий і нікого вже тепер не захоче бачити до самої Варшави, а коли там буде, того не відас ніхто; ще виходило, що я все що маю братися до столиці й там терпляче ждати (чого й від кого?), бо хто жде, той дождеться, але до Варшави не слід вести за собою цілу сотню (я нагадав, що не сотня, а менше півсотні, хоч і зветься півсотнею), таки ж сотню козацтва, од якого завжди множиться савояр й безчинство, тому ваяти з собою лиш обслугу для підтримання палежпої гідності, а решту відпустити домів.

— Хочемо бачити пана Хмельницького ще й у Варшаві і то конче, — підсумував коронний канцлер, після чого влаштував мені учту, хоч і невеличку, але досить милу для підпебіння, коли сказати коротко.

Так я, ваявши лих Демка та Іванця, помандрував до Варшави, а козаків, наставивши старшим над ними Бешняка, відпустив назад до Чигирича.

Майдри замінюють війну. Ось так можна перемірювати дороги місяць, і два, і цілі роки, а хто й життя ціле витрачає па це

приємне заняття, втішаючи око розлогими рівнинами и крутыми горами, ріками тихошливими й густими лісами, великими городами й мальовничими селами. Спочивав би і я отак серцем, із землі рідної переїхавши в землю лядську, беручись з Krakova па Варшаву побіля гарних кам'яних містечок з стрункими шпичастими костеликами в кожнім, з барокковими палацами серед зелених трав і пеприступними замками над урвищами і на скелях. Гарна земля і багата, хоч і видаються пивки западто піспими та перодючими, бо все пісок та суглини, пе знати звідки й береться те багатство, що ним так пишаються всі оті вишукані кам'яні будування. Моя ж земля лежить десь потужними валами чорнозему, безмежна в своїй родючості й плодючості, аші тобі кам'яних споруд, аші палаців, аші пишання та величання — глиняні хатки, дерев'яні млини, земляні греблі та ставки, а оздоба найбільща — хіба що вороги довкола, які облягають хмарами. Тож і виходило, що здобили ми не міста свої й села, а тільки самих себе, і пе коштовностями та прикрасами, а залишом і мужністю. Як то сказапо в Мопомаха: «Не їді й пittі пе лагодьте, а оружжя пе анімайте з себе».

Короля бачити мені не судилося. Він затримався під Krakovom, розважався ловами в Неполоміцькому старості краківського воєводи Любомирського, вбивши там, як переказувало при дворі, чи й п'ятдесят оленів. Тоді приймав у краківському замку московських послів, там же прийшла йому вість про смерть папи римського Урбана VIII, запеклого гонителя грецької віри. Урбан сидів на святому престолі 21 рік 4 місяці й 23 дні і сприкрився пе самим тільки православним та дисидентам, а й католикам, про що підвоєзапачло сказав при мелі канцлер литовський Радаївілл, коли зустрів я його вночі в королівського секретаря Любовицького. Любовицький, найближчий чоловік канцлера коронного Єжи Оссолінського, покликав мене за звичаєм пізньої ночі, бо, видно, віяк не хотілося вельможному панству виказувати свої заносини з козаком. У секретаря застав я й канцлера литовського, що сидів уже за столом, розігриваючи свою голову випом. Чи й він теж був гість королівського секретаря, а чи вони удвох ждали мене для якихось перемов, так мені й не вдалося тоді довідатися, бо Любовицький тільки патякав на щось, просив мене бути терпеливим, не квапитися додому, побути в столиці, може, й відповіти давні свої знайомства (я подумав, що коли так, то слід починати в короля, бо з ним я, здається, знайомий найдавніше, та ще й одноліток). Секретар і канцлер, звиклі до пічних сидінь, припрошували мене, як рівного (бо ж вільність у королівстві для всіх!), скуштувати напоїв і пайдків, пе забували й про втішання своїх утроб. Король любив бачити довкола себе таких, як сам, опасистих, череватих, пухкощоких, певситимих і певтомпих в учтах, тож і канцлери обидва, секретарі і навіть лікарі прибічні вирізнялися хіба ж такими тушамці, так піби сподівався можно-

владця, що з тої плоті обфітної¹ зродиться й відповідший розум, розум же, відомо, надає близку й польору всьому тому станові, до якого палежить чоловік. З розумом ще й не знати як воно, але мовці всі вони були витворні і не пропускали жодної нагоди, щоб покрасуватися словом чи то в сенаті, чи в сеймі, чи перед послами чужинецькими, чи перед королем, чи на учтах великопанських, а чи й у такій-от іншій потасмій бесіді перед простим козаком шезнатим. Щойшо зайдла мова про вмерлого папу, як Радзівілл, погладжуючи грубий ланцюг золотий, що на п'ому перевішений був через груди, а також золотий сауїтський хрест, пустився в розбалакування пиши й заплутані.

— Смерть найсвятішого в багатьох викликала радість, а смуток принесла хіба що роду Барберіні, з якого був Урбан, та їхнім прибічним,— поважно мовив хранитель малої державної печаті.— Загальна вада цього світу, що завжди подобається нове, а старий довготривале викликає пересит. Рідкісний то птах, щоб світський чи духовний володіця довго володарював і позоставив по собі жаль і прагнення, щоб і далі лишався при владі; немає розумного вміння перетривати вічність. Коли вишадає монархові жити довше, тоді зроджується в ньому хіть тривання вічного, хоч і розуміє, що це суперечить минулості; сам перед собою вдає, ніби йому те подобається, а в душі відчуває вже потребу зміни становища. Ось таке є пещастя цього віку, що пануючі сходять на той світ лише тоді, коли зігнали туди всіх інших. Погані й добре владці в цьому одвостайні, різниця лиш в тім, що одні хотіли б жити й по смерті, інші ж, поховані в забутті, частіше воскресають у злостивих пересудах.

Любовицький песькаржився на труднощі перемов в московськими послами, які жадали видачі якогось подляського шляхтича Яна Луби, що аково, як то вже було колись з двома самозванцями, називав себе сином Івана Грозного Дмитрем і розсылав листи, в яких підмінувався царським сином.

Я слухав мевчки. Ще й третій Лжедмитрій! Чи не забагато? Чи давно два самозванці грасували в Москві і військо шляхетське грабувало Кремль? Владислав, коли коронувався, те не втерпів, щоб не прийняти сан короля шведського, загадавши, що походить з шведської династії Вазів, а тоді ще й назавався Московським великим князем, хоч це вже суперечило не тільки станові речей, а й просто здоровому глупдові. Тепер, щоправда, пе йменувався Московським князем великим, але й не відмовлявся ніколи від присвоєного пезаконно титулу.

Ще й пробував силою здобути корону російську в 1618 році, вирушивши на Москву з великим гетьманом литовським Ходкевичем і прихопивши з собою козаків Копашевича-Сагайдачного. То що ж: зпов козаків на Москву? Встелювати трупом козацьким усю Сиропу, щоб згодом випагородити ще одною якоюсь сеймовою

¹ Тут: обважніло.

ординацією, як ота з 1638 року: «Всі їхні давні права — старшинство, прерогативи, прибутики й інші гідності за їхні вірші послуги від предків наших набуті, а тепер через ті заколоти втрічі, на вічні часи в них віднімаємо, зичачи мати тих, яких доля війни позоставила серед живих, за поспільство, оберпене в хлопів»?

Але мої співрозмовники на тому й урвали свої скарги, навіть патяком не виказуючи своїх шамірів щодо козаків, та й щодо мене, хоч і порадили терпляче ждати повернення до столиці короля або прицаймі великого канцлера коронного, який завжди був прихильний до пана Хмельницького.

Король поплив з Krakова до Варшави Віслою. Плив повільно, сходячи па берег то у воєводи сандомирського, то в маєтностях коронного канцлера. Скрізь влаштовувано йому пишні цовітапія, підпошено багаті дари, тоді згаювало час у багатодесних ловах. Коли ж прибув царешті до столиці, то владав справи з московськими послами і виїхав до Полоцька, запрошений братом своїм королевичем Каролем Фердинандом, щоб узяти участь в його інгресі до катедри.

За королем, як то воно й палежало, потягнулося все папство, знов мав я переводити дні, хіба що пти горілку та поспівувати з своїми хлопцями пісень, згадуючи домівку. «Ой ти, грушко моя кучерявая! Ой коли ти зросла, коли виросла, на зелений явір похилилася?..» Боявся згадувати про ту грушку, лякався самої думки про неї. Та й який з мене тепер явір зелений? Повіривши в тъмяні панські патяки па їмовірні королівські милості, сиджу тут жалюгідним підніжком трону — так сповнюються слова Боровицької субмісії, писаної мною в ім'я погромлених козаків: «Ми найнижчі підніжки маєстату його королівської мосці пана пашого милостивого...» В цьому принизливому й безнадійному очікуванні столичному невідь-чого ставав я схожим на упослідженої посполитого, який, забачивши золотий поріг, проспить під пим півжиття в сподіванні доторкнутися до золота, або діждатися, що на цього впаде бодай відблиск. О царедворці в дядківських сіряках, о азіатські хитрощі за високими вилицями, о вдавана байдужість і покора, за якими клекоче гнів і погроза! «Байдужий люд, а земля простора».

Знов мав я нічну зустріч з королівським секретарем Любовицьким, який цього разу виступав уже мовби від імені великого канцлера а чи й самого короля, хоч прямо про це й пе казав. Крутив і вертів, павчений цієї хитрої науки серед придворних підступів.

— Чи пан Хмельницький міг би зустрітися з одним вельможним чоловіком?

— Власне, для цього тут сиджу.

— Йдеться трохи пе про те, про що думає пан.

— Тоді шкода й говорити!

— Пап пе є офіційпою особою.

— І в Krakові пе був офіціалістом!

— Торжества масмо позаду. Та й туди мали б запросити когось з старших козацького реестрового війська, а не пана сотника.

— Чом же не запросили? — спітав я, вже не приховуючи гіві.

— Пана шанують при дворі за його морські звитяги. Ніхто, щоправда, не зможе довести участі пана Хмельницького в тих відчайдушних виправах, але повсюдно відомо, з яким розумом це провадиться. Розуму приховати не дано пікому. На сім світі то клейнод пайкоштовіший і пайоздобіший. Тому, власне, ми й покликали пана й так затримали його довго, аби зачерпнути в п'ого поради.

— Порада річ безкоштовна. Та тільки який же з мене порадник тут, при дворі його величності? Можу хіба що скаржитися, та й то від себе самого, бо ніхто не давав повноважень високих.

— Щойно прибув до Варшави посол французького короля граф де Брежі. Чи пан міг би зустрітися з ним, добродію Хмельницького?

— Треба б запитати посла, чи міг би він зустрітися зі мною. А ще: об чим мені трактувати аж з французьким послом? Ще з турком чи татарами згайшов би що обмірковувати, Франція ж задалеко від України.

— Саме тому, саме тому, що задалеко. Граф де Брежі зацікавився вашим козацтвом і має до пана Хмельницького звабливі пропозиції. Він зупинився в Уяздові, там живе пана Хмельницького завтра чи позавтра.

Стільки намірів і стільки сподівань, а тепер така дурна пригода!

Я павмисне зодягнув своїх хлопців у козацькі білі свитки, сам зодягнувся так само і по обіді наступного дня вирушив до Уяздова шукати садибу пана де Брежі.

Наши білі свитки чи не найбільше припали до серця папові послу. Він був у захваті і від свиток, і від шабель у простих чорних ящурках, і від наших пістолів, які могли робити в чоловікові таку дірку, що кулак просунеш. Посол виказував французьку привічість у всьому: і в мові, і в руках, і навіть у тому, як трусив переді мною пір'ям з свого крислатого капелюха, так що око мое нічого не могло побачити за тим мерехтінням, і я тільки чув високий, мовби аж вискучий графський голос (чи вже так паладнав його для королівських вух?), яким посол виспівував мепі всіляку хвалу. І моїй освіченості, і моєму розумові, і моїй латині, хоч була й пе моя, а ще з сауїтської колегії від отця Андрія Гонцеля Мокрського, і моїм вичинам на морі (звідки він про них довідався?). Він сказав, що багато чув про запорозьких козаків і вже навіть написав про них кардиналові Мазаріні.

— Я написав, що це вельми відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо здатні воювати до захисту і взяття фортець.

— Placet¹, — сказав я.

— Також пінисав я, що в запорожців нині є дуже адібний полководець Хмельницький, якого поважають при дворі.

— Displacet², — мовив я. — Щось мені не доводилося чувати про такого полководця Хмельницького. Хто це сказав?

— Це сказав я. А посли кажуть тільки те, що добре знають.

Граф щосили став мене вмовляти, щоб я повірив в іспування того полководця, патякаючи досить прозоро, що навіть Франція могла гідно поцінувати такі адібності.

— Франція далеко, — зауважив я на ту мову.

— Пан Хмельницький бойтесь віддалей?

— Говоримо ж не про віддалі, а про гідності. Чоловік має заробляти їх у себе вдома.

Вже мені розвідпілося тепер у голові, до чого зводилося мое сидіння у Варшаві. Хтось (чи й не сам король?) памірився про дати силу козацьку аж у Францію, чи щоб налагодити міцніші ав'язки з французькою коропою, а чи щоб прибрati з України всіх заводіяк, отої «ворохобний плебс», який не давав шляхті спекійно сплати, тримав шляхту в постійному напружені. Ресстр-ровників король не може посылати за межі Польщі, бо цьому спротивиться сейм, отож ідеться про Запоріжжя, про всіх втеклих, людей поза законом, безрідних і безправних, власне їх пеіснуючих. Справодити їх будь-куди, щоб вельможне панство могло далі насолоджуватися золотим спокоєм, яким воно насолоджується після тридцять восьмого року. Мене ж хотіли, як колись Грицька Чорного, пустити в ті очерети та дози, щоб скликав охочих та вів кудись до чорта в зуби. Але ж Грицька Чорного, який пробував вербувати запорожців на війну проти шведів, козаки потихеньку прибрали, а самі виступили проти польського панства з Тарасом Федоровичем і таки добре нам'яли боки гетьману Копецпольському під Корсунем. Стати ще й мені Грицьком Чорним, щоб хлопці трохи полякали панів? Багато вже разів лякали, а алякати як слід так і не зуміли. Всі жертви були марні, такими вони будуть і далі. А може, справді пристати па хитрі вмовляння графа де Брежі та вивести отих козарлюг з очеретів, показати їх світові, хай подивується, замре од захвату, а тоді й адригнеться?

— А чи в Франції хоч можна досхочу найстися? — жартома поспінтив я графа. — Там же ні борщу, ні саламахи.

Граф сміявся. Він уже бачив мене із запорожцями на полях битевших, вже радів досягнутому, та тут я песподівало вилив па нього цебро холодної води, заявивши, що не можу бути ні в Франції, ні деіпде, а тільки в себе вдома, на своєму хуторі, де мене жде все ростуче й повзуче. Не ддав про сірі очі, бо лякався самої думки про них, та й не мав певності, що справді те дитя жде

¹ Згода (лат.).

² Незгода (лат.).

мене і як батька, і як лицаря з походу звитяжного» А які ж мої ввітляги?

Чи ліпше мені не відмовлятися від спокус і обіцянь облеслиного посла? Адже я зготувався до чогось, чогось ждав, сидячи терпляче коло підліжжа трону, так щоб не мав нічого за душою, мав тільки прірву й порожнечу і пітьму беззорячу, а наповненість міг отримати лише з рук ясновельможних повелителів світу. Може, й наповнився б чимось там, та не став би під зорею, бо вона тільки над розквітлою грушою в Суботові, і всі таємниці, всі уповання, весь відчай, все щастя і всі нещасти мої обитають там, але однаково душа моя ливе туди; бо навіть одчинші павстіж райські врата не змогли б народити й пробудити в мені того блаженства, яке викликає простий спогад. Зневолений жорстоким життям до твердих діл, які неминуче огрубляють душу, я намагався рятувати її від отупіння й здрібнеппя в спогадах, а хто ж щедріше дарує на сім світі спогади, апіж ті жілки, яких ми любимо, любили чи любитимемо колись бодай у мріях?

Так я прийшов у захват від обітниць французького посла, а тоді відріпнув їх і знову прийшов у захват і знов відринув.

Власне, граф де Брежі прибув до Варшави не для перемов з таємничими козаками, а щоб висловити співчуття королю Владиславу з приводу смерті королеви Цецилії Ренати, що посол і виконав з сuto галльським красномовством, якому позаадрив павільон сам польський златоуст Єжи Оссолінський, а тоді, покінчивши з смутком, почав пісню весільну, памовляючи польського владцю поплюбити обранцю з Франції, покласти парешті край родичанню з австрійським та пімецьким домами. Анна Австрійська, регентка малолітнього короля Франції Людовіка XIV, проонуvala Владиславу на вибір аж п'ять високорідних невіст: сімпандплітню Анну-Марію-Людвіку, доньку стрия Людовіка XIV Гастона Орлеанського, принцесу де Монпансьє, звану Ля Гран Мадемуазель; тридцятитрьохлітню Людвіку-Марію, доньку Карла I Гонзаги, принцесу де Невську; двадцятидев'ятилітню Марію де Лоррен, доньку Карла де Гіза і Гепрієтти де Монпансьє; двадцятип'ятилітню Анну-Женовефу, принцесу де Ловжевіль, сестру Людовіка Великого Конде; і, парешті, Марію, доньку Карла де Конде і Анни де Монтофі.

Заприязнитися з Францією, зважаючи на її силу і впливи в Європі, для короля, над яким нависали загрози звідусюди, було б порятунком і вибавленням, однак Владислав не забув про повагу й монаршу піху, належні його санові, і відправив посла без будь-яких обіцянок. Сказали графові де Брежі, що коли король і вирішить узяти другий шлюб, то попросить королеву-регентку Франції, щоб сприяла йому в його домаганнях шведської корони, паку мав спадкове право ще по своєму отцеві Зигмунду, уродженому Ваза, і вивідала у шведів, чи захотіли б поєднати Владислава з королевою Христіною, інакше піяких переговорів про мир між Польщею і Швецією бути не може. Що ж до

французьких наречепіх, то король пе може висловити свою волю, бо посол не привіз портретів (австрійці ж прислали щістнадцять на вибір), окрім того, нічого не сказано про користь від такого шлюбу для королівства Польського. Все це посол мав передати в Паризі й повернутися на весну півового року, щоб встигнути до початку наступного сейму, па якому, коли сепат дозволить королеві взяти повний шлюб, буде стверджено цей памір і можна буде чути голоси, що король чипить те з любові до вітчизни.

Так граф де Брежі відбув до своєї далекої столиці, не везучи нічого певного пі від короля, іші від «полководця» Хмельницького, і я так само вже збиралася собі в дорогу додому, як було покликано мене до короппого канцлера Оссолінського, але покликано не службово, а потасмно, вночі, до власного палацу першої по королю особи в державі.

Оссолінський прийняв мене в своєму домашньому кабінеті при одній свічці, але на столику було добре вино і холодна дичиця з литовських лісів, і очі його в напівтемряві світилися розумом і, сказати б, доброзичливістю, хоч від такого крутія годі було й сподіватися чогось такого.

Ми привіталися, пазиваючи один одного просто по прізвищу, падто вже різнився наш сусільний стан і звання наші так само. Мої розтріпаші, сумпо звислі вуса ніяк пе пасували до закрученіх сітлих вусиків папа канцлера короппого та до його виплеканої, розчесаної так, що золотилася кожна волосинка в цій, бороді, та цим я не дуже переймався, без церемоній прийняв запрошені Оссолінського сісти шавпроти цього до столика, ще відмовився й випити та закусити як слід, а тоді мовчки поглянув на господаря, ждучи потоків його звичного красномовства.

Мені згадався шляхтич Ніадіковський з Киселевих маєтностей. Щось було в п'ому від Оссолінського. Так само чепурний до прозорості, просвітлений погляд, доброзичливість у всім узвичаєнню, а поряд чоловіка набивають на палю, і це не позначається на поведінці шляхтичевій, бо, як каже пан воззій Коструба: не пхай пальці між двері.

Оссолінський добродушно морщив свого великого поса, мовби хотів сказати: «Пан очікує від мене красномовства? Пан його матиме». З п'ого завжди текло, як з чолового отвору в барилі. Коли після елекції Владислава поїхав послом до папи римського, то став пробиватися до цього якийсь італієць, який передав через слуг, що візьме всього лише сто злотих, щоб навчити їхнього папа необхідного красномовства. Оссолінський звелів відповісти, що він дасть нахабі двісті злотих, аби лише той його послухав і збагнув, що таке справжнє мистецтво мовити. Папу Урбана зачарував тоді так, що той падав йому князівський титул. Згодом отримав такий самий титул і від імператора Фердинанда. А був усього лише підскарбієм короппим па той час. З високих своїх титулів, щоправда, пе покористався, бо сеймовими конституціями 38-го і 41 років в ім'я збереження вольностей шляхти сурово заборонено будь-які

титули, окрім тих, які прийняті в унії, зате зумів пан Єжи так прихилити до себе короля, що той незабаром зробив його підкапцлером, а згодом і канцлером великим коронним, у всьому довірився йому. Оссолінський обrostав славою, а ще більше — добрами, і коли одружував дощку свою Анну Терезу з сином воєводи сейрадзького Зигмундом Депгофом, то весілля те було чи не найбагатше за всі сто років. Був присутній король, всі міста польські, воєводства, всі вельможі змагалися у впіадливості й щедрості, так що дарунків молодим було навезено на сто п'ятдесяти тисяч золотих.

Я знат, що канцлер заневажає мене так само, як усіх інших, як заневажає він, мабуть, і самого короля, бо на сьогодні Владислав бідніший за пана Єжи,— та чого ж ішого я мав ждати? Повага до близнього свого буває тільки в бідняків. Багатство відбирає в чоловіка здатність поважати інших, багачі люблять лиш себе самих. Тільки й того, що виказывають це неоднаково. Дурні тикають тобі в вічі свою заневагою і пихою, розумні вміють приховати свої почуття то за ввічливим словом, то за молитвою, то за панібратством, то за вдаваною доброзичливістю.

Пан Єжи сидів павпроти мене, дивився так відвerto й розумно, доброзичливо морщив свого породистого носа. Він ще мовчав, але я вже знат, про що буде мова.

— Мали пекельне літо,— порушив мовчанку Оссолінський.— Канцлер Радзівілл, кваплячись до короля в Варшаву з своєї Олицьки, втратив улюбленого коня через пестерпій упал.

— Я теж квапився до короля, але мої коні цілі,— сказав я.

— Козаки вміють поводитися з кіньми.

— Не з самими тільки кіньми, пане канцлер.

— І я знаю: з жінками також! — засміявся пан Єжи.

— З ворогами,— додав я.

— Хто ж цього не відає, пане Хмельницький? Фама¹ про це сягнула вже й антиподів, гадаю. Не один владця заздрить королеві польському, що той має таких доблесних вояків.

— Довелось чукати, і то недавно.

— Але пан не квапиться на заклик?

— Сказав же, що квапився до короля свого. А до чужого — чом би мав поспішати? Та й чи будуть тоді мої коні цілі?

— У великих полководців цілі бувають не самі коні, а й люди,— зауважив роздумливо канцлер.

— На жаль, мені за життя своє ще не довелося бачити великих полководців, а я б розпізнав їх, бо на них печать божа. Коли Велізарій перевдягся жебраком, то воїн, який його зустрів, однаково впізнаєв свого великого полководця павіть у лахмітті. Мені ж тільки й доводиться бачити великих кровопрагнителів і кроволивців. І все якось воно так виходить, що ллється кров моого народу. Як це Жулкевський, то Ходкевич, а то Копецпольський або

¹ Слава.

Потоцький. А з тої крові не народжується нічого, крім ще більшої крові.

— Кров може народити великих синів.

— В де ми віримо, і багатьох уже висував народ, але гинули безіменними ватажками. Якийсь фатум переслідує м'яй парод, і я заєдно з відомому народові, пане канцлере.

— А коли б я сказав отут, що заєдно з пану Хмельницькому?

— Хіба що як Іову поверженому?

— Граф де Брекі чи й говорив пану Хмельницькому про його високі здібності? — не слухаючи мене, швидко спітав Оссолінський.

— Звичайна галльська люб'язність.

— Мені відомо, що в Франції високо цінують пана Хмельницького як надзвичайно розумного і вдатного полководця. Франція ж знає де мистецтво як піхто. Вона ще ніколи не програвала жодної війни.

— Окрім тієї, що програла Цезареві.

— Тоді ще не була власне Францію, а тільки Галлію. Але тепер це наймогутніша держава з наймудрішими королями, з найбільшими воєначальниками. І ось там уже знають про пана Хмельницького і воліють бачити його на полях битових у себе.

— Коли святому кажуть, що він здатен на чудеса, то згодом їх од нього вимагають. Неаручність од святості, пане канцлере.

— Це говорять не тільки святым, але й геросам. Морські виправи, які пан здійслював, викликають подив і страх навіть у грізних османів.

— Пан канцлер гаразд знає, що я сиджу на хуторі й плекаю бджіл, а ще — ретельно сповіюю свій сотницький уряд в Чигирині.

— Не конче треба ставати вогнем, щоб бути в ногі, пане Хмельницький, не конче. Розум сягає далі, ніж ядро з шовайбільшої гармати, чи мені про це казати папові? Ми щось знаємо, про віщось здогадуємося, може, ліпше не поглиблювати наших знань і здогадів і не надавати їм зайвого розголосу. Трапляється прекрасна нагода. Король Франції радо бачив би в себе звітляжних лицарів запорозьких на чолі з славним полководцем їхнім Хмельницьким, і наш король пе має проти того ніяких заперечень. Сейм не може дозволити вербулку нашого війська для чужини, бо потребуємо його в своїй державі, але пі сейм, пі король не можуть заборонити вільним людям воювати там, де вони хочуть. А пан Хмельницький і його козаки люди вільні. Це прихиляє серця. Мое серце також.

— Пектги хліб без борошна, — сказав я. — Які ж у мене козаки, пане канцлере? Була півсотня з Чигирином на погребі королеви, та й ту я відпустив.

Оссолінський налив мені келиха, перехилився через стіл, тихо промовив:

— Пан Хмельницький почне тепер свої фрашки. Мовляв, сова сокола не пародить, миша ока не виколе, хоч по соломі ходить. Я маю теж свої фрашки. Але мені не про це йдеться. Хай пан іде до свого Чигирина і коли захоче, то прибуде на початок наступного сейму березневого. Тоді тут буде й пан Миколай де Флешелес граф де Брежі. Я розумію пана, але хай пан зрозуміє таоже меле. Світ падто жорстокий, щоб ми дозволяли собі надто затяжливу гру.

— Та вже так,— зітхнув я.— Світом не граються — за нього борються.

7

«Муж поистинѣ имени гетманского достоинъ, много дерзновеній въ бѣдствія входити совѣтепъ въ самихъ бѣдствіяхъ бише, въ немъ же на тѣло коими либо труды изнуренно, ни благодушество противъ пими павѣть побѣждено быти можаше, мраза и зноя терпѣніе право, пищи и питія не елико непотребної иждивеніе, но елико естеству довльяше вкушаше, спомъ пи въ нощи, ни во дни побѣждашеся, аще же тогда отъ дѣлъ и упражненія воинскаго времепи пабываше, тогда мало почиваше, и то не на многоцвѣтнихъ одрѣхъ, но на постели воинскому мужу приличествуетъ, спяща же паки не печашеся, дабы уединенное коему мѣсто избѣрати, по и между немалымъ воинскимъ кличемъ, ничто же о томъ радячи въ тихостію сна пріимаше, одѣяніе пичпѣ же отъ прочихъ разпствующее, оружие точию и коши мало что отъ ишнихъ лучшее, ипози многажды его воинскимъ плащемъ покровенна между стражами отъ труда изнемогаша почиваща созерцаху, первій же на брань, по сльдній по уставшой браннъ исходжаще» (Грабянка, 153) ¹.

Хто се? Князь Святослав, імператор ромейський Василій Македоняпин, пещасний Валлештейн, підступно вбятій въ Егерѣ?

¹ «Муж істинно гідний гетьманського імені: сміливо підіймав віл біді, добру раду знаходив у самих бідах; тіло його не утомлялось піяками труда, добрий пастрій не упадав під ліяками левримостилими. Однаково витривало зносив віл холод і спеку. Страву і пиття вживав не зайвим лишкомъ, а скільки лише природѣ було потрібно. Хіба як під сираю і вовчими занять час вільний лішався, тоді трохи спочивав, і то по на дорогоцілих ліжках, а па такій постелі, яка військовій людині підпаде. І не клопотався вибирати для спання десь місце па самоті, але спав спокійно серед немалого воинного крику, піскільки там же журиччись. Одяжею від іншихъ не різиняся шітрахі, тільки зброя па коші була трохи краща від іншихъ. Часто бачили його вікрытою воинською сантою, як віл спав між вартовими, знемігши від труду. Першимъ виходив па бій, останнімъ полішив».

Написало буцімто про Богдана Хмельницького вже тоді, як він став гетьманом, був і перебув, і коли легко вбрати чоловіка в авичні слова. У великих мучеників і великих пегідників завсігди однажові житія. Так і про мспе. Ніхто пічого не відав до Жовтих Вод. Мовляв, ображений і упослідженний втік на Січ, довкола цього зібралася сірома й відчайдухи. «Не тяжко було запалити їх,— казіє справоздавець (Пасторій),— бо як соловейку співали, так ім м'яtekі були властиві». Ось так: запалив душі заволок заповъзьких, і вони мінто обрали мене гетьманом своїм! Чи коли бачено таку чудасію? Хто чесніший і порядніший, той змушенний винати: коли це сталося і за яких обставин — нема піяних відомостей. Справді: нема пічого. Потопнуло в людській крові, засинаю приском, пожерте пожежками, розвіяне вітрами — і слово, і думка, і пам'ять, і загадка.

Мої універсалы, діаріуші, листи й записи згоріля у вогні, одяг з'їла міль, дерево поточив шашіль, од хоругвів пе лишилося павіть золотого шитва, а шабля, яка була найближче до смерті, живе й досі. Чи все воно так?

Вічність шепотом розповідає мені, хто я і що я, і піхто, крім мене, того пе чув і пе відає.

Шепоти вічності.

Відкрию одну таємницю. Великі люди відчувають свою велич мало не з пелюшок. І вельми дивуються (коли не сказати, що обурюються), коли піхто довкола це помічає цього. Може, певсідомо, але я знав здавна про своє призначення. І що тяжче стало життя мое і моєго народу, то міцнішим був я в своєму перевопанні. Навіщо Ціцерон захищав свободу своїх співгромадян? Навіщо Тіт Лівій розповідав історію Риму, починаючи від років свободи і до імператорської сваволі? Навіщо Тацит попередив свою «Історію» такими словами: «Події мипулого описувано багатьма, і поки вели вони мову про подвиги народу, розповіді їхні були красномовні й щирі. Та коли в інтересах спокою й безпеки народу всю владу довелося зосередити в руках одпої людипи, ці великі талапти перевелися. Правду стали всіляко викривлювати — по-первах через пезапнія державних справ, згодом з бажання підлеститися до правителів або ж, павпаки, з ненависті до них. До думки нашадків не стало діла ні хулителям, ні підлесникам».

І павпішо я все це вчив колись ще в отців-єзуїтів? Щоб сіяти гречку й плекати бджіл па хуторі над Тисьмипом?

Я жив під загрозами, тому пе міг вдовольнитися тихим сидінням па землі, небезпеки пхали мене в дики виря, з найтяжчих загроз зроджувався мій гнів і моєго народу теж. Вся історія під загрозами. Ніде чоловік так пе відкритий стихіям, як у степах. Земле горе і божий гнівпадають на цього однаково, навіть сни в цього тяжчі, піж у інших людей. Може, тому на тих просторах тільки звірі та птаство, а люди лякливо тулилися по берегах величного степу, селилися серед лісів і боліт, на гиблих землях або па пісках, в звірніх норах, серед мокречі, холодного дихання нет-

рів і падр. Життя мое з самого початку склалося так, що я опинився па самому краю степів, бачив звідси всю землю, охоплювану поглядом і розумом своїм. Що було па сїй землі? Вмерли сліди спогадів, лі вспаїв, ні падій. Тільки пісні та плачі.

Закриче ворон, стевом летуючи,
Зашлаче зозулл, лугом скачучи,
Закуркують кречети сизі,
Загадаються орлики хижі,
Да всо-усе по своїх братах,
По буйших товарищах козаках!
Чи то їх аграбом запесло,
Чи то їх у пеклі потонуло,
Що не видно чубатих не то по степах,
Не то й по лугах,
Не то й по татарських землях,
Не то й по турецьких горах,
Не то й по чорних морях,
Не то й по ляцьких полях?
Закриче ворон, загрує, зашумує
Да й полетить у чужу землю...

Я й сам брав батьківську ще вербову тридцятиструну бандуру, співав пісні чужі, складав свої і вже знав: бандура сміється струпами всіма своїми і тільки приструнками плаче. Чому ж людям доводиться більше плакати, піж сміятися?

Я блукав по світах, спідв аж у королівському кабінеті, відправляв уряд писаря військового, бачив гніви, неагоди; властолюбства, роздвоєння, заздрощі, ворожечі, чвари з кровопролиттям та інші, подібні до сих, алопригоди й непотребства, і щодалі з скорботою сердечною впевнювався, що навіки порушено па землі зв'язок часів і зв'язок доль людських, життя і смерті людської. І цо тоді, як не пропадав па землі жоден промінчик світла, жодна краплинка дощу, жоден листок не впав мario, у всьому була свою доцільність, своя мета і користь. Так і чоловік, думав я, повинен мати свою мету, а вже вона припесе користь.

Може, я западто довго вичікував, був обережний, стояв розполовинений, не паважувався пазавжди обрати тільки волю й відвагу, а більше пічого? Як сказапо: воля й відвага або мед п'є, або кайдані тре. Кайданів і так було доволі, я не хотів побільшувати їхню тяжкість, тому й вагався, вичікував, призбирав силу розуму, шукав падій. Скільки разів рвалися на волю, стільки крові — а ламо ще тяжче, ще міцніше.

А тим часом довкола тривала боротьба добра і зла, бога і диявола, між мирською суетою і вічністю, і я мимоволі вплутувався в ту боротьбу, вгрузав у суету більше й більше і вже почипав лякатися, що не сповпю призначення, яке відчував у своїй душі, тоді рвався всіма смыслами і допускався вчинків таких, про які гріх і згадувати.

Запеселій над моєю головою палаш Конецпольського після зухвалих моїх слів про Кодакьку кріпость спам'ятав мене, кивув у отхлапь, у самі пекла, де валували чорні дими з позасвіття, і тут

і мав або загинути, або ж зродитися таким, яким судилося мені історію.

Я кинувся тоді па Січ. Але знов, що мене, мов красивого звіра, вистежать і там, бо після сеймовської ординації на Січі поставлено польську валогу з п'ятисот реєстровиків і трьохсот жовнірів, і вони тепер стерегли кіш, нікого не впускаючи туди й не випускаючи без потреби. Міг би я повештатися на крамному базарі день чи два, але й там пе було надії зостатися непоміченим, отож і підказав мені мій розум річ зухвалу й нечувану: без прогайки і вагань створити свою Січ власну, потаємну, певидиму, мовби й неіснуючу, підводну й підземну, леточу й примарливу, яка житиме тільки потребою, алітатиметься й розлітатиметься певловимо, але як же грізо.

Степи пустоширокі, там лі стежки, ні сліду, як па морі. Вдень по соплю і по кряжах високих земних, по могилах і байраках, вночі по зірках і вітрах пізравав я путь свою. Не було тут ніколи дороги певної, а тільки одвічні шляхи, і я знав ті шляхи і став ждати на них таких самих безпритульних, як і сам, втікачів, переслідуваних, гнаних. Це було місце, де люди пе мали пічного, окрім самих себе. Гідність цінувалася дорожче за любов і навіть свободу. Ми збиралися один до одного, кожен приносив не що мав (бо пе мали ніякої субстанції), а що вмів. Один мав відчуття доріг, другий знат, де що росте, третій бачив воду в землі, четвертий передчував грозу, бурю, землетрус, голод, засуху й лиху долю. Я приніс Ім свій розум. Споконвіку вважалося, що в битвах важить не розум, а відвага й кмітливість. Розумні занадто високої про себе думки, тому вони боязкі. Однак для козаків розум був найвищими святощами, може, тому, що кинуті були в такі петрі життя, де не було піяких святощів. В давпій думі нашій співалися, як козаків застала па морі буря і копповий, щоб порятуватися, пропонував дружині знайти між собою грішника, який наливав на всіх гпів божий. Тоді винним перед богом і товариством обізвався писар військовий — пирятипський попович Олек-сій, але козаки й слухати такого пе хотіли:

Ти ж сялtes письмо в руки береіш, читаєш,
Нас, простих людей, па все добро наставляєш,
Як же найбільше гріхів па собі маєш?

Я вибрал собі острів посеред Дніпра, в протоках і затоках, в пошутоаності й пепрехідді Великого Лугу, за милю від Січі, і став збирати ще більших відчайдухів, ніж збиралися вони па самій Січі, замисливши вирватися в море, піти в море й самому бодай один раз, щоб прогриміло воно нашою славою і нашою силовою, од якої здригнулося б усе близьке й далеке. За мпою була першість, був розум, і це поєднано довкола мене людей, кожен з яких по-своєму був або міг стати великим. Як вони помогли мені тоді? Тепер іхні імена знапі повсюдно. Коля розпочалася велика війна моя, всі вони стали полковниками, зродилися мовби

в нічого, а я знав їх усіх задовго до Жовтик Вод і Корсуня, любив за їхнє вміння, за їхню незвокореність, за нестримність і навіть за поровистість, бо ж любиш не того, а ким хочеш до раю, а того, з ким готовий попасті і в пекло. Тепер вони всі мертві: Кривоніс і Нечай, Пушкар і Чарнота, Ганжа і Бурляй. Шкода говорити! Бже не можуть наблизитися до живих, супроводжують їх віддаля, не можуть подати голосу, але я говорю з ними так само, як з першим писарем мої потасманої Січі Самійлом з Орка. Гей, Максиме, кажу я, рано пішов, брате, від нас, ой рано... А ти, Даниле! Чом не поберігся? А великий самоборець Ганжа чи хотів уявити на свої плечі весь світ, як той Атлант? І ти, Бурляю, який переміг море, а на суші сліпкинувся. А Пушкар, чистий і чесний, як і його діянику полтавські — може, ти виявився найблагороднішим, бо ж бився за справу Богданову, коли налетіли на неї круки, щоб розклювати. А ти, Чарното, замороко наша й цілого світу, геніальний здобувальник човнів, весел, і зброй, і вогневого припасу, де ти і як, і чом не чутно твого нестримного голосу?

Вони всі говорили часом занадто голосно, не любили пошептів, непавиділи недомовки. Вони говорили лінше, ніж знали, навіть ще маючи ніяких знань, говорили, як великі оратери, і розумів їх тільки я, а вони розуміли мене. Про своє минуле життя згадувати не любили, бо всі жили сподіваннями на життя майбутнє. Бога домінали, коли їм було не змірно тяжко, і забували, коли ставало легко, хоч бувало те й вельми нечасто. Коли присягалися ложно, згадували бога ще частіше і обачливо склонили з місця, щоб грім карі небесної не влучив у них. Вмиралі під хоругвою не кородівською, а свою, бо честь для них була понад все. Не знали доріг, перепон, не лякалися просторів, хвиль, моря й гармат. Привозили повні човні заморської зброй, дорогих тканин, срібла й золота, жіночих прикрас, хоч не мали ніколи коло себе жодної жінки, були молодцями по обітниці й по нужді, а світ вібі оскалів і половину своїх зусиль витрачав па жіноцтво, па його шати, примхи, забаганки й витребеньки, другу ж свою половину — на можновладців і їхню ненаситну жадобу влади. Налітали па турецькі береги так зненацька, що пе чули власного віддиху, і зникали ще швидше, ніж долинали до них стогони й плачі поконаних. Хоч вилітали щоразу на море, жили на землі, знай обкопували свій острів, народжені в землі, були землею, нею ставали по смерті. Ніхто пе зустрічав їх з перемогою, зате ніхто пе докоряв і за поразки. Життя і смерть судилися їм однаково легкі й прості, а все, що просте, в водночас і розумне. Сьогодні їмо саламаху на Дніпрі, а завтра юстимемо масні плови в Стамбулі, тож неайдайтесь занадто, дітки мої! Вони не мали нічого свого, павіть півня, який би прокурікав світанок, і нічого пе винні були світові, зате заприсяглися своєму товариству, а товариство те було мов цілій народ і його земля з степами, ріками, лісами, небом і сонцем. Коли нічого не маєш, нічого й втрачати. Показували один одному тільки руки. Сідали й викладали їх на

стіл, ворушили пальцями, пергвертали долоню догори, то зловівакривали щось невидиме, а очі їхні спочивали на тих руках, єдиному їхньому багатстві, їхній породі, їхньому величанню й майбуттю. Руки засмаглі, з обкуреними пальцями, з поламаними нігтями, пошрамовані, мозолясті, в рубцях і борознах від тяжких самопалів і твердих пік. Ще коли малятами лежали в колисках і бачили над собою стелю та вугластий склонок на ній, то й тоді не мали ліпшої забавки, як власні розчепірені пальці. Радість і чудо найбільше для людини — її рука. Бере і дас, карає і милує, пестить і нищить, будує і палить, творить і любить.

Гаразд, був я з ними і не з ними, лиш один раз пішов на море того першого літа, а далі обмежувався самими лиш порадами, знаючи вельми добре коров турецький; гаразд, про Січ мою потасмну не знати ніхто й ніколи не здогадався; гаразд, я не втратив довіри ні в короля, ні в його паблизеннях, шіхто не чіпав мене, сам Конецпольський, здавалося, забув про свій гнів і тільки перед смертю пошкодував, що не згладив мене з світу; гаразд, я прибув до Krakова мовби на запросині самого короля, щоб побільшити число засмучених піddаних коло гробу королеви, а вийшло, що мене виманили аж до столиці, щоб сказати прямо й недвозначно, що хтось знає про незнапе, хтось вистежував усі ці роки кожен мій порух, і тепер від мого поводження залежатиме, може, й життя отих усіх, хто довірився мені. Чи ж переступлю я через них? Хто переступає через людей, через їхні могили, через їхні слези, той переступить і через увесь світ. Чого ж досягне? І де опиниться?

Тяжка й довга була моя дорога з Варшави додому, і ще тяжчі думки обсадили мою немолоду голову. Пристати на домагання Оссолінського чи далі вдавати тихого хуторянина і ретельного сотника чигиринського? Он навіть сам короппий гетьман Конецпольський дякував моїй сотні, коли взимку під Охматовим по-громлено було, як ніколи, орду. Реестрові билися плече в плече з жовнірами, з'єдналися в мужності й бажанні, щоб увесь світ довідався про цю мужність і щоб усі нападники обходили їхні землі, не зачіпали, лякаючись їхнього молодецтва і їхньої бойової дружби. Татари були так безжалісно й пешадно розшарпані під Охматовим, що коли, втікаючи, якийсь їхній чамбул вустрівся з весільним поїздом, то не кипулися кримчаки грабувати, а тихо познімали шапки й стояли непорушно, поки весілля й поминуло їх усіх.

Тепер ішлося не про реестрових, а про моїх потасмних побратимів. Пан Оссолінський не відступить. Від черта відмовишся, а людської настірливості нічим не збудешся. Але й розпоряджається чужим життям чи я міг? Тільки власним, але про мое життя не йшлося, бо те, що я створив, видавалося декому значнішим за мое життя. Знищти створене мною — знищти мене самого і мої заміри. Так міркував, мабуть, пан канцлер великий короппий, і я мав перехитрувати цього великого європейського лиса, посміятися над пим моїм гірким сміхом. Сміливість і обережність,

послання з хитрощами,— те, що притаманне козакам і селянам. Я козак і селянин водночас. На всіх висотах і перепадах життя не забував про це, не втратив своєї природної сутності — і в цьому моя сила і таємниця моого генія. Один посвист — і піякої мої Січі, і пікого й пічного, пі сліду, пі духу, бо при потребі всі мої побратими ставали пастухами, рибалками, чабанами, жили під вітрами й цегодами, вже й не люди, а тіні й перебліски світла, певловимі, як блискавиці па небі. Не боялися ні бога, пі чорта, все вігало від цих, від їхніх дъогтиних сорочок, від їхніх пік і мушкетів і їхньої зневісти. Воїни, з якими вони мали справу, завжди чомусь були пишно вбрани, так пізн засталегідь заготовлялися до смерті. Султани були надто великі, хапи й мураї западто нікчемні, щоб перемагати одних і других. Та й пе для звичаювання павставляли воїни свої груди, а для оборони й захисту рідної землі й народу свого ставали живим валом. Тепер мав той вал покотитися світ за очі аж до пезнаної Франції. Навіщо? І чи є в тому доцільність? Побачимо, пане Оссолінський, побачимо.

8

Який пеземний страх налигає па душу, коли, занурений у справи щоденні, які видаються тобі суттю життя твоого, знецінська опиняєшся над отхлапню вічності і безнадії, бачачи, як найближча тобі людина поволі й неминуче віходить у позасвіття, замкнена у своєму болеві, як церква покинута, мов самотній острів посеред розбурханого моря. Потойбічий холод проникає в неї, вливався такими потужними струменями, що піякі вогні землі пе здатні вже затримати горіння життя в тілі, піби квола згасаюча зірка посеред безмежної чорноти небес.

Масш намір порятувати цілу землю, а тим часом безсилий помогти найближчій людині! Так я сидів біля своєї Ганпи, брав її прозору руку, тулив свою обвітрешу всіма вітрами щоку до її холодного зекровленого лица і не міг стримати сліз розпуки і каяття. Ганно, Ганпо! Як же це? За твою чистоту, безгрешність і така несправедлива відплата. Ти так щедро дарувала життя, а в тебе життя відбирається без милосердя і без милості.

Ще тяжче мені було від думки, що я зраджував Ганну, мав гріх перед нею, хай ще не здійспепий, навіть неусвідомлений, захований так глибоко в серці, що й сам не міг його розгледіти, але вже був той гріх, вже кільчився і мав немипуче прорости, зазеленіти, радісно й буйно нищачи все довкола, розпростуючись пишно і, сказати б, зпесамовитіло. Мотря. Мотронка. Ропя. Коли

зайшав до двору у день свого повернення в Варшаву, то першою побачив її. Стояла на ганку, мовби вичучаючи мое прибуття, мовби ждала там уже багато днів і тижнів, не помічала ні дощу, ні вітру, ні холоду, одягна аби як, поблискувала сірими своїми очима мені павстріч, притримувала тонкою рукою одяг, який рвав на пій вітер. Стояла, мов гріх втілений. Рука тонка, але округла, вже жіноча, і тіло під завітреним одягом вгадувалося вже не дівоче, а жіноче. А ще вчора було дитяче. Коли виростло? І як росте тіло жінки? Таїна таїп.

Я відвів погляд від Мотриної руки, дивився на свої руки. Руки для дружків потисків і для трудів праведних, руки, щоб брати, давати, пестити й карати, руки для шаблі й для пера, для грубості й ніжності. Які ж недоречні воїни поряд з тонкими дівочими руками, створеними тільки для любові, вирослими для жаги й пещень.

Зпенацька забув, хто я і що я, став перед молодими очима, неначе па оглядиках, сам себе споглядав збоку і був задоволений. Не відзапачався вродливістю, зате зінав, що маю добру презенцію, шляхетні риси, орлиний ніс, погляд відкритий і сміливий, брови в розльоті, як і думка, легкість слова, мужська постава, лице обгоріло від вітру і сонця степового, борозни на щоках — сліди дум і пережиттів, свизпа вдарила в волосся — зайвий доказ довідченості та ясності судженъ.

Хлопці мої Демко й Іванець кидали якісь дурні жарти молодечі Мотронці, вона віджартовувалась, а мені здавалося, що дивиться лиш на мене, але не сміє мовити мені бодай слово, і я також разгубив усю свою мужність і мовчав, піби мені заціпило. Та тут вискочив на ганок Тимко, за ним з виском викотився малій Юрісъ, я злетів з сідла, одною рукою пригорнув до себе чубату, вже козацьку голову старшого сина, а другою підхопив малого Юрка, а вже й донька Катрія йшла до батька, і памі Раїна зродилася мовби підвідки і розспіпалася в своїх шляхетських радищах і захватах, тільки тоді наблизилася Мотронка, і я впритул побачив її сірі очі під темними бровами, і різонуло мені по серцю страшним болем від давнього-давнього спогаду, ще переславського, коли такі самі очі з-під таких самих брів дивилися на мене з любов'ю, страхом і надією. Сірі очі під темними бровами. Ганнині очі.

— Де мати? — поспітав я дітей, не бачачи Гани. — Що в нею?

Ніхто мені не відповів, та я вже й сам зінав, і неземний страх опапував мною.

Тепер гладив Ганні помертвілі руки й плакав над її долею і над своєю. Людина вмирає, згасає повільно й певпинно, і не поможуть ні королі, ні боги, ніхто й пішо. Де таємниця життя і смерті, тривання й минулості?

— Ой Богдане, Богданочку, — шепотіла мені Ганна, — як же сам зостанешся? Бог вроузмив тебе, що ти дав притулок у нас

пані Раїні. Вона добра жішка й гарна. Буде тобі господинею і другою моєю. Послухай мене, Богданочку, обіцяй меші...

Навіть на смертлій постелі не могла прощати моя нещасна Ганна в похмурі глибини моого серця, не відчула затасного, не дарованої її ясновидіння остаточності — такий великий і пепротимий був мій гріх.

— Прости мене, Ганно,— попросив я її,— прости.

— За що? Хіба ти винен?

Справді, чи ж винен? Що робив досі, як жив, якими потребами, турботами й пристрастями? Чи дав волю серцю своєму бодай раз, чи думав про нього, чи подбав? Чоловік має вищумітися замолоду. Літа цілі молитов та суворого ригору в езуїтів, два роки лютої турецької певолі зупинили мене, мов коня па скаку, зламалося в мені все надовго, можби й пазавжди, коли ж прокипулася душа, то відчув: не буде тепер мені впину ні в чому! Знав, що й смерть Ганиниша не стане на заваді, а може, тільки одкриє мені дорогу до гріха.

Страшні думки і страшна душа моя, та що я мав уздіяти?

Роздав варшавські подарунки домашнім, привіз із Чигирина лікаря шляхетського, попросив сяяще піка суботівського помолитися за здоров'я моїї нещасної Ганини, а тоді зачинився в свою покой па кілька днів, пікого не пускав до себе, не хотів бачити. Почувався старим і самотнім. Людина й пароджується для самотності, бо хіба не в прихованості й зачипають її і приводять на світ? А живеш па людях, і вони віддають тобі хіба тим, що приходять на твій похорон. І вже тоді знов єдобуваєш свою самотність навіки.

Удень час зникається непомітно, віл загублюється між клопотами і дріб'язком, а вночі, коли нікого й нічого довкола, коли ти сам, — час тече, мов ріка, він оточує тебе темним морем самотини, яке пливе в безвість з нектариновою ловільністю і вперто несе тебе в собою.

Куди я пливу, й куди пливемо всі ми? Чи тільки до смерті, чи ще до якогось незваного берега, де чекає нас утішання?

Не помагало мені тоді ніщо. Ні люлька, ні горілка, пі бандура старечинка. Блукав я по світлиці, товкся, мов домовик, до вікон боявся й підійти, щоб не бачили божого світу, вспокоювало меле хіба що тепле старе дерево дверей. М'яке ма вигляд і тепле. Як старий чоловік. Я підтягнув лавку до дверей, сів під пими, обіперся спиною, відчував заспокійливу старість і сухість дерева, а важкі руки мої спочивали па легенській вербовій бандурі. Так і життя видавалося мовби лагіднішим і не мало кінця.

Ой у нашій у славній Україні

Бували колись престрашні ангели, бездольні гедони...

Чи я складав і співав своє, чи виспіував уже чуте колись про славну перемогу Наливайкову над гетьманом коронним Жолкевським при Чигирині? Тоді я ще був пемовлям, лежав у колисці,

почепленій ось до такого темного дерев'яного сволока, і, може, самий вигляд дерева діяв на мене, малого, так само заспокійливо, як тепер на старого й тяжко досвіденого.

Бували й мори,
Й військові чиари,
Ніхто ж українців не рятував,
Ніхто за них богові молитов не посплав,
Тільки бог святий наших не забував,
На велики зусилля, на одновіддя держав!

Ох, у кожного свій бог і надії свої! Коли Миколай Потоцький втопив у крові останнє повстання Остряниці, то теж посылався на ласку божу, пишучи в Варшаву: «За ласкою божою і за щастям королівським поводилося нашим добре кілька разів: багато разів сильно громили ту своєволю, тaborи їхні міцно розривали, їх самих по кілька тисяч вирубували, але що ж! Як їх одного дня агине стільки, зараз другого-третього дня на те місце прибуває ще більше тої своєволі, що з усіх боків валить до них!»

То не хнари по пебу громом святыни вигримляють,
То не святих воині до бога проводжають,—
То ляхи у бубни ударяють,
У свистілки та в труби вигравають,
Усе військо своє докуни в громаду скликають,
Щоб ішли всі до громади на послухання,
Слухати гетьмана Жолкевського одновіддання.
А послухавши, копей сіддали,
Через Білу-річку¹ перехід великий мали,
А перейшовши, обгороди да шанці робили,
Ув укріп гармати становили.
А поверед гарнити три хрести вколотили.
А що перший хрест, то Сомко висить,
Сомко висить, баразд голосить.
А що другий хрест, то Богун висить,
Богун висить, шаблюкою лопотить.
А що третій хрест, то порожній стоїть,
Усіх інших козаків до себе піджидав,
Козаків піджидав, козаків оглядав.
Хто перший підійде, того гармата уб'є,
Хто другий добіжить, того самопал цапне,
Хто третій підлетить, той хреститься буде,
Хреститься буде й молитися стане,
Що хрест з осоки — то його надбання...

Може, то діда моєї нещасної Ганини розіпнуто на одному з хрестів гетьмана Жолкевського, а на другому діда моого побратима Богуна, якому не помогло й взяте від господа-бога ім'я. Проти трьох хрестів Жолкевського Наливайко виставив тоді три хоругви козацькі червоні хрещаті з написом: «Мир християнству, а на зачинника бог і його хрест!» Як співалося: «У кого хрест, на того й хрест!»

¹ Тут: Тисьмин.

Отсе ж і пішли паші на чотири поля,
Що на чотири поля, а на п'яте на подолле.
Ляхів на всі сторони, по всі хрестах колотили,
Ляхи опрощання просили, да не допросились:
Не таковські козаки, щоб опрошення дали!
Не таковські й ляхи, щоб напастъ забули!
Буде й нашим ліхо, як возуля кувала,
Що вона кувала, проміж святих чулала.
Ік стануть бісі правих і неправих сднати,
Душі забирати, у пекло докупи складати,
Од того й сього, од іншого чоло,
Боже нам поможні!

Струни гrimіли, співалося само собою, мовби то й не я вже, а доля паша співала, я ж мав почуватися ще самотпішим і безраднішим з своїми клохотами невтоленними і горем близьким, що було ось тут поруч і стояло непідступно і вже шуміло страшною косою, яка стибає все найдорожче і найпрекрасніше.

Холод самотній такий, що пе зігрієшся па всіх вогнях світу. Може, й зблиснув би мені збавчий вогонь з сірх очей, та, бач, як миство поєднала доля очі Гапнині й очі Мотропчині.

Я відсунувся трохи од дверей, бо щось мені паче муляло в спину. Тільки відсунувшись, почув якийсь звук сторонній, пастирливий позаду. Цвіркун у шпарці заворушився чи старе дерево потріскує, всихаючи далі, хоч де вже йому всихати? Не хотілося прислухатися, нічого пе хотілося, але звук був настірливий, хоч і кволій, я наставив вухо і тепер вираазо почув, ніби хтось шкрябас в двері з того боку. «Хто там? — промурчав я. — Чого треба? Нікого пе хочу бачити!» Але воно шкрябало далі, мов дух святий або домовик. Тоді я відкинув лавку і смикнув до себе двері. Випустив бацдуру з рук, відхитнувся. Кров уся а мене впала кудись уニア, провалилася крізь мене. Не міг ні ворухнутися, ні дихнути.

За дверима стояла Мотронка. Стояла переді мною, мов гріх втілений.

— Батьку, — мовила тихо, — ви так гарно співали, так гарно... Я хотіла послухати.

— Я? Співав? — здобувся я нарешті на слово. — Тобі здалося, дитино. Хіба я годен співати?

— Так, як ви, ніхто...

Але договорити пе встигла, бо надбіг Тимко, з ласкавою брутальністю відіпхнув її, затулив од мене, пе пробуючи притишити свого дужого голосу, гуклув:

— Он ба! А я нишпорю, а я нишпорю! А вона ба де!

Гарний козак виростав, шаблею рубався з обох рук вже й пе зігріше за мене, грамоти навчав я його разом з Мотронкою і мосю Кагрею, затягаючи в Суботів найліпших навчителів, яких міг розробути в сих краях, а лагідності в душу, бач, не зумів я синові впести. Грубий був і брутальний навіть перед батьком рідним.

Не хотів я дорікати Тимкові за його поведінку недореччу, та й не мав на те часу, бо й ще одна людина з'явилася, щоб

порушити мою самотність, а може, слідом за Мотропою та Тимошем, так що й не забагнеш, хто кого вистежує, хто кого оберігає. Нечутно з'явилася пані Раїна, стала віддаля, мовччи дивилася на нас трьох, мовччи і не без радості. Де трос, там немає гріха. І нічого немає. Окрім хіба що зпенависті. Та про це тоді не думала під пані Раїна, під я, і ніхто з нас.

А треба було б думати, ой треба! Тільки дурні тішать себе думкою, піби знають усе про людей. Людина — пезбагнена. Недаремно древні вперто повторювали: пізнай самого себе, пізнай себе! Я ж, лякаючись зазирнути собі в серце, не пробував зазирнути в душі своїх близьких і згодом мав жорстоко розплачуватися за таку легковажність.

Тоді я не чув і не бачив нічого, окрім темшого поклику жаги, який низько виплодився в мені і з неадекватною яросною силою вів мене за отими сірими очима під темними бровами, і хоч я знов, що не повинен був ціддаватися, що це злочинно й ганебно, я не міг противитися, я відкинув усі докори сумління, я йшов сліпо й слухшино, і вже не був у себе на хуторі в Субетові, що був у своєму часі, паренісся на багато літ назад і на зідстальну незміряну опинився в замкненому кам'яному дворику, обмежаному внутрішніми галереями, на які виходило беаліч дверей од вузьких келій, і одні двері були мої, і келія була моя в отців єзуїтів, з моїм твердим ложем, з столом і книгами, дозволеними й забороненими, в яких я разом зі своїм наставником Мокрським шукав пророкувань, як шукав їх у небесних знаках, в травах і деревах, в голосах людей, праобував тлумачити власні сни, вгадувати долю з допомогою хіроманії, вчитувався в тасмничі тексти псевдо-Іосифа, розбирал абеткові ключі псевдо-Деміша, трактат Артемідора Ефеського, «Clavicula» Соломона. А тоді кидав усе, зпесамовитіло вдивляюча в сутінки світу, в яких скубочилися дияволи, а з-за них поставала жона з тутим лонем, високими персами і тілом, що пахне марципанами, і я летів у темряві до єзуїтської фурти, яку стеріг вірний Самуїл, і рвався за фурту, за Полтву, де зелений дух трави і могутнього життя. І цей дух пойняв мене й тепер, він був мов дияволська мана, наслана на мене в таку тяжку хвилину, щоб до кінця звідав я жах прокляття, каламутну жагу, бридливість до себе, межу страждань. Я відчував, що точу, гину, враджую себе, ѹ Ганну, і все святе, але не мав сили звороти смертельну спокусу ѹ ринувся в гріх явний чи тільки уявний, в шепоти ѹ зітхапія, в плотські стогони ѹ палкі обійми. Яка марнота! Стогони любові були стогоном вмираючої Гани, молоде тіло, яке я обіймав, було тілом Гаппи, її стегнами, її грудьми, її шию.

Я струснув з себе наслання, здолав чари, вирвався па волю, знов запрагнув діла великого, де був рятунок і для моєї змученої душі, ѹ для землі мої. Тільки у великому ділі порятунок. Душа чиста, мисль жива, і серце невинне.

Гукнувши вірного Демка свого, звелів сідлати копей і поїхав до Чигирипа.

Осінь того року не мала кінця. Лила дощі, розвішувала між пебом і землею тумани, вводила в оману дерева, трави й алаки, все зеленіло, озиміса густо кущилася, здається, павіть птахи ще не всі полетіли у вирій, все змішалося в світі людському й божому, і хто там міг дати раду в такій каламуті?

Мало не милю треба було їхати від Суботова до Чигирипа величезною гаттю, що тяглась попад ставами, болотами, острівами, вадовж багнистого допліву Тисъмину. І в гарну погоду в цих місцях подорожній адригався од страху, а о цій похмурій порі навіть мепі ввижалося слизьке гаддя, що пнеється з боліт і трясовиськ, і щорау вчувалися моторошні гуки, так ніби подавала голос сама нечиста сила.

Та хоч яка кругом пустиня, милосердний бог усюди пад чоловіком.

Я їхав до шинку чигирипського ренданя Захарії Сабіленка, де мав спіткати когось з довірених козаків, через яких подавав вість до своїх у плавнях. Надумав прикладти до Чигирипа писаря свого Самійла, який, власпе, був молодшим після Степана Браславського писарем на Січі, але то для прикриття, насправді ж писарював Самійло, для моєї потасмної Січі. З ним мав я порадитися, як нам вестися, коли стало відомо після перемов з канцлером коронним і послом короля Франції. Тверде життя давно вже привичайло мене ховати свої справжні заміри під машкарою згідливості й позірної байдужості. Я мав перекопання, що на світі, падто в політиці, годі інакше жити й чинити, тому доводилося вдавати з себе простодушного, безпретензійного чоловіка, грата в непомітність, що сягала часто апонімності, і виходило так, що моє ім'я загублювалося в сум'ятті подій і, власне, майже ніколи досі не спливало, не було простежено в реєстрах історії, я запачився або просто «козак», або «скрибент», коли ж довелося чи не вперше поставити свій підпис, то був то підпис тяжкий і ганебний — під Боровицькою субмісією і зміти його можна було хіба що кров'ю папською. Ось уже кілька років ішов я де цього з дикою внергією, а шаленством, яке пасилу міг стямати, але й в розумною аручністю й оборотистістю в усіх своїх ділах. До мене горпувалося все, що тільки жило, а я до часу не міг об'явитися все-пародне, мав затаюватися, заганяти в найглибші глибини серця свої заміри, споглядаючи, як Копецпольський з Потоцьким налягають на козаків уже й на Запорожу, нищать Україну, мабуть задумуючи саме наше ім'я козацьке викорінити або й увесь народ із землі зіграти.

Тепер же виходило, що паміри мої відкриті передчасно, і не друзями, а ворогами, до того ж пайвищими. Як тут повестися? Хто порадить і зарадить, коли сам не спроможешся пайвищим напруженням розуму й волі. Нападати? Передчасно. Захищатися? А як і чим? Третього ж не дано, люди або нападають, або

захищаються, павіть схимники в печерах усамітнюються, захищаючись, бороючись од світу, од спокус, од диявола.

Копі наші чалапкали по багнюці, ледь просуваючись по забочених вулицях, хоч і брали ми з Демком попід самими типами, по згорбках, вишукуючи бодай трохи сухіші місця, хоч яка вже там сухість серед цих потопів. Багнюка стояла така, що піщо живе не могло, здавалося, її виткнути з дворів. Калюжі розплівалися морями й озерами, вулиці стали мовби руслами для дошових рік і вливалися в площі, де вода стояла потопом. Шинок Сабилепків був на площі чи не пайбільшій, поставленій так, щоб можна під'їхати до п'ого аусібіч, пе загорождений і не обгороджений, тільки з одного боку запобігливий шипкар поставив пе знати для чого шматок міцного тину з високим пакіллям над ним, і тепер саме до того тину простувала якась певиразна постать — козак пе козак, шляхтич пе шляхтич, просто п'яний чоловік, і пе з простих, а маєтній, бо одяг мав на собі дорогий і зброю показу, та й тушою відачачався хіба ж такою. Брів од шинку, сказати б, як свиня нескребеба, мірився до того тину, а вухом попереду по-водив, мовби слухав, послухав, чи пе судить його де козак або мужик, пе сміється-пасміхається. Нас іще й пе бачив, бо мірився до того авабчого тину, врешті донався до нього, вхопився за один з кілків, що стирчали зверху, перевернувся спиною, вхопився ще й за другий кілок, широко розметуючи руки, і тепер став мовби розіп'ятий на тому Захарковому тину п'яний великомученик — пі відірватися, пі зворухнутися, широкомордо вступився па нас з Демком, що пайджкали па п'ого, пустив з вузьких, як у татарина, очиць хитрий усміх, дошкульпо-тихим голосом мовив мені павстріч:

— Гей, пане Хмельницький, де ж то ти бродиш-блукаєш, а що в тебе за спиною діється, то й пе знаєш.

Я пнатягнув повіддя, пильніше придивився до того козака-некозака, впізлаючи його, але пе впізнав.

— Я тебе пе знаю,— сказав йому, хоч і пегоже було встрятьвати в балачку з пняком.

— А я тебе знаю,— засміявся тихо й дошкульпо, як і говорив, козачина.— Хто ж пе знає пана Хмельницького! Я ж Семко Забуалький альбо Забудський, бо забуваю, що мені треба, і міцно пам'ятаю те, що треба.

— Не чув про тебе,— сказав я так само пеприязно.

— Та де тобі, пане Хмельницький! Ти па Січ та з Січі, до Варшави та з Варшави, а я собі то па Дінець, то па Остер, то Валуйку звоюю, то па бродах когось вловлю. Ти про нас і не чув. Та й що ти чув? Ласка королівська па тебе падає, па погреб королеви їздів, а чом ти, простий сотник, а пе пани полковники та осавули? Чом пе осавул полковий Роман Пешта і не осавул генеральний пан Барабаш, мій сусід черкаський? Я питаю: чом? А ти пе вміеш відповісти, пане Хмельницький. Бо хто ти є? Простий сотник, хоч колись і був писарем військовим генеральним.

А може, ти й тепер не простий сотник, а щось більше? Га? Не скажеш, а я скажу. Бо Семко Забузыкий цічого не забуває. Може, ти хочеш, аби тебе й гетьманом викрикнули? Тоді й мене покличеш. Скажеш: пане-брате Семку, подай свій голос чесний за мене грішного. А Пешта не подасть. І Барабаш, мій сусіда черкаський, не подасть, хоч він і твій кум. Бо що? Літати себе благородними... А бл... благородство не в тім, щоб говорити про бл... благородство, а самому бути свинею. Ось я впилляй і в багноці, як свиня, а душа в мене чиста, як слоза. Твій же Пешта в оксамитах та в шовках, а душа мов хлів... А я все знаю... Я — все, пане сот... Вони ж заїзд... др...

Я вдарила коня. Гидко було слухати п'яне варяжання пезнаного мені Семка. Вдерся його дошиульно-тихий голос у мої три ноги так аловіспо, що хотілося затиснути вуха, щоб не чути, втекти світ за очі від цього опецькуватого козачини, в марному сподіванні, що ніколи не відклейтися він від Захаркового типу і так висітиме тут до кінця світу.

Я входив до шинку, Захарія, трусячи сумпим своїм довгим носом, летів мені пазустріч, щоб мерцій зняти з мене мокру кирею, гукав про велику свою радість бачити в себе пана сотника, а мені аж тепер стало страшно, бо зімкнулося в моїй свідомості щойно почуте від п'яного Семка і те все, що чув у Варшаві од графа де Брежі і пана Оссолінського, і тепер уже не Забузыкий розіплутий був посеред заболоченої площа на високому тину, а я сам висів па хресті, піднятому пад усією землею, і не було у мене ніяких таємниць, все відкрилося, хтось зрадив мене і моїх товаришів, і де тепер паш порятунок?

Самійло прибув по першому спігу. Привіз з собою дивний дух волі, весело паставляв на мене татарські свої вилиці, жартівливо питав: «І промовив Самуїл до Саула: нащо тривожиш мене? Нашо викликав?»

Я розповів йому про свої побоювання, про свій ляк перед викриттям, але він не зважав, правив своє: «Ситі хліб свій заробляють, голодні святкують, неплідна сім разів рожджас, плідна яловіє». Хочуть, щоб козацтво показало себе на французьких полях битевних? Хай поглянуть...»

— Чи ще мало вого показувало? Не про те йдеться. Не занаючи нашої сили, хочуть виманити нас із землі пашої, щоб згубити на чужині, а самим авільпа грасувати на Україні, вже й так без міри покривавлений, копитами зораний. Від мене вимагають без натиску, але твердо, так що бачу вже: не відступляться. Сам капцлер коронний Оссолінський вів зі мною мову про це.

— А король? — поспішив Самійло.

— Король усунувся. Не прийняв мене, щоб не дати обітниць ніяких. Та хіба його коли-небудь зв'язували обіцянки? Як легко їх давав, так легко й ламав. Честь його скільки разів закладено, а чи викуплювало бодай один раз? Шкода говорити!

Самійло був розважливіший за мене.

— А попшемо їм молодих наших лугарів та охочих, самі ж зостанемося тут. І ти, Зиновію, взявши з собою молодших старшин, як Сірко та Солтенко, уклади угоду й повертайся. За тобою не пожепуться, бо ж зостанешся сам, а хто те знає, що й усі ми зостанемося? Коли ж і далі вивідачі тривожитимуть панські вуха, то байся тоді вже вирост до короля самого, мовляв, ваша величність, козаки хочуть іти за короля проти панів, які його не слухають і проти його волі спітять козаччину. Хіба не дивувався він, коли сказано йому про утиски після єрдинації тридцять восьмого року? Мовляв, пе злав, які саме права і вольності козацькі, котрих їм пе відбирали, а велів тільки привести до слушного порядку.

— Хоче вдавати хитрого лиса,— сказав я без поваги,— а в самого тільки хитрощі облізлі, як хвіст у старого лиса.

— Вважає нас дурнями, а ми йому свій респонс: мовляв, хочемо стати захисниками його величності, бо ж чули вже, що хоче його величність утекти од шляхти, яка намірилася його отруїти, і приїхати в наш Печерський монастир. То хай іде, а ми станемо за цього стіною...

Самийло заспокоїв мене, а більше заспокоїло тихе сидіння зимовоє на хуторі. Навіть Ганні мовби шокращало, і хоч в постелі вона не підводилася, аде мала силу говорити і все хотіла повернутися до кої своєї меви про мое майбуття, але и заабонено наставляв па неї руки, закликаючи не привожити духів.

Несайдамо уникав Мотронки, лякався її чару, і вона, мовби вичуваючи мій стан, теж трималася обережно й наполохано, але раз не витримала, і коли я повів до ведопою свого улюбленого коня, вона високочила з дому, випереджаючи мене, спустила відро до криниці, а сама бліскала мені навстріч своїми очиськами, що па морозі стали мовби ще сірішими й хижішими.

— Вибігла й пе одяглась як слід,— сказав я,— змерзанеш.

— Не важить! Поможу вам, батьку.

— Поїти коня — діло козацьке, а не дівоче.

— А може, я теж козак!

— Коли козак, то маєш скакати на коні,— посміявся я.

— І поскаку! Он якби в степ, у сніги етак поскакати!

Дивилася на мене так, що я весь стерпі.

— Може, й удвох би поскакали? — спігав чужим якимсь голосом.

— Чем би й мі!

— Коли ж хочеш?

— Хоч і сьогодні!

Чорти притягнули пані Раїну. Чи підслухувала, чи здогадалася, чи винюхала. Прискочила до криниці, бігала від мене до Мотронки, зазирала нам в обличчя, ловила наші погляди, вгадувала слова.

— Про що ви тут? А мене забули? Я теж!

— Що тобі? — майже вороже мовила Мотронка.

— А ви про що? — не відставала та.
— Хочемо з батьком поскакати в степ.
— В степ? Там же орда. Під Чорним лісом коней пасе цілу
зиму.
— Нам з батьком орда не страшна.
— Не страшна? Тоді й я з вами. І я! Не відпушу вас самих.
Пойду з вами!

Я зауважив, що пані Раїна не вміє їздити верхи. Це виклика-
ло цілій вибух.

— Я? Не вмію верхи? Я шляхетська жона! Я не на таких
конях їздила!

— Одне їзда шляхетська, а що інше — козацька. Мотропка
вже по-козацькому павчена, вона й від орди, коли що, зможе втек-
ти, а пані Раїна хіба що покрасуватися може на коні, а цього
не досить.

— Тоді в санях,— не раздумуючи, заявила пані Раїна.— Ми
всі вмістимося в санях, і це буде мила прогулянка! Шкода, що
пані Гапна нездужає, а то взяли б і її...

Так мусив я запрягти коазирки. Був за машталіра, сидів об-
важніло на підвішенні переднім, потиху попускав віжки, колі
несли в засніжений степ навпростеъ, збитий сніг з-під копит
стукотів у передок саней, сани заносило, іноді мало не переки-
дало, пані Раїна захоплено звиснувала, аж я озирався через-пле-
че, побоюючись, щоб не вигната вона в замет, і щоразу натикався
на сірі Мотронині очі: Мотропа сиділа мовчки, дивилася прямо,
непорушно, ненависно. Кого ненавиділа — матір чи мене? Хто ж
то знав. Сказали ж бо, що бог, створюючи пророка, не зпишує
людина. Я заставався людиною в усному.

9

Той рік (1645) загубився в чужих суперечках і пересудах,
в чужих ухвахах і архівах.

Знов стелилися переді мною безкінечні дороги, тільки кінь під
тобою, та бандура в саквах, та дві книжки улюблені — «Аристо-
телеві врата, або Таємниця таємниць», і «Historia Polonica» Він-
центія Кадлубка, видрукувана в Добромулі Яном Шелігою,—
і вітри супротивні, все тільки супротивні, гострі й холодні, і зві-
рипій свист, і вовки по яругах, і клекіт орлів, що скликають
звірів па кості, і брех лисиць, і чорні хмари, і стогони пітних гроз.
Гей, земле моя неозора! Підпирало тебе папство лицарськими зам-
ками своїми, а тверджею люду свого лишала ти дикі простори,

горнуло тебе папство до потужніх просвіщеніших земель, нагинаючи тобі шию, а ти в гордошах своїх утікала від нього, готова просити підмоги павіть у кочової орди, хвалилося папство, яби песь тобі високу культуру, а тим часом націлювало в саме серце твоє жерла гармат своїх, що перед ними купами мав лягати парод твій.

Земля повна життя затасного, пупці з віку не рубалі, степи неміряні, мовчущі, паче піме море, дикі трави такі високі, що в них ховався вершник з копем. Дика, але чиста земля, а в ній — віки золоті й криваві. Скільки літ болю, скільки літ нещастя, хто поверне ті літа мосму народові і чи й зможе повернути?

Не міг тоді ще піхто сказати цього, навіть папство, хоч як пашоротене, хоч як видивлялося, міркувало й виважувало, хто найнебезпечніший, хто найбезоглядніший ворог піляхетської Речі Посполитої, хоч як промацувало кожного, хто бодай чимось вирізнявся з пересічності. Та й не вірили вони, що народ мій зможе народити воїдя, який об'єдав би всіх вогнепним покликом, для них було це суцільне гультайство і ворохобництво, і навіть коли вже грізно виступив я проти панів із Запорожжя, коропний гетьман Микола Потоцький, який замінив умерлого пещадавно старого Конецпольського, писав королеві: «Чи в них один Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба, одного сьогодні стратятъ, на його місце виберуть іншого, ще здібнішого, справнішого».

І коли Оссолінський, маючи тверді відомості від вивідачів про мою потаємну Січ, всвердлювався в мене хитрючими очиськами і пробував звести мене з пуття облеснimi речами, то в глибині своєї закрутистої душі все ж не мав він переконаності, що сей пан Хмельницький може становити пайбільшу загрозу для Речі Посполитої, а трактувал мене хіба що як дрібненького ватажка, якому одинаково, куди попхнути зграю своїх грабіжників: чи то проти Порти, чи то в паймапці па чужипу. Бо для допомітельства теж потрібні докази, а пан коропний капцлер доказів не мав. Справді були якісь пальоти на турецькі береги, але хто їх робив, того не відав піхто. Пан же сотник чигиринський Хмельницький справляв свій уряд сотницький і сидів непорушно па своїм хуторі в Суботові. Навіть про той єдиний мій вихід у море, викликаний відчаем і озлістю до старого Конецпольського в році тридцять дев'ятім, піхто не зпав, бо й піхто не відав мене, не називав ніколи імені Хмельницького. Молодий Сірко, який тоді вперше спізнявся зі мною, загадуючи ту подію, скаже так: «Року 1639-го браття наші запорожці з певним віждем своїм, воюючи в човнах по Евксінопопту, торкнулася мужньо до самих стін константинопольських і, ониї доволі мушкетним окуривши ділом, превеликі султапові і всім жителям цареградським створили страх і сум'яття і, деякі найближчі поселення константинопольські запаливші, щасливо і з многими добичами до коша свого повернули».

Згодом, коли вже прогримить мое ім'я, про мене казатимуть словами Горація: *«Robus in ordius audax et providus»* — в трудних

обставинах відважній і передбачливий. І чікто не знає того, яка відвага й передбачливість потрібні були мені в ті роки, коли я мав зотовлятися до сповення пайвищого призначення свого життя, зотовлятися, не виявляючи своїх намірів, паступати, не рушаючи з місця, діяти, лишаючись позірно бездіяльним.

Мав я виявляти павіт послушливість (хоч і без заподядливості), ось так і вийшло, що того року повеслі опинився я з своїми молодими ватажками знов у Варшаві, поселившись цього разу вже в Уяздові, щоб бути ближче до графа де Брежі, який теж приїхав до столиці в справі нового шлюбу короля Владислава.

Сепат і сейм розпочали суперечки про можливість нового королівського шлюбу. Хтось із сенаторів висловив сумнів щодо спроможності Владислава сповнювати шлюбні обов'язки, зважаючи на його отильтість. На це маршалок сейму зауважив, що король недарма з п'яти кандидаток в жони вибрав найстаршу, аж тридцятилітню Людвіку Марію. Вельми смішна ця дискусія припала на четвертий тиждень посту, який у католиків зветься Лаетаре — веселітесь, отож була б тут якась відповідність заповіданням, якби не те, що рівно рік тому в цей самий тиждень вмерла перша жона Владислава, королева Цецілія Рената.

Але в королів були свої клопоти, а в нас свої.

Після затяжливих, сказати б, марудних перемов з графом де Брежі я з молодими старшинами Сірком і Солтенком через Гданськ поплив морем до Кале, звідти на своїх конях (їх ми теж повезли з собою, щоб побачити, як український кінь витримує чуже море) добралися до Парижа і ще далі па південь од того великого, старого, затісного й вельми брудного, як нам відався, города до іншого — Фонтенблю, переїздячи по кам'яних мостах старезних гарні річки, вслухаючись в пошумі дубових дібров, що так пагадували нам нашу Україну.

Навіть по смерті своїй не матиму доволі часу згадувати всі місця, де довелося побувати за життя, надто в землі чужій, тож і згадаю Фонтенблю словом не своїм, а того задумливого француза, що був там за сотні літ після мене, але бачив те саме, що й я,— не людей і не місце, а вигляд, подобу місця, його вираз і незпинність: «І коли вже я сяду на поїзд, то прийду лише в Фонтенблю, воно не краще і не гірше за інші місця, таке собі єдине, з ним пов'язано найліпші спогади...

Так, з вітром, що нам про це мовить, ми підемо туди, па берег, туди, де гранітне підвищення з лівого боку, а далі — скелі, довга уцелипа, де пропливають човни, нагадуючи місливість людського обличчя.

Та воно певирає, ні на що не схоже, тут місце, де живуть люди, і ми зазнаємо, що найбільші блага землі не дадуть нам такого вдоволепня, як вітер, що підгальє нас. Тут місце, де живуть люди, але такі люди, які не змінюються, ми впізнаємо їх після довгої розлуки, дивуємося, що вони, в свою чергу, не видають пас, нічого не сталося відтоді, як ми їх залишили, нічого не сталося

такого, що привело б нам щастя, до якого нас малили прості хвилі, які й сьогодні так само голубі та грайливі.

Місле, де живуть люди, йому паша людська природа вигадала подобу не людську, а подобу місци, але водночас і вигляд людини, людини, яка зливається з церквою пад урвищем, з далекими заглибленнями в березі, з полем, що підімається пад містечком. Ті подоби, пічим їх не заміниш, про них ми досить часто думаємо, дивимося па них із задоволенням. Отой видпокрай живе у нас та в інших, нічого не зміг сказати нам, мабуть, пічого не може сказати іншим, хіба щоб дивитися па нього після нашої смерті».

В Фонтенбло прийняв нас сам великий Конде. Вельми дивувався нашим голепим головам і оселедцям, ми дивувалися його парикові, а Сірко навіть не втерпів і поспітив, чи не тому принца звуть великим Конде, що в нього такий великий парик. На таке аухвальство полководець французький не образився, а посміявся досхочу і зазначив, що такий гумор засвідчує видатні вояцькі здібності нашого пароду і що він радий буде прийти під свою команду ще й славних козаків на чолі з великим полководцем Хмельницьким. На се я відказав йому, що козаки наші спроваді славні воїни і не поганьблють свого імені хоч би й так далеко від своєї землі, але що очолювати я їх не можу, бо не є не то що великий, а й ніякий полководець, а тільки скромний писар військовий, тут же виступаю тільки як уповноважений від своєї землі.

— Хто ж то знає, який полководець більший,— розважливо мовив Конде,— чи той, що вже виграв одну чи там скільки битв, а чи той, у якого великі битви ще попереду? Бо хоч які б великі битви ми вигравали, нам належить вигравати ще більші.

Тим часом великий Конде хотів для французької корони відібрати в короні англійської портовий город Дюнкерк, за який суперчки точилися вже чи й не цілі віки.

Я сказав, що козаки радше волють утримувати кріпості, піж їх адобувати, та коли треба, то можуть взятися й за це і навіть не в великій силі, бо звикли брати не силою, а вмінням, хитростями й молодецтвом.

Так умовилися ми, що прийдуть морем на французьку службу до двох тисяч піших та до тисячі кінних козаків із заплатою по дванадцять талярів на збройного козака та по сто двадцять талярів за кожного старшину та на додачу кожному з козаків сукна тонкого французького барвистого по дванадцять аршин, щоб покрасувалося козацтво в європейському шику і не називала його зневажливо шляхта серм'ягами та сіряками.

Конде прибув довідатися про козаків більше, випитував мене з цікавою обережністю: чи мають щось спільне з німецькими пайманцями, а чи більше схожі на турецьких яничарів, а то не піддаються ніяким ригорам, як орда? На се я спокійно відказував, що козаки різняться від усіх, бо не мають у собі нічого іншого від німецької впертої машини військової, ні від яничарського зарізя-

цтва, пі від ординського галайка ппя, — це водночас вояки й хлібо-роби та рибалки, розкохані в земельних радоцах, веселі й співучі, добрі промовці й заводіяни, вразливі, але й добродушні, люблять одяг, але гордують грошима, ідеалісти щодо людського роду, але вередливі щодо товариства і, як казали древні, оді профакум вульгус¹. Найбільше ж козаки пе люблять міроти й пересічності, тому в житті своему, надто ж у військових вичинах кожен памагається бути понеред усіх, тому їх справедливо можна звати військом герой, і тут у них всі однакові от гетьмана і до наймолодшого козака.

Полишивши Сіркові й Солтенкові клопіт з перевезенням пайманіх охочих козаків до Франції, я повертаєсь додому з щедрими дарунками для своїх домашніх, привожачись немало в душі за здоров'я моєї білої Гаппи, водночас краєм серця зачіпаючись уперто за спогад про ту дівчину, яка ждала чи й не ждала мене на хуторі, була там чи, може, й не була вже, для мене чи й пе для мене. Віз їй комір з брабантського мережива, злотоглав у пурпуррові квіти, сдваб у золоті гратах. Соромно сказати: сам замикав себе в ті золоті гратах, і то в такий час!

У серпні король парешті уклав шлюбний контракт з Францією і відрядив до Парижа своїх шлюбних послів — воєводу позапольського Крвіштофа Опалінського і біскупа вармінського, канцлера вмерлої королеви Вацлава Лещинського. В Москві саме тоді вмер, стоячи на молитві в церкві, цар Михайло Федорович і на престол сів його чотирнадцятирічний син Олексій Михайлівич. Чи міг запати молодий царевич, що через дев'ять років судилося йому скріпити свою печаттю царською найбільшою угоду в історії мого народу?

Та хто ж се міг мати тоді в гадді?

Коли й топтали ми квітчики в папських садах під Варшавою та розсіджувалися в королівських павільйонах у Фонтенбло, то свідомі були того, що літиметься кров братів наших, змиваючи гріхи пе так свої, як чужі, і які ж далекі ми були тоді від пішних слів про те, щоб слава козацька розпустилася всюди, як перамі пава, щоб зацвіла, як рожа в літі.

Вдома панували кривди й потгноблення. Здирства були такі, що навіть гетьманові Конецпольському, пайтяжчому своему ворогові, заносили козаки скарги па чигирицького шляхетського полковника Закревського за великі кривди й несправедливості, котрі терпіли від п'ятого несагідно з своїм рицарським станом. Закревського усунено, поставлено, перевівши з Переяслава, моого кума Кривчовського, чоловіка доброго й справедливого, але саме тоді замість прихильного до козаків королівського комісара Запивільковського прислано Шемберка, який купив собі в короля комісарство за тридцять тисяч злотих, а тепер всілякими здирствами хотів вернути собі з лихвою ті гроші.

¹ Непривидить примітивних дурнів.

Продавалися урлди сотинцтва, осавульства, отаманства, в рескристи старшина по вписувала половили козаків, а плату королівську відбирава па всіх і ділилася між собою.

Багатство і влада — ці пайбільші вороги людської природи — несподівано ставали приступими пікчемним людям, незграбним, нездарним, смішним, повільним, але водночас штерплячим і жадібним, тому що більшало довкола несправедливості й марнослав'я.

І я мав бути серед цих людей, ще більше: вдавати свого, кумторствувати з ними, виказувати шанобу і до товстов'язого осавула генерального Барабаша, і до підступного осавула військового Ілляша Караймовича, і до чигиринського осавула Романа Пешги, того самого, що втратив тяму, забачивши в шатрі погромця паної вольності Миколая Потоцького, і, мабуть, губив свої памороки щоразу, як бачив шляхетський чобіт.

Терплячість моя перевернувала все зпане. Я схожий був па отшелінників, які твердо й безумно вірять, що в печерах своїх рано чи пізно узрять бога.

Страждати можна тяжче не від самого ала, а від думок про це ало. Може, я несвідомо рятувався від падмірного тягаря сих думок, линучи душою до краси, хоч і знов уже на той час, що красі передусім пітьма людської долі, або безмежні розливні крові.

Я нічого не робив із непависті, а тільки з честі. Мов Одіссеї, я пасолоджувахся співом спрен, але не приставав до їхнього берега. Може, тому, що вже мав у своїй душі сирену, і берег, і красу?

Зима впала лютя, з великими снігами, які загорнули Суботів так, що годі було й сподіватись добутися до Чигирина, а далі — то страшно й подумати. В покоях моїх вдень і вночі палили дубовими дровами грубки, дрова носяв западвору син Тимко, топити ж груби викликався Мотронка, і мені миле було це бажання Й, тільки Тимко виказував своє невдоволення, з гуком і тріском жбурляючи важке поління до ніг дівчині, а я не смів па нього нагримати, бо почувався в душі винним і знов, що не гніватися маю па своїх близьких, а всіляко очищатися в каятті, хоч і пе вмів цього робити.

Я сидів за столом то з книжкою, то з бапдурою, то в задумій зажурі, не знаючи куди себе подіти, а то брав восьмикутну тахлю смарагдову, давній дарунок моого стамбульського товариша Бекташа, ставив той смарагд перед очі, вдивлявся поперед себе, розглядав світ і його минуле.

А тим часом легесельське дівча, присівши біля грубки, топенькими своїми рученятами кидає у вогонь важкі поліна, вогонь жадібно гоготить і регоче, з дикої стихії полум'я рветься щось паче живе: загублені душі, стомлені голоси, непрогошенні мови, піби клич мужності й гордості, жадоби ділінь і добра, пестаріючої жаги,

величі її краси. Що є краса і що є істина, окрім сеї дівчини, її вважаю піжності?

«Бачу її піжну шию у широкому вирів гантованої (може, Ганпою!) сорочки, високу брову пад сірим оком, що могло б проповісти не тільки ті світи, які я марно намагався розглядіти крізь свій смарагд, а напів тяжкий непрозорий камінь і мою стару заболену душу.

Ах, якби світ став такий прозорий, щоб крізь п'ого побачити будущину і той берег, де тебе жде щастя. Натомість клубовицька хмар налягають дедалі важче й щільпіше, звалища темряви, розпач і леміч обступають тебе. Знепацька я усвідомлюю, що вже обома ногами стою на порозі старості, а Мотронка ще тільки входить у життя, ще тільки придвигляється до п'ого своїми чистими очима з-під високих брів і, мабуть, вельми дивується, не бачачи нічого, окрім тяжкоплечого старого чоловіка зі звислими вусами, схожого на мокрого вовка, похмурого, часом песамовитого в своїм незбагненнім гніві, і в своїх примахах, і в своїх безкінечних мандрах.

І тоді негадано й неждано для самого себе я розповідаю Мотронці, як молодим, коли мав стільки років, як вона пині (а це ж так мало!), то був сновидою. І не в колегії Львівській, бо там отці-наставники своїми молитвами відлякували дияволів, а вже агодом, коли ходив з батьком серед охочих козаків молодих. Не брала мене втому після багатодених переходів, і коли всі засинали мертві, я блукав по табору ночами, притискаючи до грудей кульбаку, наступав на сплячих, спотикався об лежачих копей, шдав там і пробуджувався вранці, дивуючись, яка сила мене туди занесла. Тоді павчиває чути крізь сон і обміпав усі перешкоди, керуючись слухом чи якимись потаємними зміслами (бо ж очі мав заплющені й мозок спулий). Так заблукував у стенах або в лісі і прохідався десь у байраку, на березі струмка або плавіть на дереві. Вплікувався від сеї дивної пемочі в Стамбулі, може, тому, що невірним чи й запана вона, а може, то й пе зі мною все було, а з моїм побратимом — писарем Самійлом або ще з кимось. Мабуть, коли я вмру, то дух мій теж пе вспокоїться, як колись тіло, і літатиме по всій землі нашій, опиняючись то там, то там, то в Києві, то в Чигириші, то в Суботові, то на хуторі Жуків, то в Гадячі, скрізь, де пробуджуватиметься пам'ять, ця володарка людських діянь, ця байдужа реєстраторка людських вчинків і гріхів, всемогуття володарка наших вчинків, велікна цариця вічності, звитяжниця безодні небуття.

Налякано й довірливо оберталося до мене личко, таке маленьке, що накрив би його свою важкою долонею, як теплу пташку, так пі ж — сила в п'ому незбагненні і обезвладнів тебе, моя найбільша потуга. Таке лицце не старіє і не вмирає ніколи, і житиме в моїй пам'яті вічно, а коли згасне моя свідомість, тоді лішииться пам'ять про пам'ять, і триватиме те вічно, бо так мені

хочеться, а відомо, що воля людипи — дужча за смерть і минувщість.

Я готовий був заплатити за це личко всіма скарбами землі, приступними мені й неприступними, бо поставало вого переді мною, як всемогутість природи, данина ж природі, що платиться темпю жагою, пе гріховна й не притяглива, коли вона осяяна ореолом любовної жертовності й очистительного покаяння.

Але слова каяття завмірили на моїх устах, що по я чув її тихий і водночас настирливий голос:

- Батьку, коли ж повезете мене кудись?
- Куди ж тебе повезти, дитяно моя?
- Хіба я знаю? До Варшави, а може, ще й далі!
- До Варшави далеко.
- Тоді хоч до Києва.
- До Києва? Ох, не знаю, не знаю. Повезу тебе до Чигириня.
- Чигирин? А що — Чигирин? Це ж так близько, батьку!

Вона вибрала хвилю, коли ми були самі, і опинилася біля мене, горнулася до мене своїм витким тілом, обвивала мене шепотом, як знемогою, лашилася й зваблювала.

- Батьку, повезіть, я так занудилася вже...
- Чигирин, — промепотів я їй. — Чигирин, Мотронко люба...

Може, вона й згоджувалася, а може, хотіла від мене чогось небаченого, бо обійняла своїми тонкими руками мою тверду шию і попросила знеможено й бесило:

- Попілуйте мене, батьку.

І, не розправляючи свого звіслого вуса, не вміючи скинути своєї похмурої тяжкості, я поцілував її в молоді уста і не міг відірватися від неї, коли ж відірвався, то побачив у відблисках полум'я таємничий усміх на її лиці. Що він обіцяв світові й мені? Що заповідалось в тому усміхові?

Я ошалів од любові. І це в п'ятдесят літ!

10

Доля пе ласкавила зо мною. Коли людей дорогих мені й вірших мав до часу приховувати від світу, то з тими, що ачей заневаги варті були, змушений і далі триматися купи, мало не впадаючи в обійми.

Початком березня наступного року (1646) прибув з Варшави до Києва таємний посынець королівський, староста ломжинський і маршалок торішнього сейму Гіронім Радаїєвський, який мав

лист до козацьких старшин, і кожного з перелічених у тім листі осібно кликano до Києва із заповідною дорогою ще дальнішої.

Знов прощався я з рідними і з Суботовим, не відаючи того, що жде цю моютиху оселю, де я мав стільки щастя і де нещастя виростало непомітно й зловороже, може, й спричинило месю нерозважливістю і падмірною буйністю душі, що не втишувалася з літами, а мовби набирала сили і пестями.

У Києві опишився я разом з осавулом генеральним Іваном Барбашем, осавулом військовим Переяславським Ілляшем Караймовичем, осавулами полковими Романом Пештою і Яцьком Клиппею, писарем військовим Іваном Ностерепком, панами вельми поважними, як на мое сотниківське достойнство, так що доводилося немало дивуватися і їм, і папові Радзієвському, тільки я не здивувався, бо листом королівським кликано всіх пас до Варшави, куди вже я, казати б, проклав козацьку дорогу, а тепер ці старшини мали б її зміцнити — вже як там воно вийде.

Радзієвський, хоч діяв в ім'я короля, не забував нагадувати про вольності шляхетські, повторюючи, що Річ Посполита ладна втратити прязні будь з ким, але не потерпить диктаторства, нам така моя видалася присмюю, бо вважали себе найперше людьми вільними від пародження і за звичаєм предківським, а вже тоді підданцями королівськими, то папа Радзієвський не забув нагадати, що одна справа — вольності шляхетські, а зовсім інша — козацька своєволя.

Згодом, коли Гієронім Радзієвський, ставши вже й підканцлером коронним, посвариться з королем і втече до Швеції, його зрівнюватимуть зі мною. Мовляв, папа Радзієвський не був зрадником отчизни, він зрадив тільки королю і мстився йому так, як Хмельницький мстився польським панам. Та з ким тоді не стануть мене зрівнювати! Шкода говорить!

Вийшло так, що ми наближалися до Варшави водночас з новою королевою. Королева припливла до Гданська ще піаною осені, король хотів урочисто зустріти її ще в приморськім городі, але подагра і каміння в пирках так мутили його всю осінь і зиму, що не зміг від ворухнутися з місця, і вирішено врешті, щоб королева прибула до столиці в супроводі канцлера литовського Радзівілла і свого почту. Цілу зиму їхала королева до Варшави з тривалими перепочинками і пригодами, іноді кумедними. Французькі жіпки мали звичай вживати чорних єдвабних масок і вельонів на лиці, і простацтво польське, бачачи таке диво, вважало тих жінок чорними ефіопами, а якась шляхтянка, підпивши гаразд, взялася навіть стягати маску в одпої дами з фрауцизмеру королеви.

Королева їхала польським бездоріжжям, через луки, покриті спігом, через греблі, через замерзлі озера й ріки, її супроводжували мовчазпими (бо без музики) лиховісними танцями хлопи, і вона слізми зрошувала ту свою нещастну їаду.

Капцлер Оссолінський повітав нову королеву словами: «Корона польська оточить повним бліскучим сліпливим рід твій, в якім

дрижкіть остання крапля Палеологів, з твердою надією, при помочі божій, відисканя давнього їхнього могуття».

Зате схорований король був далескій од високомовства і тільки гміннув, забачивши свою французыку обращію: «Ото та красунечка, про яку стільки оповідали мені чудес?»

Для нас же та дорога не впадалася западто обтяжливою й невигідною, хоч і були всі ми у віці підошлім, двигала ж бо пами паділа щось крапце, па милості королівські. Старшини позиралі па мене косо і трохи зверхньо, мовляв, як це затесався між них простий сотник, хай і колишній писар військовий, я ж потішався в душі над їхньою пихою дурною, відаючи те, чого вони пе відали, втасманичений у справи, яких не вдалося до часу розкрити ще пікому в королівстві.

Ще ми були в дорозі, як стріла нас вістъ про весільні обряди короля у Варшаві і смерть великого гетьмана короппого Станіслава Конецпольського в його садибі родовій у Бродах. Два місяці тому пошилюбив гетьман молоду (56-літній шістнадцятилітню!) красуню, сестру воєводи познанського Софію Опалінську, і ось цей химерний союз обтяжеженою віком і падмірною плоттю старигана і дивної молодої жінки увіпчався такою жаданою для мого народу смертю. Ще встиг Конецпольський узимку виставити королю свій «дискурс» — плаю війни з Кримом, якою сподівався запобігти пебезпечному союзу козаків з ордою. Мовляв, козаки вже давпо пробують вести перемови з Кримом, і тільки чи від звичайного свого недовір'я до християн, чи з особливої ошіки божої над Річчю Посполитою союз той досі не прийшов був до здійснення. Старий погромеця наших вольностей, хоч і заплано, але все ж винюхав те, що діялося вже давпо і могло колись дати овоч. До хана вдавався вже Павлюк, тоді зверталися до нього Гуня і Остряянин. Диво брало, як досі не могли заприязнитись і поєднатися такі дві неймовірні сили, як козацька й татарська. Сама доля штовхала ці два народи навстріч один одному, хоч попервах та сама доля жорстоко й несправедливо розділила їх, поставила один проти одного, наділивши один народ землею такою багатою, що рвала очі своїм достатком усім близьким і далеким, а другий замкнувши на тісному обширі землі ялової, сухої, кам'янистої й немилостивої до людини.

Дискурс Конецпольського прийшовся якраз усмак королю, який, попри свою хворобливість, всіма змислами своїми уперто був націлений на війну. Будь-де, будь з ким, будь-коли, аби тільки війна. Любив повторювати, що до війни тягне його власний фактум, і сенату з сеймом доводилося витрачати неабиякі зусилля, щоб утримати Владислава од того фактуму.

Європу майже тридцять літ роздирала війна, пайбільші держави вгрузали в пеї безпайдійно, пустошили одна одну, і не видно було кіпця. Тільки Річ Посполита ось уже біля десяти років виглядала єдиним острівцем спокою й тиші серед того пекельного моря ногню її смерті, шляхта тіпилася золотим спокосм, пікто пе

заважав їй давити свого хлопа, і коли вона й згодна була воювати, то тільки в своїй землі, і не з чужим ворогом, а з своїм власним, з освобільним і ворохобним плебсом, як заволили висловлюватися папи сепатори й сеймові посли.

Але ось Владиславу війна сама йшла до рук, і то з кількох боків одразу. Перше: його власна хіть; друге: походження короля Людвіки-Марії з роду Палеологів, які володіли колись Царгородом, отож його памір завоювати столицю падишахів освячувався генеалогією; третє — дискурс гетьмана Копецпольського; четверте — пророкування королівських математиків Тітуса Лівія Буратіпі й Криштофа Мерожевського, які об'явили, що констеляція зірок, безперечно, вказує на те, що король Владислав мав здолати величезну темпу силу; і, нарешті, п'яте — завабливі вислови венеціанського посла Джованні Тьєполо, який прибув на королівське весілля ще торішньої зими, і, хоч Владислав почувався так зле, що павіть відкладав з тижня на тиждень прибуття до Варшави нової королеви, венеціанець все ж пробився до короля, скориставшись з давньої їхньої приязні, яка почалася ще двадцять років тому, коли Владислав подорожував по Європі. У Венеції Джованні Тьєполо був приставлений до польського припіца комісаром купецької республіки, вмів показати всі приваби цариці Адріатики і відтоді заволодів податливим серцем майбутнього польського владці.

Тьєполо привів паказ Ради десятьох повести пертрактациї з польським королем, чи не зміг би той помогти Венеції, оголосивши війну туркам. Посол обіцяв вісімсот тисяч талярів, привіз листи папи Климента і великого князя Етуррії, у яких всіляко вихвалило військові таланти Владислава, і це так подіяло на короля, що він, не зважаючи на всі наслідки тяжкі й небажані, без відома сенату й сейму, не пробуючи випросити в капцлерів великої печаті коронної і печаті Великого князівства Литовського, приватно задекларував війну, пойменував полковників і капітанів, розділив між ними 80 тисяч дукатів і звелів вербувати піменецьких найманців. Власних грошей у короля не було, Тьєполо теж тільки обіцяв щедро, а розв'язувати гаман Венеція пе квапилася, тому Владислав попросив королеву вкласти в задуману справу власні гроші, і та не змогла відмовити й видала двісті тисяч. Щоб показати свою велику досвідченість у мистецтві Марса, король павіть облишив свої улюблени лови, щодня одвідував арсенал, перевіряв гармати, муштрував піхоту, перед королівським палацом було розбито військові памети, війна була у всіх на устах.

Гетьман Копецпольський лежав у своїх Бродах ще не похованний, а вже час, що ми прибули до Варшави і ще не встигли як слід улаштуватися в Уладові, поблизу від королівського палацу, мерещій покликано до Владислава. Покликано уочі, потаємно, як ми й прибули до столиці, і не в залі для аудієнцій, а в приватні покoї короля, скупо освітлені лиш кількома свічками, майже без обстави, пезатиши й порожні. В покoї, куди спрова-

джею пас, застали ми кількох панів сенаторів, однак без капця-лера коронного Оссолінського, всі віталися, мов рівні, ніби панове-браття, одразу запащували невимушенність і, казати б, розмилованість, яка виникла від грубуватої чоловічої одвертості, надголоси збиралася стільки людей влади неабиякої та ще й довкола все пахне владою найвищою.

У короля був напад подагри, тож внесено його в кріслі, руку до ціluвання давав він утомлено й з нехіттю, але погляд йому загорівся, що й почав Владислав мову про те, заради чого усіх нас зібрали.

Не доручав той мови ні кому з наближених, говорив сам, виказував подиву гідцу обізпаність з справами козацькими, аж панове Барабаш та Караймович зпетьмлено зиркали один на одного, сказав, що відомо йому про тривалу війну на морі (тут Барабаш аж виставив наперед своє опасисте черево, мовби хотів заперечити королеві, але ж не смів, тому тільки засомів ображено), але він тепер бачить, що людей тих, які діяли всупереч настановам сеймовим (і, може, королівським), не слід ні карати, ні засуджувати, бо й усе королівство вимушене буде піти війною на султана, щоб попередити падад. В цій війні велику допомогу коронному війську мають дати козаки. Козаки, які найближче дотикаються до турецької сили, відчувати мають сю загрозу найперші, тож пайперші мають і вийти на море, але не потаємо, і бев дозволу, і в неизначному числі, як бувало досі, а силою великою і гаразд спрямованою. У великій війні на морі жде їх не сама тільки здобич і слава, а й милості для козацтва і для народу всього руського повернуті будуть. Мовлячи формалітер по-руськи: через шаблі ваші вольності одаїскуйте.

Тоді поспітав король у мене, скільки треба для початку спорудити човнів і яке забезпечення на кожен човен потрібне. Злов подивовани були мої старшини, що питаютъ не в них, а в нижчого, але при королеві малося мовчати, тож Барабаш та Караймович тільки переступали з ноги на ногу та по-волячому зіхвали, а я відповів спокійно, що для війни великої, як її намислив його королівська величність, потрібно хоч і сто човнів, на побудову й забезпечення яких треба по сто таларів на кожен.

Король зауважив, що сто, мабуть, забагато, бо надто дорого, та й сили козацької пині не досить, адже цілий полк запорозький ще воює у Франції. Тому досить буде 60 човнів, на які панам старшим видадуть з королівської скарбниці шість тисяч таларів, або ж 18 тисяч злотих.

Приготування зроблено в такій мірі, що гроши одразу й одлічено, йшлося лише про те, хто з нас має їх виміняти, король мовби повів плечем на мене, мабуть, не маючи сумніву, що всі повноваження слід перебирати тепер мені, але панеред висунув свою грубу тушу пан Барабаш, і ніхто не став заперечувати, бо ж був тут пайстарший за своїм становищем.

Тоді король повів мову далі. Сказав, що, окрім дозволу бги

війшо па море, милостиво дає козакам привілеї збільшити удвічі своє військо, себто до 12 тисяч, обирати гетьмана й старшин, про все це записано в королівських листах, які зараз видадуть папам старшим, однак віп просить до часу не оголошувати цих листів, а тільки коли надійде слушна хвиля, окрім того, взяти до уваги, що вони попечатані королівською мирною печаттю, бо велика корона печать і печать Великого князівства Литовського можуть бути прикладені до універсалів лише після того, як війна стане стверджена сепатом і сеймом, а віп, король, не може чекати так довго.

Грамоти королівські спинилися в загребуціх Барабашевих руках, так само, як і таліри, і я вже знат, що там вони позостануться па час велими затяжливий, коли й не навіki. З усієї королівської мови зачепило за живе пана осавула генеральшого і полковника колишнього хіба що нагадування про гетьманство, і вуха Барабашеві вмить стали сторч єд тої вісті, але Владислав тільки сказав про повернення привілею козацького, про саме ж обрання гетьмана змовчав і номінацію, а усього видати, полишив за собою до якоїсь знаної лиши йому пори.

З шанобою й поклоном брав з рук королівських привілеї Барабаш, та я надто гаразд знат свого кума, щоб не вичитати в його спині широкій мовчазій крик упертій: «Коли не я, то й цікто!»

Так і виходило, що вся ця високо закроста акція королівська здається па ніщо, бо не змілі пі сам Владислав, ні його найближчі радці твердо визначити, хто з козацьких старшин має першість у всьому, не розпізнали ще тоді в простому сотнику Хмельницькому того, ким він мав стати невдовзі, ще вони вагалися, перевирали, не вірили, хоч, може, й передчуvalи, педарма ж мене вже втретє ирикликувано до столиці.

На одпук нам звелено, не мозолячи нікому западто очей, почекати у Варшаві, поки приде гетьман польний Миколай Потоцький, який мав тим часом замінити вмерлого Конецпольського, і справу козацької війни на морі угодять з ним, як з напім високим довідцею.

В кінці місяця ховали в Бродах Конецпольського. Похорон був пишний (обійшовся на сто тисяч злотих) і війшов кривавий, бо за звичаем в костьол, де стояла труна з тілом небіжчика, в'їхав лицар на коні і мав зламати свою подобизну, поставлenu там. Кінь злякався і поміс, багатьох зранив копитами вже в костьолі, тоді вирвався в місто, тонтав людей, насилу його спіймано. Може, то кривавий і дикий яров гетьмана коронного переселився в коня і шаленів наостанку?

Як завжди, смерть можного відкривала беліч вакансій, які король без загайки й розділив, щоб прихилити до себе більше сердець. Каштелянню краківському віддано воєводі руському Якубу Собеському, а воєводство перейшло князеві Вишневецькому, який уже давно запобігав цієї королівській ласці, посилаючись на те, що воєводою руським був ще його батько. Роздапо й окремі міста.

Так Буськ дістався підчашому коронному Миколаю Остророгу, Плоскирів — конюшому коронному Олександру Люблінському, воєводі позапольському Криштофу Опалінському дісталося староство Ковельське. Само ж гетьманство коропче тим часом не було падапе нікому й мало надовго позостатися в деліверації, бо велику булаву король хотів oddati лише своєму спільникові в падумавій війпі.

Спільників же, як виходило, у Владислава в королівстві не було зовсім. Канцлер великий литовський Альбрехт Радзівілл заявив, що радше дасть собі відтяти руку, апіж дозволить прикладти до королінських універсалів про війну печать Великого князівства Литовського. Новоозаваний каштелян краківський Собеський і маршалок литовський Януш Радзівілл на аудієнції в короля тільки те й робили, що відряджували Владислава від заміру війни. Воєвода чернігівський Марцін Калиновський визнав перед королем, що готов йому служити аж до втрати всіх своїх добр і крові до остатньої краплі, та коли король захоче перейти кордон, ляже перед ним валом і не дасть цього зробити.

Маршалок коронний Лукаш Опалінський сказав, що віп уже старий і вмре, як лебідь, аби лиш вільно йому було мовити королеві правду згідно з власним сумлінням. І коли король заявляє, що не може вольному народові заборонити воювати де захоче, то він, Опалінський, хотів би нагадати, що вольний парод може заборонити це королеві. Владислав прогнав його зперед очей, не бажаючи слухати.

Підкапцлер коронний, біскуп холмський Анджей Лещинський допитувався у маршалків двору, чому досі сидять при столі королівськім посли французький і венеціанський, чема звичаю, щоб у Польщі такі якісь резидували, та ще й намовляли до війни пе-сприятливої.

Навіть королева збунтувалася, хоч попервах і пристала на королівські намовляння. Двісті тисяч дукатів, які Владислав позичив у королеви, вже були витраченні, і пайманці піменецькі цілими купами прибували до Польщі, плюндруючи місцевості, де проходили, але цих грошей було не досить. Владислав звернувся до королеви за новою позичкою, однак вона покірно освідчила, що навіть адійме з своєї шні перла, які вважалися в Європі чи не найкоштовнішими, коли треба послужити королеві, але для Венеціанської республіки не дасть і шеляга, хіба що під реальну ваставу.

У червні король парешті покликав до себе гетьмана польного Миколая Потоцького і повнопомінованого воєводу руського Вишневецького, сподіваючись мати їх своїми прихильниками, бо ж перший зазіхав па велику булаву і готовий був, отжо, пе ставити опору королеві пі в чому, а другий мав виявити належну вдачність за воєводство, пайважливіше в короні.

Та Вишневецький в очі виказав королеві своє певдоволення його воєнними приготуваннями і пізів вийшов із зали, а По-

тоцький, попри свою жадобу великої булави, пе міг побороги нехіть до козацтва, і коли почув про привілей козакам для війни на морі та що й довідався, що між старшинами, яких приймав король, був і сотник чигиринський Хмельницький, то став кричати, що знає того Хмельницького як ціхто і що той Хмельницький добивається пе того, щоб іти на море (бо й так ходив унродовж усіх цих років поთаємо й злочинно!), але щоб жити в стародавній своєволі, а святі постачови Речі Посполитої, для котрих ним, гегеманом польним, стільки було положено труду і крові шляхетської пролито,— аби шию собі зломили.

Король не захотів його слухати.

Нас більше ціхто пе затримував у столиці, хоч піхто й пе наглив од'їздити, старшини мої м'ялись-терлись, мабуть, плачуючи в душі сподівання, що будуть запрошенні на коронацію королеви до Krakова, але я посміявся з їхніх марних запобігань, мовивши, що козака хіба що па погреб королеви можуть прикликати, та й то тільки тоді, коли хочуть з п'яго ще крові пустити, хоч вже й так її пущено моря цілі.

Ще не відав тоді, як той жарт обернеться на мене самого, і, як два роки тому квапився па погреб королеви Цецілії Ренати, так летітіму стрімголов тепер уже па погреб власний тихого свого життя, домашнього затишку і родинних радощів. Мав випити ще одну чашу з гіркою цикутою, звідати до кіцця малість людську, безсилля і безнадію.

11

Прибув до Варшави з Черкас запайомпій шляхтич, довго пе міг зпайти мене, врешті зпайшов і повідомив, що на хуторі моєму в Суботові вчинено погром. Підстароста чигиринський пан Чаплинський з своїми людьми налетів па хутір паїзом, розметав чотириста кіп збіжжя, зібраного па гумпі за декілька літ, повитоптував усе засіяне па пивах, позабираав худобу, коней і овець, ще й грозився домашпім, що вижепе їх геть силоміць і пе чипить того без господаря, бо хоче вигапити всіх з самим паном дому Хмельницьким.

Так блукала лиха доля по моїй землі і приблукала й до мене самого. Що є доля? Промисел божий, гра сил дияволічних? Люди бувають страшніші за дияволів. Вони і є твоєю долею однокопечно і, може, й є самі люди, а лиш їхня захлаплість і ненажерливість. На схилі віку пущено мене старцовати. Мій хутір лежить

у грузах, як лежав колись тихий хутір Золотаренків над Россю, як лежала мало не вся моя земля.

Коли прийшло таке лихо па неї, чи справді, шукаючи порятувнику від монгольсько-татарської сили, прихилася добровільно то до литовських великих князів, то до королів Речі Посполитої? Що шукала, і що знайшла, і що ми знаємо про початки? Відаємо все про греків, відомо, що прилагідно казав тей чи той римський імператор, а історія землі рідної лежить запедбана, заростає будлаками та чортополохом, тільки єїтри свистять над віками, мов татарські шаблі. І вже не простежиш тепер той граш, де зіткнулася голуба кров шляхетська і наша кров, чорна, як земля, на якій живемо справіку; не назвеш того дня чи року, коли потягли вельможні зайди в прешишу трав'яну чорноземлю, яка була, мовляв, нічия — *res nullis*, неміряна й дика, і як стали здобувати собі багатства й гідність після слів короля: «Бив нам чолом імость і просив, щоб його обдаровано, а ми, пам'ятаючи юго послуги, дасмо...» І краялися споконвічні козацькі ваймища, називалися пустинями краї, залюднені ще при скіфах, обставлені городами при великих князях київських, на сеймах пані гужали: «Як то, що лузитани й підерляндяни посягали антиподів і Новий світ, а ми й досі не здолаємо аалюднити такого близького і площучого краю і знаємо сей край менше, ніж знають підерландяни Індію».

Вважалося, що огромні обшири степів падежали тільки богові і Речі Посполитій. І Зигмунд Старий, і Зигмунд Август, і Стефан Баторій, і Зигмунд Третій, батько піншшнього короля Владислава, роздавали мою землю тільки на тій підставі, що в них, мовляв, «просили», і хто тільки не поосідав на цих землях, користуючись розбішательським правом *jus primum occupandi*, себто хто перший захопить.

Князю Олександру Вишневецькому в році 1590-му падано «пустиню ріки Сули за Черкасами». Року 1591-го князю Миколасіві Рожинському падано «пустиню під ріками Сквирою, Раставицею, Упавою, Ольшапкою і Каменицею». Року 1609-го Валентієві Олександру Калитієвському падано «пустиню Умань і во всіх її урочищах».

Надано, падано, падане. Так моя земля стала займанцюю для наїздів, а народ на ній — лиш гречкосіями, броварниками, погоничами, пастухами, капюварами, лугарями, комишниками, збігами, безіменний і безправний, а над ним громіли імена вельможних родів Острозьких, Збаразьких, Заславських, Вишневецьких, Потоцьких, Конецпольських, Калиновських, Рожинських, Замойських, Любомирських, Даціловичів, і кожеї намагався виникатися поперед іншого, перевершити всіх інших своїми багатствами, не вдоволяючися старими панськими своїми кублами, канали один в одного, терлисісь коло королівського боку, щоб виключити собі в державу ще шмат коронних земель. Ще за мої молодості найбільшими магнатами були Острозькі, які орудували

чотирма величезними староствами, маючи в майорвті свого роду 80 городів і містечок і 2760 сіл. Коли в 1620 році вмер син Костянтина Острозького Яцуш, після п'ого зосталося 600 тисяч червінців, 400 тисяч битих талярів, 29 мільйонів золотих іншої мопети, 30 бочок ламаного срібла, 50 цугів копей, 700 верхових і 4000 кобил, величено рогатої худоби й овець. На землях князів Замойських жила половина українського козацтва. Вишневецькі захопили мало не все Лівобережжя і безжалісно витісняли звідти всіх своїх суперників. Платили по два гроша крулевцівни за кожного хлопа — ото ѹ уся валежність від короля. Пишучи до монарха, називалися не підданими, а тільки вірними порадниками. І вже пе вони тепер запобігали королівської ласки та підряду, а сам король, гостюючи то в того, то в того магната, ждав, окрім високих гонорів для свого мастату, ще й багатих дарунків для підтримання того мастату. Через те в короля не могли запітати справедливості пе те ѹ прості, немастілі піддані, а навіть вельможі, коли опинялися на шляху у вельмож ще більших. У всіх на пам'яті ще була суперечка за місто Ромен між маршалком падворним Казановським і Сремією Вишневецьким. Хоч Казановський володів Роменом згідно з королівським привілеєм і хоч вважало його улюбленицем Владислава, Вишневецький збройпою рукою захопив місто, коли ж покликано його до столиці й поставлено перед королем, то Сремія привів до Варшави своє приватне військо і грозився, що звелить вдарити оружно на папів сенаторів і па сеймових послів, а свого допеться. Так і лишилася він хазяїном Ромен, давши відступного Казановському. Тепер у Вишневецького, який хотів лишитися самотинним господарем усього Лівобережжя, кістку в горлі ставали Конецпольські, що мали свої добра на землях королівських по пад Дніпром. Чотири роки тому Вишневецький і молодий Конецпольський Олександр пошли любили сестер Замойських, доньок покійного капцлера коронного Томаша Замойського. Сремія взяв красуню Гризельду, Конецпольський ІІ сестру Йоанну Барбару. Родичання не стало на заваді Вишневецькому в його захлапності. Він заявив про своє право па сорок міст лівобережних, про які старий Конецпольський твердив, що вони закладені па ґрунтах Речі Посполитої і належать до староства Переяславського, якого він є нині державцем. Вишневецький зробив збройний наїзд па міста Гедач і Хорол, що належали до маєтностей Конецпольських, і захопив їх під свою руку. Конецпольські ж тим часом розпростирали загребущі свої руки па Правобережжі. Старий Конецпольський ще в 1633 році купив у Христини Зубриковської-Коржевської землі по Тисмину з городами Мліїв, Орхівцем, Сміла, Балаклій, Городище, Жаботин, частиною Медведівки, а рік тому купив у пана Кохановського Лебедин з урочищами. Молодий Конецпольський вже сімнадцятилітнім призначений був корсунським і чигиринським старостою, володів Корсунем, Стеблевом, Чигирином, Криловим, Лисяпкою, Звенигородкою і безліччю

сіл, слобід і хуторів. Після одруження з молодою Замойською Олександр Конецпольський приїхав до Чигирина, щоб показати жоні свої маетності й дістати шлюбні дарунки від козаків. Він вельми здивувався, довідавшись, що мій хутір у Суботові не належить до його земель, бо дарований був ще моєму батькові в спокійне володіння.

У новому палаціку, відбудованому для цього послужливим підстаростою Чаплинським, Конецпольський з молодою женою влаштовував бали для панства, яке з'їздилося з околиць поблизуших і даліших, нас же, козаків, коли й допускав перед очі, то хіба що для того, щоб висловити нагану або немилість. Так покликано ї мене і при череватому панові Чаплинському недвозначно сказано, що Суботів належить до мліївського «ключа». Я спокійно відповів, що про це нічого не мовиться в мліївських привілеях, бо старі мліївські привілеї у наших руках бували, добре знаємо, поки ці ґрунти сягають.

— Гаразд, пане Хмельницький,— втрутівся той мерзаний Чаплинський,— а як пан володіє тою землею?

— То є спадщина по моєму вітцю.

— А чи має пан на ту землю акт надання і королівське підтвердження?

— Земля дарована була сотникові Михайліві Хмельницькому гетьманом Копецпольським за вірну службу короні.

— Михайліві ж Хмельницькому, а не Зиновію.

Тоді Конецпольський відпустив мене, власпе, піз з чим, погрався тільки, мов кіт з мишею, показав свою силу і право, а я мав мовчки зпросити зневагу, почуватися карликом поруч з цим пешеним гетьманничем тільки тому, що він уже з сімнадцяти літ староста, з двадцяти п'яти коронний хорунжий і щоразу тримав над королем прапор державний Речі Посполитої в час найбільших торжеств, я ж простий собі сотник, трохи писар, трохи ще щось. У дитинстві, може, воло було трохи інакше. Конецпольський був пещепій нікчема, а я козацький син, зучений до життя твердого й жорстокого, в чистім полі я б його зім'яв і підім'яв і тоді, та й тепер, хоч і старіший був на два десятки років. Але згодом Конецпольський ріс десь під шляхетськими небесами, кілька років був у Франції, набираючись там пихи й пишноти, тепер став спадкоємцем добр незліченних і став геть недосяжний для мене і для моого бога, його небеса дивним чиши опинилися вище нашого неба, нависли над нами як загроза знищення остаточного.

Мій Суботів погромлений, а з пим понищена і моя душа. Я почувався на краю отхлані. Мовби вже й не жив. Золоте давеніння бджіл, спілі груші, сіпо в покосах, деркач слює свою пісню, і пугує край лугу пугач уточі. А я вмираю. На ніщо здалися всі мої труди, пропали всі намагання, пішли в пісок високі наміри, підрубано мені корінь, відібрано всі надії. Як сказано: вся трудна, вся должна, нічоже полезно.

Але я мав жити! Не міртися з жорстокою долею під лицем, під поведінкою. Я готовий був похлопати всі сили пебесні й пекельні, всіх відьом, вовкулаків, уцирів, нечистих. Боротись, замагатися!

Поки король не відбув до Кракова на коронацію королеви, я мав пробитися до п'ого з своїм болем і своєю справою.

Король, втративши падію схилити своїх сенаторів до війни, вдарився в розваги і влаштовував одне за другим пишні весілля для своїх придворних. Видав Констанцію Опацьку з фрауціммеру королеви за придворного шляхтича Марціна Носковського, тоді одружив доньку королівського кравчого Даниловича — Гелену з старостою крешицьким Тарновським, про якого казано, що має пе всі клепки в голові, а в самий день святого Яна відбулося ще одне весілля: за старосту кременецького князя Чарторийського видано німкеню Розіну фон Екенберг, улюбленицю вмерлої королеви, а ще більше, мабуть, самого короля. Там канцлер коронний Оссолінський посварився мало не до шабель з підканцлером Лещинським (до поєдинку справа, здається, не дійшла тільки тому, що Лещинський мав біскупський сан), і хоч назавтра король примусив їх у своїй присутності подати один одному руки, але Оссолінський, ображений за таке приниження власної честі, не пішов більше на учи, а взявся до справ, виказуючи свою вірність обов'язку і вітчизні. Я пе знехтував такою нагодою і, скриставшись з своїх давніх (та й педавніх) знайомств при дворі, став перед очі пана Єжи з своїм нещастям і своїм обуренням.

— Але чим можна зарадити папу Хмельницькому? — подивувався коронний канцлер.— Хай пап звернеться до асесорського суду.

— Не поможете, бо па Суботів пе підтверджено іптромісії. Гетьман коронний, який падавав батькові моєму ґрунт, тепер мертвий, а молодий Конецпольський хоче відібрати в мене землю. Порятуватися міг би я хіба що королівським привілеєм.

— Його величність велими прихильний до папа Хмельницького,— поважно мовив Оссолінський.

— На жаль, папе канцлере, прихильність тим часом прихована і потасмна. Я ж думаю: навіщо затаювати королівську ласку? Доброчинства божі й королівські слід всіляко разголошувати.

Оссолінський одразу вчув у тих моїх словах погрозу.

— Що пан собі надумав! — злякало зашепотів він.— Всі ті мови про війну на морі і привілеї його величності мусять до деякого часу лишатися без розголосу.

— Пане канцлере, а я у відчаї страшному. Готов утопитися в морі, піж отак мучитися далі! — вигукнув я.

— Нашо пап так мовить? — спробував віл мене заспокоїти.— Кожен мучиться по-своєму. Тому довкіл нас повно великомучеників і маломучеників.

— Що б же сказали леви Коліаю, а що їхні жертви? — гірко посміялся я. — То чи обіцяє меші пан канцлер коронний єкаорбітациє¹ його величності в моїй тяжкій справі?

— Спробую зробити для пана Хмельницького потрібну субституцію, але хай тільки папа заспокоїться.

Король прийняв мене між двома учитами, був добрий і беатурботний, вручив мені привілей на Суботів, а тоді ще й подарував коштовну шаблю, мовби хотів пагадати свої слова про те, що права слід здобувати збройною рукою, а не папером списаним.

Тепер я думаю собі: чи я змарнував ті два страшні роки без користі, а чи конче потрібні вони були, щоб розкрилася в мені велика тайна свободи, а тяжка образа дала мені право кинути звичувачення світові, влаштованому так недосконало й несправедливо?

Привілею королівського не мав кому показувати, бо молодий Конецпольський після похорону батька свого не виїздив з старих родових маєтностей, очікуючи осіннього сейму, на який хотів внести скаргу на Вишневецького за пайїд на Хорол і Гадяч. Вишневецький так само після сварки в королем не подався до Лубен — своєї столиці лівобережної, а засів у Збаражі, теж очікуючи сейму, де мірився дати бій Конецпольському. Король, щоб їх замирити, відвідав обох магнатів у їхніх садибах, приймано його з горорами найвищими і обдаровано по-парськи. Я ж тим часом брався до своїх нещасних добр, ще не відаючи про те, що відібрали мені не тільки майно мое і домовство, але понижено й людей найрідніших і вкрадено те, заради чого, може, так попевірився всі опі роки і звівся аж до пікчемного підніжку трону.

Завжди нас немає вдома, коли ніщать папі дім.

І хто ж не злякався божого гніву, не побоявся запести руку неправедну й злочинну на мене? Сліпнявий Чаплинський, служкар Конецпольського, старостка, байстрюк, опіяк, здирця і злодій, брехун, шевлюга.

Чаплинський разом з зятем своїм Коморовським, взявши з сотню а чи й більше озброєного лайдацтва підкупленого, знов зробили пайїд на Суботів, цього разу вже не позоставивши там нічого живого й цілого, доми й придомки попалили й поруйнували, майно розграбували, рознесли пасіку, розкопали греблі й спустили воду з ставків, домашніх моїх і всіх підсусідків вигнали геть, пані Раїну з допъкою Чаплицький повіз з собою до Чигирина, мовляв, не пристало шляхтянці жити серед мугирів, а тоді намовою чи жорстоким примусом досягнув того, що Мотропка стала його шлюбною женою, та ще й по обряду римсько-католицькому, з ксьондзом і шлюбними обітницями перед чужим богом. Маленький мій Юрась сказав щось лихе товстому панові, тоді Коморовський кинув дитя на землю і звелів дати йому капчуки, і недужа Ганна, голубка моя, може й умпраючи, ще здобулася на силі

¹ Тут: втручання, заступництво.

щоб відняти синочка, вирвати з рук тих катог, але сама вже не могла далі жити й за тиждень покінчила свої земні дні і похована моїми козаками в Чигирині.

Скам'янілій, стояв я, дивлячись на чорні агарища свого дому, родового гнізда, мов той осиротілій шах, в якого грозда відібрала шашечят і шашіху. Був би птахом, заквилив би жалібно, а так лише зцілив зуби, стримуючи страшні слова, страшній нещадимі, що прогриміли б як вирок на страшному суді, слова в пеземнім холоді, од якого замерзає не тільки милосердя, а й сама ненависть. «*Ut quilibet suam crucem baiulet*» — «хай кожен понесе свій хрест». Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий?

Примари запустіння роїлися довкола мене, дух волрапої справедливості безсило припадав до землі, а наруга нахабно розпускала зловісні свої крила. Бдючи літали розтрішкою й роагублено, не знаходячи домівок, яблука з-за густого листя з печальною бескороманією виставляли до мене круглі боки, цвіркуп, знетамлено вилізши з-під розваленої печі на світ божий, ворушив переді мною тонкими вусами, аж я не знати для чого нахилився і, відчепивши з пояса порохівницю, висипав з неї порох і штовхнув туди цього музичку домашнього затишку — едине, що мені засталося з усього, що мав.

Однак був ще кінь, була шабля й лук, я поїхав зногою колишнього обійсти, цілував коня свого, свою шаблю й лука, цілував, і плакав, і питав: як же так, як же?

Безкінечно тяглася переді мною необгороджена гать чигиринська, розтинала стави, болота, чортогі, чорний вохмурій ліс, адімалася над пучинами, похмурими безодніями, над гніадовищами, начині й незідворотною отхланію, через промінини в гаті висинути були містки, які ледь трималися на підгнилих палях, підніжжя яких від тряслися, а може, то тряслася земля і світ мені перед очима, і вследища пучина притягувала й викидала шанбергнувшись в неї наїскій без вороття, і я мало не стратив зmyslu й не піддався на той шекельний поклик, але загнудав своє непокірливе серце, звелів йому мовчати, бо нічого ще не скінчилось, поки не скінчився чоловік, живий бог і козацька не вмирала мати, не все ще Чигиринський у мене побрав, коли шаблю в руках маю і волю свою зможу вистанити гострішою за шаблю.

На занедбаному кладовищі чигиринському кози скакали по могильках, дерев'яні хрести попереконувалися, кам'яні чи й було з десяток, оградка завалилася в одній місці, запустіння, убожество, покиутість. Нещасний мій народе! Навіть останнього притулку свого не можеш влаштувати, як у народів просвіщених. Та й де взяти тобі сили й снаги душевної для кlopotів позасвітіних, як не маеш життя й на сім світі, живеш в такому часі, коли, сповідавшись, тільки її ждеш, що ось почнуть начиняти тобою шлуники дніпровських осетрів або ж того вогнем, того мечем відправлять на той світ.

Довго стояв над свіжою могилкою бідої мосії Гаппі. Все пайдорожче, що мав у серці, всі мої спогади, болі її радощі душевні, вознесіши духу й спокута — все пішло з нею навіки, навіки! В цілому світі не було чоловіка, бездомнішого за мене, хоч і мав я дім у Чигирині, й дітей своїх, і побратимів па моїй Січі в далеких плавнях. Не було безпритульного, хоч скільки ж людей радо б дали мені прихисток. Не було певтішшого, хоч легко втішився чоловікові, сівши за стіл дубовий у корчмі Захарка Сабіленка і залитися оковитою, забити нею горе й розпуку, обпалити вогнем горлянку й птуроці, пустити пекельне полум'я в мозок і в душу, і хоч довкола тебе ще щільшою стіною стане пітьма, а ти запалаєш, як смолоскип, відчай і нещастя втонуть безслідно, а надії й уповання народяться, виростуть і загримлять у тобі, як великодні давопи.

Каяття тепер були запізнілі й нікчемні, про спасіння душі дбати не доводилося, коли б мав коло себе отця Федора з Золотаренкового хутора, може, й знайшов би втіху в бесіді з ним, але не було отця Федора, не міг я викликати в пам'яті образу своєї бідої Гаппи, хоч скільки чипів над її свіжою могилкою, тільки стояв мені перед очима червоно-чорний морок і з нього, мов зведення, поза моєю волею, поставало видіння, таке дорогое моєму серцю і таке тяжке для мене, мов певигойпа рапа в серці: маленьке лице, лукаве й зухвале, таке молоде, як сотворіння світу, сумнорадісне, несамовито-лагідне, і очі довірливі й докірливі: чом же пас покинув, батьку? Чом, чом? Сірі очі під чорними бровами. Моя доля і мое прокляття!

Я поїхав до корчми Сабіленкової. Радий був би стрінута під тицом Захарковим п'яного козака Забудського та послухати його варнякання, щоб хоч трохи відійти душою в потоках дурних слів. Але стояла суша, не було калюж на чигиринських вулицях, пакільці Сабіленкового тушу, обшумуляні міцними козацькими долонями, біліли проти сонця пусткою, я штовхнув ришливі важкі двері корчмені ногою, переступив поріг. Нікого й нічого, я аж розагубився. Чи вже тепер безпритульність переслідуватиме мене скрізь, навіть у таких проклятих місцях, де завжди кублиться люд, хай, може, й щонайгірший, але все ж таки живий! Навіть корчмаря десь заніс чортляка. Ні самого Захарка, цього гвіздка іржавого, ні його Руаї мигдалевоокої.

Я сів на лаву, похилився па стіл, мов пияк безнадійний. Хоч співай собі пісню корчменницьку:

А козак у корчмі п'є-гуляє, корчму схвалиє:
Ой корчмо, каже, корчмо-клягипе!
Багацько в тобі козацького добра гине!
І сама есс нешатно ходиш,
І нас, козаків-нетяг, без світок водиш...

Стукнуло-грюкнуло, зашамотіло-зашурхотіло, і, мов дух пекельний, з'явився переді мною сам Захарко, схожий па іржавий цвях,

кудній і високий, з сумним довгим носом і ще сумнішими очима, хоч мав би й пе дуже сумувати, бо в оренду забрав мало пе половину староства, і поля, і луки, млини, ставки, ліси, з усього мав зиск і прибуток, дер часом хіба ж так, а сам воставався без нічого, так ціби ті гроші лиш перелітали через нього, щоб опинитися в старостинських гамапах, а Захарко те й зів, що сумним поглядом супроводив їх, дивуючись, що пе затримуються вони в його чіпких кістлявих пальцях.

— Що, цехрецький сипу, кого продав, кого купив? — зустрів я непривітно Сабіленка і, пе давши йому розтулiti рота, гримнув: — Горілки!

— Може, пан Хмельницький скуштував би моого меду стоячого? — злякапо поспітав Захарко. — Вже який я мед маю, то цікто такого пе має.

— Сказано: горілки!

Він припіс чарку, дивився па мене сумно й випувато, мов побитий пес, аж мені засвітило в голові, чи не приклад рук до моого нещаства і цей рендар чигиринський.

— Що ти там маеш за душою? — вихиливши одним ковтком горілку й показуючи, щоб налив ще, спітав я Сабіленка. — Знаш же, що тут сподіяно?

— Ой пане Хмельницький, — забідкався Захарко, — чи я ж би сказав що проти пана! І моя Руяз хіба ж не казала мені: пе слухайся того пана старости і пана підстарости, пе бери гріха на душу. А я що? Хіба я мав що проти пані Ганни і проти тієї ясочки панської, яку пан пригрів і викохав?..

— Помовч! — урвав я його. — Маеш діло, то кажи про діло, але, теревень казна-що! То що ж тобі казали пан староста і той пан підстароста?

— А що вони могли казати, пане Хмельницький? Вони собі помінивали бідного Захарка і сказали, що, кажуть, ти вже, Сабіленку, кажуть, он скільки літ маеш в оренді своїй грунти суботівські, а не побираєш звідтам від і старостству від тебе ще більший від.

Я не міг стямитися, чуючи таке.

— В оренді? Мої грунти і хутір мій? У тебе?

— Або я знаю, пане Хмельницький? Це ж пе я так сказав, а пани старости так сказали, еж, кажуть, держиш оренду, а від тебе від...

— Що ж ти їм сказав, вражай сипу?

— А що міг сказати бідний єврей такому грізному панству? Вони кажуть, ти, Сабіленку, рендар Суботова, ну то хай буде я рендарем і суботівським до всіх тих оренд, що я їх маю, а що я від них маю, хотів би я поспітати пана Хмельницького?

— Ти мені пе про ті свої оренди, а про мое доказуй до кінця!

— Ну, то вони кажуть, хай буде по суду й по праву коропному, чи я там знаю по якому. Бо коли пан Хмельницький па

твоїй оренди забудувався, то виплати панові за його будівлі відступного сто тридцять золотих, та й хай пану сотнику буде акцидент.

— Сто тридцять? Також там майна не менше як на тисячу золотих. А смерть жопи моєї, а син скатований, а розруха моя вся!

— А де б я мав узяти ї сто тридцять золотих, прошу пана сотника? Тільки бог і його пророки знають, чи є то золоті ї чому маю їх платити.

— І так дорого продав мене. Юда за спасителя взяв тільки тридцять сріблянників, а ти аж сто тридцять відсипав. А я ж і не спаситель і не губитель.

— Чи я продавав пана сотника? Вони вже продали і пана, і панську родину, і панський майонтек, і мене з усіма бебехами і Рузею моєю нещасною, а вже ту сироту, ту крулевну ясну, що її загарбав той товстий Чаплинський, то вже...

— Помовч!

Сабиленко злякано позадкував од мене, але я приклікав його, звелів подавати ще горілки і, коли вже затуманіло мені перед очима, поманив до себе пальцем.

— Знаєш, хто ти? — поспітав його по-п'яному. — Ти мені одо як Осія Галеві або Левіт, який продав свій шматок землі і поклав гроши до ніг апостолів. Апостоли назвали його Варнава, себто «син пророкування» або «син утіхи». Сам того не відаючи, став ти тут сьогодні для мене отим сином пророкування, хоч утіхи від тебе, казати прямо, мало. Продав ти мене чи купив, лякаючись панства вельможного, а я, може, з того ї стану і спасителем, і губителем, возвинившись над рабами німими, здобувати велич коштом маліх сих чи ж годиться? Великим треба ставати серед великих. Чи ти іх бачив коли, мерзений шинкарю? Думаєш, все можна купити за гроши? Знаєш, що сказав апостол Петро Симону-волхву, який хотів купити дар хіротонії? Срібло твое да буде в погибелі з тобою, бо ти помислив дар божий одержати за гроши. Дар божий! Не купиш його ні за які гроши! Ніти, ні твої старостки безчесні. Що ж скажеш, коли проявиться той дар у мені, простому сотникові чигиринському? Якої заспіваш і де будеш з усіма своїми бебехами!

Мабуть, був я не дуже справедливий до цього чоловіка, який слугував лише заряддям здирства, був лише сокирою в руках ката, рубає ж не залізо в шаблі, а той, хто заносить і опускає ту шаблю. Та був я падто пещасний того дня, здавалося мені, що стою на краю погибелі, а боги, перш ніж погубити чоловіка, відомо ж, одирають у його розум.

Хоч би взяв був з собою Демка, або Іванця, а чи когось з козаків, а то ж метався сам-один з своїм горем, з своєю рознukoю, тільки коня мав з собою, та шаблю, та скalamучені змисли, жадоба помсти і відплати вппесла мене з шинку, і опинився я в старостинській канцелярії, допинаючись будь-що-будь бачити Чаплинського, хоч ще й не знат, навіщо він мені, що хочу сказати

йому, що сподіяти. До підстарости мено спробували не пустити його жовнірчики, але я розлякав їх самим видом своїм песамо-витим, коли ж допався до самого підстарости і той спробував гrimнути на мене, я вхопився за шаблю й уже був наполовину видобув її з шіков, та тут схаменувся, загнав шаблю назад у ящурки, скрестив на грудях руки, процідив зневажливо:

— Ти на мене напав, як розбійник з великої дороги, Чаплинський, я ж звичаєм лицарським і чином благородним кличу тебе на поєдинок шабельний. Ждатиму тебе в четвер увечері коло Поганільних могил в кінці гаті чигиринської. Хто живий застанеться, хай живе, хто загине, хай приймуть його нетрі бездонні. Та дивись, не крути й не хитрий. І на тім світі знайду!

На тім слові обернувся, вийшов з староства, сів на коня й знов поїхав до Сабиленкової корчми, бо тепер вона мала статі мені домом рідним.

Був я там і в четвер з самого ранку, не вельми переймаючись тим, що увечері маю битися з Чаплинським на шаблях. Захарко спробував знов намовити мене на свій мед, але я нагримав на цього і пив оковиту, не заідаючи нічим, тільки посмоктував люльку і дивився в стіну. Не було в мені мстивості, не було жадоби відплати, тільки втома нелюдська заволоділа всіма членами, та певидима сила, яка тримає чоловіка зсередини, кудись зникла, і я почувався ніби мертвий, зі страхом пересвідчувався, що тіло мое втрачеє природні свої кшталти, форму свою, пливе, мое тісто, пічного живого в ньому вже не застаеться. Мабуть, не я сам помічав те свое знищенні, Захарко теж придивлявся до мене сумпим своїм оком, і коли я вже був на грани відчаяно від занепаду свого тіла, він овінчився коло мене, присунувся впритул і запепотів так тихо, що й не разбереш: чоловік говорить чи вітер шелестить у тебе над вухом:

— Слухайте, пане Хмельницький! Не мое те діло, що у вас на мислі і куди ви маєте їхати сьогодні ввечері, та тільки я дещо маю вам сказати, бо як я не скажу, то вже вам відточого не скаже. А я таки дещо знаю, хоч і не казав нічого панові сотникові, а пан сотник нічого від мене й не чув, та тільки хай пан сотник не дуже вірить тому панові Чаплинському і вільме з собою кількох козаків, бо той пан Чаплинський то таке стерво...

— Ти, нікчемний торгашу! — grimнув я па пього. — Як смієш радити мені тако! Щоб я збезчестив лицарський свій чин? І в тебе повертається язик...

— Тихо, пане Хмельницький, хіба я не просив вас бути тихо! І хіба я що казав панові? Коли пан не хоче пікого брати, то, може, й не треба йому нікого брати, бо я там знаю! Але хай пан сотник хоч подягне на себе що там треба таке тверде та залиспе, чи я там знаю, що воно таке! Бо цей збуй Чаплинський, пан його ще не знає, але ж він зник мати контентацію на всьому задарма! То чи цей чоловік підставить панові черево, щоб пан його прокинув своєю шаблею? Хай пан сотник послухас, що каже йому

бідний єврей, хоч я пічого й не казав панові, а пан пічого від мене не чув...

І відсунувся од мене тихо, і шешіт його розтанув у похмурій корчмі, і може, й справді не казав він пічого, а я не чув.

Все ж, підкоряючись якомусь неапапому голосу перестороги, падяг я під жупан сталеву кольчугу, а під шапку — міцну мисюрку турецьку, даровану мені колись мурзою татарським, так і поїхав сам-один через гать до Погибелльних могил, але Чаплинського не міг там знайти і вже пошкодував, що призначив такий час пізпій, та ще й у цих нетрях. Та тут затупотіло кілька коней і палетіло па мене кілька темних вершників, мовчки вдарили зусібіч, один павіть дряпнув мене шаблем по боку, але залізо чиргікинуло по залізу, і ж тим часом полоскотав одного та другого, а третій кипувся павтюки.

— Чаплинський! — гукав я.— Гей, пане підстаросто! Де ж ти! Виповзай, тхоре, з своєї нори смердючої! Гей!

Луна від голосу моого розочувалася попад болотами, поверталася назад до мене, а більше пізвуку, ні гуку.

Тільки там я збагнув свою перозважливість і дурість свою. Та водночас гіркота залила серце ще з більшою силою, бо рука моя не діткнулася найбільшого моого ворога, Чаплинський десь жив і сміявся з мене, може й разом з пані Раїною, яка парешті мала змогу відплатити мені за мій ласкавий хліб і за зневагу, яку я виявив до її жіночих гідностей, за зневагу, а ще більше за неувагу. Знов згадав я, що втратив усе, найперше ж Мотропку, відтепер почуття цієї страшної втрати гнітитиме мене, й довгі місяці моїх самотніх страждань стануть роками цілими і супроводжуватимуть печальними своїми рядами до самої смерті.

Не було мені тепер ніде ні порятунку, ні втішання, ні надії. Мов зрапений звір, кидався туди й сюди, сподіався знайти забуття в мандрах безглуздих, пустити силу свою на зухвалства й відчайдушність. Але пам'ятив, що сам король намовляв нас па морський похід, тож не хотів у такій пригніченості шукати своїх потасмних побратимів, а поїхав до Черкас, щоб посплатити в пана Барабаша, чи він вже надумався розпочинати приготування до морських виправ наших, чи пустив у діло королівське золото і чи й сам піде на море, чи сидітиме каменем у своїй садібі черкаській.

Але ж цей м'ясоноглинатель, підхлібця лядський, недруг отчизній дбати про людське добро й у гадці не мав, тримався за своє осавульство та полковництво, привілеї королівські ховав і втаював, потирає їх десь у жінчинах прискринках, творив всіляку зволоку й пролонгацію святій пашій справі, ждав, коли ж дозволять обирати гетьмана, щоб мерщій втулити під булаву й бупчик свою грубу тушу. Едипе, па що памовив я тоді Барабаша,— де послати на сейм осінній депутатію від козаків з скаргами на Конецпольського, який далі роздавав Україну лащинківцям, і ті вже обдирали не тільки козаків і посполитих, а й церкви і кладо-

пинця розоряли, розкопуючи їй могили, коли можна було там чимось поживитися. Сам я теж намірився їхати на сейм, щоб там добиватися підтвердження королівського привілею па Суботів, хоч і здав, що правом у Речі Пополитії доходити — однаково що у воді глибокій загублене шукати.

Власне, те саме сказав мені й полковник чигиринський Станіслав Михал Кричевський, хрещеник мого батька Переяславський, мій кум, що теж виявився безсилій проти Конецпольського й Чаплинського і тільки й поміг мені, що дав притулок моїм дітям, поки був я у Варшаві. Кричевський походив з шляхти ходачкової, що має тільки іоги, якими може йти куди схоче, та руки, якими може тримати зброя й дослужитися до такого-сякого стацовиська, ялючи кров свою за папів велиможних.

— Гей, Зиповію, — почувши про памір мій їхати па сейм, став відраювати мене Станіслав. — Чи ж ти не відаєш, що на сеймах наших без золотої швайки пічого не зшиш? А було б у тебе золото, то купив би собі хутір ще кращий за Суботів — і клапятися ні перед ким не треба.

Я вперся: поїду та й поїду! Вже коли й виїхав з вірпими своїми Демком та Іванцем, мав перед Білою Церквою пересторогу, але не аважив і на неї.

Стрілися пам па розбагненім осіннім пляху цигани з ведмедем па ретязі муштрованим.

Забачивши козаків двох молодих, а з пим сотника товстого, папорощеного, може, й від багатства, цигани зупинили свою валку, вивели панеред ведмедиа і примусили його танцювати перед пами. Я махнув їм рукою, щоб вони не дуріли й дали нам дорогу, але цигани не повели й вухом, бігали довкола ведмедиа, галасували, примовляли своїх примовляль крутійських: «Шурхай, бурхай, кичкарай, сирже, мирже, дрик...» Ведмідь ставав па задні лапи, трусив передніми, вигинався й вихилявся, як п'яний козак, зпай витанцювував переді мною в багноці, в пепрохідді, в понищенні, а я мав дивитися на це блюзніство, бо обминути незмога, бі обабіч бездонність чорнозему, осінні розтопи, я гнівно кричав щось циганам, воши бліскали зубами, метушилися, мовби звільнюючи дорогу сердитому сотникові, а насправді ще тісніше її загачували своєю метушнявою й тупотнявою свого ведмедиа. І я з особливою гостротою забагнув там свою малість, своє безсилля, свою безсенсійність. Що чоловік? Очеретила під вітром. Що я роблю і навіщо? І чи те роблю, що мав би робити?

Все ж добирався далі, до Варшави, де піхто не ждав мене і нікому не було діла пі до моїх кривд, пі до болю сердечного, пі до справедливості для когось там, бо кожен дбав лише про справедливість для себе самого.

Панство прибуло на сейм у пишпоті й силі, кожен посол тягнув за собою цілу вервечку служок, часто озброєних так, піби мали йти проти орди. Дехто приводив загопи досить запачні, а великі магнати обставлялися й справжнім військом своїм надворним,

бо той же Вишневецький, для прикладу, міг виставити війська набагато більше, ніж Річ Посполита своїх кварцяних жовнірів.

Тому до Варшави не було чого й потикатися, не було там місця щі в домах міщанських, і в заїздах, вже не кажучи про палаци, та ще уяздовські, де я розкошував перед цим. Довелося зупинитися за Віслою, надто що переправлятися у Варшаву мені не треба було щодня, а тільки в дні, призначенні на справи судові, хоч і тяжко було сказати, коли ж настануть ті дні.

Сейм почався, як казано, щасливо 25 жовтня. Після меси, згідно зі звичаєм, вийшли посли сеймові в невеликім числі на місці звичнім. Торішній маршалок сейму Гіронім Радзієвський, який приїздив торік до Києва кликати нашу козацьку депутатію для перемов з королем, урочисто зложив тростину і без супротиву передказав її як знак влади новому маршалкові, писареві землі Жмудської Яну Миколаю Станкевичу і повідомив про це короля. Король мило прийняв посольство сейму й призначив наступний день для цілування монаршої руки. Ще один день пішов на мови канцлера коронного і примаса Мацея Любенського, слабкого старечого голосу якого піхто не міг як слід почути. Далі була неділя, день святковий. Вже з самого початку сейм заповідався затяжливий і марудний, так вони, власне, й вийшло.

На сеймі відсунули всі пункти, які запропонував за звичаєм від себе король, і вчепилися тільки в одне: війна з турком. По-перших посли розмірковували спокійно. Мовляв, Річ Посполита відчуває цілком слушно неспокій, викликають побоювання приковідні листи, видавані жовнірам під мирною печаттю королівською, ще більший неспокій пов'язаний з упровадженням до країни німецьких пайманців і призначенні по добрах шляхетських лежкі¹ для цих військ. Зроблено це теж без згоди Речі Посполитої, поже навіть ідуть поголоски, ніби ці чужинці мають нас поскоромнити і дивною алхемією змінити хлопа в шляхтича і шляхтича в хлопа. З тривогою говорено про те, що предки завжди утримувалися від війни з Туреччиною, бо хоч з іншими неприятелями щастило їм, з тим потвором завжди зазнавали труднощів. Далі мови стали гостріші, голosi лунали крикливіші, сейм рвався до короля, щоб висловити йому своє невдоволення й ждання розпустити навербованих німецьких пайманців, скоротити королівську гвардію, видати універсал про відмову від самої думки про війну. Король не приймав нікого, бо хворів, тоді хтось запропонував, щоб сейм вів свої обради разом з сенатом без королівської присутності (яка була обов'язковою), але король не погоджувався й на це. Він допускав до себе лише канцлера коронного Оссоліпського та маршалка сейму і через них передавав свою волю її своїм проханням, хотів, щоб сейм виніс ухвали щодо кордону з Москвою, плюв забезпечення маєтностями королеви і королевича Япа Кази-

¹ Місцевість для військового посту..

мира, який після своїх багатолітніх мандрів повернувся на батьківщину, склавши в себе сам кардинальський, що був паданий йому папою на прохання Владислава, і вийшовши з товариства сауїтського, в яке був кинувся після своєї поразки на елекції тридцять другого року. Однак сейм не хотів пічого слухати, поки розв'язжеться питання з війпою і найманим військом, яке обідало й плюндрувало шляхетські добра, чого жоден шляхтич не міг допустити навіть з найбільшої любові до свого короля.

Довго йшла суперечка за уряд гетьмана польного. Замість амурого Конецпольського Владислав парешті номінував гетьманом коронним Миколая Потоцького, хоч великої булави домагався пайдужче Сремія Вишневецький, але гетьмана польного король призначати не хотів, що викликало новий галас серед послів, мовляв, од такого поводження королівського маліс повага не тільки стану шляхетського, але й сенату, і коли така цебеапека нависла пад Річчю Посполитою, то обидва найвищі військові уряди мають бути забезпечені негайно так само, як негайно розпущений піменецький жовнір і заборонено козакам виходити на море. Врешті капцлер з доручення короля оголосив гетьманом польним воєводу чернігівського Марціна Калиновського, сказав також, що розіслано листи до найманців, щоб воши, склавши бубни й хоругви, розходилися по домах, що лічба гвардії королівської залежить од потреби й пе може бути встановлена точно, про козаків віл поговорить з повними гетьманами.

Але це було вже через місяць після початку роботи сейму. До того ж часу пі про що, крім війни, мови не велося, і я з своєю дрібною образовою приватпою не міг сподіватися навіть на те, щоб мене вислухали. До того ж король впіс на сейм ще й суперечку між воєводою руським Вишневецьким і хорунжим коронним Конецпольським, де йшлося про величезні добра, а не про якийсь хуторець малознаного сотника реєстрового козацького війська.

Я знайшов великого пашого прихильника, як сам він себе називав, папа Киселя, щоб порадитися з ним і поспитати, чи не допоможе мені в моїй тяжкій справі. Кисіль замахав па мене руками.

— Нашо панові дратувати таке поважне зібрания малою справою свою? Сейм відклав аж на лютий паступного року навіть слухання справи воєводи руського й хорунжого коропного. Посли пині вельми роздратовані, і коли з'явиться ім перед очі козак, то й пе знаю, що буде.

— Коли то бувало, щоб сама загадка про козаків пе дратувала панство? — похмуро кипув я. — То що ж мені порадити пан сенатор? Що маю діяти? Відібрали мені землю, позбавлено притулку, згладжено дружину, забрано сироту, яку викохав...

— Тут ідуть поголоски, ніби то була папська коханка? — прискалив проворе своє око пап Адам. — Чи ж варто побиватися за якоюсь там кобіткою? Скільки красунь залюбки віддадуть панові свою прихильність, а коли треба, то й серце.

— Пан сенатор не відновів на мов запитання,— нагадав я йому.— Що маю ділти піші? Не треба посплатися на державні потреби, як це пан звик робити, бо ось перед тобою, пане капітєльне київський, живий чоловік у крові й плоті, який віддав державі все своє життя, а тепер вона не хоче про нього чути, заклонотана якимись вищими справами. Може, й тоді йшлося тільки про якісь незапані пам'яті справи, коли пан Кисіль вносив на сейм ординацію проти козаків жорстоку?

Це вже взяло його за живе, аж він закрутів своїми круглими вузькими плечима.

— Чи я не одної віри з козацтвом, пане Хмельницький, і чи я не хотів завжди тільки замирення для народу моого й для віри нашої?

— Щоб вірити, треба жити,— сказав я йому.— Мертві не вірять. А я пині мовби вже помер, то що ж мене може втішити?

— Хіба я зпаю, пане Хмельницький? Може, хай пан лишить свій писаний репротест до наступного сейму?

— Вже лишив, та пе зпаю, що з того вийде і як маю жити. Хіба як оце створіння боже?

І, відткнувши свою порохівницю, випустив па стіл перед папом сенатором суботівського цвіркунчика нещасного.

— Що то є? — бридливо скривився Кисіль.

— Співець пепатів українських. Цвіркун. Єдине, що лишилося від моого обійстя.

— Але він живий! Ворушить вусами.

— Чом би не був живий?

— Не до віри. В цій порохівниці? Чим же там міг харчуватися?

— Шкода говорити, пане сенатор! Про цвіркула питаети, а про мене й не хочеш? А весь народ мій чим і як харчується? Чи, може, тими пирогами з шляхетської приповідки? Мовляв, докіль блукали по Україпі козаки з рогами, стояли поля-степи облогами, а як явились на Україпі папи в ладівницях, стали в хлопів пироги на полицях.

— З дикої пустелі ми зробили край, що медом і молоком плине.

— Для кого ж молоко й мед той! Шляхта хвалиться: таке багатство на Україпі, що й старці в нових свитках ходять. Чи не блюзірство! Коли вже таких розкошей наробыли для народу моого, чом же не здобулися хоч на одну пісню свою про це? Намі плачі чутно повсюди, а шляхетських виспівів щось пігде.

— Кожен співає в своїй землі і про своє.

— То мав би і наїдатися в своїй землі, а не в чужій.

— Пан Хмельницький занадто рознервований нині...

— І піші, і пріспо, і во віki віkів, пане Киселю. Доведений до відчаю. І не я сам. Хай би дехто це затямив.

Пана сенатора пе стривожили ці мої слова. Чужий відчай не дошкуляв йому. За давньою звичкою своєю полизькав він собі

вуса, так щіби той був памазаний медом, і, випроваджуючи мене, спокійно мовив:

— Час і терпіння, папе Хмельницький. Час і лікує, і живить, і судить найліпше.

— Судить, то й судить,— мовив я па прощання, і пап Кисіль відпустив мене охоте, відпустив мене, радіючи, що спекався настирливого козачини. Якби ж то міг знати від, що за рік мало не на колінах благатиме, щоб вислухав я його мови!

Але той рік треба було ще прожити й пережити.

Аж у грудні сейм парешті закіпчив свої бурхливи засідання, випісши конституцію з дев'яти пунктів. Примо: щоб пегайно розпустити чужинських вояків. Секундо: аби зберегти петорканими всі союзи і пакти. Терціо: щоб пе вживано мирної печаті на шкоду коропі й Литві. Кварто: щоб гвардія прибічна королівська не перевищувала лічби, усталеної згідно з давнім звичаєм. Квінто: щоб посольства до інших земель повнили громадянин Речі Посполитої. Сексто: усунути чужоземців з оточення короля. Септімо: щоб комісії, які вирівнюють кордони, не діяли без згоди станів. Ноно: щоб не укладалися союзи з іноземними державами без відома Речі Посполитої.

Цій ухвалі передувала промова канцлера Оссолінського, в якій він з усім умінням спробував залагодити суперечності між королем і сенатом, вдаючись при цьому до звичного пишнослів'я. Сказав він буцімто таке: «Бог оздобив правління короля дивовижними тріумфами й трофеями; нині нову вложив йому на голову корону, коли після стількох звитят над ворогами сам себе в кінці переміг і сам себе віддав до рук і моці своїх підданих. Однак пе без жалю приймає слова маршалка сейму, щоб доконечно військо було розпущене, бо свою рішучість король не раз виказував, коли сам голову свою і життя своє стільки разів наражав на небезпеки. І все ж, що стосується війська, то звелів його розпустити, видав універсали до гетьмана і старост, дасть ще комісарів, виконає все, чого жадаєте. Заперечув, щиби були універсали до Литви,— були тільки приватні листи до підскарбія Ігнація Красинського, щоб не відмовляв утримання в економіях королівської гвардії. Гвардія та вже отримала наказстати тут, біля короля. Що ж до козаків, то кораблі, звані чайками, готовували згідно з ухвалою сенату, бо в пактах є пункт, що турок пе повинен підтримувати буджацьких татар, а оскільки він порушував ці пакти, видавалося слушним полякати його козаками. Тепер, схиляючись до ваших голосів, король видасть лист до гетьмана, щоб козаки понищили свої чайки і сиділи там спокійно, не даючи оказії до порушення миру».

Але після такої мови, і після сеймової конституції, і після того, як мене вихапо з сейму, як жебрака церковного, той-таки капцлер коронний знов розшукував мене аж за Віслою, припровадив

до себе в Уяздов упочі і просив в ім'я короля повернутися додому й терпляче ждати слушного часу.

— Вже не вірю, що настапе той час,— сказав я канцлеру.— Козаків трактують піші ще гірше, ніж під Боровицею. Барабашеві послі поскаржилися сейму, що лащинківці грабують і піщасть церкви по Україні, то й що почули на відповідь? Глуми й лайки на адресу схизматів, а тоді козаків виставлено з сейму, щоб не заважали панству творити його високу політику. Після королівських заохочень ми справді піднесли були голови, але тепер знов маємо зазнати ще більшого пониження й занепаду.

— Король не відступається ні від свого заміру, ні від своїх запевнень козакам. Нині зима, але з настаним тепла він знову хоче повернутися до морської виправи і має намір номінувати пана Хмельницького гетьманом того війська.

— В нас ще не було морських гетьманів.

— То будуть! Хай пан Хмельницький тільки терпляче жде. Час, пане Хмельницький, час — то всевладний творець справ великих і людей визначник.

Вони обидва з Киселем мовби змовилися в своїх улованнях на чудодійну силу часу. Та що час! Навіть горобцеві треба поклювати конопляного сім'я а чи там проса якогось, щоб вижити, а що вже казати про чоловіка, який і не самим хлібом насущним живе. Коли треба йти на війну, то лаштатися до тебе, щоб послати на убій, коли ж небезпека не загрожує, то ми в панів останніх людей, підніжки й собача кров.

Так я поїхав з Варшави ні а чим, щоб уже більше ніколи туди не повернутися. Зима була тяжка для всього живого. Морози стояли такі, що дерева в лісі тріскалися і штахи вмирали на льоту, снігами загорнуто землю непробивними, весна довго не приходила, а коли й пастала, то була вся у вітрах холодних, у зливах, д тоді в знаменнях небесних зловорожих, лютували стихії, яких не пам'ятали найдавніші люди, блискавиці палили хати й цілі села, церкви й костелі, розшалілі води в несамовитому клекоті зривали греблі, зносили млини, змивали цілі лани, школи й утрати були повсюди страхітливі, і, може, саме це всезагальне лихо помогло мені забути па якийсь час власну біду, і я спокійно сидів на своєму сотниківстві в Чигирині з синами своїми й донькою і втишував свое бунтівшве серце.

У Кисві помер митрополит Петро Могила, і шляхта зіткнула з полегкістю, дякуючи богові, що він вчасно забрав до себе таку заражену істоту, щоб вона далі не шкодила церкві католицькій. У травні впов розпочав свою роботу сейм, який мало не всі свої зусилля витратив на замирення Вишневецького з Конецпольським, павіть обидва гетьмани — Потоцький і Калпиновський — взялися до цієї справи.

Знов блиснула мені якась надія, коли з початком осені, як завжди потаємно, покликав мене за Дніпро і під Ніжином в маєтностях Єжи Оссолінського я мав зустріч з паном коронним канц-

лером, який прийняв мене разом з королівським секретарем Любовицьким. Сказали меші, що про їхню подорож на Україну відає лиш король, що, власне, він і послав їх сюди з високою місією проголосити мене гетьманом морського походу й передати мені королівські знаки: булаву і бунчук. Тепер я мав змогу діяти, хоч привілеї королівські далі тримав у себе пан Барабаш і добути їх від нього не могла, здається, пінка сила, бо ж пан осавул військовий добре бачив, що король не має ніякої ваги перед все-могутньою шляхтою і виграс не той, хто держатиме руку за королем, а той, хто вслухуватиме на кораблі шляхетському, спрямованому його до порту, званого золотим спокоєм.

У серпні помер восьмилітній королевич Зигмунд Казимир, син й остання падія короля Владислава. Знов лютували стихії й лика. Сарана, затемнення сонця, мітла в небі, а у Варшаві бачено над містом могилу і хрест вогнистий у хмарах. Казано, що то знак війни великої й кривавої. Король тепер гірко шкодував, що поступився шляхті й не розпочав війни першим, щоб понередити удар ворожий, хоч би звідки він мав бути. Поступився шляхті тільки тому, що не хотів дратувати її, сподіваючись на обравня малого королевича на престол по смерті власній, яку вже відчував за плечима. Тепер все це здалося на ніщо. Коли б бог прибрав королевича раніше, то все було б інакше.

Я міг би послівчувати королеві, але не мав на те ні часу, ні можливості, щі бажань, коли вже казати відверто.

На Чигирин напав якийсь заблуканий татарський чамбул. Його відбито досить легко, але тут прискакав з Черкас коровий хорунжий, який недавно повернувся з Варшави після такого-сякого замирення там з Вишневецьким і тепер рвався показати на чомусь свою силу, і без готовань належних об'явив похід на орду.

Дурне то було діло й непотрібне, про що я казав і своїм ко-закам, та й самому полковникові Кричевському, і осавулові Пешті. Хтось доніс Конецпольському, і той одразу ж покликав мене і став грозити.

— Вже й так маю тебе на оці, пане Хмельницький! — викрикував. — А тепер ти ще бунтувати мені будеш козаків.

Я змовчав на той вельможний гнів, тільки сказав, що одна справа мова, а друга — діло. В діло ж я готов іти, бо маю обов'язок і словно його належно.

— Побачимо! Побачимо! — погроziво гукнув Конецпольський. — Я звелю приглядати за паном сотником і не подивлюся на його високі знайомства й покровительства, бо тут я пан і тільки я маю право поена таліоніс¹! Сподіваюсь, пан ще не забув латини?

Я знов змовчав, хоч і кортило мені сказати, що сподіваюся ще й сам нагадати мстивому панові не саму латину, а й свою мову батьківську.

¹ Смертна кара, тут: карати й милувати (лат.).

З паючи підступшість і мстивість Конецпольських, я для застороги вдяг на себе кольчугу і залізну мисюрку під шапку, і досить слушно, бо щойно ми зіткнулися з якимсь татарськими пастухами, як на мене вчинено замах смертний: жовпір Чаплинського Дащевський рубув мене ззаду по голові так, що розвалив би череп, якби пе мисюрка, коли ж я, хоч потемніло мені в очах, все ж вибив у того зрадника шаблю з рук і поспітив його, що б то значило, він став божитися, що взяв мене за татарина. Щоб якось задобрити мене, Конецпольський, ділячи здобич у кінці походу, звелів oddати мені захопленого іще під Охматовим малого сина перекопського мураї Тугай-бєя, і я взяв того пешаспого бранця, заприсягнувшись у душі повернути його рідному батькові якомога швидше.

Без побід і без слави повернулися ми до Чигирину, і Конецпольський розпустив козаків по домівках, а в цей час Вишневецький, позаздривши своєму ривалеві¹ слави, й собі кипувся по скіфських степах, але повернувшись додому, так і не побачивши жодного татарського вершика.

Тепер, коли вельможні пани, всупереч власним же постановам, розбуркали орду і показали свій намір іти на неї війпою, була для мене пайліпша нагода відібрати в Барабаша привілей хоч і силою, вдатися до хана, налякати його приготуванням великої війни і памовити вдарити купно на панів.

Я став готовуватися до від'їду на Запоріжжя, спродував, що мав, дітей менших своїх хотів віддати між добрих людей, хто мене жалував, а Тимка взяти з собою. Козаки з моєї сотні і з сотень Федора Бешняка і Кіндрата Бурляя теж готові були йти зі мною. До Самійла на Січ я послав вірних людей, щоб він заготовлявся пас прийняття і скликав усіх лугарів і заволок з очеретів, повідомив про свої заміри Максима Нестеренка в Корсуні і Яцька Клишу в Білій Церкві, а якими ще тоді в Варшаві змовицяся до дії, послав і до давнього побратима ще по стамбульській певолі Філону Джелалія, який сидів серед реєстровиків па тім боці Длінра, в Кропивній, і до Богдана Топили в Черкасах. Все йшло тихо і швидко, хоч і без надмірного поквапу, бо тепер я відчував, що готуюся здійснити найбільшу справу життя, і не міг, отже, занапастити її необережним посупенням². Кривд і образ довкола зібралися тоді вже стільки, що здавалося мені — не знайдеться жодного козака або посполитого, який, хоч і довідавшись про мої таємні готоваппя, зрадив би мене й моїх товаришів і кинувся з доносом до панства. Вчинити таке означало б піти проти народу свого. Хто на таке спроможен?

Але мав поплатитися за падміру довірливість. Мій кум Кричевський, відаючи про мою розпродажу, але не допитуючись ні про що, намовив мене, коли я хочу продати копя свого дорожче,

¹ Суперник (польськ.).

² Тут: очинком.

поїхати разом з ним на ярмарок до Бужина пад Дніпром, і я, не відчуваючи лиха, згодився. Копя продати я пе зміг, бо пе встигли ми й до ярмарку доїхати з паном полковником, як на околиці Бужина оточив нас чималий загін жовнірів, і старий вусатий ротмістр, чесно вклонившись Кричевському, та й мені, попросив мене здати шаблю й лук і їхати з пим, бо він має наказ козацького комісара пана Шемберка.

— Куди ж їхати? — поспітав я спокійно, ще сподіваючись, що то лише жарт племінний.

— Нам скажуть про це в путі, — ухильно відмовив ротмістр, може, й справді ще пе відаючи, куди має мене попровадити.

— Пан Хмельницький іде зі мною, — сказав Кричевський, — і я пе дам його в обиду.

— Маю писаний наказ пана комісара Шемберка, — дістаючи аза обшлага папір і простягаючи його полковникові, знизав племіна ротмістр.

— Але це безчинство! — гукнув Кричевський. — Я беру пана Хмельницького на поруки.

— Цілком поділяю обурення пана полковника і висловлюю своє співчуття пану Хмельницькому, але маю виконати наказ. Коли ж пан полковник хоче помогти панові Хмельницькому, то радив би йому, пе зволікаючи, вдатися до пана комісара Шемберка.

Кричевський погляпув па шістку козаків, які нас супроводжували, і на залізних гусарів комісарських і зрозумів, що спречання тут буде даремним.

— Пане Зиновію, моя вина, — сказав зітхнувші, — але видобуду тебе, хоч як би воши пробували тебе заховати!

Мене привезли пазад до Чигирина, але зробили це вночі, а чого я збагнув, що вдень тут побоялися мене брати, остерігаючись козацького бунту, а так пікто нічого не зінав, пі про що не здогадувався, а тим часом найбільший ворог старостинський (чи ж тільки старостинський!) сидів за товстими дубовими дверима в смердючій цюлі разом з якимись трьома злодіями пікчемпінми. І хто ж мав тепер мене в своїх руках? Знов Чаплинський! Так наче сходилася па цьому кілпом уся земля і пікчемпін цей зайдя, пониживши все мос пайдорожче, сам того не відаючи, мав запастити ще й усю велику справу життя мого.

Кричевський пе кипувся до комісара Шемберка в Трактємирів (і добре зробив, як виявилось згодом), а вистежив, куди мене запроторили жовніри, і з'явився другого дні до Чаплинського в вимогою відшустити мене на поруки. Разом з Кричевським були й сотники Вешпляк, Бурляй і Токайчук, та Чаплинський пе хотів їх і слухати, заявивши, що тут уже й пе його воля і павіть пе воля пана комісара Шемберка, а самого гетьмана коронного.

Та водночас болгузливий підтаростка вже й пе радій був, що зайшов у таку суперечку з цілим полком Чигпринським, і тому

вельми зрадів, коли, довідавшись од Кричевського про мій арешт, прибігла до п'яного Мотронка, себто пані Чаплинська, як тепер звалася, і сказала, що коли муж її не випустить погайно пана Хмельницького, то вона готова пакласти на себе руки і шіхто її не завадить того зробити.

— Панство бачить, яка шалела ця кобіга,— виправдовуючись, вказав па неї Чаплинський і, трохи поогідавшись для виду, агодився віддати пебзпечного в'язня на поруки полковникові й сотникам, але й тут вдався до хитрого впкруту, заявивши, що хай того Хмельницького звільнити з-під замка рука жінеча, бо ж піхто не стане карати жінку за таке свавільство.

Сумне то було побачення мое з Мотронкою. Вже не була дівчам сироким, піжним і розгубленим, столла переді мною жона шляхетська, в дорогих жутрах, високогруда, хижкоока, гнівна па весь світ, а найперше на мене, що віддав її па пегаду, не захистив, не відвоював, як рицар з твердою рукою і мужкім сердцем, і не я, в'язень її чоловіка, отже і її власний, звинувачував Мотрону, а вона мене, хоч і мовчки. Коли ж схилився, щоб поцілувати її руку, вона злякано відсмикула й крикнула своїм давнім голосом, од якого перевернулася мені душа: «Ні! Ні!» Вже був я па волі, вже ждали мене oddaля мої вірні побратими, щоб оточити мене, обстутили стіною і не видати ні богові, ні чортеві, але не міг я так відійти од найдорожчої тепер для мене істоти, глянув у її сірі очі й сказав тихо: «Їдьмо оце зараз зі мною, Роні! Їдьмо!» — «Ні! Ні! — ще наполеханіше запепотила вона: — Бизволи мене звідси, батьку! Бизволи!» Скованула устами по моїй пеголеній шершавій щоці й побігла по мокрому снігу, піби: й не лишаючи зовсім після себе слідів — і не знайдеш, і не побачиш!

Я дивився, як вона відходить від мене, хотів завернути і повернути її, але не міг цього зробити і плакав від безсилля. Не приховував своїх важких сліз. Чим зміє їх мені світ жорстокий і злочинний!

Вешняк намовляв мене вже тої нічі, не вірючись, втікати на Запорожжю. Вони з Бурляєм та Токайчуком наготовили вже вози з припасом, мовби для того, щоб іхати до Трахтемирова просити за мене комісара Шемберка, самі ж повернуть на Крилів і па Омельнику стрінуться зі мною, щоб разом іти па Низ степом. Я й не мав нічого супроти, та тільки падумав все ж відібрати в Барабаша привілей королівський і оце, сидячи в ув'язненні кілька днів, знайшов, здавалося мені, на те спосіб. Сказав сотникам, щоб зготувлялися потиху, а сам па десь Миколи зимового, найпершого помічника і заступника бідарям, шостого грудня, учинив обід великий в своїм сотниківськім домі чигаринськім і па той обід запросив ласих па частування старшина з Черкас па чолі з паном Барабашем. Поки реєстрове старшиство пило та гуляло, я закликав і обдарував милостицею старців і калік, попросивши молитися за мене і мою справу господу милосердному й заступниці пашій матері божій, а тоді взяв бандуру й став складати й ви-

співувати думу про пана Барабаша, вихвалючи його за те, що то він захищав віру християнську і до самого короля виступав і листів та універсалів па захист віри пашої прохав.

Захмелілій пап осавул військовий і полковник тільки довбешкою покивував, слухаючи, та підтакував грубим своїм голом сярою: «А таки ж так, трясця його матері, таки ж воло так, пане Хмельницький!»

Я співав далі:

А як став Барабаш пашідпітку гуляти,
Став йому Хмельницький казати:
«Годі тобі, пане куме, листи королівські держати,
Дай мені хоч прочитати!»
«Нащо тобі, пане куме, їх апати?
Ми дачі не даем,
У військо польське не йдем;
Не лучче б нам з ляхами,
Москвишими чанами,
Мирно пробувати,
Аніж піти лугів потрати,
Своїм тілом комарів годувати?»*

— Істинна ж правда! — речотав Барабаш. — Хто б яс то з пеприць наших та кичнувся оце в ті темні луги лігіпровські та підставляв тіло свое шляхетське під комаря пенажерливого! Таки ж вгадав мої слова, пане Хмельницький, ой же ж і вгадав! Давай вип'ємо за твое вдоров'я!

Далі було так, як і в моїй думі. Барабаш упився до втрати змислів, я зняв з нього пояс і шапку, дав Демкові своєму й велів скликати до Черкас, показати пані Барабашеві речі її мужа і вимагати в неї королівські листи.

Вранці Барабаш, оклигавши, похопився ва поясом та шапкою, але я сказав, що не отримає їх до кінця гостини, бо ж не годиться відпускати такого гостя дорогоого, ще й не почастувавши як слід. Пили чи й не до самого вечора, власне, день був такий нахмарений, що тоді було й розібрati, де воно раною, а де вечір, парешті прибув Демко і підморгнув мені, мовляв, усе гаразд, пане сотнику, я ще почастував миilih гостей стояним медом на прощання, віддав панові Барабашеві його шапку й пояс, обдарував усіх, вишровадив за ворота, а сам мериць кинувся збиратися.

Не став ждати повного дні, бо й що козакові піч чи день, степ йому буде љ нестіллю, і прикистком. Побратали мої збиралися звідусуди, зготувлені до всього. Позаду в них були цілі віки, то що ім якийсь перехід у днів кілька?

Степ лежав перед нами роамоклий, сумно-засльозений. Річки вийшли з берегів, всі вибалки попаливалися водою, навіть верхівцям тяжко було братися цію бездороговою рівнинною, вози ж застрявали щоразу, довелося кидати їх, а самим летіти без спочинку — так за чотири дні переміряли ми велетенську рівнину і вже були там, де треба, ще й поспівували собі бадьоро і мовби беатурботло:

Ой що будем робити?
Нема козакам по чарці
горілки до взяги.
Да гей же, де взяти!

Чи хто міг би уявити такий перехід за чотири дні? І яких же то людей треба було мати, щоб перескочити незмірні стежі, де шавіть згук умирас між могилами!

Кому про це розкажеш?

Я став складати в думці лист до Мотрошки, лякався звернутися до неї, почуваючись спровіпепим за те, що не зміг захистити її, та водночас і не можучи втриматися, бо слово народжувалося в душі, рвалося з неї, мучило мене й катувало.

«Найпрекрасніша й пайвелічніша Мотропо, пані і добродійко мої!

Мотроноп'ко!

Коли в годині недолі моєї трапляв я в роздор з світом і судьбою і всі молитви мої безплідні сходали з глухих і байдужих небес, чи ж не ти стала моїми пебесами і світлою тінню в пітьмі моого мученицького життя?

А тепер покищув тебе па згубу, немічшій і ароапачений, втікаю в сподіванні рятунку для тебе, для себе і для землі всієї. Чи ж справдиться моя падія? Шкода говорити!

Земле моя пещасна і пецаспі діти твої!

Кров людська близкає в пебо і доблизкує до самого бога, а він купає в пій поги свої і мовчить.

Велике мовчання степу пад нами, і стежки, апані й незнані, невидимі шавіть для всевишнього, вгадуваші й відчуваши самими лиши мудрими кільми. Тільки прослідок звіра знаходимо часом та божища давні кам'ялі по степових могилах пімуючі, як моя душа.

А де ж моя божище, де Есфір-жалівниця, що визволила мене з певолі старостиської, вкинувши в ще більшу певолю й гріх, чом покинув її, чом не вирвав з рук брудних на волю і в простори пеміряні!

Ой вийди, вийди,
Не бійсь морозу.
Я твої пінкешки
В шапочку вложу.

Згадую, як любила ти мою шапку, як пригортала її до грудей, як цілуvala. Боже праведний!

Душа стогне, а я загаплю ті стогони назад, тамую, моя кров із раби.

Мотроноп'ко!

Не лист, а стогіц, і роапач, і кривавлення серця. Куди й кому таке відішлеш?

Я складав той лист у думці, в думці він мав і залишатися. Що було в наших душах? Ми відважилися на смертельний зрыв з усім, що мали, стали відчахнутою гілкою від дерева рідинини,

ще не здобувши майбутнього, ми відкинули все минуле і те, до чого можна було б доторкнутися рукою, але ми відсмикували ту руку, ладні спалити її, як Муцій Сцевола,— хай звогниться, звугрука, але не спонукає до покори, бо нам нема воліття й спопелів, але не спонукає до покори, бо нам нема волоття!

Згодом, через багато літ, неприязний до нас письменник написше про цих людей слова образливі: «Дики запорожці танцювали коло вогнищ, кидаючи вгору шапки, палячи з піщалів і п'ючи квартами горілку». А далі: «В місті чабани заводили щораз голосніше хороводи, а запорожці палили з самошалів і купалися в горілці».

Чом би й не написати, що купалися в слізах? А Україна тоді купалася і в слізах, і в крові, і, може, це найбільше сприяло мені.

І той неправедний не зможе не віднотувати сеї обставини: «Запорожжя стало при цім, бо піколи під пічнею булавою не розкошувало так у крові й здобиччі, дикий з патури люд горнувся до цього, бо коли хлоп мазовецький чи великопольський без шамрання ніс отої гніт переваги й утиску, який тяжів над «потомками Хама» в цілій Європі, українець разом з повітрям степів вхлипав у себе любов до волі, такої необмеженої і дикої, як степи самі. Чи ж воля йому була ходити за панським плугом, коли погляд його тонув у божій, не панській пустині, коли з-за порогів Січ гукала до цього: «Кинь пана і ходи на волю!», коли татарин суворий учив його війни, призвичаював очі його до пожоги й морду, а руки до зброї? Чи ж не було йому ліпше у Хмеля бушувати і панів різати, ніж хребет гордий гпути перед підстаростами?»

Так, згодом усе сприяло мені, але й тоді теж були сприялні і небесні, й земні; і зима м'яка, вся в весняних розтопах, і пінькові хмари над степом, під якими ховалися звір, і людина, і констеляції небесні. Конецпольський не міг мене затримати, бо їздив по козацьких городах з ревізією коронною, закликав би па поміч собі Чаплинський безчесного Лаша, але той сидів у Стеблеві, гетьман Потоцький стояв у Барі, й поки гіпці від Шемберка доскакали до цього та поки привеали його величнія відрубати мені голову, вже не було мене пі в Чигирині, пі на Україні.

Чигирин — це стежки в снігу. Багато стежок у снігу — ось що означає слово «Чигирин» по-татарськи.

Хто втікає, вибирає одну стежку, а хто жепеться, має кидатися одразу по всіх. Шукай вітра в полі!

Я виїздив з Чигирина простим сотником козацьким, а вже вилітали з моїх очей орли і линули в дні минулі і в дні прийдешні, у дні великих битв і великої крові, і в їхньому клекоті чув я свободу, велич і вічність.

Діялося те року від сотворіння всього живого 7156-го, від утілення слова божого — 1648-го. Рік тоді був переступний, літера ж великоріччя була К — красне. Я й пародівся в році високосному, і всі високосні мали бути для мене щасливими (народженні в роках високосних завжди мають життя певнірно тяжке, але й щасливе), отож сміливо розпочав велику справу без побоювань, з великими падіями, хоч і починалося все з горя та біди, з великого глоблепні й неправди.

Мені потрібен був повний крах, щоб стати Богданом. Виїхавши тої ночі з Чигирина, я зробив перший крок на шляху вічності.

Я не пішов тоді на Січ, бо втрапив би з вогню та в полум'я: Січ, що стояла в Микитиному Розі на правому березі Дніпра, сильно охоронялася польською залогою, яка виловлювала всіх новоприбулих і підоарілів і не давала волі козацтву, зібрannому там. Мене б вислідили там, як красного авіра, тому вдарився я одразу до своєї Січі потасмної па острові Бучки за дві милі вище по Дніпру від Микитиного Рогу. Від правого берега відстань до острова теж була зо дві милі, а з берега кримського хіба з найбільшої гармати можна було дострілити, однакож ж піхто не знав, куди ціліти, бо острів тей так заховано серед проток, дерев і очертів Великого Лугу, що майже ніхто не відав про його існування. Ще тоді, як утікав я з Кодака від старого Конецпольського, опинився я на острові, і прийнято мене не вельми ласково отаманом Данилом Нечасем, або, як його звано, — Лінчасем, або й Кінчасем, бо виступав многолико, вмів прихилити до себе серця найбільших завзятців своїм скокійшим узвичаєнням, вешкою силою, мужністю й ненавистю до панства. То він запішов Бучки і влаштувався там падійпо й падовго, збирав до себе людей, притглядаючись і вибираючи, заготовляючись до діл великих, хоч ще й не знав сам до яких. Я сказав Нечасеві про море. «Нема таких людей», — відмовив він. Тоді я сказав, що люди знаходяться до діла, а не діло до людей. І згодом запішовся нам Чарнета, який вмів стругати човни з пічого. Знайшовся Максим Кривоніс, який горів відвагою й розумом у всьому. Знайшовся Ганжа, готовий стати на самоборство хоч із самим султаном турецьким. Знайшовся Богун, що хитрощами перевершив би всіх дияволів.

Нечай дав своїх людей, а сам на море не пішов. Так повелось й далі. Він був мовби володарем Бучок і за це брав дипіпу з морських виправ, з усього здобичництва, з ватажками жити мирно

це пмів і пе хотів, пе заважав їм збиратися в себе перед виправами на море, не загримував, коли по виправах розсакувалися воїни хто куди: Богун до козаків донських, Ганжа — в «дикі когорви» молодого Конецпольського, Кривоніс до купецьких валок, з якими перемірювал Україну, добираючись аж до Варшави й до Krakova, позячи туди то просо, то хміль, і піхто ще тоді й у гадці не мав, якого пива паварить цей чоловік для шляхти в свого хмело!

— Тепер усі зібралися на Бучках на мій поклик, і Нечай мовби прівніявся з усіма, хоч і далі заставався володарем цього прихистку і всіх припасів, що там були наготовлені хоч і на кілька тисяч чоловік.

Я приїхав до них такий самий, як вони всі, але виходило, що вони мене ждали, і не вони їхали до мене, а я до них, і цьому спричинилися мій розум і моя воля. Це я зібрав їх докупи, і вони, поглянувши один на одного, ще вираапіше відчули свої гідності і були вдячні за це мені і готові були визнати за свою гідності найвищі. Я поглянув на них тепер, у хвилину своєї скрути і свого відчая, і забгнув пеамірність своєї сили. Ким я оточив себе? Лицарями, квітом народу. Тоді й сам піби зацвів і розцвів, їхнім полум'ям загорівся й зігрівся, а всім довкола відавалася, піби лиш я сам горю, палаю, як велетенська походия, як гнів народу й землі цілої.

Не обставляй себе сірими пікчемами, йдучи на діло велике, бо й сам посіріеш!

— Приймасп мене, Нечаю? — спитав я. — Бе вже не маю тепер куди повернутися.

— Приймасмо, пане Хмельницький, — поважно мовив господар наш. — Та й як тебе не прийняти, як прибув у лічбі чи й не більшій за мою.

— То зроби свою лічбу більшою. Дай знак, хай збирастися твоє тевариство, може, й па Січ теж дай знак, бо ховатися тепер не будемо.

Ще не ставши гетьманом, я вже був пим, серед болісного барахтания в трясовині безвілля, серед пеамовірного сум'яття, глушини зумів піднести свій поклик, поставити його, як стовп вогненний, до самого неба, щоб усі побачили і здригнулися — одні від страху, другі від усвідомлення власної сили.

Хто підняв мене над народом? Бог? Король? Винадок? Геро? І чому мене? Може, мої давні товариші перевищували мене адібностями й палом душевним, але всі вони були мертві, а мені дано вижити серед пекельних мук, в самотності, яка або ж впинув людину, або піднесеть дух її на вершини. Коли чоловік потрапляє в натовпи і ховається в них, він розчленяється й анищується в анонімності, в безвідкості, обшмуглюється, як камінь у потоці. Хто стечеть остроронь, на того сиплються найдонцукльніні удари, і коли він не вламається, тоді стає мовби символом віри⁴. Треба, щоб у тобі бачили порятунок, шукали його. Тоді за тобою йтимуть

і за тебе боятимуться більше, ніж за самих себе. Це вище, піж любов. Тебе оберігатимуть, як власні падії.

Може, й з'явився я тої зими на Бучках як велика падія всіх цих упослідженіх, вигнаних з дому і з рідного краю, але не аломлених людей, і тому вони слухали мене так прихильно, хоч не казав я їм пічого повного, чого б вони досі не знали.

— Погляньте на мене,— казав я їм,— я старий і змучений, все життя мое шло па службі Війську Запорозькому й королеві, сподівався я, що на старість матиму спокій, а мене переслідують, як і всіх вас, як народ наш беззапашний. Жону мою звели зі світу, сина малого варварськи побито, мене осоромлено, майно відібрали, а рідного обійстя вигнано, і немає для мене іншої ласки й нагороди за пролиту за Річ Посполиту кров і за муки всього життя мого, як тільки смерть під сокирою ката. До вас приношу свою душу й тіло, наповнені браття, прихистіть і захистіть свого старого товариша, захистіть і самих себе від загроз, які над вами нависають.

— Приймаємо тебе, Хмельницький, хлібом-сіллю й щирим серцем! — прокричали тоді мешканці.

— Хто ви й що ви, і скільки терпіння покладено на вас, лицарі-браття,— казав я їм.— Вольності ваші пошищенні, групти відвяті, вільних лицарів обернено на хлопів, яких женуть на панщину, примушують бути копюхами, свиночесацями, псарями й пошихачами в панів. Реєстрових замешано до шести тисяч, та ѹ у тих життя гірше рабського, на Січ пікого не пускають, а кого ловлять коло Кодака або в степу шляхетські під'їзди, то вбивають без суду. Саму Січ стережуть жовніри, щоб це розбійницьке кубло, а не пристанище вільних захисників землі рідної. Козацьке життя ставиться пі на що, за найменші провини стинають голови, вішають, в живих людей забивають палі, наче в землю святу. Відбираючи майно наше й життя, точуть і сдине, що залишається у нас: душу нашу і віру. Гнуть до уші, розорюють церкви наші, чинять паруругу пад святыни. Чи ж можна терпіти далі? Треба взятися за шаблі й відвоювати свою землю і свої вольності, щоб на землю нашу не ступала папська нога так само, як піколи вона не ступала на цей острів дніпровський. Знаю гарадз, що самою шаблею не допнеш папського війська, падто вони павчепе і мужність має високу, самонадіями теж проти армати не вдішш багато, козацьку ж армату відібрали папські комісари й засіли з нею по замках і не спускають з нас пильного свого ока. Та можемо виставити зброю, якої ще не знав шіхто й піколи. Довго думав я пад цим і бачу, що зброяю такою може стати поміч сусідів наших найближчих, з якими ворогуємо ось уже двісті літ, а то й більше, а з якими лішне було б подружити для загальпої користі. Мовлю про татар. Правда, вони бусурмані й пегоже брати їх спільніками в боротьбі проти християн, та коли ті християни гірші за нечестивих, то що ж діяти? Татари вже давно б панували па Річ Посполиту за те, що король їм не платить чотири роки данини,

то лиш ми їх стримуємо. Тепер ще розгнівані вони за піддавні походи проти їхніх мирних становищ Конецпольського й Вишневецького. Ще більше стривожиться їй поганіються вони, дозвідавшись, що король задумав велику війну проти їхніх покровителів турецьких, отож і проти цих самих, а в ту війну хотів пайперше послати пас, козаків. В мене є королівські привілеї на готовання чайок для сеї війни, дано пам королівську корогву і будаву, і хотіли мене паставити гетьманом для морського походу. І ось шоки сей лист у пас в руках, то виберемо послів до хана об'явити йому, що замінляє король, і порадити, щоб пособив нам, коли не хоче нашої шарашини.

— А що, пане Хмельницький,— загукали козаки,— коли хочеш послужити всім нам, то й ми послужимо тобі радою, послухом і кров'ю! Вже як і сам король паставляв тебе гетьманом, то на те божа воля, і хай буде вона й людською! Зібратися хочемо з Січчю та й прокричимо тебе гетьманом нашим!

— Слідкайте запорожців,— сказав я їм,— кліchte всіх з лугів, річок і степів, а тоді станемо думати свою думу.

Сам дав синові своєму Тымкові сотню козаків чигирицьких і відіслав його з полоненім татарчуком до батька його, перекопського мурзі Тугай-бяя. Передав мурзі щедрі дарунки козацькі й звелів Тимкові, щоб сказав про те, що козаки, мовляв, хочуть дружби.

Самійло записав згодом у своїм діаріуші мої мови в такий спосіб: «Надто в містах і селах українських аби люди будь-якого чину не мали в будинках своїх піяник сходин і бесід, а також аби не стояли вкупні по двое, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках та торгах і нічого поміж себе не обговорювали. А понаад те вони, поляки, ще й упію памагалися увести й міцно утвердини в православний парод, тобто зпищти благочестя і таким чином усуливувати парод. Подивіться-но, вільпі павколишніх всіх племен і мов пароди, яку тоді зробив був наругу понаад боже і природне право вільному шляхетному, сарматійському, козако-руському, здавна відвагою й мужнізмі ратоборськими ділами не лише у своїй Європі, але й у далеких азіатських країнах прославленому пародові інший, теж сарматійський, парод польський, що завжди був братом цимбрам, скіфам і козакам. Дійшло, бачте, до того, що й вуста, дані богом до розмови людської, наказали взяти па замок. Але що всемогутня і підковідома воля божа має створити в людському роді, того не може піз запобігти, ні запоронити піяник природний або через науку набутий людський досвід. Отож, хоча й затулили тоді поляки вуста українцям, щоб вони не говорили нічого поміж себе, але завдяки тому пайшивше відчинили двері гівові, що ховався в їхніх серцях».

Він прочитав мені се, прибувши на Бучки з Січі, і я зауважив йому, що має письмо западто штудерре і обтяжене латинською премудрістю, якої ми з ним колись набиралися в отців езуїтів у Львові.

— А написав би ти так, як ото в промові Івана Мелешка¹, — колись було зауважив я Самійлові: — «Правду казати, не так винен король, як його радні баламути, що сидять біля його та крутьть. Багато тут є таких, що хоч і паша кость, та собачим м'ясом обросла її воля; воли-то нас ведуть, Річ Посполиту гублять. А коли б такого чорта та в морду!» Тепер сідай, — мовив я Самійлові, — та будемо складати листи на Україну до панства вельможного, щоб заморочити йому голову, поки зберемо свою силу. Однак тут уже забудь латинську пауку і давай укладати, щоб вийшло мовби й по-хлопськи, без високих кондицій, уклінно, а може й плачливо часом. Хто ж сьогодні плаче, то завтра посміється.

Ще перед цим уклав я листа до Мотронки, хоч і знов не міг його відіслати, а тільки тримав його в своїм серці, мучився тими словами, але мука та була солодка, і, може, заради неї і складав я листи до своєї любові.

«Світе мій ласний, цвіте яскравий, Мотрононько найвродливіша і пайкохапіша, душі і серця мого втіха, чарівниця всемогуття!

У чарівниць волосся до п'ят, вони загортуються в п'яго, мов у киреї, і хто попаде в ті сіті, вже не вилучається до смерті. Дух твого волосся живе в мені, кажамутить розум, паморочить душу.

Ми їхали вдень і вночі, перед пами була безвість, а за пею — вороття назад у помсті, у битвах, у надії, у славі. Куди скачутъ вершники? На вбивство або до жілок, до смерті або до любові. А ми втікали від смерті, та втікали й од любові. Ми їхали вдень і вночі, в холодний вітер і в крижаний дощ, і тепер слова «ніч», «вітер», «дощ» — пайпепависніші для мене. В них приховане зло, загроза помпучої смерті, загадкова пітьма ітиша, мов у темпому осередді землі.

Мотрополько!

Бачу твої словои, і придавлене серце мое скажене бунтується, і оглухлий світ валиться в грузи. Зозулі не лічать тобі років, простір мовчить, ти не подаєш голосу.

Я — найпещасливіший з усіх смертних.

Страшно подумати, де тебе заставши.

Снипіся мелі, привиджуся, стоїш незідступно — як заступниця і як гріх втілений.

Личко твое, мов далека зоря, зігриває мені серце.

Де ти?

Я звертався до Мотрошки, як до бога, — лише думкою, молитвою, покликом і запитаннями, які застаються без відповіді. Вона

¹ «Промова Івана Мелешка» — українсько-білоруський памфлет кінця XVI ст., складений у формі промови, яку буцімо виголосив у 1589 р. на соймі при короневі Зигмунду III каштелян мазовірський Іван Мелешко. Направді такого каштеляна не було. Постать вигадана.

була для мене мовби й не на землі, а на небі. Та земля все ж іспувала, а па цій — повно нечистії панства, і до нього я мав послати листи, може й лукаві часом, щоб приховати свої справжні наміри.

Найшерше написав я панові Барабашу. «Так як ваша милість, — писав я, — потрібні й корисні українському народові привілеї ховав і беріг у себе під жінчими плахтами ради власних вигод і користі, то за це Військо Запорозьке чинить вас гідним полковникувати не над людьми, а над овечками або свинями. А я при сім прошу у вашої милості пробачення, в чім не вгодив вам в убогім домі своїм у Чигириці на празник святителя Миколая, а також в тім, що поїхав на Запоріжжя без відома і дозволу вашого і тепер з допомогою цього привілею сподіваюся зробити для гинучої України щось краще». Самійло для більшого глуму приписав з свангелія: «*Fuit autem Baraba latro*.» («Був же Барабаш розбійник»).

Коли а Барабаша і сам бог святий вслів поглумитися, то кошацького комісара Шемберка треба було поводити за довгого носа, вдаючи смирну овечку, отож я писав йому в Трахтемирів, що втік на Запоріжжя не для ребелії й зловмисництва, а лише тому, що Чаплинський зловмисно посягав на життя мое і що козаки із Запоріжжя хочуть послати до Варшави депутатію, щоб вимагати королівських привілеїв для захисту від самоуправства старост і їхніх прихвоснів. Ще просив я комісара захистити мій бідний дім і моїх слуг у Чигириці до мого повернення з Січі.

Коронному гетьманові Потоцькому, ці словом не загадуючи про його жорстокість до мене, писав я також лиш про свою образу й кривду: «Я сподіався доживати віку спокійно й щасливо, обсліпши благодіянями короля і Речі Посполитої, як зпенацька явився ворог моєго щастя — Чаплинський, литовський підкідьюк, польський ш'япіця, український роабишака, який, перебуваючи вісім літ на дозорстві у пана Конецпольського, многих братій панів погубив брехливими доносами, який, зустрівши де-небудь священика, пе лишав його без того, щоб не вирвати волосся з бороди і добрим порятком не полічити ребер києм або обухом».

Гетьмана я так само запевняв, що пітого не хочу робити, як тільки послати депутатію до Варшави.

Написав я ще й Конецпольському, пі слова не мовлячи про його власну безчесність, тільки картаючи всіляко Чаплинського, про якого, коли б коронний хорунжий знав усе, як він оббирав панів свого власного пана, то не захотів би його мати не тё що дозорцем, а навіть грубником або кучером.

Листи мої розминулися з листами, які розіслав коронний гетьман по всіх усюдах, наказуючи впіймати ребеліанта Хмельницького. На Січі тоді стояла залота Черкаського полку з п'ятисот реестровиків і трьохсот кварцяніх жовнірів. Полковник Вадовський, отримавши веління Потоцького впіймати мене, вийшов в Січі, щоб знайти мій прихисток. Я послав йому павстріч Кривоноса з Клишевою. Самійло, щоправда, знаючи поров тих, хто столи-

валогою па Січі, відряджував це робити, та я не пристав на його раду. «Там наші козаки,— сказав я,— а козаків проти свого народу уживати — однаково що вовком орати!»

Кривоніс і Клиша, одягнені реєстровиками, легко пропікли в Черкаський полк, стали говорити козакам: «Куди ви йдете і кого шукаєте? Хмельницький і ми не станемо підпімати шаблі па единовірних і єдинокровних товаришів наших. Коли йдете з ляхами па благочестиву віру, то за це дасте одвіт господу всемогутньому».

Реєстровики побили жовпірів і поєдналися з запорожцями. Січ стала вільною, кошовий розіслав вісті повсюди, скликаючи в зимовників своє козацтво для важливої й вельми пильної справи, слідом за козаками стали збігатися з берегів Дніпра, Самари, Бугу, Конки лугарі, степовики, заволоки, сіроми й нетяги, люду пазбиралося біля двох тисяч, однак па Бучках і далі нас було лише кілька сотень, бо Нечай не хотів виказувати свого притулку.

Потоцький, довідавшись про мою втечу з Чигирича, звслів полковникові кашівському, щоб той з полковниками чигирищським і Переяславським, не зволікаючи, йшов па Запоріжжя і погромив «того бунтівника, впèнь стипаючи всіх учасників ребелії».

Не обмінув коронний гетьман своюю панською ласкою і тих, хто був коло мене. Писав усім, хто при Хмельницьким пробував, аби в той своєвольної купи розійшлися, а самого Хмельницького видали — ішакше майно їхнє па волості буде пограблене, сім'ї побиті, і віп, коронний гетьман, з військом кварцяним доти не вийде з України, доки йому Хмельницького не відадуть і козаки не підкоряться. Підпис був звичний: Миколай Потоцький з Потока, каштелян краківський, гетьман великий коронний, барський, піжинський etc, etc староста».

Кому писав? Не були це погромлені й упокорені сеймовою ордицією та кварцяним військом реєстровики, які, маючи перед очима жовпіра, сиділи кожек так покірно, що й вовк, упавши в яму, не сидить покірніше. Зібралися тут справді вільні люди, люди своєї волі, які кипили з усіх сил земних і небесних, не те що гетьманів його королівської мосці.

— Який, кажеш, гетьман? Великий чи маловеликий?

— Малодобрий¹.

— Сюди б його й за того не взяли, що косям свистить, як воду а себе пускають!

— Хай там мух па палі набиває, а комарів колесує!

— Відниши йому, пане писарю, як у тому исалмі: окульос відент ет пош габент.

— Себто по-паному: не дав бог свині рогів!

— Ще одпиши йому, що Хмель сюди одну свою голову пріс, а назад — то треба всі наші виносити, гилу паживе пан Потоцький!

¹ Так тоді пазивало ката.

А тут з'явився на Сіті якийсь священик і збирав патовпи козаків, високошуючи їм химерні казания, аж Самійло не втерпів і, списавши, приніс мені їх на Бучки, може, щоб звеселити мою душу. Казания було довге. Від сотворіння світу, битви архангела Михаїла з Люципером, виліплення Адама з глини і пароджения Єви з ребра Адамова розшовідалося про райське яблуко і про вигнання Адама і Єви з раю, після чого «на світі як лицо, так лихо, як біда, так біда. Бо велів господь пашину робити, а до церкви по велів ходити, в запусті богові шічого не давати, корчми не минати і за нею як за матір'ю пребувати. Та їй перепустив на пас орду татар, турків і тих нечистих ляхів, які стовни, що на них паша руська віра опирається, довкруж пообгрязали. Ой боже ж мій, пообгрязали! Петрівку підгризли, спасівку іздгрязли і пилицівку. Ото ще одни лиш стовп не обгрязений, на якому великий піст стоїть. А коли і його до остатку обгризуть, тоді вже всю нашу благовірну Русь чорт побере і в трапезу до своєї матері чортової занесе, того нас господь борони. Амінь».

— Що то за піп? — иоспитав я Самійла.

— Каже, твій сповідник.

— Отець Федір! — не повірив я.

— Так зветься. Отож знаєш його, Зиповію.

— Ти спитав би, кого не знаю.

— Тоді сповідника тобі треба пайперше.

— Ой, не поможет! Ну скажу, що бачив, що чув, що кусав, а що тільки шохав, до чого доторкувався гріховно, а до чого руки були короткі. А хто нам доточить рук, Самійле?

— Самі й доточимо.

— Пойдеш зі мною до хапа. І отця Федора привези з Сіті. Може, розкаже татарам, як Михайло з Люципером бився. Як то вошо там?

Самійло, сміючись, перечитав ще раз:

— «А Люципер з усього скоку та Михайла в щоку! Як же крикне Михайло: «Гей, тепер же не бивши кума, не пити пива!» Та як кинеться до оружокя, до пожа, до чечуги і мачуги, до меча та до бича, до самоопала, щоб лупити Люципера не помалу...»

Обступали мене людські голоси, завзяття людське, сміх і відвага, і я сам від того всього почувався дедалі дужчим, розпростувався, підносився вище й вище, ставав видимий аж у далеких столицях, і хоч ще й не збагнули там, хто я і що, не знали, як назвати мене — чи неслухнялим грішником, чи злочинним бутівником, чи великим мстителем, та вже затривожилися, і до гетьмана Потоцького полетіли шоради й веліпня від «благодійника» козацького Киселя, від воєводи краківського Любомирського, від канцлера коронного Оссолінського і від самого короля. Гетьманові коронному радили стриманість і розважливість, писало йому, що Хмельницький пішов на Запорізька тільки для того, щоб розпочати війну на морі, що військо кварцяне в козацькі городи на Україну вводити передчасно, що до Хмельницького

треба послати для переговорів знаючих людей, а не дратувати його і гультаїство, зібране па Запорожі, погрозами і залякуваннями. Не мав алагоди коронний гетьман і в своїм гетьманом польським Калиновським. Калиновський ще з осені наполягав, щоб більша частина квартцного війська була розпушена, тільки тоді, мовляв, можна бути безпечними щодо намірів короля розпочати війну всупереч постановам сейму і сенату. Жовнірів уже почали розпускати, коли прийшла тривожна вість про мою втечу в Чигирин. Потоцький міг би торжествувати, що не розпустив війська, коли б мав на те час, але тепер уся його задавленість проти народу українського скупчилася на одному мені, і він будь-що квапився знищити мене, поки я не підняв голови. Довгі роки Потоцький був польським гетьманом при Станіславі Конецпольському і найперше павчився в п'ого жорстокості. Конецпольський був зайка, тому про нього казали: «Пан Станіслав спершу вдарить, після зимовитъ». Потоцький, що вважав себе мовцею неагірше за самого Оссолінського, хвалькувато заявляв: «Я і вдарю, і вимовлю!»

Та ось полк, посланий королівним гетьманом проти мене, був розбитий, погрози видати Хмельницького не діяли, не помогло й те, що Потоцький призначив за мою голову тисячу золотих: охочих отримати юдине золото не знаходилося, а тим часом в усіх усюд цілими ріками тік народ на Запоріжжя, і па Україні не було села, де б не жили люді за свою волю, і кликано не за золото, а за смерть люту, бо на пристановищах козацьких треба було душ найтвєрдіших. Блукали по селах і містечках мої посланці й добровільці підпомічники козацькі, гукали на базарах і коло церков: «Хто хоче за християнську віру на палі сидіти, хто за святий хрест рад, щоб його четвертовано, колесовано, хто готов прийняти муки всякі і не боїться смерті,— приставай у козацтво! Не треба смерті боятись — від неї не встережешся. Оттаке наше життя козацьке!» Кого ловили, то безжалісно пабивали па палі, однак де ще більше заохочувало люд ставати проти папства. Хто етікав на Запорожжу, хто готував собі зброю вдома. Тільки Вишневецький у овоїх маєтках відібрал двадцять тисяч самопалів у селян.

Потоцький не послухав королівського веління ізвів квартцне військо в козацькі городи, щоб не дати розгорітися бунту. В листі до короля коронний гетьман писав про свою нехіть до морського походу, пояснював, що рушив на Україну не для пролиття крові, а тільки праґнучи заспокоїти козаків, мати їх «в повному порядку»: «Рушив, аби страхом війну закінчити. Дої не пролито військом Вашої королівської мосці жодної краплі козацької крові і не буде пролито — аби тільки покорилися, відклиавши свою легкодушність і аргументою, та азадавили своє завзяття».

Щоб уникнути злізих шарікань варшавських мажновладців, Потоцький спорядив наїзд посольство до мене, очолюване давнім моїм знайомим ротмістром Іваном Хмелецьким, який добре зіпав

паші козацькі гумори. Хмелецькому пощастило з погодою, бо після затяжних відливів і позивчих зимніх дощів стеж трохи підморозило, і ротмістр з своїми жовнірами досить легко доскарав до Січі. Вельми здивувався, коли там йому сказано, що Хмельницького шукати має десь в іншому місці, що на Січі його й не бачено і не знали, де він пробуває і що думає-гадає. Тому коли перевезено нарешті Івана Хмелецького на Бучки (по дорозі козаки мої сміялися з ротмістра, як він пробував заплатити їм: «У нас і иси за перевіз не платять, не те що королівські ротмістри!») та побачив від ті кількасот голубів, що мене оточували, побачив мене в пужденній дерев'яній хижі, самотнього й утомленого, то якось мовби розгубився.

— Чолом, пане Хмельницький,— мовив він дружкью.

— Чолом, пане Хмелецький,— відповів я,— бач, забралися ми в тобою так далеко, що тут і хміль, мабуть, не росте.

— Та бачу, що, мабуть, не росте,— посміявся Хмелецький.

— Тож я, анаючи таку економію, попросив сюди людей, що знаються на тому, як возити хміль куди треба.

— Ще треба й пиво вміло зварити,— зауважив Хмелецький.

— І пиво зуміють зварити, і люльки розпалити, і диму пашутити, все вміють, пане ротмістре.

— Не дуже в тебе й людей, пане Хмельницький.

— Зате кожен десятьох варт.

— Однаково не досить.

— А нащо мені занадто. На чайки багато й не вміститься.

— То все ж хочеш на море вдарити?

— Може, й на море, а може, й на сушу. Вже як воно вітер повів. Щоб не супротивний.

— З суходолу вже супротивний віс,— застеріг Хмелецький.— Гетьмані вступили з військом в Україну і дійдуть і сюди, коли треба.

— І още тебе послали сказати.

— Послали ж. Велено тобі сказати, щоб не розпочипав війни на морі, повернувшись додому і розпустив усіх своїх людей і щоб сіли собі спокійно по домівках.

— Гараад мовили, пане Хмелецький. Сіли по домівках. А коли домівок немає? Може, інан гетьман коронний звелить для нас палаціки вибудувати? Його мілість король ясновельможний, знаючи нашу стан, звелів самим валізом собі волю і добра здобувати. До слова ж королівського ще й листи свої з печаттю додав. Королі не зрикаються своїх слів, та не завжди в спримозі їх потвердити. Те хот ми свою відвагою потвердимо. Може, хотим побачити той привілей королівський?

— Багато про цього мовиться в пас, та ніхто не має віри,— сказав Хмелецький.

— А ось ти й повіриш. Демку! — гукнув я.— Покажи пону ротмістрові привілей королівський.

Демко сидів коло мене в передпокой невідлучно, так і спав упоперек моого порога, на п'ого я покладався найбільше, це не Іванець, який все никас та шишпорити. Демко вигадав і для припілю, на який усі хотіли поглянути та ще й помагати. Пристургав тахлю дерев'яну, прикрішив на цій лист королівський і засловив чорпою шовковою шматчикою. Так і припіс до ротмістра. Відтулив шовк, показав лист зблизька, хоч до рук і не дав: мовляв, дивись, а руками — вась.

— Ще й шовком прикрили, — подивувався Хмелєцький.

— Щоб атрамент пе линяв, — пояснив я. — Трохи знаюся на цих справах, бо колись же був писарем військовим, як ти гаразд відаєш, пане ротмістре. А тепер коли й писар, то втеклий, а ще: втеклий сотник і адрайця оїчизни. Так там мовиться при гетьмані коронному?

— Обіцяно всіляку справедливість для всіх і прощепия, — сказав Хмелєцький. — Для того прибув.

— Шкода говорити! Не для того я втікав на Низ, щоб оце тепер ставати перед Потоцьким помилуваним грішником! Вірили ми йому пе раз і пе два, а чим кінчалося? Паліми та сокирою катівською? Зібралися ми тут, сам бачиш, в числі ізвеликому і замірів злочинних пе масмо шіяких, та хочемо послати депутатію хоч би й до короля та до сейму, щоб вони послухали нас звідси, коли пе хочуть слухати з України. Вимагаємо ж для себе й народу свого небагато: скасувати ординацію пелюдську тридцять восьмого року, повернути давні вольності наші і вивесги війська королівські з України й цікоти не вводити їх, бо впораємося на своїй землі самі, пе піддавалася ж Україна ніколи польській короні, а ввійшла як частка добровільна, прийнята під руку королівську з волі доброї. Отак, пане Хмелєцький. Передай панові краківському все, що чув і бачив у нас, а більше пе масмо що передавати, бо ж однаково Потоцький не слухатиме, йому все Марсові сурми гrimлять у вухах, хоч і вуха вже вовною позаростили. Хвалився тобі я ще пивом, то, може, скуштуеш пашого пива-горілки, а перед тим поведу тебе до лазні козацької, може, захочеш, щоб послужив тобі.

— Прислужити в лазні? — подивувався ротмістр.

— Хіба ж пе вважають папи, що козаки тільки й уміють, що груби тошити та воду їм гріти? Воєвода поморський Мацей Немойовський, кажуть, хвалився якось, що коли б став великим паном і захотів мати двір порядний, то за секретаря взяв би нідерланда, копюшим — угорця, стольником — італійця, кухарем до гарячих потрав і риб поляка, до паштетів — француза, кухарку до охепдоазт¹ — польку, пімкеню для праці, до ліжка мазурку та англійку на додачу, а русина до лазні.

Хмелєцький сміявся разом зі мною щиро, тоді додав і од себе:

¹ До охайності (польськ.).

— В нас ще кажуть, що гетьман повинен мати голову влоську, серце француцьке, руки польські, ноги іспанські, щоб уже коли де стає, то не поступався.

— Може, щоб ліпше втікати? Але папові Потоцькому й іспанські ноги не поможуть, як доведеться вчистити від якої-небудь притичини: затовстий і затяжкий.

Гостював Хмелецький ще день у нас, куштував нашої горілки, пришивлявся до всього оком мовби й доброзичливим, але пильним, однак нічого не побачив загрозливого і поїхав до свого пана гетьмана, запізнавшись в нашими гуморами, в гуморі добрім.

13

Нещасливе й нечисте це число тринадцять припало саме на розповідь про Крим. Ніхто не хотів пускати мене до хана.

— Не їдь, батьку!

— Бісової віри часиня, хіба ж з пими капш звариш!

— Не віддали тебе Потоцькому, чом же маємо віддавати хапові чи чорту-бісові!

Я відсміювався:

— Я від діда втік, я від баби втік і від хана втечу... Колись он навіть од самого султана турецького втік. Як попав у люту неволю бусурманську після Цецори, то вже думав — гаплик. Гетьман коронний Жолкевський убитий, гетьмана польного Конецпольського теж уято до неволі, все панство було або побите, або попроваджене до самого Стамбула. Ну, панство, то що? Конецпольського королівського посол викупив, і відпущеного його з шабою додому, мене ж і на викуп ніхто не ставив, а мерщій загнали на галери чорноморські погріти синину та илечі. Ну то й обрістався так чи сяк, поки до Стамбула не потрапив. А тут султан турецький Амурат затіяв банкет для свого турецького панства. Звелів збудувати для такої притичини салю довгу на дві милі між двома мечетями їхніми найбільшими, вся та саля¹ з дерева цинамонового, а верх покритий пашужим чамлатом². Коло той салі кухню поставлено належну, в кухні котел, що в нім дванадцять кухарів у човнах плавали й шішу а варива знімали веслами. Варилося ж у пім чотири тисячі дев'ять барапів ціляком та волів півтретя ста рубаших і іншого бидла в достатку.

¹ Зала.

² Пір'ям.

А вже як почався банкет, привезено на шести верблюдах склянцю кришталеву, в яку налито вина відер п'ятсот і кілька гарпунів. Для неї споруджено спеціальне посило, щоб кілька десятів в'язнів довкола столів тягали і шкіряними кіблами діставали з склянці вино, як ото в пас з криниці воду. Напившись, хтось із гостей розтовк ту склянницю, скло цілій тиждень в'язні вимітали, тому турки не могли ні вийти з салі, ні танці влаштувати, ці забави з стрілянням із луків або що там за звичаєм треба було робити.

Отоді я (бо ж був серед тих в'язнів), щоб сподобатися чимось султанові, попросив дати мені гармату турецьку, аби міг показати козацький сприт у стрілянці. Дозволено, притягли мені яличари гармату, набили порохом, викидали ядро, став я розглядатися, куди б стрелити. Ну то й побачив на шилі пайвищої мечеті, себто церкви по-пашому, комара, що сидів там і чухав правою піжною ліве вухо. Вимірив я з тої гармати комара так штучно, що ядро профілою йому крізь обидва ока і комарик гепнув на землю. Скочив я, поки він не прийшов до тями, вхопив його, напівживого, без обох очей, та й підніс султанові під золотий балдахін. Здивувався вельми падишах, похвалив мене, звелів винустити на волю, а тоді ще й одчепив од пояса свій гаман, повний золотих червінців, і подарував мені на дорогу. Мав би хан про це знати, тож і пойду донього не як ворог його запеклий, а як обдарований колись милостями самого султана.

Моя фацеція¹ припала до смаку більше, ніж би вмовлення і переконування найдокладніші. Надто серйозно сприймають світ тільки жорстокі люди, а тут зібралися добрі і щедрі серцем, бо ж не дбали про себе, а про народ і його неуярмлену душу.

— Це ж стільки мяса від того комара зосталося! — скалив око хтось із козаків. — Куди ж його султан подів?

— Ханові в вою здалося якраз, — додавав інший, — у них там друге літо недорід, худоба й відві дохнуть.

— Ханові то ще воно й нічого, а от чорним татарам як? Без війни та без здобичі погинуть!

— А султан на війну проти короля не пускає, бо в них вічний мир.

— Отут би татарам і піти разом з нами проти панів та полоскотати їм черево!

— Татари й пішли б, так хан же! Він султана злякається.

— Хай їм султан, а в нас буде гетьман. Хотемо мати тебе гетьманом, пане Хмельницький, а не ханським в'язнем, та й не відпустимо від себе. Хіба ж не намнемо боків панам і без нічесі помечі? Нам аби вдарити, а там воно й саме в ушах дзвенітиме.

— В кого ж дзвенітиме? — питав я гірко. — Згадайте Наливайка, Лободу, Тараса, Павлюка, Острянина, Гуню. Що вони змогли проти залізного королівського війська з його арматою? А як

¹ Тут: весела оповідка.

Крим з пам'я піде, тоді Потоцького зметемо. Не лякаюся їти до хана, бо й сина свого рідного послав до мурзи перекопського, отож маю віру в татарське благородство. Султани турецькі татарів у своїх фірмахах звуть тільки благородними, жоли ж ми зацінали саму їхню хижкість, то, мабуть, так уже воно судилося ї нам, і татарам, та ще може ж так бути довіку.

Я вів страшну гру. Одного сина відіслав до татарського мурзи, сподіваючись на його благородство, а другого лишив у Чигирині, не маючи надій ні на що добре, бо так і бачив, як тягнуться хижо до малого Юрася пухкі, в рудих заростях пальці меращеного Чаплинського, і коли й знайдеться сила, яка захистить дитину, то хіба що ця нещасна добросердна яінка, моя голубка Мотронка, що теж кипула в ієнажерливу пашу панську, не захищена, не порятона, не визволена.

Треба бути закоханим або нещасливим. Був я серед тих, хто не мав нічого свого, де одвіку не було піжілки, ні дитини, тож мав зрівнятися з ними в усьому, коли хотів, щоб мені вірили і, коли треба, йшли зі мною і за мною.

Я пересварився з усім світом, та не сваряться тільки блажені, а я не хотів бути блаженим. Коли копають ями для сох під нову хату, то першу яму копають на власній тіні, мовби прирікаючи себе в жертву. Кидався в битву сам-один: як виграю — то виграс весь народ, програю — то тільки я один.

Приїхав з Січі отець Федір. Послав і постарів за той час, що не бачились, але чорні очі горіли вогнем і сміхом.

— Відправив посланця сил пекельних і їхнього служки Потоцького? — поспішав мене.

— Відправив.

— Що ж послав гетьманчику?

Я сказав.

— Треба б не самі слова. Послав би ти йому, сину, дрючик, яким Каїп убив Авеля; жезл, яким Мойсей розсунув Червоне море; осличу щелепу, якою Самсон побив філістимлян; пращу Давидову, якою той Голіафа вбив; меч Авраамів, яким праотець хотів убити Якова; весло Ноя, яким той стукнув по голові дурня, що хотів вчинитися за ковчег.

— Грішний, отче, — засміявся я, — не здогадався спорудити таких знаменитих дарунків панові краківському.

— Відпускаю тобі гріх сей, сину. А ще маєш якісь гріхи?

— Грішний, отче, — признався я йому, — грішний окем своїм, мислями, руками й намірами. Та однаково прости мене, отче.

— Бог простить, — поблагословив мене отець Федір.

— Поїдем зі мною до бусурманів?

— Хто ж тоді її поїде, як не я? Вже на хуторі тоді домовились, ось я й в тобою.

— Не нарікай на мене, отче, коли не завжди штатиму твоїх порад. Будеш моїм синовідником — порадників підкаже сама справа. Тим часом найближчий мені чоловік Самійло-писар, та отам

Демко за дверима, ну й ще ті, хто прийшов зі мною з Чигирина, та ті, з ким я тут знаюся ось уже з десять літ, може.

Він відповів мені словами з книги Самуїлової:

— «Чини, що може рука твоя, бо з тобою бог».

Я ждав повернення Тимошевого від Тугай-беля. І в гадці пе мав, що той може не повернутися, пронасти, згинути. Я молився до піміх просторів, до степів зачасних і зловорожих, щоб віддали вони мені сина, а з ним надії мої і моїх товаришів, і степ відгукнувся прихильно на ті мої молитви, і щойно випровадили ми з острова посланця від Потоцького, як непрервлятися з татарського берега став Тиміш з козаками і з татарським невеличким чамбулом, даним йому Тугай-бесем для честі й суироводу. Холодна вода била в чорний ніс дуба, на якому плив Тиміш, я стояв па березі, дивився на сина, син дивився па мене, обидва ми мовчали, поки дуб ткнувся в пісок, тоді я ступив на крок уперед, а Тиміш вистрибнув мені нааустріч, і ми обнялися, здається, вперше не як батько з сином, а як воїн з воїном.

— Ну як, сину? — спитав я.

— Та що? — внизав широкими плечима Тиміш. — Біднота аж пикварчить! І в самого мурзи там алиди такі... А приймав нас по-царськи! Кланявся тобі, просив передати, що зве тепер тебе братом своїм назавжди. Дарунки привіз я від Тугай-беля. Лук з сагайдаком, пук лисиць червопих, а там па березі отара жирних валашків. Жде мурза тебе в гості. Ну, коли й до хана, то він береться бути твоїм провідником і повіреним. Чи як воно там...

— Говорили ви про що?

— Та про що? Про погоду, та про пастівники, та про худобу й овець. Про що ж ти з такими нещасними людьми говоритимеш?

— До союзу з нами як Тугай-бей?

— А йому що? Як хан скаже, а віл — твій брат. Вже за сипа дякував та дякував, каже, молився аллаху за цього і аллах почув його молитви. А між аллахом і цим, себто Тугай-бесем, ти брат його названий і вірний. Гарно мовить мурза — хоч би й до козаків з такою мовою!

За вечерею я назавав тих, хто поїде зі мною до хана. Для красномовства Клишу Яцька, а ще його — як свідка наших перемов таємних з королем і канцлером коронним у Варшаві і мосії зустрічі з Оссолінським у Києві. Кривонос для молодецтва і мальовлиності похмурої, якою відапачався у своїх саєтах і кармавицях турецьких, гордий, різкий у слові, весь у силі різкій, що так і била в його кістлявих вугластих рамен і з його високої постаті і жилавих рук. Бурляй, що був мені й чигирицьким пагадуванням, і міг докинути щось про морські виправи, в яких вони побували з Кривоносом не раз і пе двічі, але згадки мали неоднакові: Кривопіс пам'ятав лише сутички з ворожими галерами, для Бурляя пайтяжчими видалися змагання з морем і стихіями.

Вечеря наша була проста, коли не сказати убога, як і водилося на Січі. Юшка риб'яча у дерев'яних вагонах на столі та

загреби¹ до неї, тоді варена риба на стяблі, а до цього горілка й пиво у великих коввах, з яких ми попивали дерев'яними ж михайликами, бо тут пі чарок, ні скляниць не водилося. Коли об'явив я, що взвітра удосявта виїжджаємо до хана, і сказав, хто має зі мною їхати, то піхто не сперечався і не скаржився на несподіваний від'їзд, бо козак завжди готовий виїжджати хоч і па край світу. Циганкуватий малий Ганжа, подаючи михайлик з горілкою своєму сусідові, посміявся:

— Гаразд чипиш, Хмело, що не береш мене, бо зчеплюся там з кимось неодмінно і попсую вам усе посольство!

Тоді скинувся Й Чарнота:

— А хто ж вас там нагодує?

— А хто стане за вас стіною? — поспішав Нечай.

— Про вигадництво й мовчите, — обізвався Богуп.

— Та й про лад па поході хтось би мав дбати, — докищув Вешняк.

Так перемовлялися, чи то й жартуючи, чи й павсправжки, але вже піхто тепер не виявляв спротиву моєму памірові, ні страху перед певдачею, ні сліява слави, хоч збиралися в тривожну певідомість, без свідків, без опори і без помочі, тільки сліпє щастя козацьке з пами, та химерна доля, та відвага й відчайдушність безмежна й безкрай. Хай звершиться те, що має звершитися! Сказапо ж, що піхто не може уникнути своєї долі, павіть бог.

Помолилися після вечеї, вклопилися мені, а тоді один одному, подякували кухареві: «Спасибі, братчику, що нагодував козаків». Тоді поклали кожен по копійці в карнавку для ютівних припасів, щоб не останній раз тут трапезувати, бо козак, поки єсть, поки живий.

Вдосвіта ми переправилися на кримський берег і невеликим загоном в сотню козаків, запасши харчами і всякою потребизпою па місяць путі.

Степ був безсніжний, мороzem прибило землю, стала вона синою, аливалася з сивим небом, і не розбереш, де кінчається земля, де починається небо. Хоч і не підганяючи западто 'коней, ми швидко вглиблювалися в ці північні степи, в ці пасовиська й бойовиська споконвічні. Навіть узимку було видно буйпотрав'я літніх пастівників, а то знецінка почипалося безводдя з горілими торішніми травами, і тільки терни та байраки значили вбивчу однолітність степових безмірів. Вже перед Перекопом несподівано захопила нас велика вітряна спігова фортуна, яка не пустила далі їхати, і татари Тугай-бея, що показували нам путь через степи, не знати як вивели нас до овечих кошар, і ми заночували з чабанами, і чомусь думалося тієї ночі, що життя з тваринами, теплими, смердючими, але мовчазними й добрими, мабуть, має свої приваби й павіть переваги, бо той дух од них, по суті, здоровий,

¹ Прісні коржі, лікі пекли, загрібаючи в попіл.

а поров — лагідний. Сказапо ж: бійся вовка спереду, коня ззаду, а чоловіка з усіх боків.

Я дивився на своїх побратимів, і думи мої тяжкими були, але й не безнадійними. В засніженому степу, безкраїм, безберегім і безшляхом, їдуть кудись ці люди, невідомі світові, безіменні, власне, мовби й неіснуючі. Мое ім'я коли й знають десь, то лише тому, що дочеплено до п'ного щось бунтівливе, піби злочинне. І хто б міг сказати, що ось так здобувается безсмертя, воля й історія для цілого народу! З чого, з невідомості, з виспажливих мандрів у безнадію. Хто ми і що? І якими ж треба бути людьми, щоб відважитися на таке! Ми ще й не існуємо, живемо, як оці коні, як вівці в кошарі, як дики звірі в байраках. Ніби сміття людське, половина на вітрі.

Але ж не розвіємось, а провіємось і станемо золотими зернами історії свого народу, його ім'ям і славою. І тоді прогримлять наші імена, як весняні громи над степами.

Ще три дні скакали по кримській рівнині, знов пустельшій, так само безлюдній, як і степи, хоч і видавалося нам, що весь час стежать за нами вузькооко ханські поглядці. Ішли долинами, балками, пускаючи вперед погайців перекопських Тугай-бяя і тримаючись їхньої сакми¹. Харчувалися в тому переході, як уборі татари: просаний хліб, арпачик², пенір³, а запивали водою з бурдюків, хоч веали з собою і пиво, і горілку, і вина, та то все для дарунків ханові й зажерливим його челядницям, яких не зміг би ніхто полічити. Демко через пашого козацького бута⁴ пребував розпитати ногайців, який двір у хана, але ті знали тільки свого ор-бяя, пайвіданішого сторожа престолу Тугай-бяя, бо він стояв на Перекопі й стеріг двері в орду. А там був хан, його перший спадкоємець калга, другий наступник нуреддін, ханські сини — султани, а далі Їдуть бей, які мають право не голити бороду, і ханські чиповники, яких так само багато, як зірок на небі або трав у степу.

— Бач! — дивувався Демко. — А в тебе, батьку Хмелю, тільки я, Демко, та Іванець, та й той, кажуть, перехрещений з еврея і звався колись Йоною, як той пророк, що сидів у китовім череві. Сидів же, Іванцю? Мабуть, і прізвисько твое від черава — Брюховець.

— Брюховецький! — покрикував Іванець. — То в тебе хлонське прізвисько Лисовець, а я Брюховецький, шляхетське ймення!

— Оце мені ще шляхетство в такій пустелі! — спльовував незлобиво Демко.

Я прислухався до тих їхніх перемовлянь чи й не прислухався, а сам дивився на своїх побратимів, дивився на самого себе, думав:

¹ Шлях.

² Цибуля.

³ Овечий сир.

⁴ Перекладач.

хто ми й що ми? Загублені в цих велетенських просторах, безіменні, зпелдені, не посылав нас ніхто пікуди і не жде ніхто й віде, самі по собі, своєю волею вибрали собі долю, поневіряння, невідомість, може, й смерть, і навіть кісток наших ніколи й ніхто не зайде і не стане шукати. Збиралися докупи не в один день і не в один рік, кожен має своє життя, своє минуле, горе й радощі, десь були, може, в них близькі люди, в інших — самі втрати, одні вражали свою осніченістю, інші були геть пеписьментні. Не я вибрав їх — виклякані пародкою потребою, воїни приходили самі і ось тепер ішли в безвість, а повернутися мали в історію.

На пічліг ставали в балках, рубали терпилу, розкладали вогнища, хоч як стомлени, не спали довго, кожному кортіло прорвати бодай думкою чи словом запону певідомості, вгадати, що жде нас у хана, в тій таємництві його столиці.

Отець Федір не сподівався успіху.

— Темні душі в печестивих, і все в них темне,— зіткав він.

— А де тепер світлощі? — похмуре кидав Кривоніс.

Я мав бодай трохи розіяти ті похмурі настрої, бо павіщо ж тоді іхнати до хана — без віри й без пуття?

— У можного народу свій бог і своя душа,— казав я.— За нашої пам'яті татари — то тільки війпа і розбій, а хіба завжди було так з ними? То правда, що предки їхні прийшли на землю нашу з війною і довго грасували тут немилостиво, та коли цей віддам іхнього племені осів у Криму й стали в них володіти Гірої, то хан Сагіб-Гірей звелів поламати кочівницькі вози і визначив усім місця замешкання, давши кожному доволі землі, і стали воини обробляти землю, і, може, й жили б на пій мирно, та завоював Крим погромця Царгородська султана Фатіха і злов пустив їх на християнський світ, як своїх псів голодних. Ще й примовка у всіх султанів після Фатіха щодо кримців: мовляв, татари — люди цілком вільні і приборкати їх пезмога. А чим мають жити? Землю давио вже вахопили беї. Ханові треба віддати десятину з урожаю і тисячу гаманів золота щороку, калга-султан вимагає п'ятсот гаманів золота, нуредін — двісті п'ятдесят гаманів. А кіш ханський пе має нічого, живе тільки з того, що йому в руки впаде. Ось і вийшло так, що богом іхнім, опріч аллаха, стала війна безконечна. Я ще лише народився на світ, а в них був хан Газі-Гірей, прозваний Бора, що може означати і «великий вітер», себто бурю, і «їянного верблюда» водночас. Був той хан справді мов п'яний вербллюд, забіянський і шалений, але прославився як великий поет, павіть послання до султана в Стамбул доволепо йому було складати віршами. То він писав так: «Проста душа для нас ліпша, як простий ріст, від червих брів миліший кіпський хвіст. До луків тужимо ми все й до гострих стріл, більш ніж до гарних лиць та до жіночак тіл. Душа в нас кожного лиш боротьби жадить, замість води й вика нам кров веренку пить»¹.

¹ Переклад І. Франка.

Звикли бачити їх дикими, а вони освіченні, бо школи мають коло кожної мечеті, а тих мечетей в самому лиш Бахчисараї понад три десятки. Вже півтори сотні літ у Бахчисараї у передмісті Салачик існує вища їхня школа медресе, що звуться Зинджирли — школа з ланцюгом, бо там низько над дверима висить ланцюг, який мас нагадувати кожному, хто входить у храм науки, щоб він не забував склонити голову перед мудрістю. Може, і втішалися б самою мудрістю, але мімоволі стали мечем оголеним в руках темпової сили султанської, і вже пічого не можуть вдіяти, бо сила та попихає їх без кінця, штовхає проти нас, жене і наглить, бо могутъ козацька не дас спокійно сплати султанам. Хіба ж не скав зултан Амурат, що він спить спокійно па обидва вуха, хоч безліч принципів у Стамбулі змовляються на його згубу, а лякається тільки козаків, які, будучи пікчемним виметом польським, сон стільком монархам псуточі. Де ж те світло, а де темрява? Чи в Стамбулі, а чи в Римі, а чи де інде? Хіба львівські домінікані не посвятили в себе шаблю гетьмана Конецпольського і не обпосили її в урочистій процесії як зброю, що мала послугувати до випищення віри православної і пароду руського? Шкода говорить! Квантілля сапієнція регітур мундіс — пикла мудрість володарюв світом!

Самому смішно було від своїх слів про мудрість, коли опівдні другого дня прискачили звідусюди ногай, що вели нас, і загалайкали наввипередки:

- Улу депіз!
- Чуваш!
- Ор-копу!

І пі прослідку мудрості на цих замурзалих, не омитих, як казав отець Федір, водою святого хрещення, а тільки дика радість і захват непередаваний, бо ж побачили своє, рідне, найдорожче.

Ми не бачили тим часом нічого, крім сивої рівнини і сивого неба над цею.

— Про що вони галасують, певірні діти? — поспітив мене отець Федір.

- Сиваш попереду і Перекоп.

Треба ще було їхати та їхати, поки далеко попереду рівнина здійнялася темпим довгастим горбом, а попід пим темпом мертвою смugoю вгадався нам Сиваш, або ж Гпиле море.

Ми ще не бачили пічого, а нас уже побачено, і павстріч полетів і невеликий чамбул. Наші ногай загукали павстріч своїм родичам, ті здибли коней, пустили вгору хмари стріл чи то на повітання, чи то й з погрозою. Тоді підскочив до мене з кількома вершниками в брудних кожухах старий воїн, видно десятник їхній, і спітав, хто ми. Я сказав, хоч і що йому було до нас і наших імен? Ногай метнув до нас швидким і хижим поглядом, мабуть побачив нашу одіж, наші коней заводних і в'ючних, наші сакви напхані, бут наш говорив йому, що прямуємо до са-

мого хана, але погай його чи й слухав, хап для цього був далеко, а ми ось тут, - він жив тепер самими лиш очима — чіпкими й хижими, він приглядався й прицінювався, який бакшиш зідрати, поки він тут пайвища влада, право і закон, життя і смерть. Врешті впазирив коя в дорогім уборі, махнув на цього правицею, мовчки видивився па мене.

— Кіль для моого брата Тугай-бєя, — спокійно сказав я по-татарськи. — Тобі дадуть іншого, він пе гірший, бо в козаків не бував поганих коней. Ти досвідчений воїн і маєш знати це.

— Так вони обдеруть нас до нитки, — певдоволено мовив Демко мій. — З чим же до хана доберемося?

— Доберешся, Демку, доберешся й до самого бога, — заспокоїв я його, показуючи козакам, щоб підвели коня для дарунка татарину.

Гниле море лежало мовби й пе в берегах, а в соляпій шубі, що біліла між брудною землею і важкою темпою водою такою чистою, аж диво брало. Вузький перешийок, що вів з материка на півострів, перекопано широким, може й сажнів па двадцять, ровом. Це й був Перекоп, ворота в Крим, в царство неприступного хана, що скованався десь у своєму Бахчисараї, затулившись ордами, які піколи не лічили своїх ворогів, а тільки питали: де вони? Через рів прокладено міст дерев'яний, цілі купи вершників на пізепських верткіх кониках гарцували перед мостом і позад цього, деякі рвалися до нас, але їх відганяв різкими криками той, що одержав од нас коня, і ми в щодалі щільнішому стиску просувалися до мосту, й через міст, і до укріплень за мостом па довгастому, скільки й оком килем, пагорбі, що, власне, мав бути отим прославленим Ор-копу, Орськими або Перекопськими воротами, Перекопською крістю, де сидів нині Тугай-бей, мура з всіх кочових погайдів. Вал був потужний, але давній і занедбаний, виділо на цім кілька гармат і три благенікі вежі. Сама земля тут лежала крутим валом, ховаючи від чужих поглядів невелику гавань і безладно протонтану звивисту дорогу від пеї до воріт кріпості. По тій дорозі виїхав пам пазустріч сам мура з своїми воїнами і, забачивши меце, вирвався наперед, а я кицув свого коя йому пазустріч, і ми стріляся оком в око — двоє пемолодих чоловіків, обидва одягнені гарazard, хоч і без розкошів, зате при коштовній зброї, обидва вусаті, тільки в мене вуса товсті й важкі, а в Тугай-бєя проріджені, в мене па лиці втома й вичерпаність, у цього — усміх задавшого молодецтва і прихованої мудрості життя, па всій моїй постаті печать певизначепості й непевності, у цього — самовдоволення, яке чоловік має виказувати пемипуче, коли стойть так, що видно його зусібіч. Ще була між пами неоднаковість у тому, що Тугай-бей воював без перепочинку все свос життя, я ж щойно мірився розпочати свою війну, яка пе знати скільки й триватиме і в якій пе знати: буду переможцем чи переможеним, живим а чи мертвим, але вже так мені судилося, і нема рятушки. І ось ця доля моя і моя приреченість кидала мене в обійми цього,

власне, чужого, а ще вчора тяжко ворожого мені й моєму пародові
чоловіка, і виходило, що небагато й треба для людської дружби.

— Брат мій! — закричав ще здалеку Тугай-бей, не знаючи
мене, але впішаючи, бо біля його стремена правого скакав син
його Карак і вже вказав на мене. — Син мій був твоїм сином
у тебе, а не рабом, і тепер ти мій рідний брат, Хмельницький, лев,
славний добрим іменем своїм.

Сліпий випадок поміг, що саме мені дістався син Тугай-бяя,
і тепер цей бистроокий татарчук мимоволі ставав тою щасливою
силою, що усувала чорну й криваву межу, яка розділяла нас без-
глуздо й зловісно і яку пічм не можна було усунути, окрім до-
вір'я й любові. Все життя втікаємо ми від ненависті й ворожнечі,
а знаходимо непавість ще більшу. Переходимо через мости, і все
проходить через мости, а зло застається. Я ступив па землю, що
була спокоївчним злом для мого пароду, першим вамахнувся па
неадвіснене, пробуючи усунути ворожечу, порятувку від якої
вемає навіть після смерті. Ось уже пролунало слово «брать», та то
ще тільки між двома чоловіками, старими, як міст, що його ми
щайно перейшли. Міст можна перейти, він має кінець, а чоловік
не бачить кінця свого життя, і той, хто сьогодні стає твоїм бра-
том, завтра може знову стати ворогом. Бо людині не стає необхідної
тривкості. Міцність — тільки в народі. Коли два народи кажуть
один одному «брать», то це вже надовго, на віки. Чи не божевілля
прагнути братання з цим загадковим пародом, схованим за морем
на шматку сухої, спеченої сонцем землі, з народом, який не ві-
рить ні кому, де навіть простір заповнений ворожістю й підозрі-
ливістю? Тугай-бей сказав мені «брать». Я відзаснив йому тим
самим. І на Січі серед козаків є татари. Не вміють перехрестити-
ся — їх павчають. В якого бога вірять — піхто не питав, бо в коза-
ка бог — щастя й доля, мужність і відвага. Бувало, що козаки про-
сили помочі в кримців. Бувало, що й самі приходили в Крим
не тільки з війною, а й з поміччю. Михайло Дорошенко загинув
під Бахчисараем, привівши козаків на поміч Гіреям, які воювали
тоді з буджацькими Кантемірами. Та що випадки, коли перед
тобою — доля цілого народу! Озиратися назад, завирати наперед,
зв'язувати те, що було, з тим, що буде, захоплюватися і мудрству-
вати над подіями або з приводу них — все це облишмо справо-
здавцям з холодною пам'яттю, ми ж прийшли, щоб поєднати ці
розв'єднані несправедливо й безглуздо світи. І вже тепер ти сам
ідеш поряд з подіями, разом з ними ростеш, завмираєш, зуми-
няєшся, і піяких чуттів, бо ти сам — суцільне чуття, і пі страхів,
пі есторог, пі падій, бо то ти сам страх, остерог і надія.

Не може бути довір'я вишого, піж тоді, коли два супротивці
озброєні верхівці відають з копей одни перед одним. Ми з Тугай-
беєм війшли з коней. Ступили один одному навстріч і обнялися.
Обидва старі, як той міст позаду. А поряд стояли наші сини, мов
міст між пами, усміхалися один одному, покикували весело, майже
по-братьськи.

Тугай-бесві підвелл копя в дарунок. Воропий жеребець, вузечка в сріблі й бірюзі, стремена срібні, сідло з кованими срібними луками. Для хапи мали золотистого карабаха з убором золотим, для найвіддашішого ханського муразі — срібло, чисте, як серця, а якими йшли до цих людей.

В кріпості все вражало несталістю, тимчасовістю, запедбаністю. Лиши кілька низельких татарських халуп під черепицею, а то землянки або памети з кіпських шкур. Димлять вогнища, вештаються присадкуваті постаті в брудних виворгутіх кожухах, хтось щось продав, хтось купув, той тягне коня, той барата па заріз. Іправду казав Тимко про убогість тутешню. Трохи більша з них халуп була Тугай-бесвім присталищем. Зовні не різнялася нічим од інших, але всередині вся була встелена товстими килимами, од двох мідних, до блиску начищених жаровень ішло блажене тепло, низелькі шестигранні столики вставлени були срібним і мідним, так само, як і жаровні, до блиску начищеним посудом, металися по приміщенню молоді татарчука, посячи на великих мідних і срібних підносах гори вареного м'яса, солодощі, глеки з напоями. Носили не знати й звідки, ніби з-під землі.

— Скаряжився на убогість,— мовив я Тимкові півголосом,— а тут, бач, які розкоші.

— Та де! Килими ж прямо па землю кидають!

— Хотів, щоб тут була хата па помості?

— Хоч би долівку глиняну зробили. Глини он скільки довкруж!

Чоловік теж з глини. І Тугай-бей з глини. Сидів навпроти мене, на подушках, зжовклив, жилавий, вив'ялений вітрами й сонцем, слухав мою мову, не перебивав, тільки коли я вмовкав, тоді кидав два-три слова і злов примуржено слухав, думаючи свою думу, і тоді був мов його кріпость, мов отої вал і рів — неприступний і незагнаний, таємничий, як весь їхній Крим. Залиш очі й вуха по цей бік Ор-копу, вступаючи в межі ханства.

— Я поведу тебе до хана, хоробрій муже Хмельницький,— врешті сказав муразі.— Коли приходить до нас такий блискучий вождь дніпровського козацтва, великий хан має його бачити.

— Будемо вважати мене послом,— сказав я.

— Ні, ти — великий вождь і лев, славний добрим іменем своїм — уперто повторив Тугай-бей.

Але я теж не хотів поступатися і твердив, що тільки посол, аж Кривоніс разреґотовався на ту нашу суперечку:

— Ніхто й не забгне піколи: чи посли від Хмельницького, чи Хмельницький послом!

І знов перемірювали ми попуру рівнину під попурим небом, і знов довкола нас була чи то зима, чи то весна, чічого визнанчного, як і наша доля і наші надії, свист вітру, виття вовче чи то собаче.

— Далеко ще? — допитувалися в мене козаки, а я й сам не зідав, бо видавалося іподі, що їхнатимемо отак до мінци свого життя, спишатимемось па пагорби, перебрідатимемо річки, мишатимемо

татарські ватаги, одипоких верхівців, двоколісні повози, запряжені верблюдами, а тоді знов пустеля й пустеля, від якої заходиться серце. Далеко заховався хан татарський! Далеко й глибоко!

Бахчисарай і пе з'явився, і пе випинув, а просто описанувся під копитами наших коней, бо рівнина скінчилася, провалилася глибокою й вузькою ущелиною, а в тій ущелині притулилася ханска столиця, палац серед садів, як читалося татарське слово «Бахчисарай».

Над долиною стирчали гостряки мінаретів, головна вулиця столиці тягнулася вадовж ущелини попад берегом брудного ручая — Чуруксу, на всій тій вулиці, здається, єдиним тихим місцем був ханський палац, а так усе гриміло й давеніло, гамір людський, іржакия коней, гавкання собак, брязкіт мідників, крики торгівців, шаході вареної барабанини, солодощів, теплій дим з бузель і кав'яренъ, — пе було тут пічого від голодного й дикого духу орди в поході, скоріше схоже було на маленький Стамбул, принаймні на одну з його дільниць, бо для Стамбула тут пе стачало величі, моря і вічності.

Таку велику купу гяурів у столиці піхто пе хотів тримати, тому пам довелося шукати пристанище в передмісті Салачик, де нас прийняв купець-вірменянин. Тугай-бей порадив мені терпляче ждати, обіцяючи своє заступництво перед хапом і сприяння в усьому.

Тяжке спіднія біля підшіжка чужого трону. Я привіз з собою задалегідь складепі листи до хана Іслам-Гірея і до його великого віазира Сефер-аги, тепер передав ті листи з палежними подарунками. З ханського двору йшли до пас вервечною улані і капи-халки¹, мовби для зпайомства або просто поглянути па козаків, але кожен домагався дарунків, і наші юки охлявали загроаливо, і Демко тільки руками об полі бив, стрічаючи та проводжаючи непажерливу ханску сарану придворну.

— Батьку! — гукав обурено. — Ну, чи бачепо ж таке! Вчора приїздять одразу аж два мурази. Одип у вивернутім кожусі, другий в мусульбасі, барапами підшітім. Таки ж мурази, бо замурзані, мовби й пе вмивалися ніколи, а домагаються соболиних ферязів і коней з рондами²! Я їм кажу: пема. А вони мені: як пема дарунків, то ми послів замикаємо па Мангупській горі і б'ємо, як собак! Можемо, кажуть, далеко й не везти, бо ось тут, у Чуфут-кале, є в пас печера Чаушин-кобаси, куди теж кидасмо гяурів, поки пе пришлють за них викупу. Нема соболів, чого їхали до Бахчисараю? Ну ж татарва! Я вже тут розпитую, які ж їм «упоминки» пайбільше до смаку. То й що ж? Кажуть так. Для хана золоті або бурштинові шкатули з самоцвітами, міхи з червінцями, соболі й куниці, кольорові шуби з інших хутр, дорогі кафтани, шапки й чоботи, шиті золотом сідла, пкові, оксамит, золоті дзи-

¹ Хавські чиповники.

² Ківська зброя (польськ.).

гари, зброя в золоті й самоцвітах. І це так: для хана, його братів і сипів, для його жіпок і дочок, а тоді для візира, для мура, бейів, чортів-бісів, а тоді для отої исієї сарацин. Та звідки ж воно в нас?

— Держись, Демку, — вспокоїв я його. — Роздавай, та не все, бо ѿ ще пригодиться.

— Та вже бачу. Одна орда до нас на Вкраїну бігає, а друга, ще більша, засіла тут у палаці ханському і чи то благоденствує, чи то рота роззявлляє — і не забагеш!

Був мій Демко петерплячий, як усі молоді козаки, та й сам я тоді був, може, ще петерплячіший, а що мав удіяти? Переговори — річ завше марудна, тепер же йшлося про переговори, яких ніхто піколи не чув, не бачив. Споконвічні вороги мали щоднітися мало не по-братьськи! Чи ж треба було дивуватися тій пастороженій неквапливості, з якою ханські придворні придивлялися й, сказати б, принюхувалися до нас. І це ж при тому, що десь мій неизрадливий (бо так праглася думати!) побратим Тугай-бей воював за мене перед усіма, аж до самого хана доходячи.

Немає лішнього способу вскочити в довір'я до чужинців, аніж виявити свої знайомства давні й недавні, відшукати всіх тих, з ким ти рубався запекло, а тоді, може, й ділився здобиччю, поневірявся разом або ж геройствував, живав сухаря черстного чи в'ялену конину з живтим тлуштем, пив нашу оковиту, яка збиває з під не те що чоловіка, а й бика, або ж ріденьку бузу просяну, що шумить тільки в роті, а не в голові.

Побратими мої знайшли за ці дні давніх своїх татарських знайомців, я міг вдовольнитися вже тим, що мав собі сприязненого Тугай-бяя, але згадалося забуте, спливли в пам'яті кляті роки неволі стамбульської, тож і спітав я ханського дворака впливового, коли прибув той па обід до мене, чи не чував від про того капудан-пашу, в якого був я, вважай, чоловіком довірепим в часи хоч і відлеглі, та ще, бач, пам'ятні. Той довго перебирає мені імена султанських адміралів за останні тридцять років, і віходило, що змінювалися воли іподі так само часто, як пори року, бо змінюються ж павіль султани, окрім того, немає на світі менші тривкої речі, піж султанська милість. Ще па суходолі люди сяк-так утримуються, і, скажімо, великих візирів за цей час було в Стамбулі не більше десятка, що ж до капудан-паші, то тут ліку простежити просто неzmoga.

— Ага, — сказав я. — Справді, па вершинах дмуть вітри пайгостріші, і втриматися там пайтяжче. Щоправда, внизу так само косить безжалійний серп долі, та все ж часом люди живуть там трохи довше. Ось у мене в ті дні був побратим з яничарів Бекташ. Ім'я йде власне, а якесь прозивце, святий їхній яничарський, як мені відомо, та все ж чи не чувано чогось тут про яничара стамбульського Бекташа?

І тут мені сказано було, що Бекташ став чоловіком відомим, дослужившися до яничарського аги, а тепер став атالиком, себто вихователем спадкоємця султанського трону шах-заде Мехмеда.

Я терпляче розпитував далі. Той це Бекташ чи не той, хто ж те знав, та вже моя ймовірна дружба давня з ним одразу надала мені ваги в очах ханських прислужників, до того ж виявилося, що й мелода султанша, яка подарувала хтому султану Ібрагіму спадкоємця трону, була підіто українка, звалася Турхан-ханум, себто «велиможна жінка», і татари джеркотіли поміж собою: «Козачка! Козачка!..» Може, їй справді якася козацька дочка, за брана в ясир, стала знов султаншею, як то було сто літ тому з славною Роксоланою при Сулеймані Пишнім?

Як то сказамо: догнав чи ні, а погнатися можна. Я спорудив невеличке послання до Бекташ-аги, читав, чи се він, якого я колись знав, розповів про себе, приклад від руконисання свого дарунки наші козацькі і попросив ханську службу при нагоді все те передати в Стамбулі. Знав, що все буде передане, бо чесність серед цих людей цінувалася над усе, однак не велими й вірюв, що всемогутній Бекташ-ага при султанському дворі той самий молодий яничар, з яким я заприязнився колись у капудан-паші.

Так поволі (а в пас же серця рвалися від нетерплячки!) спливав час у ханській столиці.

Нарешті прибігли до мене ханські скороходи — чугадари і по-відомили, що іде сам кіларджі-баші разом з діван-ефенді, які мають повезти мене до великого хана, хай буде вічною його тінь на землі.

Посольство мое начепило шаблі, засунуло пістолі віз паси, розчесало вуса, надягло шапки свої козацькі — так і зустріли ханського гофмаршала і секретаря іноземця, які прибули з пишним почетом, самі в дорогих шубах і в високих кутряних шапках, обмотаних зеленими тюрбанами. Знов мав тягти бідний Демко з Іванцем дарунки, внов лилися лестиві слова пусті, аж поки врешті виrushili mi пова мечеті, крамнички й метушпяву бахчисарайську до того притужку типі й поваги, що звався Хан-сарай. Палацова брама була одразу за кам'яним містком через Чуруксу. Ми під'їхали до неї в супроводі високих ханських чиновників, та цього виявилося не досить, бо від обвішаних зброєю хапу-агасі побіг мені навпереди їхній капуджі-баші, висмикнув шаблю з піков, догоркнувся ішо до моєї полі, закричав: «Зайди в коня, гяур!»

— Зпас ж, на кого розтуляти губу, — гмикнув Кривоніс, який зізвався на татарській мові, я ж махнув Демкові, щоб видобув там з своїх саков приготовлене для цього запопадливого ханського окоронця, а сам уже влезав з копя, бо й так звали ми, що до палацу вступати слід пішо.

Дерев'яна, жована міддю брама зарипіла, як татарський віз (якого, до речі, ніколи не маstryть, бо що більше він ринить, то більшу вдебіч везе, окрім того, чесному чоловікові щічого ховати від сторонніх, то тільки володії ходять і їздять нечутно), і нас впустили туди, де чи й був бодай один козак за всі віки.

З великого двору палацового нас одразу під пильним наглядом сторожі проведено до посельського садочка, обнесеного високими кам'яними стінами, там ждали, поки буде випущено в покої внутрішні. Там знов стали перед залізними дверима, пад якими я прочитав напис: «Цей близькучий вхід і ці величні двері споруджені за повелінням султана двох материків і володаря двох морів, султана, сина султана Менглі-Гірей-хана, сина Хадж-Гірей-хана 909-го року». Дев'ятсот дев'ятнадцять рік по хідирі був у нас рік 1505-й. Не такі вже й ділкі ці хані, як поглянути.

Перед залізними дверима передали нас ханському церемоній-майстеру балджі-баші і размін-бело, який представляв хапові послів і поземних. Вислухавши їхні напущування, вайшли ми в невеличкий покій, тоді до високого залу дівана, але нам показано, що хан прийме нас у своєму золотому кабінеті на знак особливого довір'я, тому йшли ми далі, знов опинилися в маленькому дверику з басейном, звідти — до літньої кофейні ханської, через яку по дерев'яних рилихих сходах піднялися до великої посольської кімнати, а вже з неї — в посольський коридор, з якого мали потрапити до ханського золотого кабінету.

Позолочені двері були відчинені, балджі-баша став на порозі, викричав нам в обличчя всі титули свого повелителя: «Великої орди, великої монархії, великої провінції кінчакъї, столиці кримської, необмежених татар, позліченних ногаїв, гірських черкесів, воєнної тугації великий імператор, високий монарх, володар од сходу сонця, Іслам-Гірей-хан, якого життя і щастливе наявування хай триває вічно!»

Тоді впустили нас у золотий напівморок, де на наречених подушках везсідав Іслам-Гірей, ми нагнули свої непокірливі ший і вкликали на одне жоліно, мали б ще заплющити очі від сліза золотого каптана ханського і його золотої шапки з самецькими, але я доконечно мусив бачити лице повелителя всіх татар, тож не заплющувався, пе відвартав погляду. Тисячі обличі пройшло переді мною за довге життя, не всі зосталися в пам'яті, а це мав тримати, як свою долю. У хана лице було мовби хлон'яче, хоч і був чоловік уже в літах (може, на кілька років лише молодший за мене), якесь невдовіме, ніби поламане вітром, очі геть пе татарські, округлі, гострі, як стріли з лука, губи зневажливо підібрані. Мав свої обрахунки з світом, який не був надто милостивим до Іслам-Гірея. Замолоду потрапив у неволю до пошаків і цілах сім років сидів у Машберку. Теді треба було втікати в Порту, бо в Криму почалася гризня за ханський трон, а Стамбул ожоче приймав у себе кримських царевичів, щоб лякати хана тими, що ждали скушувати халви володарства. Коли вже Іслам-Гірей мав сісти на троні, наперед вискочив його молодший брат Мехмед, який зумів наобіцяти султанським візірам більше, заодно вмовивши їх, щоб сковали старшого брата якомога далі, аж на Редос, звідки вже не було вороття ні кому. Та чи то Мехмед-Гірей пе догодив Порті, чи то Іслам-Гірей зумів перекупити пайближчих підніжків

султанського трону, але незабаром на Родос помандрував уже молодший брат, а старший нарешті засів на кримському троні. Кому тепер міг вірити цей чоловік, кого поважати, кого шанувати?

Хан стріляв очима по наших постатах і по наших чубах, він міг би довго смакувати й втішатися нашими пагнутими шиями, але, знаючи межі людського терпіння, милостиво змахнув рукою, припрошуючи нас сідати па килими. Дони размін-бей викликав паші імена, хадим-ага мовчки показав своїм спіухам, щоб мерщій підкладали нам під боки шіті золотом подушки, і ми всідалися вже й не по-козацьки, а мовби якісь паші заморські або що, а вже тоді я розпочав свою мову. Треба було передовсім вихвалити всіяко повелителя всіх татар, але вихвалиння в мене якось не вийшло, все заверталося на болі та нещастия народу моого, хоч і знов я, що чужі болі ще ніколи й нікому не дошкалили. Великий візир, гараад знаючи норови свого повелителя, урвав мою мову, спитавши, чи то правда, що король звелів козакам воювати Порту, отже й Крим. Я мовчки передав королівські листи до козаків. Хан сам вчитувався в них, бо вмів по-польськи після своїх сидінь у Мальборку. Мовчки повернув листи великому візиру, той — мені. Іслам-Гірей перемовився півголосом з великим візиром і Тугай-бесм, единим з мур, допущених на цю власне таємну розмову з козацькими послами, після чого Сефер-ага спітав:

— Як можемо вірити козакам, що стільки разів впяяляли віропомство до благородних татар?

Я міг би багато сказати цьому нікчемному царедворцеві про вагу їхнього благородства, але мав мовчати і гнути шию.

— Залишу великому ханові свого сипа,— сказав я.

Тугай-бей засовався па подушках. Він знов, що то віддавати сина силоміць чи добровільно. Хан кивнув милостиво. Тимоша праймав у закладники. Але й цього йому було мало.

— Поклянись! — звелів він мені.

Я розазирнувся. На чому ж присягати? Євангелія немає, бо отця Федора в палац брати не велено. На корані? Але ж я не мусульманин, не вірю в їхнього аллаха, бо маю свого бога.

— Великий хан! — мовив я.— Хай буде вічна слава твоя, твої руки і твої осяйній зброй. Для козаків найвищою святістю є те, чим вони вибирають свою волю: шабля та спис. Дай свою шаблю, і я заприсягну на ній, щоб твоя величість мав віру в чистоту наших намірів.

Іслам-Гірей усміхнувся й звелів принести свою шаблю. Його селердар-ага¹ зродився, як святий дух, так ніби стояв за дверима й ждав, кому відтяті голову. Він блиснув мені перед очима золотими піхвами ханської шаблі, видобув синюватий клипок, мовби вагаючись, потримав його якусь мить, тоді дав мені до рук. Я став по-лицарськи на одне коліно, поцілував холодну гостру сталь, урочисто промовив по-татарськи: «Боже страшних сил, усієї ви-

¹ Зброяносець.

димої і невидимої тварі содітель! Присягаюсь, що хоч би що я загадав, хоч би чого попросив у його ханської милості, все робитиму без підступу й зради. Якби я замислив що-небудь на шкоду його ханської милості, то нехай, страшний боже, ця шабля зітпе мені голову!»

По цих словах я подав шаблю ханові, і він милостиво кивнув мені й звелів селердар-азі взяти зброю.

Але ще перед тим стали наді мною два ханські тілохрапителі-оглани з оголеними шаблюками в руках, так що опинився я під сталлю, та це пе алякало мене, думка моя пульсувала гостро й потужно, тепер уже мав я до кінця свого життя йти отак крізь шаблі, пробиватися крізь їх смертельний блиск, крізь холодну білу смерть, яку несли вони з байдужою певтомністю всім винним, а здебільшого невинним душам.

Заговоривши, Іслам-Гірей звертався мовби й не до нас, а до простору, очі його, щоправда, свердлили мене, а лице повернуто кудись убік, і голос його різкий так само летів кудись понад нами й поза нас, так що ми мали виловлювати його, збирати, як жебраки збирають крихи, кинуті їм недбалою рукою багатія, та що тут можна було вдіяти, коли від слів цього немилосердного чоловіка залежала доля моого задуму.

Однає слова, попри всю зневажливість способу мовлення ханського, були прихильні й милостиві:

«Милості наші схвилювались, як море, і сонячні промепі розійшлися по всесвіту від захвату, бо в нас народилося бажання виявити покровительство блискучому воїду козацтва дніпровського, левові, славному добрим іменем, хороброму мужу Хмельницькому Богдану і видати про це своє повеління — знак щастя і вірець вишуканості».

Далі було не так складно, бо йшлося про харадж, який треба було приносити щороку до стремен ханських під іменем подарунка, про гроші для мура, про гроші на озброяння, на коней і па харч для війська, а кінчалося й геть песподівано, бо хан, посилаючись па вічний мир між султаном і королем, участі в війні проти королівства Польського брати не міг, обіцяв тільки послати на поміч «хороброму левові Хмельницькому мужнього барса, прославленого воїна великого Тугай-бея» з його ногайцями.

Великий візир сказав, що грамоту ханську ми одержимо завтра, після чого Іслам-Гірей підвівся й запросив усе посольство разом з мураами і духовними особами, які з'явилися в покоях, до обіду.

Повільно переходили до іншого покою, так само розписаного золотом, з решітчастими вузькими вікнами. Євпухи посили кушини з тазами й рушниками, опускалися перед кожним на коліна, аливали воду, подавали рушники, тоді пов'язували серветки, як малим дітям. Хан пив саму воду, нам па вибір були виша, пиво, просяпа буга, горілка паша і турецька, в яку треба було доливати води, щоб вона побіліла і стала схожою на молоко, яке право-

вірпій може пити, не ображаючи свого пророка, при хапові, може, слід було б виявити стриманість, та надто довго були в напружені, тому спробували з Кривопосом і турецької, і своєї горілки, я підлив і великому візиру, щоб хоч трохи роз'якшти його шорсткий язик, і татарські змисли виявилися так само податливі, як і християнські, Сефер-ага розчертвоївся від горілки, присунувся до мене близьче, прошепотів:

— Ти ж заспішся на турецькому письмі, то й не тобі розказувати, як читаємо ми фірмани з Стамбула. То вельми хитре письмо. Коли над певним словом крапка поставлена пером сultansького язиджі, то воювати проти короля не можна. Коли ж то насиділа муха, тоді можна.

— Скільки ж та муха має проковтнути золота, щоб пасидіти таку гарну крапку? — поцікавився я.

— Коли ти знаєшся й на годуванні мух, то ти справді великий вождь козаків дніпровських, — вдоволено промуркотів Сефер-ага.

Іли довго й багато, до стогнання. Не те що ковацька тетеря й саламака. Аші-баші¹ носили гори м'яса, дичини, пілавів, тоді була втіха горла — солодощі й плоди, шербети і уяршем², по обіді внові синухи носили кушини з водою, мили ми руки й губи, перенішли ще до нового покою, де всіляся на решітчастому балконі й стали дивитися на акробатів і слухати ханску зурну внизу в залі, а нам тим часом подавали сластьони, каву в золотих фельджанах і довгі кальянни з бурштинами, обсипаними яхонтами і діамантами.

Обід тривав до пізньої ночі, він став і вечерею водночас, затягнувся довше, ніж переговори, власне став продовженням переговорів, там виявлено було нам милість і обіцяно поміч, тепер нас намагалися приголомшити й знетяпти, вбити в наші вперті козацькі голови переконання в тому, який великий хан Іслам-Гірей, який він дивовижний, багатий, втончений, мудрий, може й гепіальний.

Коли досьорбали каву, хан показав рукою, щоб я передав йому свій фельджан, я посунув до нього золоте куштовне начиня, Іслам-Гірей перевернув мій фельджан на блюдце, трохи почекав, поки розтечеться гуша, тоді підняв посудину, глянув на неї і на блюдце й став вичитувати знаки, віписані кавовою гущею.

— Божі вуха з твоїх уст, великий хане! — витукнули його царедворці, та він чи й почув їх, зосереджений па своїх пророкуваннях, що зачіпали вже не тільки мене, а й його самого, відніпши мого союзника.

— Бачиш цю постать потужну в фельджапі, — поважно мовив хан. — Свідчить вона, що досягнеш величі. А що постать похила, то скакатимуть на твою велич пиці люди всіляко. Від стоп аж до карку скакатимуть, і ніяк од них не вбережешся.

¹ Ханські кухарі.

² Кисле молоко.

Я хогів підповісти їому пашою приказкою: на похиле дерево кози скачутъ, та змовчавъ. Що мені ті кози!

Хан же підняв свій фельджан, який перед тим так само перевернув пад блюдцем, мовив далі ще з більшою поважністю:

— Можеш бачити тут, яка велич моя. Вона очищена владою, отримапо у спадок, і влада ця — необмежена й незалежна. Ти ж будеш залежний од усього, і буде тобі тяжко. Тепер поглянемо на блюдця. У мене великі путі, і всі вони вільші, як вітри. В тебе теж великі путі, але так само обмежені, як і велич. Ходитимеш сушеною, водою великою і водами малими, але щоразу доведеться тобі долати перешкоди, і ще й пе зпати, чи ти їх здолаєш.

Я посміявся собі в ус па ту буцюочість. Здолаємо! Все здолаємо!

Вельми докучала нам пеймовірпа поважність, яка панувала впродовж цього безкінечного об'їдання й обшиваппя. Кривоціс іноді виривався з якоюсь зухвалою мовою, павіть терплячий Бурляй совався на своїх подушках, погникуючи й тяжко відсапуючи. Я гамував їхню нетерплячку, обіцяючи в думці, що більше не їстимемо таких обідів — пі ханських, пі султанських, пі королівських. Повернемось до козацьких сухарів та вже там і заоставимось. Ой повернемось!

А тим часом, сильні і шумні від випа ханського будучи, радісно їхали з палацу, вельми уконтентовані переговорами та ще й обдаровані щедро ханом на одпук і вклоняпя. Самому тільки мені дарунків було піднесено на три або й чотири тисячі золотих: черкеський панцир з мисюркою та карвашами¹, з модним сагайдаком, стрілами й шаблею під позолотою, двоє копей подупайських у сідлах і легкій, але вельми вишуканій черкеській зброй, виборну яичарку², парешті, каптан з доброго багатого грезету і кунтуш найкращого французького сукна, підшитий найвиборнішими сибирками³. Та й усе посольство обдаровано було сукнями⁴, мусульбасами і сап'янами. На дорогу ж від хана прислано три куфи вина, п'ять биків, 15 баранів і всіє ішшої знадоби, а також звелено доставляти до двору вірменіна, де лишав я свого сина Тимоша, готовизни по потребі, як сипові гетьманському для підтримання його честі.

¹ Рукави до панцира.

² Рушниця турецької роботи.

³ Соболі.

⁴ Верхня чоловіча одіж.

По заході сонця вдарили всі чотири гармати січові, а перепочувавши, удосвіта злову зроблено посгріл з тих гармат,— то був заклик до великої ради.

Коли ж сонце весняне розсипало по всім підпебессі своє вогнене ясиносяйне проміння, вдарено в котли на раду, але одразу й побачили, що січовий майдан затісний для козацтва і для всіх тих, хто прибув з степів, лугів і приток, тож довелося вийти з січі на велику площу крамного базару. Козацтво охоплювало плац забитим півколом — плече в плече, рука в руку, голос у голос, погляд у погляд. Зроблено стіл з перевернутих бочок, пакрітих великим килимом, на той стіл козацький старшина клала клейноди й почесні злаки, шапки, шаблі, печать, чернильницю, принесено булаву й бунчук.

Осавул поставив посеред плацу корогву козацьку з вигалтуванням срібним архангелом Михаїлом і чайкою на морі.

Отець Федір відправив короткий молебень. Тоді кошовий Дорошенко звернувся до громади, викричав мос ім'я і попросив, щоб я сказав слово козацтву. Мова моя була ще коротша за молебень отця Федора, бо вперше в діях пароду моого і його славних лицарів став перед ними чоловік, який мав привілей королівський воювати проти султана й хана кримського і водночас отримав од хана запоруку дружби й помочі у війні проти короля.

— То куди нам іти? — поспітив я. — Чи знов па море топнитися в пучилі, а чи повернути на Україну та очистити її від пана і загосподарювати в своїй хаті? Хто ми? Мужики, чернь, хлони? Але й македоняни були перше прості землероби, а з Александром завоювали півсвіту; так і римляни з пастухів постали, а прогриміли на всю історію; і турки з простого розбійництва такої обширної держави володарями стали. То чи ж пас не стачить бути великими у своїм домі!

— На Україну! — загукало козацтво.

— Додому!

— Тільки свисли, батьку, з панського війська зваримо кашу!

— Порубаємо на капусту!

— Полущимо, як квасолю!

Кошовий прокричав про вибори гетьмана для походу, та вибори вже й сталися. Полетіли догори шапки, загримівувесь простір:

— Хмельницького!

— Хмельницького волимо!

- Хай буде Хмельницький!
- Сам бог його послав нам!
- Богом даний!
- Богдан!

Кривопіс підштовхнув мене кістлявим своїм твердим плечем до помосту з бочок, я став па нього, щоб усі мене бачили. Дивився на себе збоку, але не вмів побачити як слід, тож мав вірити тому, хто опише мене, передаючи потомкам мій вид і поров: «Муж в силі віку, середнього зросту, широкоплечий, могутньої будови тіла і вирааних рис. Голову мав величезну, шкіру обвітрепу, майже спечену, очі чорні й трохи косуваті, як у татарина, а над вузькими устами ависав тонкий вус, розходячись при кінцях у дві широкі китиці. Обличчя його потужне викауvalо відвагу й гордість. Було в пім щось привабливе і відразливе водночас — поважливість гетьманська, поєднана з татарською хитрістю, доброта й дикість».

Що ж, усі ми по-своєму дики, та в кожного душа своя.

Тоді я не чув голосу, який припише мені дикість. Чув іржання коней, хріпіння вмираючих, бачив одрубані голови, порапених, що корчаться в багнощі й кричати: «Добий! Добий!» Душа людська проростає з болю. Гетьманська теж.

До мене піднесено хоругву й бунчук і поставлєю обабіч помосту. Тоді кошовий вручив мені булаву, знов ударили гармати, загриміли бубни, і тисячі горлянок ревнули: «Слава!»

Так починалася моя безмеjна влада над усіма цими людьми, над землями і водами, над усією Україпою.

«Гетьмануй над нами, а ми — твої голови до загину!» — гукали старшини, підходячи до мене і вклоняючись, а я подавав кожному руку. Тоді йшли козаки і всі ті, хто прибіг на Січ звідусюди, і кожному я тиснув руку, скріплюючи паше братство і вірність.

Я, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького славного...

Я, Богдан Хмельницький, гетьман Війська його королівської мосці Запорозького...

Я, Богдан...

15

Визначив полковників: Івана Богуна пад запорожцямп, Дашила Нечая пад голотою, Федора Вешняка — пад реєстровими, що прилучилися до пас, Івана Гашжу — пад кіппотою. Генеральним писарем називав Самійла, генеральним обоюпим Чарпоту, Демко

й Іванець стали моїми осавулами, Бурляй начальником армати, хоч і мали ми гармат лише чотири, з них одна тріснута. Криво піс міг би стати наказним гетьманом при потребі, тим часом мав бути сотником при мені. Спрійняв те з своїм звичним похмурим гумором.

— Шабля покаже,— мовив коротко.

Я зінав, що починаю з пайтяжчого: ще не пішовши на війну, розпочинав війну проти себе, наплоджував ображених, скривджених, непоцінованих. Та що мав діяти? Не були довкола мене самі ангели. Мабуть, лише отої вигантуваний на хоругві — та й годі. Не міг я сказати, щоб між добрими й повадержливими людьми не було лихих і своєвільних, надто в народі козацькім, здавна поривчім. Я вибираю тих, кому вірив. Найбільшу ж довіру викликають натури найпростіші. Вони надійні й зрозумілі. Незображенне викликає острах і зневість. Люди — зернина до зернини. Зовні мовби всі однакові, а в кожному світ окремішній. Хіба треба казати зернині, щоб вона проростала? Зігрій сонцем, покропи дощем — і проросте й при битій дорозі, і на твердім перелозі.

Чи масш очі, щоб бачити, і уші, щоб чути, і уста, щоб мовити? Дивимось очима господа-бога, слухаємо його всечуочим вухом, мовимо його вогненним словом. Тоді приходять пророки і поети — і вже ми їхні раби і довіку не скинемо з себе ярма покори і бурмотітимемо їхні слова, забувши власні, або так і не навчившись за ціле життя. Добре це чи але? Я ж не мав ні пророків, ні поетів, мав лише засіяти поле, а коли виросте і що — те дано знати лиш вашадкам. Олівина дає плід аж за десятки літ. Довго ждати, а треба. Я починаю діло для живих, а чи діждуться вони плоду? Ждатимутъ, вже й умерши, і живі кричатимуть до них, а мертві ждатимуть того крику.

Тепер я мав звернутися до всього народу свого, перш ніж вирушити з Січі. Я довго думав, як назвати те мое звертання. Поплання? Грамота? Відоозва? Декрет? Звернення? Вже існувало слово «універсал», воно охоплювало все: заклик, пристрасті, пророцтва, плачі, обітниці. Я вибрал універсалі.

Самійло сказав:

— Король теж видає універсалі.

Я відповів:

— Король або карає, або ж обіцяє милості. Я нічого не обіцяю, крім смерті.

— Тоді хто ж може пояснити, який смисл мають слова твоїх універсалів? — подивувався Самійло.— І чи вони взагалі мають якийсь смисл? Що це за слова? Навіщо вони, що вони означають?

— А що означають громові перекати? — усміхнувся я на ту його мову. Я зінав, що для Самійла миліші пошуки туманних істин про смисл життя, добро і зло, про метафізичну неприміримість божественного і демонічного в людині. Гей, пане Самійло, не там ти склався од жорстокого життя. Втікав од тих, що живуть

жорстокі, як людоїди, шукаю тих, кого оберігають япголи, а чоловік повинен оберігати себе сам, бо піхто йому не поможе в цій світі.

Приграючи собі па своїй бандурі старопольській, проєпівав я Семілові пісню перед своїм найпершим універсалом:

Лучче ми будемо по полю літати
Та собі житності доставати,
Аніж у тяжкій неволі у панів проживати:
Ей то ж то у панів слава, що Істі й пти,
Ta тільки не волен світу походити...

А вже тоді сказав списувати свій універсал зазивний:

«Зиновій-Богдан Хмельницький, гетьман славного Запорозького Війська і всієї сущої обіруч Дніпра України.

Шанобливо авідомляємо вам, усім українським жителям міст і сіл обох боків річки Дніпра, духовним і мирянам, шляхетним і посполитим, людям усякого, більшого і меншого чину, а особливо шляхетно уродзопим козакам і святим братам нашим, що мусили ми не без причин почати війну і підняти зброю на панів і старост українських паших, від яких многовременно обиди поносим, злодітельства і досади і не тільки на добрах паших (котрі зависть возбуждають), но і на тілах вольних наших насилив іреперіваем.

Пани й князі коло Вісли і за Віслою не тільки вже стягають і з'єднують численні свої війська, але й підмовляють і побуджують на нас і пана нашого милостивого, ласкавого батька найяснішого короля Владислава, і хочуть вони це зробити, щоб із силою своєю прийти в Україну нашу преславну, легко завоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання, обернути їх на порох і попіл. Так вони хочуть знищити славу нашу, завжди голосну й відому не тільки в європейській частині світу, але й в азіатських, що лежать за Чорним морем, країнах. Ми ж постаповилися в памірі пашому мужкім і безбоязним серцем та зброяю при божій помочі станути не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих державців, які мають за піщо видані нам, козакам, і взагалі всім українцям високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права і вольності.

Ми шлемо до вас цей універсал наш, закликаючи і заохочуючи вас, наших братів, усіх українців, до нас на військову прю. Краще вже й корисніше полягти нам від ворожої зброї на бойовищі за віру свою святу православну і за цілість вітчизни, ніж бути в мешканнях своїх, як невістохи, побитим. А коли помрем на війні за благочестиву віру нашу, то наша слава і лицарська відвага гучно проголоситься у всіх європейських та інших кінцях землі, а дбавні наші бог винагородить нашим бесмертям і увічнить нас страдальчими вінцями. Отож станьте за благочестя святе, за цілість вітчизни і боропіть давні права та вольності разом з нами проти цих паружників і руйпівників, як ставали за свою правду славні борці (як уже засвідчено), предки наші, руси.

Отож ми йдемо за прикладом наших давніх предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і зменшити нашу лицарську відвагу! Це все пропопуємо і подаємо на здоровий розмисел ваш, братів наших, усіх узагалі українців, і пильно й ретельно чекаємо, що ви поснішите до нас в обоза. На цьому зичимо від доброго серця, щоб дав господь-бог здоров'я і наділлив пасливим в усьому життю-буттям.

Даний в обозі нашому па Січі на третьому тижні після великої року 1648-го, квітня 21-го».

16

Аж тепер міг я парешті послати Мотроніці своє слово, сам споряджав гінців, казав, як пробратися, прокрастися, проникнути, знайти, вклонитися, вручити. Бо я — гетьман всемогутній всієї сущої обіруч Дніпра землі української!

«Єдине душі й серця кохання, всі на сім світі втіхи, пайпрекрасніша Мотрононько!

Живе золото в крові пробуджує твоє ім'я, і вже скоро кипує золото до твоїх ніг. Я розбудив демонів нищення і пускаю їх на всіх державців і старосток — хай пощадають у димах і ревищах наших пожеж, хай стануть попелом розвіяни, хай сдаваби златоголови їхні подеруть терни, хай перли й самоцвіти втонуть у топилах степових, а персні їхні надягнуть хай мертві.

Жди мене в Чигирині. Я вже йду і прийду. Ніхто не сміє зацепити тебе, бо я — гетьман, і рука моя стає твоїм втечищем, бо гнів мій знайде твоїх кривдників і па небі, гнів і страшна помста.

Жди.

Мотрононько!»

Хто б'ється за чужу долю, хоче долі й для себе. Чи я жив лиши для землі своєї і ніколи для себе? Хто б так зміг? Ще не пародився чоловік, що ів би чужим ротом і за якого б хтось спав, любив, дихав.

Вела мене образа і пристрасті? Згода. Та хіба лише самого? А коли скласти докупи всі наші образи й наші пристрасті? Чи вмістяться вони між землею і небом і чи не зметуть усе, що їм стане на заваді, мов буря всесвіття? Мені дано до рук ту бурю, мов богові-громовержцеві. Страшна була моя влада над цими людьми, які не визнавали піякої сили над собою, жили, як звірі, безпритульні, надголодь, неміті, та водпочас володіли доскопалістю й впікінченістю звірів, їхньою силою, спритом, певибагливістю

і пекельною надприродною витривалістю. Тому й той, хто ставав їхнім повелителем, перевинував усі людські виміри, підймаючись до неосяжності тиранства. Я тиран? Але найгірший тиран лішний правління безликостей, де не зостається павітъ людиної, яка могла б спітати, що ж відбувається. Сила неміпуче викликає силу супротивну, так само як безсила породжує тож тільки безсила. Щодня, щохвилини ми вбиваємо людей. Словом, учником, поглядом, подихом, думкою, пам'ятю, браком памірів, алою волею і безвільям, упертістю й поблажливістю, твердістю й пікченістю, розумом і дурощами. Існує тисячі способів убивати людей, щадго в непомітності іспування, вже не кажучи про ті часи, коли перевертається світ. Я ж мав тепер перевернути світ і зробити це цією людських життів. Досі міг розпоряджатися лише своїм життям, тепер дістав владу над тисячами. Як же міг посыкати їх па смерть? «Діти!» — сказав я їм. «Батьку!» — відповіли вопи і пішли вмирати, але не за мене, а за себе самих. Справедливість належала тільки їм і смерть так само.

Самійло записав тоді про мене: «Поглядав він на той час усебіч численними очима розуму свого, як хитрий ловець, і тримав свої караули на милю і навіть далі від обозу».

Моїми очима були очі всього пароду моого, тож бачив я все, піщо не могло приховатися від моого погляду. Переді мною стояли одверті всі шляхи України, тоді як городи й села українські, пишаючись незаглузданою волею свою, яку я розбудив у них, не то панам своїм, а як панському собаці дороги не вказували. Коронні гетьманн тирлувалися між Черкасами й Корсунем, лякалися вглибитися в мовчазні степи, а самі підігрівали себе п'яними похвалиннями, що для забуткованого плебесу пе варто висилати навіть війська, досить кількох сотень охочих, щоб пов'язати бунтівників, взяти їх у луки та привести до пана Потоцького на розправу. Так і послав коронний гетьман пісм корогов драгунських і чотири козацькі квартяні корогви з їх ротмістрами під началом свого сина Стефана і комісара козацького Шемберка — «ловити» Хмеля. Пішли вопи по першій паші полем па Кодак, а по Дніпру пущено три полки реєстрових з полковниками Кричевським, Вадовським і Гурським та осавулами військовими Барабашем і Карайовичем Ілляшем. Обидва війська мали щоденно засоситися, але забули про це одрау. Гетьманський сип з Шемберком посувалися черепашою стуною, помалу й без поспіху, наче бажали подовжити в цьому світі своє іспування. З Крилова вопи пішли не узбережжям Дніпра, порізаним ярами й укритим лісами, а заверпули у відкрите поле, бо мали значний обоз і гармати. Йшли, часто зупилюючись, прогаювались на попасах і тішились тодішньою присмокою для людського серця весняною прохолодою. Барабаш ж із Кричевським дніпрові бистрини прудко і якпайшвидше несли допизу.

Тим часом коронний гетьман Потоцький і польський гетьман Калиновський, гризучись між собою, як собаки, з трьома тисячами

війська і величезними тяжарами супули слідом, а то ставали, та знов гралиси, та бенкетували й дівкарювали.

Я прийшов із Січі, щоб прихопити кожне військо поодинчо і розбити його, а тоді взятися й за обох гетьманів.

Вже за місяць до цього Тугай-бей з Карабч-муразою й ногайцями переправилися коло Кизи-Кермепа й тепер попасали копей на Базавлуку. Орда була лиха, пічого й дивитися. Коли поїхав я до Тугай-бая, він не став і збирати розпорощених по балках своїх нужденіших воїнів, обідраних, голодних, без шабель і луків, а самими тільки маслаками кінськими замість справжньої зброй.

— Скільки маєш війська? — спитав я його.

— Не менше як дві тисячі, — похвалився Тугай-бей.

— Але, мабуть, і не більше?

— Може, й не більше, — хитро примружилося мураа.

Сказати правду, то мого війська так само було не більше двох тисяч, хоч і не менше, зате духом своїм змагатися могло з будь-ким.

Козаки в числі хоч пезначнім, граючи на коломийках, б'ючи в бубни, йшли із знаками наці полковниками — під бунчуком і під білими хоругвами, з піками, у зухвалах магерках і видрових кабардинках¹. Наді мною теж везено бунчук гетьманський, хоч булави за поясом я не мав, слушно розмірковуючи, що не перемоги до булави, а булава до перемоги додається.

Козацька пісня лупала над весняними степами:

Гей, сорок тисяч війська ще й чотири,
Гей, витіздили козаченьки з України.
Гей, воїни пасідали на могилі,
Гей, викресали вогнику, закурили.
Гей, викресали вогнику, закурили,
Гей, розпустили цужар по долині.
Гей, попалили діточки слов'яні...
Гей, що котрій старшенькі, полетіли,
Гей, а котрій меченькі, погоріли...

Ох, горітимуть і меченькі й більшенькі, мабуть, бо смерть не вибирає. З грішним і праведним буде смертью битий — може між сухого і сире горіти... Ще я валявся, ще ждав поступок від Потоцького, тому й прямував до свого Чигирина, не мірячись тим часом далі. Дорога до Тисъмину йде Чорним шляхом, на Саксагань, повз верхів'я Жовтої Води, і Княжі Байраки, і відкритим полем; я пішов по ній, маючи по праву руку ногайців Тугай-бая, для роз'їздів по ярах і лісах від Дніпра, щоб Барабаш не висадився і не вдарив несподівано мені в крило. Кривоніс пускав наперед вивідників, які вистежували кожен посув Шемберка й мо-

¹ Магерками звалися угорські шапки, запроваджені королем Стефаном Баторієм. Шапка з пером — магерка зухвала. Кабардинкою звалися козацька шапка з дніпрового звіра водяного, найчастіше з видри.

лодішого Потоцького, і тепер вже знати, що перехоплю їх на Жовтій Воді. Я йшов назустріч своїй першій великій битві. Може, й останній, хто ж то віддав!

Військо тільки йде охоте і весело па ворога, але битви чи й прагне колп-пебудь. Як і рветися до чогось, то хіба що до захисту, коли вже беруть його за горло, або ж до грабуїку, здобичі, прimitивного насичення й спочипку. Бо кожен хоче жити, а битва — це неминуча смерть для когось. Полководці ж мріють тільки про битви, бо без цього мовби вмирає їм щось у душі і вони самі поволі вмирають навіть тілом. Полководець — творець і пророк. Як той, що складає пісні й думи, як живописець, який має святых на іконах і парсупах, як співець, що голосом своїм піднімає душі, як пророк, що словом веде на подвиг цілі народи. Та віп і вище за всіх, бо вони можуть творити лише під ослоновою його потужної руки, бо лише він знає, що пророки перемагають тільки тоді, коли обросні. Так влаштовано світ, і піхто не може уникнути своєї долі, навіть сам бог.

Я ще не мав слави, вороги вважали мене просто дрібним бултівником і свавільником, світ не чув моє імені, але мені вони вже розалунювало тисячуосто, вже гриміло в мені передчуття великих авіяг, бо став я й не над військом, а над цілим народом, а народ нездоланий, бо хіба ж не доводить цього орда? Що таке орда? Це весь народ, коли навіть маленький, будучи абітій у єдиний кулак, він трощить усе довкруж і немає йому випу.

Я відчував у собі силу пеміряні і дух безмежний. Невгадність мислі, неперебачуваність, песподіваність — і для ворогів, і для друзів, і для самого себе. Думки висікаються, як іскри кресалом, і розрізають простір, як вогнепі кулі, — куди яка полетить? Ніхто не знає. Але в тобі живе могутня воля, яка все те спрямовує. Іноді мені самому ставало страшно від своєї всемогутності, здавалося, ніби сидить у тобі висока сила і веде не знати куди, в які краї, на які небеса.

Де буде битва, я ще не знати. Ішов павстріч шляхетському війську безстрашно, але й обачливо. Знав, як похваляється молодий Потоцький, що не мечем і збросю, а батогами зможе притлузити бултівників, але я на цю зневагу мав відповісти повагою до ворога. Що більше такої поваги, то тяжче їм буде з пами змагатися. Не ми їх кликали сюди — йшли самі. Не ми їх ловили — вони хотіли обклести нас, як загапу дичину. Тому й намірився я вибрати вигідне місце й там ждати Потоцького і Шемберка. Коли б вони навіть промінули мене, то однаково б мали верпнутися, щоб знайти, бо для цього ж послані були коронним гетьманом.

Я став ждати шляхетське військо па Жовтих Водах, знаючи, що їм ніяк не помінуть цих місць, вельми зручних при поході: тут була вода для людей і копей, ліс для вогнищ, саме тут пролягав найкоротший шлях на Січ, і хто ходив по п'ому бодай раз, то знати, що на Жовтих Водах можна зупинятися на день і на

кілька для перепочинку, бо урочище підносилося над степом, пануючи над довколишньою місцевістю і забезпечуючи від несподіваних нападів. Жовті Води в тому місці розходилися на дві вітки, творячи між річкою Жовтою і Очеретяною балкою великий клипець, зарослий лісом, що звался у козаків суперником Чорного лісу. З трьох сторін клинець захищався болотами й балками, повиними весняних вод, і відкритий був лише з півночі, звідки й мали підійти панські корогви. В цьому прикритку коло лівого берега Жовтих Вод я звелів ставити табір, обсипавши його з чотирьох боків земляними валами. Ходив серед козаків з своїми полковниками й сотниками, сам брав лопату, помагав сипати землю, бо теж пароджений для отакого риття в землі, бо й звано нас землеробами, кротами, черв'яками земляними, зневажаючи всіляко й насміхаючись. А ми й не ображалися і не зважали на панські кіпини, бо знали, що земля — то для нас хліб, скарб, достатки і всяка Фортuna, земля була нашим захистом і пашою зброяю, і козак воював стільки ж мушкетом, як мотикою та лопатою, він мав ці обидва інструменти на однім держаку, завсіди прив'язані до пояса, а пими він багато вмів, багато міг, багато доказував, сипав землю, робив укріплення, хитрі пастки для кінноти серед безмежних рівнин свого степу; гробовища, стаповища, городища, могили, шанці, вали, сторожові могили — скільки того земляного сипання по всій Україні! І все те обкипіло кров'ю козацькою, облилося потом пегербованого люду нашого.

Ми вивели вали за одну ніч, ще й прикрили їх травою і гіллям, так що наш табір зливався із зеленим світом довколишнім до цілковитої непомітності. Козацький священик отець Федір, що був невідлучно зі мною, хвалив козацьку роботу: «Добре, дітки, добре, добре і гараад. Нечиста сила втікає від зеленого, тому бог і покрив землю зеленими травами та лісами. В темряві ж зеленого не видно, і тоді запаповують довкруж дияволи. Чи ж нам брати їх собі в спільнинки? Земля є свята, хоч би потоптали її всі війська світу, хоч би сплюндрували найлютіші наїздці й грабіжники, хоч би палили найпекельніші вогні. Земля свята і вічно оповлюватиметься!».

— А чого вода каламутна, отче? — питали козаки.

— А чого ж вона каламутна? Хто вважає, що від глини, то воно й так, а ще від запамен ворожих. Падає від них тінь, і вода каламутніє. І душі каламутніють. Отож, бережіться, дітки. Як сказав апостол, духа не угарайте.

Потоцький ішов наосліп. Я й далі держав козаків на вістях і знав про кожне поступення ворожого війська. Ми спокійно сиділи в свою ховину, а папи, не маючи й у гадці, що жде їх засідка, прийшли до правого берега Жовтих Вод і стали переправлятися до нас на лівий берег.

Козаки мої сиділи тишком та пішком, як святі, лиш переморгувалися та посміювалися в вуса, і так би ми й дочекалися, поки все папство впаде в наш капкан, але чорти припесли під самий

паш вал якогось драгуна німецького справляти велику нужду. Поки той драгун припорошивався до місця та шукав затишку, козацтво ще й пічого. А як став розстібати свої піменецькі плодри¹, па валу засичали гнівні шепоти:

- Чи ти ба!
- Вопо ще нам під ніс тут смердітиме!
- Принесло свое стерво аж сюди!
- Вояло б уже перед панством!
- Наверне тут купу, ще перечепиша, як на панів бігтимеш!
- Ану ж, Грицьку, сипни йому з мушкета попід гузно!
- Стривай, то ж не німець, а наш козак!
- Чечель з реєстрових! Тільки плодри на нім та кабат² піменецькі!

- Ач, морду наїв па панських харчах!
- Ну, то дзумкни його стрілою!
- А куди цілити?

Хтось із сотників устиг стримати козаків, та, видати, до того Чечеля долинули перемовляння на валу, він глянув пильніше на дивно погорблену землю, мерещій підсмикнув свої плодри і, заходячись у мовчазному крикові, помчав до переправи.

Там зчинився дикий тумулт³, військо стало мерещій завертати назад, клятий той реєстровець віпсував нам увесь празник, за сідку нашу викрито дочасно, і я мав тільки дивитися, як пташки виприсають з перевісів, розіпнутих для них у степових пущах.

Для мушкетового вогню вони були задалеко, гармат, як сказано вже, я мав надто мало, отож довелося трохи полоскотати вельможне панство з гаківниць та для страху пустити кілька ядер у ту колотнечу, що зчинилася на переправі, бо вже з першими вистрілами козацьких гаківниць там завиравало, закипіло, зателесувалося, ті, хто встиг переправитися, кинулися тепер назад, зіштовхувалися з тими, хто борсався в грузькій воді, сильніші топтали слабших, коні налітали на людей, вози загрузали, перекидалися, лайки, стогони, прокляття залунали над ройовиськом, а тут ще додали свого голосу й козаки. Підіймали гук аж під небеса, обсидали й ганьбили страшними лайками, прокляттями, сороміцькими й поганими словами синів шляхетських, жовнірів, невдалих регіментаріїв, обох гетьманів і самого короля їхнього.

Недолугий регіментар, старостка ніжинський Стефан Потоцький ще й зривався до приступу під козацький табір, але розважливий Шемберк утримав його від явної смерті, продовживши йому ще на два тижні нікчемне життя. Шемберк мерещій звелів вертатися всім на правий берег і там ошанцювався: збив вози чотирикутником, повів поперед себе на верству довкола вал, поставив на п'ому гармати і примусив робити укріплення в тabori.

¹ Штани.

² Верхня одіж.

³ Тут: паніка.

Коли стемпіло, ми теж переправилися на правий берег, до ранку оточили польський табір шапцем, підвели гармати й гаківниці, але вранці тяжка панцирна кіннота шляхетська вдарила на наш передній шапець і вибила звідти козаків. Це був полк Нечая, не звичний до таких штурмів, тож я велів їм одступити до лісу, а тим часом полк Бешняка вдарив на кінну їзду з крила і загнав її назад до польського табору.

Потоцький і Шемберк мали вже побачити, що впіймалися самі, хоч і вирушили на лови Хмельницького. Наші шанці проходили попід лісом, який щоразу давав козакам притулок і захист, до того ж вивели ми їх вище, ніж шляхта свої, і тепер могли бачити у ворожому таборі навіть собаку пана Шемберка. Позаду польського табору була заболочена річечка Зелена — не відступили і не втечеш. Вийшло, що невдалі регіментарі самі себе замкнули в цьому просторі і тепер мали покірливо ждати, коли ж козацтво потрощить їх дощенту. Тим часом не мали нічого іншого, як зміцювати свій табір. Рили землю цілий день і цілу ніч, мали між собою чи не половину ресурсів з нашого люду, тож було кому копати й сипати, і коли наступного дня нечайці спробували виїхати до шляхетського табору, то не пробилися й до передніх шанців, — так багато встигли за ніч наші супротивники.

Вони вибудували укріплення свої довгастим колом, розімкненим на південь до наших окопів. Цей вихід захищено серпастими шанцями, внутрішнім боком своїм оберненими до поля. Всіх тих шанців було шість, по три з кожного боку виїзних воріт. Вони йшли рівнобіжно, творячи чотири ряди укріплень, окрім того, було ще шість шанців, обернених відкритими дугами до середини табору, вони творили мовби вулицю, що йшла від поля до головних окопів, по три з кожного боку, один за одним банкетами. Один шапець з колодязем у кінці вулиці замикав ворота. Могло видатися, що укріплення неприступне і його тяжке колесо розчавить будь-яку силу. Мабуть, Шемберк доволі слушно розмірковував собі, що я притман кинуся здобувати табір, і гарячі голови справді штовхали мене на це, та я не рвався до шляхетських шанців. Збирав раду, питав: хто хоче перший порватися, кому кортить? Жоден в моїх полковників і сотників не хотів першим мовити, бо, як люди прості, а хитрі, боялися вискочити з дурощами, які викличуть сміх, і на все життя тоді отримаєш запущальне прізвисько. А чи ж я сам, досвідчений воїн, старий чоловік, міг допустити, щоб мене переміг жовтодзьобик Потоцький, посланий своїм батьком здобувати слави на смертях наших? Я казав спокійно: «Хай пані телесуються».

З шляхетського обозу палили гармати, але ядра майже не долітали до наших шанців, і за кілька днів убито тільки одну шапку, яка паслася на полі між нашими таборами. Регіментарі, не зпаючи моєї сили, не зважувалися виходити в поле, не випускали й драгунів, що були, власне, нашими людьми, тільки перевдягненими в піменецькі строї. Але жменька папирлої їзди, яку мали при собі,

щодня вилітала проти нас і в страшній тупотпляві рвалася то на один, то на другий козацький шапець. Це було видовисько знамените. Важкі копі, прикриті латами, на них схожі на дияволів вершники з крилами пад плечима, так що й татарський аркан супроти них безсилій, і всі в сталевих панцирах непробивних, а поверх панцирів у кожного — білі смертні сорочки. Мчать — і ніяка сила не може їх зупинити. Я казав козакам: «Пустіть їх, роаступіться! Це сама смерть і вікторія. Розступайтесь і вклоняйтесь цій великій мужності народу лицарського!»

І козаки розбігалися увсебіч, хіпнота проскакувала в порожнечі, нічого не здобувши, тяжко повертала назад, щоб наступного дня знов скакати на козацький табір і знов вдарятися в порожнечу.

Іноді охочі з козаків залягали на полі у викопаних долках, затаювалися там, лоскотали піляхетських коней списами в підчерев'я, а коли вершник летів разом з конем па землю, то лоскотали й вершника, хоч і знали, що за таке молодецтво колись розточче їхсталева лава гусарська.

Такі смертні іграшки тривали день, і два, і тиждень. Чи можна забожеволіти від видовища крові? Не божеволіють навіть ті, хто її розливав. На жаль, не божеволіють. Щодня перед нашими очима вмирали люди, і то найліпші, бо ж умирали добровільно, попереду нас не ждало нічого, крім смертей ще більших, та водночас ще ніколи не закипало життя, як тепер.

Вже пролинула перша весняна гроза над простором, і перший гром ударив над пагорбами й падолами, степ здіймався до сонця буйними травами, повнився пташиним співом і клекотом, кажани літали в темряві безшелесні, як душі грішилків, черепахи великі, як почви, грілися на піщаних горбах коло боліт, гади, прокинувшись од зимової сплячки, шелестіли в травах, заповзали в намети, грілися під теплими козацькими боками, лелеки летіли на Україну й перепочивали в зелених нетрях довкола нас, а спокійною цікавістю приглядаючись до людського румовища, а ми сміялися й кричали до них, як діти малі: «Лелеко, лелеко, до осені далеко!» Вовки й лисиці збегалися з усього степу, чуючи дух крові, але не відважувалися наблизитися до Жовтих Вод, налякани кипінням пічних кострищ в обох таборах, надто в козацькому, де я звелів кожному палити по п'ять вогнищ одразу, щоб налякати ще більше Потоцького й Шемберка.

Я зінав, що вони чекають помочі від головного війська, тому щодня слав гінців до Тугай-бея, щоб підійшов із своєю ордою, яка самим виглядом своїм змусила б шляхту капітулювати. Не битися — лиш палякати, і вже й цього задосить. Однак хитрий мураа десь ховався по далских балках розлогих, послав мені якусь сотню вершників, більше не давав, вічкував, вистежував, остерігався прогадати і завчасу приєднатися не до того, хто переможе. Власне, я сам гаразд відав, що пе мені загрібати жар чужими руками, що піхто пе здобуде пам волі, піхто пе подолає ворогів.

Знав я й те, що Дніпром пливуть у байдаках реєстрові, які виїдуть на берег біля Кодака і підуть у степ шукати кварцяне військо.

Ворога пайзручіше бити поодинці. Тому, замкнувшись в пастку Потоцького й Шемберка, я послав уазовик Дніпра кінноту Ганжі, яка мала зустріти реєстровців і схилити їх на наш бік хочби це було важко. Мало хто зідав про цей мій намір павіть у моєму таборі. Потоцький і Шемберк і в гадці не мали, тому спокійно сиділи за своїми редутами, ждучи підпомоги, і знову ж таки й не для себе, а щоб без зброї, самими лиши батогами поскоромити оте, як казали воли, «українське гультяйство», що зібралося в цих степах.

Не було мені тоді легко. Був я гетьманом без перемог, пе відзначився ще вічим, навіть орда, яку так щедро пообіцяв на Січі, пе з'являлася перед паші очі, і піхто й не міг достоту потвердити: була вона чи й не була? Довкола мене став володарювати шепіт, а тоді залягла загроозлива мовчанка. Треба було будь-що зламати цю страшну тишу, розбити її, наповнити голосами коли й не надії, то бодай голосами роздумів, сперечань, пепокори, бо в тиші й пепорушності очікування — смерть і загибель усіх найліпших намірів і моя власна загибель.

Щодня в своєму простому, далекому від гетьманських розкошів наметі збирав я раду, питав: як ліпше, що маємо робити? Гарячі голови знали одне: бити, бити, бити! В українців завжди було надто багато гарячих голів, а тут, біля мене, здавалося, зібралися воли чи й не з усієї землі. Не хотіли чути ніяких слів перестороги, не мали терпіння ждати, рвалися до биятики, вірили в свою силу й звитяжність і не хотіли нічого більше знати. У кого попереду життя, а в кого смерть, — це їх пе обходило. Бо смерть у всіх, це доля, неміцність і приреченість, а життя — в битвах, і що може бути прекрасніше?

Я ще пе почувався справжнім гетьманом, мудрим і справедливим храпителем правди, тимчасовість тяжіла наді мною, рівність з усіма давала й силу однакову, але пе таку, що підняла б мене від усіма до неосяжності й неприступності. Я вмовляв, переконував, може благав павіть, плакав і слівів ночами в самотипі й розпуці безсиля, однак твердо стояв, не піддавався гарячим головам і розхристапим душам, відаючи напевно, що навіть один необачний вчинок занапастить усю шашу справу. Чи ж я міг допустити? Мав стати греблею, перепоною, лягти вперед дороги, власним тілом загатити всі божевільні джерела людської снаги й заваяття.

— Підождемо вістей од Ганжі, — вспокоював я своїх полковників.

— Ти й Ганжу відіслав, аби вкоротити пам руки, — мовив Нечай своїм тяжким, упертим голосом.

— Скажи йому, Кривоносе, — просив я Максима.

— А що казати?

- Тримаєш па вістях увесь степ, скажи всім, що там і як.
Кривоніс не хотів ставати пі на чию стороноу:
— Казати можна все, а можна обйтися й без слів.
— Не моя правда! — темно пасідав па меце Нечай.— Доки
сидітимемо в цім степу? Вдарити па панів і влизати їх, як лизень!
— Вже ти бив — то й що? — питав я.
— І молот пе за одним замахом залізо сплющуве.
— Не хочу, щоб паш люд теж сплющувався.
— А цю ж ти хочеш, гетьмане?
— Гетьманів не питаютъ, а ждуть їхнього слова.
— То яке ж твое слово, гетьмане?

Я не мав слова. Я ждав. Чого? Звідки? Від кого? На що сподіався, чого чекав?

Молодий Потоцький з Шемберком мали надію на гетьманів короцких з військом, які могли колись прийти. А я? Коли б і хотів хто бігти до мене, то пе знат, де шукати. Відтоді, як вийшов я з Січі, згинули про мене всі вісті, пікто пе знат, де я і що, де шукати мене і чи слід шукати, тепер тільки я сам міг подати про себе голос, і як же подати? Тільки звітягою.

Щупле своє військо я ще поменшив, потай пославши Ганжу з його верхівцями пошад Дліпром стрічати байдаки з реестровими козаками. Не для биятики — бо й що може вдіяти кілька сот кінноти супроти трьох полків реестрових? — а щоб умовити наймане козацтво, якому однаково ж король пе платить оп скільки років, пе пливти до Кодака, а вийти па берег, побити своїх старшин і прилучитися до повсталого козацтва і до його гетьмана Хмельницького. З Ганжею послав я свого осавула Демка, звелівши йому твердо не допускати полковника пі до яких биятик, а всіляко спихати на перемови, бо зпав: немає людипи на світі, яка змогла б вистояти в перемовах перед Гапжею. Власне, він сам того пе відав і щоразу притьмом рвався до самоборства, чп то піший, чи кінний, сразу ставав на герць і завжди перемагав, але вважав, що перемагає завдяки силі й сприту, насправді ж усе було інакше. Ну, так, був дужий, верткий, вмілый у володінні білою зброяю, в малому його тілі було зібрано так багато сили, що стачило б її, може, на цілу сотню людей, та справжня сила його була не в міцних руках, не в широких плечах, не в пестомості й залізній витривалості (бо й скільки таких людей довкола!), а в його очах. Хто зпа, які боги лішили Ганижу й споряджали його, пускаючи в паш світ непростий, але зробили вони так, що до його сухорялої, міцної, як корінь, статури, до чорного, як кіпська грива, волосся і чорних, як ціч, брів дали очі неймовірної синеви, і коли цей чоловік дивився на тебе, то забував ти сам себе, відчуття було, щоби немає в тобі ні кісток, ні тіла, і вже й тебе самого немає, а є тільки рабське безвіділля і бажання сповнювати всі веління цього чоловіка з несамовито сипіми очима. Такий чоловік мав би пересувати гори, примушувати ріки текти павспак, чорполіси — веленіти взимку, а влітку скидати в себе все листя.

І ось доля послала такого чоловіка полковником до мене, і він, перед якимувесь світ став би па коліпа,— коли стрічав погляд гетьмана Хмельницького, то опускав очі. Я любив Гапжу за його несамовиті сині очі і за чаклунський погляд, тому й послав його шукати реєстровиків і спробувати привести їх до мене під Жовті Води. Чи ж приведе? Чи поможуть йому Джелалій, Топига й Кривуля, чи здолають Барабаша, Ілляша Караймовича і інших прихвостів?

Була ще надія на моого союзника, примхливого і невловимого Тугай-бєя — хоч і невелику орду привів, та коли степом кожен одвукопъ, видовище (надто здалеку) було вражаюче. Щодня славя гіцців до Тугай-бєя, просив з'явитися з ордою своєю перед шляхетські очі, вже й не битися, а тільки показатися, полякати, але хитрий мурза охоче й щедро клявся, що він брат мій до могили, а сам вистоював збоку, вичікував, чия буде зверху, не наближався до наших таборів, а коли й присилав свого вояцтва до мене, то не більше сотні, яка лиш майоріла чорним видивом на видно-колі і вмить щезала в степу, та й того стачало, щоб тримати панство в шорах, а мое козацтво знай примовляло: «Та й хитрий же наш пан гетьман, тільки сам бог знає, що Хмельницький думас-гадає».

Козаки й далі палили по кілька вогнищ кожен, темрява кипіла полум'ям, ночі наповнювалися тупотом татарських коней, жах летів над степом, ось такої ночі ударити на шляхетський табір і покінчити за одним замахом з усією Іхньою силою, а тоді кинутися навпереди реєстровикам та побити їх, не випускаючи на берег з байдаків, а опісля вже взятися й за коронних гетьманів. Все так і все не так. Не міг я розпочинати війну супроти народу власного, бо рано чи пізно був би розбитий і знищений. Мав виловити всі заблукані душі, поставити їх під свою хоругву, запалити своїм вогнем, вдихнути в них свій дух, вкласти в їхні уста своє слово — і хай кожен вважає, що все те — його власне.

Але кому про це розкажеш? Тож і здавалося багатьом, що задовгостою при Жовтих Водах, що втратив меткість розуму, не знаю, що діяти. Заціплення пайшло на мене, вагапня розідають душу.

Там, під Жовтими Водами, я до кінця збагнув тягар влади. Мав у руках владу необмежену, жорстоку, майже нелюдську, а сам зоставався людиною і оточений був такими, як і сам. Повинен був поєднати велике і мале, а вже бачив, що ніколи пе зможе воно поєднатися і вічно ворогуватиме між собою. Всі свої вчинки я усправедливував вищими цілями, але що простому чоловікові до вищих цілей, коли він хоче жити в своїй природній малості.

Я вже відчував свою перемогу тут, у степах широких, бачив її в хвилі гострих прозрінь, коли находило на мене щось, піби ясновидіння. Звідки воно в чоловіка і як з'являється? Треба пережити грозову ніч страшну в безнадійній самотині, коли світ кінчається, гине в дикій пітьмі, а тут удар блискавиці — і розколює-

ться віп білим воглем, вузьким, як жіпочий волос, як надія па бога,— і в тій миттєвості відкривається тобі видиме й невидиме, майбуття подає тобі голос, пові світи чарують своєю далекою красою.

Чи ж треба дивуватися, що я завчасу передчув те травневе передвечір'я, коли передні байдаки з реестровими увійшли в Кам'яний Затон і пристали до берега в тім місці, де маячило кілька вершників. Вершників було замало, щоб налякати реестровиків, до того ж полковники та осавули щодня ждали вістей од молодого Потоцького, і оті вершники якраз і могли принести такі бажані звістки. Три байдаки зашихувалися носами в пісок, козаки вискачували на землю, йшли навприсядки, розминаючи затерпі ноги й спини. Навприсядки ж наблизилися до переднього верхівця, та так і скам'яніли всі. Сидів на чорнім коні, сам чорний і лихий, але очі мав такі нестерпно сині, що горіли вони вогнем уже й не людським чи небесним, а мовби пекельним, і голос у нього теж мовби з потойбічного світу — приглухлий, але безмежно далеко чутний, зумисне насмішкуватий, з якоюсь диявольською захрипістю.

— Гей, ви, запроданці, певістохи, гніздюхи мерзені! — твердо вимовляючи кожне слово, громів вершник. — За скільки ж продали народ свій і бога свого? Та й чи вельми розжилися за ті юдині срібліяники? Кажуть, що й платити вам уже перестали? Ні пани, ні король і в гадці того не мають. Скільки залеглої плати вам уже назбиралося? Всю Річ Посполиту можна б купити! А ви все ллєте кров християнську та все ходите під ярмом полковницьким? Тепер ще й проти батька Хмеля пішли? Хто кликав? Куди йде? Не бачите своєї погибелі?

Хтось із тих, що трималися позаду і не піддалися ще несамовитим чарам Ганжиних очей, гукнув без поваги:

— А ти ж хто за один? Чого розпащекувався?

— Ти! — посунув на нього копем Ганжа. — Хто ти є, вікчений виплодку? А я — Ганжа, полковник гетьмана Хмельницького! Досить з тебе! І посланий до вас од самого гетьмана з словом милостивим і закличним, щоб покідали своїх полковників к чортівій матері в воду на добру прохолоду, а самі прилучалися до народу свого. Бо де Хмель славний — там і народ наш вкраїнський!

— Де ж той Хмель ваш? — почувся ще чийсь голос недовірливий. — Покажи його нам, тоді й говоритимем.

— А тобі мало, що я перед тобою? —тихо поспітав Ганжа. — Хочеш мене роздивитися пильніше? То підхой ближче, не бійсь, я не кусаюся! Ну ж бо! То як, козаки, чисі ви матері діти? Може, згадаєте? А то мої хлоці підпоможуть. Весь Кам'яний Затон обложений моїми верхівцями, гармати дивляться на всі ваші байдаки, а за горбами орда ховається, жде мого свисту. То що — битись чи миритись? Приймаєте вас під свою руку гетьман Хмельницький, то йдіть під ту руку, а я поведу.

— Раду! — закричали козаки.

— Чорну раду!

— На берег усім!

Поставлено хоругву в тім місці, де стояв Ганжа з своїми вершниками, байдаки один за одним врізалися в береговий пісок, реєстровики вискакували на сушу, бігли до гурту, від старшин заневажливо відмахувалися, деяких звичасем запорозьким уже й втишено навіки: піску за пазуху та в воду. Полковників, паставлених од шляхти, побито одразу, не зачеплено тільки Кричевського, бо знали, що визволяв він Хмельницького з темниці. Пан Барабаш після доброго обіду спав на свою байдаку, і коли прочумався, то не міг гаразд збагнути, що діється. Гукав джуру — не міг догукатися, зброю шукав — не знаходив, навіть паса на товстому череві свою не мав. Став лаятися, гrimати на козаків, та тут хтось стукнув його веслом, а ще кілька набігло, підважили товсту Барабашеву тушу, перевалили за облавок — тільки булькнуло.

А вже чорна рада йшла, як хвиля на морі, голоси летіли до неба, а за ними шапки, а тоді знову гамір тисячоголосий і дружний, мов у одну горлянку:

— Джелалія гетьманом!

— Топигу!

— Кривулю!

— Джелалія! Джелалія!

Ганжа й не заважав обирати ще одного гетьмана. Знав: гетьмануватиме до Жовтих Вод, а там влада його скінчиться, як кінчастесь річка, впадаючи в море. Так і обрано було реєстровиками Джелалія наказним гетьманом, а осавулом йому Кривулю. Я ще не знав, що діялося в Кам'яному Затоні, але передчуття підказало мені вже за кілька днів до того домовитися з Тугай-бесем, щоб дав він підзаводних своїх коней перекинути миттю всіх реєстровиків до моого табору, Ганжа знав про цю умову, тож на ранок після чорної ради, після цілонічної колотінечі й безмірної радості серед реєстровиків, несподівано зродилася перед нами орда, але не ворожа й здобичлива, як завжди, а мирна і дружня, та ще помічна. Піше козацтво ставало бодай на час короткий кінним лицарством, знято було з байдаків дванадцять гармат водяних, легких таких, що й пара коней вільно везла їх, забрабо весь вогневий припас і всю знадобу, байдаки чи потоплено, чи пущено вниз по Дніпру на втіху комендантові Кодака пану Гроаздацькому, а нова сила несподівано вглибилась у степи, прямуючи до Жовтих Вод.

І чи то знов надприродна сила підійняла мене, чи то вістуни Кривоносові, хоч як там було, зібрали полковників і старшину свою, виїхав я пазустріч реєстровим, став на степовій могилі, і кінь під мною був такий самий, як тоді, коли втікав я на Січ від Конецпольського,— з одного боку білий, з другого чорний, і чорніло шляхті від того видовища в очах і темпо ставало в душах.

Реєстровикам не треба було й казати, хто то стойть па високій могилі степовій. Скочувалися з копей (бо незвично справжньому

козацтву терти кінські боки, більше вірило ногам власним, якими твердо стояло на рідкій землі), шикувалися в свої сотні, кидали шашки догори, палили з мушкетів, гукали:

- Слава Хмельницькому!
- Слава гетьманові!
- Слава Україні!

Я сказав їм:

— Браття-товариші! Приймасмо вас до себе, хочемо, щоб пішли разом з нами за волю й честь народу нашого. Чи ж підете?

- Підемо, батьку!
- Як один!
- Всі підемо!

Шикувалися твердим строєм сотні, під своїх хоругви й бунчуками, дані ще королями, йшли мовби військо королівське, прямували на шляхетський табір, заходячи з північної сторони, так вібі шукали проходу між валами, аж шляхетство обманулося і висипало на вали, щоб повітати підмогу, так вчасно прислану. Тоді реестрові, не зупиняючись, випустили наперед себе всі гармати і вдарили дружно з гармат і мушкетів по панству, і хоч шкоди великої й не завдали, бо стріляли здалеку, але переполох у таборі Потоцького зчишився страшний і відчай наповнив багато сердець.

Тепер уже я не гаявся. Не був тим повільним гетьманом, якому Нечай дорікав за перішучість. Спитати б оце Нечая, спитати інших: куди рвалися, чом так нетерпеливіились? То я мав би лєтіти до Чигирина як вітер, бо думав про нього вдень і вночі: в час тяжкого сидіння на Бучках, коли неміті, голодні, упосліджені зимували зimu свої розпуки і надії, думав і в отому поході через бездорогі степи, і в смердючій татарській кошарі, і в ханському палаці, дивлячись на гаремну Соколину вежу, бо хіба ж не в такій вежі десь замкнено мою голубку? Скрізь думав тяжко і безнадійно про Мотропку, готов усе покинути, від усього відмовитися, позабутись павіть власної суті, стати самим духом ліпп і з вітрами степовими полинути до Чигирина, ввірватися в осоружну оселю старостки пікчемного і бодай обвіяти лагіддю милесличко з сірими очима під темпими бровами. Та стримував свою розшаліле серце, гамував, приборкував, як дикого беркута, і ждав своїй години, своєї величині. Шкода говорити. Велич — у вмінні стримуватися там, де вже ніяк не можеш стриматися, і ніхто не помітить її в тобі, ніхто не підкаже, доки не помітиш сам.

Я наступив собі на серце, але витерпів. Билися об мене гнівливі хвилі нетерплячки — я вистояв. Реестровики могли вдарити на Галжу — і тоді навіть хитрий Тугай-бей покинув би мене серед степу самогоного. Старий Потоцький з Калиновським за ці два тижні могли б уже прийти на поміч своєму оточеному війську — і тоді не заставалося б у мене ніяких надій. Та все сталося так, як я хотів і зінав. Бо моя земля, і парод мій довкола, і все мало сприяти тільки мені, а не моїм ворогам. Коронний гетьман за два

тижні так і не довідався, що сталося з його передовим загоном. Про бунт реєстровиків його сповістив комендант Кодака Гроаздайський уже тоді, як під Жовтими Водами все було скіпчепо. Гроаздайський послав до Потоцького трьох гіців з коротким листом, а на словах велів переказати, що вниз по Дніпру мимо Кодака пливуть порожні байдаки. То що то за знак? Чи його милість гетьман коронний послав ті байдаки Хмелеві, щоб той вирушав на сутлана, а чи залога кодацька має їх переймати та лаштуватися звідси, поки жива та тепла?

Гетьмани, поволі посугаючись з обтяжливим обозом слідом за молодим Потоцьким, були вже на той час за Чигирином, але, почувиши про бунт реєстровиків і лякаючись бунту в себе за спиною, мершій відступили назад на Черкаси і далі на Корсунь. Були як у мішку. Нічого не бачили, нічого не відали. Бо чужа земля довкола.

Я починав війну на своїй землі і вірив, що це принесе мені перемоги. Ще починав я свою війну рукою оборонною. Не вибирав розalogих рівнин і класичних полів битових, одразу вподобав місце незвичайне — глухий кут між водами та болотами, а довкола балки степові та байраки. Цим заскочив певдалих регіментарів шляхетських аж так, що й вони самі теж обкопалися в цьому місці, яке для мене обіцяло звитягу, а для них погибель. Я твердо знов, що всі битви, які доведеться мені вести хоч і до кінця життя, — треба нав'язувати ворогові там, де він ніколи їх не сподівається. То води, то болота, то рови, то горби та яри, вічні перепони, перешкоди, так ніби й сама земля здіблювалася перед ворогами.

Під Жовтими Водами я замкнув Потоцького з Шемберком так, що вони не могли відступити без бою, однак і битися кінно не мали змоги, бо місце було нерівне, тяжке для коней, до того ж козаки за два тижні ще й перекопали все довкола так, що й сам чорт ноги зламав би.

Вночі Джелалій підвів реєстровиків під самі вали шляхетського табору. Присунулися печутно й непомічено, без голосу, без брязку, без звуку. Вдарити мали вдосвіта, щоб не побити своїх, вриватися в передні шанці, захопити шанець з колодязем і тримати його, щоб одрізати панство від води. Гармат у діло не брали, бо в тісняві вони тільки заважали б. На Тугай-бей надії не було й далі, тому я звелів Ганжі з вершниками вдавати орду па такій відстані, щоб недобрали в табору, хто воло й що. Запорожці йшли слідом за реєстровиками, не даючи шляхті спам'ятатися. Ще я виставив з боків Нечасвих лучників, бо самопал гарна річ, а лук ще ліпша.

Як стало сіріти, лучники без зайвого шелесту прибрали стороною на валах, та хіба ж при такому ройовиську людському всіх прибереш? В таборі шляхетському чи й спали після того, як умікнули їм з-під самого носа реєстровиків, та й стереглися там доволі пильно, бо ж не всі такі жовтороті, як піжинський старостка

Потоцький,— багато там воїнів досвідчених і витривалих, могли б позмагатися в досвідченості й хитрощах будь з ким.

Тож при першому хріпінні недобitoї сторожі, від першого крику тривожного вмить скинувся весь польський табір, і на моїх козаків, що мовчки дерлися па вал, вдарено з такою страшною силою, таким вогнем густим, що й земля під ними загорілася, але сила патралла на силу, вогонь на вогонь, завзяття па завзяття, запеклість па запеклість, до того ж ми паступали, а ворог оборонявся, хоч і не любив того заняття, не вмів, надто ж — не хотів марудитися.

З чигиринською сотнею я сам прискочив помагати Джелалісві. Нечайівці з діким гуком і галалайками мовби татарським зпетимили оборонців, всі мої полковники, осавули й сотники билися па валах поруч з козаками, відступати нам не було ні охоти, ні потреби, коли з середиці шляхетського тaborу вдарила па нас лава панцирної іди, то й вона зламалася об козацькі піки, розсипалася, втратила свою грізну силу і вимушена була відступати. А тут реєстровики з шляхетського обозу, скориставшися з погрому гусарів, мерщій запрягли вози і виїхали до нас, надто що передні шанці вже були в руках Джелалія.

Шемберк ще сподівався помочі від коронних гетьманів, тож не кинувся відбивати і втрачені шанці, а мерщій став сипати нові, перегороджуючи, власне, свій табір.

— Вдаримо на папів, поки пе обсипалися, гетьмане? — прискалив око Джелалій.

— Хай обсипаються. Тепер уже не ми вдарятимемо, а вони хай вириваються. Ми ж і так поклали стількох товаришів своїх. Мертві вимагають пошапування.

Без шапки, в простому темному жупані, пішов я між тих, хто поліг у нашій першій великій битві. Лежали хто як біг, хто як бився, хто як перемагав, і жоден не лежав як мертвий. Згадалося мені, як ішов отак колись полем нашої поразки на Сулі — лежали там самі вбиті. Тут пе було вбитих — тільки переможці. І не були неприродно великі, як там, на Сулі, але не були й непомітно малими, як ото казав колись Ювенал: мовляв, смерть одна тільки знає, які малі тіла людські. Ні, вони були такі самі, як і всі ми, живі, так само дивилися на небо, одкривали груди вітрові, а уста — дощам і росам, так само прислухалися, скільки накують їм років зозулі, а як не їм, то дорогим їхнім людям, народові їхньому, землі їхній. Гей, браття мое полегле та невмирущі! Сумують за вами і степ, і зозулі, і вовки, і вітри, сумуємо й ми всі і хочемо влаштувати вам похорон козацький та й влаштуємо ж!

Козаки ходили між полеглих, відзначали товаришів, промовляли до знайомих і незнайомих:

— Не журіться: бач, серед якого гарного степу лежатимете!

— І заснули вічним сном не на голій землі, а па подушках з ворожих тіл.

— Лежите, як герой, а панство валяється, як гнилі дерева.

— Оце ж і висловідати не мали кому, бо всі попи порозбігалися.

— У гетьмана, кажуть, є піп!

— А що їм піп? Хай сповідаються або милосердному богу, або землі-матері, або Чорному морю та Дніпрові-батькові, або й старій людині.

— Торохпемо над вами з гармат, заграємо в суренки, а хармаркати зайвими і пе дамо вікому!

— Ось пе мели дурниць, бо ж оп сам пан гетьман!

— Де? То ж простий козак!

— Перед мертвими всі прості...

Я схиляв голову, запай схиляв голову свою важку:

Буде й нашим лихом, як зозуля кувала;
Що вона кувала, проміж свялих чувала;
Що вона кувала, тому й бути-стати.
Як стануть біси правих і неправих еднати,
Душі забирати, у пекло докупи складати.

Ой пе дамо наших полеглих у пекло, а шукатимемо для них козацького раю, хоч і день, і тиждень, і роки цілі, а шукатимем.

Однак па ранок наступного дня папство, чи то відчаявшись до краю, чи то заохочене нашим спокоєм, посунуло з-за своїх шанців, ударило з усіх гармат кулями вогнистими, а з неба, мовби в поміч шляхті, загриміла гроза і алива впала така, що замочило й порох і глоти, вже не лунало юодного стрілу, тільки громи били над нами та блискавиці сипали вогнем, нам же довелося заганити папів до їхнього притулку шаблями та піками, і була то нелегка робота, хоч і славна для козацтва.

Нікого там не було, крім живих і мертвих, і доблесть людська промовляла повним голосом, і навіть сама історія безсило заламувала руки перед цими лицарями, та знов з'являється чоловік, який пише, що Потоцький не побив Хмельницького під Жовтими Водами тільки тому, що вдарила страшна злива, мушкети й гармати замокли і не стріляли, шум дощу глушив команди, і козаки покористалися з цього і зчирили різанину. Так піби дощ мочив тільки шляхетський порох, а до козацького не діставав! Та й що той порох, що ті мушкети та гармати для жовтодзьобика Потоцького? Ішов же подавити бунт Хмельницького, і не мечем, не зброяю, а батогами! Тепер і алива не завадила йому побачити, що не був то вже Хмельницький знедолений, скривдженій, втікаючий па Січ, але гетьман, мститель кривди не тільки власної, а й усього народу свого. Гей, папове історіографи, дієписці, справо-здавці, лукаві свідки, зрадливі душі, нещирі уми! То й пе Хмельницький бився під Жовтими Водами, а сама Доля народу українського. Що ж то були за люди досі? Нетяги, перекотишоле, бездомність і безпритульність одвічна, бо звідти орда, а звідси шляхта. Та ось з'єдналися для великого і стали народом в один день, в одну ніч, в одну мить історії. Не в королівських щуплих реєст-

риках, не в молитві і слюзах, павіть пе в піспях своїх розлогих пароджуvalася нація, а в оту горобину ніч па Жовтих Водах, коли блискавиці розпанахували небо, зойки заглушали громи небесні, а води змішувалися з кров'ю і ставали самою кров'ю. Не була то якась визначена година, а тільки невловима грань між минулим і майбутнім, щось пролинуло пад пами, мов зітхання чи спів вічності, і тоді ми відчули, хто ми і павіщо, а я відчув себе Богданом. Я, Богдан. Повстали можуть змовники, розпочати визвольну війну здатен тільки народ. Люди з'єднуються в народ для бессмертя, тоді знов роходяться кожен по своїх закутках, щоб жити і вмирати. Але бессмертними можна стати лише маючи доволі мерців і кладовищ у своїй землі. Кладовища історії. Поглянули б на них всі оті лукаві справоздавці оком коли й не прихильним, то бодай неупередженим. Народ створюється іноді і за одну ніч, в одній битві, а просторікують потім про нього цілі віки! Шкода говорити!

Кривава та субота на Жовтих Водах стала мовби відомощенням за мій Суботів, хоч про те я не думав тоді. В один день і в одну ніч народився народ і його муж державний, а державний муж не повинен перейматися надмірно власними думками — за нього думає саме життя.

У неділю вранці ми вже запали, що перемогли. Від грози лишилися хіба що рівчаки, попроорювані дощовими потоками, та полеглі трави, а небо сміялося сонцем і бездонною блакиттю, радість лилася на козаків з високості, козаки гримали з самопалів, співали пісень, у кобзі грали, колесом качалися і всячини виказували.

У шляхетському таборі все мовби вимерло. Не видно навіть пса, об якого Шемберк почами грів свої подагричні ноги. Тоді тонко заграла суремка і на шанець передній вийшло троє жовнірів з шапками, піднятими високо на списках,— знак для переговорів. Я звелів пропустити жовнірів і провести їх до моого намету, а сам зібрав старшину та полковників. Жовніри прийшли, з гідністю вклонилися мені й старшинам і сказали, що просить вислухати їх в ім'я їхніх регіментарів. Усі троє були воїни, видали, досвідчені, рубані-перерубані, не мали ні позаду, ні попереду пічного, окрім битв та суперечок, ждала їх тільки смерть почесна, до таких людей слід ставитися з шапоборою, тож я, не бажаючи завдати їм образи, сказав:

— Цішуємо ваше благородство, доблесні воїни, однак переговори можемо вести або ж з самими регіментарями, або з вельможним панством, яким, знаю, напхано увесь ваш табір. А щоб панство занадто не лякалося, то й ми пошлемо павзамін двох своїх славних старшин,— так і спробуємо дійти до згоди, а не лити далі безвилу кров. Тепер, коли ви тут, то бачите, що легко могли б розчавити вас без сліду, не давши виприснути жодній живій душі, але не хочемо того робити, бо ми не заріяки, а лицарі і вміємо трактувати належно свого ворога. Ви досвідчені воїни, тож

бачили, що обоз мій уже переправився на цей бік і поставлений довкола вашого табору — тепер зайди й муха не вилетить. А ще ж орда в мене під рукою, хоч я й не пускав її в діло, не маючи на те потреби.

Жовніри вклонилися і пішли до свого табору. Потоцький і слухати не хотів про переговори, він і тих жовнірів присилає не просити, а вимагати дати йому вільну дорогу до відступу, та до свідченний Шемберк добре бачив, що тут уже про гонори треба забути, і сам уявився за переговори. Знов прислав незнатного ротмістра з двома гусарами, адже я не став їх і приймати, відправивши до Кривоноса, начальника усіх розвідників і вістунів. Кривоніс вразив посланців кармазинами, багатим паметом, велетенськими килимами, складовою зашдобою, меткими пахоликами, що бігали, як шалені, знай погукуючи: «Як звелено, пане старший!» Для невтасмничених і не знати було, де тут справжній гетьман — чи отої Хмельницький, в убогім наметі й простій одежі, чи цей роззолочений примоплечий Кривоніс з вогнисливими очима.

— Виходить, так, — різким своїм голосом прокричав до посланців пан Максим, — ми вам стрижене, а ви нам — шмалене! Скільки ж будемо волеводитися з вашими регіментарями? Ось вам строк до полуудня — та й уже! Хай присилають двох вельможних закладників, як сказано було нашим гетьманом, а до вас хоч і я сам піду, виявивши свого сотника Крису!

І показав на Крису, зодяненого ще в розкішніті атласи, ніж кармазини пана Кривоноса. Довго терплися мої побратими поміж пляхтою, щоб знати, чим найшвидше можна дійти їй до серця.

Я не хотів пускати Кривоноса до Потоцького. Попросив Самійла, щоб той послав його до мене. Всадив обох коло себе за стіл, обійняв Максима за маслакувате плече.

— Був моїми очима, Максиме. Чи хочеш, щоб був тебе осліппув?

— Ще далі небачимо, гетьмане! — засміявся Кривоніс. — Вже як я доберуся до панства, то щось там визирюю.

— А що там визирювати? І так видне, що зім'яли б їх в одній жмені. Але не будемо кровожерами. Дав я слово — і дотримаю. Тебе ж не хотів туди пускати. Не вірю пляхті. Скільки вже вона ламала слово.

— Мое діло піти, а твое — вберегти мені життя, гетьмане, — ширстко мовив Кривоніс. — Не вбережеш мое, то, виходить, і нічного б не зберіг, а життя кожному дорого.

— Для кожного — так. А для гетьмана і життя має ціну неподіякову. Негоже так мовити, а доводиться. Ти падто цінний чоловік, аби ризикувати твою головою.

— А може, я шукаю смерті? — засміявся Кривоніс.

Казав уже мені це при морських виправах. Наосліп кидався завжди в самі лабети смерті, але виходив неушкоджений. Справді мав позад себе чоловік щось страшне, коли за ніщо вважав життя.

власне, та хіба про це розпитаєш? У козаків про мипуле не питали нікого й ніколи. Хоче — сам розповість. Не хоче — все поросло травою, важить тільки лицарство, завзяття і чесність перед товариством, перед богом і землею рідною.

— Смерті чи й слід шукати — сама нас знайде,— сказав я, аби сказати, бо й сам не вірив цим словам.

— А ще: на кому ж шляхта побачить так кармазини, як не на мені? — збиваючи мене з похмурих думок, вигукнув Максим.— Звикли, що козак округлий та гожий, мов линок, а ось я кострубатий та маслакуватий, як розіпну жупан на своєму маслачці, мов хоругву, то лиш погляне пан — і вже душа в п'ятах!

— Говориш, мов у давони давопиш, а все ж прошу тебе, Максиме, будь обачним.

— Слово, гетьмане!

Ми обійнялися, поцілувалися, на тім і кінець розмові. Коли Самійло, провівши Кривоноса, повернувся до намету, я нагримав на нього:

— Чому мовчав?

— А що мав казати?

— Поміг би мені вмовляти.

— Треба було кликати отця Федора для вмовлянь. А я — тільки записую все.

— Що твій атрамент, коли смерть пише кров'ю!

— Іноді атрамент міцніший і за саму кров, гетьмане.

Надвечір ми обмінялися закладниками. На вузькому проміжку між двох шанців зійшлися дві мальовничі групи воїнів — з нашого боку Кривоніс і Криса з кількома підпомічниками вістовими, з шляхетського — суддя військовий Стефан Чарнецький і полковник Сапіга, з роду литовських магнатів. Сапіга, здається, й по-польськи не вмів до ладу, тож треба було з ним спілкуватися латиною, зате пан Чарнецький, маючи маestності на Чернігівщині, вмів і по-українськи, хоч і кривився від нашої мови, як од кислиць.

Та я не вельми й докучав великородному панству свою мовою і своїми домаганнями, а звелів запросити їх до намету, де вже був заготовлений стіл з добрими напоями і закусками, хоч і не пішними, зате поживними, так що навіть кислий Чарнецький не стримався:

— Багато живеш, пане Хмельницький!

— Живемо — як воюємо,— відмовив я.

Сапіга мовчки напав очима по непоказній обставі мого намету, простому столу, струганих лавках дерев'яних, полив'яному посуду, тоді поглянув і на мене, але не зачепився оком ні на чому, бо не було на мені дорогоого одягу, коштовної зброй, простий собі козак, ніякий не гетьман. Та я й так відав, що гетьманом пани не назовуть мене, хоч буду весь у золоті, тож павмисно дратував їх свою буденністю. Чарнецький знов не стримався, аби не вкользнути:

— Звичай ваш пібіто заборошає в поході вживати міцні трунки?

— Не піби, пане Чарнецький, а на горло: що в горло ввіллеш — горлом і поплатишся!

— То як же це? — показав він на столи з кафрами та суплями.

— А то вже не наше.

— Чи є ж?

— Панське, прошу пана полковника. Як шляхетський обоз переїхав до нас, то й привіз усю панську знадобу. Богневого припасу чи й була там дещоця, а вже питва всякого — хоч залийся!

— То здрайці! — звикнув Чарнецький.

Я засміявся.

— Гей, пане Чарнецький, облиш свої гніви. То поштові люди, коли подбалі завчасу, щоб не дерло тобі в горлі, як опинишся в мене в гостях.

— Які ми гості? Ми — закладники мілітарії! — крикнув Чарнецький.

— У моїм наметі — гості. Тож прошу до столу, панове, та вип'ємо за здоров'я його мосці короля Речі Посполитої Владислава, який завсідги був прихильний до козаків і під хоругвою якого ми виступаємо.

— Хай би пан Хмельницький не чіпав королівської корогви, — подав голос Сапіга.

— То панство вип'є за здоров'я його величності короля? — поспітав я.

Довелося пити, ковтаючи образу і гпіви. Тоді я припив за здоров'я Чарнєцького й Сапіги, за кожного зосібна, коли ж Чарнєцький, подивований тим, чом я не веду мови про те, що Ім найдужче болить, спробував порватися до переговорів, я завернув на своє, запросивши їх випити за здоров'я канцлера Оссолінського, мужа мудрого й справедливого. Чарнєцький аж рота розтулив кипути якусь зневагу на запевніженого польськими магнатами Оссолінського, та вчасно згадав, що тут сидить магнат літовський, і мовчки вихилив чарку, ще й докинув:

— Замалі чарки в пана, запорожці ж з коряків цілих п'ять.

— А то для того, що маємо сьогодні пити за багатьох людей знатних, — пояснив я, — може, ще й до самого папи римського доп'ємося.

— Пап же схизмат!

— То й що? Хіба гідності залежать од віри? Я звик дінувати їх павіль у ворогів. Так само, як за волю пароду свого б'юся під королівськими хоругвами.

— Хай би пан не чіпав тих хоругвів!

— Чом же? Мені ще й мало тих, що маю. Тепер хочу, щоб і панове регіментарі віддали мені всі королівські хоругви.

— Ніколи! — тунінув ногою Чарнєцький. — Довіку пан того не одержить!

— Тоді папству теж доведеться сидіти тут довіку,— спокійно сказав я.— То що, вип'ємо, щоб дома пе журилися?

— Які ще умови ставить пам пан? — нетерпеливився Чарнецький.

— Ще не чув ваших.

— Ми вимагасмо розступитися всій вашій сваволі, всьому цьому гультьяйству, щоб ми вільно пройшли назад до Крилова!

— Вимагання скіпчилися, пане-добродію, хай папство забуде про вимагання і домагання. Тепер усе переінакшилося. Козаки он сміються: «Скачи, враже, як Хмель скаже». Ось давайте лішне вип'ємо, та хай папство спочине, а завтра я вже й скажу все, що треба.

— Хіба пан уже пе сказав про хоругви? — подивувався Сапіга.

— Хоругви — то лиш знак вашої поразки.

— Припинення! — гукнув Чарнецький.

— Браво, пане полковнику! Слово знайдено. Справді: поразки і припинення. Та чи ж я примушував панство так уперто йти павстріч своїй поразці й припиненню? А вже коли прийшли і дійшли, то треба дати палежні докази. Найпереконливіші докази — мертві воїни. Але я пе хочу лити кров. Бо воїни завжди невинні, а їх примушують розплачуватися за чужі гріхи. Не хочу такої плати.

— Що ж пан хоче? — поспітав Чарнецький.

— Трохи сказав уже, ще скажу завтра, а тепер хай панство спочине.

— Ми не склепимо повік,— повільно мовив Сапіга.

— Шкодую, але пічим не можу зарадити. Коли вже казати по щирості, то козаки й обрали мене гетьманом, щоб зганяв сон з панських повік. Добраніч панству!..

Вдосвіта зчинилася в таборі дика веремія, тупотіли коні, били постріли, галас, свист, так піби паскочила орда. Я лежав па попонах одягнений, пе спав, лише придрімував, та однаково стривожився немало і загукав па своїх осавулів, але не догукався нікого і, лихий, як чорт, ухопивши лук, вибіг з намету. І груди в груди зіткнувся з Кривоносом, якого за поля притримували Демко й Іванець, видпо пе пускаючи до гетьмана.

— Максим? — пе повірив я власним очам.— Де ваявся?

— Та бачу, що не спиш, гетьмане, а й ми з Крисою не спали. Така пудьга обсліла. Никали, никали по табору панському, а тоді я й кажу: давай, кажу, пане Крисо, підемо провідаємо нашого пана гетьмана, а то віп тривожиться вельми. Ну, то ваяли там з собою декого, та закіль шляхта пробуркалась, то ми вже й тут.

— Кого ж привів?

— Драгунів триста чи там скільки іх було.

— Міг, бачу, йувесь табір панський заодно перекапустити?

— Ти ж пе велів. Не міг я ламати гетьманське слово.

— Чи вже так допильновуєш моого слова?

— Хіба ві! А цих привів, бо всі паші. Як то сказапо: natione Roxolani, religione Graeci, habitu Germani¹.

Хто був сей загадковий чоловік? Одні звали його моїм земляком, козаком з Вільшани, що змалку вихований у всіх родах морської служби, був па пайважчих місцях Геллеспонту й Середземного моря, знайомий з океаном і всякими ворогами. Ще інші виводять його з острозьких шляхтичів, а за якийсь, мовляв, злочин підданій інфамії, тому ховався то серед купців, то між козаками. Ще в інших — він уже простий коваль а підданіх пана Немирича, задушевного друга Адама Киселя, а хтось вигадав, ніби Кривоніс зовсім не паш чоловік, а шотландський полковник Макс Кемпбелл, привезений двадцять літ тому паном Степаном Немиричем з війни у Європі. Немирич, мовляв, познайомив того Кемпбелла з українською шляхтянкою Ганною Вовк, з якою той і одружився, приживши з нею синів Юрія і Романа та доньку. Панна Вовк одержала в Заславському повіті три села — Пузирки, Федорівку і Рублянку, а що там було ще село Перебийноси, то пан Кемпбелл став зватися від назви того села Перебийносом, або Кривоносом, бо мав носа таки справді видатного і добряче погорбленого, як кроква на хаті.

Що тільки можна вигадати про чоловіка, коли він заліс комусь за шкуру сала! Та хай ламають голови вчені мужі, а нам з Максимом було не до вченості в ті часи, хоч і могли, коли треба, завернути латиною і перед панством, і перед своїм козацтвом.

— Вважай, що сам зібрав собі полк,— сказав я Кривоносу.— Бери свою сотню вістунів та цих кількаста і будеш полковником переднього нашого полку, бо ще ж маємо йти на коронних гетьманів.

— А цей чирик на рівнім місці? — показав Кривоніс на шляхетський табір.

— Як вискочив, так і щезне. Покличемо ось панів закладників та виставимо їм наші умови. Бо вчера я сказав їм тільки про королівські хоругви.

— Та ми там трохи схопили,— усміхнувся Кривоніс.

— А нам хай оддадуть усі. Та й не просто кинуть, а піднесуть з гонорами. А ще хай видадуть усю армату і складуть зброю, а тоді пішо хай собі чимчикують.

— Оде так! — вдарив себе об колі Кривоніс.— Це лішче, піж пошаткувати панство на локшину! Принизити їх, як принижували нас віки цілі! Хай побачать, де бидло, а де лицарі! Бидло панське, мухошлюї, дівкарі!

Я урвав цей невичерпний потік, моргнувши Кривоносу, що вже наближаються панове закладники.

— А, ясповельможні словолови! — по-своєму привітав їх Максим, та вони чи й почули його слова, так спантеличила їх поява тут Кривоноса.

¹ Народу руського, віри грецької, а одягом — німці.

— Пан? — поспітав Чарнецький, мовби не вірячи власним очам.

— Та вже ж пе дух святий! — одповів Кривоніс.

— Але чому пан тут?

— Чому я тут, коли й ви тут? — засміявся Максим.— Пан гетьман усе скаже пишному папству. І я б сказав, та негоже при гетьмані. Чолом!

Він уклонився, щоб іти, але я затримав його і сказав осавулам кликати всіх полковників для переговорів.

І ось тут підждано прибув з пищим кінним почтом мій союзник, друг і брат, хранитель священного порога Кримського ханства, мурза Ор-капу Тугай-бей. Два тижні, відтоді як я став на Жовтих Водах, не показувався хитрий мурза на очі, никав з своєю маленькою ордою по степових балках, вичікував і винюхував, на всі мої заклики з'єднати сили та вдарити по шляхті не відгукувався, поміг, власне, тільки один раз, давши коней перекинуті реестрових від Кам'яного Затону, а тепер, коли запахло здобиччю, негайно приливув, так ніби напохав близьке дуванення¹ або впізирив своїм гострим оком з-за степових могил. Була в цьому велика пересторога для мене на прийдешність, але що я міг? Не вибирав собі союзника — брав того, якого мав під рукою, власне, найнужденішого, бо, поки ми не виказали перед світом своєї сили, світ нас не зауважував, не хотів знати про наше існування або ж трактував як приступних і дешевих найманців для своїх кривавих забав.

— О великий гетьмане хороброго народу козацького, який дивує сушу і море і володарює на ріках, у лугах і степах, вітаю тебе з сяйвою перемогою, рівпої якій ще не бачило ні сонце, ні місяць, ні вся небесна твердь, що пад нею простерта рука аллаха всемогутнього, хай буде вічним її могуття...

Тугай-бей низав слова без ніякої думки, просто чіпляв їх одне до одного, сплітив у химерпу, паморочливу сіть, ткав словесну павутину, в яку мали конче впійматися всі дрібні уми, марнославні й обмежені люди, пихаті самолюби, пікчеми, малецькі деспоти й нездари. Я не уривав його мови. Прикрив очі тяжкими повіками, вдавав, ніби слухаю водночас і самого Тугай-бяя, і татарського бута, який тлумачив слова свого муразі, вишукуючи в нашій мові таке саме пишнослів'я, яким захлипався храпитель Ор-капу, мій союзник. Слова ці мали справити враження не так на моїх полковників, як на Чарнецького і Сагігу. Хай знають, що кримське красномовство відчині дарується не тільки їхнім коропним гетьманам і його королівській мосці, але й гетьманові запорізькому, а знаючи це, хай звикають до поступливості.

Однак сподівання мої виявилися марпими. Вельможні папи витримали безкінечне словоливство Тугай-бяя, досить байдуже споглядали на дарунки, які метали мені до ніг нукари мого

¹ Паювання здобичі.

названого брата, коли ж я перейшов до діла і павав свої умови, па яких згоджувався відпустити шляхту, і Чарнецький, і Сапіга в один голос закричали:

— Що пан собі думас, пан Хмельницький! Річ Посполита ні перед ким зброї не складала!

— Вам і не доведеться складати її перед кимось,— спокійно мовив я їм,— бо тільки перед самими собою. Адже ми теж членки Речі Посполитої, хоч вона й не хоче цього помічати. Вперто зветься Річ Посполита обойга пародів, себто пароду польського і літovського, українського ж пароду мовби й немає, віл тільки для визиску та кректання. Мовляв, двох сорок за хвіст чоловік водпochas ще може спіймати, а вже трьох пе втримає. Аж ось тепер є ще й народ третій! І домагається свого права. Коли б папство поглянуло пильніше, то побачило б ще й четвертий народ — білоруський, який так само хоче промовити до світу і ще промовити! Втікають до мене, щоб битися тут, а згодом битимуться за волю і в своїй землі. Ми пережили часи рабства й скарг, тепер б'ємося. Складіть зброю і йдіть спокійно додому. Ніхто вас пе зачепить. До пас же зі збросю пе рватися!

— Як пан сміє так мовити! — закричав Чарнецький.— Щоб перед цим гультайством квіт пароду польського схиляв голову?

— Не будемо про народ, пане зацний,— тяжко поглянув я на п'яного.— Бо й ви хотіли побити мене руками моого ж таки народу, та й серед моого війська палічти можна чимало тих, хто вчора ще вважав себе поляком, а хто ще й сьогодні пим є, і ще й не знати, хто з них більше поляк — вони чи пан полковник, який припускається слів пестосовиних, забувши, де віл, і що, і хто перед пим. Я пе з наперу витнутий чоловічок, пане Чарнецький! І хоч сказав уже досить тут, під Жовтими Водами, та далеко не все, що маю сказати. Панству ж радив би слухати обіуш. А тепер — школа говорити!

Послано до Потоцького й Шемберка. Ті відмовили в моїх домаганнях, як і Чарнецький з Сапігою. Мовби па сміх, вигнали зі свого табору всіх драгунських копей, бо ж однаково драгуни втекли з Кривоносом. Та ми бачили, що то тільки панський говор, бо в таборі вже пе заставалося й жмені паші і вже третій день відрізана була шляхта від води. Пили з калюж, що лишилися після дощу, тоді копали мокру глину і смоктали її, щоб бодай трохи погамувати спрагу. Я ще раз послав до регіментарів їхніх же полонених, повторивши свою вимогу.

Зпову пудили мені світом Чарнецький і Сапіга, і знов я припинав за їхнє здоров'я, а їм шматок до рота пе ліз, на світ божий дивитися не хотілося. Чарнецький уперто виторгував для шляхти зброю.

— Можемо покласти хоругви і здати армату, але ж зброю як можна! В цих степах чоловік без зброї однаково що голий серед вовків.

— Ніхто не кликав панство в ці степи,— терпляче пояснював я велиможним.

— Але ж пан Хмельницький лицар,— певміло лестив мені Чарнецький, а сам був кислій, як сирівець.— Чи ж може він допустити, щоб лицарство польське було обдерте павіть од білої зброї? Це зброя, якою предки наші тисячі літ боропили своєї вольності.

— Поки боронили своєї вольності, були справді лицарями, а стали зазіхати па вольності чужі — як тепер вас назвати? Дрібними грабіжниками? А грабіжникові не слід давати й ножа до рук. Та вже гаразд. Залишимо вам білу зброю, можете брати і вози, які засталися в таборі, але копей всіх видати!

— І що — шляхтичі уродзені мають котити вози, як бидло? — підсکочив Чарнецький.

— Хай не котять.

— Але ж тут переходу на тиждень, і потрібен провіант для війська,— запішов нарешті відтуліну для своєї латини Сапіга.

— Хай песьуть харчі в торбах, як козаки,— порадив я.

— А коли доведеться оборонятися? — не вгавав Чарнецький.— Без возів серед степу пе збудуєш табору, коли налетить орда. Чи пан Хмельницький забезпечить пас од орди?

— Ви воюєте зі мною, я веду переговори з вами. Орди тут не було.

— Але вона присутня!

— Цілком можливо. І навіть педалеко. Як токажеться: без тaborу годі, а з табором є річки-тічки...

— Пан Хмельницький зінає, хто пан є? — пе приховуючи певністі, сказав Чарнецький.— Пан є лев і лис, орел і замій в одній особі.

— Гараазд, хоч лева й орла в мені призвав пан полковник,— сказав я йому теж без падмірної любові.— Та й то тільки тому, що панство в ликах сидить. А так мені й лиса та змія пошкодовано б. Та дарма! Взантра зранку козаки мої забирають армати, хоругви і вогнепальну зброю — і панство вільне собі гуляти. Ще хай панство запам'ятас, що пе вимагаю присяг, як колись од пас вимагали ваші коропні гетьманни, рубаючи голови козацькі: «На се присягаємо, піднісши руки до неба, і на вічну і несмертельну пам'ятку як тої кари папої, так і милосердя, пад нами показаного».

(Так я проміяв Чарнецького па армату й клейподи, щоб через кільканадцять років він вдерся до Суботова і розкидав мої кістки. А може, то й пе мої кістки були в Іллінській церкві суботівській, по яких топтався шляхетський чобіт? Шкода говорити завчасу. Як то сказало у Вергілія: «exoriare aliquis nostris et ossis ultor» — «пехай з кісток наших зродиться прийдешній месник»).

Двох людей пайдовіреніших мав коло себе. Одного для мислі, другого — для чипу. Першого, Самійла, не мав чим до часу

травожкти, другого, Демка Лисовця, ще звечора став ладпати на Чигирин. Дав йому чигиринську сотню козаків, сказав:

— Коли й сидить там ще якась шляхта, вибити з замку, Чаплинського тримати в тій самій цюпі, де тримав мене між злодіїв. Пані Раїну і доцьку її Мотропу, псевдо-Чаплинську, попроси перейти в мою сотницьку хату, поможи влаштуватися. Дітей моїх забери від добрих людей сам. Прибуду слідом за вами. Пані Мотропі з попілануванням вручив лист мій гетьманський.

Дав йому зносіць з гетьманськими печатями червоними. Ще один мій лист без відповіді. Може, останній?

«Зпадо і звабо моя! Мотрононько!

Три речі перевіряються в ділі: мужність у бою, смирення в гніві, любов у пужді. Я перевірив усе те кров'ю власною і своїх побратимів. Зазпав пужди, якої ще не бачив світ. Земля, і небо, і душа моя роздерти були па лахміття, і хто ж міг зашти з них золоті ризи для твоєї неуявленої молодої краси? Слова гризуть мое серце. Доволі слів — я йду за ними слідом. Як сказано: хочеш дикого олепя вловити, та далеко в пущу зайшов. Я повертаюся з пущі і пустоші душі. Виціловую кожну мить і кожну п'ядь, яка наближає до тебе, вібавлюючи мене з теперішнього фрасунку¹. Ох, усе тепер у мене інше. Диспозиція інша, фортуна інша, а серце — чи ж інше?

Осавул Демко — мій повірений. Він викаже тобі всю належну папу. Жди мене, як гетьманська жопа.

Твій неутішний Богдан».

17

Серед страшних глузів, свистів, лайок і звущань козацьких виповзала шляхта з свого табору в похід ганьби й приниження. Гідність можна зберегти навіть у поразці, і печать гідності лежала на лицах старих довговусих воїнів польських, які виграли безліч битв за своє тяжке життя, може, відступали ще з-під Цепори і громили сultanske військо під Хотином, боронили вітчизну не чужими руками, а власними грудьми, і в ці степи пішли не з власної хіті, а з обов'язку свого жовнірського і тепер відступали після поразки з похиленими головами і з сльозами на очах, хоч були то люди тверді і вміли стримати стогони навіть при пай-

¹ Смутку.

тяжчих ранах. Ми б радо прийняли таких воїнів, бо хіба ж поміж козацтва мало було шляхтичів і хлонів мазурських та підгалльських, але старі жовніри зберігали вірність хоругвам, під якими стояли впродовж свого життя і під якими ладні були й померти, але не зрадити.

Зате панство заслужило свою ганьбу цілковито. Той буцімто геройчний дух, яким воно так пишалося, викликався й підтримувався в панстві хіба що замерливістю та захланністю. На війну вони йшли, ніби на прогуллянку, сподіваючись, що битиметься за них хтось інший, тягли за собою всі свої скарби, коштовне вбрання, дорогий посуд, килими, хутра, багато хто їхав у мальованіх колясках, у ппіших каретах, проповідував аж з Мазовіша або з Підгалля служок, всіляко збиткуючись над ними, не дбаючи про їхню людську гідність. Звитяжлива шляхта ще приховувала свій авірячий лик за білском та пишнотою, погромлена ж, як оце на Жовтих Водах, геть втрачала все людське і становила видовище гнебне й принизливе. Пани в одну ніч стали схожими на тварин, яких пожирали впродовж свого ситого життя: на свиней, биків, баранів. Тупість, дикість, озлоблення, безсила лють, яку зганяли па отих же упослідженіх яцах і стасях, що їх запрягли в налаштовані маринотою вози, в колясі й ридвані, самі або ж виступаючи гордо (хоч і чим би мали гордитися!) поруч, або й повсідавши на своїх колясках, аж здавалося, ніби стирчать у цих педобитків хижі ікла, клащають пазури, нашорошується пір'я, мов доказ їхньої хижості й дикості.

Ще не відав я тоді до кінця, що той, хто дотикнеться чужої ганьби, неминуче оганьбиться й сам, бо й чобіт чистими не збережеш, простуючи через багна.

Напередодні отець Федір відслужив завдячливий молебень, в якому проголосив мене батьком вітчизни, реставратором грецької віри, відновителем давньої свободи. Козацтво підкидало догори шапки і гукало «слава!», били гармати, звістуючи настання нових часів (гармат ми тепер мали вже пе чотири, а цілих двадцять шість, з них шість — па чотирикінні запряги, а двадцять легких — па парокінні), здавалося, ѹ небесні світила, планети й зірки засуялися з місць своїх мільйонполітніх і вишикувалися в нові констеліації, які віщували успіхи в заповзятому ділі й у задумах пайзухваліших.

Я проголосив дводенний спочинок, щоб навести лад у всьому, а тоді, випереджаючи розбитків молодого Потоцького і Шемберка, іти в Україну, знайти коронних гетьманів з кварцяним військом і довершити розгром шляхти.

Демко вже, мабуть, добрався до Чигирина, і я думав про Чигирина і про Мотрону, думав про свій народ, не міг спати цілу піч од дум піднесених і тривожних, ріс душою, а тоді зненацька наповзала па мене щось темпе й понуре, відбирало всі сили, сам не зінав, де я і що зі мною, живий чи пеживий, гетьман звитяжний чи марпій розбиток, і розпука вставала така страшила, що заступала

весь світ, і я щезав для самого себе, летів кудись у безвісті, а на землі тим часом творилося хтоша й що.

Зранку лютився безпричиппо, Іванець Брюховецький помітив мій пастрій і завбачливо відсував од мене всіх, хто хотів з'явитися перед очі, але Самійла відсупутти по зміг, той прийшов десь по обіді, незвично похнюплений, сів павпроти мене, скилив голову, руки йому висіли, мов мертві.

— Що се а тобою, пане Самійло? — поспітав я не вельми доброзичливо. — Листів мені не приніс, а припіс свій лихий настрій? Може, гадаеш, що гетьман — це така собі шкатула, щоб збирати ваші смутки?

— Не май то смуток, гетьмане, а радше твій.

— Чом же?

— А тому, що Тугай-бей погрався за Потоцьким.

— Завсігди воно так: один жепеться, другий утікає.

— Якби ж то. Та ти ж сам, ще як прийшли сюди й стали тaborами, звелів перекопати Княжі Байраки, щоб шляхта не змогла відступити.

— Не знадобився мені той перекоп, а могло бути всяко.

— Копали ж там нечайці, пане гетьмане.

— То й що?

— А те, що тепер нечайці теж погнали слідом за шляхтою, щоб урвати і собі здобичі. Коли падуть на беззбройних, та ще відпущепих по твоєму слову гетьманському, ганьба впаде й на твою голову, пане Богдане. А ти мав би конче починати з дій справедливих.

Тепер уже я збагнув, що то лихі передчуття мучили мене всю ніч і цей день. Ладеп був рвати на собі волосся, когось бити, гнати гіпців, усі кіпні полки навздогін за тим свавільним Нечасем, завернуті, покарати, провчити! Але дратував мене занудливими своїми доріканнями Самійло, і я стримав свій гнів на послушників, загнав його в найпохмуріші петрі своєї душі, зчепився з писарем у словеснім поєдинку.

— Кажеш: справедливість? А що таке справедливість? Учора шляхта ходила в адамашках і пила з срібних кубків, сьогодні в цих адамашках ходять козаки і п'ють із срібних кубків, одібралих у панів. Ось тобі й справедливість.

— Для козаків — так. А для шляхти?

— Шляхта не повинна жити. Це ганьба людського роду.

— Але людський рід невпинно породжує і панів, і хамів. Розділяються і розокремлюються — і нема ради.

— Ото й рада — побиття панів. Змести з лиця землі все зайве.

— А що зайве, гетьмане?

— Те, що п'є людську кров.

— Ти теж розливаєш людську кров. І поді несправедливо. І коли пролиться вона в Княжих Байраках...

— Далися ж тобі ці Княжі Байраки!

Я покликав Іванця.

— Де Нечай?

Осавул крутив вирлами, надував червопі щоки і мовчав.

— Ну?

Іванець мовчав. Я підбіг до нього, вхопив за груди, труслув, аж йому голова мало не відірвалася, але в'язи мав міцні — утрималася.

— Знаєш, а мовчиш! Чому не сказав?

— Пане гетьмане, не хотів тривожити.

— Тривожити? Ось я тебе потривожу! Бери сотню, гопи паводогін і заверни тих голтіпак! Одна нога там, друга — тут! Но завернеш — горлом своїм приплатиш!

Самійло підвівся, сказав спокійно:

— Дозволь, гетьмане, я теж поїду і візьму отця Федора.

— Не генерального писаря це діло!

— Ганьба не розбиратиме. Впаде па всі паші голови.

— Хочеш, то їдь. До всіх дияволів! На погибель.

В мені прорвалося все лихе, темне й пессідоме. Знав, що Самійло, може, єдиний, хто зичить мені тільки добра, хто дасть руку свою відрубати за мепе, а пе міг стриматися, і прокляття, які мав би кинути в обличчя всьому занесавидженому, як же несправедливо діставалися тепер моєму найближчому товаришеві. Мав я згодом шкодувати тяжко до кінця життя за ту хвилину своєї слабкості, та було то каяття запізше, як і всі людські каяття.

Ось тут відчув я безсиля влади. Перемоги дістаються всім, поразка її ганьба — тільки тобі одному. Ти приреченний борратися в безвиході, долати нездолаппе, самотою змагатися з безліким ворогом, а примарами, зі злою долею, і піхто не прийде тобі па поміч, піхто не поспівчуває, а тільки зловтіха пависатиме пад тобою, як туман над долиною. І перед цим зазнавав я пападів безнадійної самотності, але такого тяжкого ще не знав піколи. Самотність рвалася з мене, мов дикі коні, я загапяв її назад, тримав щосили, щоб не випустити, не показати пікому, — і вся спага йшла на це, а для справи нічого не заставалося. Військо не мало гетьмана. Воно спочивало, зализувало рані, готовувалося до походу, зпало чи й не зпало, що частина від нього десь одірвалася й готується звершити діло грабеє й припизливе, йому пе болів гетьманів біль, воно пе відало гетьманових страждань, велике військо — не одної матки діти.

Я скликав полковників і старшипп. Походжав між ними коло свого великого памету, зупинявся то біля одного, то біля другого, вдивлявся в лиця, хотів вичитати в їхніх поглядах, в їхніх душах — що там, які думки про гетьмана. Сам не сподіваючись, став отак перед Нечасм. Молодий і здоровий, як віл, пегпучка біла шия, якої пе бере й степове сонце, впертий погляд, жадібні до життя губи.

— Жити хочеш? — спитав його.

— Хто б же пе хотів?

— Тоді нащо послав добивати поконаних?

— Чорт їх посилав! Хто пішов, то й пішов, а хто не хотів, то востався.

— Ти ж зпав, що пішли, чому не зупинив? Чому не доповів?

— Вони ж не питали. Ти сам, гетьмане, посылав їх два тижні тому робити перекоп у Княжих Байраках. То, може, школа сталою праці? Коли вже викопав скіпець, то хтось має в нім споткнутись. А споткнеться — то впаде, і все йому з рук розкинеться. Дурепь лиши пе захоче позбирати оте розкидане.

— Ой назбирамо ми лиха та біди па свої голови, полковнику,— зітхнув я на таку його простацьку мову.— А ти ж, Чарното? Ти генеральний обозний, мав би в тих своєвільників одібрати весь припас, бачивши, що вимикають тайкома з табору!

Чарнота знізяв округлим плечем. Був увесь круглий, хоч коти його колесом, очі теж мав круглі, ніби піколи вони в п'ого й не заплющувалися, щоб визирити все павіть там, де піхто не бачить.

— Мені що? Мое діло — здобувати в чужих та постачати своїх. Армата справна, припас є, знадоба вся так само. А хто куди біжить — то хай полковники та осавули.

— Гей, папе гетьмане, не переймайся западто,— безжурно мовив Кривоніс.— Однаково ж ти мав знати, що орда не зоставить папів не пошарпавши.

— Хай орда. А ми? Мов собака, що пападає на сліпого? Що скаже світ про нас?

— А що він казав досі? Чи хоч зпав, що ми є, хто ми і що?

Прилетів гонець од Брюховецького. Очі мав, як у свого осавула,— розбіглі й невловимі.

— Пане гетьмане, вони відмовили послуху!

— Де осавул?

— Там зостався. І писар генеральний, і отець Федір. І вже йде битва. Орда зачала перша.

Я відтрутлив його і махнув джурам, щоб подавали копей для мене і для старшин. Рятувати бодай те, що можна ще порятувати. Хоч і зінав, що вже не застапемо нічого. Гетьмана слухають тільки в години смертельних небезпек. Після бою вже не слухає ніхто. Може, так і треба? Коли ведеш людей на боротьбу, доводиться боротися найперше не з ворогом, а з тими, кого ведеш. Хоча найперше, мабуть,— з самим собою.

Орда допала відступаючих саме в Княжих Байраках па перекопі. Мабуть, вичікувала там у засідці, зпаючи, що пташка потрапить у сильце. Хоч ударила зненацька, Потоцький і Шемберк все ж устигли поставити вози чотирикутником, з'язавши їх ланцюгами, і всі, від регіментарів до найостаніших пахолків, стали запекло боронитися. Татари розірвали табір, багатьох жовнірів побито, смертельно поранено самого Потоцького, але старі воїни знов з'єднали вози і ще раз спробували дорого продати своє життя, та тут палетіли Нечасеві козаки, які ліпше за татар зналися на

штуці вовоюї війни, вдарили по озброєних самими мечами та луками жовнірах з своїх самопалів, одчайдущо кибулися під дим на вози — і вже не січа розпочалася, а хапання здобичі, в'язання полонених; поранених заточтували па смерть, не розбираючи, били їх своїх, татари поряд з шляхтичами хапали часом і козаків, і тоді їхнім товаришам доводилося втручатися, розтлумачувати ординцям, де ворог, а де союзник.

Сам Тугай-бей, оточений пукерами, стояв на високій степовій могилі, здалеку дослухаючись до клекіттяви бою, і лице в нього було як у мідного боввана. Я підлетів до нього, мало не вдаривши його скакуна грудьми свого коня, закричав по-татарськи:

— Гей, славний Тугай-бей, пазиваєшся моїм братом, а що чиниш?

— Не брат твій б'ється, великий гетьмане Хмельницький, — орда б'ється.

— Чом же не спинив її?

— Орда не може вертатися додому без здобичі. Коли орда виrushila в похід, її ніщо не зупинить. Хіба можна зупинити море або бурю?

— Ви ж пішли не на здобич, а помагати нам, своїм союзникам? Таке було веління великого хана.

— Помагати можна, але за що? За золото або за здобич. Золота в тебе ще немає, нам досить здобичі. Станеш багатий — платитимеш за поміч золотом. Золота немає — беремо здобич.

— Я сам зупиню побоїще! — гукнув я, даючи знак своєму супроводу.

— Навіщо зупиняти те, що й само зупиниться? — спокійно мовив Тугай-бей, пе рушаючи з місця.

Я не встиг. Мені судилося до дна випити чашу гіркоти, яка конче мала домішатися до моєї слави. Так з того дня й повівся жорстокий лік моїх перемог і поразок, моєї слави й неслави, та павіт з власних поразок і невдач підносився я вище й вище, мало не до самого неба, затъмарював світло денне, кидав тінь на степи, на всю землю, тінь ясну, але й темну, хоч як не хотів того.

Біля Княжих Байраків уже все було скінчено. Іванець Брюховецький вилетів мені павстріч, весь розчукраний і опалій, безладно махав руками, пе міг здобутися на слово.

— Де пан Самійло? — загукав я до нього.

— Н-не знаю, пане гетьмане. Згубився.

— А отець Федір?

— З-згубився.

— А твої хоч козаки де?

— Чорти їх батька зна. Пороз-егублювалися.

Я внерівчив його нагасм впоперек плечей і рвонув туди, де творилася неправда і де напувала злосила. Мав би під рукою козацький полк справний, побив би орду на дріб'язок. Але козаки мої зосталися на Жовтій Воді, а ті, що в'юнилися поміж татарами, не варті доброго слова. Звелів шукати Самійла і отця Фе-

дора, тим часом приглядався до того, що дістється довкола. Ординці в'язали шляхтичів по два й по три, хто скількох ухопив, порапених добивали. Я мершій послав своїх козаків, щоб викуповували порапених, пе давали губити християнські душі. За шляхтича татари вимагали копя, за жовнірів — два десятки золотих. Я звелів пе торгуватися. Звелів також знайти і відкупити обох регіментарів, Чарнецького й Сапігу, всіх вельмож, маючи на гадці врятувати їх од продажу па рабському торгу в Кафі або Гезлеві, але щоб і пе лишити безкарими, то подарувати ханові Іслам-Гірею. Хай посидять па Мангупській горі! Ще пе знат, що молодий Потоцький вмпрас, та вже йому пе поміг би й сам господь милосердний. Про Шемберка згодом пущено злій наклеп на мене, нібито я, мстячи за власні кривди, звелів його замучити, прибити голову па жердку і носити перед військом. Заціпило ті чорні роти лиш тоді, коли Шемберк з іппінами старшинами через два роки повернувся з ханської певолі. Та то ще мало бути колись.

Я гrimав па вістових, які підсказували з тими чи тими звідомлешнями, та ніхто пе привозив вісті про Самійла. Отець Федір знайшовся, соборував умпраючих козаків, ходив десь по розлеглому бойовиську, як живе втілення милосердя, а Самійла пе знаходили, так ібіз зпявся і полетів з птахами.

Коли вже віддалявся я од цього поля ганьби, від одної купи певільників хтось гукнув:

— Папе Хмельницький! Папе гетьмане! Зглянься на мене!

Я — Виговський Іван, писар з-під Боровиці...

Боровиця! Поле козацької поразки і тяжкої ганьби — і це поле звитяжне, але ганебне по-своєму. І чоловік, що мовби поєднав два поля мосії ганьби, відлеглі па десятиліття.

Я повернув коня, придивився до певільників, пов'язаних сирицею, оточених зіркими воїнами Тугай-бєя. Виговського пе відізнав, бо шукав писара, а тут усі були жовпіри.

— Не відзнаєш, папе гетьмане? Та ось я.

Жовнір, як і всі, але мовби й несправжній, тільки й того, що обладунок на п'ому жовпірський. Закороткі руки, щоб махати мечем, рот маленький — і покрику з п'ого войовничого пе видобудеш, вуса теж — такі собі.

— То це ти, папе Іване? Як же попав у лики? Де твій камар? І хто тепер у тебе хазяїн?

Хазяїном виявився геть молодецький татарин.

— Що тобі за цього брапця? — поспітив я його.

— Кінь. Скаун. Огир.

— А коли дам кобилу? Ти молодий, тобі господарство треба заводити, кобила лошат приведе, розбагатієш...

Татарин кинувся розв'язувати Виговського. Той укляк у глибокім поклоні перед моїм конем.

— Гей, папе Виговський, — засміявша я, — досі знат я, що в тебе глуцкий ум, тепер бачу, що масш і глуцку спину.

— Бог тобі віддячить, пане гетьмане,— мовив той,— що, так возвисившись, пе забувасш про малих сих.

— Який же ти малий, коли писар? Писарі малі пе бувають. Як то сказашо: писар поганого для себе не напишеш.

— Вже пе писар, пане гетьмане, а інфаміста і відробляв свою інфамію на узграпиччі простим жовпіром.

— За що ж став бапітом? Чи пе догодив велемудрому пану Киселю?

— Спав з шляхетською женою.

— Тоді справедливо. Бо спати з женою, а пе робити того, за чим прийшов, гріх несуявленний. Та вже тепер запімемо з тебе інфамію, коли схочеш піти з нами. Підеш?

— З тобою, гетьмане, хоч па край світу!

— Так далеко пе йтимемо. Тепер одводуть тебе до писаря генерального пана Самійла, там і обавичаюся.

— Дяка, пане гетьмане. Здобув ти собі слугу вірного і віданого.

— З богом, Іване, з богом.

Згадав тепер про Виговського все. Прибув той страшної для пас зими під Боровицею молоденьким писарчиком при боці в Києвля. Молодий та рапній, бо посаджено його мепі під руку пильнувати, щоб я вписав у козацьку субмісію все, чого ждало від поконаних папство, і так тоді мені допік, що я кинув перо, пошматував пергамен, жбурнув остряпки Виговському під ноги й загукав:

— Пиши сам, коли так! Що ти мені турчиш над вухом!

Ладец був побити цього короткорукого писарика, якого бог наділив, мабуть, павмисне таким крихітним ротиком, щоб звідти сotalося лише зло, як у змії отрута. Та Виговський умить, як то кажеться, перевернувшись на спину, задер лапки і тихо порадив мені:

— Хай пап Хмельницький не пусв собі гуморів та не бере всього того аж занадто до серця. Писати треба все, що вельможним хочеться прочитати, бо ж ви покопані, а Потоцький авітяз'я. Та коли маєш щось сказати своє, то впиши тихцем і тес. Пиши, пиши, та й писні, та й писні!

Так і запам'ятався цей верткий пап Іван своїм хитромудрим «пиши, пиши, та й писні!». Тоді в ту гапебпу субмісію я таки втулив од себе скаргу на тяжку долю пароду моого, який папство піщить вогнем і мечем, і хоч Кисіль доволі покривився, читаючи ту вписку, але проковтнув, бо ж хотів далі видавати себе за великого захисника пароду руського і його грецької віри.

Виговського ж я ще стрів у Кієві гродським писарем, так само хитрим і певловимим, як перевертель.

Потоцький тоді після погрому Павлюка кривавими дорогами через Переяслав і Ніжип поїхав до «столиці своєї волі» Києва, де польского гетьмана з великого ляку приймали бучпо, з пайви-

шою шапою. Митрополит Петро Могила відвідав Потоцького з архімандритами своїми, повозасновані київські школи вітали гетьмана латинськими промовами й віршами, міщанство піднесло дари золоті й срібні на згадку про матір городів руських.

Потоцький почастував киян навзамін кривавим видовищем. Другого дня по своїм приїзді звелів набити на палю козацького сотника Кизима і його сина, а третьому козаку — Кузаю відруба-по голову. Мовляв, кара над кількома, а страх на всіх. Виговський, бачачи, що я готов з шаблею кинутися на Потоцького, тихо, як то він робив, порадив мені їхати звідти, щоб подалі від гріха, і я майже вдячний був йому за ту пораду. Чи думалесь кому-небудь, що через десять літ шляхетською кров'ю буде зміто і ганьбу Боровиці, і оте криваве київське видовисько, та й над самим Потоцьким пависне загроза, якої ще не знати віколи?

Виговський став для мене моби нагадуванням ще одним і того, що було зі мною, і того, що маю звершити.

Тяжке випало мені порядкування в Княжих Байраках.

Звелів усіх поранених — своїх і шляхту — класти па вози і тихо везти до Чигирина, туди ж приводити всіх можливих шляхтичів, яких мав намір дарувати ханові. Тугай-бесві призначив аустріч у Чигириші, вибираючись туди ще того дня, бо серце мое рвалося від нетерплячки, коли згадував і малих дітей своїх — Катрю та Юрка, — про яких не знати нічого, і Мотронку, про яку й питати будь-кого боявся.

В одних болять рани, в інших душа.

Кривоніс мав вести військо на коронних гетьманів. Лише згодом довідалися ми, що з побойовиська зміг утекти тільки один чоловік. Був то служка Шемберка. З комісарським псом сковався він у вовчій норі, де татари не змогли його знайти, вночі виприснув з щільного ординського оточення, мало не перериваючись, біг степом, поки добрався до перших сторож шляхетських — так коронні гетьмани довідалися про розгром на Жовтих Водах.

Кварцяне військо тоді добігало вже з-під Чигирина аж до Корсуня. Перед цим з горем-бідою дісталися до Мошен, пройшовши великі три мілі тяжкими пісками, злими переправами через три ріки, прикрими лісами, лісовими дорогами пікченними, вкіпці товплячись па довгому мошенському мосту, ламаючи вози, падаючи в воду, грузнучи й топлячись.

Козаки згодом пасміхалися з тої панської втікачки: «Та йшло панське військо через гребельку коло млиша, а ото пресущий син Гарасим не зачинив свою сучку в млиші, тая сучка почула — гіх, а панське військо у воду — бух, то котре бога боялось, дотори патинками переверталось, а котре ні, то сиділо на дні».

Дороги не мають воріт. Я міг вибрати будь-яку з доріг, що ведуть на Україну, а іхав на Чигирин. Вийшов звідти взимку, коли слово «Чигирин» означає «багато стежок у снігу». Повертаєшся в теплі, пе снігами, а травами, і Тисъмин виблискував перед мною, як слід, що веде до щастя. Бо слово «тисъма» означає «слід».

Згодом історики засуджуватимуть гетьмана, який кинув своє військо і зник на кілька днів не знати куди. Гадатимуть: що могло б статися за той час? Або військо розбіглося б, або панали б на нього коронні гетьмани й погромили, або ачепилося б з ордою за здобич, або... Я хотів би подивитися на тих істориків. Чи вони любили коли-небудь, чи були в них діти, чи зазнавали вони втрат? Я спітав би їх: чи знаєте, де жона моя названа і непазвана? Одна вмерла, друга вкрадена, а серце одне. А сини? Одни закладником у хана, другий загубився між людьми. А дочки? Рідна Катря і дві дорослі Ганніпі. Яка їхня доля? В чи руки попали, хто розплів їм коси? Як багато запиталь — і мовчання, мовчання. Чи це розплата за славу й вічність?

Я іхав уздовж Тисъмину, а може уздовж Дніпра, а може то була ріка моє життя, яка дає силу, підіймає дух і водночас песя з своїми водами весь жах і тягар влади, що завалюється на рамена одного чоловіка. Для всіх видається віл всемогутнім, однак, лишаючись самотнім, стає безпорядко-скорботним перед цим світом — прекрасним і загадковим, та водночас і песпокійним, убогим, темним, гордим і певнокірливим і вічно загрожуваним звідусіль.

Мене супроводжували добірні молоді козаки. Щойно вус висівся, а вже звітижці, вже герої, і вже випала їм найвища честь: оберігати свого гетьмана. Про що думають вони? Про волю, про щастя, про любов, про владу? Хто коло чого ходить, про те й думає. Гетьманські прибічні думають про владу. Бідаки — про волю та багатство. Нецасливі — про щастя. А ті, кому доля була мачухою, — про любов та про любов, хоч іноді може здаватися, що любові в цьому жорстокому світі вже немає і шіколи не буде.

Чигирин — багато стежок у снігу. Та не тільки ж у снігу, але й у траві! Тисячі стежок, і всі ведуть мене до Чигирина, до тієї топкої (ось-ось зламається, як очеретина), з голосом злякано-прагнущим, що знає тільки одне слово, повторюване тисячокротко з упертістю й відчаем: «Hi! Hi! Hi!» Всьому світові, богам і дияволам: «Hi!», та тільки не мені, ой не мені, гей, не мені — світ

широкий воля! — бо то ж для мене простелилися тисячі стежок топтаних і нетоптаних, без воріт і без початків, стежок, в кінці яких над білими пісками тисъмпськими стоїть високий Чигирин, а в пім цариця жіпок Мотропа!

Демко встиг усе. Доп'яв навіть гармату, яка весело бабахнула, вітаючи урочистий в'їзд гетьмана в Чигирип. Козаки палили з самопалів, люд сміявся і плакав, сонце сяяло, небо голубіло, сльози затуманювали мені очі, може, тому їй не побачив пі Мотрони, ні папі Раїни, зате кипувся до мене малий Юрко і, поданий десятком дужих рук мені на коня, припав до мого прошиленого жупана, а до правого стремена вже тулилася Катря, примовляючи з радісним риданням:

— Ой таточку, ой же наш ріднесепський!..

Я плакав перед усім людом, не ховав сліз, які текли мені вже й по вусах. Жива кров Хмельницького, жива, хай провалиться все на світі, і хай здригнутися всі дияволи в пеклі!

— Коня для доньки велікого гетьмана! — гукнув Демко мій вірний.— Хутгіш коня!

Ох, малий Демку, пайдорожчий мій чоловіче, як же добре, що ти коло мене в цю пайтяжчу і найщасливішу мою хвилину! Немає прославлених полководців, немає великих воїнів, і заєдрісників великих теж немає, а с цей хлопець, з серцем добрим і зичливим — і вже мені мовби їй пе треба пікого більше, от тільки дітки рідні щоб були біля мого серця натрудженого, та ще Тимко щоб теж описанівся тут, та...

Де Мотрон? Чи вона тут, чи, може... Страшно було подумати, що Демко не застав її в Чигирині. Але тоді віп сказав би. Може, боїться? Але ж обличчя роз'ясне, піякої стривоженості й заклопотаності. Коли ж вона в Чигирині, то чом не зустрічає? А чи мала зустрічати і де саме, і як? Все я передумав, а про це забув, пе вмів уявити, весь Чигирин уявлявся мені невиразно, я пе бачив його, стояло переді мною тонке лице Мотрончиче, сірі очі під чорними бровами, чувся голос її, єдиний у світі, алякановабливий: «Hil Hil Hil»

Я підіймав руку, вітаючи дорогих моїх чигиринців, скилив голову в поклонах, бачачи знайомі лиця, а очі розтривожено шукали тільки одне лице, шукали їй пе знаходили, спитати ж у Демка я не наважувався, та що там — боявся спитати! Спитав про інше, що муляло мені чорним каменем у душі, збурювало всі змисли, википкало несамовитість од самої згадки:

— Падилюку того масш?

— Встиг звіятися, гетьмане.

— Що ж де ти так вошколупився?

— Та він ще з ясновельможними. Як коронні з-під Чигирина чкурунули, то він із своїми драбами за ними — тільки смуга лягла. І замок напризволяще, і все тут. Пань заставив, мабуть побоявся брати. А може, ѹ од цих утікав.

— Вони — де?

— Як звелено було. В твоїм домі, пане гетьмане. Хоч пані Раїна радше б зайняла палацік самого Конецпольського. Амбітна кобіта.

— Шляхетських палаців ніде не станемо займати. Хай стоять пусткою. Як прокляті.

— Ото й гараад. Бо вже мені тут Сабиленко Захарко в печінки в'ївся: палац для пана гетьмана та палац для пана гетьмана! Чи то його пані Раїна намовила, чи він сам.

— Це який Сабиленко? Рейдар?

— Та він. Каже: я тут довірений чоловік пана гетьмана. Ще про якісь сто золотих торочить. Нібито він узимку спорядив вас на Січ. Я вже й не чіпав його. А це прилип з палаціком. Обставу хоче туди якусь дорогу, коберці. Чорти його маму знають! Я, каже, найближчий друг пана Хмельницького!

— Перекажи йому, коли він такий друг, то хай мені відбудуєте, що зруйнували пани пе без його зрадливої помочі. Так і скажи: пан гетьман велить тобі, Сабиленку, реституцію повну Суботова. Та й не реституцію, а щоб геть новий став Суботів. Згодом скажу, який саме. Вишеш йому глейт, щоб не чіпали його хлопці й щоб всюди було сприяння... Ще одне: як будуть мені вісті про генерального писаря, хоч і з постелі підпімай, а неси одразу. Згубився пан Самійло мій.

— О лихо! Як же?

— Різапину зчинила орда в Княжих Байраках. Нечайвці й собі доскочили там шляхту. Ну, пан Самійло хотів запобігти. Шкода говорити!

А сам знову вдивлявся в лиця, хоч уже й заспокоївся, почувши, що Мотронка тут, врятована, визволена, влаштована, та душа пе могла вдовольнитися, домагалася більшого, а такого ж простого: побачити ту, що до неї йшов уже піби пів'яжиття свого! Я прискочив з-під Жовтих Вод легкий од перемоги, летючий тілом і духом, був мов степовий вихор золотий, підхоплював, захоплював, закручував у свої обійми всіх, то чом же мав би пе закрутити її? Та тут і вспокоював себе, вмовляючи, що все гараад, що так і треба, що все відбувається піби за якимсь вищими встановленнями. Була б вона тут серед усіх — стала б як усі. А цього б я пе зпіс. Не витримала б душа. Або ще інакше: коли б з'явилася тут, то затъмарила б усе, нікого б не помітив, не порадів, не повітав, а я ж гетьман усього народу українського і пе можу відніпі пехтувати його увагою, та й пеувагою теж. Чи ж міг допустити, щоб Мотрона в цю хвилю повітання заступила мені весь люд, мов діва пречиста? Для мене пречиста, та пе для інших, і ні для кого, oprіч мене.

Тяжко мені було тоді. А щойно ж раділо серце, втішалося дітьми, рідним Чигирином, велелюдям і захватом повсюдним. Священики в золотих ризах виспівували «Многая літа» гетьману — захиснику грецької віри. Отаман чигиринський Капуста Лавріп виступав на повітання з найстатечнішими козаками. Матері

показували дітям: «Оде пан гетьман Хмельницький!» Дзвонили дзвони, сміялося травневе сонце, вся земля сміялася, і в мені тож пошереміш то сміялося, то знов плакало серце, та того ніхто не те що пе бачив, а й уявити б ніколи не зміг. Катря їхала біля моого правого стремена — струпка, гострогруда, темноока, як покійна мати (а може, як я?), вже дівка, вже па виданні, шукай тепер зятя, гетьмана! Малий Юрко, вмостившись поперед мене, допитувався:

— А що ти мені привіз? Шаблю привіз?

— Привіз, Юрасику, привіз, аж од самого хана кримського, вся в золоті, як виростеш, то вже буде твоя тоді.

— Не хочу в золоті — хочу козацьку! І не як виросту, а тепер!

— Тепер я тобі привезу з Києва вчителя гарного, вчитимеш латину і грецьку, все знатимеш, як наш Тиміш, і Катря, і як Мотронка. Ти вже бачив Мотронку?

— Бачив. Вона все бігає, та у вікна визирає, та стогне, а пані Раїна за нею ходить та все говорить і говорить.

— Що ж вона говорить?

— Чи я знаю? Все говорить, говорить, та така пишна стала, як гуска в Потерацьких.

— Не слід так про пані Раїну, Юрасику.

— Так вона ж як гуска!

А тим часом назустріч мені йшли та йшли, вигуки зносилися до неба, дзвони відавноювали безугавно, гук радісний і яспий:

— Слава гетьману!

— Ясновельможний батьку, віклоняємося тобі!

— Дякуємо за перемогу!

— Слава візволителю!

— Порятував народ увесь!

Кобзарі йшли павприсадки, відзвоювали в струни, виспіували молодої завзято:

Хоч вже трохи й зледаців, а ще чують плечі,
Поборовся б ще, здається, в панами до речі,
Ще прогнав би в Україні хоругів не трохи,
Розлетільсь бі від мене, як з пожару блохи.

Палаючий погляд, гордо вишростані плечі, могутня постава, золота булава за широким шовковим поясом, кінь у коштовній збрії — таким бачили мене чигирипці. А я засутулений, задуманий, зажурений, може недбалий і, мабуть, у глибині душі немилосердний і жорстокий. Шкода говорити!

І хав поволі, приймав вітання, роздавав поклони, мовив ласкаві слова то одному, то іншому, давав повеління Демкові й Капусті, відмахувався від надто настирливих, голубив Юрка, перевовлявся в Катрю, а сам уперто повертає коня свого туди, де був мій дім, непоказана сотниківська садиба, дворище, з якого півроку тому вдосвіта вийхав я з товаришами упослідженям вигнанцем, щоб тепер повернутися великим гетьманом, у хвалі й славі, може й у безсмерті.

Був уже мертвий для світу, втрачений, загублений у невідомості й безіменності, тяжка путь, пезнічні зльоти й глибокі болісні падіння, а тоді розпач, і безладія, і майже погибель усього, чи ж оживуть кості сїї, чи ж оживуть? О! кля! Повернувшись, щоб бути пазавжды, навічно!

Чи ве той то Хміль, що коло тичин в'ється?
Гей, то Хмельницький, що з палами б'ється.
Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
Гей, не один пан лежить головою в воді.

Під'їздив до свого дому. Козаки шапобливо трималися oddаля, джурни вхопили повіддя моого коня й Катрипого, вступав я в свій двір, зарослий густим споришем, ворота відчинені були навстіж, люди були й тут, хоч далі воріт уже ніхто не йшов, тільки Хмельницький з дітьми, тільки Хмельницький, тільки... А де ж тес личко, що припадає дошибки, до ж ті очі, що виглядають мають свого гетьмана, чом у відчинених дверях на ганок не стас тонка постать, чом не ступає на свіжовимитий ганок вузька нога, чом такий порожній двір, чом пустеля така довкола? Ой яка ж пустеля!

Та ось па ганку зродилася легка, як пух, пані Раїна, вся в білому, білошнія, білорука, біло скрикнула, біло ахнула, ледь не злетіла білим пухом угору: «Ах, пан Хмельницький! Ах, пан гетьман! Ах, ах, ах!»

Я зійшов па ганок твердо, аж задубіло, набрав повні груди повітря перед східцями, а випускати боявся, щоб не здмухнути пані Раїну (така ж субтильна стала коло панства!), пагнувши свою негнучку, поцілував її руку. Пані Раїна відмолоділо крутипулася переді мною, вела й не вела до світлиці, ще чогось ждала, може сподівалася неможливого, того, що не сталося колись і ніколи, а тепер, може, станеться і я скажу, що приїхав пе до Мотрони, а до неї, пані Раїни, розквітлої жони, такої вишуканої і такої ще, власне, молодої й прегарної, як для простого кевака. Але чого не було, того й не буде ніколи. І я вже був не я, і простого козака не було, а стояв гетьман всевладний, не владний тільки над своїм сердцем. Чи ж я винен? І хто винен? Час? Доля? Випадок? Бог? Але чи слід вплутувати бога в усі земні діла?

— Де ж вона, Мотронка? — насили ворушачи пересохлим язи ком, поспішав пані Раїну.

— Вдягається, щоб зустріти пана гетьмана ясновельможного.

Ясний та ще й вельможний! Сім кіп відъом та стонадцять чортів! Могла б зустріти, як стояла! І скільки ж можна вдягатися? Півдня вже Чигирин б'є з гармат та самопалів, видавонює у давони, виграє в кобзі і в суренки, а тут вбираються та перебираються!

Я ступив до світлиці, як чорна хмаря. Пані Раїна звіялася вмить, лишивши мене самого, навіть шапки нікому було віддати, так і стояв як стій, вдивляючись у знайому обставу, помічаючи її не помічаючи якісь тут зміни, коштовний посуд, дорогий

килім, зброю пебачену. Демко подбав чи, може, притягла все те
пані Раїна від старостки пікческого? Коли так, порубаю все,
копалю і пошіл пущу за вітром!

І ось так по-дурному лютячись, пе почув ні шереху, пі від-
диху, а тільки побачив, що вже стоїть — рукою дістати! — вона,
і я простягнув був руку, а рука пе слухалась, падала, як мертві,
очима мовчкі просив я Мотронку прийти мені на поміч, а тоді,
як сліпий, адійпяв погляд догори, так пібі вона возолосилася наді
мною, але Мотрона з жахом затулила своє лицце і заплакала-
застогшала: «Hil Hil Hil», впала на коліна переді мною, і тільки
тепер аміг я зворухнути руками і пригорпув собі до колін її легку
малоньку голівку. Жінка чи дитина?

Я підвів Мотронку з колін, одставив її од себе трохи, щоб
глянути в лицце, щоб глянути на всю, побачити її очі, брови,
 волосся, губи, обцілувати поглядом усе-все, порадіти всьому, об-
співати, обвеличати. Сподівався побачити пишну панну в шляхет-
ських шовках, дібраних та донасовапих пані Раїною, а стояла
в світлиці незпана дівчинка-україночка, мпла й пишна, засором-
лена й вухвала, проста й вишукана: кокетлива кибалка на голові,
прикрита довгими кінцями тонкої намітки, запаска в барвах чер-
воній і шовково-золотій, крайка, що підтримує запаску, вся ни-
зана самоцвітами, гаптовані золотом сап'янці з срібними косин-
цями па закаблучках, простора тонка сорочка не приховує гнучкий
стан і високі груди, а мовби ще більше виказує. Вона чи й не
вона?

- Ждала свого гетьмана? — пошешки спітав я.
- Богдана,— самими губами, без голосу відповіла вона.
- Вже й пе думав, що тебе побачу.
- І я пе думала.
- Ну, йди я тебе хоч обійму та поцілую!
- Hil Hil Hil

Та я заграбастав її в обійми, аж затріщали кістки, впився
в уста, уперше в житті так цілував жінку, та й жінка теж така
була в моїх обіймах уперше. Несамовиті уста. Відхилився, гля-
нув, і почорніло мені в очах. Невже уста ці могли цілувати сли-
пнявий рот Чаплинського?

- Цілувала?
- Кого?
- А ти й пе знаєш?

Відгрутив, відштовхнув, відкинув. Зневажав, і пепавидів, і ги-
дував. Затулив очі руками. Впав на лавку.

— Прости мепе, Мотронко. Мені було так тяжко. Та й досі.
Багати несамовиті. А тоді ще й різапина безглузда й злочинна.
Я віратив Самійла.

- Хто се?
- Писар мій генеральпий. Друга душа моя. Після твоєї, пер-
шої. Підійди до мене, Мотронко.

Вона підійшла і мовчкни пригорнулася. Тільки тоді я збагнув, що брудний з дороги і цілільського, немитий, у тяжкому грісі смертному біля цієї душі пречистої. Як же смію! Попросив її:

— Походи переді мною. Дай втішитися моїм очам. Щоб повірив, що то ти.

— А хто ж інше?

— Хіба я знаю? Мана. Янгол. А може, дияволиця-спокусниця?

Вона ходила по світлиці, сміялася, поверталася так і так, і груди в неї притапцювали під просторою сорочкою, і сірі очі кликали до себе, надихли її вабили, я дзвинився на неї oddala, не насмілювався зворухнутися, підвістися з лавки, підійти, брудний, просякнутий духом крові, поту людського і кіпського, пилом доріг, кривавих, тяжких, але ж і радісних. Жива ще козацька мати! Грай, море, грай!

О, коли б така паша самотність тривала вічно!

Але пані Раїна з'явилася, мов нагадування про вимогання світу й набридливу його марноту.

— Матрего, тобі треба перевдягатися до обіду, а пану Хмельницькому прийняти купелю з дороги.

— Навіщо їй перевдягатися? — подивувався я. — Хіба може бути стрій ще миліший моєму серцю!

— Так треба, пане гетьмане, хоч ми й перебиралися сюди в такому поспіху, що не могли взяти всього палежного, бо ваші козаки-патренти такі пегречі, зовсім не вміють поводитися з жінками нашого виховання. Пан підстароста для Матрегни...

— Мамо, нащо ти про це! — кріпкнула Мотронка і вибігла зі світлиці, а мене стримала тільки дурна пиха гетьманська, яку мав виказувати перед пані Раїною, та що й те, що не хотів утікати від самого імені того пікческого підстаростки. Однак пані Раїну не збентежив пі вигук Мотропчип, пі її втеча, пі мій вигляд понуро-загрозливий, вона торохтіла свое, може й павмиспо, щоб відомстити за давнє, за те, що занехтував колись її жіночими гідностями, не поцінував, бо мужик, мугир, пеотеса, якому пі-коли не зрівнятися з папством пишним.

— То пан підстароста, — торохтіла вона, — для Матрегни хоч півсвіту нахилити готов був, мов гілку з яблуками. Крулевпо мої! На всі дні року, на кожен день — нове вбрація, одне ліпше другого, багатше й коштовніше. Вона жбурляла йому межи очі, топтала, не хотіла його бачити, бо сподівалася, ждала, виглядала... Але я не стану про все... Я мати, ясновельможний гетьмане, і мое серце... Матрена взяла шлюб по католицькому обряду. І той шлюб довічний, як єдиний бог над нами. Хто може звільнити від п'яго?

— Всі священики України благословлять нас!

— Що ті священики!

— Митрополит київський замолить гріх наш.

— Чи досить митрополита для такого гріха?

— Патріарха царгородського або єрусалимського проситиму!

— Пан Хмельницький легковажить цю справу, а так не можна. Матрегла має щануватися. І вести себе пе як дівча легковажне, а як пані...

— Гетьманова! — майже крикнув я.

— Я й кажу. Одяг щоразу повинен бути відповідний мавестату. Ці ваші козаки... Ми пічого не встигли взяти з собою. І нащо було нас перевозити в цей дім? Він затісній і падто простацький як для пана гетьмана.

— Палаців не маємо,— похмуро зауважив я, а сам подумав: чи забула, а якого «палацика» порятував тебе в Переяславі? Не завішувала б ти рядами вікна в козацькій хаті, та не впганяла б мух, та не затрушувала б долівку свіжопакованою травою?

— Можна б зайняти палац старостинський. Він і так стоїть пусткою.

— І хай стоїть. Так само, як оті вбрашки па кожен день року. Козакові й одпої сорочки досить. Щодень пова: то догори рубцями, то дошигу.

— Ще б і в дъогті,— ущипливо додала пані Раїна.

— Може, й у дъогті для здоров'я.

— Але, сподіваюся, пан Хмельницький зміпить свої дъогтяні сорочки па чисте вбрахня? Я звеліла нагріти води. Пахолки зараз паготовують купіль.

— Дякую, пані Раїно. Ви дбаєте, як про сина.

Вона зблідла й мовчки пішла від мене. Мав тепер жити між ненавистю і любов'ю, і не було рятунку.

Та все ж, хоч і з ненавистю, пані Раїна скіп'ятила казаняру води із зіллям, пахолки вилили воду у великі вербові вагали — для купелі пана гетьмана. Очистити й відмолодити хоче мене пані Раїна чи, може, струїті своїм зіллям? Хотіла мене колись собі, тепер чи хоче для дошкі, а чи для сирої могли? Нікого про це не спитаєш, бо ніхто не скаже, та й немає нікого, навіть Демка вірного. Тільки чистий одяг багатий лежить па лавці гіркою — подбав мій осавул і про це.

Поскидав з себе тяжку, задимлену, брудну одіж, поліз у купелю... Відмолодижувався. Радувався. Мав парешті найукоханішу жінку! Мав! Міг би взяти її без зволікань, як був, зіскочивши в копя і зграбаставши в обійми, взяти, як наїздця, жорстокий, брутальний, нетерпливий, взяти як здобич, як винагороду, як помсту за все. Стати таким безжалісно-жорстоким, як ті тисячі, що йдуть десь степами від Жовтих Вод до Корсуня навадогіп і павперейми Потоцькому й Калиновському, йдуть, як і він, брудні, немиті, здичавілі, озвірілі, без милосердя в душах. Міг і не міг. Хлюпостався в вербових почвах, розбризкував воду, відпирхувався, віджимав чуприну, здоював воду з вусів. В чистоті й несміливості мав повернути свою любов, знайти і віднайти утрачене. Відбив, одвоював у запеклого ворога не для наруги, не для брутальності, а для високої шапоби і піжності.

А пані Раїна, скрадаючись пошід дверима й прислухаючись до мого кректання й розбризкування води, вважала, певне, що то вона так приборкала цього степового пардуса, цього лева над левами, сама стаючи левицею, а Матрегну свою роблячи левицею молодою.

Матрегна. Цариця матерів і жінок. Жінка над жінками, як я однієї гетьман пад гетьманами.

Матрегна...

Чи стежили мої джури за пані Раїною, коли готувалася для мене купіль? Для неї я тепер був наїздця, жбур, насильник, хто завгодопо. Мала всі підстави пенавидіти мене і бажати мені смерті, але змушена коритися силі — виказувала це кожним словом, схильністю голови, порухом уст, скиненням брови. Чи не вона тоді наклікала Чаплинського на Суботів? Може, теж хотіла для себе, а той ухопив дочку? Ох, коли б довідатися! Мала втіха. Ой мала. Ніяка.

Був я несправедливий до пані Раїни. Прагла влаштувати все як найліпше, з найвищою шанобою і гідностями гетьманськими. Поки я викупувався та чепурився, в світлиці налаштовано столи, пакри-то лляними скатертями, вставлено печеним і вареним, і вже й гості скликані пайвельможніші з тих, хто знайшовся в Чигирині, і пас з Мотронкою посаджено па покуті, і була вона вся в білому атласі, сама вся мов шовк ласкавий, і я геть одурів і од пеї, і од горілки, яку пив за своє здоров'я, бо ж пито тільки за мене та за мене, і од веселошів безкінечних, і од багряного світла, яке хвилями ходило мені перед очима, дратуючи мене своєю пребагненістю, невідступне й незносне, як тортури. Я ладен був стогнати від муки незнапля, поки врешті забагнув, що то роадирає мені душу нетерпіння. Чому нас пе заставляють самих з Мотронкою? Нащо це все, павіщо усі ці люди? П'ють, проголошують гетьманське здоров'я, веселяться, танцюють — і яке їм діло до гетьманів, і до королів, і до всіх повелителів світу? Хіба трава питаетого, щоб рости, а дощі просять дозволу впасти з хмар на землю, і чи ріки течуть тоді, як їм скажуть, а птахи прилітають за королівським величчям? Я хотів теж бути як ці люди, власне, був таким самим, тож тихо доторкнувся до шовкової руки Мотрончині і показав їй очима, щоб утекти. Вона спашіла лицем так, що видно стало її при свічках, але тихо спокорилася, я пропустив її наперед, закриваючи спиною від пані Раїни, яка метала грозові погляди.

Світ для нас не існував більше.

В ложниці було темпо, тільки лампадка ледь блимала під образами та жеврів крізь вікна жар з козацького вогнища сторожового посеред двору. За стіпою тривало наше ніби весілля, а ми були тут, уперше в житті як муж і жона, уперше паодинці з своєю любов'ю, з своєю пристрастю і жагою, нарешті, нарешті!

Я ціluвав павіть повітря довкола неї, обціловував усю, а тоді знов і знов повертаєсь до несамовитих уст і вмирав у них, гипув навіки. Темні уста пристрасті. Вся в білому, і постіль теж біла.

«Білу постіль постелю, білу постіль розстелю...» Непажерлива постіль, живеш і вмирасш у ній, запаєш про це, щоразу забуваеш, згаджений і спокушений. Не введи нас у спокусу, не введи... Майже з ненавистю кипув я в те біле шумовиня Мотрону, заглушив її полохлив «пі! пі!» тяжким своїм поцілунком, припечатав і запечатав. Гетьманська печать на устах і на сім такім пожаданім тілі, молодім і песамовитім.

Вчора ще був ніким. Втікач без падії повернутися, гетьман без перемоги, вождь без народу, володар без держави. Шабля в руках та кінь під тобою — цього досить і пе досить, коли вознесений на височінь звитяг і влади. Влада вимагає обладання. Мав тепер жілку — і в пій усе.

Біля моєї шорсткості — те шовковисте тіло, біля моєї загрубілої, порубцюваної, пошрамленої душі — це чисте серце, біля моїх утомлених важких рамеп — ця летюча істота, біля моїх пасуплених густих брів — цей небесний усміх, здатний воскрешати мертвих, розтоплювати холодні сніги, примушувати ріки текти павспак і навіть — о чудо! — повернати втрачений час!

— Ждала мене? — спитав у темряві.

— А хто б же тебе ждав? — І голос вразив мене холодом неочікуваним.

Закричав би їй: «Як хто? Народ увесі! Україна! Будущина і падія ждали мене!»

Та хто ж викрикується перед жінкою? Змовчав, лиш засопів ображено, а вона миттю вловила мій настрій і пригорнулася ясочкою.

— А хто б же тебе пе ждав? — перевернула свої ж слова так спритно, що розтануло мое серце, мое довірливє, зболене серце — полікуй його, моя мила, ой полікуй!

Дарувала себе, як проскуру в причасті, з урочистою ощадливістю, саму крихітку, а в мене ж наставлеші були широченні долопі — пожадливі, невситимі. Та мав удовольнятися й тим, що ущедрювала.

Священні крихти.

Тоді знов це гнучке, замашне тіло скувала крижана хвиля, і Мотронка застогнала-заплакала:

— Я мужня жона. Чом приїхав? Нащо?

— Як без тебе жити?

— Гріх перед богом!

— Відпустять нам цей гріх. Всі ієрархи церковні відпускають.

Вона тільки й знала свое: «Hi! Hi! Hi!» Хто б не хотів зламати цей крик? Тіло було вже мое, душа була моєю і серце, а тепер? Лише тому, що став між нами ксьоцда, у чорній сутані, і пісним голосом промимрив «домішус вобіскум», — ми не можемо мати свого щастя? І вже й пе любов між пами, а неряд і песситство? Та неправда ж!

Ця піч мала бути для пас, і вона була, але якою ж ціною? Невже за неї треба платити Жовтими Водами? А може, то ніч ця — плата за Жовті Води? Хто ж то знає?

Я заспув і не чув, як вислизнула з постелі Мотронка і зникла вже до ранку. Лежав і слухав тишу. Юрко й Катря сплять собі, папі Раїпа, вишровадивши гостей, мабуть, пикає по дому, як привид, Мотронка щезла так, що піхто вже не знайде її до сопця, козаки палять вогнище посеред двору, смокчуть люльки, задумливо дивляться у вогонь, я в покинутості, в якійсь багряній пітьмі, скожій па те мое нетерпіння застільне, лежу без руху, хочу думати про Мотронку, але не можу, бо ота багряність зачаровує мене й обезвладнює, вона згускає довкола мене, темпіє, тоді зроджується в серці тої тьми світлість, і з неї випливає Самійло. Такий, як поїхав тоді від мене до Княжих Байраків, вилицовуватий, вузькоокий, розумний і стриманий.

— Чолом, пане гетьмане, — каже віл стиха.

— Чи то ти, Самійле?

— Так, батьку.

— Звідки ж?

— З Орка.

— Де той Орк? Щось пе знаю.

— Хіба забув уже? Римляни колись так звали позасвіття: орк. Звідти й прибув. Тепер — Самійло з Орка.

— То тебе вбито? Ой горе! І ліпшіся непоховананий?

— Не переймайся, Богдане. Хоч би й похованний був, дух мій вільно блукав би над землею, бо він переважував у мені все, животворив і животворить павіть по смерті. І до тебе прийшов, бо теж маєш сильний дух. Безліч вад у тобі й пороків, багато в чому винеп і грішний є та й ще будеш, але всі твої вади переважає вічно рухоме начало, що лежить у глибині твого духу. Не згуби його, не замарпуй. І пе спокушайся занадто владою, яка тепер у тебе безмежна, та тільки не пад тобою самим. Вже почав оточувати себе слухняними, а треба — здібними. Тільки здібні рухають життя, і тільки ними значаться часи і те, що зв'ється пам'яттю. Людину можна вбити, але вона після цього може стати вічною. З цим пе впорається ніякий тирап. Згадай великомучеників. Бо вбити — не означає усунути з людської пам'яті. Пам'ять не належить ні королям, ці гетьманам, пі державі, ні церкві — це єдине, чого не може відібрати в людей піяка сила.

— Докоряєш мені і маєш слухність. Визначив полковниками слухняних. Двое виявилися здібними — і з ними найбільший клопіт. Здібні — незалежні. А воля не визпас рівності, хоч рівність теж пе бувас без волі.

— Помічай усіх. Не тільки полковників своїх.

— Теж гріх мій. Не сидів я коло уголів'я вмираючих, не сподівався на їхній рятунок, пе йшов за їхніми трупами. Навіть тебе пе шукав у Княжих Байраках, а звелів те робити іншим. А треба було б самому, і самому лікувати твої раби приправами

з трав і камелію, з місячного сяйва й золотого павутиння, зміїної отрути й бджолиного меду.

— Я не був поранений, Богдане. Вбитий одразу.

— Тебе треба було відкрити живою і мертвую водою, бо що я тепер без тебе? З ким радитимусь, сперечатимусь, обмірковуватиму? В мені вельми мало схожого з справжніми полководцями. Я не люблю громідні битви, а тільки приготування до неї, лихоманку очікування, безсонних ночей, суперечок, сутічок словесних, домовлянь і перемовлянь, незгод і захватів. Готовання до свят завжди привабливіші, ніж самі свята.

— Тепер не маєш часу роздумувати — мусиш битися.

— Так. У цьому істинна моє життя. Народ уже підіймає голову і лічить своїх ворогів. Я маю вести паред, стати на боці голодного, а не того, хто в нього віднімає хліб.

— Це буде для тебе найтяжче. Кінчиться тим, що ти сам відбираєш хліб у людей.

— Ніколи! Хіба сам я не зазнав і принижень, і переслідувань, і каторги турецької, хіба не був вигнаний з власного дому і не пущений жебраком? Немає братства міцнішого, ніж братство голодних і переслідуваних. Я зберу їх усіх і об'єднаю, хай павіть поведу пе тим шляхом іподі, та роз'єднаність — шлях ще гірший. Коли ми навіть попадемо в пекло, але триматимемось один одного, ми переможемо пекельні сили і повернемося звитяжцями.

— В тебе вже повірив народ, Богдане. Може, ця віра привнесла й мій дух до тебе. Бо я ж тепер не владен над своїм духом.

— Тяжко буде мені без тебе.

— Присутній буду в твоїх ділах і вестиму їм лік. Для справ земних уже знайшов ти собі помічника.

— Кого ж? Чи не Виговського? Вже зродилася в мені лиха підоара, чи то не він згладив тебе зі світу, мостячись на твоє місце?

— Задрібній для дріблих злочинів.

— Застерігаєш, що вчинить злочини велики?

— Не знаю, гетьмане. Мені не дано прозирати в будущину. Маю відзначати те, що діється нині.

— Для мене ж нинішнє все — найобрадливіше. Вже зараз в жахом бачу, що розтратачу все своє життя на дріб'язок щоденності.

— І великі собори вимуровуються з тонкої плини.

— Так. Але де взяти сил? Треба відвоювати свободу, захищати, навести лад, установити справедливість, нагодувати й напоїти — на це потрібні роки й роки. А хіба для цього очолюєш народ? Забезпечити майбуття — ось мета! Будущина велика є в кожного народу, треба тільки вміти її побачити, а тоді змагатися за неї, віддати все, битися. Ми склали з тобою перші мої універсалы. Там ще не все сказано. Та й не знаю, коли воно скажеться, коли...

Риппули нечутно двері, і світлиста хмарка щезла, а з нею й Самійло. Наді мпою схилилося Мотрончине личко, злякано за-бліло, затривожилося.

— З ким ти говорив?

— З тобою, моя мила.

— Ні, ні! Ти когось бачив. У тебе такі очі... А-а, я знаю. Це з нею...

— З ким же?

— З небіжчицею. Пані Ганною.

— Господь з тобою, моя дитино.

Вона відскочила від постелі, з темряви тихо промовила:

— Я не хотіла їй зла. Ніколи не хотіла.

— Вона вмерла, царство їй небесне. Чи ж ти винна?

— І ти невинний! Ні в чому! Хай хоч що там кажуть!

— Мої провини не тут і ще не всі. Позаду — дрібка, а по-переду — цілі гори. Порятуєш мене від них?

— Порятую... гетьмане.

— Йди до мене, гетьманішо моя!

Вже забув про Самійла, та її про все на світі забував, коли бачив її. Марнота заволоділа мною і пуста піха. Почувався тим давнім царем, що все перетворював на золото, лиш доторкувався рукою. Я доторкнувся до Мотронки — і вже дав їй усе. Гетьманша. Вся в золоті. Золота жінка. Згадати б, якою страшною смертю загинув той цар, що й шматок найвужденішого хліба, коли під-посив його до рота, ставав золотом. Хліба не заміниш золотом. І в жінки не можна відбирати жіночність, промінюючи її па мар-ре золото. Не знов я тоді сього, та коли б і знов, то чи стримав би своє серце? Підложницею ніколи б не схотів цю жінку, а тільки Хмельницькою, тільки гетьманішею. Вже відчув силу своєї влади у всьому, не відав тільки, що часто сила та буває злою і те, до чого доторкуєшся, гине. Ох, Мотронко, Мотронко, дитино моя не-щасна! Що тільки не казатимуть про тебе? Порівнюватимуть аж з Геленою Троїнською, через яку зчинилася колись страшна війна багатолітня. Ім'я твое забудуть і пазиватимуть хто як захоче. Звинуватять у злочинному намірі отруїти мене. У змові з коро-лем, з панством, сауїтами. Стверджуватимуть, ніби й підсунули тебе мені сауїти підступні, щоб звести з світу! («Сауїти забра-лися в хату гетьмана і кілька років тримали біля нього жінку з трьома найменнями: Юльця, Апельця, Гелена — як вдалося піз-ніше встановити Лавріпові Капусті, чигиринському городовому отаманові та старості гетьманської розвідки»). Шкода говорити! Можна справді підсунути чоловікові гарну жінку на ніч і на дві, але підсунути любов — чи ж можливо? Тільки люди з холодними серцями можуть таке твердити, та ще й вірити. Однак ніколи не бракувало охочих згадьбити перед нашадками цю пешасшу жінку і мою велику любов до неї. Мовляв, любові ніякої не було, а тримав її коло себе як приспапку. Не кожен може здобути бар-од зорі або райдуги, зате кожен має сливу, щоб обплювати

найсвятіше. Ще древні казали: «Calumniare audaciter aliquid semper» — «сміливі очорнительство завжди дає наслідки». Тільки авірі не мовлять і не пишуть — отож і пе клевещут! Хіба ѹ мене самого не пробували очорнити? Оточували легендами, але я волів жити поза ними, гараад відаючи, що в легендах зникає жива особистість і лишається тільки безплотний символ, яким кожен зможе скористатися для своїх цілей, часом і злочинних. Мене віддавали тільки історії, відбираючи все земле ѹ людське, але ніяка душа не здатна охопити ѹ підкорити історію з її неосліпістю ѹ невловимістю,— душі треба простого щастя. Влада змінює людей. Забуваєш навіть про давню любов, але нової прагнеш так само гаряче, як усі смертні. Але ти принесений у жертву, і нікому немає діла до твоєї душі, до сердечної скрухи, ти тільки гетьман, а людське тобі не належить. Жорстокість, а не справедливість, страх, а не повага, ненависть, а не співчуття, холод душі, а пе любов — таким бачать володаря. А я хотів усе це перевернути і починав з любові. Чи не з того почав? Однаково ж був упертій навіть у своїх заблудах. Упертість ради тих, кого захищав. Хотів передати її і пацадкам. Гей, не можна всього до кінця продумати, зате все можна витримати. Я мав витримати.

19

Чигирин переповнювався людьми, кіньми, обозами, збросю, метушнявою, гамором, заклопотаністю, тривогою, нетерпінням. Так само, або ѹ ще більше, повинився невеликий мій двір, бо всі прибували мовби до гетьмана тільки, всім треба конче сюди, пробивалися, домагалися, відпихали сторожку, доходило не до криків самих, а ѹ до шабель, лиш тепер пані Раїпа забагнула бодай якоюсь мірою межі моєї заклопотаності і моєї величі і трохи притихла з своїми панськими домаганнями, зате Мотронна ніби ѹ народилася стати гетьманшею, не відала щі розгубленості, ні страхів, готова завжди бути коло мене,— чи то за трапезою, чи на виїзді пишному, і вже за два дні зпана була всім і звата з шанобливим острахом «сама». «Був гетьман, а з ним сама». «Мали розмову з гетьманом, і була при сім сама». «Обід дав нам ясповельможний, і по праву руку від п'яного сиділа сама».

Прискочив з гетьманським знаддям Іванець Брюховецький, приїхав з ним отець Федір, прибули писарі, між якими вже ѹ Виговський, у козацькому вбрани, чистий, чесний, чепурний, перед очі мені не пхався, як Брюховецький, та я покликав його сам.

— Пам'ятаю, яку прислугу мені зробив під Боровицею, папе Іване, тож хочу тебе випробувати в нашім ділі, бо здається меші, що годен ти більшого, піж спогадування про свою інфамію та линки татарські.

Виговський мовччи схилив голову. Знав пошалівок.

— Бачив ти, що сталося па Жовтій Воді. То не просто виграна битва. І не просто кров. Кров'ю шляхетською в саври *desertu*¹, як називають вони степи наші, змито кров народу много, яку пани лили ріками впродовж десятиліть, а то й століть цілих. І те, що писав я під Боровицею, теж змито тепер панською кров'ю. Всіх можних, яких не побито, відішло в дарунок ханові Іслам-Гірею, коронних гетьманів з їхнім військом розіб'ю так само, як розбив гетьманського сина, і хто попаде мені до рук, теж помандрує до Криму. Тим Чорним шляхом, яким ішов у ясир май народ. Потоцького не лякається, бо й нікого не лякається. Азали² виграв він бодай одну велику битву? Азаж³ проблисла в ньому бодай іскра здорового глазуду! Шкода говорити!

Весь народ піdnімається до мене. Йдуть з усієї України та й ще йтимуть. Посилав універсалі з Січі, тепер хочу скласти універсал з Чигирина. Хай знають про мою перемогу, про те, що я знов у своєму Чигирипі, і хай йдуть до мене під Корсунь і туди, де стану. Напиши, що йдемо з вірою в бога, у свою аброю і добре діло. Неба пе прагнемо, пекла пе лякаємося. Стаемо за поламапіс прав і вольностей своїх і кличено всіх стати, бо ридання України голосами небо пробиває, прохаючи помсти. Ми пародили дітей, вони повірили нам і прийшли на сей світ. І що ж вони тут запійшли, що побачили? Нам треба хоч вмерти, а заслужити, відвайти їхню довіру. Напиши, як розбили Шemberka і молодого Потоцького, а тепер розіб'ємо і Потоцького старого. Коли б'єш собаку, то чому б не вдарити й хазяїша?

Виговський слухав — і хоч би тобі муркнув. Це не козацькі порови, коли кожне твое слово мов па списі піdnімають. Відно, добре пом'яло життя папа Івана, коли він виказує таку авгепін-ліатія⁴. Але я не мав наміру щадити його. Перша розмова — перша й наука. Коли й поставлю його па місце Самійлове, то хай завжди пам'ятас, де гетьман, а де віп сам бути мас.

— Знаю, що довго крутився ти між шляхтою, пане Виговський, і сам у шляхетство вуса вмочив, та й слухай, що я тобі скажу. Ця шляхта пе тільки хліб паш і сало паше їла, але живилася коло пас достатньо пашою мовою, перетягла з пеї до себе багато слів, і наш одяжний посполюдний споряд, і наші піспі. За це не ласмо її, а шануємо, бо засвідчила розум, якого не мають наші писарі. Поглянь-по, скільки тих скрибентів масмо: писарі військові, полкові, сотенні, при отаманах, гродські, волосні,

¹ У дикім полі (*лат.*).

² Чи ж?

³ Чи.

⁴ Відмова, зрешечи усіх прав (*лат.*).

писарі й писарчуки, писарепята, підписки. Народ говорить одпою мовою — глуchoю, багатою, рясною і барвистою, а пишуть якоюсь мішаниною, кострубатими словами, не знати звідки й узятыми. Та ще й для писання такого доводиться тримати цілу орду скрибентів з покорченими душами і вивернутими мізками. Подумати лиш, що й я стільки років був таким покорченим, несив тягар навмисності на душі, і не вірюлося, що зможу колись скинути той тягар, визволитися від нього.

— Над гетьманами пе тяжкі віщо,— подав иарешті голос Виговський.

— Окрім обов'язку. А ти, пане Іване, чи готов підняти на свої плечі тяжкий обов'язок моого писаря?

— З тобою, пане гетьмане, хоч па край світу.

— Не треба нам того краю. Свою землю маємо. Помітив ти, скільки там у нас писарів гетьманських?

— Дванадцять.

— Славно. Не гайнував, виходить, часу. Втрата в мене тяжка й певідшкодовна. Загищув писар генеральний Самійло з Орка. Ким тепер заміню його — не знаю.

— Дивне трохи паймення Зорка,— зауважив Виговський.

— Не Зорка, а з Орка. Бо вже він потрапив у орк, себто на той світ, як знаєш вельми добре з латини. Козаки в рай не попадають, а тільки в пекло. Тому до смоли звикають ще за життя. Лиши свої просмолюють, і сорочки в смолі, і дратву — на чоботи та кінську збрюю. Ну, то про Самійла. Замінити вже його піколи не зможу, однак змінити треба. Може, й тебе спробую. Та це так. Тепер уложи універсал, як я сказав.

— Справедливо сказав, великий гетьмане, що мова народу — то святощі,— мовив Виговський, уклоняючись.— Розумію це і листи укладу відповідно.

Був дворак лукавий і біглець у всяких річах, та я тоді ще не забагнув цього.

Пан Іван уже па рапок спорядив універсал так, що мало й поправляти довелося, і мова була дохідлива, і все без слів звайвих:

«Богдан Хмельницький, великий гетьман Війська Запорозького, і все Військо боже Запорозьке.

Відомо чиню, а саме людям духовним: владикам, архімандритам, проптопопам, ігуменам, попам та іншим слугам божих домів, також і старшині грецької віри: війтам, бурмістрам, райцям і на якому-пебудь уряді перебуваючим грецької віри,— що, маючи чимало шкод, кривд, ламаппя наших прав і зневагу Війська нашого Запорозького через панів різних, через що Україна наша, і слава, і божі domi мусили б загинути, і святі місця, і тіла святих, які до цього часу за божою волею па певних місцях існують і лежать, вже не мали б жодної слави і ми з них жодної радості,— до того жорстокий розлив крові батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців, певиппих діточок, на яких висіла жор-

стока шабля ляхів і тепер виявила себе,— оце знову плачі, крики, ламання рук, шарпання волосся, мати дитини, батько сина, син батька — це ридання всієї України голосами небо пробиває, прохаючи помсти від господи-бога — хочу шаблею знищити цього пеприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Так прошу вашої ласки, для господнього милосердя, щоб ті, що є людьми одного бога, однієї віри та крові, коли буду далі з військом наближатися до вас, мали свою зброю, стрільбу, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси та інше залізо для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готовтесь на цих неприятелів наших і стародавньої віри нашої, ворожих нашому народові. Порохом, найбільше оловом і грішми запасайтесь для дяких справ, про які дам вам знати пізніше, чого слід буде держатися. А якщо знаєте або чуєте від проїжджаючих або перехожих про війська яких чужоземних підрядів, набраних проти нас від короля, давайте знати і остерігайте нас; це розуміється і про лядську землю, коли також є яке військо і сила,— через того, кого посилаю до вас, повідомте нас, просимо.

За цю вашу доброзичливість і прихильність обіцяю вам ласку мою і моого Запорозького Війська і всім вам мій покліп до ласки вдруге передаю.

Діялось в Чигирині».

— Гей, пане Іване,— зауважив я Виговському,— додав-таки від себе «великого гетьмана».

— Хто ж від тебе тепер більший, пане гетьмане? — подивувався Виговський.

— Сам же й пишеш далі, що військо — боже, отож, виходить, бога не забуваш і ставиш його над гетьманом. А хто під Богом ходить, то великим зватися гріх. Пишеш, щоб ставали всі для оборони стародавньої грецької віри. Воно ж так, але, може, ще не час про саму віру.

— Що ж може бути вище за віру, гетьмане?

— Кажу ж, правдиво написано. Та це для нас, пане Іване, а не для тих сіромах, що й перехреститися не вміють. Ім ще живіт свій захистити треба, діточок своїх, сорочку останню, а вже тоді віру. Щоби вірити, треба жити. А з мертвого — яка ж віра? Може, хай воно буде ж так, як оце склалося й написалося, та треба ще ж інак. Не один аби універсал, а кілька, і неоднакових, як неоднакові ж люди, пане писарю.

Я звелів переписувати і розсилати по всій Україні явно і тайно, з гінцями гетьманськими і з надійними людьми, на Правобережжя до Києва і па Лівобережжя до Полтави, Миргорода, Чернігова, Новгорода-Сіверського і Стародуба; на Брацлавщину і до Кам'янця, та ж до самого Львова. Так і понесли ті мої універсали кобзарі ж старці, з бандурами ж торбами, співаючи думи ж випрошуочи милостиню, вичитували слова моїх закликів, і люд піднімався і валом валив до моїх полків, так що там не встигали

б спитати, хто й звідкіля, аби лиш мав самопал, чи спис, або просто дрючик добрий — дейнегу, за що й прозвапо тих босоногих і гологрудих дейнегами. Питали їх старшини мої:

- В бога віруєш?
- Вірю.
- А в богородицю?
- Та вірую.
- Перехреститися вмієш?
- Та, може, й умію, а може, й пі.
- Ну, йди до полку, там навчать.

Кривошіс сповіщав мене, що військо в поході зросло вже втрօс або й у четверо і зростає далі невпинно. Вість про Жовті Води випереджала і мої універсалли, хоч пан Кисіль найбільше лютився на ті мої звертання до народу, пишучи канцлерові: «Цей зрадник розсилає всходи по містах таємно свої листи до Русі, де тільки стає». Та про пана Адама мова буде осібна, бо ще не настав його час, ще не почав він примилюватися до козаків та до мене, як то розпочне згодом, пазиваючи мене в листах своїх «здавна милій пане і приятелю!».

Коронне військо зупинилося під Корсунем, перейшовши Рось. Там був шмат старого валу, насыпаного чи й не за київських князів ще, Потоцький велів поправити давні пасища, а до них приробити нові вали. Коли вже все зробили, тоді побачили, що для оборони місце не годиться. Кривоносові вивідачі все те проангажували, а він сповіщав мене в Чигирині, патякаючи, що й мені час уже вибиратися з своєї степової столиці туди, куди прямує козацьке військо.

А я чіплявся за кожну зачіпку, аби лиш побути бодай один зайній день з Мотропкою, бо розлука могла бути й навіки — хто ж то зізнав! І вона, щоразу як я заводив мову про від'їзд, падала з стогоном мені на груди, шепотіла гірко: «Ти не вернешся! Я знаю, ти не вернешся!»

Та я хотів вернутися і вірив у те. Вже відіслав поперед себе Чарноту з припасом, готувалися до від'їду мої осавули, ще був обід з старшиною, тоді відправляв гінців, радився з Виговським, якого йменував старшим писарем, генерального не признаючи пікому, їздив по Чигирину, дивуючись, як багато люду може вміститися на такому невеликому, власне, шматку землі, так напоткнувся па шипок Захарка Сабіленка і вельми порадів, що не поруйнований і не спалений, бо козаки з шинкарями поводилися не дуже зичливо, коли не сказати грубше, а руйнували у Чигирині мені б пе хотілося.

Я кинув повіддя джурам і ввійшов до шипку. За раннім часом там ще нікого й не було, самого Захарка теж носив десь пе-чистий, це нагадувало мої відвідини після нещастя з Суботовим, як тоді, сів я до столу, вдарив кулаком у стільницю:

- Горілки!

І, як тоді, вискочив з сутерену Захарко, розкинувся перелякано на мій супровід, що мовчазно стовбичив коло дверей, толі глянув за столи, уздрів мене, кипувся до руки:

— Ой вей, ясповельможний гетьмане, мосціпане Хмельницький, цевже мої пікчемпі очі таки бачать оце вас у мосму шинку за моїм столом пемитим!

— Чом же пемитий? — вдавано суворо поспітав я.

— Та то ж тільки так кажеться, мосціпане гетьмане, бо вже моя Руя ті столи так вишаровує, так вишкібає, що хоч би сама пані гетьманова своїми білими ручками об них обпиралася, то не брудпилася б, хай вона панує щасливо над усіма нами й над пікчемпім Захарком Сабиленком, прошу пана мостивого — пана гетьмана Хмельницького...

Захарко поіржавів ще більше, перевівся вже й геть на ніщо.

— Що ж це ти так перепався, як циганський кінь, Захарку? І Суботова мені пе відбудуєш. А я ще хотів сказати, щоб вал насипав не тільки довкола хутора, а й вкруг пасіки. Та вежі чотирикутні з доброго каменю на всі чотири сторони, все як годиться.

— То вже все, вважайте, обсипано, прошу пана гетьмана, і всі башти, вважайте, поставлено, і вже той Суботів, як уже! Хай пан Хмельницький, прошу пана гетьмана, не дивиться, що Захарко такий худий, бо таки реституцію він як зробить, так зробить, і вже ніхто так пе зробить. А з тими козаками пана гетьмана, то хіба з пими з'єсі хоч шкуринку? А ви думасте, вони хоч задрімати старому Захарку одним оком дадуть? Ти ще не заліз у свої бебехи, а вже гатять тобі в двері чоботярами — га такими важкими, що й пу! — та вже собі так ото гукають: «Відчияй, проклятий шинкарю, та давай меду-горілки!» То й що? Я таки встаю це лягавши та ллю-наливаю, а панове козаки собі п'ють, щоб я такий живий був, як вони п'ють! А тоді кажуть мої Руї, ану ж, кажуть, повернись задком та передком та потруси своїми шлеерами! Та й кажуть: тьфу! Що ж ти, кажуть, вихудла, як коза з Пацапова, що тебе ні згвалтувати, ні погромити не хочеться! А тоді й до мене: чи ти, мовляв, ллєш, чи ти виливаеш? То як я можу без глейту гетьманського тут жити, прошу ясповельможного гетьмана!

— Маєш же глейт мій.

— Таки маю, дякуючи всемилостивому пану гетьману, хай він гетьманує сто літ, а тільки ж то на реституцію Суботова. А для шинку? Хай би я повісив той глейт у рамці над отим столом, де сидів сам пан Хмельницький, щоб йому завжди щасливо тут сиділося, та показав кожному питухові, себто козакові хороброму доблесного війська його мосціпана гетьмана україпського, хай йому...

Я вже пе дослухав повних Захаркових побажань, махнув рукою, мовляв, матимеш ще один глейт, може колись згадають, що Хмельницький захищав і шинкарів, та й пішов до дверей.

Демкові сказав, щоб припровадили мені шляхтича Собеського, якого впіймало, коли хотів пробратися до коронного війська з Кодака. Сказав про це Демко ще в день моого приїзду, але я не мав часу побачити того шляхтича, та не дуже й хотів його бачити, бо й що він мені?

Тепер чомусь подумалося, що той шляхтич може бути мовби моїм посланцем до панства, проти якого йду.

Я ждав його в своїй світлиці, не мав наміру пригощати, бо не зінав його піколи, та й падто молодий він, як сказано мені, був, отож — розмова проста, як у батька з сином, та й кінець на тому.

Шляхтич був молоденький, як мій Тимко, але тримався з гідністю, мені вклопився, видно, не так, як гетьману, як старшому чоловікові, власне батькові. Я припросив його сідати, довго мовчав, він теж не рвався до розмови, дивився поперед себе без цікавості в очах. Тоді я сказав йому:

— Козаки тебе впіймали, могли стяти, та, бач, помилували. Не думай, що такі добрі.

— Я й не думаю, — сказав він. Голос мав дужий, трохи заразкий як для помешкання, але те не важило, бо й сам я мав голос скрижний, хіба що більше в ньому тяжкості, поназбираєшої від літ.

— Не пекли тебе залізом, випитуючи про Кодак, бо й так знаємо все про ту звізду шестиконечну¹, що впіймалася в нашу землю, мов кліщ, — вів я далі.

— Не пекли, — згодився він.

— А тепер я відшущу тебе вільно.

— Але я не зламаю вірності королеві своєму і, коли доведеться, битимуся проти тебе, гетьмане! — квапливо сказав Собеський.

— Хіба я ламав вірність його королівській мосці? І хіба пішов проти короля?

— Тоді проти кого ж пішов, пане Хмельницький? — подивувався він.

— Не збагнув ще, бо молодий, — терпляче мовив я. — Та й не належиш до великої магнатерії, а тільки до шляхти служилої, яка завжди й крихтами сита була. Магнати кричали, буцімто люблять гідність королівську, але ж влади королівської не любили ніколи, та й не давали її королеві теж піколи, так що йому доводилося платити золотом і землями за вчинки, за які треба було рубати голови. Ось і вийшло так, що всю Україну роздано в маєтки не за добре діла, а тільки за розлиття крові. Топталася велика шляхта по наших спинах і по наших душах, іла хліб з поту убогих підданих, блюзнистувала над вірою нашою і духом нашим, то доки ж! Ось вижену всю шляхту з України, тоді й говоритиму з королем, як нам далі бути! З нещаст'ю наших,

¹ Фортеця Кодак мала форму шестикутної зірки.

біди, гіркоти, гніву і бутту створимо вогняну кулю і запалимо все королівство, нехай вигорить у нім весь непотріб шляхетський!

— Річ Польщі не дасть цього зробити! — запально крикнув Собеський.

— А що є Річ Польщі? По-латині означає «республіка». Республікою ж, як вважали колись, може бути тільки одне місто, як то були Афіни, Рим або пізні Венеція, а довкола самі рabi, які тяжко працюють на те місто. Коли ж ціла держава називає себе республікою, то намагається вона за своїми межами підкорити якомога більше земель і погнобити більше люді. На великих і благословлених просторах, які зайпляли паші народи, доволі місця для всіх. Але одні живуть, як люди, а другі стали мучителями своїх братів, кипулися гнобити й загарбувати. То як же мають вестися ті погноблені або й чесні люди в самій республіці? Хіба не знатні розумом своїм мужі були Миколай Рей і Ян Кохановський, а вже й вони дійшли до думки, що добро вітчизни вимагає не тільки хвали, а й незгоди та насмішки. Я виявив свою незгоду, вигнавши панів з своєї землі, ще й посміюся до сходу над пими. Ти ж хочеш обстоювати несправедливе діло, як тобі бог даст. То я поможу твоєму богові. Одпущу тебе. Як ото ще Цезар: мовляв, мені тяжче сказати це, піж зробити, бо ти ворог є і ворогом зостанешся, але я не лякаюся ворогів. Отож іди і скажи своїм, що чув од мене. Нелегко тобі буде пройти збуруну землю, але хіба мені легко? Спробуй вибратися звідси цілим — і бог тобі суддя!

Він вклонився і вийшов, а я ще довго сидів, заплющивши очі. Ніхто не знав тоді, що цей Собеський через два десятки літ стає королем польським і славним погромцем сили турецької під Віднем, тепер в висоті вічності своїх я вже знаю це і не шкодую за свій вчинок у Чигирині, хоч і не записую його до своїх заслуг!

Кінчалося мое кількаденне сидіння чигиринське, уривалася моя радість найбільша, серце було ще тут, а думка вже летіла в степи, туди, де з піснями й гуком молодецьким ішло мое військо. Військо ждало свого гетьмана.

Ще б міг поскакати до Суботова, поглянути на гніздо родинне, та не хотів ятрити душу, призначив на завтра від'їзд до війська, і то від'їзд без пишиоти, без проводжань, навіть Мотронину попросив і на ганок не входити, щоб не так боліло мое серце.

Все ж озирається на вікна, видивляючись, до якої шибки притулилося її найдорожче личко, озирається й на двір — ану ж стане за ворітами тонка постать і сяйпе мені несмertельним усміхом, щоб дороги стелилися ясними й безтревожними.

Сам одібрав собі радість — і сам же тепер дешперувався¹.

¹ Впадати у відчай.

Скільки разів проїхав я цією дорогою! Дорога була як моя життя. Перемірював її малим хлопцем, юнаком, зрілим мужем і в старості, з падіями, в молодецтві, з любов'ю, в смутку, в розpacі і відчай, у злій рішучості, а тепер — у славі. Слава котилася поперед мене, обезвладнювала ворогів, приводила в трепет і відчай набагато більший, піж зашев колись я.

Потоцький, лякаючись шадто потривожити старого й немічного архібіскупа гнезненського, примаса Польщі Мацея Любенського, писав йому: «По золотім спокою, по вільних часах бурхлива tempestas¹ і страпані bellorum fulmina² пастають. Козаки запорозькі post praestitum³, fidelitas juramentum⁴, кілька тижнів тому, старшину свою пострілявши і постинавши, з хапом і ордами його всіма поєдналися і проти панства його королівської мосці з стотисячною ордою йдуть і частину війська нашого, почасти для поскромплення бунтів козацьких, почасти для сторожі Запоріжжя послану, в полях під Жовтими Водами облягли».

Не написав про те, що вже його військо «почасти» розгромлене, зате брехав про якусь стотисячу орду, забувши про високу гідність гетьмана коронного. А до канцлера Оссоліпського хоробрій цей вояка посылав з-під Корсуня і геть розплачливе писання: «З такою малою горсткою війська противстати поганській силі і хлопському бунтові, котрого жатва млода, — нема що й думати. Коли ваша милість не порадиш королеві мудро роздуматися над сим — actum de republica (кінець державі)».

Не було в мене гідних супротивників! Казали, що король сам хотів їхати на Україну і втишити бунт, пустивши козаків на море. Та на море ми готові були кинутися колись у відчай і безнадії, бажаючи хоч чимось заявити світові про себе. Тепер не мали такої потреби, бо перед нами лежала вся земля рідна, яку мали визволити від рабства.

Народ весь піднявся, і хто б міг його спинити? На сім боці Дніпра товсся десь під Корсунем з надією коропи — кварцяним військом — пан краківський Миколай Потоцький, а на Лівобережжі розпускав пір'я український магнат Бремія Вишневецький, готовий кинутися на поміч Потоцькому, зубами гризтися за

¹ Негода.

² Військові громовиді.

³ Наперед змовившись.

⁴ Зламавши віршість.

своїй мистецтві. Ще один магнат паш питомий, премудрій Адам Кисіль, автор жорстокої сеймової ординації 1638 року, вже почав снувати свою павутину підступів і підлот, в яку хотів заплутати і мене, і все військо наше, і всю землю.

А земля ж була племіріяна і люд нелічений. Ще колись католицький біскуп Києва Юзеф Верещинський писав, що Україна є довша і ширша, ніж Польська Мала і Велика, а друкував се в Krakowі у Андрія Піотровича. Пани й корона знали лік своїх підданих, і на мої часи, як то стверджувало, налічувалося люду в Речі Посполитій мільйонів з дванаадцять, з них чотири у Великопольській та Мазовщу, два на Литві, в Пруссії та Інфлянтах, а цілих шість лягало на Україну та руські воєводства — ціле море безбереге! І чи важило там, який пан — свій рідний, польський чи литовський, чи він з бородою, чи з самими вусами, чи він віри грецької, чи католицької, або й аріанії? Хіба в 1593 році підляхтич Криштоф Косинський не збунтував козаків, бо в нього відняв Рокитне український магнат Януш Острозький! І чи не загинув Косинський під Черкасами од рук слуг іншого українського магната — Вишневецького?

Українські князі Збаразькі посли серед магнатів Речі Посполитої таке місце, що один з них, Юрій, вважався свого часу навіть претендентом на королівську корону. Брат його Криштоф учився два роки в самого Галілея; коли гинув я в турецькій неволі, він прибув королівським послом до Стамбула і своїм коштом викуповував з неволі польських бранців, серед них гетьмана польного Станіслава Конецпольського і сипа вбитого під Цецорою коронного гетьмана Жулковського. Дав за них 50 тисяч талярів битих. Може, викупив і мене, або Філона Джелалія, або ще інших своїх братів по крові? Вибрав тільки рівних собі магнатом і багатствами, не важила кров, не мало значення походження — тільки мистецтві! А сам Збаразький прибув до Стамбула в такій пишноті і з такими багатствами, що і в пайдобичливіших османців од подиву роти ставали отвором. Многі сороки соболів, дзигарі рідкісні, компас морський в дивній оправі, фляші срібні, пугари золоті, многі тисячі золотих готівкою, шуби золотолиті, дзеркала венеційські, ясписи, білі бурштини, дорогі пахощі для дам з гарему, цінні шахи з слонової кістки, саджені самоцвітами, таці до солодощів, кубки для щербетів, фельджаки для кави, хорти подольські для ловів, соколи порвеалькі, рушниці з ебеновими ложами,— аж диво брало, як може людський піт переливатися в золото, срібло та коштовні каміння і як можуть марнувати працю людську отакі марнославні книжката.

Ні навчання в європейських університетах, пі скарби многі, пі розкішні кам'янці в Krakowі не паміожили слави князям Збаразьким, великий рід їхній зник, кості залягли в Krakівському мавзолеї домініканів, волості забрали Вишневецькі, що мали в жилах своїх теж кров українську, ще й пишалися цим неабияк, хрупостіллі предківськими кістками, похвалюючись походженням,

і без жалю проливали кров свого народу; хоч жили на цій землі, але всіма змислами тягнулися на захід, до панства польського, до магнатерії католицької, аж поки останній з Вишневецьких Єремія і сам покатоличився і тепер заворувався у своїх Лубнах, щоб кинутися на поміч Потоцькому під Корсупль.

Не було в мене гідних ворогів!

Потоцький заярювався коло молодих пань та тягом заливався горілкою, пильнував більше чарок і шкляниць та жіночих подолків, ніж добра Речі Посполитої та гідності свого звання гетьмана коронного, яке отримав недавно, діждавшись смерті старого Конецпольського. Не виграв жодної значної битви за своє життя, прославився тільки розправами кривавими над козацтвом і за це тепер отримав становисько, найбільш ціноване в короні, бо довічне. Дозвонність уряду гетьмана коронного встановив король Стефан Баторій. Не лякався чужої величі, вмів знаходити й добирати людей, так наблизив до себе видатного мужа державного Яна Замойського, зробив його великим канцлером, а тоді за взяття Пороцька і облогу Пскова в час війни з Іваном Грозним помінував Замойського ще й коронним гетьманом, встановивши довічність того звання. Цей привілей, встановлений у Воронцю на землі московській, згодом мав завдати чимало клопоту королям, бо після Замойського та Жолкевського не було на цім уряді мужів значних, хоч жорстоких та бутних і не бракувало. Гідність гетьманська не давала місця в сенаті, але військо тепер вимкнуло з-під руки короля, якому лишалося послопите рушения, що скликалося лише за згодою сейму. Опір чого, довічність звання гетьманського ставила такого чоловіка навіть вище за короля, бо й того могли здетронізувати, гетьмана ж великого — ніколи. А достойник, якого не можна здеградувати, опиняється поза впливами, отже стає понад законом. Беззаконністю відзначався вже старий Конецпольський, Потоцький живився нею, як хробак яблуками, та на тому й кіпчалися всі його таланти. Брутальність і беззаконність — то ще адібності.

А Вишневецький? Увійшов до історії завдяки Хмельницькому. Його ім'я розславила перелякані шляхта, що захоплювалася кровожерпістю Вишневецького, та ніхто не міг сказати, чим же прославився, окрім жорстокості, цей чоловічок марній, з мізерною постаттю, дрібним обличчям, з маленькими, хижими, пемов низичними очицями. Найліпше відзначався під чужою командою. Малі здібності, малі задуми, тільки жорстокість велика, а так — ицисть і нікчемність. Жодної промови в сенаті, гідної уваги, сама патетика, пуста пиха і марнослав'я без меж.

Не засвітили розумом у тих місцях, де грасував колись багато літ пан Станіслав Конецпольський, ні Потоцький, пі Вишневецький. Потоцький розділив своє військо на три частини, мовби для того, щоб полегшити мені його розгром. Вишневецький, маючи свого дворбового, добре павченого і озброєного до зубів війська удвічі більше, ніж було в мене па Жовтих Водах, дуже довго зби-

рався йти на поміч коронному гетьману, а коли скинувся, то побачив, що всі дуби й човни на Дніпрі попалені, а береги обсаджені козацтвом аж до Києва. Тож і не з поміччю до Потоцького тепер біг найясніший князь український, а втікав з своїх Лубен до Трубежу, лісами й болотами, поза Чернігів і перепривився через Дніпро аж за Любечем, під Брагином, щоб устигнути бодай до своїх волинських маєтностей.

Як набулося, так і збулося.

Вже відкрилося мені, що тепер впівець оберну всю їхню таку, вдавалося б, могущу силу.

21

Щоразу, коли вів я парод на битву, в серді моїм народжувалося велике почуття, щось незмірно високе й безмежне, як небо, як світ, як саме життя. Так було під Корсунем.

Кривоніс зібрав силу вже й понад десять тисяч, орда Тугайбяя тепер не пхалась, як на Жовтих Водах, манівцями, а тислається до козацтва, боячись пропустити багату здобич.

Я скликав раду в суботу не в таборі, не в гетьманському паметі, а на пасіці, знайдений метким моїм Дем'яном. Мовби цілу вічність не бачив своїх побратимів знатних і тепер не міг без сліз дивитися на них. Гей, гетьманська слюза! Яка ж вона пекуча, гірка і тяжка, та яка ж і соледка, вже в захваті й просвітленості, не було в ній ні кривавості, ні пекельного чаду, ні диявольського курива, була то чоловіча слюза, мужня, чиста й скуча. Гей, браття-товариство! Ось Максим Кривоніс, в ще яскравіших кармазинах, красивий, як чорт, сухий тілом, широкий маслаччям, а великі темні очі під густими бровами так і палають розумом. А Федір Вешняк, мов утілення спокою і розважливості, чоловік, мов скеля, непорушний, хоч цілий світ можеш на п'ого обперти — він витримає, вистойть, навіть з того світу вернеться й скаже: «Ми не відступали, гетьмане». Гамаликуватий Нечай споглядає на мене лихим своїм оком сірим, хоч знає, що я люблю його, а він любить мене, і куди ж нам дітися один від одного! Ганжа висвічує несамовитими своїми очима, знудьгованій без самоборства, на яке готов виступити хоч і з усіма дияволами! Іван Богун наставляє свою вперту розумну голову. Зашішився під Жовті Води. Вів до мене донців, побратимів своїх, в чистоті душі свої вважаючи, що волю нам здобувати мають усі сприязнені. Ой Іване, ой Богуне, волю кожен має здобувати собі сам, інакше павіщо ж було всевишньому розділяти людей на племена й піорди, даючи кожному свій звичай, свій поров і фортуну теж свою.

Бурляй жде своїх бур, суходіл для п'ого' надто спокійний, йому радше б море, та буде тобі ще й море, Кіндрате, май терпіння, підніметься ще така хвиля супротивна, що й пуй! А Джелалій поводить хитрим оком розумним, може, згадує, як спали з ним на одній повстині в Стамбулі, коли описанувся серед невольників капудап-паші, подарований йому анатолійським пашою, який щойно прибув до столиці і привіз бранців, узятих ним при подавленні чергової джелялі — повстання голоти, безнадійного й зухвалого, дивного в своєму братстві, бо були там турки й вірмени, лази й слов'яни, греки й грузини. Кум мій Кричевський вівся між полковників тихо, бо ще ж недавно був на службі в коропи, але гамувати норов свій тяжко йому доводилося, бачив я по тому, як уперто хилить лобату свою голову та зиркає з-під кущуватих брів. Два мудрі мої старшини Богдан Топига і Мартин Пушкар трималися трохи зосібна біля писаря Виговського, що не відаючи, скільки лиха знають од пана Івана згодом, а Пушкар — то й смерть прийме від його рук, та хто ж спроможен вгадати свою долю?

— Панове-товариство, друзі мої й побратими! — сказав я їм.— У цій битві вирішиться наша доля і доля народу нашого. Маємо виказати все, на що здатні, і то найвищою мірою. Часу нам відведено обмаль, де вже не пустошні степи, де могли стояти хоч і безвік, тут Україна, дивиться на нас увесь народ, придивляються й вороги наші, отож для байдикування і прожиування не відміряно нам часу.

Дорікають мені, піби, визначаючи полковників та старшин, вибирav я лише слухняних, а здібних відтручуваю, щоб не затъмарювали моєї слави. Та що моя слава без вашої? Чи вона й існує? Чи можлива? Вибирav вас, та й ще вибиратиму, вважаючи, що піднімаю найздібніших, квіт народу свого, доблесть і лицарство. Слухняними хай будуть нам посли та писарі, полковниками ж та старшиною — лиш найздібніші. Покладаюся на вас, як на самого себе, покладаюся і вірю.

— Віримо й тобі, батьку! — загула старшина.

— Голови свої покладемо за тебе!

— Не дамо супостатові позбітикуватися!

Одразу й стали мовити про битву. Вже тут міг я пересвідчитися, що військовий фах занадто швидко вичерпав навіть сильні натури. Не раз це становило трагізм вояцької величині. Мабуть, загрожувало це й Ганжі. Доконав, може, найбільшої своєї звичати в житті, збунтувавши в Кам'япім Затоні реєстровиків і привівши їх на Жовті Води. Тепер знов ставав давнім самоборцем, який на страшних герцах б'є своїх супротивників, поки вб'ють і самого колись.

— Можу викликати на герць самого Потоцького або хоч Калиновського! — крикнув Ганжа.

— Ото прославишся,— спокійно мовив Топига.— Бо Потоцький завсігди п'яний, як чіп, а Калиновський зір мас нікчем-

шай, на стаю не бачить і на вистріл з лука і вже не розбере — чоловік чи стовп.

Джелалій став за Ганжу, але герцями не міг вдовольнитися, хотів обскочити табір шляхетський зусібіч, рвати й метати. Обережний Вешняк теж згоджувався, що облягти ляхів — то добре, але вискачувати супроти них не слід, треба просто додавити їх, та й годі.

Богун без хитрощів не міг ступнути.

— А коли одвести річку, гетьмане? — сказав він. — Дай мені з тисячу люду з вовами та кіньми, ~~жаменю~~ тут досить, навозимо його до Росі під Стеблів, там гарне місце, загатимо воду, та й пустимо по новому руслу. Гетьмани вважають, що сковалися од нас за Рось, аж тут прокинуться, а річки чортма, і вже козацтво йде в скоки!

— Що скажеш, Кривоносе? — поспітив я Максима.

— Обнишорили мої хлопці все тут і знайшли яр вельми зручний. Зветься Різаний або Крутій. Як його перекопати, та ще завалити лісом, а тоді загнати туди кварцянє військо, то сама січка з цього зостанеться!

— А як ти їх поіхнеш у той яр?

— Можна й завести, — подав голос Нечай, який досі мовчав, мабуть ще маючи образу на мене за Княжі Байраки, хоч, властиво, то я мав ображатися на його гультайство. — Маю для цього чоловіка.

З Нечая посміялися досхочу, бо ніхто не хотів вірити, щоб один чоловік збив з пуття ціле військо, та ще й з двома гетьманами коронними, тоді я сказав, що пораджуся ще з Тугай-бесем, де поставити його орду, а кожному зосібна вкажу його місце, і відпустив старшин. Згодом покликав Нечая і спітав його про того чоловіка.

— Де він і хто?

— Тут під рукою, бут козацький, служив у полку Білоцерківським, гетьмани його знають, бо не раз бував при розмовах їхніх з татарами, тлумачив.

— Клич його.

Нечай привів козака. Середнього зросту, груди колесом, голова гордо задерта, мовби й не дивиться на цей грішний світ, обличчя вродливе й сміливе. Полябив и цього чоловіка, щойно на нього глянув.

— Якзвешся? — спітав я його.

— Самійло. Зарудний. Син Богданів.

— Берешся за діло, про яке сказав мені полковник Нечай?

— Беруся, гетьмане.

— Життям важиш.

— А що життя! Життя — це воля. А воля — в звитязі. От і життя все! Хе, життя!

— Мучитимуть тебе шляхтичі.

— Хе, муки їхні!

— Залізом пріпікатимуть.

— А я — Зарудний. За рудъкою залізою народився, серед заліза зрос. Не зникаєш, гетьмане.

— Ну, йди, — сказав я йому, а коли вже повернувся, щоб іти, зупинив його: — Страйай. Дай я тебе поцілу.

Обійшися, поцілувались. Нечай стояв, переводив погляд з одного на другого, не зіпав, вірити чи ні, тоді махнув рукою, усміхнувся, подався павадогін за своїм козаком.

В суботу звечора Потоцький пустив своє жолощанню грабувати Керсунь, велів заплатити нейбліжчій фільварки, від них вигоріло все місто. Панство нищало все довиуж, так ніби вже навіки полищало цю землю, ніколи не сподіваючись люді повернутися. І це було мені на руку. В неділю я звелів переправлятися через Рось татарам і вершникам Гаїжі у більших сермігах, шляхтичі вийшли перед табір, зчіпалися в дрібних герцах, стріляли, та ніхто на них не нападав, і так минув день. Польський гетьман Калиновський хотів дати битву тут, хоч поле було й невигідне, однак Потоцький не згоджувався ризикувати військом, та й те пригадував, що, скільки разів пробував, ніколи в понеділок не мав щастя.

Увечері коренному гетьманові доповідали, що впіймано була козацького, який нібито хотів перебігти до польського війська. Потоцький велів узяти перебіжчика на муки залізом і сам прибув на допит. Сидів, щоправда, мовчки, пмулячи горілку й наставляючи заросле густою вовкою вушо на те, що діялося біля непасного, однак прислухався цільно і кректає вдоволено, коли матований кричав од болю. Кричить — казатиме правду. Ті, що не кричать, не кажуть нічого або брешуть. Зарудному прикладали до тіла розпечено залізо, аж він заторнів увесь, але від того, що сказав одразу, вже не відступався. Сказав, що татар понад 40 тисяч, а хан іде з степів ще з більшою силою. Козаків прийшло 15 тисяч, однак ріку переходити боїться, пустили саму кіннату, та відомо ж, що в ногахів головна сила — піші війни, вони й найстрашніші. Щоб застати шляхетській табір, роблять щось з рікою, переймаючи воду під Стеблевом. За днів два-три і вдарять. Тоді ж надійде і хан з ордою.

Потоцький кивнув ротмістром, який вів допит. Коли той підійшов, сказав тихо:

— Спитай, чи він знає тут дороги? Служив у Білоцерківському полку, то мав би знати, скурвии син!

Зарудний довго й огинався, але, припеченій ще залізом і виторгувавши добру нагороду, валився вивести коронне військо прихованими дорогами па Богуслав, Білу Церкву, а тоді й до Павлочі.

Вночі Потоцького відірвано від забавки з нанями, бе помічену, що вода в ріці стала нагло спадати. Вихедило, що перебіжчик козацький правду казав і намір гетьмана коренного негайно відступати з цього непасливого місця був саме вчасний. Потоцький

дав команду виступати відсвіта, в щасливий вівторок. Тяжкі вози з поклажею довелося покинути. Взяли легкі, кожна корогва по 15—25 возів. Розставлено їх у 8 рядів, а між ними все військо і по 12 гармат попереду й усередині, а позаду — по чотири.

Так ще в темряві величезний неаграбний табір рушив угору по Рoci на Богуслав, прямуючи туди, де вже ждали козаки. В Різанім яру Кривоніс перекопав і завалив дорогу, запрудував воду, поробив з боків у гущавинах шанці, так що дула козацьких самопалів мали впиратися в боки шляхтичам. Козаки сиділи в засідках, посміювалися в кулаки: «Як склалися ми по два кулаки, то воно аж вастегнале. Як то кажуть: «надібали ми двадцять єдин, як не два, та один». Орда паслася по той бік яру, щоб виловлювати пташок, які вилітатимуть. Коли б гетьмані зненіцька відвернули від яру її пішли іншою дорогою, то зустріли б їх полки Бешняка і Топиги, а до них згодом приєдналася б кінната Ганжкі і та сама орда, яка не хотіла вже тут виступати вдбично ні кому, бо чутливим нюхом своїм переконський мурза жавоюшив скарби хіба ж такі.

Але Зарудний твердо вів панство на пагібель. Онголудні монструальні табір восьмирадовий опинився в болотистій долині між двома кручами. Одразу ж зусібіч ударили гармати й мушкети, але не шляхетські, а козацькі, коней возових і гарматних постріляно, табір розірвався сам собою, передні хижали туди, де ніхто не стріляв, але споали на бакаї й заважи, Потоцький у шестикінній кареті все ж зумів проломитися, та його обскочили, дістав двічі шаблею по голові, але вцілів і був забраний у неволю. Калиновського пострілено в ліжоті і теж забрали в неволю. Середина табору ще боронилася, тут січа йшла страшна, козаки змішалися в шляхтою, як верно в полововою, бо інакше було трудно, та коли крикнув хгось, що гетьмані в неволі, стали шляхтичі хапати амбільник новей, вираватися як як міг, так прорубалися крізь орду кінні корогви Криштофа Корицького і Костянтина Клобуковського, решта була побита або ж трапила в неволю, татари низали панів до жердок, в'яжучи докуни і вельмож, і ротмістрів, і простих жолдаків. Труни стелілися в яру, як листи восени, кров текла рікою, страх обіймав землю і небо. Співали згодом сумне козаки:

Гей, там річка, через річку глища,
Не по одному ляхові зосталась адовиця.

Хто не мав нічого, то приплатив або ж власним життям, або волою, підмандрували до Криму, а панство ще й тірко зітхало, згадуючи, які дорогі риштуники втратили. Намети дорогі, ридванні й колясі розкішні, золото й срібло столове для гощення лицарства в обові, убранині, хутра, прикраси, кінська зброя, коштовна зброя, сила-силенна добра та баченого вібрана була в таборі, і все те козаки й ординці в одну годину так «уходіли», що й сліду не зсталося. Вдяглися в кармазини й састи, вкривали коней

шовками й оксамитами, по чотири жупані разом на себе натягали, не знаючи ціни, срібні гербові тарілки по таліяру спритнярам продавали або на глум заставляли шинкарям за кварту горілки.

Підскочивши до панських повозів, вельми дивувалися, що пани так догідно їздять, азирали в карети отвористі, розхитували на високих ресорах мальовані коляси, сміялися:

— Ану ж, Гараську, заліз на оте сідало, чи бач, яке штудерне!

— Та воно ж таке хистке, що, горілки не пивши, й не всидиш!

Потоцького приведено до мене. Був одурілій не так від ударів шаблею, як од розгрому, дивився на мене тупо, але мовчав. Мовчав і я.

— А що, пане гетьмане, чи пустити його, чи дати йому по гамалику? — спітав котрийсь із козаків.

— Відведіть його до Тугай-бєя. Калиновського теж, і Сенявського, та й усіх ясновельможних.

Гей, пане Потоцький, пане Потоцький!

Глянь-обернися, стань-задивися і скинь з серця бути,

Наверни ока — котрий з Потока. Ідеш до Славути —

Невинні душі береш за уші, вольності одеймуеш.

Гей, поражайся, не запаяйся, — бо ти реїментаруеш.

Сам булавою в сім руським краю, як сам хочеш, керуеш.

Мій бога в серці, не лій у легті шляхетської крові,

Бо світ чорнієть, правда нищієть, а все ку твоїй волі.

Гей, каштелянє, коронний гетьмане, потреба нам чола

Єще пам'ятати і поглядати на задній кола.

Жони і діти де ся мають подіти наші на потім.

Гди нас молодці тиї, запорожці, набав'ять клопотом?

Глянь-обернися, стань-задивися, що діється з пами,

Поручниками і ротмістрами, польськими синами.

Глянь-обернися, стань-задивися, видиш людей много.

Чи ти авоюєш, чи ім зголдуеш — бо то в руках бога.

Бо то єсть здавна заслуга славна запорозького люду.

Будь я розбитий отак Потоцьким, то сконав би на палі І співали б кобзарі по всій Україні про мое мучеництво. Мені ж самому звіряча мстивість, така люба панському серцю, невластива була і огідна. Не мстився на Шемберку, не хотів цього робити й з гетьманом коронним. Попервах мірився навіть однушити його на всі чотири вітри. Хай знає козацьке благородство, коли сам до нього не доріс, та й не доросте ніколи! Та треба було платити ханові, а ще: рятував цію неволею пана краківського від сорому. Бо яка ж ганьба йому, коли б відпустив його. Без війська, без асистенції¹, розбитий, одурілій од пиятиki, озлоблений, лихий.

Міг я дозволити собі великудушність, бо ніби згори відав про свої перемоги. Мав велике передчуття своєї фортуни і сміливо йшов навстріч загрозі, і ніхто з ворогів цього не зауважив і не стривожився. Трактували мене з дня втечі на Січ дрібним бунтів-

¹ Тут: належного супроводу, почту.

ником, пе змінили сеї думки й після того, як рушив я з Січі, в певитлумачальному заціпенінні ждали, поки розбив я молодого Потоцького на Жовтих Водах, а тоді й старий Потоцький так само безвільно стояв і ждав моого удару, як віл обуха. Дивне засліплення чи, може, зарозумілість шляхетська і задавнена заневага до козацтва привели можновладців до ганебних і страхітливих поразок. Вважали, що тільки в шляхетській крові мужність, фантазія і високі зльоти розуму, а в хлопській самі лініощі, тяжкість та горілка, розваблені шинкарями водою. І якою ж ціною мали платити за ту заневагу, оплакуючи цвіт свого вояцтва, полеглий на Жовтих Водах і під Корсунем, гірко мовлячи: «Річ Посполита лежала в поросі й крові коло ніг козака».

Гей, обізветься пап Хмельницький
Отаман-батько Чигиринський:
«Гей, другі-молодці,
Браття козаки-запорожці!
Добре знайте, барою гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте,
Потоцького віймайте,
Мені в руки подайте!

Гей, Потоцький, Потоцький,
Маєш собі розум жіноцький!
Не годишся ж ти воювати!
Лучче ж тебе до пана Хмельницького віддати
Сирої кобилині живувати
Або житньої саламахи бузиновим молоком запивати!»

Мав я лиш одну втрату під Корсунем, може, й найтяжчу для мене, бо не знайдено і не впіймано моого запеклого ворога Чаплинського. Чи він був з військом, чи й не було його, та тільки ві серед мертвих, ві серед живих не змогли відшукати меткого підтаростки, хоч я пустив на те діло ще меткішого свого Іванця Брюховецького, звелівши йому процідити всі ліси й байраки, розкопати навіть вовчі та барсучі нори, шукати на землі й під землею, на воді й під водою. Іванець не повертається, і Чаплинського не було. Вже я знов: і не буде. У Іванця порожні руки, тому й не квапиться до мене, щоб не скуштувати моого гетьманського гніву.

З страшного побойовиська в Різанім яру Нечасіві вдалося викопити Самійла Зарудного, скатованого, напівживого, під загрою смерті щоміттєвої, якого пани веали перед каретою самого пана краківського. Удар козаків був такий нагальний, що приставлені до Зарудного катюги не встигли добити його, самі приспаливши життям од козацьких самопалів. Так Самійла привезено до мене. Він захотівстати перед гетьманом і вперто домігся свого, хоч я й просив його лежати на возі, знаючи, як йому тяжко переносити нелюдську муку.

— Перед гетьманом преславного Війська Запорозького та лежати? — скреготнув зубами Зарудний. — Тоді павіщо ж чоловікові таке життя! Коли жити, то стояти!

І він випростався переді мною і полковниками, і гордо випнув груди, і скинув обличчя, а зубами заскргетів од болю страшного, і лице в нього було згорніле від муки, в пекельнім засмагу, так ніби то вже відсвіти й ле од панського катування залізом, а від вогнів пелюдських, диявольських.

— Що ж, Самйле, брате,— мовив я,— переніс ти таке, що смертним простим судилося хіба що в долині Йосафата. Немас в цілому війську нашому такого чоловіка, та не знаю, чи й колись буде. Тому поміную тебе генеральним суддею Війська Запорозького, вірячи, що станеш на сторожі нашої справедливості, бо знаєш ціну її найвищу.

Зарудний схитнувся, всі бачили, як тяжко йому дається щонайменший порух, та він здолав біль і вклонився мені гордо.

— Дяка, гетьмане ясновельможний. Честь для мене це найвища, життя своє покладу, а дотримаю і збережу!

Нечай підпирав Зарудного одною рукою, другою піdnіс ківш із горілкою.

— Випий, пане Самйле, хай хоч трохи панські гостиці тобі забудуться. Ще вчора був я для тебе полковник, сьогодні ти вже для мене суддя генеральний! Бач, як воно обертається! Думав я: хребет даний чоловікові, щоб голова у штані не впала. Тепер бачу: ще й для того, щоб високо тримати голову там, де треба.

— Отож, Нечай, гараад мавши,— похвалив я його.— А ще б згадав ти, що не слід сунути голову куди не слід.

— Як петлю маєш на гадці, гетьмане, то згадай! — засміявся Нечай.— Бо й хто б же то в неї сунув свою шию з головою разом! Та тепер хай про петлю шляхта собі думає, а нам веселитися та бога хвалити, гараад істи-пити та гарно походити! Вже й тобі, пане гетьмане, час у кармазині вдягатися та серце своє звеселити, а то ніби й про тебе давня та пісня: «Ой Богдане, Богдане, запорозький гетьмане! Ой чого ж ти ходиш в чорнім оксаміті?»¹

Я тільки усміхнувся на ту мову. Вже знат, що, хоч і ведуся просто, без розкошів, одинаково ж докорятимуть і піхю, і розкошами, і здобиччю. Мовлив, тільки з-під Корсуня відіслав до Чигирина тринацять возів шестиколісник, наладованих багатством усяким, коштовностями, золотом, одятом. А куди б же мав одправити здобич, як не в Чигирин? Був гетьман, стояле за мною ціле військо, мав зодягати його, збройти, годувати, давати чоботи, свити, самопали, барабани, гармати — звідки ж браз би, коли б не став дбати одразу вже по першій битві? Колись, ще за часів Остапа Дацкевича, Чигирин і засновано було на краю степів як складовий козацький город. Складали там здобич, завозили поранених, приводили на зимівлю військо, виготовляли всілякий припас і анадобу, вже сто літ тому думали про те, що стане колись цей город, може, й столицею козацькою,— та ось і була

¹ Пісня про одного з перших запорозьких гетьманів XVI ст. Богдана Рожинського, в якого орда вбила матір, а жінку забрала в якнр.

тепер така нагода, і справді велів я збирати найзначнішу здобич, яка по руках не розтікалася, та відправляти до Чигирина. Ще з початку битви в Різанім яру, як Кривоніс закрутів свою веремію, послав я Демка Лисовця з сотнею козаків, щоб захопили всі великі вози, позоставлювані шляхтою, а тоді шукали щоб у погромленому таборі бочонків із золотом, бо сказано було перебіжчиками, щби Потоцький везе залеглу за кілька років королівську плату реестровикам, десь чи й не триста тисяч золотих. Гріх було б пустити те золото в розпорешу, мало воно скисти перший скарб нашого вільного війська.

Та вже й битва давно скінчилася, вже й коронних гетьманів поблагословив я в бусурманську певолю, вже й полковники мої поскладали реляції гетьману, а Демка не було й не було, аж я став тривожитися, щоб не сталося з ним, як із Самійлом у Княжих Байраках. Бо втрачаши завжди найдорожчих людей, і нема ради.

Я сидів при свічці в просторому своєму паметі, джури стягли з мене чоботи, щоб дати простір ногам, покликаний мною Виговський Іван стояв коло входу до памету з наготовленням до письма приладдям.

— Що, пане Іване, як гадаєш, чи пе слід написати всім володарям, щоб повідомити про нашу перемогу? Так, мовляв, і так, ваші величності, кланяємося вашому маєстатові і вітаємо народи ваші в ім'я народу нашого, який заявляє про себе світові двома великими виграними битвами, більших за які вже не буде — отож, входить сей народ український в історію, а сталося се року божого такого-то, для й місяця он якого.

— До кого велиш укласти такі послання?

— Найперше де православного царя московського, тоді до султана турецького, його королівській мосці Владиславу, князю семиградському Ракоці, господарю молдавському, може й королям шведському, французькому та англійському, не знаю, чи й Венеції треба одразу, папі римському й згодом можна, коли про віру писатимемо, бо ще по землі ходимо по коліпі в крові, до пеба й голову несиромога піднести.

Тут з'явився Демко. Доволі розшарпаний і вимучений, таким його ніколи не бачив.

— Дозволь, гетьмане?

— Чи ти не за Потоцьким ганявся? — посміявся я. — Так відуже давно в ліках. Чи, може, з ведмедівською пошівною¹ зчепився та пасилу вирвався?

¹ Про ведмедівську пошівну була приказка: хоробрий, як ведмедівська пошівна. Приказка ж пішла з жартівливою пісенькою отакої:

Ведмедівська пошівна
Горес учинила:
Сімсот турок-личар
З коней повалила.

Горес — тут означає «перемога».

нілу чуприну Демко.

— Знайшов?

— Знайшов тут двох козаків.

— З бочонком?

— Та ніби й з бочонком, ніби й без бочонка. Дозволь впустити їх сюди, гетьмапе.

— Хай увійдуть. А то я все полковників самих слухаю та ось писаря. А козаки до свого гетьмана й пробійтися їх не можуть.

Увійшли два козарлюги, вогник пад свічкою алякано застрибав, похилився, я прихистив його долопею, глянув на них пріхильно.

— То й що, панове-молодці?

Вони стояли, поштовхуючи плечем один одного, прокашлювалися, ніяк не могли вирішити, хто ж має казати.

— Зветесь як? — поспітав я.

— Я-то й Кирило цібі, — сказав один, — з Гончарів.

— Батько горшки ліпив, а ти товчеш?

— Та коли вони під ноги попадають, та ще чужі, то що ж, пане гетьмане!

— А я Василь Замриборщенко! — товстим басюрою повідомив другий.

— Та вже кажіть панові гетьманові, що знасте! — прошепотів ім Демко.

— Ну, то ми ото з Кирилом, та ще там з хлопцями... — почав Замриборщенко.

— П'ятеро нас було, — додав Гончар, — воно ми ліку й не вели, бо не було на те потреби, а вже, туді, як стали коло того пана, туді, так і вийшло, бо вже не обійдешся, туді...

— На пана й не напоткнулися б, бо чалапкався в шувари, то й хай би собі чалапкався. Так дуже ж був товстий, — перехопив мову Василь. — Таке як кабанюра саляний вибарложується тобі. Ну, то ми його попідбіччю — штрик! А він не в скоки, а репетувати. Лайдаки, мовляв, гультайство і хто там ми ще. Не встану, каже, хочу тут умерти і душу свою заповідаю своєму, значить, панському богу. Ну, ми тоді переморгнулися та забігли за заду та спереду, двоє за руки, двоє за ноги, а п'ятий з тилу за чуприну. Так і вийшло, що нас п'ятеро. Ну, ото цурпелімо пана, щоб татарам його здати чи там якій бенері, а пан репетує: «Лайдаки, чуприну мені пошкодите!» — «Та чи тобі, сучий сину,кажемо, в чупріпі весь гонор!»

А тут пан осавул гетьманський. Як побачив нас за такою роботою, та як тупне ногою. Мовляв, кидайте свого такого-сякого пана та йдіть за мною! І ото одним пальцем нам мель-мель — мовляв, за мною йдіть, а другий собі па уста, щоб і пари з уст. Та нам що! Приводить до якогось воза, всього в залізі, а потрощеної. З гармати, видно, в нього пальнули добряче. На возі й добра ніякого, один бочонок.

— Та й не бочонок, а барило, туді! — перебив Кирило.

— Таки добряче барило. Залізими обручами так обшпуговане, що й саме піби валізне. Пан осавул і каже: беріть. Ми за барило — ег! А його й не зрушиш. Наче чорти його до воза пріпнули. Ми й так, ми й сяк, а пан осавул нагасм нас по спинах! Мовляв, пана чести вміли, а цього не зметикуєте!

— Це ти вже нагая пускаєш? — поглянув я на Демка.

Демко промовчав, але вмовки й козаки.

— Ну! — підігнав я їх.

— То ми вже після того нагая здобулися якось. Та те барило покотом.

— Куди ж ви його котили?

— Чорти ж його маму знають! — сказав Кирило. — Деся, туді, пан осавул хотів його сковати, коли, туді, нагодився пан осавул генеральний.

Нарешті й мені стало роз'яснюватись в голові.

— Іванець? — спітав я Демка.

— Так.

— Де він?

— Боявся тебе гнівити.

— Де?

— Тут недалеко.

— В бочонку що?

— Те, що шукали.

— Веди його сюди!

Іванець довго й не барився. Вскочив до намету, ушав мені до ніг, мукав:

— Пане гетьмане, пане геть...

— Ану, хлопці, — звелів я, — притримайте пана осавула за руки та ноги, а вже за чуприну я його сам притримаю. Демку, де той нагай? Та принеси попону з моого коня!

— Батьку, прости, — притиснутий козаками, благав Брюховецький, — беріг, щоб не пропало, прости, батьку!

— Ще тобі й честь, як шляхтичеві, — посміявся я, — не па голій землі хльости дадуть, а на килимку! Ану, Демку, накрий його попоною.

Демко кинув попону на Іванця, і я вперівши нагасм, цілячись Іванцеві віপерек спини. Той рвонувся, але козаки тримали міцно, я вдарив ще вдовж, а тоді навскоси, нагай стріляв по пукій попоні, ніби прядив'яна пуга, Іванець кричав не так од болю, як од переляку й ганьби, а я шмагав його щосили, виганяючи з себе злість, яка пазбиралася, може, й за роки цілі, примовляючи за кожним ударом:

— Шкуру б з тебе спустити! Шкуру б з тебе! Знатимеш, як чужого меду їсти! Знатимеш, що шукати! Де Чаплинський? Де? Послав тебе за чим? За чим? За Чаплинським чи за золотом!

Знесилившись, киув пагай, показав козакам, щоб одпустили, махнув рукою Брюховецькому, який знову кинувся мені до ніг:

геть! Демкові звелів дати козакам по двадцять золотих, сам знову засів з Виговським, що все те бачив, аль не промовив і слова, та й тепер ваявся обдумувати зі мною послання до можновладців, так ніби нічого тут у наметі й не сталося.

І знов мав би я насторожитися такою лукавою атреґенцією¹ пана Івана, однак і цього разу обслугував він мене шовковими путами, а вже хто двічі піддався комусь, то може піддатися і втретє.

Я охолоняв поволі, як поля після заходу сонця. Душі мої треба було руки, щоб погладила мене тихо і лагідно. І ось пан Виговський зумів погладити мене словом своїм згідливим, думкою погідною, ступав довкола мене, як по тонкому льоду, і моя свавільша душа вспокоїлася і сповнилася прихильності до цього обережного чоловіка.

22

Снилися мені два лебеді, один чорний, другий білий, пливли вони по тихій воді й сумували павперекір усім, хто не закоханий. Снилось чи й не снилось, бо Виговський пішов од мене тільки перед світом, довго й тяжко укладали ми послання до володарів, не раз і не два зривався і на пана Івана, лютився, коли щось виходило не так, власне, обидва ми вперше в житті взялися за таке незвичне і, як виявилося, велими непросте діло, Виговський пробував то там, то там навертати мене на всілякі хитрощі й викрути, вважаючи, що я не помічу й піду тою стежкою, мов бичок па налигачі, але мисль моя працювала потужно, виставивши навсібіч колючі застороги, і на них щоразу натикався хитрий пан писар, і коли не встигав вчасно відскочити, то було йому зле. Кілька разів мало не кидався я на цього з кулаками, іноді кортіле похрестити лукавого писаря нагазм, як Брюховецького, однак Виговський встигав алагіднувати шорстку мою душу, і ми посувалися далі, хоч і поволі, зате не без користі.

Відпustивши Виговського, я задрімав трохи, сподівався хоч уві сні побачити Мотронку і почути її голос, а припливли ці два лебеді, не знати де й уявившись, а тоді пітьма згустилася до чорноти нестерпної, і з її ядра зродилася світляна хмаря, з якої вийшов мій Самійло.

— Здоров будь, гетьмане,— сказав привітно.— Радію твоїй великій перемозі.

---

¹ Тут: відаабузництво, хитрування.

— Не знаю, як вестися з тобою,— одновів я.— Зичити тобі здоров'я? Але ж ти дух несмртельний. Казати пашим звичасм: «Чолом»? А в який же бік бити чолом, коли ти дух всюдисущий?

— Поводься, як з власною мислю, гетьмане. Одсунь її на відстань і побачиш, в чим її сила, а в чим хибув.

— Кому ж про це розкажеш?

— Знай сам — і вже цього досить.

— І що? Каратися сумлінням? Чи сповідатися перед тобою?

— Сумління надто невизначена субстанція. А я дух — так само невизначений. Дві невизначеності затяжко навіть для такого чоловіка, як ти. Тому приходжу до тебе, як твоя мисль. Відійди ти вже великий чоловік.

— А чи треба міряти людей?

— Про це не питаютъ. Воно приходить само собою. Як скажено: «Тоді ти будеш царем так широко, як схоче душа твоя».

— Скажу тобі по щирості, Самійле, що іноді мною вже захоплювало відчуття величини, і тоді ставало страшно.

— Є велич від учників, а є — від оточення, від хвали, лестощів і повзунців. Ось був у тебе цілу ніч Виговський. Як вівся, що казав?

— Слухав поштовво, не суперечив. Не хвалив мене, ні в чим не запобігав.

— Але й про козацьку силу змовчав. А писарі твої склали вже вірші на Корсунську перемогу, і мав би пан Іван тобі їх принести.

Зри убо, коли єсть храбра і непобіжденна
Козацька в війні сила тверда, мужественна.
Яке всю гордість ляську до кінця смирила
І всю їх під позі смиреючи слонила.
Бгда під Корсунем сих смерті предаваху,
Гетьманів і військо храбро прогопяху,
Где воїнство хлопами вапомнили звати
І принуждені землі во користь oddати.
Помож, боже, па віки козацьку славу
І покори під позі врагів наших главу.
Да буде всігда плідна козацька мати,
І діти її в силі всігда процвітати!

— Неаграбна муга писарська,— сказав я.— Остерігав Виговського перед неаграбним словом книжним, тож і не наважився він нести до мене такі вірші. Багато темряви напущено навіть у письменні голови, а як її вигнати звідти?

— Будь обережний, Богдане. Тепер у тебе влада безмежна і велич запаморочлива, а від них теж треба очищатися, бо гріхів, злочинів, неправди там ще більше, ніж у підній пониженності й мотлосі. Коли люди пролили свою кров за дорогу їм справу, їм уже нішо не завадити проливати чужу кров, аби лиши утримати завойоване. Так пояснюються шлях від першого мученика святого Стефана до чорних вогнищ інквізиції.

— Що ж порадиш, Самійле?

— Зупинись і подумай. Гарячі голови штовхатимуть тебе далі й далі, а ти будь упертим і незбагненим — і для ворогів, і для друзів.

— Може, їй для самого себе?

— Це теж часом бував кориспо.

І з тими словами заставив мене самого. Не встиг сказати Самійлові, що мав уже до цього намір іти під Білу Церкву і стати там у межах, означеніх ще древніми київськими князями, а тоді вести переговори з королем і його сенаторами. Та мав казати це не духові безплотному, а козакам своїм, які гучно, з музикою, з високо піднятими хоругвами, в радості її піднесенні вирушили вже другого дня широкою долиною Росі, приспівуючи своєму походові:

Ішли ляхи па три шляхи,
А козаки па чотири.
Шапочками заскріли,
Шабельками засвіли.

Кучерявлися верби, зелепіли трави, лежали лагідні поля, повні сонячного блиску, ласкаві личка дітей, які вібігали назустріч козацькій силі, жінки дарували усмішки, бабусі виходили з відерцями води й кухликами — дати напитися воїнам на поході.

Земля моя м'яка і добра, і люди на ній з м'якими серцями. Не було в них каменя в помислах, не було в душах того, що гнітить, та коли вже вибухали гнівом, то були страшні. Я мав по-керувати гнівом тим. Хіба не було Наливайка, Павлюка, Остряніна ще за пам'яті одих бабусь і хіба не жила завжди надія у їхніх душах? Затихли козаки, прихилилися, поки підрости діти, а тоді з'явився я — страшний для шляхти гетьман Богдан Хмель — і відродив падію, а з нею мала прийти їй віра в майбуття, без якої шароду не існує. Що вище — віра чи падія? Надія живе в людині від самих її початків, віра приходить згодом. Іноді їй зовсім не приходить. Іноді змішуються, як вітер. Я почав з богів земних, а треба було з небесних. Поки не повалиш небесних, земні триматимуться. Козаки мої йшли розлогою долиною Росі та знай виспівували про свої перемоги па Жовтій Воді і під Корсунем, тепла земля стелилася їм під поги шовковими транами, і нічого їй не треба їм, окрім діб'ї землі. Моя ж думка вже летіла далі, сягала їй небес попад нами, бо чоловік живе на землі, але й під небом, під стихіями і їх битвами. Всім битвам стихій пастас кінець, коли в справу втручається людина. Бог тільки спостерігає, пічому не падаючи переваги. Людина не може бути такою байдужою. Небо, вода, земля, сонце, вітри — ці титанічні сили завжди перебувають у таємній змові, тому людина вибирає щось одне і йому покровительствує. Ми стали одною з стихій, але ніхто ще не міг цього збагнути, всі паші вчинки мірялися звичними мірками, всі мої вирішення її паміри трактувалися з погляду слухняного підданства павіть тоді, коли стало відомо,

що король Владислав, застудившись на полюванні, помер у Литві за шість днів до Корсунської битви, на щастя не довідавшись про ганьбу свого війська.

Львівський міський райця Кушевич писав після того, як став я під Білою Церквою: «Мусимо признати в тім чоловікові велику поміркованість, яку він справді не по-варварськи виявив, не наступаючи далі з своїм побідним військом по тім, як знищив майже до решти військо наше і довідався про смерть королівську; заявляє тепер і публічно, і приватно, що, як з тяжкого мусу наступав па кварцяне військо, так тепер сердечно жалує розаливу християнської крові, складаючи вину на фатальну нашу малодушність і страх, з великим соромом нашого імені заявляє, що щастям своїм зовсім не заноситься, ані тішиться з нашого нещасти, анаочи вдачу фортуни, що, як облесниця, а не щира приятелька, зваблюючи великими надіями, зводить смертних па по-гібель; прагне — не знати, чи широ — спокійно сидіти собі за Дніпром і там при давніх вольностях нести повинну службу і словення наказ...»

Я ж зупинився не для підданства вірного, а для впорядкування стихії, яку сам же розбудив і випустив. Після Корсуня вся Україна спалахнула повстаннями. Не треба було вже пі моїх універсалів, ні закликів. Земля очищалася вогнем, визволялася з-під панського гніту після перших моїх перемог. Перелякані шляхта, папи, орендарі, лихварі, урядники, католицькі й уніатські проповідники, ваявши ноги на плечі, утікали за пограниччя, яким стали Полонне, Заслав, Корець, Гоща. Я послав довірених своїх на Лівобережжя, щоб поєднати його з своюю силою. Тепер пускав силу на Брацлавщину, на все Поділля, бо в самого сили тої не помешувалося, а щодень побільшувалося, і вже й отримали всіх прийшлих ніхто б не зміг — чи то було їх п'ятдесят тисяч, чи сімдесят, чи й усі сто. Хан кримський, щоб не пропустити паювання здобичі, квапився до мене з ордою своюю (нате й мій глек па капусту!), та що то була тепер за орда — однадцять тисяч усього — порівнюючи з тим велелюддям, яке гри-міло в широкій долині Pocil

Всім здавалося, що я зупинився і павіть розгубився від своїх перемог, я сміявся в душі з тих сліших людей, бо ще ніколи не рівався вперед, як тепер, а робити це можна й тоді, коли стоїш на місці. Я не мав часу озиратися. Хто озирається — гине. Вперед, далі, прорубуйся, пробивайся і веди за собою всіх, бо тільки ти знаєш, куди, чого, навіщо, тільки тобі відкрилася таємниця вічності. Вічності я не лякався. Довго й тяжко йшов до мети свого життя, часто й лесвідомо, віддавав усю снагу й силу, тепер, досягнувши й осягнувши, міг спокійно дивитися в обличчя долі. Бо звершив діло свого життя. Знав, що часу мені відпущеного обмаль. Настороженість, недовір'я, підоари, байдужість, зради — все це я мав зламати, пускаючись іноді й на хитрощі, і на підступи.

Перед Варшавою вдав, піби ще не відаю про смерть Владислава, і визпачив послів козацьких до короля з тим, щоб виклали йому всі наші кривди. Послами назавав Федора Бешняка, Григорія Бута, Лук'яна Мозиру і писарем до них — Івана Петрушенка. Дав їм власноручного листа до короля, списавши в тім листі все, чого вазнавав народ мій од його магнатів та й від нього самого, бо ж то віл роздавав маєтності, староства, волості, і виходило, що королівським іменем прикривалися всі, хто вимагав з України жити й ішениці, м'яса й меду, плоду і виробу.

Я писав: «Скаржимося на панів державців і уряди україні, що вони, хоч мають нас у повній послушності, поводяться з нами не як годилося б поступати з людьми рицарськими, слугами королівськими, але гірше чинять нам утиски і незпосніші кривди, ніж неволинкам, так що ми не тільки в майні своїм, а і в самих собі не вільні.

Хутори, сіножаті, луки, ниви, ріллі, стави, млини — хоч що б панові урядовому сподобалося в нас, козаків, — силоміць одбирається, пас самих без усякої вині обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць саджають, на смерть за наші маєтки забивають, і так силу товаришів наших поранили й покалічили.

Десятину і поволовщину беруть у козаків зарівно з міщанами, хоч вони мешкають у маєтностях королівських. Синам козацьким невільно тримати при собі старих матерів ажі батьків рідних у старості їхній, вигонити ж їх від себе теж не годиться і гріх, отож мусить козак-неборака за них давати чинш і всяку повинність міську.

Жонам козацьким, зостаючись вдовами по смерті чоловіковій, не те що трьох років, а хоч би й одного не вільно прожити — хоч би яка стара була, — одразу підтягають її під податки панські зарівно з міщанами і без милосердя грабують».

Я писав: «Панове полковники королівські теж поводяться з нами не так, як обіцяють і присятають: не те щоб мали нас боронити в наших кривдах від панів урядників, а ще Їм помагають проти нас з панами живнірами і драгунами, которых при собі мають. Що б тільки у пас котрому сподобалось — чи кінь якийсь добрий, чи зброя, чи щось інше, — відступай йому нібито продажею, але півдурно, а че відступив — тоді журись, пеборачековаче, собою!

Віл або яловиця на осібнім місці челяді живнірській не попадайся, сіно в скіртах і збіжжя зжате в полях забирають силоміць як свое власне. Коли ходили на звичайну залогу в Запоріжжя, і там наші пані полковники чинили нам велику неволю в свободнім уживанні нашім. Не можучи бувати па здобичі морській, мусив убогий козак працею свою виживлятися: хто звіром, хто рибою рятувався; тим часом з тих, що лисів ловили, брано по лису від кождої голови, хоч би козаків і п'ятсот було, а, як не спіймав лиса, відбирають у козака самопала. Хто рибу ловив — улов па пана полковника, та й не дрібну рибипу, а осет-

ра, білорибицю чи стерлядь, і як немав коня, тоді водою, на підводі, па плечах власних доставляй. Од здобичі, як бог часом щощастить,— половину, не кажучи про ясир, якийувесь одбирали, так що не мав бідний козак за віщо й приодягтися».

Я писав: «Аби вирвати від козака, що у нього побачать, зараз до тюрми, до в'язниці, давши абияку причину. Викунай тоді, козаче-небораче, свою душу до наготи, віддавай своє в нагороду.

Інших кривд і виписати трудно: як з нами немилосердно чинять, знущаючись над нами пелюдські, маючи нас за понижачів — народ од віків вільний і полякам прихильний і помічний».

— Хай там пані розбирають усе, мною списане,— сказав я Вешнякові, даючи йому лист свій.— Вистачить їм і надовго, ви ж стійте твердо і домагайтесь відповіді й задоволення на кожну з кривд полічених. Сам же гетьман, мовляв, домагається, щоб йому виданий був грабіжник Чаплинський. Інакше — шкода й говорити! Про смерть короля, мовляв, гетьман не зиав, одправлючи посольство, та коли вже спіtkalo таке лихо корону, то беремо на себе повноваження подати голос на конвокаційному сеймі. До голосу вас, мабуть, не допустять, але ви сидіть у столиці, хоч би вас і виганяли. То для нас буде ще одною зачіпкою. Хот можуть пані й пом'якшати тепер, та то вже побачиш сам.

Іслам-Гірей прибув з ордою, став на краю долини, розіп'яв свої шатра багаті, ждав мене на поклон, а я ждав його, бо й що він тепер був супроти моєї сили! Кілька днів тривало між нами мовчазне змагання, та я міг тепер витримати будь-що, бо кинув виклик і не таким можновладцям, як цей маленький володар убогої орди. Врешті Іслам-Гірей не витримав, прислав своїх мурз, тоді великого візира Сефер-казі-агу з урочистими звідомленнями про своє священе прибууття, по чому й сам впрушив з своєї ставки з неймовірним галасом, шикою, пішнотою і марнотою.

Я стрічав хана з генеральною старшиною і полковниками перед своїм наметом простим, обійнявся й поцілувалися з ним, як з рівним, гармати били на повітання, козацькі довбиші грюкали щосили в барабани, найвусатіше й найдоблесніше козацтво понесло ханові багаті дари, наші крики «слава!» і татарське «ур!» злилися в судільній могутній гук, од якого дрижав простір і прихильялося небо,— ми мовби знов переживали свої великі перемоги, своє молодецтво і свою волю, якої відібрati вже не могла тепер у нас піяка сила. (Згодом на сеймі хтось з велимою скаже про цю нашу спілку з татарами: «А що козаки до такої ліги з татарами вдалися, за зле їм мати не слід. Бо й до самого пекла вдалися б, аби тільки позбутися такої певолі й глути, яких від пас небожата терпілі»).

Для мене ж цію пайвищою всієї цієї вроčистості мав бути мій Тиміш, якого ждав од хана. Де він? Чи живий? Чи тут?

Майже не приховував я свого нетерпіння, не вмів погамувати своє серце, зиркав на Іслам-Гірея мало не з ненавистю, та хан

не міг зрадити свого східного узвичаєння, віп пасолоджувається повітаннями, тоді приймав дари, тоді вигідно розсівся на килимах і ждав, щоб я сів разом з ним, тоді була розлога й квітчаста промова ханська, од якої в моїй голові гуділо, як у порожній бочці, однак я вимушений був і собі відповідати пещирою розквітчаною промовою. І тільки тоді хан скривив свої схожі на чорні п'явки губи, чи й випустив з них якесь слово, чи й ні, та на те скривлення одразу заметушилися його двораки, розступилися, робсунулися — і я побачив Тимоша, який ішов до мене, пагинаючи свою непокірливу голову.

— Батьку!

— Синку!

— Оде ї, батьку, й не підохдав мене та не дав мені стукнути хоч миршавенського панка?

— Ще стукнеш, Тимош! Радий, що бачу тебе в доброму здоров'ї та й не в безголов'ї. Не марнував часу в ханській неволі.

— Чом би мав марнувати? Шаблею рубав, а лука стріляв, рука тверда — хоч і коня на всім скаку зупинити!

Я всадовив Тимоша, біля себе, поглядав на нього, візнаючи й іе впізнаючи, втішався сердем, але й стурбованості відігнати від себе не вмів. Рука тверда. А голова? І що більше важить у гетьманського сина — рука чи голова?

Але вже почалося частування Іслам-Гірея, і я мав оддатися лиш цьому, забувши про все інше.

Хай вікто не відає і не знає, про що Хмельницький думав-гадає.

23

Ожив пап Адам з Брусилова, сенатор королівський Кисіль, благодійник наш павзворіт, що вже понад десять років щоразу ставав посередником між козаками і панством, і щоразу те посередництво виходило пам боком. Тепер пап Кисіль знову мав нагоду почати обговорювати Україну, як ведмежий барліг. Хижі стрільці ступали за ним слід у слід і блідооко визирювали про-даханий отвір у снігах, ждучи, щоб вискочив потривожений тим обговорюванням ведмідь, а вони б уже його з рук не випустили.

Та надворі було літо, і стрільці ведмедеві не страшні, а смішні. І пап Кисіль втратив свою вловіність після Жовтих Вод і Корсуня. Знав він це вельми гаражд, тому не пробував грозитися, а кинувся до вмовлянь. Прислав до мене в табір під Білу Церкву ігумена Гощанського монастиря отця Петронія з листом,

звелівши ігумену вдатися спершу до мого сповідника отця Федора за поміччю. Хитрий пан сенатор боявся, що з його посланцем не захочу й словом перемовитися, коли ж приведе його до мене довірений мій чоловік, тоді вже змушений буду прийняти отця Петронія і вислухати, з чим прийшов.

Ігумен був високий, кощавий, хрест па його рясі висів такий тяжкий і замашний, що піби й не для благословінь, а для биятики призначався, пемічний тілом отець Федір поряд з Киселевим посланцем вигляд мав не вельми показаний, і я трохи собі аж підбім'явся у вус, дивлячись на цих двох, бо хтоб Ісуса привів до гетьмана? Умів же пан Кисіль добирати собі людей, ой умів! Інший би на його місці поровнив пропахати до мене якого-пебудь пікчменного чоловічка, щоб прослизав крізь козацькі сторожі, як вуж, пробирається пепомітно, як чума. А пан Адам послав оцього розбишакуватого ігумена, що розштовхав будь-які патовки, проносить своїм хрестярою щонайгустіші заслони.

— З чим пожалував, отче? — пе вельми гостинно зустрів я Киселевого посланця, хоч і привів його до мене отець Федір.

Петроній вклопився мені до самої землі і, притишуючи свій громовий голос, сказав:

— Просив тебе уклінно, сину мій, сенатор Кисіль прочитати його листа братського.

— Заодно не велів тобі, отче, кликати мене гетьманом, а тільки сином? — мало не вигукнув я йому в обличчя.

Гнів, що прибирувався в мені упродовж багатьох років, може й протягом цілого життя, готовий був вихлюпнутися па цього бородатого ігумена в забейканій рясі. Гнів уже й не за себе самого, а за гідність гетьманську, за парод свій і за свою землю. Не був я вже просто собі Хмельницький, смертний чоловік з плоті і крові, а такими чи такими гідностями,— став символом, проявивши поняттям, яке віднині озпащало так багато, що не охопила б того всього ніяка людина, ніяка особистість, не вмістила б у собі, не вважала б свою власністю. І коли я тепер вимагав од світу властивої шапи, то це вимагав мій парод, і коли дбав про гетьманську гідність, то йшлося про гідність землі моєї. Козак міг дозволити собі розкіш бути неувагою до світу, але ж пе світ до козака! А хитрий Кисіль одразу знайшов спосіб, щоб по козацькому гетьману вклопитися, а щоб гетьман козацький вклопився ігуменській бороді!

— Здаєси, отче, свої листи моєму писарю Виговському,— спокійно мовив я і, помітивши, як затурбувався отець Федір, повторив: — Писарю моєму Виговському.

Пап Іван вже й готов був до цього, нечутно ступивши до памету мого, бо тепер не відлучався од мене пі вдень ні вночі; ставав мосю правою рукою, тільки гетьманською.

Кисіль у своєму листі пазивав мене папом Хмельницьким і милим своїм приятелем, але й пе більше. Ні гетьманом, пі наївіть старшим Війська Запорозького не величав. Волів мати тільки

милим приятелем своїм, як десять років тому, коли я мовчки хилив перед ним свою важку голову та виписував під його диктандо ганьбу козацьку. Гей, пане сенаторе, чи ж не запримітив хіба, що вже ту ганьбу зміто кров'ю шляхетською, та ще ж і як зміто!

Далі пан Адам виписував те, що міг виписати тільки він. Вмовися іменем нашого бога спільногого зупинитися, не йти з своїм військом далі, рішти все миром, плакав над невчасною смертю короля (а може, саме вчасна, бо, коли вагітиться королівство, на-віщо жити монархові!), закликав мене більше не вдаватися до зброї, не грохти керені силою в тривожну пору безкоролів'я, себто інтеррегнум, а брався перед канцлером Оссолінським, перед сенатом і сеймом домогтися, щоб козакам прощено всі пропанни, не заудувано ніяких злочинів, бо єдиний злочин, якого не можна допустити,— це коли б захотіли відрватися єд тіла Речі Посполитої, а козаки ж цього не хочуть, та їй пан Хмельницький гаразд відає, яке то щастя Україні позоставатися в лоні матки-оїчизни королівської, не втнати пуновини, що не тільки поєднані, а їй живить.

Поки Виговський вичитував мені густо плетені словеса пана сенатора, я весь кипів од гніву. Україна має конче зостатися в лоні оїчизни королівської? Чом би то мале! Хіба земля наша сама собі не вітчизна? Були ж князі волиць, громіла слава, квітла земля, іноземці володарі святів своїх до Києва засилали, купці з усього світу везли свої товари. Тоді насунули черні орди, підступили під вали Києва, а великий князь Данило товкся десь коло свого Галича, тузявлі з боярами, а Київ отдав і все отдав. Тоді Гедимів прийшов — і кинувся під його руку, аби тільки вишристи з-під ерди. Вийшло, вібі добровільно приєдналися до Литви, хоч ніщо нас не єднало, крім меча Гедимінового. Тоді Ягайло поженився з Ядвігою і пас стали передавати в корону польську, вже й не питаючи, а виходило, що знов ніби добровільно притулилися до чужого боку. Чого ж шукали і що запалили? Чужої слави чи затишку під чужим крилом? Знайшли сотню літ рабства панського — ось що! А тепер пан Кисель знов про це лонот! Вирвемося і одторгнемося! Розвалимо королівство, розколемо його так, що ніхто вже не стулить!

— Скажи осавулам, хай па завтра скликають козаків, та прочитаемо їм усім це писання пана Киселя, — велів я Виговському.— І того попа теж постав там, хай послухає, щоб обіуш дзвеніло.

Листа сепаторського читав я перед військом сам. У папа Івана був западто дрібний голос для такого читання, хоч і кортіло йому показатися перед усіма при боці в самого гетьмана.

Я а старшинами стояв на високім краю широкої долини Росі, річка текла десь далеко за вербами й лоамами, а тут по долині розлилося ціле море людське, яскраві жупани й білі свитки, чор-

ші шапки смущеві і голі голови, зброя багато здобешена і просто кілки на кістяних плечах, козаки, збиті в полки ще з-під Жовтих Вод і Корсуня, і помічне військо немічене, давні товарищи знатні і тисячі безвіменного люду з тих, що не пам'ятають, як їх і звати, зате пам'ятають свої кривди.

Голос май набув не званої мені рівності, аж я сам дивувався, кожне слово чутно далеко, летіло воно по долині широке й вільно, та однаково не долітало до всіх, бо вібралося тут війська тисяч па сімдесят, і од найменшого поруку цих натовів неаліченіні ніби вітер проходив над долиною і грізний помурк иролинав у просторі. Тоді я змовкав на якийсь час, поки знов залягала тишина, і повільно читав далі. Чули не всі. Хто стояв близьче, переказував почуте далі, додаючи щоразу трохи й од себе, так воно нетилося ширше й ширше, обростало заувагами, переіжахувалося й перекручувалося до невізнання, до глупоти й сміху, умовлення ставали погрозами, обіцянки — наміром карати, заклики до замирення — проголошеннем війни, благання не одриватися єд тіла корони — brutalним одторгненням і збанітуванням. Навіть коли б усі чули те, що писав пан сенатор, то й теді нічого б не діждався від, окрім обурення й зневаги, а тепер слід чекати було сиравжньої трези, потрясіння землі й неба, пробудження всіх стихій. Зреджувалося повіті, хотілося в найдальшої долині не-виразним тонгумом, тоді грізним гулом, теді вдарити ревінням і гуком, прерізалося нестерпними криками, так що вже тоді пробувати перемогти це море, треба стояти й слухати.

- Що воно там пише, що виписує!
- А геть з ним де ліха!
- До чортової матері!
- До всіх чортів і чортят!
- Ще питати в напа!
- Візьмемо й так!
- Не станемо просити!
- Бо й у кого?
- Казав пан — кожух дам!
- Хай сам у нім грісться!
- Та вошей годус!
- Го-го-го!

Коли народ так гукає, хто може підняти проти нього свій голос, хай і найдужчий?

— Чув, отче? — спітав я Петронія. — Передай пану Киселю, що тут чув і бачив. Хоче трактувати з нами, то хай сам приїздить та на все погляне. Ми не проти трактатів. А тепер, щоб замирити моїх козаків, може, відправили б ви з отцем Федорем службу божу?

Отець Петроній мовчча видивився на мене: чи не глумлюся в нього? Бе хто ж у такому галасі стане слухати відправу священицьку?

— Лякаєшся, що пе стапуть слухати? — посміявся я з страхом ігуменових.— То ж пана сепатора не хочут чути, а бога послухають. Аби лиш слуги його промовляли.

Отець Федір вже й спорудив аналой похідний: дві бочки перевернуті накрито плащаницею, покладено книгу темну і стару, поставлено розп'яття. Обидва священики стали по боках аналой цього козацького — отець Федір біля книги, Петропій коло розп'яття, здійняли дотори руки, мовчки благословляючи, криків ставало менше й менше, аж поки все втишилося так, що священики на два голоси змогли проспівати акафіст, а після акафіста і все козацтво, хоч і не вельми дружно, але розчулено затягнуло «О всепітая мати!».

По службі я священиків і всіх старшин звав до свого намету трапезного і по кілька чарок горілки трактував, і тут отець Федір підшепнув мені:

— Ой, сину, треба тобі сковатися од сусти сієї та дати спочинок душі, бо не витримає вона, обірветься, як струна на кобай, а тоді гріх великий ляже на всіх нас, на мене ж, слугу божого, то й пайбільший!

— Де ж тепер сковавшся, отче? Бачив, скільки люду сколотилося? Треба його до пуття довести, на полки розписати, полковників настановити, розіслати по Україні. Про все тепер дбати належить. Щоб військо не вмирало з голоду, щоб була зброя, армата, припас, щоб не бракувало грошей. А ще ж державне хазяйство, судочинство, поштова комунікація, добре ізлучні агенти, послання до сусідніх держав — все лежить на моїй голові, як же тут сковавшся, куди прихиляється? Про мене співають, що почав землю конітами кінськими орати, кров'ю попливав, а я ж і житом-пшеницею хочу її засіяти, та й щоб уродив не кукіль, а яре зерно, і щоб діти виросли на тій землі.

— Бог мені не простить, як пе вбережу тебе, сину, — правив своє отець Федір.

Якби ж чоловік зізнав, од чого має оберігатися і як?

Я визначив полки і полковників і розіслав їх на воєнний чин. Вже не досить мені було тепер знаних, у великому вирі війни підіймалися нові постаті могутні, до імен своїх давніх побратимів мав я долучати нові імена, розписав па полки всю Україну, як би сказати: де байрак, там і козак, що село, то й сотник. Так і сталося, що земля наша, може, вперше в своїй історії мала уряди свої власні з надією на волю і правду, дотримувати ж тих надій мали мої полковники обіруч Дніпра аж до волохів на один бік, та до Литви, Білої Русі і Російської держави — на другий: чигиринський — Вешняк, черкаський — Кричевський, корсунський — Топига, канівський — Бурляй, білоцерківський — Гиря, Переяславський — Джелалій, прилуцький — Шумейко, миргородський — Гладкий, борзенський — Голота, київський — Богуї, полтавський — Пушкар, уманський — Ганжа, кальницький — Гоголь, брацлавський — Нечай, Кривоніс став мовби моїм най-

першим паказним гетьманом над підручним помічним військом, що його кинути можна б чи проти збройної ватаги шляхетської, яка зродиться десь пеждано, чи й проти орди, коли стапе розбипакувати, чи й против якогось з моїх полковників, яким я так щедро й без вагань віддав усю Україну.

А сам уже думав: що то за влада настане тепер — гетьманська чи полковницька? Поки під рукою всі, то слухають, як бджоли матку, а разлетяться — шукай вітра в полі! Україна велика, гетьман далеко, світ широкий — воля! Кожен сам собі пан, сам собі свіння, такі дива стане витворити, що й світ здригнеться, а спробуй спинити — одкаже, що я йому не присяглий гетьман, так само й він може па моїм місці стати, то чом же має слухатися?

Панство ж бачило тільки мене, стояв йому більшом у оці, на мене аливало всю злість, безсиле дістали рукою збройною, пробувало пускати адаля отруйні стріли пліток і поголосів. Мовляв, Хмельницький наставив гетьманом козака Богдана Топигу (бо теж Богдан!), а сам звється князем Русі і звелів готовувати собі пишну зустріч у Києві, який робить свою столицею.

Маршалок конвокаційного сейму Богуслав Лещинський в своїй промові до королевичів Яна Казимира і Кароля Фердинанда скаржився, що, мовляв, той непоказаний козачок Хмельницький, остання наволоч у Речі Посполитій, монархію руську задумав закладати і вже приміряє до своєї голови якусь там саморобну корону.

Поголос і плітка страшні тим, що ні перед ким виправдатися, не змога спростувати. Вони безіменні й безтілесні, як видива, але ще жахливіші, бо видива мучать одного або кількох, а поголос розлітається між усіма, брудна плітка вповає в усі вуха і оглушує їх, мов золотушний струп.

З ким воювати, кого зборювати, кому заткнути пельку його ж замінними словами? Я замахувався мечем — і меч натрапляв на порожнечу, я хотів загриміти словом — і воно падало мені до ніг непочуте, я ладен був рвати на собі волосся, бити ногами в землю, та зазнав би болю тільки сам і удари відлунувалися б тільки в моїм тілі.

Я не міг пагримати навіть на Виговського, який тихо перевідав мені всі чутки, бо робив це пан Іван так шанобливо і так карався щоразу, що вже й не він мене жалів, а я його. Шкода говорити много!

А тут ще приперся мій незgrabлий Тимко і почав таке, хоч до гармати його приковуй за зневагу! Напивався в наметі хитрого молодого мураи, зоставленого біля мене хапом, щоб сповіщати про все Тугай-бєя, який кочував з своїми ногайцями на Синій Воді, просиджував у того мураи дні й ночі, а тоді з'являвся до мене і нудив світом, вдавав хитрого та мудрого, на щось натякав, чогось ждав од мене. Тоді не витерпів, всунувся в намет, коли

ми з Виговським укладали якесь важливе послання, і, не пануючи наших зусиль, бовкнув:

— Чи то правда, батьку, лібі ти Мотьку нашу гетьманшею намірився зробити?

Виговський швидко склав наші писання і хотів звіятися, але я показав йому, щоб лишився, до Тимка ж мовив суворо:

— Не «батьку»; а «гетьмане» казав би ти, і не Мотька вона тобі, а Матрена, а тепер справді гетьманша, отож і мати!

— Та яка з неї гетьманша! — п'яно засміявшись Тимко.— Тоді ще виходить, ніби пані Раїна — гетьманська мати? Курям на сміх!

Я підскочив до нього, вхопив за груди, трусонув, заскрготів зубами, але втримався од слів, які рвалися з мене,— тяжкі, образливі, ненависні. Вчасно схаменувся. Син же! Кров рідна!

— Іди прочумайся і не показуйся мені на очі! Розпустив язик, як халюву!

— Гарний козак, та гарячий вельми,— обережно подав голос Виговський.— Нагадує мені молодшого моого брата Данила. Так само грає в ньому кров, а тільки в Данилові нуртують ще шляхетські гонори, яких не може піян позбутися. Однак знаю, що такі люди бувають найвірнішими. Не мають за душою ніяких хитронців, хоч і видаються часом иrostаками. От як і полковник Кривоніс для прикладу: поглянеш — рветься, мов кінь в прищону, а насправді — хто вірніший тобі, гетьмане?

— Вірність одному чоловікові — що вона варта? Ціни на буває вона, лиши сягаючи найвищих висот, пане Іване. Затим собі це. Можу казати тобі як старший, бо вже бачив життя і трохи знаю, що в траві пищити. Коли ж далі допікатимуть тобі чутками про мене та розпитуваннями, то відбиваєш від усього того нахабства, мовлячи, що хоч гетьман і не простак, але чоловік простий, ні про яке князювання і в гадці не має, коли ж і міле щось його серцю, то хіба що верхова їзда, стріляння з лука, складання пісень та милування жінками. Чув же, що й сии рідпий дорікає мені жінкою. А я чи й побачив її як слід, кваплячись од Жовтих Вод до Корсупя. А щоб затинути панські пельки про Хмельницького-монарха на київськім троні, то подамся я до свого Чигирила та сяду там, поки повернуться мої послі з Варшави, а полковники втишать шарпанину в землі нашій. Песли чужоземні які прибудуть, то спрямовувати їх на Чигирип. Писарів забираї усіх з собою, бо там справ у нас буде чимало.

Хотів виправдатися за Київ, насправді ж виправдувався за Чигирина. Бо вело мене туди одне слово, якого ні адолати, ні викинути з душі, пі замінити будь-чим неамога й гріх. Скільки можна б навбрати слів, які супроводжують людину на всіх її страдницьких і радісних путях, слів, які вмирали й знов оживали, оспівувалися в піснях і піддавалися анафемі, удекоронувалися вінками й заливалися кров'ю. Були то слова — мужність, хоробрість, молодецтво, честь, вірність, благородство, добро, милосердя, та

пад усіма ними пезміппо сяяло, заволодіваючи всіма серцями, просвітлюючи найпохмуріші душі, слово тихе й чисте, слово, що його вимовляти люди ніколи не втомлювалися, слово, яке, розокремлюючи весь світ на недоторкані пари, водпочас поєднувало цілі народи, бо стояли за ним не тільки серця людські, а й усе пайсвятіше: земля, сонце, хліб, дитина, пісня. Звалося те слово — любов. Люди б мали пишатися ним, повторювати щокроку, а вони часто соромилися його, в суворості своїй зрикалися, віддаючи то молодим закоханим, то матері для дитини, то священикам для бога, обділяючи й кривдячи тим самим себе. Так і я, гетьман багом даний, в славі своїй і величі не смів промовити цього слова, соромився його, ховав навіть од самого себе, бо хтось вигадав, ніби не пасує воно до величі, не входить у ранг державного мовлення, загрожує здрібненням і знікченню. Шкода говорить! Коли вже й син рідний бере батька на кпин за його запізілу любов, то що ж зостанеться ішшим!

Та проти жорстокої впertiaсті світу я міг виставити власну впertiaсть, ще жорстокішу і твердішу.

В Чигириї!

Я взяв полки Корсунський, Черкаський і Чигиріпський на десять тисяч війська і повів їх сам, надто що Федора Вешняка, чигиріпського полковника, не було, ще не повернувся з посольством із Варшави.

Козаки йшли неквапом, сказати б навіть маєстатично, приbrane й причепурені, з начищеною зброяєю, виспіували з гордою зухвалістю:

Ой висипав хміль із міха,
Да наробив палам лихал..

Я випереджав пожід, ставав з старшинами на високій могилі, дивився, як ідуть поза нас ті, хто ще вчора гнув шию до землі, а сьогодні випростався і став людиною, і обличчя йому яспіс молодо, і очі горить свободою, і груди дихають широко й гордо. Хочемо чистоти, святощів, мужності, неаламності — маємо на це право, вибороли його кров'ю — хочемо!

— А що, отче, — сказав я отцю Федору, — показав би ти мені той хутір пад Россю, чи як?

— Лежить ще весь у грузах, — мовив священик, — бо лащинівці як похазяйнували, то й уже. Та знайшовся моїй пебозі Ганні чоловік гарний, справливий козак Пілліпко, і вже дав лад пасіці тамтешній, отож сякій-такий затишок запайдемо.

— То їдьмо, отче!

— Казав же тобі, сипу, щоб умикнути тебе бодай на день-два.

Я взяв з собою тільки Тимка та трьох козаків, піхто й не відав, де дівся гетьман, військо роаходилося з-під Білої Церкви по всій Україні, і вона вся теж ставала військом, облишила па час свої будені клопоти, не орала, не корчувала, не будувала, не тертувала, не вчилася й не молилася, не ірагла нічого, — тільки

бити пана, мститися йому за збиткування. Ще вчора панство вітанцювали свої вихиляси та вигибаси — сьогодні танцовав козак і посполитий. Ще вчора панська жолдаша падимала вуса та виспівувала бравих пісенько над погибленим хлопом, сьогодні хлоп став вояком, і вже співав тепер він, і від того співу давеніла вся земля. Та нема краще, та нема лучче, як у нас на Вкраїні...

Я іхав, щоб побачити грушу над криницею з солодкою водою, як у моєму Суботові, і затишну пасіку, може, таку саму, якою була моя, суботівська, хотів усамітнитися на тихих галявипах з тіплою травбою, спочити од світу, од людей, од власної розтри-воженості й несамовитості, віднайти добрість, лагідність, стати як мале дитя.

Шумить-гуде, дібровою йде,
Пчолоњка-мати пчолоњку веде.
Пчолоњки мої, дітоњки мої,
Ой де ж ми будем присаду мати,
Рої роїти і меду носити?
Будем ми присаду, рої роїти
І меди носити у пана господаря,
У його бортах і в його повзах,
Меди солодкі пану господарю,
Жовтій воски богу на свічі,
З тим же словом та бувай здоров.

Я намугикував собі колядку давню. Любив співати, хоч і здав, що співання є протиєнством мислення. Цілі віки співу і сплячки, туги, несповнених бажань, смутку, розчарувань — хіба цим здо-будеш собі місце в історії? Та водночас відав я також, що алі люди не співають. Отож народ мій був добрий завжди до всього, тільки платилося йому за це пе добром, а злом.

Стихії небесні, мовби прагнучи поєднатися в великою стихією, що заполонила всю землю, накочувалися безперервними грозами, що падто лютували вночі. Колись мені добре спалося в грозу, тепер пе міг заспугти ні в наметі гетьманському, ні в хаті, яку добирали мені для шічлігу козаки. Грози гриміли в мепі самому. Бліскавиці били в мене і крізь мене, пронизували кожну жилочку, я разростався весь, як проаорий вогонь, ось-ось мав агоріти до решти, і це було нестерпно. Падав у короткий відчаєний сон уже перед світом, був такий замучений, що й згадати страшно, а вранці, прокидаючись, бачив коло себе Мотрону, згадував її голос і легку її постать, і світ мепі був немилій без неї, і я лютився без міри па своє людське безсилля. Здавалося б: досягнув пайвищих вершин, все підкоряється одному моєму слову, але по можу зробити так, щоб вона була коло мене, і сам не можу бути в Чигирині, бо песила впередити себе самого в найсокровенніших бажаннях своїх, бо ж я — гетьман, я — Богдан.

Тяжка ноша для моєї душі, пестерпна ноша.

Низькі уми й підлі душі завжди педостойно метушаться на-віть біля пайбільшого. Яка довкола мене була суєта! Ворожі по-

шепти вже клубочилися, мов чорний дим, причепливі, мов комарня. Знов про джур. Ніби то перевдягнені дівчата. Тоді про ворожок. Ніби вожу з собою трьох ворожок, одна з яких стара відьма, з волоссям до землі, а дві геть молоді видри біловолосі, як русалки, і, мовляв, заlossenочуть навіть чорта самого, пе те що старого гетьмана. Гай-гай! Знали б вони, що вже ніхто мене не заlossenоче, нічий погляд не причарує, нічіє тіло не запахне марципаном, нічіє лено не стане смолою обпікаючою і брамою, з якої немає виходу. Окрім неї, окрім Самої...

— А що, отче,— питав я отця Федора,— не розлучаєшся ти ніколи з святыми книгами, то що ж вони кажуть? На чим має стояти світ — на любові чи на ненависті?

— На любові, сину,— відказував отець Федір,— на самій лиш любові, бо й як же інакше. Про це мовиться і в книгах пророків, і в апостолів теж.

— Ну, так. Пророки й апостоли. Та тільки ж вони проголосували істини, не знаючи людей, не дбаючи про їхні душі. Воліли замкнути цілий світ у єдиному слові, слово світилося для них серед пітьми і мало б світитися й нам крізь віки, однак пітьма була завжди якось дужча і світ викривлений. Чим його випрямиш? Тільки кров'ю? Знов і знов розлиття крові — і нема рятунку.

— Б'ється з тими, хто згубив душу, гетьмане,— мовив отець Федір.

— А коли згублю її сам?

— Бережи, щоб не згубив, сину.

— Отож я й думаю собі та гадаю, щоб вберегти й уберегти. Воля вже засвітила нам, тепер люд жде від мене правди, втішань і спрямування, а я не можу втішити своєї розхристапої душі.

— Тепер ти вознесений, гетьмане, над усіма,— мовив отець Федір,— тож і повинен мати всього більше: і на одне лихо більше, і на одну любов.

— За те, що матимеш на одне лихо більше для себе, то похвальять, а чи ж похвальять за любов зайву, щоб тільки для себе була? Любити землю й народ — це толерується всіма охоче, а жінку, дитину — вже, мовляв, недостойно, надто дрібно як для гетьмана. А що земля без жінки, без дитини, без дорогих тобі людей? Навіть кочовик дикий свої степи любить тільки тому, що сподівається щоразу зустріти в них рідну душу.

— Ти гетьман, і тобі судилася велич, сину мій.

— І вже з тої величі не зможеш видобутися піякою ціною і не опинишся в тій природності, що нею живуть і вдовольняються жінки й діти, як дерева, струмки, квіти й доші?

— Як сповідник твій, мав би я дбати про самий дух твій, та відаю велими добре, що для тіла потрібен спочинок, отож і намовив тебе на цю пасіку золотаренківську.

— А я піддався наці, хоч мав би скакати до Чигирина, бо лиш там жде мене спочинок для душі найвищий.

— Негоже гетьманові занадто випереджати своє військо,— зауважив отець Федір.

— А відставати занадто?

Я гнався за вітрами. Вітри пронизували села й містечка, як ножами,— наскрізь, наскрізь і далі, в безмежки, в степи, у безвість, ніколи не тісно, піколи не набридають люди одне одному, добре душою, бо зустрітися на цих просторах — уже свято.

Чоловіків не було ніде. Самі жінки, діти та старі діди.

— Де ж ваші чоловіки? — питали ми.

— Та де ж! Побігли до Хмеля!

— Хто ж стане тепер до плуга?

— До плуга скотині ставати, а не чоловікові. Який вже тут плуг, коли Хміль світом трасе!

— В нас і дівки туди кинулись! Коси пообстригали, груди в сповиток, в козацьку одіж перебереться — та й гайда!

Народ ніколи не знає, де його свобода. Доріг багато, а свобода — одна. Радо йде за тим, хто покаже. Через те завжди охоче передає владу і славу тому, хто видає себе здатним їх прийнятий утримати.

Я прийняв — тепер мав утримати. Око вічності глянуло на мене і вже не відпускає і не відпустить, і безмежне відчуття цього погляду гнітить мене, жене й жене кудись, не дає спинитися і не дасть і після смерті.

Хав у супроводі нечисленнім і незначнім, нішо не виказувало в мені гетьмана, хіба що кінь під мною, та ще Тиміш у своїх саєтах яскравих та поазументах золотих. Але хто б нині став дивуватися золоту та саєтам!

Ми прискаали на пасіку вночі. Темнілі високі дуби до самого неба, оберігаючи обійстя тиші й спокою. Між дубами крізь гущавину ледь протоптана доріжка вела в таємничий сон трави й квітів. Густі вали калини оточували округлу темну галівину, де спали товсті пні, спали бджоли в пих, спала хатка під соломою тривіконна, але й крізь той сон вчувається мені дихання чистих правічних сил, їхня химерна гра в п'яному квітті волошок, ромашок, батіжків, терну, черемхи, калини, свербивусу, дикої рожі, я зіскочив з коня, став на траву, приплющив очі, і ніч обступила мене, затулена, як мої очі, боже сім'я запліднювало з нечутною всевладністю мою душу, і я ставав деревом, кущем, витким стеблом, травою, та тільки не квіткою, бо ж хміль не цвіте, а тільки хмелить, а я мав зостатися навіки Хмелем.

Мені кортило спітати, де той хутір, знаний мною, з грушею над криницею, такий схожий на мій Суботів і так само сплюндрований колись лащиківцями, як Суботів старосткою Чаплинським, — чи вже проїхали в темряві, чи ще не доїхали? Але питати було несила. Хотілось тиші, спокою і визволеності од усього: од голосів, од слів, од людей. Отець Федір терся біля моого стремена, бубонів щось і про хутір, і про пасіку, про братів Золотарепків — Івана й Василя та їхню сестру Ганну. Говорив уже

мовби й не священик, а задавлений життям старий чоловік, у якого серце болить за своїх спріт-небожат, та й не так за козаків Василя та Івана, як за голубку Ганну, що не мала де прихилити голову, поки не знайшовся, хвила богу, козак Пилипко, який хоч з хутором ще й не впорався, а пасіку, бач, довів до ладу, а тепер десь у війську, як і брати Ганині, а небога сама тут з дідом-пасічником та двома жінками, і вже ж чекають гетьмана з вечерею і постіллю чи в хатині, чи й на сіні під зорями. Слухаючи те бубоніння, спробував би я спитати чи про того Пилипка, козака, видно, метикуватого й таємничого, чи про небогу Ганну, але не мав сили, махнув кволо отцю Федору й мовив, що не хочу нічого, тільки трохи сіна під бік і спати, бо вже й не загадую, котру ніч проводжу без сну.

Тиміш з козаками сколотили тишу, наробили гамору, а мені було лін'яки гримнути на них, віддав комусь повіддя свого коня, ступнув, роамишаючи затеклі ноги, пішов слідом за отцем Федором і за чиїмось шепотом: «А може ж би, а може...» Не підняв тяжких повік гетьманських, не глянув, чий то шепіт, тільки почув, як війнуло побіля мене, мов легким вітром, війнуло й щеало.

І все щеало, тільки я один під зорями на сіні, гетьман на рядні строкатім, у смужечки сині й червоні. Блаженпе буття-небуття, тільки регіт Тимоша здалеку та козаки чуйні свищуть довкола пасіки, хоч і навіщо тут свистати?

Втому моя заснула, а душа ще ждала чогось, прикликувала з високого Чигирина ту, з легким тілом і сірими очима під чорними бровами, допитувалася: «Де ж ти забарилася? Чом не йдеш?» Поки палаєш і кипиш у клопотах, не масш зможи зосредитися на тому, що належить тільки тобі. Треба самотини, покинутості й закинутості, і коли нікого пе буде довкола, тоді прийде вона, і стане поряд, і склониться над тобою, поправить подушку, прошепоче: «Спи, батьку! Спи, мыльй!» Для двох потрібен ціллій світ, але без нікого. Без нікого!

Так у тих солодких напівдумках-напівбажаннях я, мабуть, заснув па сіні за хатою і крізь сон чув, як приходило нечутво, поправляло подушку, шепотіло: «Спи, батьку!» — і щеало, як місячний промінь. Хода легка, рука легка, голос легкий. Мотроня? Я проходався — і нікого. Тільки попискують пташата в гніздах та облягає мене шерех травлі, яка виростується під росою після денної потолоченості. Ось так виростується і розростується мій народ!

Народ! Слово вдарило мені в саме серце, і я скопився, забувши про втому, про спочинок, готовий іхати далі, мчати, доганяти волю і долю. Тиша, така люба моїй втомлений душі, вже не радувала. В цій тиші й темряві мав би з'явитися Самійло, але він пе з'являвся, і то був мені запак про те, що марно гаю час. Щойно радів цій тихій пасіці, де немає пі горя, ні біди, ні слави та хвали і де душа спочиває від суєти і дріб'язку, а тепер мав

пересвідчиться, що й тут не вспокоїться мое серце, і вже рвався кудись, нетерпливився, лютував, усе мені тут було немиле і чуже, буденне й набридливе. Я підвісся, поправив одяг, надягнув зброю, обійшов хатку з причілка, опинився на світанковій галявині, глянув довкіл. Сонні пні з бджолами, сонні кущі калинові, сонні дерева, тільки небо оживає під ранковою зорею та пирхають по той бік галяви стрижножені коні. А між тими кіньми та криницею, скованою під кущем калини, з порожніми відрами на коромислі прослизася тонка дівоча постать, не йде, а мовби летить над травою, над стежкою, і я, зачарований тим видивом, іду туди, кваплюся, забувши про гетьманський маєстат, чи то хочу помогти діставати воду з криниці, чи попросити пити. Дівчина вже нахилилася над цимриною. Буденність не пригічує її, вона відлітає від цих тонких рук смаглявих і від цих босих ніг, які золотяться під зорею, і душа над криницею видалася мені чистішою за всі небеса.

— Здрастуй, голубко,— мовив я тихо.— Ти, мабуть, Ганна?

Вона блиснула на мене великими очима, не полищаючи свого відра. Незамкнутість зору. Не соромилася свого тіла, не знала його, не знала гріха природи, вигиналася пад криницею і водночас розпростувалася, мов трава під росою, тяглась до неба й до раптової зорі. Який же той козак Пилипко, що дісталося йому таке диво? Де він і хто?

— Батьку гетьмане, чом же не спочиваєте? — спітала злякано, і голос нагадав мені Мотрончин ляклий голос, а очі дивилися сіро з-під темних брів, теж як Мотрончині.

— Треба їхати, дитино,— сказав я майже розчутено, а може й розгублено.

— А сидання? Я ж куліш вам зварити хотіла!

— Звариш колись, як живі будемо.

Вона глянула на мене наполохано: про чию смерть загадую? А мені від того погляду перевернулася душа. Мотря стала переді мною, і моя старість, і мое нетерпіння, і короткий час, мені відвідений, і найсвятіша любов моя, освячена розлуками, і дороги укрутні, а в кожній свій завіт і заповіт.

Око вічності.

Виплив з роси голий до пояса Тиміш, не продираючи й очей, пустив рукою туди, де йшла з відрами Ганна, норовив ухопити за стегно, вона сахнулася, заточила коло, щоб уникнути тої сліпої руки, я грямпув на сина:

— Не дурій! Збирайся їхати!

— Хоч поспідати ж, гетьмане!

— Хіба не вечерьав?

Прибігли на мій голос козаки, трималися oddаля, терлися м'ялися, чули гріх за собою, спокусившись, мабуть, міцними медами на пасіці, бо й те ж сказати: частував сам син гетьманський!

— Кульбачити коней! — звелів я їм.

Отець Федір, мабуть, і пе спав — спали за нього ці козаки молоді, що мали серця темні, а розум неторканий, мов у немовлят, думати теж не мав потреби, бо хіба ж не думав за всіх сущих тепер гетьман великий,— отож, як усі священики, мав віш единий клопіт: молитися, так і промолився всю ніч, поки я мутився своїм, а тепер обом нам не лишалося нічого іншого, як стулити докути своє бесонця і веати його далі, мов нещастя.

— Ще й час бджоли пе настав, а ти вже в дорогу, сину? — поспівати отець Федір.— Може б, відклести від'їзд?

— Все можна відклести, отче, крім нашої смерті.

Ми поїхали з пасіки, лишаючи позад себе і сум, і молоді пестями, що тривожили душу мою розхристану, з-під дубів і калини я ще кинув погляд назад, побачив Ганину, яка проводжала нас, плавала по траві босими своїми ногами, смаглявими, кшталтними, як коштовності, і чомусь здавалося мені, мовби й небо над пашами подобряшало від тої доброї душі па пасіці.

— Куди тепер? — мляво поспітав Тиміш.

— Черкаси! — сказав я.

— А тоді й Чигириц?

— Тоді Чигириц.

— А там що — посли з усіх земель поприбігали вже? За гетьманом женуться?

— Посли ще пе жепутться за мпою — я жепуся за послами, — терпляче пояснив я Тимошеві. Був як усі діти — бунтівливі й слухняні, гордовиті й смішні, задавакуваті й жалю гідні. Тиміш лютився на мене за те, що висмікнув я його з памету ханського мурви, де вони заливалися горілкою, і за те, що пе дав пожиувати на пасіці, і за те, що сталося без цього в Чигириці. Та я пе переймався його душевними незлагодами — мав доволі своїх турбот. Вночі на пасіці здалося, піби скинув з плечей усі клопоти, — тепер навалилися вони ще немилосердніше, гпули мене до землі, вгавали в землю. Хто я? Гетьман з двома виграними битвами? Але ж виграти битву — одне, а відвоювати всю землю і визволити народ — щось зовсім інше. Ніхто цього ще пе робив, і ніхто не знає, як робити. Я починав з пічного, а кількома побратимами, тоді мав у руці невеличке військо, тепер воно розрослося так, що не втримаєш ні в яких руках, і я розпустив його, мов велетенський вахляр, по всій Україні, без меж і без учину, а при потребі повинен знов зібрати його, агорнути той вахляр, зробити замашним дубцем, караючою силою, шаблею неущербою, пепощербою.

Хто міг мені запомогти в сьому, хто міг порадити й зарадити? Запитання без відповіді. Упав па мене вибір, а справдити той вибір мав я сам, караючись, страждаючи, в муках і в несамовитості. Самоказнь, але не каляття! Тяжко мені було, а ще тяжче тим, хто мене оточував, та що я міг сподіяти? Сам пе спав — і нікому не давав спати, сам пе спочивав — і нікому не було спочинку, сам пе ів — і всі коло мене були голодні. Такі невигоди

близькості до влади. Та однаково ж люди горнуться до тої влади, летять до неї, як метелики па воголь, не бояться обпалити крила або й геть згоріти, бо ж, мовляв, зиск можна здобути павіт з попелу.

Яка марнота!

Я грав цілій дінь без перепочинку і без їжі. Отець Федір покірливо трюхикав за мною, козаки терпіли мовччи, Тиміш бурчав, щоб хоч коней попасті, але я тільки глував з його невдалих домагань, бо який же козак не знає, що коня вдень годувати не слід, досить в нього й нічної паші, а люди то можуть і без нічного, бо хіба ж козак з одним сухарем пе спроможен переміряти всю Україну?

Лиш коли споночіло, дозволив и завернути на якийсь вогник, що жеврів десь у лузі, мов червоне око ночі.

То була невеличка кабиця, біля якої сиділи старий пастух з малим підпасичем і їли з тагана куліш. В темряві позад них чулося вітхання стирлованої худоби, жар у кабиці дихав па нас теплом, ми віддали козакам коней, підійшли з отцем Федором і Тимошем до пастухів.

— Хліб та сіль,— мовив я привітно.

— Стриб та сів! — відказав старий пастух, посугаючись, але так, що місця могло стачити лиш па одного.

— Гетьман великий перед тобою! — гукнув йому Тиміш.

— Отож я й посупувся,— пояснив пастух.

— Мав би встати перед батьком Хмелем! — не міг вспокоїтися мій син.

— Хіба він піп? — подивувався пастух, та тут помітив отця Федора і потягнув у себе з-за спини світку, щоб прикрити босі ноги.— Ану ж, Глатку,— звернувся до підпасича,— дай місця ще й для батюшки. Та й ложку свою віддай панотцеві. Присідайте до пашої каші. Вона хоч і пісна, та зате диму в ній доволі. Чи гетьмані не їдять пшоняної каші?

— А що ж вони їдять, добрий чоловіче? — сідаючи коло пастуха, поспітав я.

— Та хіба я знаю? Пундики-мупдики якісь, чи що там! Чув я, піби ти, гетьмане, вже й королівських, і ханських присмаків скуштував — то як же тепер до кулешу повернатися?

— Забув ще ти про султанські пундики, чоловіче,— нагадав я.— На галерах в'яленою сирицею по козацьких ребрах — чи ж так смакувало! Та біля своєї рогатизни чи й почуеш про все!

— А й справді — що тут почуеш? Хіба що чамбул татарський, було, протушотить, то я з своєї гаківниці хоч і вдарю, а дивись — воликів уже й помешпало. А чи папи та підпанки зродяться шавідки — давай воли, лайдаку! Козаки пройшли — то й собі воликів смикають. А ти, Гнате, азай паси. Те, що далося тяжкою працею, пан пропускає через пельку вмить, а козак — ще хутчіш. Як ото в пісні співається: «Чотири воли насу я...» А для кого б, спітати? Один віл для пана, другий віл для хана,

третій для гетьмана, а один для кумпана. Собі ж — пшик. Сміх і горе! Я — Гнат, син у мене Гнат, онук Гнат, всі Гнати, щоб худобу ганяти, ганяємо, ганяємо, а воно й нічого. Як же це так? Може, хоч ти скажеш, гетьмане?

— Що ж я тобі — гетьман над людьми чи над волами?

— І над волами, і над людьми, гетьмане великий! Звешся ти як?

— Не чув, як і гетьман твій зветься? Хмельницького не чув?

— Хміль — то ж для приказки людської, а ім'я від бога.

— Ото й звуся: Богдан.

Тоді, підгрібаючи жар голою рукою, волопас несподівано проречтував шмат вірша про Потоцького:

Глянь, обернися, стань, задивися,
Котрий маєш много.
Же ровний будеш тому, в котрого
Немає нічого.

— То ж не про мене, а про Потоцького, якого розбив я під Корсунем,— сказав я Гнатові.

— Хто ж то знає — про кого воно? Комукажеться — про того її в'яжеться.

— Звідки знаєш ту віршу? На шляхах битових народилася, там би й мала собі ходити.

— А де тепер шляхи битові? Вважай, по всій землі нашій. А я — па перехрестях. Сказав же: йдуть волики тягнути всі її авідусуди. А хто йде — несе з собою і слово, і думку, і пісню, і прокляття. Чоловік же що? Він не пташка ота волопасик, що знай собі стрибає та хвостом трясе. Чоловік має свою гадку. Ось ти прибився, гетьмане, на мій жар, то й послухаєш, може, що тобі мовлю.

— Щоб куліш твій не був дармовий, чи як?

— Може, й так. Хоч куліш — то ніби й не від людей, а від бога, як оте твое ім'я. Бо що в нім? Вода — тече, та й не витікає. Пшоно з проса, яке росте в нашій землі споконвіku. Богонь та дим — все те від богів наших правічних.

— І гетьман од бога,— подав голос отець Федір.— На добро для народу всього.

— Отож і воно: доброчинство,— повернув до мене своє викудле, висущене вітрами лице пастуха.— Це ж і ти, Хмелю, хотів зробити добро для народу всього, та тільки й того, що переполовинив цей народ, і ось один живий, а другий лежить мертвий, а серед живих так само: один має все, другий же як не мав нічого, так і не має. Виграваєш битви, а треба вигравати долю.

— Як же це зробити? — поспішав я.

— Ти гетьман — тобі й знати. А мое діло — пасти воли. У кожного свій спадок. Ось ця кабиця куліш зварила, тепло на цілу піч береже. Добрий вогонь. А бувас іскра ала, що й поле спалить, і сама згине.

— Мало тут бачиш! — гукнув зухвало Тимко.— Хвости волячі, та й ті старі!

Волопас поправив жар у кабіці тешер уже бosoю ногою. Не лякався вогню, то вже слова піякі йому б не дошикулили.

— Од старих волів і молоді орати вчаться,— відмовив неквапом.— А мені то що ж тут бачити? То орда, було, веремію крутить, то панство дме павазовди, тепер ось козаки шабельками поблискують. Небо он і собі переблискує.

Справді, коли очі наші призвичайлися до тихого жару в кабіці, то стало видно далекі зблиски повсюдні — чи то зірниці, чи пожежі, — і тілі зловісні пролітали в просторі, і туга линула звідусиль.

— Суша починається,— сказав пастух.— Погорить усе: і трави, і хліба. А тоді настане час сарапи. Зима пегодяща була, пе виморозило яечок, що їх сарана закопує в землю, тепер вилупиться це стерво і посуне тучами, чим ти йому зарадиш?

Тиміш більше не виривався з своїм дурним зухвальством. Отець Федір не знаходив у своїх старих книгах слів утішання. Я теж мовчав тяжко. О ти, недосвідчений чудотворцю! Не відвернеш пі суші, пі сарапи, пі голоду, пі нещасть, не зарадиш, не запоможеш.

— Пришлю тобі універсал гетьманський, щоб не чіпали твоїх волів,— не знаючи, що казати волопасові, пообіцяв я.

— Нашо ж їх пасти, як піхто не братиме? — засміявся той.— Кожен щось дас на сім світі. Ти, гетьмане, високі обітниці, а я вже хоч воли. На те й живемо...

Тої ночі я відчув, як то необачно від'єднуватися од війська, пробувати усамітнюватися, втікати від забуренного тобою світу, мов скімник. Схимники зборювали плоть, жили самим духом, в його невловимій субстанції хотіли здобути вічність, я ж щодалі набував переконання, що людина — це тіло. Мені теж колись витончували дух отці езуїти, я вигострював свій розум, вірив у дух, живився ним і, може, завдяки цьому досягнув пінішніх висот, та на цих висотах і відкрилося мені: що дух без тіла? Може, через те й вазіхають найперше на тіло всі диктатори, тирані, деспоти, всі кати й душителі людської свободи? Мучать, калічать, убивають, нищать. Ніхто ніколи не рятує, не вирощує, не відновлює й не відроджує, а тільки вживають для своїх потреб, для влади і мароти готове, дане від бога.

Так збагнув я тої ночі, що неzmога мені без тих людей з мищістю їхньою, з нетривкістю тілесною, без отих тяжкотіліх, простих, довірливих, як діти, і вірних, як діти.

Тож мав квапитися до свого покинутого війська. Спатиму й далі в холодних постелях, де піч і роса, увінчаний буду не так славою, як власним жданням тої миті, коли стапе довкола мене гамірливий табір, і ніздрі задріжать од димів, а вуха наповняться голосами людськими.

Ми робили переходи в дві й у чотири милі одночасу. Від уроцища Колодежа, званого Наливайковою Крипицею, доскакали до

Косуватої, де ночували в сотника Корсунського полку. Від Косуватої до Стеблева було чотири мілі, однак ми встигли ще й побідати в Стеблеві, щоб заночувати в Корсуні. З Корсулі поїхали на Сахнівку, тоді па Березківці, де заночували в корсунського полковника Топиги, і далі па Мліїв, Орловець, Баклій, Старокостянтинів і па Тясьмин, заснований старим Конецпольським мовби для того, щоб з'явився суперник для Чигирина. Гей, папе ясповельможний, не вдалося тобі суперництво! Хоч і назву переїняв од річки, і ставок загатив аж на дві мілі, щоб і саму річку потопити, а містечко як було, так і зосталося, не затмарити йому Чигирина, як цьому ставові не змагатися з Тясьміном, а всім Конецпольським — з Хмельницьким, а гетьманом, за яким — народ увеселі!

Від містечка Тясьмина проїхали ми три велики мілі по пустырю до Жаботина, але почувати там не стали, а заночували в Медведівці, од якої вже я хотів одразу добутися до Черкас, де стояло військо.

На півмілі від Медведівки тяглися довгі мости на болотах поряд з руслом Тясьміну, як від Суботова до Чигирина. Іхав я тими мостами, і здавалося — ось уже буду в Чигирині, ось побачу, почую, ось... Настирливі думи, настирліва плоть. А де була моя доля?

Я завернув до Черкас. П'ять миль ще треба було перебути, та що пам ті мілі, коли позаду покипуто погиблення, занепад, лихо й нещастя цілих століть!

Ми в'їдили в Черкаси без попередження і без звідомлень, але хтось уже ждав мене, хтось зготувив стрічу, гідну гетьмана, слава сияла вогнями, гриміла гарматами, розкривалася голосами піднесеними.

Слава була зі мною. А доля?

24

В Черкасах ждав мене Виговський а вістями значними й незначними, яким я мав дати лад, викладав пан Іван усе те добро так, піби сам і збирав, і споряджав вісті, вміло виставляв наперед важніші, відгортаючи несуттєве і всілякий дріб'язок. Мілі вісті, коли кличуть їсти, як писано було на ложках козацьких. Вісті ж для гетьмана призбирувалися пе всі мілі, та й не вельми легкі, бо вже мав тепер життя і смерть людські в руці, повинен приютити вдовицю, нагодувати сироту, навчити невченого і забити памороки ворогові.

— Пан Кисіль знов савався,— мимохідъ зауважив Виговський.

— Ще звіднісъ спроваджув тоненькі єдваби, щоб загорнути в них усіх чортів-бісів та підсунути довірливим козацьким душам?

— Аби ж то! Списався вже з московськими приграничними воєводами і намовляв, щоб ударили на татар.

— Ага. На татар? Одчахнути їх од козацтва, а нас заставити голими перед панським вояцтвом? Та вже пізно, пане сенаторе! Чис скрутилося, а чис й амололося!

— Мабуть, воєводи ще не відають ні про Жовті Води, ні про Корсунь,— обережно мовив пан Іван,— деякі прикмети вказують...

Я урвав йому мову обережну з нехіттю:

— Що за прикмети, коли весь народ піднявся від краю до краю! Вже Варшава й Стамбул знають про наші звитяги, сам укладав цисти з-під Білої Церкви до всіх володарів значних, про що ж тепер мовиш?

Але Виговський умів бути занудливим до нестерпності, коли мав у руках те, чого не мав ти,— вісті.

— Переходили козаки за Києвом одного стародубця Климова Григорія,— безбарвним голосом повідомив він,— пробирається він до пана Киселя. Посланий севськими воєводами Леонтьєвим і Кобильським з листом князя Трубецького про те, що його військо готове виступити проти татар.

— Де цей стародубець? — пошепки спитав я.

— Припровадили козаки сюди. Гналися за нами від Білої Церкви. Вже в Мошнах аж сказано мені про нього.

— А лист?

— Відібраний. Тепер у гетьманській капцелярії.

— Чом же мовчиш?

— Звідомлюю пана гетьмана...

— Звідомлюєш? Задурюєш мені голову нікчемністю, а про найголовніше мовчиш! Взвітра поставити стародубця переді мною! Догляньте його справно, і щоб усе по потребі й шані, як для послання. Спорядити його назад до воєводи. Тепер уже нашим посланцем. З листом до самого царя московського!

— До царя? Ми ж послали з-під Білої Церкви,— нагадав Виговський.

— Послали, а чи дійшло? Та й що послали? Складав ти, писарю, для всіх однаково, і скрізь знати було писарську твою душу. А тут треба лист, в якому б душа народу цілого билася!

На козацькій раді після Корсуня приготовлено мені проситися під руку великого государя Олексія Михайловича, всеї Русі самодержця, поєднавшися з братами нашими единокровними і єдиновірними, а з-під королівської руки вимкнутися.

— Не кликано мене на ту раду, гетьмане.

— Не кликано! А мав би зпати, пане Іване, хоч і пе клика-

пній. Та вже гаразд. Не стану обтяжувати твою душу сим листом.
І нікого не стану обтяжувати, бо й хто се зможе! Сам уложу,
і то цієї ночі!

Я не ступив повік до ранку. Який там сон і хто б то спав
на моєму місці! Мав позаду своїй чайбильші битви, ще чув сто-
гови поранених і бачив кров, яка тече ріками, але вже не ози-
рався на ті битви, не здригалася душа моя від смертей, і не
втішалося серце небаченими перемогами,— думалося про інше.
Народові потрібні не виграні битви, не втішання словою і волею,
не сittість і спокій на якийсь час,— йому потрібне майбуття.
І очолити народ може тільки той, хто спроможен забезпечити його
майбуття на віки цілі. Забезпечити майбуття. Слова, які не мають
назви. Як казав той волопас нічний: «Треба вигравати не битви,
а долю». Многі пробують сього доконати, та ніхто не вміє вийти
за власну малість, здолати її. Хто здолас, здобуде велич. І не він
сам (бо теж — слабий чоловік), а його ім'я, яким значитимуться
всі його діла, що стануть великими й несмертельними.

Я став на битву запеклу й криваву, здобув перемоги, відав,
що здобуду й ще, але вже тепер думав: доки ж? Тепер, коли під-
нявся увесь мій народ, я не шукав, до кого прихилитися, в кого
просити помочі, бо міг вистояти проти будь-якої сили. Але на-
родові потрібен спокій. Не можна всю історію воювати. Це ви-
сушує всі джерела народної душі. Войовничі народи або ж гинули
безслідно, як обри чи гуни, а то нікчемніли, стаючи жертвою
інших, ще нікчемніших! Хіба залишні легіони римські не роз-
носили колись орлів своїх по всьому світу? А де тепер ті легіони
і де їхні орли? Хіба Тімур не розгромив Баязида Бліскавичного,
що лишався його єдиним суперником під сонцем і місяцем? А де
те царство Тімурове?

Тої червневої ночі відкрилася мені вічність. Ще не народився
великий філософ моого народу і великий поет його не прийшов,
я не міг тоді вгадати їхніх імен, які, може, ватъмаряті і моя ім'я,
але мислі їхні велики вогненно збліснули перед моїми очима тої
ночі, провіщаючи будущину землі моєї і народу вкраїнського.

Славитимутъ вони найперше розум і дух: «Плоть пітоже,
но дух животворить».

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полем розстиліся!
Та посійся добром житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятиріо!
Та посійся не словами,
А розумом, ниво!

¹ Т. Г. Шевченко.

Так зникаються в мислі геніїв розум і воля.

Что за вольность? Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое.
Ах, не златое, если сравнить золото,
Против вольности еще оно блато.
О, когда бы же мить в дурачье не поштились,
Дабы вольности не могли как лишиться,
Будь славен вовьк, о муже избранне,
Вольности отче, герою Богдане!¹

Стати отцем вольності не на мить, не на день, а на віки — ось над чим думав я тоді червневої почі між числами сьомим і восьмим, а середи на четвер, між співом перших піанів і других. Мені було тяжко під ранковою зорею. Ніхто не поможе, ніхто не порадить. Холодна самотина генія. Простий посполитий, міщанин прокидається поряд з коханою жінкою, в теплій затишку, а я обіймаю порожнечу, і холод оточує мене, як у зоряніх висяч. Я дивився на зорі, і вони жахали мене. Чорна безмежність неба нагадувала про марноту людського життя, а я ж, вознесений над пародом своїм, уже не міг тепер змарнувати життя власного, а мав кипути його до самих вір, щоб засвітилося воно і горіло неагасно.

Прагнучи зазирнути в майбуття, спробував я поглянути в минуле. І що ж я там побачив? Золотий Київ, а до нього пливуть Дніпром лодії золоті з усіх земель — і земля одна, народ один, і все одне. А тоді жорстока розокремленість, злочинна й безглузда, і вже мовби й не було єдності тоді правічної, і ніхто не пам'ятає, ніхто не згадує. Знання про минуле загубилося, його зневажено, віддавало тільки схимникам-мудрецям, хибно вважаючи, що ві мудреці, ві минуле ніколи не загрожують дню пасущому.

Я шамірився об'єднати і возз'єднати роз'єдпане, в цьому бачив розумну волю і вільний розум найбільший — так написав цього власноручного листа до московського царя Олексія Михайлова.

Відав вельми гаразд, що цар ще й не муж, а хлопець, як мій Тимко, що лист мій і не дійде, може, до нього, а тільки передкажуть його своїми словами в грамотці приграничні воєводи, а коли й дійде, то й знов читатимуть тільки воєводи прибічні і мовитимуть цареві те, що захочутъ мовити (бо хіба ж узятий из тортур за участъ у бунтѣ противъ царскаго улюбленаца Морозова москвич Савінко Коріпіц, вже стоячи одною ногою в могилѣ, не сказав гіркої правди: «Государь молодой и глядит все изо рта у бояр Морозова и Милюславского, опи всем владѣютъ»).

Та все ж я писав до царя, бо ж за ним стояв великий парод, брат найрідніший моого народу.

Доля не була милостивою до наших пародів. Жорстокі за-войовники шарпали їхнє тіло. Богні пашесть нищили найвищі здобутки. Безглузді кордони роздирали єдину землю. Та пароди наші ніколи не полішали думки про свою духовну спільноту,

¹ Г. Сковорода.

піколи не ділили своїх високих надбань на «мое» і «твое», і ліпші сини їхні з давніх-давен труди і дні свої посвячували невтомпій боротьбі за єдність земель, за утвердження високої єдності. Терзали землю нашу княжі чвари, витоптували дики орди, гнобили чужинці, та й у найчорніші дні могутньо билося й громіло над загорюваними народами незламне слово, лунали неэборимі заклики до боротьби за визволення, за незалежність, за єднання.

Чи був то перший руський митрополит Іларіон, який у «Слові про закон і благодать» промовляв: «Не здіймаємо рук наших до бога чужинного... Допоки стоїть світ цей, не паводь на нас напасті та спокуся і не передай нас в руки чужоплемінникам... Продовж милість твою на людях твоїх, ворогів прожени, мир утверди, народи впокори, винагороди голод достатком», чи ж то Клим Смолятич, який першим на Русі здобув звання Філософа. Чи то був перший бунтар нашої культури Данило Заточник, чи невідомий автор «Слова про загибель Руської землі», сипівська любов якого до рідної землі ще й нині лупас для нас у дивовижних словах: «О светло светлая и красасю украшенная земля Русская! Многими красотами ты обогащена, озерами мгогими, реками и колодезями досточестными, горами крутыми, холмами высокими, дубравами чистыми, полями дивными, зверьми различными, птицами бесчисленными, городами великими...»

Із яких місць вийшли всі ці великі сини своєї землі? З Києва чи Смоленська, із Галицько-Волинської землі чи в Новгорода і Суздаля, з Москви чи з Рязані — не ділимо їх по городах і землях, бо всі вони сприймаються як сини обох народів наших, а їхні голоси — як перегук древнього Києва і Новгорода, Чернігова і Рязані, Переяслава і Москви, як перегук віків, бутівливих умів і чевпокорених сердець.

«Виграєш битви, а треба вигравати долю», — лупали мені ці слова старого волопаса безугавно, ставали переді мною, мов думка втілена, жива, дотикальна, пезиліцьма. Кажуть, будімто думку людську незмога побачити. А скільки ж бачив я тих думок упродовж свого довгого життя! Падали, мов камінь, тяжкі й згорьовані; народжувалися в муках, як діти; яспіли личками теж, як діти, злітали до самого неба на сяйливих крилах мрії або пісні; та не всі, бо були й такі, що повзали по-амійому, були забрьхані й зачервивілі, тхлули пекельним чадом і сіркою Вельзевуловою, смерділи потом і непідтертим гузном. Думки нагадували людей, тільки переважали їх своїм числом, своюю незліченістю, тому й видавалися завжди невловимими, певидимими й неосягальними. Однак бували часи, коли в безлічі думок народжувалася одна, і належала вона вже й не одному чоловікові, а всьому народові, і хто мав щастя бачити ту думку, той ставав справді великим.

Знов і знов у моїй черкаській самотині ставала мені перед очима та ціч волопасова, коли збліскнувало довкруж пебо, червоне загоряється весь простір, згасав безсило, а тоді знову

вперто загорявся і збліскував, прагнучи здолбти темряву й незідомість. Так билася думка всього народу пашого цілі століття і піск не могла загорітися, охопити все небо і землю, запалити, засяяти, возвеличитися, воарадуватися: «Ось вони! Зпайдено!»

Хіба не було таких тернових ночей у Наливайка, в Лободи, в Остряниця й Гупці? Та не загорілося, не спалахнуло, востався лиш перетлійний блиск у паших душах.

Доля і педоля, нелюдські утихи уніатів над православними змусили битися пад думкою про врятування народу вже й отців церкви. Ще я сидів у стамбульській неволі, а вже Ісаї Конинський гукав з Києва: «Волимо під православного царя!» Згодом Іов Борецький за намовою брата свого Андрія вкупі з козаками благав царя московського прийняти нашу ієрархію і козацьке військо до себе, бо їм, oprіч царської землі, ніде дітись.

Історія ставала мені перед очима, історія — пе так знання, як мудрість і пагадування, цілі ряди кляїв Гедимінового роду, які відбили Київ у монголо-татар, а тоді прагли повернути йому давню велич.

Один з синів Ольгерда, Володимир, хотів відновити митрополичу кафедру в Києві, коли ж Вітовт захопив Київ і передав княжіння Скиргайлу Ольгердовичу, Володимир вдався за допомогою до московського князя Василія Дмитровича. Шістдесят років згодом його онуки Симеон і Михайло Олельковичі звернулися до великого князя Казимира Ягайловича з вимогою розділити між ними київську землю на правах вітчини, але Казимир відмовив їм, сказавши, що дід їхній Володимир бігав на Москву і тим пробігав вітчину свою Київ.

Михайло Олелькович разом з князем Федором Бельським пробували відторгнути руські землі від Литви й приєднати їх до Московського князівства, але їх видали слуги, Бельський встиг утекти за московський рубіж, а Михайлу Олельковичу кат відрубав голову перед Драбською брамою київського замку.

Останню спробу вдатися під руку московського князя зробив князь Михайло Глинський, якому помагали вже й козаки Остапія Дацкевича, але пе мав достатньої сили, щоб стати проти короля Зигмунда, і так само вимушений був ховатися в московську землю.

Багато віків билася думка, були в мене великі попередники, та ніхто пе аміг переступити меж своїх можливостей, я ж відчував, що дало мені буде се, бо я розростався до безмежності, ставав мовби народом цілим, і мій голос мав стати його гучним голосом, а його думка — моєю думкою.

Звали тепер мене усі батьком, бо були тільки мої дітьми. Весь народ — мої діти. Благословені будьте, діти мої, і земля наша теж хай буде благословенна. Дайте цій землі міцну і справедливу владу, якої вона не мала в часів всесвітнього потопу, і вона нагодувє весь світ. Та чи ж бувава влада справедливою? Може, досить лиш міцної? А може, в міцності влади — її най-

вища справедливість? Бо в сваволі справедливості шукати годі. Тоді запановув право сильного і кривди мпожаться, як сарана летюча.

Я думав, і плакав, і приклікав до себе всю землю свою, всіх людей своїх на поміч і на пораду.

Старовинну пісню заспівала разом з вами і заплачу так само разом з вами, бо я — це ви, а ви — це я. «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш...» Або про Байду: «Твоя дочка поганая, гей, а твоя віра, віра проклятая!» О піснє наша і мово наша! Де ж ти прогунала, де задавеніла, заспівала й затужила? У співі матері над колискою, в стогонах умираючих серед стену широкого, в думі тяжкій, в жарті невмирощім? А може, й у грамотиках незнаних, у козацьких літописцях, розвіянних іноплем, у посланнях, які народжувалися в години грізni й криваві, після страшних поразок і ще страшніших перемог, бо й там і там ллеться кров, а розлиття крові людської завжди страшне і вічно пепростиме. Вічно непростиме.

Я писав усю ту ніч. Хто писав, той влас, який се труд і яка се мука. Пишуть три персти, а болить усе тіло. Та коли душа радується, тоді забувавши про тіло, мовби й пемас його, ніби ти й не чоловік, а пебожитель.

Я писав:

«Найяспіший, величний і преславний царю московський, а нам велце милостивий папе і добродію.

Подобно с презрення божого тое ся стало, чого ми сами собі зичили і старалися о тое, абхмо часу теперішнього могли през посланцов своїх доброго здоров'я вашей царської величності навідити і найнижкий поклон свой отдать. Ажно бог всемогущий адарив нам от твоего царского величества посланцув, хоч не до нас, до пана Киселя посланних в потребах его, которых товариши наши козаки в дорозі патрафівиши, до пас, до войска завернули. През которых радостно пришло нам твою царскую величност відомий учинити еповоженю віри пашоє старожитной греческой, за которую з давних часов і за волності свої криваве заслужоние, ог королей давних паданіє помираєм і до тих час от безбожних ариян покою не маєм.

Творець ізбавитель наш Ісус Христос, ужаловавши кривд убогих людей і кривавих слезь сирот бідних, ласкою і милосердем своїм святим оглянувшись на нас, подобно, пославши слово свое святое, ратовати нас рачил. Которую яму под пами билл викопали, сами в пю ся обвалилл, же дві войска з великими таборами їх помог нам господь бег опановати і трох гетманов живцем взяти з іншими їх санаторами: перший на Жолтой Воді, в полю посеред дороги запорозької, комисар Шемберк і син пана краковського пі з одною душою не втекли. Потом сам гетман великий пан краковський із невилпим добрым чоловіком паном Мартином Калиновським, гетманом поліпм короліпм, под Корсуном городом попали обадва в певолю і войско все їх квартяппов до щадку ест

розбито; ми їх не брали, але тис люди брали їх, котриє нам служили в той міре от царя кримського. Здалося теж нам і о том вашому царському величеству ознаймити, же певна нас відомост зайдла от князя Домініка Заславського, котрий до нас присилал о мир просячи, і от пана Киселя, воєводи браславського, же певне короля, пана нашого, смерть взяла, так розумієм, же с причили тих же позбожних пеприятелей его і наших, котрих ест много королями в землі нашей, за чим земля тепер власне пуста. Зи-чили бихмо собі самодержца господаря такого в своєї землі, яко ваша царська велможност православний християнський цар, аза-ли бы предвічное пророчество от Христа бога нашего ісполнилося, што все в руках его святое милости. В чом упевняєм ваше цар-ское величество, еслі бы била на то воля божая, а поспех твой царський зараз, не бавячися, на панство тое наступати, а ми zo всім Войском Запорозким усłużить вашої царській велможности готовисмо, до котогоємо з найнижчими услугами своїми яко найпилле ся отдаємо. А меновите будет то вашому царському величеству слішпо, еслі ляхи знову на нас скотят наступати, в тот же час чим боржей поспешайся і з своєї сторони па їх наступати, а ми їх за божею помошю отсул возвем. І да ісправит бог з давних віков ознаймленіе пророчество, которому ми сами себе полецевши, до милостивих нуг вашему царському величе-ству, яко найуниженей, покорпо отдаємо.

Дат с Черкас, іюня 8-го, 1648-го.

Вашому царському величеству найнизи слуги Богдан Хмель-ницкий, гетьман з Войском его королевской милости Запорозким».

Чого більше було в житті народу моого — мук чи геройства? А в моїм власнім? І все ж годилося прийти на світ і жити в нью-му страждаючи, щоб наблизилася до тебе рука долі і ти склав *такий* Лист. Лист у вічність! До всіх нашадків — малих і великих, темпих і просвіщених, народжених і ненароджених. Буде ще нам тяжко і многотрудно. Труднощів не існує лиш для тих, хто не здатен розмірковувати. Я ж узяв на себе сюю ношу і тепер мав її втримати. Страшний тягар розважності, надто коли див-ляться па тебе віки цілі і рука всесвіту то віддаляється на мить, щоб не зчинити бурі понижения всезагального, то знов загроз-ливо наближається до тебе, нависає над тобою, мов кара божа. О, якби ж то вона тільки віддалялася!

Я відав, що розважливістю простою не вдію нічого, а тільки вичином неймовірним; великий дух опанував козацтво і весь на-род український, не дав змізерніти до останку, і я покликаний був вищою волею перелити той дух у дію і мисль, яка б не тільки дорівнювалася йому, а й перевищила. Так народився тої черв-невої ночі в Черкасах Лист нашої історії.

Хто не спав тої ночі? Ох, коли б знаття! Щоб записати імена всіх, хто був з гетьманом своїм, отож із самим собою! Та навіть па вершинах влади має обмеження неминуче, і обмеження це — в знанні.

Зпав я лиш, що Виговський не спав тої почі, однак він не мав іншої спонуки, окрім прислужництва, сидів напохваті, готовий до писання, до переписування, все б отдав своєму гетьманові, я розчулився від тої вірності і вже хотів номінувати його генеральним писарем, та відклав до Чигирину. Тут похід, все непевне й нетривке, а там зупинка, сталість, спокій і надія. Ще не думалось, що Чигирин вже є столиця, але йшло на те, хоч що б там казано!

Тим часом звелів я покликати того меткого Климова, який біг од воєвод до хитрого Киселя.

Чоловічок був марний, рудий і задавакуватий, аж жаль стало з ним відсылати такого Листа.

— А ми як? — викрикував після трьох чарок міцної козацької горілки. — Ми туди — шустъ, а туди — хрустъ, а тоді паврошки та навкружки — і вже там нас нема, де були, а де не було, то будемо. Самі визенъкі, а руки довгі.

— Вкоротили тобі руки, не дотягнувся до Киселя, бо є той короткорукий, — неалобиво зауважив я.

— На полковника напоровся! — радісно повідомив Климов. — Сам козацький полковник Олешка Тяплушкін ловив мене і вів од Києва до Білої Церкви, а тоді є до Мошен та сюди.

— Немає в мене такого полковника, та для тебе є сотника задосить, — сказав я. — Що було, те забудь. Ніс ти пусте писання до пустого чоловіка, тепер матимеш лист до самого царя. Не я тебе вибираю — вибрала доля. Пошлю сотню козаків, доведуть тебе до путівльського рубежу, дам тобі лист проїзший, і скрізь матимеш корм і підводи без зволікань. Від мене отримаєш дарунки гетьманські, як посол. І хай помагає тобі бог.

Климов мовчки перехрестився, дивився на мене налякано.

Благословений переляк.

25

Я вернувся до свого табору під Білу Церкву, не пробувши в Чигирині є десяти днів.

Я не пробув у Чигирині є десяти днів, хоч відавалося ще недавно, що все життя їду туди, а тепер маю прийти є задомовитися чи є навіки.

Я вернувся знов у своє убоге шатро під Білу Церкву, переможець без перемоги, покритий славою і без слави, всемогутній і безсилний, як пемовля.

Я вернувся до твердого чоловічого світу, а хіба ж давнє їкав
степом од Черкас до Тясьмина, туди, де височіла дивна гора
Чигиринська, і виспіував у душі:

Ой чиє ж то поле
Заспівало стоя?
Ой чуй, шапі, чуй,
Вечорять готуй!

Був я тоді серцем щедрій і звеселений, хотілося робити добро всім, павіть ворогам, коли б вони потрапили під руку тої хвили. Виговському сказав, що в Чигирині поміную його генеральним писарем, а брата його Данила, коли припровадить його до мене в столицю, заручу з своєю дочкою Катрею, і заручини справимо такі, що й земля гудітиме! Коли наздогнав нас старий запойомий — посланець пана Киселя отець Петроній, я й до нього був милостивий і пообіцяв небавом виїхати навстріч королівським комісарам для переговорів. Мені легко було виказувати милість і доброту, бо ж доля нарешті змульвалася наді мною і я повертається до Чигирина не поквапом, пе прихашем між двома страшними битвами, а звитяжцем, у славі й спокої, і віз з собою той спокій як найвищий дарунок, заживаючи завчасу його й для себе, втішаючись у душі думкою, що вже скіпчилася моя безпритульність і ждуть тепер мене справжні гетьманські постелі, церемонії церегелії, і жде погляд сірих очей з-під темних брів, від якого моя душа стас летуюча. Та чи ж буде там незатьмарена пристрасть, а чи нещирість виноватиме зожної бранки коштовних тканин?

Щоправда, коли бути щирим, я квапився до Чигирина, але квапився повільно. Здавалося мені, що думаю тільки про Чигирина і про ту найбільшу радість, яку там заставив, однак помітив уже давно, а виразно усвідомив тої почі, коли складав листа, який мав забезпечити судьбу пароду українського: обмалював себе в найдорожчому. Бо лягав і вставав, дні й почі проводив тепер не так з думою про Мотропку й про свою землю радість, як про справу життя свого, про діла і своїх побратимів, своїх воїнів, полковників, сотників, осавулів, і вже душа мовби палежала тільки їм, а Мотронці лишалося тіло — ця марнота марнот. Та як поглянути інакше, то що таке людина? Це передовсім тіло, сутність її земпа і доля. А дух віддано богові й дияволові, і вони б'ються за нього тисячі літ, і ніхто не може перемогти так само, як чоловік не може ніколи перемогти ні свого духу, ні свого тіла.

Мною тепер так само заволоділи ці дві страшні пристрасті, я мав розхоловинюватися між ними, билися вони за мене, мов бог і диявол за душу, і хто здолає, не знав ні я сам, пі ті дві сили. Людська звичайна жадібність була властива мені, я не хотів втрачати ні того, ні другого.

Я квапився до Чигирина, і стояли переді мною сірі очі під темними бровами, а думка літала десь далеко, думка була з тими,

хто в степах і в лісах, над ріками й у городах, думка була з тими, з ким я починав свою велику справу, і з тими, кого настановив над полками й сотнями після Корсуня, кому віддав, власне, всю Україну, щоб вели вони її туди, куди понрямую моя мисль, гетьманська мисль. Хоч і роз'їхавшись по всій землі, вони й далі лишалися коло мене, гадали, що показуються своєму гетьманові тільки своїми поставами, вишневими жупанами, коштовними шаблями та хвацьким вусом, а не знали, що відкривалися мені й такими, якими бачили себе самі. Стояли переді мною не тільки тут, не тільки піпі, а й десь у минулих дніях, стояли і в майбутті, знов уже, що з кого вийде, хто куди піде, що вчинить, славою чи ганьбою виріє свою голову (отже, й мою, і мою теж!). А що мав удейти? Не мав вибору. Над однimi тяжіли заслуги, інших брати примушувала конечність, ще інших — простий випадок. Влада не дає простору для проб і шукань, які бодай дозволяють піблизвитися до істини. Влада не може чекати. З усіх її потреб — пайгостріша потреба часу. Голод часу. І хоч ти володієш прозорливістю й передбаченням і можеш судити про людей, ти безсилий, тобі брак часу, ти не маєш часу прислухатися до голосу розуму, а робиш усе навпомацки, під враженням хвилі й випадковості. Втішати себе можеш хіба тим, що випадковості помагають тому, хто готовий до них і жде їх. Власне, наймудріший той, хто потрафить добрati собі мудрих людей, які б допомагали в усьому. Але де їх узяти? І хто мудрий?

Тому знов і знов перебираю я в думці всіх своїх помічників і соратників, вони відтручували навіть Мотрону, були зі мною, коли я лягав і вставав, і любив їх і ненавидів, снеречався з ними, гпівався на них, прощав їх, а тоді впокорювався їм. Я знов кожного: хто палкий, хто холодний серцем, хто щирий, хто хитрий і неправдивий. Мелі арозумілі були їхні душі — в кого глибока й щедра, в кого обмежена й дріб'язкова, хто піддається спокусам, а хто слідує величним совісті, хто тупо-сумлінний, а хто спритний, як боягу, хто тільки служить тобі, а не вірить, — всіх я знов, про всіх усе відав, а в душу пайдорожчої істоти так і не зумів зазирнути і не побачив, який темний морок клубочиться там. Шкода говорити!

На півдорозі до Чигирина зустріло мене тисячне військо урочисте в бунчуками, хоругвами, гарматним гуком, сурмами, барабапами, віватами, прославленням і величанням. Старшини, в роззолочених жупанах, переривалися від захватів і запопадливості, сам генеральний обозний Чарнота з полковниками й есавулами скакав мені навстріч, зриваючи дорогу свою шапку перед гетьманом ясновельможним, степувесь grimів славленнями і похвалами, так ніби мій образ уже виходив за межі земного круга і ставав чимось чарівним, чудесним, як прадавні уявлення про велич і безсмертя.

Я ладен був розчулившись до сліз, обійняти всіх дітей своїх, бо козаки — завжди діти у свого батька гетьмана, але що мені

заважало, якесь тяжке передчуття гнітило серце, моя рука звич-
по підносила догори гетьманську булаву, а очі насторожено блу-
кали по лицях, погляд шукав чогось знаного лих йому і ось зна-
йшов, натрапив, вирвав з тисячі розкричаних радісних лиць одне,
молоде, гарне, добре й зичливе, та якесь мовби й не своє, роз-
гублене й стривожене. Мій Демко. Осавул генеральний. Чоловік
пайдовірніший. Не квапився мерцій до мене, не підскакував,
не вспокоював самим своїм виглядом, а ховався за Чарноту, так
піби щосили прагнув дотримувати військового чину.

Я махнув йому булавою, підкликаючи до себе ближче. Вів
під'їхав, але й тепер випустив наперед себе Виговського.

— Пане Іване,— сказав я писареві,— бачиш, який тихий та
бокий генеральний осавул? А дай-во йому місце!

Демко був тепер поруч зі мною.

— Чом се ти такий, наче тебе чорти в терниці тіпали? — по-
спитав я пезлобиво.— Чи перепив з Чарнотою?

— Батьку, лиxo,— прошепотів Демко.

— Що?

— Нема папі гетьманової.

— Що мовиш? Кого нема?

— Папі гетьманової Мотрони. В Чигирипі нема.

— Ти що? Де ж вона?

— Сховала пані Раїна.

— Як сховала? Де?

— А чорт її маму знає!

Я мав би ввігнати в землю свого коня і провалитися разом
з ним. Натомість мав до дна випити чашу безсиля й принижен-
ня. Ще було не пізно, ще міг завернути коня і не їхати туди,
куди їхав, не бачити Чигирина, не бачити зміїних очей пані Раї-
ни, хай проклята буде й зневажена навіки! — однак не зробив
і цього, їхав далі, уперто й безвільно, навстріч своїй найбільшій
поразці й ганьбі.

Чарнота вже зіпав про мое лихо, затряс кулацюрою, розсунув
уса на весь степ:

— Одне твое слово, гетьмане, і я переверну всю Україну,
а знайду все живе і мертвє!

— Україну ти перевернеш,— сказав я йому спокійно.— А чи
перевернеш жіночу душу?

А сам подумав: де ж не пані Раїна сховала Мотрону — вона
сховалася сама. Мати для неї дорожча за мене. Та й не мати,
а якось примха, забобон, выбрик.

В'їдив у Чигирип в сиянні слави й величі, але не помічав
бліску і святковості, а бачив те, що мало б ховатися від звесе-
леного гетьманського ока. Звідкілясь набралося повно старців на
моїй путі, але не тих, що з кобзами піднімали люд за Хмельни-
цького, а нікчемних торбохватів; якісь жалюгідні обірванці, мали
тільки подобизну людську, були мовби давно вмерлі, але вперто
жили далі, і це сприймалося як знушення після всіх смертей, які

мені довелося бачити й пережити. Сироти бігли за мною, піби відчувши мою безсилість і безпорадність, жорстоко потішалися з цього, канючили верескливими голосами: «Грошика! Грошика!» Священики в золотих ризах вийшли, заступили мені золотою стіною дорогу, і я мусив або ж зупинитися, або ж повернути коня з площини на ту вулицю, що вела до моого дому, вони піби штовхали мене до моєї ганьби, і я безсило піддався їм і поїхав попуро туди, де мене піхто не ждав.

Не було то вимріяне повернення.

Вважають, піби привабливість влади ще й у тім, що вона, як і свобода, дає змогу і право вибору самотності. Я не хотів цього вибору! Хіба ми не тимчасові на сім світі? Навіщо приходимо, і як маємо жити, і чи всіх терзає сумління, і чи кожен з нас спроможен поєднати свою душу ще з числюсь? Я мав і не мав такої душі. Який я тоді був безмежно самотній, попри всі наставки, приязні обличчя, гуки, стрільбу, вівати! Довкола тільки порожнеча, і в душі теж порожнеча. О, коли б Мотрони описивася поруч, щоб зрозуміла мене і втішила, щоб стрілялася наші очі, повпі жаги, безмежно жадливі, щоб я прозрів її усю паскрізь, а вона мене! Марні сподівання. Весь світ насміхався з мене, і не було рятунку. Де порятувок, в чім? В просторах, в неосяжних далах, в безкраях, в ширянні духу, що оберігає цільність і досконалість, де не було любові, отрусої лжею, де буде все правдиве й чисте, як во дні сотворіння світу?

А сам навертав коня до свого двору, сподіваючись без падії, тішачи себе, як мала дитина, нездійсненим, хоч і знов уже, що ніколи не розщедриться для мене життя дарунками, а зустрічатиме тільки ударами, щораз болючішими й безжалівнішими.

Все було як і тоді, після Жовтих Вод. І двір повен люду, і діти мої дорогії, ще й Тимко поспів навстріч батькові, і ганок знайомий, і вікна розпрозворені, як їх очі, як оті очі, до яких я стільки йшов і прийшов і яких тепер не побачу... Не було тільки папі Раїни на ганку, не скрикувала біло, не з'являлася, не стрічала, я бив ногами двері одні й другі, Тимко помагав мені, малій Юрко насилу встигав за нами, Катря відстала, усунулася від чоловічих гнівів, піхто не виходив нам навстріч. Тимко помуркував співчутливо й трохи насмішкувато,— аж тут нарешті з'явилось перед пами щось чорне, поморщене, виблідле й кисле, як сирівець, і заступило дорогу, перехрестило двері, як розп'яття.

— Маєш, гетьмане,— муркнув Тимко.— Вже пані Раїна обставилася в твоїм домі якимись уршулинками¹.

— Де пані Раїна? — гукнув я в оту закислість, мірячись відгорнути її зперед себе і йти далі, добиратися до найдальших сковків свого дому, щоб знайти оту кляту кобіту, що зготувала мені таку кривду й безчестя.

¹ Тут: католицькими черницями.

— Пані Раїна молиться,— проблямкало у відповідь не знати чи їй голосом людським, чи пекельним якимсь, і тут мое терпіння урвалося і я вхопився за шаблю.

Молиться! Весь народ молиться за мене, за мое заступництво, за славу мою і мое серце, а в моїм домі моляться проти мене! Хто, і чому, і як сміє!

Я прибрав з путі оту нікчемну перепону, щоб видобути пані Раїну коли їй не па розтерзання, то хоч для того, щоб сказати їй все, що мав би сказати, та вона сама стала переді мною, вся в чорному, бліда, з твердим, несхитним поглядом, і я безрадно опустив руки. Кивнув, щоб полишили нас удвех, глянув на пані Раїну. Закутана в чорне, сурова, висмукла, схудла, амарніла, може їй вистраждана. Чом би то? Тоді, після Жовтих Вод, стрічала мене вся в білому, радісна й піднесена, може, сподівалася, що розіб'ють мене коронні гетьманни і шляхетська кров Пі доньки не зіллеться з моею хлопською кров'ю? Тепер не маля на що сподіватися, тож і зодяглася в жалобу по своїх надіях?

Я провів рукою по обличчю, відігнав од себе всю озяльсть і складамучепість духу. Принизливо обтяжувати душу підозами. Надто перед жінкою, хоч саме перед жінками вдаємося до підоаз найчастіше.

— Шана, пані Раїно,— сказав їй майже сумирно.

Вона мовчала і бгала губи.

— Де гетьманша?

Пані Раїна стояла глуха й німа.

— Де Мотрони? — закрачав я.— Матрегна, ваша дощка, де? Куди ви її поділи?

— Ви її не побачите більше, пане Хмельницький,— твердо мовила пані Раїна.— Я вже казала вам, але ви не захотіли мене слухати, пане Хмельницький. Ви вважаєте, що ви гетьман, звілякця, герос, і вам усе дозволено. Але для мене ви пан Хмельницький, який не має ніяких прав на мою доньку, що перебуває в католицькому шлюбі з цапом...

Я не дав їй вимовити того ценависного імені, затупотів ногами, вдарив себе в груди, готовий вирвати своє серце і кинути їй у лиці: нате, їжте, разом з своїм брудним підстаросткою, топчіть, запущайтесь!

— Поки її чоловік живий, Матрегна не може ділити ложе з будь-ким, хоч би то був сам король чи імператор,— занудливо тягla пані Раїна.— Ви обіцяли мені розгрішення від шлюбу, але де воно? Я мати, мое серце обливается кров'ю, я не можу... Поки в Матрегні є чоловік у законі...

У законі... Є... у законі... Тисячі голів шляхетських міг би я кинути до ніг пані Раїни, але тої клятої голови не було між них, мерзаний Чаплинський утікав од мене, як засіць, мабуть, не наадлежу його й на тім світі, то що ж мені — ось так і каратися вічно?

— Казав уже пані Раїні, що матиму благословення від самого патріарха вселенського. Чи сього мало? Може, ще від примаса

польського маю виправувати дозвіл на розторгнення Матрегинного шлюбу? Але його преосвящество має доволі клопотів з величним панством, яке після погрому від козаків і після смерті короля геть одуріло і казиться од люті й безсилия. Пані Раїна хотіла б спінити життя, але ніхто сього не годен зробити. Я по мав доволі часу, щоб здобути таке покладане для пані благословіння. Міг би купити його, як купив молдавський господар Лупул право пошилюбити черкешенку-мусульманку, давши бакшиш султанові в п'ятдесят тисяч реалів і двісті вісімдесят гамапів золота патріарху. Але Мотрона для мене вища за все золото світу! Мотрона — як слава. А до слави не підкрадаються поповзом, її не купують за золото й коштовності, перед нею не запобігають, з нею не йдуть під вінець, ждучи благословень чиїхось,— її завойовують, беруть силою, гвалтують, топчуть, нищать, щоб підпятися па уламках...

Пані Раїна мовчала. Чула чи й не чула мене? Чоловік безсилий перед жінкою. Влада так само безсила. Жінку можна допити, як відьму, палити на вогні, як чарівницю, розривати дикими кіньми, як вшетечницю, але знищити саму сутність жіночу кому дано?

Я описився перед душою темною, непросвітленою. Мав би це помітити давно, та пе помітив, засліплений своєю запізнілою любов'ю. Тепер мав спокутувати свою сліпоту. Все горить довкола, а в цій жінки душа холодна, темна й недовірливо-понура павіть до мене, до гетьмана, до Богдана. А я? Народ лле потоки крові, поту й сліз, а гетьман лле потоки слів, і перед ким же? Перед пустою кобітою неправедною! Шкода говорити!

Мотрона і її маті знали про мене все, а я про них — вічого. Та чи й можна щось знати доконечно про жінку? Сприймаєш її такою, як вона є, відtruчуєш або береш — ото й усе. Справедливість — це слово, яке лупає найрідше між чоловіком і жінкою. Я не був справедливий до Мотронки. Так і не сказав їй про свою любов у день нашого шлюбу. Не вимовив цього слова не тому, що боявся його, а просто вважав: запізно для мене. Те, що було в моїм серці, мало б називатися якось інакше, ще вище за любов, а як саме — я не відав! Гадав, що дарую Мотронці велич, і вона цим вдовольниться, але полишив її наодинці з пані Раїною, а в тої душі виявилася дрібна й скарліла. Для карликів же немає величі. Вони цінують тільки те, що дрібніше за них. Чи ж Мотронка винна, що я пхнув її в обійми пані Раїни?

Але неждано сталося чудо, щось незображенне, я простив пані Раїну, простив Мотронку, я запрагнув бути великудушним (а може, котів одступити з гідністю), не приховуючи тяжкого зіткнання, мовив до пані Раїни:

— Згода. Матиете балкане. Пропу вспокоїти Мотрону. Мій поклін їй і шапа найвища.

Так я визволився від страшного тягаря душевного, знов знайшов потрібну мені волю і навіть завдячував пані Раїні за її

зневають до мене, якою я міг словна їй відважити. Бо ні в чим ми так не вільні, як у ненависті.

Гетьман утік з своєї столиці, не побувши в ній і десяти днів. Славетний погромця панства ясновельможного поконаний кобітою ганебно й приваливо. В Чигирині стало мені затисно, а душа прагла простору безмежного. Був би той простір коло Мотронки, та де вона? Приречений був тепер на покірливість — стан для мене дивний і нестосовний. То ѿ що ж! В терпеливості й покірливості чоловік позбувається шкідливих схильностей і пристрастей: себелюбства, ваздрошів, жадібності, жорстокості, брехливості, боягузства, дурощів і підлоти. Чи я ще й досі підвладний сим порокам, чи падала їхня тільки на мене? Хто ж те міг визначити? Тінь є і при сонці, і при місяці — та яка ж неоднакова!

Виїздив з Чигирину при яспім сонці, в святковості й піднесеності, гармати били, люд гукав, золотий пил лягав на кінські копита, золотився весь простір перед нами, козаки виспіували бадьоро й безжурно:

Ой на нашій па вулиці,
Ой на нашій кручи
Вигравали чорти куці,
Із вулиці йдучи.
Л па нашій па вулиці,
Ой на нашій рівній
Вигравали козачеви
Вороіми кіньми...

Біля моого правого стремена тримався мій Тимко, молодий, хвацький, гарний і гожий, за ліве стремено йшла мовчазна змаганина між генеральним обозним Чарнотою і генеральним писарем Виговським, один на величезному колі вороному, сам великий і грізно красивий, а другий на золотистому румаку, тонконогому, високому, короткоголовому (може, щоб легше поратися з ним короткорукому пану писарю), відтручували один одного, відпихали, мовчки, затято, ненависно, виборюючи кожен для себе друге місце по гетьману, так ніби не відали, що місцями розпоряджається доля й історія.

Тимко сміявся, дивлячись на борюкання Чарноти й Виговського, не приховував зловтіхи, хоч душою був на стороні бравого обозного, а писарську душу Виговського зневажав досить одверто, про що казав і мені:

— Батьку, нашо ти підпускаєш до себе отого шляхтича овруцького? Тож він тільки й поровить, щоб чкурнути до своєї каштелянки новогрудської, яка принесла йому, кажуть, посаг мало не мільйонний! Який же з нього козак, і нашо він тобі?

— Гей, сину,— казав я Тимошеві,— влада — це не самі вівати, та молодецтво, та махання шаблею. Це передовсім чорна робота, страшна й бекінечча. Треба мені до неї чорноробів, волів сірих. Найсіріший з них — Виговський. Вже пересвідчився в цьо-

му. А за стремено хай позмагаються. Ображений відійде — туди йому й дорога. Хто ж зможе стати вище марних образів і метушнів — то чоловік справжній. Може, що доведеться мені втратити не одного й пе двох, готов я й до цього. Коли відвертаються від тебе за життя, де ще можна перенести. Коли ж зраджують після твоєї смерті, то цьому немає прощення.

Зовсім несподівано Тимко сказав мені тихо:

— Прости мене, батьку.

— За що, сину?

— Знепавидів я обох тих жіпок: і пані Раїну, і Мотрону. Зненавидів уже тоді, як сказано мені, що стала Мотрона гетьманішею, а тепер знепавидів ще більше, коли вони над тобою так повзиткувалися...

Я вжахнувся за сина. Вже не так і за нього, як за всіх тих, хто не збагне моєї душі, за всіх моїх сучасників і за отих малих і боязливих нашадків, які злякаються моїх страждань недержавних і викинуть їх геть або ж спалювати, очорнить ту жінку, яка була для мене цілим світом, яку я любив найбільше на світі, а часом ненавидів її за те, що змушений любити її і її душу, хоч і невловиму, темпу, таємницу, мов нерозгадані письмена.

Та хіба чоловік приходить па сей світ не для того, щоб розгадати його таємниці чи бодай зухвало замахнутися на се?

26

Ніч була світла, я сидів у своєму наметі при одній свічці, читав цидули, які аліталися сюди, під Білу Церкву, з усієї України, а може й з усього світу; вже спавувесь табір, тільки сторожа довкіл перегукувалася зрідка — і ось тоді світла пітьма в шатрі зненацька згустилася і з ядра її темнощів зродилося видиво Самійла з Орка.

— Здоров будь, гетьмане,— сказав Самійло приглухлим своїм голосом.

— Побудь зі мною,— відповів я, бо ж не міг бажати здоров'я духові, та й не відав, як маю з пим вітатися.

Він чи то стояв, чи то завис у повітрі, тісний обшир моого намету не давав йому змоги ширити наді мною, та чи й захотів би він возноситися над своїм гетьманом?

— Може, сядеш? — спітав я Самійла.

— Сідає тільки чесната сила, а я дух чесний і чистий, гетьмане.

— Знаю, тому ѿ припрошу. Бо хіба ж не налітався ще? Оп у мене та ѿ то душа спочинку просить.

— Чи не зарано, гетьмане?

— Душа міру знає.

— Для твоєї душі відніпі міра не існує.

— Може, ѿ так. Тоді просить спочинку тіло.

— А ти поєднай душу з тілом у розумі.

— Розум і тримає мене під Білою Церквою. Засів отут і тяжко думаю собі, яким кінцем після, шляхтою почату, докінчти.

— Поки сидиш, що ж діється з народом? — спитав Самійло, і в голосі в нього був-сум.

З пародом! Слово мовлено. Слово, якого я найбільше боявся. Народе мій!

Я вів свій парод ще ѿ зпаючи куди. Од Січі до Жовтих Вод, од Княжих Байраків до Корсупя, до Різаного яру, од битви до битви, од звитяги до звитяги, од убогості й нищості до карманинів, золота-срібла і волі безмежної, далі ѿ далі, ще не бачачи нічого попереду, ще не вміючи розрізнати, що то на небі: палахи-котіпля покаже кривавих чи рожевість ранкової зорі, ясний лик вікторії чи зойк у пітьму кровоточивий і ширкий, безумний і пе-самовитий. Був ще мій Лист з Черкас, але не мав я на нього відповіді, не приспів час...

— Кров ллється безвинна і марна,— знов подав голос Самійло.— Зупини, гетьмане, марне пролиття крові.

— Не хочу пролиття крові ѿ не хотів ніколи, і не за моїм велінням вона ллється, Самійле. Але ѿ стримувати розклекотапість чи можу? Знаш, що таке проста хода, а що біг? Коли йде чоловік, віл переставляє ногу за ногою, одпою стойти па землі, другу підпімає. Біжти — обидві од землі відірвані. Досі ми йшли, тяжко в землю вгрузаючи, тепер побігли, зірвалися до льоту. Зупинитися бодай па мить — знов угрузнути в землю ногою або й двома. Чи ж я насмілюся це зробити? Зметуть і мепе, і кожного, хто це сподіє.

Тоді дух його воанісся під саме навершя памету, так піб прагнув вирватися звідти, полинути ѿ не вернутися ніколи, аж я злякався і мимоволі здійняв руки.

— Куди ж ти?

Голос його бився в тісняві ѿ у темнощах, ічувся біль у тому голосі, біль і страждання.

— Виборювати волю — так. А жорстокості? Як це можна?

— Жорстокості? — перепітав я.— А хіба ми їх вигадали і хіба ми перші вдалися до них? Ти ж відаш про шляхетські жорстокості, які ѿ привели до всього, що зчинилося в нашій землі. А тепер, коли коропле військо розбите і можна б повести перемови, пішов супроти нас кривавий Ярема Вишневецький — і що ж він діє? Що він творив у Немирові? Виривав людям очі, розтирав, розрубував навпіл, саджав па палі, обливав окроном, ви-

гадував муси, яких і погані не могли вигадати, мости відьми вулиці й велів гарцивати по них на конях, зашивав жінкам у животи живих кішок, що й обрубував пальці, щоб пещасні не могли видобувати ошалілих тварин, і все йому було мало, бо кричав: «Мучте їх так, щоб вони відчували, що вмирають!» І все те, мовляв, для гідності шляхетської і для добра Речі Посполитої. Од Вишневецького тікають навіть собаки. Тільки попохи вертаються на слід його кривавий, щоб гарчати над трупами.

Чим же маємо платити йому за все те?

— Ага, ти сказав: йому? На катування відшовідають катуванням ще страхіливішим. Ріжуть, вішають, тощять у воді, розпильюють людей пилками, виривають очі тятивами луків, висвердлюють свердлами, адирають з живих шкіру. Що се, гетьмане? Що се? Де ж милосердя християнське? Де людяність?

— Гей, пане Самійло, чи ти се бачив? Вже й після Жовтих Вод казано про Хмеля, що йшов він далі і кроки його витискали кров, а відних викликав пожежі. А вже, мовляв, у Корсуні юрми билися між собою за рештки тіл ворожих, обмазували собі, розкошуючи, кров'ю обличчя і груди, обмотували довкола ший димлячі кишкі, а тоді доходили вже до такого шалу, що починали взаємне мордування. Ти був під Жовтими Водами і бачив, що там була чесна битва — груди па груди, меч проти меча. А з Корсуня не ми втікали, кидаючи все на світі й топчуши що попаде, а панство вельможне. І за Дніпром не ми обвішали людьми кожну деревину в лісах, а злій катога народу нашого Ярема, до якого я послав своїх послів, пропонуючи йому мирче сидіння, він же послів пабив на палі, а сам кинувся мордувати свій же парод. Свій народ, пане Самійле. Бо Ярема не лядської крові, а нашої, української! Маємо свого пана ясновельможного! Свого! Саме пекло відчепило з ланцюгів усі алочини й катівства і пустило їх з Яремою. То що ж маємо діяти ми? Сидіти й мовчки дивитися, що коїться довкруж? Про мене й так уже пани пускають по-голос, що залиг у Білій Церкві, бо, мовляв, награбував собі багатства, відомстив ворогам своїм, відбив, повернув свою кохану жінку, тепер не знаю, що робити далі, і з горя п'ю горілку, раджуся з старшинами, з чарівницями, з господом-богом, з чортом-дияволом!

А я озброююсь, універсали розсилаю у всі кінці, люд стягую, збиваю в тверде військо, замки під свою руку підгортаю, бо знаю, що тільки сильного поважають. Сам воєвода київський Адам Кисіль, цей лис підступний, хоч як заневажає свій же народ, звучи його пародом *religionis nullis* — без віри, без пуття,— але й той забагнув, яка грізна хвиля піднялася проти шляхти, і вже взявся бути посередником, вже лаштує комісарів для переговорів зі мною. Але ж переговори — не ярмо мені на шию! Кисіль написав Яремі, що той, мов другий Марій, вітчизну від останнього потопу рятут (чусь, пане Самійле, рятут!), але тут же просив припинити своє розabiшацтво, аважаючи на те, що він, Кисіль, вдається

до Білої Церкви для переговорів зі мною. То що ж Вишневецький — послухався, перестав вішати й шалити? Він однією київському воєводі, що воліс не жити в цій отчизпі, де б мало панувати поганство і гультяйство і де б після розгрому кварцяного війська і побратия коронних гетьманів до неволі мав отримати контентацію Хмельницький. Панові Вишневецькому, бач, кортить контентації лиш для самого себе. Шкода говорити! А тисячоліття історії нашої — цінащо! Нас і не було, виходить. Тільки варягопуси чи якісь слави, що їх завойовував хто хотів. Звойовували нас то кіммерійці, то скіфи, то сармати, то гунни, то авари, то хозари, то печеніги, то половці. А де ж ми, що ми й хто ми? Тільки для завоювання?

Тоді озвався Самійло.

— Заговорив, гетьмане, про історію, але ж не забуй, що чуття історії і величі може мати лише той, хто не відбирає їого в інших.

Я мовчав. Тяжке мовчання гетьманське. Що я міг відповісти всезапочатому духові Самійла з Орка? Вже під Жовтими Водами пересвідчився в безсиллі гетьманськім. Дав недобитим шляхтичам слово гонору: що відступлять безперешкодно, а тоді заплющив очі на те, як Тугай-бей по-вовчому напав на переможених і безоружних. Тоді вперше відчув, які тяжкі стали в мене повіки. Такі тяжкі, що часом несила їх підняті. Гетьманські повіки. Важкоокий гетьман. Повіки влади. Чи ж я винен? Ще не раз і не двічі падатимуть повіки мені на очі, і щоразу буду безрадний. Чи ж я винен?

Та все ж спробував заперечити Самійлові.

— Милосердя, як і кара, не падає на всіх одразу, а тільки зосібна. Покажи мені, кому маю виказати милосердя,— і я виявлю гетьманську волю і владу.

— Показати?

— Покажи!

— Поїдь до Нестервара, поглянь, що там діється.

— Що ж?

— Поїдь і поглянь. Побачиш свого сотника Забудського.

— Чи не Семка?

— Семена.

— Де він взявся у моїм війську? І вже й сотник? Що ж там такої? І як ти знаєш?

— Знаю і бачу все, я ж бо не чоловік, а дух. Квапся, гетьмане, поки ще не пізно. І Кривоніс...

— Ще й Кривоніс? Ти, може, й про мене? Он уже кажуть, що мої джури — то дівки перевдягнені. Гей, Іванцю, Демку! Коней мені і сотню гетьманську зі мною! Бачиш їх — Іванця й Демка? Не дівки ж? Вусаті, мордаті й сопні. Хіба дівка була б сонна біля гетьмана?

Але Демко й Іванець увірвалися до шатра з таким шелестом, так гаркнули: «На послух, батьку!», так блимнули своїми вир-

лами, що дух Самійлів щезнув, наче й не було його тут, і мої джури знетамено перезиралися, чуючи, як я говорю з кимось неприсутнім, чи то сам до себе, чи, може, в сп'янінні.

Тоді я підвівся і грізно тупнув на пих:

— Ще довго там? І отця Федора попросіть. Щоб зі мною...

А тоді скакав, мчав, летів попад землею, через усю Україну, піч і день, без доріг, без спочинку, без зупинок, летів поперед усіх, осібно від усіх, ніхто не наважувався наблизитися до мене, всі відставали шалобливо й налякано, я ж не помічав пікого й нічого, мені праглася досваритися з Самійлом чи з його духом, договорити недоговорене, досперечатися про те, про що не досперечалися. Шкода мовита! Я казав йому: «Чи ти знаєш, що таке битва і що означає сила на силу і кров на кров? Ти йшов з нами, маючи каламар за поясом, а меч несли інші. Твоя рука не мала нічого тяжчого за просте писало. Чи ж тобі нас судити? Змалку мав справу з книгами, тоді був скрипент аж до смерті, чи тобі відоме те людське, що про нього сказано в пророка Самуїла: «Слухай вимагання людського в усьому, чого бажають».

Але Самійлів дух нависав наді мною тяжкою хмарою, не відступав і не лякався моїх слів, а насупроти виставляв знову ж з книги пророка Самуїла: «Господь-бо дивиться не так, як чоловік, чоловік-бо дивиться на лиці, господь же дивиться на серці. Зазирни собі в серце, гетьмане!»

А я те й робив, що вазирав собі в серці. Було воно вже й не мое, було вічне, належало всім. Як сказано: «І скушились коло його всілякі азиденники й задовжені, й всякі невдоволені люди, і зробився їх отаманом». Забув про себе, став усіма, підпівся над усім світом, а хто це може зробити? Он ти навіть по смерті лишаєшся мстивим смертним чоловіком, хоч і колеш мені очі мстивістю. Не можеш забути, що такі, як Семко Забудський, не покривали тебе під Жовтими Водами, не захистили, покинули непохованого. А хіба один Семко був такий? Під Жовтими Водами переможені кипули вбитих, бо втікали. Переможці ж не мали часу зазирнути в лиці вбитих товаришів, бо квапилися захопити перемогу. Так я пе побачив тебе, Самійле, і пе зінав, що ти вбитий. А Семен, коли й зінав та бачив, не міг гаяти часу на тебе, бо поспішав за мною, за своїм гетьманом. Прозвали його Забудським, бо все забуває, добре і зло,— але чи ж він винен? А тепер знов робиш його винним за все, що діється в розклекотаній землі, так піби віп один і піби віп той господь-бог, про якого сказано: «Віп воздаватиме відомощення й народам, допоки не понищить сонму губителів і не сокрушить скіпетрів неправедних».

Та в тупоті коця, в хлюпості піпі вод, в пошумах дерев і тихих скаргах трави під копитами вчувається мені голос Самійлів, що летів наді мною певідступно й незнищенно, мов сумління мое; віби вічне нагадування і прокляття: «І над мертвими пе возбрани благодаті! Не возбрани!»

Так ніби і возвращав і радувався мертвим!

Скільки ж разів сам був уже мертвий, убитий, поганщений, пущений у жепам'ять, і ніхто не помічав того, ніхто не хотів знати, а тепер побачили мене, живого і вознесеного, і запрагли свалити на мене всі проклини. Шкода говорити!

Не знато, коли їй прискочили під Нестервар — вранці чи ввечері, агадую лиш, що світ був задощений, мовби в слозах, і сбрій потьмарився, і нічого не видно було, тільки білій дерев'яний жалібне хилився під твердими копитами коней наших, білій дерев'яний, яким, здавалося, того літа проросла вся Україна.

В самий Тульчин я не воїхав. Передмістя, зване Нестерварам, було спалене дощенту, хомодний чад віяв з-за Сельниці, мені вже достатку знайомий був той дух паленізму, щоб я мав охоту зайвий раз підійти до нього. Замок височів над малениськом закінчений, пошарпаний, але цілій, і там муравлилося безліч люду. Понад берегом Сельниці горіли вогнища, поміж ними теж панував великий рух люду, безладна метушнива, вештання туди-сюди, забудженість, видати радісна, переможче піднесення. Я вупинився в простій селянській хаті (що й долівка була свіжопомазана й пригрунена зеленою травою!), покликав до себе отця Федора, а осавулам звелів шукати сечника Семка Забудського або хоч якісь козаків з його сотні.

Мій духівник отець Федір, звиклий до неспокійного життя гетьманського, ніколи й не дивувався, коли вдень чи вночі, в спеку чи в сльозу доводилося сідлати кіня, шкати в сакви священні книги й вирушати не знати куди й на який час. Чорна ряса на отцеві Федорі була схожа на козацьку кирею, чорна камілавка радше нагадувала козацьку шапку-бирку, величезний срібний хрест на товстенному сріблому ретязі міг послужити і для благословіння, і як зброя при потребі, бо ні шаблі, ні мушкета отець Федір, природно, не носив, а життя наше було сповнене загроз і непевності.

Ввійшовши до хати, отець Федір мовчки поблагословив мене, і я поцілував йому руку.

— Отче,— сказав я,— пролилася безвинна кров. Одпусті мені трих мій тяжкий.

— Бог простить,— промовив він задумливо.

— І дітей нерозумних теж прости,— попросив я.

— Бог іростить і їх.

А «діти нерозумні», ковацтво мое нестримне, зачутили про гетьмана, вже побралися через річку кто як був — той гелій до пояса, той у чоботях, а той босий, той з рушицею на плечі, а той з чаркою, вели з собою й жінок якихось непутяниць, і бандурист з голою шаблею, причепленою на струни, і два скрипаль — не розбереш, лягами чи евреї,— приціплювали слідом за бандуристом: «Ой вей, жидівочка, сутель, сутель, коханочка! Та дрей сабаш, та дрей гугем, та дрей Хайм, ром-бем-бом!»

Я вийшов з хати разом з отцем Федором, а вже двір повинився

роагулянним козацтвом, якого не спінить ніяка спла і не присо-
ромлять ніякі слова.

— Батьку! — кричали козаки, сміялися, і плакали, і павіть
лукаво вдавали, щоб міряться цілувати мої чобети.— Батьку геть-
мане! Яка радість! Пошанував наше товариство! Дяка й любов
тобі, батьку!

Мені треба було виявити суворість, тому я відступився од
п'яних і гукаув:

— Сотник ваш де?

— Сотник? Семко? Батьку! Буде! Буде й Семко! А ось ми
з його сотні. Осьдечки ж ми! Още Ярема Лелекало, в ремінних
штанях, а отою босий — то Індр Шаленко, а в кармазині Василько
Ганебний, а в ярмулці Лейба Іван, а на скрипичках виграють
Гаврило Пиркало та Семен Гиркало, бо Івашко Фалендиш же-
ниться, як і наш пан полковник Максим, і теж бере пані уро-
даону, хоч і зодигнена вона недишкетно, а Ілля з Мотовилівки
та Роман Кандір тягнуть ото барилло з медом... Візий з нами,
батьку! І ти, отче святий, причастися козацьким причастям...

Я випив корець меду, бо як же інакше. Сказав, щоправда:
«Не напивайтесь, дітки, завадто, бо то гріх». Отець Федір пере-
 хрестив козаків. Тоді я спітав тих, що ближче:

— Як же вам ведеться, панове-товариство?

— А як ведеться, батьку гетьмане? Замок узяли. Приступили
до воріт і взяли. Тепер наш. І полковник Максим жениться на
княгині. Як і наш Івашко Фалендиш. А ось і наш сотник пра-
виться...

Семко Забудський пхався мокрий, як миша. Поміж козацькими
сірем'ягами сяяв на сонці едамашкою і златоглавом, коштовною
зброєю обвішаний, немов на продаж, онецькуватий був ще тоді
в Чигирині, тепер же в'язи йому так розперло, що папські састи
аж тріщали.

— Чолом, гетьмане! — ще здалеку мовив до мене своїм до-
шкульно-тихим (щоб тобі поза шкірою йде!) голосом, в якому
легко вловив я владчість і павіть пиху. Пиха перед гетьманом?
З чого б то?

— Чолом, сотнику! — відказав йому.— Гаразд, що кванишся
до гетьмана, та міг би ж коня взяти.

— А моого коня вбито, як брав я замок,— горде мовив Семко,
стаючи вже коло мене.— Бе то ж я взяв замок, гетьмане, Семен
Забуський до твоєї ласки.

— Забудський? — нагадав я йому.

— Забуський,— поправив Семко. Згубив десь одну літеру, та
вже хай.

— Розкажуй же, як брав Тульчин,— даючи йому місце коло
себе, сказав я.

— А так і брав. Прискочив з своїми молодцями, запалив Нес-
тервар, наробив даму й шелесту, та й ударив на замок. А там
клизъ Четвертинський з шляхтою, та рендані, прихвосні панські

збіглися з усієї округи. Ну ж порадів я, так порадів! Виставив найгорластіших своїх козаків Улаша Лунченка, та Яхна Човожа, та Яцька Обуйного і кажу їм, кричіть, мовляв, оттепер ми вам разом за все віддячимо, і за те, як ви Наливайка в мідяному волові спалили, і як дітей козацьких у казанах варили, і як козаків серед Варшави колесували, шкуру з живих лупили, і як жінкам їхнім груди обрізували та тими грудьми по піці нас били, і як орали лід нашими батьками, і як ви нашу благочестиву віру пехристам запродували. Ну то й крикнули мої хлопці, а гарматі з трьох гармат замок стали бурити. Так що ж панота? Вони рендерам мушкети роздали, а ті як вдарили по нас, то в мене й лягло хлопців наддясть, а тоді ті як виломляться з замку, та як наляжуть, то й довелося брати ноги на плечі, трясця його мамі! Отут і коня моого вбито, а вже як я впілів, того й господь-бог не відає. То я відступив. Та пустив хлопців довкіл, щоб збирали люд, і приймали ми всіх, хто хотів, та як облягли замок тисяч на п'ять, а може й на десять, то папи й запросили решпекту. Викинули білу хоруговку, я й кажу хлопцям: «Зуспіль-таки ми панів!» Ну, перемови. Тсс-сес. Кажу папам: «Оддайте нам усіх отих своїх заріяк, що мене пошарпали, а самі сидіть собі. А рендері хай тепер нам платять відкуппе, ото й уся рада. Бо дав нам заповіт батько Богдан: багатого дери, щоб пе багатився, а убогим ділісь, щоб пе бідував, то й пе буде лучче і пе буде краще, як у нас на Україні».

— Затямив же ти мій заповіт,— урвав я його мову.

— Чому б мав не затямити? Викрикував тебе гетьманом, то звав, кого викрикувати.

— Хіба то ти викрикував? Бачив тебе під тином в Чигириї коло шинку, а на Січі не бачив.

— Гай-гай, папе гетьмане! Чи забув, як я кричав?

— Не розчув твого голосу. А тепер хочу почuti. Говори далі.

— А що говорити? Зідрали ми луп з рендерів, а самих звелів я загнати в калиновий гай. Є тут неподалік. Верби довкола, а посередині калина, рай, та й годі. Загнав їх туди, може тисячу, а може й три, хто ж там лічитиме. Тоді послав я хлопців, кажу, вбитьте хоругву нашу християнську там у землю і крикніть: «Хто хоче прийняти нашу віру християнську, той зостанеться живий. Хай прийде і сяде під цю хоругву». І тричі кричали мої хлопці, а пехрещени й слухати не хотіли. Вже мій козак, що сам в них, Іван Лейба сказав, що там аж три гаона їхні, себто якісь їхні мудреці, і всі вони вмовляли всіх триматися своєї віри. То я звелів забрати вчених тих та закувати в залізо, щоб мати за них викуп, а молоців своїх послав покінчти з усіма невірами. Черкни його пожем освяченим по шні — та й уже! Аж біжать мої хлопці назад перестражені та ще здалеку гукають: «Пане сотнику! Пане сотнику!» — «А що, — кажу, — не знайдете в калиніного різати? Може, який притаївся мертвим, то ви його пожем під боки, щоб не лукавив! Отак, діти мої!» А вони: «Пане сот-

нику, співають же ж! Співають і плачуть, чоловіки й жінки, старі й маленькі дітки! Що б то воно значило? Гріх же, пане сотнику! Люди ж! Співають. Співають і плачуть». Ну, тут уже моя душа й з кунтуша вискошила: «Чи ви козаки? — крикнув я їм.— Кінчати! Кому звелено?» Погнав я їх назад, а сам одвернувся, щоб і не бачити, й не чути. А вже тоді з полковником Максимом і шляхту в замку доскочили.

Я дивився на цього опецькуватого, облитого потом під чужими кармазинами чоловіка і гірко думав: чом не здох він, п'янний, отам під тином в Чигирині? Чом?

— Чи ж думав ти про справедливість, Семку? — поспітав я його.

— Справедливість? Пане гетьмане, таж вона приходить лише на поминки!

— А про милосердя? — питав я далі.

— Гей, пане гетьмане, — зареготав Семко.— Милосердя хай скапус з уст попівських, як сік з берези, а пам те й знати, що помсту та кару!

— А смерті безневинні, катування й кров хай падає на голову гетьманові? — тихо поспітав я. Не ждав відповіді від Забудського. Ні милосердя, ні добросердя. Сам пустив отаких по всій землі, тепер мав нести і їхні провини. Махнув своїм осавулам, щоб узяли Семка, і звелів: «Одпровадити до моого тaborу й ирикувати за шию до гармати».

Семко запручався крутощечно, але мої хлонці вміли брати міцно, тоді він сичливим своїм, аж западто тихо-погрозливим голосом прошелестів: «Гей, пане гетьмане, тримай свою булаву, а то загубиш! Ой тримай!»

Я одвернув плечі од нього, бо ж не він вручав мені булаву, не він і відбиралиме. Семка потягнули пріч, а козацтво його похмуро посунуло на мене, грізно й ворожко посунуло, і вже тут важила не приязнь та любов до сотника, а думка про власне збереження, бо коли отак перед очима у всіх беруть самого сотника, одчайдуха Забудського, то можуть узяти будь-кого з них,— і рідна мати не знайде. Поперед усіх вискочив кобза, давляючи голою шаблею об струни, та я не дав йому розтулiti рота, ступнув важко назустріч, висмикнув йому кобзу з рук, зірвав шаблю зі струп, махнувши через плече, ввігнав її в одвірок, аж бринькнула, крикнув осудливо:

— Негоже, кобзарю, святу шаблю до струн чистих чіпляти! Шабля — кров лiti, а струни — опланувати ту кров!

Та й заграв-заспівав козацтву:

Отсе же, пішли наші на чотири поля,
Що на чотири поля, а на п'яте подолле.
Хто перший підіде, того гармата уб'є.
Хто другий добіжить, того самопал цапне.
Хто третій підлетить, той хреститися буде,
Хреститися буде й молитися стане,
Що хрест з осоки — то його надбанie.

А з цими словами попросив свого духівника: «Отче Федоре, вразуміть заблудших сих».

Отцю Федору підвели коня його з саквами, і священик став діставати з саков книги, старі, товсті, мудрі, і найбільші крикуні втішалися, ждучи, що ж то воно буде далі. Отець Федір тим часом діставав одну й другу книгу, розгортає, закриває, дістав ще й третю, на п'ятої дивилися з пешаною й острахом, ждали од нього слів високих і загадкових, та він мовчав, лише кидав з-під густих бров короткі погляди, і те мовчання було страшніше за слова.

Зате я не витримав і дав волю своєму гніву.

— Бачите сі книги? В них боже слово. А слово те: не убий! Не убий безоружного, не відбери життя в сіромахи, в старого й немічного, в удовиці, в дитяти, не зобидь безсилого, не надругайся над беззахисністю. А ви? Чи ви воїни, а чи зарізяки — вишневечники? Ллете кров, як воду, вбиваєте нещасних, ще й раздуетесь!

Вони мовчали. Задкували од мене. Ховалі очі. Ховалі руки. Дехто аж за спину. Хтось зітхнув, хтось спробував виправдатись: «Та хіба ми що? Пан сотник велів і гнав, а ми й не дуже! Там, може, половина ще й живі... Хто ховався, то ми й не чіпали...»

Я скаменувся. На кого кричу? Тих, що різали, ніколи не побачиш. Винних пемає. Прости їх, грішних, самі не відають, що творять. То було божевілля, паслання, скаlamучення душ. Тепер вони самі шкодують, але ні призначатися, ні покаятися не можуть. Якби вміли плакати, то поплакали б над невинно убієнними, але сльози свої вони вже давно вилили, бо мали досить власного горя.

Тоді я мовив спокійно, бо отець Федір і далі мовчав:

— Підійті в отой гай калиновий, де був скоєний злочин, западіть усіх уцілілих, перев'яжіть їхні рани, нагодуйте, й зодятніть, і проведіть аж до краю землі нашої! І щоб волес не впав з їхніх голів! Повеління гетьманське, чутєте?

— Чуємо, батьку!

І посунули юрмою від мене, зраділі, погукуючи:

— Хіба ж то ми?

— Казав же я сотникові!

— Та вже тепер воно гаразд буде.

— Еге ж. Чи за три дні хто й живий?

— Хто хоче жити, то живий буде.

— А ми їм гукнемо: «Гей, люди! Які живі, то вставайте! Пан гетьман Хміль звелів не лякатися і воскресати. А ми вас одпровадимо аж до папів шляхти!»

— Та й відпровадимо, хай собі йдуть. За саму Віслу!

— Теж живі душі.

Я дивився не па ник і не вслід їм, а на отця Федора, дивуючись, чом же він мовчав і нічого не сказав. Чи й він, як дух Самійлів, тільки й знат, що слова в давніх книг: «С вітри, які

створені для відомщення, і в ярості своїй посилають удари свої?

— Копя! — звелів я і погнав до замку.

Кривоносові, видати, вже сказали про мене, бо вийшов зустрічати до замкової брами, стояв серед розвалищ, серед неприбраніх трупів ворожих і пепохованих своїх, позаду підпирали його козаки корсунські дужі, високі, як дуби, молоді й гнуучкі, а сам був маслакуватий, грубий, з обличчям, посинілим од безсоння, світив на мене вогненим своїм вусом, цілився носом своїм кривим, поблімкував зеленими очима. Вперше побачив я його таким, бо досі знов то в бесіді розважливій, то в ділі молодецькім, де більше брав розумом, ніж спритом. З-під Корсуня кинувся па Переяслав, щоб перепинити дорогу Вишневецькому, а коли той ударився аж за Київ, щоб перескочити на Поділля, захищати свої маєтки, Кривоніс теж переправився через Дніпро і пішов напереріз Яремі. Уаяв Нестерів, Ладижин, Бершадь, Верховину, Олександрівку, тепер одбив у князя Януша Четвертинського Тульчин і ось банкетує з своїм козацтвом, святкує вікторію.

— Шана, гетьмане! — здалеку гукнув Кривоніс.

Мені помогли всіти з коня, Максим наблизився шанобливо, мовби аж несміливо. Я обійняв його за плечі.

— Приймеш у гостину, Максиме?

— Та кого ж мені й приймати, батьку ти наш! Вже й не в курені або в корчмі тебе повітаємо, а в князівськім палаціку!

— Гай-гай! — засміявся я.— Дорогі вина з коряка підіммо, на сріблі, на злоті козацький куліш імо, браття-молодці!

— Та що! — показуючи дорогу, мовив Кривоніс.— Ще наша козацька доля не пропала. Раді повітати тебе, батьку. Де хочеш — у покоях чи в князівській альтані?

— Де скажеш, полковнику.

А вже сіли в альтані, і люльки запалено, полилася горілка, загуділи голоси, заклекотіло, загорілося, і вже мені здавалося, що я — весь вогонь, і все, що з вогню, було міле моєму серцю: тютюп у люльці, горілка в чарці, хліб на столі, найперше ж оці люди у відблисках пожеж визвольних і їхній полковник з вусом вогнистим, а душою ще вогнистішою. Папи про нього зі злістю казали, що має дябла в носі!

— Як же взяв такий замок? — поспітав я Максима.

— А як? Обклав так щільно, що й вуж не вішовзе, а тоді вдарив з гуляй-городин. Пани й запросили екскузи¹. То ми з ними мирно. Трохи поскубли, а так — пічого. Та що панам? У них і ті гріхи відпускаються, що восталися позаду, і ті, що йдуть попереду. Не так, як у нас, що чортяка кожне слово на воловій шкурі записує. Оце ж і тобі, гетьмане, вже сорока на хвості щось принесла, аж ти прискакав з-під Білої Церкви розправу чинити. Хто воно такий меткий?

¹ Тут: пробачення (від лат. exusatio).

— Дух, Максиме, мій дух непогамовний.

— Та й у мене дух вібіто непогамовний, а так далеко пе відлітає. Оце як застрява тут у замку, то й не ворушиться.

— Мав коло чого застряти,— примружив я на нього око.

— А вже тобі й про те відомо? — спалахнув він.

— Та й про княгию.

Максим ударив по столу рукою.

— А що тобі моя княгиня?

— Заспокойся, Максиме. Чи я тобі докоряю? Бентежить мене, що князь Четвертинський — православний же, не уніат, не латинянин.

— Православний? А Ярема хіба не був православний? Всі вони святі та божі, а з бідного чоловіка шкуру луплять! Та я, казати по правді, цього князя Януша й не бачив, княгині теж. Сиділи собі, бесідували з їхніми ж слугами та посмоктували медок, коли ж як увірветься ясновельможна, та як затупотить, та як заверещить! Я до неї: «Здорова будь, ясновельможна! — кажу.— Чого зриваєшся? Слуги твої — наші приятелі — не зривайся кричати. Та й на лиці якого біса зблідла? Коли зарум'янилась нашою кров'ю, то й пробувай з тим пеклом на щоках!» А вона: «Де князь? Де князь? Ви його вбили, ви його вбили! Зарізяки! Розбишаки! Гультяйство!» То я хлопцям мигнув, вони того князя швиденько розшукали та й привели мерщій, а він старий, товстий і не агинається. За стіл посадовити незмога. Глянув я, а княгиня ж молоденька та біла, як янгол, та топенька, мов билинка. Ну ж і князюка, отаке боже створіння поневолив! Присунувся я до княгині, мигнув хлопцям, щоб князя наливали виною, як міх, князь сопе, стогне, пирхає, а я вдивлюся в цю красу неземну, що біля мене, а в папі грають всі сустави, аж двигтить уся, так паче в пій черти телесуються. Мені б присунутися ближче та хоч пальцем доторкнутися до такого дива, так князь же дивиться, ока не спускає! Я й кажу козакам: «Заважає мені пан!» Сказав, щоб прибрали з-перед очей, а вони вивели його надвір і відрубали голову. Мали б просто притримати на якийсь там час, поки б я на пані надивився, а вони його мерщій до пенька, а там надбіг якийсь мельник, що мав зло на князя, та проткнув його загостреним кілком, ну, вже тоді не було ради, довелося бідомашному князеві відняти голову, щоб не мучився. Хлопці в мене справедливі, одразу й сказали мені. Що мав робити? Оголив шаблю, подав княгині, нахилив перед нею голову: «Рубай!» Бо так же перед цим нас шпетила, стільки в пій злості. «Рубай», — кажу. То й що? Княгиня в плач та в ридання, та падає на мене чи й жива, чи й мертвa, а вже па кого така поша впаде, то хто ж не попесе? Покликав я пашого священика і взяв шлюб християнський з княгілею, бо ж однаково мою жену шляхтичі змордували, а її князя не воскресиш. Суди, гетьмане!

— Бог тобі суддя, Максиме,— сказав я тихо.

Де тут злочин, де кара? Смерть, страх, озвіріння, і погоред цього озвірілого світу опинився я, гетьман, а може то я й породив цей світ, був його творцем, але не зміг стати повелителем? Все вислизало з рук, кудись провалювалось, щезало. Знікомість, неприсутність і неприступність. І дух Самійлів не з'являвся, не подавав ні голосу, ні звуку, все падало па мої плечі, все ждало моїх слів і вчинків. А я ж був слабкий чоловік, та й годі.

Я затулив рукою очі, завів тужливої:

Ой колю мій, колю,
Заграй підо мною
Та розбій тугу мою,
Розбій, розбій тугу
По темному лугу
Козакові молодому.

Кривопіс обійняв мене за плечі, гудів над вухом, підспівуючи. Усі підспівували. Я прощав їм, вони прощали мені.

27

Події неаліченні, як і люди. Мипувшину згадують, дбаючи про будущину, а ще дехто — лякаючись тої будущини або остерігаючись її. У людини залежність на все життя. Від спогадів, од болю, від туги, але ж і од звичая також. Битви мої. Виграній програні. Поговоримо про них. Я пе народжувався полководцем, тож видавалося мені, що вже і двох великих битв виграних задосить для відомця кривд моєго пароду і для прийшлого спокою в моїй землі. Тепер думав не про нові битви, а про уbezпечення будущини народові своєму, я квапився, знат, що мені відведено мало часу на сім світі, я мав устигнути, отож і слав листи до всіх володарів, декларуючи свої паміри, проголошуячи з'явлення на полях історії пароду козако-руського-українського, якому праґнув утвердити місце серед пародів інших. Коли не я, то й ніхто, і знов віki неволі й попижень, безіменності і беспритульності. Мене била лихоманка. Я став найпетерплячішим чоловіком на землі. Чи ж мене осудять за це?

Сім тижнів стояв мій обоз під Білою Церквою. Козацькі посли пе поверталися з Варшави, і вже тривожний гоміп пішов поміж військом, що їх там страчено і що панство збирас силу, щоб поступти і вдарити знепацька. На місце взятих у неволю гетьманів Потоцького й Калиповського сейм визначив регіментарями вовбуду сандомирського, череватого князя Домініка Заславського,

коронного підчашого Миколал Остророга, що похвалається вчепістю латинською, і коронного хорунжого, заклятого моого ворога, недорослого Олександра Конецпольського. Перина, Латина й Дити-па,— так прозвав я тих недолугих регіментарів на посміх козацтву. Може, був би нам супротивником Вишневецький, однак панство не хотіло давати йому регіментарства, загадуючи, що всі найбільші повстання козацькі починалися в землях Вишневецьких: і Наливайко, і Павлюк, і Остряниця. Виходило, що найжорстокіші гибителі народу українського — українські ж магнати Вишневецькі, тож панство не хотіло тепер зайвий раз дратувати народ наш Яремою, який знай твердив, що бунт треба гасити тільки кров'ю.

Сейм у Варшаві засідав безперервно. Ім'я Хмельницького не сходило з уст. Біскup Вроцлавський Миколай Гневощ нагадував слова пророка: «Виведу з них могутнього мужа, воївничого, судью й пророка, віщого й древнього, князя й дорадника, умного штукаря й проречистого словом».

Колись старожитні, бажаючи представити, зобразити Річ смутичу й тяжку до направи, малювали дерева, обвішані плодами, а над ними горошину, що, падаючи, оббиває всі ті плоди безжалісно. І підпис: «Сталося». В горошині тій неймовірне ущільнення матерії, тяжкість усіх світів. Я мав стати тепер такою загроозливою горошиною над пішним деревом шляхетським. Мене звали нечестивим Тамерланом, арадником, відступником, ненавиділи мене, боялися, заламували у відчай руки. Мовляв, вігнізна Іхня, що славилася недереможністю навіть перед могуттям султанів турецьких і багатьох інших монархів, тепер звітчажена простим козаком. Кисіль склав од сейму лист до козаків, оминаючи мене, не називаючи ні моє імені, ні чину гетьманського, так ніби вже вмер я від самої ценависті панської. В тому листі писалося, що козаки тямко образили Річ Посполиту, з'єднавши свою зброю з поганськими татарами, допустилися стількою мордувати, стільки аємлі почищили, такі труми бранців християнських упровадили, азамали узи присяги тому, що серед них а'вилися прізвідці, які, підбуривши до ребелії плебес, спустошили кілька воєводств, зневажали в деяких місцедостях святині і євхаристію, а також — перед чим здригається розум — піди горілку з чаю для святого причастя! Та все ж коли виявлять каляття і відшкодують усі втрати Речі Посполитої, коли цокірливо попросять ласки, може, все те їм забудуть і дарують. Тому цехай спокійно очікують королівських комісарів, погамують бунти, впадають справців до рук комісарів, повернуть бранців з розбитого війська, а в інших справах очікують вирішень комісії.

Вже визначено слідом за регіментарями, які мали приборкати мене силою воєниною, і комісарів, що, за звичаєм, завжди йшли слідом за військом, щоб затягнути на козацькій шії запморг ординацій, угод і субмісій. Комісарами були: паш родак єдинокровний Адам Кисіль, підкоморій пшемиський Францішек Дуб-

рівський, підкоморій мосирський Теодор Мікал Обукович і підстолій познанський Олександр Сельський. Початок комісії ви-
значено на 23 серпня в Києві, а три регіментарі мали скupити
всю військову силу під Старокостянтиновом, мовляв, для зра-
ження. Для франція чи для помсті? Переговорів хотіли про
людське око, а поки що кожен пхав Річ Посполиту на Марсову
дорогу. Панство вважало чудом, що я не йшов у їхню землю
після розгрому шляхетського війська, полонення гетьманів і смер-
ті короля. Мовляв, вупинився, стриманий рукою всевишнього.
Згодом знайдуться ще й такі дієнисці, які докеряжимуть мені
за те, що вийші вів тільки в своїй землі, викликавши в пій страшну
руїну. Але як же можна відволіятися, ведучи війни в землі чужій?

Справді, міг би я від Корсуня їти хоч і до самої Варшави,
та не хотів ставти вульгарним загарбником, стояв під Білою
Церквою і ждав, якої ж заопіває панство. Коли долинули чутки
з сеймових обрад, коли, окрім кругтіства Киселевого, нічого ми
не почули, я, маючи таку вимножену військову силу під рукою,
певолі рушив до Наволочі, заміряючи¹ на поle в найменшим Ген-
чаріж, і став там обозом сьомого ліана. Пряківав де себе
своїх полонених, радився з ями, допитувався: як, де, коли?
Сяйливе товариство отчудало мене, а Самійло деморяв, що ото-
чив себе не відбіими, а тільки служнянами. А де ж ті служняні?
Може, Кривоніс? Чи Нечай в негнучкою свою шансу? Чи хитро-
мудрий Богун, або пеструджений самоборець Ганка? І в кож-
ному ж разум так і горить, і той їхній непослух хоч і півив
мене попервак, за згодом примушував іти за ями, які були
іскурою, від якої очалахувала чиста висека шонежа, а я ж без
горіння не був би її гетьманом, ні Богданом!

Та все ж я знову став обозом і стояв ціліх чіль тижнів не-
перуенно, прыглядуючись зе спалим своїм серцем до лядської по-
ведінки та до їхніх переміщень, та де всього, що діялося в світі.
Хоч і з деяким запізненням (а може, саме вчасно!), відкрив я,
що володію даром бачити людей і люді такими, якими вони є
насправді. Дар не великий приємний, коли ти живеш у країні
рабства, де немає ні свободи, пі справедливості, де людьми тор-
гують, як скотиною, де права людські потоптані, а земля сплюнд-
рована і загарбана чужинцями.

Та цей же дар тепер робив мені прислугоу пеодненну, бо міг
я прозирати у всі таємниці світу, сам для світу липаючись таєм-
ничим і загадковим, мовби цілковито відданий па волю випадкам.
Але сказано вже, що випадки слугують тим, хто готов до них
і вміє пими покористатися!

Всі великі полководці сміялися б з того способу війни, який
я обрав. Розбити вороже військо і стати на місці? Мати під рукою
многі тисячі і розпустити їх по всіх усюдах летючими загонами?
Брати городи їх кріпості, щоб назавтра віддавати їх ворогові?

¹ Ніримуючи.

Сиостерігати, як збирається поволі вороже військо, і пе піти проти цього, не вдарити, поки не готове? Вагатися й очікувати ще чогось тоді, як довкола все до останку скозачіло, і ти з дим пародом міг би виступати хоч проти цілого світу? Туштювати на місці без наміру, без мислі, без потреби, тоді як ворог уже заносить руку для тяжкого удару?

Неприязний автор напише згодом про мене: «Для чого на світі жив і чого хотів, куди прямував, кому служив — сам не відав. Служив степам, бурям, війні, любові і власній фантазії».

Що ж, панове, коли настав час степів, то можна послужити їх степам!

Про всіх же крикунів можна б сказати: «Гортань їх — гроб отверст». Покричать та й перестануть. Бо тільки я зпаю те, чого вони не знають. Як визволитися від усіх пут. Якою дорогою возпестися до свободи, нічим пе обмеженої, до вольності, нічим не віпсуют.

Я розсылав своїх полковників розбивати ворогів менших, легших, сам стояв, очікуючи собі ворога пайтруднішого. Страшно пе тоді, коли є ворог, а коли його немає, коли не знаєш, звідки він з'явиться, як ударить, хто він і що. Коли Сціпіону після завоювання Карфагена в сенаті мовили: «Тепер Римська республіка в безпеці», він вигукнув: «Навпаки, ми пині в більшій пебезпеці, бо не маємо ворога! Sine adversario marcet virtus — без ворога в'яне і гнусніс мужність.

Як тоді малювали війни? Міста суворі, грізні, багаті (а в нас — сільські, ординарні, справжні хлопські діри, де босі хлопці пасуть кози попід валами, що вже давно зрівнялися із землею), оточені високими мурами — і ось облога. Бомбарди ригають потужними спнопами полум'я, по сірих осінніх полях тягнуться безкінечні вервечка війська, мушкети випльовують клуби диму, вдалині табір ворожий, ройовисько пишних наметів, возів, стародавліх гармат з левицями пашами, кінні вістуни мчать туди й назад. Іржання коней, відрубані голови, поранені, що корчаться в багноці й кричать: «Добий! Добий!» Хвала і слава дмуть у сурми...

Шкода говорити! Від мене годі було сподіватися такої мальовничої війни.

Ніхто пе міг забгутти, що я обрав свій власний спосіб ведення війни. Я обрав стояння і вичікування. Як тверда скеля, об яку вдаряються водяні вали. Котяться па скелю страшні своюю кількістю, сповнені пихи й віри в свое могуття, і розвиваються, розприскуються пилом водяним, і то ще щастя, коли погибелль їхню осяє райдуга від тих бризок.

Я стояв і вичікував ще під Жовтими Водами, тоді під Корсунем, тепер під Старокостянтиповом на Скаржинськім полі. Слава відлетіла від мене і тепер сяяла золотими своїми крилами над Кривопосом, якпій пів мій передовий полк, шукаючи кривавого

звіра Ярему Вишневецького. Народ співає про того, хто б'ється, то ж про Кривоноса й співали тоді на всіх шляхах:

Перебийніс водить не много —
Сімсот козаків з собою.
Рубас мечем голови з плечей,
А решту топить водою.

Кривонос уявя Порошне, відбив у Вишневецького і київського воєводи Тишкевича Махнівку, б'ючи з гармат на тріумф і випилючи різі вина пана воєводи, що мав зілля у всіх своїх маєтностях у достатку, бо ж був таким бібушею, що вже пив пастоячки, аби більше вліало, а щоб не падати з піг при цьому, то завжди мав коло себе двох пахолків, які його підпирали.

Звірства Вишневецького, тривожні чутки, що козацьких послів у Варшаві посаджено на палі, призначення сеймом трьох regimentarів шляхетського війська і збирання його під Старокостянтинів «для враження» на козаків, поки нам дуритимуть голову пани комісари на чолі з паном Киселем,— все це змунило мене зрушити з місця під Білою Церквою і поволі пустити всю свою силу на захід, маючи попереду Кривоноса, про якого панство вже починало говорити, ніби воює він на власну руку, може й усупереч Хмельницькому, котрий тільки й уміє, що стояти на місці, і піхто не знає, що він думає, що гадає.

Під Старокостянтинів уже послано Заславським полки Корицького й Суходольського, кінний полк Осінського боронив перевіряв через Случ. Кривонос написав Корицькому листа:

«Милостивий пане Корицький! Писав до мене пан воєвода сандомирський, аби я війну занехаяв і пазад додому вернувся, і я се радо б учинив, якби не привів мене до цього Вишневецького, котрий у Немирові і в другім місці немилосердне тиранство над братією моєю поробив: рідній братій моїй казав вертіти очі буравами,— і я за се не перестану щукати його всюди, хоч би і в костелі, аж поки не дістану. Тому остерігаю, аби пан воєвода сандомирський не жалкував — аби речі свої й своїх підданих вивів десь далеко до замку — бо хоч би я й хотів вас охоронити, та у війську моїм люди різні, і покладатися на них не треба. Коли ж би ти, вашмосць, думав, що мене з військом моїм можеш знищити, то я радо на вашмосць чекаю. За тим будь, вашмосць, ласкав. Вашої милості приятель такий, як зараз побачиш. Максим Кривонос».

Перипа-Заславський папише згодом: «Наші небожата, бачачи слабі свої сили, мусили рушити з Старокостянтина». Козаки кричали услід шляхті: «Отак, ляше, по Случ нашел!»

Не можна сказати, що все те легко дісталося. Спершу кіппота шляхетська перескочила Случ і наробыла переполоху в Кривоносовім війську. Витягли до двох тисяч погано озброєного поспільства, взято до певолі сотника Кривоносового Полуяпа, однак на тортурах той налякав панів, що Хмельницький іде вже сюди з страшною силою з-під Паволочі.

Кривоніс почав брати підляський табір з гармат, і підків поліські стали відступати, щоб з'їхатися з головними силами Речі Посполитої під Чолтавським Каменем. Гарніч голови козацькі кинулися, хто як хотів, наездогів, але Іх перепустили через Случ, і авір показав, які гострі зуби мають першоманісивні козаків побуриво стільки, що трупів лежало густо аж до переправи, мов біле сукно вирило поле.

Заклинавши Кривоніса бути обачнішим, я послав його дахі в глиб Поділля, щоб позбавити верога прічастів. Бо підляхи сунула скри своє військо і «для вразлення», та й для прохарчування. Ін то казаць: на Поділлі хід по кілі, а ковбасами шіт городжений. Максим узяв Межибож, а тоді Й Бар, що вважався, як і Кам'янець, фортецею непріступного. Этодом якісь упійливі шляхтичі дмухають метись з не забагненої поведінки козацтва, яко не залятало під смертельними вогнем, а паванки — скакало в п'ято, сподіваючись звійти там не смерть, а фортуву й вікторію: «Коли дало огни з гармат і пісці вистрілили, гультийство під дни скочило».

Кривоніс хотів ще «скочити під дни» і в Кам'янці, та я застернув його звідти, бо вже хотів мати в себе під рукою всю силу, щоб з належним пешківським устріти силу підляську.

Ворпулиси парашті мої посли в Варшаві і привезли образливий для нашої честі лист про мілість папську з погрозами. Лист був беззменний, посланий одразу всім, або ж піклому восібі: «Старшому отаманові, осавулові, полковникам, сотнікам і всьому Війську Запорозькому». Посли казали, що сам примас Любецький обіймав Іх на прощання і по головах гладив, а папство тутото поганої вінчаної архівально до шабель на згадку про козаків.

Капцлер Оссолінський на сеймі віхвалює вісноводу брацлавського, пана сенатора Адама Киселя. Мояля, поміс ціні шкілою адівців, хто в змірі стриманти розшалітій пілебі. Визначено разом в Киселеві і комісарів. Зроблено та без прогалин, коли сейм довідався про взяття Кривонісом Полонії. Для супроводу комісарам виділено діл тисячі війська, а капцлер Оссолінський півділ діл Киселя для аспіції своїх домовин. Що капцлер на сеймі ізвів комісарам про нас, козаків: «Розглянати Іхні проосьби, вітого не вважаючи за нечесні, хіба б домагалися відправити від тіла Речі Посполитої якось частини землі або маєтностей, тоді паленжир виникніть твердість і вирішити те війною».

Які заслівники! Кожи підімівтається на війну народ цілій, то вжо він не просить, а бере! І не про відправлення никакось там маєтностей нам ізиться, а всієї землі нашої!

Ніхто ще тоді про со ще думав і де гадав, павіть сама Історія мовчала, бо П погляд спримохній тільки назад, прозріти ж будущому неспроможен. Через дів'яті літ завадто тверозній і азий правзупк п'ятирік, як він вважав, прадідів міне пам крізь вікі склона зневаги до нашої слова і честі, запинувати у розбіжності

розані крої без усної людської моти, в тім, що «полюдська жорсткість стигнула городи й села, засідаючи в будущій саду гематоту».

І вже з своєї давнії давачі бачив світість, а йому й зблізька очі подудом вирішили!

Комісари прибули до Луцька і засіли там, бо довкола все горіло. Кисіль прославив мені обласного листа: «Мосцівале Старий Війтова Речі Печерського Запорозького, здавна мені малій пане і прокіткою! Вігчання асім в одва, в якій родимося, вольностії нашіх заможнісів, і не мали, аласне, в усьому світі іншої держави і другої людівської обітнини нашій у вольносіах і свободах. Для того земляк асі одмістайко той малки наші обичаїв короля вольської юдість оберігат, і хоч буватъ різни болі, як і походи из сілі, однак розуму лідікуюс: легше домовататися в панстві вольним, що в коло з нас болить, пік утратити ту вітчизну нашу, бо другої такої асі спійти ні в християнстві, пі в поганстві. Сиріві землі, сама тільки марома вольською вольностями славиться».

Ох, любезні удальці макретворци пан Адам Мифодій Кисіль! Наміть герб собі ангайдів відітворіли: білій лемет у червоному щелі — сдягай такий герб у шляхетській геральдиці. Мояляв, більш, як голуб, макретворець посвід хриваних піль війлі. Коли року 1642-го у львівській друкарні Михайла Салозенки виготовлено багатоілюстровану з вільнішими прікрасами «Трієда цвітну», то Кисіль, дамігнісь (не задарма!) присвятив собі в мількох прікрасинах, омовися зварх таттуху свій герб: мояляв, поч п І пан вельможний, але жису гайдуму саванник, а не меч.

Я віддавав Кисілю доволі працяльно, поспланчив юю скаже про пана сенатора: тут до мозаків збринимося, а у Варшаві закідайся проти них. Та є а чим іде до зас? Шоб коваки ковери пнули бранці і гармати, порвали солоз в тетарами за всі часи і, щоїло буда негода, ліпши проги них, голови зачинщиків випали, відповідя усе вірності і тісніліся свободою коми не в комісії кумейківської (собі воницівши наших вольностей після по-гromу Пашюком Потоцьким), то ліванці — з куруківської (ординації Капелінського, видав мозакам після поразки Жмайла над озером Ігуруковим 1625 року), які обмежувала козацький ре-єстор до шести тисяч).

Комісари душали з своїм полком під Старокостянтина, та по дорозі почухали, що козаки захопили Острог — що одну наприступину фортецю. Кисіль написав мені, щоб відступили від Острога, бо ж він іде в миром. І відповів, що Кравцовіс пішов під Острог ток же в айною, а за бороню¹. Коли ж пан сенатор хоче винепити нас, що йде з миром, то хай дасть закладники, тоді мій віді-йдемо з Острога в савою. Кисіль дав трохи людей з дворбізів Оссолінського: намориника червігівського Ворещаку, Сосницького

¹ Тут: за харчами.

і Братковського та ще п'ятьох гербованих товаришів з корогви свого брата, повогрудського хорунжого Миколая Киселя: Малинського, Трипільського, Грачевського, Красовського і Тренбінського. Та коли козаки стали відходити від Острога, на них запнацька паскочів стражник польський — короштій вищевеччик Ян Сокол і спробував ударити далебі не по-соколиному. Кривоніс, вважаючи, що то підступність пана Киселя, звелів утяті голови п'ятьом закладникам з корогви його брата, Верещаку, Сосницького і Братковського поставив дивитися на все те і ждати своєї черги. Все ж тих трьох помилував, тільки розсадив їх зосібно під тверду сторожу, а вночі звелів припровадити до себе Верещаку і мав з ним розмову в чотири ока таку страшну, що вже й по смерті Максимовій кілька літ той Верещака справно і вірно служив козацькій справі, сидячи при королівській канцелярії у Варшаві — відав я про все, що діялося в столиці, ніби сам там пробував.

Може, ота моя вперта повільність ішла від страху втратити найдорожчих людей, товаришів своїх найвірніших, справжніх лицарів запеки, яких і вогонь не пече, і вода не бере? І, може, іноді лютився я на Максима за його безум і нерозважливість, передчуваючи його близьку загибел? Хто зі мною, той переходить у вічність не з милості моєї, а з величия самої історії і долі. Зайвих десять літ життя не наближають чоловіка до вічності: вона не вимірюється часом і судилася тим, кого не можна скорити ні залізом, ні золотом.

Та все ж як страшно було втрачати лицарів, які, може, перевищували й мене самого? Чи міг я знати, що Кривоніс не доживе й до кінця цього великого і звичайного року нашої історії — 1648-го? Чи бачив смерть великого самоборця Гапкі на пілявцівському полі не від меча супротивника, бо не було такого меча на світі, а від безглуздої сліпої кулі? Чому доля така немилосердна до цвіту нації, до її найбільших падій, до її слави?

Хоч який був я обачливий і обережний, та все ж втрачав то одного, то другого із золотих своїх лицарів, а до мене проштовхувалися, обступали мене ті, що не були вбиті, пе знали недуг і втоми в прислужництві, завжди стриміли перед очима, готові на все добре й лихе, і я не мав вибору, наставляв їх полковниками і генеральними старшинами,— так і виходило, що досить чоловікові мати здоров'я, а не розум, щоб командувати людьми, вести їх на смерть. Згодом я перекопався, що зло так само непереможне, як істина, та що міг udіяти? Життя — це втрати невідшкодовані, битви — це втрати ще більші, тож і був я уперто обережний там, де мала літися кров і де (я зізнав це паневнє) пайперше понесу втрати сам, і щоразу частка моєї душі відміратиме з кожним полеглим.

Отак, присунувшись під Старокостянтинів, я вибрав собі для стояння місцевість за болотистою Ікавою під цілявцівським замчіськом, нікчемним і запедбапім (папи запеважливо звали його «курпіком»), і став ждати терпляче, хто ж перший прийде до

мепе: комісари пана Киселя чи військо, яке регіментарі з Вишневецьким скупчували під Чолганським Каменем? Війська того налічувалося вже понад 30 тисяч, та ще втрос більше було обов'язкової служби з мушкетами. Сто тисяч возів з припасами сунули до Пилиавців. Які дороги треба для них? І що то за військо, обтяжене таким майпом? Не тільки значіші пани, але й звичайна шляхта поставились па сей похід, палаючи бажанням стулумти ребелію і потоптати козака. Вибралися папята не так із залізом, як із сріблом і золотом, виступали з незвичною розкішшю, іхали в позолочених ридванах, везли дорогі шати, коштовний посуд з усієї корони, клейноди, дорогі виша, обтяжені Церерою і Бахусом. Сім воєвод, п'ять каштелянів, шістнадцять старост — і всі хотіли комацдувати, що не папек, то хотів бути гетьманек. Хвалилися, що військо таке — хоч і Стамбул брати. Не мали ніколи такої сили зібраної ні Жолкевський, ні Ходкевич, ні Конецпольський, ні самі королі.

Про мое ж військо пани й це відали достоту. Зневажали не знаючи, пиха засліплювали їх, а там ще Семко Забудський, якого я за нестерварівську різанину звелів прикувати до гармати, перегриз якось ланцюга і з нашій ником, мов пес, прибіг у шляхетський табір і підняв дух панству: мовляв, у Хмельницького військо хоч і велике, може й до ста тисяч, та леть заморене, голодне, все в незгодах, дві третини без стрільби, з самими киями, хлопство прийшло на війну просто від плуга, тепер утікає, окону племає ніякого в тaborі, обережності теж, бо ціле військо щодня п'яне. Семко сам прибіг п'яний, папи й повірили.

Сунули на нас, вже вважаючи мертвими. Я терпляче ждав. Хочуть, то хай прийдуть і спробують вдарити. Не ми йдемо — на нас ідуть. То чия ж вина і хто гріх бере на душу?

Перед цим я знов і знов писав листи мало не всьому світові, пересилався з ордою і Портокою. Мені ще не вірили, до мене придивлялися й приглядалися, хоч після Жовтих Вод і Корсуня вже й помітили, велиki володарі не квапилися прийняти до свого гро-па простого козака, тож якою радістю став для мепе лист із Стамбула від давнього моого знайомця Бекташ-аги, який справді не загубився за ці літа, а проник в заплутані нетрі сultansького двору, став вихователем спадкоємця сultansького, а тепер уже був «названим батьком сultана», бо щойпо на трон сів його вихованець, семилітній Мехмед, син Турхан-валіде, яка походить з козацької землі, тому він, Бекташ-ага, охоче приймає в свої названі сили і гетьмана українських козаків Хмельницького, доблесь якого йому давно відома. Молодий сultтан уже звелів ханові Іслам-Гірею вдарити всією силою на королівство, щоб помогти козакам, а він сам, хоч семилітній ще тільки, хоче йти з ними в той сляливий похід.

Згодом казатимуть, піби переворот у Стамбулі вчинив Хмельницький, убивши сultтана Ібрагіма і посадовивши на трон сина українки. Може, й хотів би я мати такі довгі руки, та шкода

повірити. Але тіх було є заслугувати таким дарунком десі, тож всіх я новові генеральному писарю просто з габару нашого гетьмана новавши письмовство до Стамбула і не пожкодував одразу від війська одного з своїх найліпших полковників Філока Джелалія, бо як він був колись зі мною разом у немолі й теж трохи зінав Бекташ-агу.

Указав я листа до султана, нічого й не обіцяючи, але з належною пошаною:

«Найсніжній милостивий цісарю турецький, пане наші великомилостиві! На довгі й безкінецькі літа доброго здоров'я і щастяного над усіма пануванням вашій цісарській милості зитиме, поклян і служби жити!

З листа Бекташ-аги бачимо, що ваша цісарська милість, пан наш милостивий, як нас, слуг твоїх, ласкав бути рачиш. Валдечки наші в того тішиться всім Військом нашим Землерозьким і всіце просимо вашої цісарської велиможності, аби ща нас, слуг своїх, був ласкав. Бо ж ми за всією братерство і пражським в хамом готові всіда до услуг вашої цісарської велиможності і прети ложного оприлюдненя стояти.

Також новакам вказавали, щоб у панства вашої цісарської милості ще зберіглися. І звсідь будем панувати того, «би ні один недріягель не прийшов і зла в панствах замік ще чини». Так що в ігоді за обі стояти з татарами, один за одним разом докедити, дай Боже так наїх бутл в приказі, недобра хотіть чужному не-пріятелю, а за жаски вашої цісарської милості віддичувати».

Ламатимуть ще голову над м'якими посланнями до султана, та пікті де шаду їх так і не зитлумичить, бо велику гру сироможні забігнути тільки землі умі й державні музі, які керуються не щоденними клопотами, а вищими потребами. А чи відомо вам, до слова, що «цісар» по-латині означає «чумрина»? А що писав до малолітнього хлопця, тё робив те, бо не мав вибору. Однаково ж усі послання читає їх сам султан, а його лучки двераки, опріч того, у такому величному царстві вже й не важить, який султан — старий чи молодий, мудрий чи дурний, — таке царство, як я вже колись кавав, изгадув величного чужного воза, поїхнутиго щосили в довгі гори, і лише той віз хотітися сам собою, чи є на нім фурмена, чи й немає, чи в нікі в замрягу, чи теж немає, вів хотітися без ушину, трощать і ламав все за своїй путі, і немає сил, яка б його зупинила, хіба що якось каменюка понаде тід колесо і ви-верне розвору та поїховадить того воза трохи вбік, та й знову м'ячть він ще пасамовитіше.

Скільки тих возів, як щоглинути девіруж, потилюся вже на сіні світі, і всі мої на мою землю, відкриту всім вітрам і лихам, а лише й тут ось лаштво поїхровадило па мене одразу своїх стотисяч возів, карет та ридванів, так вібі міралися індгорнути ко-вацтво все від колеса, потонтати кіньми, виместити собі козацьким трупом дорогу в межоплитні степи та до молочних рік України. Розгортали пані військо навмисне широко, щоб наликати ко-

віщту. Мовляв, коли Хмельницький побачив тану страшну силу, то сночила на хмельного коня і сковався у своєму Чигирині, а звідти, коли тісно буде, і на Запоріжжя піде.

Я шарпав шляхетські полки наїздами, розсинаючи їх аж до Луцька, Острога, Солданова, та на голові сми, які рухалися від Чолгамського Каменя, не западав. Вибрав собі місце для стояння малоприступне: глибокі балки, бугри, річка Іква розкида в стави та болота, чертежий й крутосхили,— для козаків оті яри, болота, води ніби дім рідний, а для шляхетської кінної їади пропад і загибель, ні просується, ні пересується, ні ронігнатись, ні ногнатись. Переїрвавши через Ікаву під Панявцями, я при добром фортеці став, всюди мав ліси, засідки, тяжкі для ворога переправи через стави та болота, табір свій за звичаєм у фортифікував як економ, так і возами, стаборувавши їх за науково кеацькою вісьм'ю рядів, військо все своє замкнув у свою окопі так, що ні підступитися, ні вирвати бедай одного чоловіка, заховав, що й не злічти.

Настіку розставлено, тепер мав я заманити в неї шляхетську міну. Коли панське військо підійшло під Старокостянтинів, козацька застава зустріла його вогнем і трималася весь день при фортеці так, ніби тут і мала розгорнутися велика битва. Однак уночі я відкликав заставу звідти, що потрактовано буде панством як перещик перед їхньою силою: «Господь-бог всемогутній напустив такого страху неприятелю в очі, що вночі з такої сильної фортеці втекли, залишивши нам вільні всі переправи».

В яких би тут головах не запуміло при такій фортуні! Ще коли вирушали в похід, то більше думали про святаування перемоги, ніж про битву. Всіх вика й иссудили башетів, сотні возів наладовані були залізними ланцюгами, щоб заковувати в них бранців. «Як ведмедів, вестимемо козаків у ланцюгах за возами!» — локвалися пані. Щоб честь подавлення ребелії не дісталася комусь єдиному, обрано було трох регіментарів, а до них приставлено військову раду на 100 чоловік, без якої регіментарі не могли жікудь її посунутися. Ніхто не знав, ісого треба слухати, хто тут начальник, кому що робити, та панство є вельми тям і переймaloся, вважаючи свій помід урочистим іншткам до слави, а пе до сутичок і боїв. Втікачі, що хмарами бігли з шляхетського табору, — прилучались до мого війська, роаповідали, ніби панство у своїй зарозумілості вже й до самого бога зверталося з такою молитвою: «Господи, не помагай ні нам, ні козакам, а тільки з висоти свого трону дивися, як ми розіправимося з цими хлопами!» Пані похвалиялися, що для козацького мотлоху пікода й збрі — вистачить мів та канчуків.

Таким людям треба б убиратися в шир'я, ніб злегше індичитись.

Зайнявши Старокостянтинів, пані вислали від козацькі пошипії передовий полк нашого давнього знайомого Засівильковського, що був колись козацьким комісаром. Засівильковський

бився запекло, присуцувся під самі наші окопи і став табором, не вибираючи місця. Так пепорядно обоз розложив, що шість узгірків собою покривав, а між ними яри та болота. Віддав я папам те поле, щоб собі поги аlamали.

Тоді ж загинув Ганжа. Видно мешпі було добре з пиявцівського замочка, як він з кількома самоборцями скочив через гатку на той бік Ікави, як викликав на герць шляхтичів, видно було, як рубається з одним, і другим, і третім, всіх доляючи, а тоді невидима куля прилетіла, вдарила в живіт, і Ганжа похилився на коні, аlamався, та все ж здобувся на силі і, вже вмираючи, зпов бився, поки й випала з мертвої руки шабля. А я все те бачив і карався в душі, що безсилий запомогти, порятувати, воскресити свого лицаря. Де ж велич життя, де тайнощі й захвати, коли все кінчається так жорстоко, ганебно й несправедливо? А може, й справді, щоб стати героєм для України, треба загинути? Як Байда, Підкова, Наливайко? Тільки я живий і сущий у своїй незмірній величині, яка возносить, але й пригічує водночас.

Кілька днів придивлявся я, як пани хотуть здобути переходи через Ікаву, одну греблю тричі здобували і втрачали анов. Опапувавши перехід, збили козаків з поля і загнали в окоп. Тепер мали намір приступити під самий мій замок, та тут я пеждано вивів усе своє військо і вдарив на розвезлі панські сили, погнав їх через річку, топлячи в воді, нищачи в тісняві й у непрохідях. Сам з гетьманським полком помчав у битву, летів у лаві, припадаючи до кінської гриви, гукаючи: «За віру, молодці, за віру нашу!», лівою рукою тримав повід, а права висіла десь унизу. збоку, далека й безмежно довга, до беаміру продовженя і обтяженя шаблею, звисала для замаху, для посвисту, для глухого удару, для крові, смерті й перемоги. А довкола все валилося: люди, копі, світ, залитий кров'ю, песамовитий світ, у ненависті, в. криках, зойках, піснях, розгорнутих хоругвах, ошалілих конях. Бились не тільки за свою землю, але й за свою гідність, за славу й історію, тож і вийшла та битва нещаслива для шляхетської сторони, їхнє військо одразу стратило серце, і вже тепер не я мав почуватися жертвою, а ті, хто ще вчора в безмірній пихатості своїй вважали нас за ніщо і вже святкували вікторію, ще й не здобувши її.

Сподівалися повернути собі втрачену пад нами владу, гадаючи, що для цього досить лише занести меч пад нашими головами. Але якої ж влади можна домогтися мечем? Хіба що над мечем же. А коли він виявиться гострішим? А в мене була влада велика пад землею, пад сонцем і дощами, пад власним потом і холодними снігами, вся в терпінні, в тисячолітнім триванні й очікуваннях, була в цій насолода перемоги, розпач попад стихіям, радість, коли над головою кричать журавлі, і громіння голосів сущих і тих, що колись будуть, які вимагали: поможи відійти від смерті, порятуй і поможи, щоб трави тоptали копі не сідлані, щоб сичі плакали пад своєю долею, а не пад людською, щоб доці змивали

голови закоханим, а не вбитим, щоб вітри стогнали в зелених байраках, а не над руйновищами.

Я стояв під Пилявцями самотній, безпомічний, на голодній босе мое військо, на моїх голодранців і галайстрів насувався в золотій своїй пишноті нахабний панський світ, який не хотів відмовлятися від загарбаного і завойованого предками їхніми, а те, що дано нам було історією, життям, природою і богом, зневажав і насміхався з нього.

Мене полишило під Пилявцями на власні сили, бо навіть мій зрадливий союзник, хан кримський, прислав сказати, що до закінчення байраму орда не може прийти па поміч, а слова нового султана турецького про сприяння в моїх замірах мали зостатися на папері чи й не назавжди.

Та про свою самотність мав знати тільки я, панству ж треба було дурити голову, ніби стою так довго й уперто, бо жду хана, і сілістрійського пашу, і самого черта-біса. Я посылав козаків-одчайдухів, які мали пібіто добровільно перекидатися до панського табору і малювати там якомога більше жахів про те, яка страшна орда підходить мені па поміч, тоді підослав панам для більшої віри ще й попа, який на хресті заприсягнув, піби орда вже за один перехід звідси, а ще після того вдався й до геть дитячої штучки: попросив Кривоноса перевдягнути своїх молодців у татарську одіж, повивертати кожухи вгору вовною і надвечір прискачти з степу до моого табору з татарськими галалайканнями, свистом і тупотом. Кричали в моїм таборі щодуху «алла!» ще й поночі, палили безліч вогнищ, так ніби сила моя побільшилася удвоє чи й утро, ми з полковниками сиділи в мосму шатрі та припивали за панський переляк, не дуже й вірячи в цього, насправді ж вийшло так, що запіс я руку, а назавтра виявилося: вдарити шікого.

Регіментарі, перелякавшись «орди», скликали військову раду, і після криків, прокльонів, звинувачень вирішено було відвести табір до Старокостянтина на зручіше місце і там укріпитися як слід, а військо мало зостатися тут під рукою Вишневецького і стримувати того «мізерного козачка», як звано мене було між панством. Вози Заславського, Копецпольського й інших значних панів мерцій рушили з табору, в темряві ніхто нічого до ладу не міг розібрати, вмить облетіла всіх чутка, ніби регіментарі з своєю кіннотою втікають, лишаючи всіх папризовляще, шляхту і її службу охопив жах, яко їм відавалося, що звідусюди пастувають на них козаки з татарами, хоч то наступали на них власна їхня пиха дурна, сваволя, неправда, утиск бідних, і вже тепер ці страх, ні любов до вітчизни, ні гонор, пі погрози, ні кара інфамії — пішо не могло повстримати цих перестрашених нікчемних вояків, і вони кипулися втікати, почався, може, шайганебіший *exodus*¹ в діях їхніх, втікали, шіким не гнапі, забувши

¹ Відступ (лат.).

про свєт шанування, про спір, про те, в яким складі залишається Річ Посполита. Заславський тікав до своєї Білопільці, Монетцько-съсий до Інодів, Осогорець до Ольська, Білопільський та престій підвиді дімчав до свого Збираєка, а інші дружоло дни були у Львові, маючи з собою всього лише двоє людей, що захислився з юного його літака. Шан Білоціль, що пінувши карету свого сенаторську, не зважаючи на подагру, доплив окни і візки київські з молодими шляхтичами. «Біжать усі, і я з тими біду в хвалічному своєму здерові — сам же знаю куди, — скривився щирче. — О Вис-лу паке дени за сей час сперлися».

Боравшись чинами німець, київські і південні київській Оссолінському, та й була житнька, всі земи шахтнули, і перед тим козацтвом став величезний, пе бачений від земель війнах, покинутий напризволяще табір.

Сто тисяч козаків, скарег, ридванів без заврату, без жодної житки, дорогі шигра, всмокні скільки місяці, із золотим і срібленим посудом на розмальаних столах, в землю, зміятим у колготах залитим й не злившим, бронзові шахти в запрягах для лупання мисливського водою, висмальовані гуаші бичків і скрабів над запасними зображеннями, на стелах залиті з цукру змеви, козаки, лоші, дереви, ще буд в без-цінній перекличці і срібла. Шахвіль рукоюві з чистого срібла. Чхали ніби й не на війну, а на армарок, щоб зможили звій козацькості на новацькі редки та шевони. Йучи же сідлах срібні, чепраки галтецькі золотом, шаблі в сріблено-жадічкою, естреги золоті й срібні, спремена павлючені, куттулі бархатні в спущеному дорогому кутра, ча грудях золоті лампоги, в спачках звисали житі з самопівітами. Тенер утікали так, ще злегубили їх чапаки. Все-ни-пухто, пави зміята втекли як стеляні, встановлюючи весь свій зас-ток, рятуючи самі дуни. Один лишив сукню, чідницу соболіями, з діамантовими тороками, цінену на 80 тисяч золотих, мелодий козак, ухопивши, ткнув її на спину копеві замість попони, інший забув усаду, саджену кочтовним камінням, варту, може, й усі сто тисяч, — козак знайшов її сковану в торбі; ще в іншого приго-товані літі з срібла лати й шолом, котрі козак вважав за зброю самого святого Юрія-Змієборця; тей привіз із собою, а тепер ки-нув 40 бочок вина угорського, а той — шовком і золотом шеме-ровані намети, взяті ще в турка під Хотином, — козаки порізали їх, аби привезти дарунки жінкам; ще один приставив двадцять тисяч червонах, мабуть щоб викупитися в неволі, якої міг спо-діватися; а той притяг карету вартістю в 30 тисяч золотих, спо-діваючись їкати нослом до Порти після автокорії над козаками. Князь Заславський згубив павільйон булаву феліментарську, садже-ну туркусами і ясписами. Та ще булава, коми честь наїкі за-губили, майнувши жавтьєки, якілі лиши звасичм страхом, тощучи один одного, як во було під Старокостянтиновом, де обломилися на мості і, не можучи переправитися через Случ, мусили ги-пугти.

Сталося це в ініч на четвер перед воздвиженням, в ту ніч пиливцівської ганьби для шляхти захиталося ціле королівство і стало розвалюватися, так що вже ніхто не зміг ніколи тому задати. Вважали нас мотлохом, самею грозою своєї настави замірялися поскромнити, пішнотою й розкішшю прасти засліпiti й знетямини. А ми ж вийшли з степів скіфських, може, й походили од тих скіфів, що про них Геродот казав: «Серед усіх відомих нам народів тільки скіфи володіють одним, але найважливішим для людського життя мистецтвом: Вони полягають в тім, що жодному ворогу, який нападе на їхню країну, вони не дають порятуватися, і ніхто не може їх пастигнути, коли тільки вони самі не допустять сього».

Коли підніметися весь народ, його не здолає ніяка сила. Не здолає і не підступиться зовні. Зате може підточти зсередини. Як шашіль, насліп, уперто, невідступно. Ця азта сила — жадоба, заадрісність, юрнесь¹. Мав я зіткнутися з цим під Пиливцями, а далі — ще більше:

Тим часом же військо мое гуло, мов бджоли до весни. Кинулися на табір безпапський, оставили від багатств, що лежали в багні, взялися до здобичі, починаючи судний день. Тисяча, драча, гук, сміх, розгарш².

- Отсе пани!
- І плодри зоставили!
- Так темно ж було надигати!
- Сказали б, то ми й присвітали б шаблями в очі!
- Вони й самі хвалиться, мовляв, що пан, то й шабля.
- А в нас що козак, то й воля. А волі віякою шаблею не утешіш.
- Коли кого пан палякає, то поспіл й торба спать не дасть.
- От і розторгувалися пани на нашій землі. А тепер ми іхнє срібло-золото подуванимо.
- Та тут більш є награбованого, ніж нажитого.
- Хапали в хапіці, хапіці ж по пиці!
- Як набулося, так ізбулося!
- Протряслися ж пани! Пострибали, як рись-коза³!
- Хай би їх чорт на глибока не носив, то й не втопились би.
- Як біг біглець та витріщив кінець!
- Не жалуй вухналя, бо підкову згубиш!
- Скидай, хлопці, кожухи та зодигайся в шуби панські!
- Тію на тебе! Чи воно не однаково тепло?
- Тепло то воно тепло, та тільки в кожусі — свобода, а в шубі — прислужництво.
- Не саму ж саламаху та щуку-рибаху козацтву вживати!

¹ Тут: сваволя.

² Оргія.

³ Тут: бистронога.

На радощах беззламних од тої здобичі, що тисячократно перевищувала корсунську, співали й пісню про мене, щойно складену:

Ой Хмелю, Хмелику!
Вчинив еси ясу
І поміж панами
Велику трусы!

Однак, здається, та пісня й не пішла далі поля пилиавцівського, бо вже там обачливіші затягували й іншої:

Отамане наш,
Не дебаш за нас,
Бо вже паше товариство
Як розгардіяш!

Та чи ж багато було обачливих? Старшина козацька й собі кипулася на здобич велику в скарбах і фантах¹, кожен тягнув до себе, рвав у іншого з рук, ще й прибігали до гетьмана, щоб розборюючи і встановлюючи справедливість. Генеральний мій обозний Чарнота, щоб придобритися до гетьмана і утвердитися другим чоловіком у війську, взявся відбивати майно будімто для мене, а тоді справді позвозив до моого памету безліч бочок з сріблом і золотом, скринь з шатами і тканинами, позганяв більше сотні копей породистих турецьких, а непородні тисячами блукали по таборі, марно шукаючи бодай травник.

— Що се? — поспітав я Чарноту.

— Відправимо до Чигирина, може сам гетьманнич і допровадив би, щоб сховати дишкетно.

— Ага. Щоб знов казали, що Хмельницький закопує в землю скарби? Бачиш, який у мене намет, який мій одяг і їжа яка? Чи треба мені сього! Аби лиш ранкори² супроти гетьмана викликати!

— Та коли ж бог дав так много всього, то гріх і не поживитися! — засміявся Чарнота. — Коли сам не хочеш, то я поховаю. Пригодиться в пашій потребі великій.

Виговський, що єдиний, здається, з моїх старших не погрів рук коло здобичі, зауважив без своєї звичної обережності:

— Замість свободи здобули в шляхти тільки майно.

— Хто що має, те й втрачач, — відповів я пану писарю генеральному, — а чи тобі, пане Іване, шкода багатств братії свої?

— Смішно мені, гетьмане, дивитися, як хлопство з татарами па срібних тарелях конипу в'ялену єсть.

— Хіба не одинаковий рот — у цана та хлопа, і чи не пасус срібна таріль кождому?

Виговський вітхнув.

— Лякає мене, гетьмане, як би пилиавцівські донати³ не зашкодили в пашій справі великій. Бо коли коштовності мішка-

¹ Коштовності.

² Злоба.

³ Дарунки.

ми сташуть продаватися за беаціпь, то чи ж не станеться того й з життям людським!

— А коли воно цінувалося дорожче?

— Та ї до звичайного розоріпня призвести все це може. Вже сьогодні віл, за якого гдацькі купці давали 20 золотих, іде за чотири або ї за два, за барапа дають лиш шістпадцять грошів, а за вепра тільки чотирпадцять, тоді як квартя горілки йде за двадцять.

— Гей, пане писарю, не лякайся демопів золота! Звідки ж візьмуться чоботи, свити, барабани, хоругви, самопали й гармати, коли бракуватимемо золота?

— Хто ж стане дбати про хліб і м'ясо при такім знеціненні?

Уряд, який візьметься нагодувати народ, неминуче змушеній буде визнати своє безсилля. Народ сам себе годув, тут не поможуть йому ні царі, ні боги. Уряд уміє їсти тільки сам, а не годувати інших. Я ж повинен годувати військо, тому беру в народу те, що мені потрібно. Потреби ж сі бувають неоднакові. Одна влада гнобить парод, інша хоче його визволити. Одна живе несправедливістю, як хлібом щоденним, інша виборює справедливість для всіх. Золото теж може дати справедливість, коли воно всім приступне.

— Не вірю в таку його приступність,— одверто мовив Виговський.

— А я вірю!

Пан Іван змовчав. Самійло б не змовчав, коли не погоджувається, а Виговський пе наважився вглиблюватися в суперечку з гетьманом своїм, я ж не падав тому значення, а шкода. Людина безборонна перед власним становищем, надто коли воно високе. Мав би я вже пильніше приглядатися до тих, кому роздавав уряди, кому довіряв душі і майбуття. Таємні думки, таємні наміри, затасні й притасні — хто розкриє? Як довідатися, як зазпреш у чужі душі? Перед цим зупиняється не тільки пайвища влади, а й сам господь-бог. Приходили до моого памету, дякували за ласку, запевняли у відданості, пили за здоров'я гетьманське, а тоді йшли у свої полки і кожен робив, що хотів. І в цьому безберегому морі каламутному я мав бути повелителем, Посейдоном і Амфітріопом? Яке ж далеке воно від збитої плече до плеча когорт, позламної фалапги, залізного легіону римського! Розгойдана безберега стихія пристрастей, хотінь, свавілля. Хто міц опанувати, для кожного знайти властиве слово, лишаючись і людиною, і гетьманом водпochас? Шкода говорити!

Я скликав старшин з усього війська і питав: що будемо робити далі? Не приховував пригніченості духу, бо після кривавих битв під Жовтими Водами й Корсунем ця пиявцівська химерна баталія видалася мені якимсь зловорожим знаком.

— Запіс руку, а вдарити нікого! — мовив я до старшин.— Втекли пани перед пами, як перед карою божою. В таборі їхнім було срібла більше, піж свинцю, і більше слуг, піж воїнів. Срібло

ми забрали, слуги втекли. Тепер жде нас тілки свинець і самі воїни. Починаючи своє діло святе, стояли ми перед вибором: загинути з ганьбою чи зі славою. Тепер показали всьому світові, що не загинули, живемо і пабираємо па силі. Ворог колись був страшний для нас, тепер, хоч зядягнути в заливо, вищають, щойно побачивши козака. Немає вже перед пам'яті ні Жолкевських, ні Ходкевичів, пі Конецпольських — самі тільки Тхоржевські та Заянчковські. Сумне видовище. Побачили ми тут, під Пиливцями, що ліпше військо отеніть з вождем левом, аніж військо левів з вождем оленем: Сто тисяч утекло від нас, стративши в сутичках, може, якусь тисячу. Знак лихий не тільки для ворога, але й для нас, бо не знаємо тепер своєї сили. Сто тисяч — то ще не весь народ! І не все королівство. Можемо йти далі хоч і до Вісли, до Варшави, можемо загнати панів сеймових до Гданська, або й до Нідерландів, чи до французького короля, але чи стане нашої сили і чи в потреба виходити з рідної землі, яка помагає нам кожною билипою, а ворогові — зла мачуха щокроку? Що скаже чесна рада? Чи вертатися під Білу Церкву, розійтися по полках, на водити лад у своїй землі та спочивати од трудів, чи підійти до Львова і визволити весь народ українсько-руський аж до Люблиніа й Сандомира? Не сподіваюся на думку одностайну, бо ж одностайність існує тільки між мертвими. Коли римський сенат тричі підряд приймав одностайні ухвали, приходили преторіанці й розганяли його мечами. Хіба пам'ятуєши така одностайність? Хотів, щоб кожен, хто має свою думку, висловив її тут перед усіма.

— А що гадає пан гетьман? — поспілав Кривоніс, який має руку на перев'язі; бо зачепила його куля під Старокостянтиновом. Був вельми сумний на виду, як й сам, і щось дивне з'явилось в ньому, аж я не відізнавав свого найхоробрішого полковника.

— Коли скажу про свій памір, тоді многі з вас побояться суперечити гетьману, і я так і не вішаю про їхні думки, — відповів я.

— Кому б то хотілося втратити голову! — похмуро пожартував Нечай.

— Та вже тільки не тобі з твоїм дебелим гамаликом, — шпигував його Богун.

— Не знаю, як ти, пане гетьмане, — сказав Кривоніс, — що ж до мене, то мені не кортить ні Львів, ні Варшава.

— Слушно мовить полковник Кривоніс, — мерщій втрутився Виговський. — Війську потрібен спочинок, та й про зиму слід подумати. Поспільству час вертатися до плуга, бо ж по всій Україні ні орано, пі сіяно. Звикнувши козакувати, одучаться орати землю і пробуватимуть жити самим розбоєм та грабунком.

— Одразу видно шляхетську душу пана писаря! — аласміявся Кривоніс. — Коли я кажу, що ні до Львова, ні до Варшави не

йнов би, то не жочу й стояти гaborом, а посунув би перше на Волинь, щоб очистити її землю, а тоді, може, й про інше будумав.

— Чого нам сушаєтися! — закричав Чарнота. — На Варшаву веди нас, батьку, і зрай! Застудати панство, що ки воно тепле, в гнізді!

— Втече своє панство, Чарнота, як і тут, — сказав я йому, — а в Варніві лишиться сто тисяч голодних ротів. Чи маєш їх чим подувати?

— Вирізали всіх на леви!

— А коли рідкоуть тебе? Воїни свободи ми чи простацькі заріяки? Хочеш стягнути на нас цекляття всього світу? Та й чом би мали ми яти в чужу землю? Свою ще не взяли всю до рук. Тож і видіється мені найбільш слушним іти на Львів, бо гріх не показатися під його стінами.

— Коли так, жавіць ж нас питав? — невдоволено зауважив Кривоніс.

— Щоб упевнитися в своєму памірі, — відповів я йому і всім тим, хто виказував неагоду мечтачу або й висловлену, як то зробили Чарнота і генеральний лисар. Виговський, мовби заохочуючи полковників до спротиву гетьманським замірам, знов узяв слово і став вилічувати, скільких всього треба для війська і яка тяжка руйна жде нас, коли не повернемо посполитих назад до землі, але тут уже арізався з ним Чарнота, а я сидів, дивився па пана Івана, якого зумів у татарчука під Жовтими Водами за шкапу, і пробував угадати: друга собі зумів чи ворога запеклого, шомічинка зірного в своїй справі тяжкій чи дущу непевну і зрадливу? Тоді ще не міг собі відповісти. Кожного бачив наявіт, душу кежнаго читав, як розгорнути книгу, а душа Виговського лышалася темною для мене і зверегданою, хоч зовні чоловік був найслухливіший, найвірніший і пайзападливіший.

Кривоніс постачав мене вістями нівтомно. Умів не тільки брати укріплени міста, але ще й мав повсюди свої очі й вуха, все знав, все вивідував вчасне, і вже коли запустив вірного свого чоловіка й у королівську канцелярію, то що тут казали!

Львів на путі до Варшави був тепер найбільшим містом, тож слід було сподіватися, що підлявівські втікачі скупчаться бодай там, щоб захищатися і зупинити нашу силу. Однак пани регіментарі мерії жилилися до своїх родових гніzd, щоб виходити з під носа в зовака та перитувати бодай найцінніше з своїх пабутків неправедних. Я послав відділи козацькі на Вишневець Заславського та на Броди Конецпольського, однак ні того, ні другого вже там не застали. Конецпольський подався чи й не до самої Варшави, не заскакуючи й до Львова. Заславський тільки попас коней під Львовом і опинився аж під Ржешевом. Осарерог наспів до славного нашого города, як найбідніший пахолок, струдженій, зчорнілій, без епанчі й шапки пристейної. За ним присіг і Вишневецький, який у своєму Збаражі підняв усі гармати

й прислали, мовби для того, щоб я забрав їх, їдучи на Львів, і до-даючи до тих ста гармат, що взяв під Пилявцями.

Про львівські справи писатиме Самійло Кушевич, райця го-родський, напише він хоч і без прихильності до мене, та все ж правдиво по змозі, про ту облогу писало й ще, то чи й треба мені про неї падто?

Вишневецького після довгих суперечок і намовлянь проголо-шено у Львові вождем пачальним над усім військом. Ярема зго-дився з пехітто й осторогою, не вельми вірячи у свою звитяж-ливість, не захотів брати всю владу на себе і визначив собі в то-вариши Остророга, що був коло нього, і Конецпольського, про якого й не знову ніхто, де він і чи живий є. Зібрано мільйон зо-лотих у монеті й на триста тисяч срібла з церков і монастирів, що мало бути перебите на монету. Маючи такі гроші, Вишневе-цький зміг найняти собі понад три тисячі війська, а тоді взяв тих пайманців і всі гроші й угік разом з Остророгом до Замостя. Як сказано: дали коням остроги і пішли павтюки зі Львова, що плакав у своїм сирітстві.

Перед Збаражем Виговський за своїм крутійським узвичасн-ням пізно вночі після всіх справ, уже стоячи на порозі мо-го памету, мовив недбало:

— Там у мене чоловік з Волощини пробував.

— Якісь вісті?

— Є вість вельми присмна. Патріарх срусалямський Паїсій гостює в господаря Лупула. Добрatisя хотів мовби аж до Моск-ви, та завагався, наляканий козацтвом.

— Хто ж його налякав? — спитав я, щосили гамуючи себе, бо вмить відродилося в душі все, що намагався попищити, спога-ди болючі й солодкі вдарили в душу з силою страшною, що я ледве не застогнав. Патріарх. Мотрон. Її шлюб той гіркий і наше щастя й нещастя.... — Хто може налякати православного патріарха дітьми його добрими й нерозумними? Чи ж ми бусур-мани якісь?

— Може, й сам господар молдавський, у якого однеоко на султана, а друге на короля,— зниав вузькими своїми плечима пап писар.

— Нашо мене про це звідомляєш?

— Гетьман усе мас зпати.

— Аби ж то все! Хто в нас із старшин едуковані?

— Криса — полковник білоцерківський, Гладкий — миргород-ський полковник.

— Полковників зоставимо тут. Пораджуся з отцем Федором. Треба вислати патріархові супровід почесний, запросити його до Києва, з тим щоб згодом оберігати його й на путі до Москви. Скажи Демкові, хай добере сотню козаків, зготуй універсал, а старшого знайду сам.

Виговський ще стояв, а я хотів лишитися без пікого і при-кликати до себе ту, яку відтручував з пам'яті всі ці гіркі місяці,

писар же стовбичив переді мною, перебирає у коротких своїх руках якісь марні папери.

— Чого ждеш? — непривітно мовив я йому.

— Подумалось мені: може, написати патріархові про пані гетьманову...

— Ниши те, що велять! Іди в-перед очей!

Прогнав його, все в мені кипіло, ладен був кинутися на Виговського в кулаками. І це на чоловіка, що приніс таку вість! Душа не витримувала нечуваного напруження сил, дві істоти жило й боролося в мені весь цей час: одна діяльна, тверда, скучена вся на справедливості й великих подіях; друга сонна, утоплена в пиятиці, мовби вмираюча, боязка і майже пікчемна. Відтоді, як поїхав я з Чигирина, не побачивши Мотрони, хотів думати про неї і боявся, бився об неї, як об м'яку теплу хмару, а вона розступалася, і я лишався з своєю невтоленістю і розпукою. Все життя звик мати перед собою жорстоких супротивників, змагатися, битися з пими не на життя, а на смерть, а тут зменацька найдорожча тобі людина, твоя найбільша любов стала піби найтяжчою ненавистю, однак не було ні любові, ні непависті, сама непевність, порожнеча, небуття. Що може бути страшнішого!

Виговський приніс мені надію. Патріарх єрусалимський може благословити шлюб з Мотропою, мій шлюб, нашу любов, нашу... Наша вона чи тільки моя? Хіба про це хто думає? Чи можуть жінки любити відомих людей? Може, люблять не їх самих, а переваги й вигоди, які дає їхнє становище,— багатство, владу, силу, славу? Перебираючи все це собі, втішаються й пишаються, бо що ж для жінки може бути вище за сім світі! А що мала Мотропа? Чим вона пишалася й величалася? Була безвинною жертвою того шевелюги Чаплинського, тепер жертва пані Раїни, а від мене — пі домагань, ні прохань, ні слова, ні погляду.

Бути б мені не гетьманом, а молодим козаком та кинути все на світі, сісти на коня і дорогами знаними й незнаними — вдень і вночі —

Приїхав вночі, при ясній свічі,
Стук-грюк в вікопечко,
Вийди, вийди, коханочко,
Дай коню води...

А де ж те вікопечко, яке засвітиться па мій голос, де та рука, що брязне відром, де те все? Шкода говорити!

Упочі пішов я до отця Федора. Застав його перед образами за молитвою.

— Відпусти мені гріхи, отче,— попросив його.

— Бог відпустить.

— Знов скаламутила мені душу пристрасть гріховна, і не відаю, що діяти.

— Хіба любов гріховна, сину? Любов до близнього звершила неzmірно більше великих діл, ніж війна і хоробрість.

— До ближнього, та не до жінки ж!

— А хіба жінка не може бути ближнім?

— Ох, отче Федоре, бував і найближчою, та вже коли стане далекою, то вже не зрівняється в тєю далечиното! Отимав я вість, що в господаря молдавського гостює патріарх єрусалимський. Хочу запросити його до Києва.

— Богоугодне діло задумав, сину.

— Пошлио сотню козаків дебірників для супроводу, а це йшов до тебе, щоб порадитися, кого пестувати старшину, та по дорозі й сам надумав. Хотів тебе, отче, а тоді злякався: з ким же лишуся? Деесь тут у війську сотникув син київського протопопа Андрія Мужиловського Силуян. З добреї родини і добре навчений. Був серед кращих учнів блаженної пам'яті Петра Mogили, і його ім'я стойть у книзі «Бвхаристиріон, альбо Вдячностъ Петру Mogиль од спудею гімназіум з школи риторіки». Чоловік такий не осоромить нас перед патріархом.

— Може, й ліпше так. Знає той Мужиловський усі київські порови і політики, а цим маловажити не слід. Та коли патріарха до Києва проситимеш, то гедилеся б і самому бути там для повітання, гетьмане.

— Тепер треба думати й про це, отче. Бо й звідки береться думка? Народжуєтъ її потреби.

Імператив потреб, окрім мене, відчував, мабуть, найвиразніше писар мій генеральний, якого я міг пестувати перед собою щохвилини вдень і вночі; не питаючи, спав він, ів, здоровий чи недужний, і вже незабаром серед старшин, а тоді й серед козацтва загуло осудливе: «Продався наці гетьман Виговському, все військо заступив ясновельможному писар генеральний!» А що я мав діяти? Колись Демка та Іванця стачало мені, тепер і вони, коч обох підняв аж до генеральних осавулів, вже не заповнювали того безмежного поля, що звалося: гетьманська влада.

Чи ж треба дивуватися, що ще тоді під Збаражем знов Виговський прийшов перший до мене з вістю, яка видавалася благою, а згодом обернулася на згубу мені й моєму народові.

— Пане гетьмане,— мовив писар генеральний,— пробився до тебе крізь ліси й козацьку силу з своїм загоном підкоморій київський Юрій Немирич і проситься на розмову.

— Чого йому від мене треба, цьому підхлібцю лядському?

— Хотів би нагадати, що він з нашого нареду і так само гнапий і переслідуваний, як і весь народ наш.

Гнапий і переслідуваний! Це той Немирич, рід якого мав безмежні землі на Волині й на Поліссі, а тоді ще й перекупили собі ваймашини на Борислі від його вподіяня в Дніпро до Кобеляк, Нових Санжар і мало не до самої Полтави! Пушкар, полковник полтавський, зігнав цього Немирича з Версика, тепер він блукав в своїх волинських маєтностях та сеймикув в Варшаві, борючись з паном Адамом Ниселем — чий верх буде: Я ще пам'ятаю, як цей Немирич здебув себі підкоморія київського в 1641 році.

Коли помер Філіп Вереніч, що був підкомерієм, до королеви Цецилії Ренати змусяв Степан Аксак, вищушути собі те становисько. В королівстві все кудувалося, тож Аксак виклав три тисячі талерів і аже мав забезпечене собі становисько. Однак гетьман коронний Конецпольський звернувся до короля Владислава, щоб підкомерієм обрано Немирича, мужа високих гідностей, який у часи Марса часто помагав королівським обов'ям і живаво силово, і пристасами. Відома річ, які ті були часи Марса і чиети його помагав наці Немирич. Проти своїх братів єдинокровних, проти народу українського, з якого сам походив, та про який піколи не дбав, хіба що прагущи мати яномега більше піддавших з нього. Шість гіжнів дрівала тоді сумеречка за становисько жійського підкомерія. Сейм ухвалив, щоб цим був Аксак, але король не прикладав печалі до сеймової ухвали, а неслав свого вивідника до Конецпольського, який тоді тяжко хорував. Коли б гетьман коронний мав перейти до предків, король ствердив би сеймену ухвалу, але старий Конецпольський підвівся зного ложа, знову виставив своє ширене чарево, отож король, захадавши од Немирича тих самих присяг тисяч талерів, вробив підкомерієм його.

Отже, чоловік підгучаний і арадливий. Як, де речі, і його предки, які, забувши своє покоління, покатоличилися, стали пляхтою, не хотіли мати лічого спільнога з народом, яко з самого вийшли. Єдине, що могло злагодити мое ставлення до пана Немирича,— це його аріанство. Він порвав з католицтвом, зриєдався до відважних умів, що не визнавали за наїв, за догматів, замушеній був на час гравальних сковорятися навіть у Нідерландах, обстежуючи своїх переконань, поєднувшись з польськими єретиками-созіміанами, що мали навіть свої сарматські Афіни в Рашені, де почате видання *Biblioteca fratrum Polonorum* — цей перший притулок вільнодумства. В Нідерландах цю бблієгку далі видавав поляк Любецький, а що Немирич теж утік туди, то виходило, що й він прилучився до грони умів найменших. Був там українець Сметана і захисник білоруської мови Омесен Будний, який переклав на змову свого народу протестантський катехізис із текстами в біблії.

Тож, знаючи все те про Немирича, як мав поставитися до звідомлення мого писаря генерального?

- Де він і що той твій Немирич, пане Іване?
- Моя високі повноваження, пане гетьмане.
- Від кого ж? Чи пе від самого господа-бога!
- Хоче про те сказати сам.

В моїй волі і владі буле слухати чи не слухати того приблудного пана Юрія. Але ж доля і недоля тетьманська в тім і поглягає, що стаєн жертвою всіх приблуд.

Став переді мною пан Немирич, блідий, бородатий, в темній делії, вибудлив, здається й пе запізький, але руки мав, як і Виговський, дитинно короткі. Чом воно так: хто тяжко працює весь

свій вік, порпається в землі, в того руки видовжуються до самих колін, а має він у тих руках своїх хіба що долю нещасливу, па більше й не завіхає? А ці, короткоруки, з пещеними пальцями, якими ні до землі, ні до води не доторкувалися, хотіли б заграбастати весь світ, і ніхто тому не дивується! Як же се і чому?

Стояв пан Немирич перед гетьманом всемогутнім Війська Запорозького, дивився гостро й гордо, так пібі я винен йому щось, мовчав, а я так само мовчав, бо хто прийшов, той хай і говорить. Нарешті пан Юрій схилив свою голову бородату в поклоні, мовив:

— Чолом, пане Хмельницький.

— Сідай, пане Немирич,— сказав я йому.— Знаєш про мене все, та й я знаю про тебе, отож не станемо гайнувати часу марно.

— Приймаєш гостей не вельми доброзичливо, пане гетьмане.

— А який ти гість? Мав би сидіти още на сеймі та викривувати нового короля, піж тинятися по нашій землі.

— Здавалося, пібі я теж належу до сеї землі.

— Чим же ти належиш? Займанщиками? Таж тут, що бодав, те й відібрал. Надто, що ні твої предки, ні ти сам не вельми шанували нашого брата. Предки покатоличилися, ти став аріапіном, десь аж у Нідерландах, казали, шукав свою віру. Як на мене, хто міняє віру, той чоловік навіки пропаший.

— І ти ж, пане Хмельницький, чіпляєшся колись душою за сауїтську науку.

— Лихо мене чіпляло. Немаєтний отець мій радо пристав на можливість навчити сина *gratis*¹, як то обіцяли отці сауїти. Так і опинився я в їхній школі. Не сидів ніколи па передніх місцях, де були діти магнатів, які щедро віддаровували за навчання своїх чад, та не опипявся й па «ослячій» лаві (для тугуумних), отож і вийшов звідти з душою нескаламученою і віри своїї не запродажав.

— Пане Хмельницький,— поклав Немирич на стіл свої пещені руки,— нашо нам вдаватися в марні конфронтації? Чи не ліпше пошукати спільноМ мови? Не пробивався до тебе задля марних сперечань, бо не час і не місце на них. Ти вождь козацький, хотів би говорити з тобою як з вождем.

— Козацький чи й усього народу? — спитав я.

— А що народ? Хто його знає? Це ще не нація, бо для цього треба мати государя, двір, дипломатів, запачення в світі. Хіба ви все це маєте? Ви тільки козаки. А козаки — то елемент далебі пе державний. Введепі в державні обмеження, вони неминуче мали стати ворогами, губителями цієї держави. Дивно, як королі цього не могли помітити, ще й вважали, пібі зроблять козаків охоронцями свого маєтату. Однак тепер, коли свавільне козацтво здобулося на свого гетьмана звитяжного, коли вони вперше

¹ Задарма.

в діях своїх може подати голос і впливати па діялью королівства не тільки руїнницьки, але й *compositio inter statu*¹.

— Сам же мовив, що козацтво не для злагодження, а для збурення світу постало.

— Коли ж промовляє до нього сама історія, пане гетьмане!

— Ага, історія. Вона диктує всім нам. Моїми вчинками і мислями теж керує імператив абсолюту. Але ось прибігає обідрапий послополітій, весь у лахмітті (навіть душа в лахмітті) і кричить: «Нащо тобі та історія, гетьмане? Озирнися довкола! Побач сльози! Почуй стогони!» Ти ж, пане Пемирич, приходиш і хочеш, щоб слухав тебе.

— Хочу добра для народу, до якого належу за своїм походженням.

— Знаю ще одного вельможного пана, який має таку саму хіть. Пан сенатор Кисіль.

— Не належу до його друзів.

— Знаю. Відомо мені навіть про те, як ти на сеймі звинувачував пана Киселя в дружбі зі мною. Буцім я дав йому заставлення, що маєтності його будуть збережені у вогнях війни козацької.

— То була звичайна сеймова конфронтація. На відплату пан Кисіль домагався, щоб усі аріани спродали свої маєтки на Україні, як то зробили вони в Пруссах, бо, мовляв, у Речі Посполитій тільки католики можуть володіти землею і підданими. Але я прибув за дорученнями значнішими й вищими.

— Вже здогадався, що не від пана Киселя.

— Не питаєш від кого, гетьмане, бо стікається до тебе в ці дні хіба ж стільки оферт². Та маєш з належною пошаною поставитись до моїх слів, коли скажу, що приходжу від самого короля Швеції.

— Здається мені, що в Швеції пині не король, а королева Христипа.

— То так кажеться для зручності, корона ж шведська принесена була до Речі Посполитої Зигмундом Вазою, по його смерті перейшла Владиславу, а тепер, коли вмер і Владислав,— старшому з королевичів — Яну Казимиру.

— Ще б ти сказав мені про московську корону, яку вкрали з Кремля при самозванцях, а на додачу ще й прах царя Шуйського. Коли ховали Зигмунда Вазу, то коло нього лежала шведська корона, на голові була московська, для польської ж і місця не зпайшлося. Нащо се все? Приміряють чужі корони до своїх голів вельможних, а кожен народ застається на своїй землі, і не зрушить його з неї ніяка сила. Хіба я не повів би вже давно своє козацтво на панські гнізда за Віслу і не пустив би все таким димом, що й сам найсвятіший у Римі зачхав, та я не хочу

¹ Впорядкування становища, паведення ладу.

² Тут: пропозицій.

відривати парод од своєї землі, бо тут сила його і правда. Яку ж правду припіс ти мені, пане Немиря?

— Мене дурдуння від королянчика Яна Казимира.

— Otto вже моя справжність: від королеви! Слухаю тебе, пане Немиря. Ізок скавага широ, зважка, шир забуба ти не від Яна Казимира і не від брата його Кароля, а від трансильванського воєводи Ранеці. Та, бач, сміхі Ранеці шевир, а від молодого ти ще, мабуть, не ставши пружматом.

На байдулю земці Немиря промахнув жедь помісний усмік.

— Пане Хмельницький, Ранеці двонімець, а корова польська може дістатися тільки католику.

— Гей-гей, пане Юрій! А Стефан Баторій? Кіба що був простотом, а тоді не перехрестився на католика, щоб одруженитися з Анною Ягеллонкою! Забув ти, що Єлизавета Ваза мешкав? Задля корона польської можна статі і слітом! Іб, ти королевич Ян Казимир був уже і слітом, і кардиналом, говор, можеш, поється перекличкою шведською, а хоче єш чеською чи саксонською.

— Заважати тобі, пане гетьмане, що коли ставиш не його бояці при обранні і збудобудь ти корону, то проголосить потину амістю, задоволити усіх зможе, привізти всіх лояльності давні і зажадати ступати шляхетської ходи за Єзуї Церкву.

— Що ж ти є я обіцяння: за Єзуї Церкву А я знов Слуг перейшов і до Єзуї фуру, а тобі, може, їх до Філія.

Немиря пустив поза уявлене ті чоб слово, наважко від далі.

— Королевич Ян Казимир, як чи, зважа, пам'ята, пане Хмельницький, не допускати пінних королівських засуджень щодо козацтва. Король Фердинанд самім поштом виставив учин против тобої двадцять тисяч солідарностей, обіцяє утримувати пошад десять тисяч іншої кількості. Його підкріплюють хіба що такі первовинки голови, як Винниченський. За Яна Казимира стоять усі пані муніці території, а-поміж них сам капітан Осомінський і Радішів. Панський пущіці Торрес має лист до сейму від його святоблизькості.

— І пана підкріплюють хіба що його, хто любий його серце? Не бойтися прогедати?

— Пана підкріплюють сподівання, що сейм увічнить хорошу природного королевича.

— Вельми обично!

— Одна пущіці має переваження від себе славети слово на користь Яна Казимира. Так само послів мережа французького д'Арланжом і друг паша гетьмана трапів до Брокії...

— А тають посол від короляни Христини, і від царевичинів¹, і від електа Бранденбурзького, і, мабуть, від султана Мехмеда... Таке команіють знатна, що куди зини там простому козакові з своїм вусом!

— Пане гетьмане, ти засвідчиваєш свою силу перед рукою Європою. Королівство стойт безборонне і сподівається хіба що на

¹ Так звено тоді австрійців.

більше заступництво. Чи треба назвати, як багато ажинть сьогодні твій голов?

— Ага, сьогодні? А зачота? Знов починається те саме, що трапився цілком сто років? Всій Касії паде мої броуліві листи, а в самій обмеженій: як роззвідник шляхетським чоботом мою голову. Мабуть, чув ти, як він розповідав на сеймі: «Лівонський дворянин і економ. Предки мої, хоч руські, та Свентомирівичі, які збудували редамат ІІІ прикладом з'єднані дворянство рожево-ланське з тілом Речі Посполитої. Я пішого сінця не маю з бунтівниками: там помісши шлюхти. А я можу слухати всіх тих брехливих спіреців? Гай-гай! Ти прибівши південні в гомінів сдовими — і я мию вірти? Бачив мій табір, навін Немирич? То не слова, то життя: могутність народу цілого! А що підходите орда а Тугай-бесем, яким побратимом? Чи нам досить слів? Я йду туди, куди бішов, і завісатиму над панством, як меч королівський! Поряд дійти до того, хто тебе послав. І винесені твоїх мені мало. Від короля Владислава мені ма листи з королівськими почестями, а Потоцький потостав і ті початі. Шкода говорити! Хай прийде мені Ян Казимир своїх послів туди, дів я буду. А оже тоді подімнється. Іду туди, нуки бішов!

Виговський тоді змовчував, про Немирича мовив не зазовів, та за кілька днів поставше перед мною нового гостя.

— Прибіг твій хрещеник переславський, гетьмане, — сказав безвиразно.

— Як зватися? Хто такий?

— Каже: Паало Тетеря. Моялле, ти його батько зрештів.

— Тетеря? Ну! Де ж він?

— Зарев буде. Ти тільки ячно мені, гетьмане, став, як погану, що відігнувши од себе людей відцівих. Не сталося б того й з хрещеником твоїм. Він-бо тож шляхтич індегнатський і, вдастися, освічений вельможа, може, як і пан Немирич, якого ти прогнав од себе під вінчаними.

— Ні з тим? Як той? А голова на карнику — хіба то вже така малість! Одно мое слово — і козацтво б розшаривло його на такі шматки, що й у днів страшного суду пікто не поебрав би до куши. Прямою до мене цілік, відійшов теж цілий.

Виговський молчав осудливо. Не підажувався вістрявати в сумеречку, але б од свого не одстуپався. Стояв, моя докір моїм учівникам перозумимши. А що ж розумів? Чи тільки ти, що вважаєш мій писар генеральний? І я мав по відпускати того пройдисята в пустим рукуми, а маршій вручити бому свої універсалі гетьманські на підтримку скликії Яна Казимира? Тоді хто ж обере короля — гетьмана Війська Запорозького чи пана Немирич та пана Виговського? Коли вже я подумав, то споряджу на сеймі слов посолства козацько та й звено: чиніть так, а що отак — та й по всьому. Чи, може, хотів би сиримовувати руку гетьманській, пане писарю? Закороткі руки бог тобі дав!

Рвалося все це з мене, та я гамував ті слова в собі, тільки вежко поглянув на Виговського, а наїї мовби згітався, і за-
сонахся на свої стільці, і швидь засоромився на своє непрество. Коли б же омів я провирати будущину не тільки всього народу, а в кожного, передовсім усіх тих, кому оточував себе, в кому хотів мати спірти! Побачив би я тоді, як над могилою моєю наїї Виговський видорвав булаву з рук моєго сина нещасного, а тоді, розмахуючи булавою, поніціть усе півбогатство, зроблене мною, оббросше мене і мій народ, примилюючись до старшчини продактії общинництва побіліттії всіх у шляхетство, спробув відрівнити Україну від Росії, а його аченій радія наїї Немиріч, чускаючи в хід своє красномовство аріанське, вимальовувати перед зо-
длагливими в світлих посполитими рабські андіва свобод умисло-
вих, університетів, гімназій, друкарень, нічого не поонікуде, аби тільки вернувшись з післянії волівських земель на жирну волинян-
ську чорноземлю. Чом по прелухався я до слів простосардного, як ю в Чигирині мовив про Виговського: «Побачите, що з тої
іскри за вогонь роззвітиться!»

Чому ж те, що ми пародикуєм, нас з'їдає? Я саминя варука, що починає жертви семци, щабно він береться її запліднювати, і жорстона ся любов неминучу кіпчастася смерть того, хто кладе почоток новому життю. Вгідливіши, мов жирпі вості на бага-
тому копірі, всі оті, народжені мною, виговські з'їдлють мено, жорута, мов гусінь серед зеленого листя, мов шашіль, що за-
бралася в дубовий креденс, мов хробак, який разючує в тілі аби-
того героя,— певажерливі, захлени, суцільні роти, горлянки,
бездопні провалла новствітності.

Виходило, що я оточував себе погідниками і всіляко відтру-
чував парод, який мено зовзелінчив. Чи вже воно так ведеться
своконвіку, що народ завжди жертв зради? Своконвіку пишуться
закони, які передбачають пайкорстокіні карти зродникам, але
крають на тих, що треба. Головні зродники сидять у палацах
і сникають гіля усеагальний по малих, часто нещесних людей,
що опинилися в безвході. Зграй посілак. Зграй...

— Поклич наїї Тетерю, — сказав я Виговському втомлено.

Може, хоч цей не буде отни хробаком! Бо й по скажий пічні
на виговських і північні, високий, вродливий, брови врозліт,
лік у мене, очі ясні, постава горда. Кинувся до мене, подав стри-
муючи схин:

— Батьку!

І я вустив сльозу, обіймаючи свого хрещенішка, якого вже дав-
но не бачив.

— Де ж до ти обрітався, любий хрещеніку мій!

— Діланвся, як назав колись ще Гораций, *quid velit et possit
ratur concordia discors*¹, — мовив Тетеря.

¹ «Де чого пратпуть і на що здаті гармонія і роздор у саліс» (Гораций. Послання, I, 12).

— Хвела, хрещенику,— вседовлюючи його до столу і наливуючи доброго сікеру¹ козацького, мовив я.— Не морнував часу, ахонно дешо з цього світу, скучного і цинідільччого. Стратив тебе я ока давно вже, тепер тішуся, що здоров еси, та ще б у добрих гуморах, як бату.

Тоторя віхвалило сікер (і це мені вельми привабило до смаку, бо не притягувався мершій до гетьмана), розгляди вуса свого молодого, але досить густого й поганого, став розповідати про свої літа і навчання і міністрів великих, що навіть я міг би позаздрити, аби був молодіший. Налетався в Мінську у літіата Суші, який згодом став холмським біскупом. Учився добре, бо мав міцну пам'ять, а вже ж од отця слугітів ведеться, мовляв, знані стільки, скільки нам'ято. Пан гетьман мав науку в спуттів, то звас, як се воїни притискують у нам'ято, прагнучи всіх своїх внученішків вробити, може, й філософами.

— З мене, мабуть, не зробили філософа, хрещенику,— сказав я йому.— Но їй що тако філософ? Як каже Платон у п'ятій книзі «Держави», філософи — це ті, які люблять те, що знають. А є ще філодонси, які люблять те, про що мають свою думку. Я сам мати думку про те їй про се, отож називаю себе філодонсом.

Ну, то гарәзд. Як учоняк з камінною нам'ятою, він, Тетеря, від Якова Суші перешов на подальше навчання до Пражмова, маєтності вищівських канів Пражмовських на Мазовії. Рекомендував його до інших родак Іхпії, восьмова мінський Гедеон Раецький. В Пражмові запрятілюють з Миколаси Пражмовським, своїм однопітком, коли той мав іхати до Риму для своєї освіти, то вага і Тетерю. Там близько заставилися з королевичем Яном Кашишром.

— Може, ї ти посланий до мене від королевича? — подивувався я.

— Та де, наше гатьмане! Мене відправили з Риму вже он коли. Нікого й не бачив з своїх покровителів. Був регентом капцелярії гродзького суду у Володимири-Волинському, тоді перейшов на службу до брацлавського каштеляна Габріеля Стемпновського в Луцьку і став вспомінкою рукодійників у його справах. Тепер зібрав усі папери Стемпновського й прибіг сюда, бо ті наверні можуть зневідбитися для вилічення кривд шляхетству.

— Ах, мій хрещенику, — сказав я йому.— Що ті твої папери? Масмо їх цілі пуздра. Гарбо могли б іншими нанести, чи з паперю наші кривди? В душах наших. Добре, що прийшов до мене. Зоставився з чими, чи як? Не тягне тебе до твоїх рукодійників?

— Чого б же біг, батьку?

Розчулувся я тоді, мов перед рідним спном, взял Тетерю, пригрів коло самого серця, як і Вигопського, а вийшло що? Шкода говорити! Може, й тоді, коли б козаки не спалили Луцька, то що прибіг би мій хрещеник до моего табору, а лишився б коло своїх

¹ Міцда горілка.

твівся. Хочеш думати про людей як ліші, що не мають чесноти та заслуги, що до купанії здорової? А що ж винадіється? Я же зельми кляштором західникам є «заслуженістю». Задбаний чомусь народ і застосуєши наперед собі, як Бога в хмари супроти них і ставай. Так було називано мене. Відтоді я вже не шукав задбаних, бо треба було мешканичник, окрім тих, чого мен. З усіх старшин ліни підбегатимох мав особівник, перед яких Багровського, Гайдного, Тетерю, Івана Бражковського. І саме в осенівськіх згадах вживали підбігальниці (як були ж там і пеки чесні пунди, як Богу, Буряк, Весник, Муничевський, Буштар). Винадієте, освіченність це не забезпечує широдність і відрізок. Чоловік може бути й «п'ятий», а панівською «заслуженістю» є підстава. Якби хоти зрадити мене залишено, як то зробити Омико Забудовському, — що що за так буде б страшно. Але юні зрадили мертвого, хотітави нам'ять і діло сляте, ті ж, що тончуть шевеліть, то лідії засміти людина. Це зородження смідані.

Система, створена генієм, може управлюватися ініччесма. Шкільда говорить! Чому ж була я такої жудрій, як цирк Соломон, що розумів по північному човні і чесні людські, аж є також півдін і північ. Шопранка, видячи чарівному ліціще, піде моя. Але з гайдів виникну ти підніде, юні солітівкою проспільє біому, що його зраджує дов'ітою довінностю довідки життя. Відтоді всі слухнуть то підніде, а співаків відточіть чесні. За що ж осудити чесне в момузівській хандії?

Я віня Тетерю, пославши післем до Багровського, щодом застювника його підпільниками перетравлюсь, був якій лесом підідомірініши і до Царгороду, і до Москви, бо чмілі сплати слово, вмія клапатитися, усміхатися, а коли треба — тримати гору постать, — посам що осая: все те, що піскадуть на збога. Я вітшався з свого хреценника, і піхто по міг сказати мені, як прадіти він мене по-саміті. Нікто, зигай! Самійло в Орка.

Я підходив до Ліхова, до земного города нашої є Самійлом юності, ако я заскі співвертівши від сковадія, і Самійло приходив до мене тоді покана, і ми довго бесідували. «Поговоримо про довгі заповіді і про промінки крові, тепльмавте, — казав він. «А мене, відіше про чобіварі і про чеснотизбіті їхніх сердця, яка поребда з іншою — зменю я.

Так і валися машин розумів. що він чідклавши мені мою парсуну роботи ченідомого ковальського майстра, то лежішь лист, то вість, то рядок в думі, чавом і чесні синім складавої, то читали ми чалотівські діалоги, які перервалалися тількими інвестиціями Скарги і цитатами в православних отців, які достосували до своїх потреб слова залекного снутика с таким епітетом, що позадряті міг би сині господи-боги.

Тоді читав ізвії Самійло в «Кетохівісус» Петра Могили. «Пітання: яким розлінії малі власностіми первоіншими, а тими, котирії до істности палежкати? Отповідь: власності, котирії палежкати до істности, значать єдиного бога біті, єдиної матері, маз-

стату, величкості. А овій зесь, якотрій персональний, суть в сльо-
вім бояті, зачітать трох персон розгільності і вспоміжання,
також іж едкої персони алчесть другої приєднавшася не може».

— Мала віха, брато Світлана, від тих словес, — настав я йому. — А як мені бути далі?

— Ніхто не скаже тобі того. Роби, що задумав. Судитиме ж тебе вічність.

— Яна ж вона далеко є непривступна, в чоловікі слабий. Та її ще. Хіба не сказав колись великий поет: тасмниця людської душі вожливіша за всі таємниці всесвіту.

Він не аробив душу своєї Луїри ватикону, хіб що возвеличив своє кохання до неї. Та по завжди це відчується: *А* є велич, якщо супроводжує людей уродовож усієї історії. Ти став на сей шлях і маєш вистояти.

Так я став під Львовом восени 1648-го.

Великий чотиринадцяти місяці гір, лісів, річок, обведений двома рядами мурув, в рові і валом між ними. Двое воріт вело в город: Краківські й Ралицькі, та що в зовнішній стіні було два хвіртки: бовоцькаколо полосью паркет і слуїтська біля шутів, та сама, що стеріг Попільського монастир бернардинів, зі складу — монастир босих кармелітів. Не заході лежало болото мало-праступне, на півночі був пізняк замок. У східному городі біля північної місця на кам'яній лім у три вікни, кожен той дім займало три родини. Однік найбільше мешканців було в передмістях, де підічвалося повад півтори тисячі домів, окрім монастирів, церков, півнокурору, пасік, садів з віллами. Місто належало багатошим королівствам, багатою за Варшаву й Краків, багатоюде, діяло своєю науковою, мистецтвами, ремеслами. Чи я мав намір адобувати сі місто? На мене хотіли справити враження від Підлянських папових шляхти, та дів враження хотів справити я сам. Обступило мене військо Львівським circa¹, окріло всі ворота горою. Ми бі візти цей город однім приступом, але во велів того робити. Поплавський відповів князю Головацькому, який передав нам недавно Острог, з листом до городів, обіцяючи Інні мір і авгулу і радичі відчинити брами своїм братам альпопровінціям. Вишневецький хоч візяліся з міста, однак волинським комендантом старого артилерістів Арцишевського, який воював і в Бороді, й в антиподах, а тепер повернувся додому, щоб добре все зверти. Тож князь Арцишевський сказав мідянину, що не поступиться козакам, і мені була дана відповідь ухильна Мокші, як не підтурчуюмо зашої дружинської руки, коли вона ширя, та не можемо входити в сілку з Військом Зaporозьким, поки не буде ображений порозі Речі Посполитої.

Хоч відповідь була несприяльна, душа моя грало, я вважав своєму коханому Петру Дорошенку засідлати білого кеня

¹ Довжина (лат.).

і є старшою рушною в об'єднаннях стіп, і ось тут хтось
страйнув з тих стіп, і куля вдарила під ноги москви копеві.

— Гарразд,— мовив я.— Коли так, то воляйте трохи львівських міщуків, товариші-браття!

Я став як мюлю від Львова и Лисенціах, в поліп козацькі алегорії пінгвіну по місті. Одні на Гончарій вулиці коло мармарітів, другі на Галицьку браму, треті на борицінів. Межав було б узяти город в один приступ, та я відкликав полки і послав під мури міські трубачи, які лышали на списі лист з умовами почесної здачі. Я не дозволив відську пишти передмістя, узвіз під еліку ведоводи, стримував орду від приступів. Те ѿ що ж? Бориціні стали розпускати чутки, щоб козаків стримували відійшов в хмара славного Іса з Дукай (можба ми це мали апостолів святих!), тоді всплюю з міста найменших піднімуючів, які в одну ніч з четверго по п'ятницю завалили всі передмістя. Зроблено то переважно й без потреби. Маляв, щеб то дата притулку кованям, які привалися в козацькому демі та храми, лиши синішником па личе горіху, підвальзоводи, вимагали скарбів. Писатимо згодом про те міський голова Зебрикович, харчується чутками, геть забувши про те, що той, хто бере до рук неро, мас слугувати проміді, а не марними пересудам і чорними пінгвінами.

Хотіла спалити козаків, а спалили своє добре ім'я. Скільки вро запачених, нещасних людей, скільки смертей, убо зтва Стогоши, збійки, жах. Чорні отни металися під пожарницями, мов черний ковій пекельний. Тільки дащ заслив те, що по дегорізо, люди ж моталися то до козаків, то до міста, не було їм віде притулку, ратувалися в церквах, у монастирях, так побллося повно і до отців борицінів, і ті алаштували трапезу для нещасних. Католики самі справляли піст, у православних він мав бути вгодом. Тож бориціні поставили два столи — один з скромніми, другий з пісними. Хто русин, хай єсть м'ясо, хто католик — для п'ятого трапеза з рибкою та олією. Тоді стали виникати русинів по одному піби для якоїсь розмови. У дворі монастирському був глибокий колодязь, зовнішній, мовний бордник. Монах відвідав туди чоловіка й казав йому: «Глянь у бордник, русин». Той вахлював голому, а бориціні, що стояв з другого боку колодязя, рубав його пе шні. Тіло вкладає в колодязь і кланяє пастушого. Нарешті ті, що за столом, скаменілися, хтось відгладів, що котиться біля колодязя, всі кинулися геть, перебралися через стіну, ірпінськими в козацький табір, сказано було про сю подію мепі, і я в страшному гніві готов був спалити все місто. Та згодом опам'ятався і послав повіредити всіх православних, щоб хевалися в своїх церквах, а не в католицьких. Кривоволосі ж, якій стояв перед Високим замком і рвався здобути його, сказав, що може тепер се вробити. Кривоволос візгав з Високого замку лікчому велогу, якій там зоставалася, встановив гармати, і тонер козаки могли б курою на міському ринку стріляти, та і візів гарматам мовчати

або ж пострілювати тільки для пам'яті, бо у Львові одне вікно дорожче якого-небудь іншого українського міста.

Я спорядив отця Федора з листом до львівського магістрату, вимагаючи окуну в двісті тисяч червінців для кловолення орди, яка прийшла з калею-султаном, Тугай-босм і Пін-агою. В городі жко не було грошей, всі забрали Вишневецький в своїми плямницькими стікачами, ледве залишили 16 тисяч золотих. Отці просили за Львів прибути до Лісопід'ї мій колишній наставник риторики азахтської колегії отець Андрей Мокрський.

Ливо, як вік зрінює людей! Тоді, багато літ тому, для нас, недорослих, отець Мокрський видавався мало по старим, а тепер виходило, що мало не дорівнюють мені віком. Чи те яко отці скути заволоділи й тасмінцею молодості, як завладіла воно всіма тасмінцями душ і світу? Коли вісім років тому випустили всіх до століття свого ордену книгу «Картини першого віку Твориства Ісусового», то взяли до неї гаслом слова Ісаї: «Царі Й цариці лицем до землі будуть кланятись тобі. Ти будеш паси чутатися молеком народу і груди царські смоктати будеш. І паде твой камінь усвадкув землю».

Про отця Мокрського моя і свогодя не пайгірші. Ясна річ, він привмушував тоді нас учити тексти Квінтіліана і Августіна, однак звичча, що пудъгою сердця не завоюєш, завоюєш в величними лінгвістиками: Ціцероном, Горациєм, Сенекою, повіті з Овидієм. Мабуть, за ці роки Мокрський став уже професорем чотирьох обітнин (тоді ще були лише духовними коїд'юторами), бо ж членів ордену твердо дотримувалася свого девізу «Amplius et Amplius» — «Далі! Далі!» За своїми учнями всіх стежили все життя, раділи за них півніть тоді, коли не вдавалося повернути в свою віру, бо ж однаже вважали, що сума усіхів у світі величина стала, отож покористатися а в них можуть тільки мудрі й спритні, а себе заличувати до піймурдінних.

— Що ж, отче, — після повітань а своїм давнім наставителем мовив я до Мокрського, — хеч і виписнуся я з-під епіків вашого товариства, та, бач, справдиві свідівства, які покладалися на нас, новіціїв. Маю найвищу владу! А до влади ж скути рвутися більше, ніж до богатства, і незмірне більше, ніж до звання. Хоч вони я завдичую саме званнями.

— Сику мій, — прихрикнув очі зевікками Мокрський. — Найбільша влада — в свободі. А хіба ти нею владіш? Всі в руках черні, це бушуб, як моро, а ти лише утій човни на розбурхання хвильах. Хіба, коли б мав справжню владу, став би так утискувати нещасне місто пан?

— Свобода — це право сміливо ставити запитання, як Ісі — вигукнув я. — Тасмінця свободи як в божій меєчній всесмогутності, а в людському краку неизгоди. Народ паде голос, а я — його уста. В народі виникнуть потреби — я їх вільвлю. Чи це вже так зло? Хіба не угоджується з прийнятим у вас терміном *gratia salicium* — достатня благодать?

Отець Мокрський пісподівово заплакав. Цей високий, суворий чоловік, що, здавалося моні, в супротиві очах своїх николи не мав і сльозин, плакав едwarto, новий, мебди по-дитячому, аж мопі зашпигала в посі, і я занісся вспоміновати старого.

Він став розповідати про бідування Львова. Про те, як обіграв Вишневецький вірмеші і серебро, витягуючи гріш ab iniicio, просто кидаючи в під душі, як обіграв срібло й золото з церков і монастирів, як поребивали на грозді безцінні чащі сакральні, деревохранильниці, оклади книг. Як діти, осиротілі в час пожежі, і всі оті немаєні погорільці частково reg inopiam viclus¹, частково від холоду і потоги на вулицях вмирали і по сей день змирають.

Я теж плакав, слухаючи отца Мокрського, однак відав гарлад вельми, що пі мій приятель Тугай-бей, пі мої старшини не відступлять задіс, поки не отримують то, що хочути.

— На вімо запомогти вам, етче,— сказав Мокрському.— Дам тобі універсал скоропаш, хай пришло місто до мене депутацію для переговорів, як пояснувши старшину своїх на раду. Що в того буде — пікто не зможе сказати.

Отець Мокрський завів що раз мову про церкви й вівтарі, та я не дав йому докінчити. Сльози мої вже висохли, в душі пекло, стала перед очима вся земля наша.

— Не докоряй мені вівтарями, отче,— попросив я Мокрського.— Багато хто мені докоряє пані, а я стаю безбородий і пристукаю для слів відданіх. Пові самотор Кисіль писав мені пе-щодавно під Полявоці: «Неуже для тебе немає на небесах все-видящого бога? Чим впиня обичаї, які тобі виховала? Чим впиня ні дома й вівтарі того бога, який дав тобі життя?»

А я хотів сватати і пано Кисіля, і всіх інших, хто мене тепер винімає в гріхах. Де ж були ви всі, коли мордоване мій народ? Чом не вгадували тоді про доми і вівтарі?

28

В тій самій простій селянській хаті, що стояла в пів рід Львовом, було в мене бесосипні віч, одні в богатих таких почай, коли я замкнувся від усіх, сів па лавку, підперівши двері спиною, співав, притримочи собі па кобзі. думи давні й мною складені, а тоді якося заспівав за слова:

¹ Через нестачу пожежі, з голоду.

А потім чомусь отцему й матчану молитву читти-показав,
Того отцова-матчана молитва во дні мора залишила

Де то море тепер? Віддаляєси од цього більше й більше, ро-
кома й відставши, — чи й забачу ще колись, чи загас вон-
 мені крутею камінь.

Ти зачісся думкою разтривожено не за море, а за віт слова
про молитву отцему-матчану.

Віра народна.

Отець Фадір, коли повернувся з міста, то сказав:

— Помисли, готуємо, чому потворили тобі брами садибів-
ці. Протоієзди там бальне, піж східників латинських, от-
же їх, переважали по землі. Чом би то?

— А ти що скажеш, отч? — сказав я Богу.

— Сказав уже, а ти немисли. Прийшов під Львів, стояць, і брам
тобі не отворють. А Кмів одчинив бы всі ворота, таж ти Бога
обмінався.

Думати припадало гетьману. Привізлоб, обов'язок і кара. Львов
не всікому здерев. Но всокому. Не помогло мої запевнення. Го-
род по відкрив мандри брам, душі так що відкрия. Біг до мене люд
півдусуди, з усієї України, з Білорусі, в Дону і від московських
восход, бігло так благо, аж зроба було щоразу перепроювати
полки, побільшувати їх число, поставляти нових та нових пол-
ковників, аже й не здав їх у лиці, чуя самі лаймення.
У Львові, аже по біг до мене люд. Стояв я на межі світу като-
лицького і православного, і вже не досить тут буде того, з чим
іннов досі. З однією правою напрестоць не підеш. Козацьке брэ-
бажество замогло мої очистити Україну від шахти, і я гадав,
що в тім найгаршо помії мої розум народу, до якого я звіртав
свої слова. Я вінажав, що розум — то единий посередник між
людиною й світом, в тогор виходило: що й віра. Її можна під-
тривожувати на час, оскільки відмовлятися, як це робили ми
в школах, беручи від католиків та ушатів латинської і відкладуючи
їхні дегтяти. Але зовсім зпектувати лезмога, бо над людиною
тигар абсолютної заперечень, категоричних протиставлень, чи-
тість спротиву і пеккальних обітниць. Боручи владу до своїх рук,
індрож забував інవіти про Бога. Та згодом він помічав, що лідза
звів у руках лебагатьях, і тоді шукав порятунку на небі. Чи ж
мені ждати цього часу, чи самому попередити та, що має неми-
нуче пастати, і ще ж не злетіть до, коли і як?

Я сидів де самого досвітку і ждав Самійла. Чи то він при-
йшов, чи було тільки мое марення?

Я витав Самійла:

— Чом же я сказав мені про віру? Називаєшся дуком меім,
а мовчані.

— Для духу по досить віри,— казав він.— Дух обіймає по-
амиро більша, і по віра в іншому головне, а пешукі істини й уст-
ромління в будущому. Хто починає з віри, тому загрожує вінна

безкінечна. Поглянь в історію. Століття війна. Війна Чорвоної та Білої троянд. Тридцятілітня війна в Європі між католиками й протестантами. А відомі між світом християнським і мусульманським? Коли починається та о хвом кримським, що казане в переквах? «Але не статчива приязнь воїну в борзом, так хрестоплину в бурумашом». Кожен бог письмо повертає себе своєму правду, а чоловік стойти посередині,— мавра ігрошка, жертва долі й темних сил. У одних бог є, та воїни не хочуть у цього вірити, а другі й хотіли б вірити, та ю млють бога. Твій бог — свободя. Ти їшов за ним і добре йшов, Богдане.

— Гой, брато Самійло, відаєш вольни гаради, що влада по діється де всіх рук одразу. Воїна як лінка, що може належати тільки одному чоловікові. Тоді що ж таке свобода? Це вічна загроза владі чи бедів чимагання звужити її межливості. Віру тому й вигадало, що все можна щодо обдаровувати всіх. Та по слухай, що кричать дівчата. Кожен має своє ціло мero бажань, вимог, падій. Тільки сини віра дас мово загальновозрелому.

— Чому ж не спробуєш обдерувати?

— Вважав, що то спровокає сильнішею, а тепер бачу: мене тож. Це не знаю, а якого кінця почати.

— Почай, як починав. Зловідіди на Україну, почин обсплати універсалами городи й села, постав церкви скрізь, до їх помис.

— А школи? Наш народ пописьменний. Митрополит Іоан Борецький казав, що лініше поставити одну школу, ніж три церкви. Чуєш: митрополит київський! А я — гетьман. Маю драти не так про дуни, як про розум народу. Але ж і про дуни, віходять, теж. А як? Хто скаже?

Самійло не відповів мені. Він зник, матемість працював де мене едні замучений з тієї трансси русинів у львівських бернардинів. З одягу й мої було видно, що се простий чоловік.

— Куди тепер підеш, готовине? На Варшаву?

— Піду до Замостя і стоятиму там, щоб обрали королем того, кого я хочу. Треба — та відібру й під саму Варшаву. Для врожаю, як наявут попи.

— Какажи: попи. І скрізь проголошуєш, щоб йдеш проти панів. А хто ж самі будете, попово козаки? Скільки поміж вас шляхти? Перебігає попа до вас без різниці статі, повійт і поганні передвигнені. Денік гербові, однущані на волю козаками, по ходу вертатись на сторону польську. Денік стали вже й доводили козаків, і ти закріплюєш за ними своїми універсалами Іхній містивості в Україні. Скільки в твоєму війську окозачених шляхтичів? Віговські, Надашковські, Ущавські, Кубилівські, Котчаковські, Сагайдачні, Пашковські, Закусалі, Маланевські, Барановські, Мінцковські.

— Що ж у тім лихого? А ліба хлоп польський не шукав охисту в наших стенах, рятуючись од відрєства своїх панів! Мабуть же, чув ти «Лімент хлопський»:

Будь там велина чи те щоші віні!
Презе нас лупіоні з скура, як барани.

Що ж та за життя, коли на конюхах 6—7 хлорів припадав
сторож з каробаю коло пса! І коноп десятій — шляхточі Ка-
мінь на шілі пароду! Їй їх утикали всі де лису, то й у наші степи.

Запурюючись польський хлоп у степі, в тужий люд, амінівав
І'я і міоля віру, присвоюючи мову нашу, забагачував пород русь-
ків вишток. Не пропозіді Скарбік і не вірш Кохановського вже
слухали вони, чорувала їх пісня папла, лагідність душі, винно-
вий цвіт і лобо вишнева. Що ж у тім лихого? Магнати українські,
осі оті збарозькі, острозькі, четвертицькі та гнули на захід,
хлоп польський по схід, там скучувалося панство, тут — хлен-
ство. Топер ідею купив за свободу проти захланої шляхти і вже
не пітасмо, як вона зветься.

— Хто ж буде самі, гетьмане? Хіба в твоїм війську не
ділять козаків ад посланців і хіба по навортю твоїх візков-
них висловів де плуга, мов скотицу боясковеслу? Козаки, може, ще й гірше за нашу шляхту. Заволодили Україною, як ма-
малюки Єгиптом, і вправляють меня і шабляю І пагасам у рукі. У нас
важел може бути тільки матолик ябо ушат, а у вас — козак. То
ї що? Рівними люди можуть бути тільки у вірі. Піднімися, геть-
мане, за віру, тоді підуть за тобою всі і станеш ти неперемежний.
А так — один іде, а другий їде.

— Хіба ж я пе за віру?

— З чого це підно? Обимною Київ. Досі не вклопився його
сваттям. Туцююши дозокола бозіменних містечок. Львова не за-
чепив. Пожаліє сузітів. Хіба від пароду що приховаси? Ми вбиті
за віру — чи ти захищєш нас?

— Ти пессораведний щодо козаків.

— Мертві завжди справедливі, гетьмане.

Так і пішов од Львова з величним сум'яттям у душі. Ніхто
не помітить того. Лічимуть, на скільки тисяч дарунків дано
Хмельницькому, а на скільки Кривопосові¹.

¹ В «Хроніці міста Львова» віральчено все до п'ятин:

«1. Вдало окуну, якій дістався татарам, в горівці — 16 тисяч золотих,
з товарах 136 тисяч, в близькотях — 31 тисяча, в новотках — 11 тисяч, в ша-
тах різних — 4,3 тис., а кутрих — 4,8 тис., в перці — 800 золотих, о сап'їні —
3 тис., в сріблі — 57,5 тис., в золоті — 3,7 тис., в конюхах і снайках — 60 зо-
лотих.

2. Хмельницькому на його особу таліярі — 100, червоних золотих — 207,
серники діамантові — 1,5 тис., левицю золотій загово в 50 дукнатів — 360,
хрестик рубіновий — 150, ферсін соболині — 2 тис., дорогі шкурі й товни —
5,5 тис., котлові шире на ковів — 300, нас саломеній — 60.

3. Головацькому — 100 таліярів, два паси — 150, рубінові серники — 150,
червоних золотих — 90, шабель два срібло-золотисті — 180, чаші срібні —
36, буддагів срібло-золотистий — 65.

4. Різним, як-то: татаринові Нарісазі в готовізі! В поштовостях —
990 золотих; татаринові Радайл — 300; татаринові Разіманові — 800; двом та-
таринам для комісара 200 дукнатів; волинянину Чарвоті — 510; Красносос-
кі — таліярі 100; трьох осавулам — 230; ангарину — 300; хорунжим — 300;
Захаринові Козанові, що зостався з золотою, — 230; чесові, якого Хмельни-
цький найпершого до міста прислав, — 230.

До цього опису можна б додати ще зойк душі купецької (із записок львівського купця Андрія Чеховича): «Велика ціпа окупу, важезна брила золота, але ще більша пашека лакомства поганського. Страхітливіший шлунок, апіж у страуса, пожадливіше пожираючий вогонь хтиності й ненаситимої жадоби, аніж у саламандри, яка вогнем харчується. Що ж чинити з таким смоком? Як наситити таку отхлань!»

Може, були ми й захланні, жадібні тоді. Та як же нам стало б того тятаря незносного? Чи це може оплатитися і окупитися?

Даси коневі полови, буде робити поволі.

Скажуть: многі вмирали і не мали нічого, а ти послав сина в Чигирин з кількома десятками воїв, повних багатства. А я скажу: часом умерти простіше і легше, ніж жити.

Мої невиграні битви. Про виграпі відомо все. Хто любив завжди ставити своє військо так, щоб ударити на дві або й на три сторони. Хто розбивав ворога на поході, не даючи скупчити сили. Хто спрітно використовував засідки. Хто грав місцевістю, спихаючи неприятеля в суточки. Хто вміло й павмисно провокував амбіції людські, і тоді всі в його війську рвалися навипередки. Хто прославився тим, що не полішав на полі бою жодного пораненого, тому йому вірили, як рідному батьку. Хто мав щастя битви найпершої, і вже тоді перемоги самі йшли йому до рук. Хто вмів налякати ворога, обдурити, запаморочити голову, вдати з себе иростака або ж приголомшити павальпістю і піхово.

Перед битвами невиграними безрадно розводять руками. Надто коли сили геть не рівні, коли перевага однії з сторін приголомшила, коли полководцеві перемога сама йшла до рук, а він одвернувся і відступив, так щіби подіяла на п'ого якась незвана вища воля.

Ніхто ніколи не забагне, чому я не став брати Львова, ще незабагненнішим буде мое стояння під Замостям.

Я рушив на Замостя з-під Львова, отримавши викуп з міста в грошах і цінних набутках всіляких, щоб мати змогу відпустити орду, бо заносилося вже на близьку зиму і прогодувати стільки коней несила.

На Замостя поступув я військо своє величезне, йдучи слідом Вишневецького, який там засів, і аби біляжче стати до Варшави, створюючи потрібну мені опресію¹ на шляхту при елекції короля. Обіцяв Кривоносові, що віддам йому запеклого ворога його Ярему, а сам десь у глибині душі відчував мало не таку саму розбентеженість, як і тоді, коли йшов до Львова. Був я десятилітнім хлощем, коли помер господар і будівник Замостя великий канцлер і гетьман Ян Замойський. Король Стефан Баторій любив казати: «Я паную над людом, а бог — над сумлінням».

¹ Натисн.

Гетьман Замойський, мабуть, панував і над сумлінням самого Баторія.

Вчив короля любові до своїх підданих, яких той, власне, й не знав як слід: «Можна з поліка Александра, а з литвина Геркулеса зробити. Любові тільки для цього треба». Любов ту розумів досить обмежено, бо розпросторював її тільки на землю Ягеллонів. Мовляв, усі провінції паші втішаються рівними правами, жодна не несе додаткового тягery, тож варто постаратися про здобуття земель, які можна буде обтяжити таким тягarem, щоб полегшити метрополії. Як умів Замойський обтяжувати чужі землі (падто ж мою), видно було, коли став будувати Замостя. Дива розповідали про місто. Стіна така широка, що вільно могла на ній розвертатися карета, запряжена шестериком. Палаци, костьоли, ринки — все з мармуру привезених, і все зроблено найдіншими художниками і майстрами. В Замості відкрито третій, після Krakova й Вільню, університет у Польщі. Керував ним Себастян Кильоновський, автор «Фліса» і «Роксоланії». До Замойського горнулися філософи, історики, юристи, він був здружений з Яном Кохановським і Шимоном Шимоновичем. Замостя стало вірцем мудрості, краси, багатства, інтелігентності.

Власне, тепер єдкоємній слави мало що лишалася, окрім пухи й пішноти, та хіба іподі сногади не дорожчі за те, що є насправді?

Я йшов під Замостя майже в радості. Був ті дні привітний і ласкавий, до мене легкий мали приступ полковники, кожному я обіцяв те, що той просив. Полки йшли до мене від Львова грізані й страшні своюю численністю, йшли з незліченними табунами коней і рогатого бидла, прилеглі поля на вісім миль окрили, оком незмога осягнути такі полки густі, але шкоди ніякої не чинили.

«Коли б то така дисципліна в нашім короннім війську була!» — зітхав Кушевич.

Міг би він згадати слідом за канцлером Альбрихтом Радзівіллом, як за звичасм верталося додому їхнє військо: «Весело, отож, верталося військо, втішаючись миром, а ще більше радіючи падії повернення до вітчизни, яка зі смутком прийняла їх на своє лено, коли живніри, піби вороги, пищили добра шляхетські, духовенства і керелівські. Силою вимагали гроші, грабували живіність. Дійшло до того, що запрягали бідних хлопів замість коней тягнути вози і пімагали їх батогами. Відімали в хлопських родин дітей і змушували викуповувати їх за гроші. Гідний жалю образ корони і Литви, де звітяга понижена стражданнями і грабунками і не знає, чи пещасні не хотіли б лішче війни, піж такого миру».

Я обклав Замостя щільне й дбайливо (хоч Вишневецький ви-приснув уже й звідти), робив те некваном, ланитувався мовби й надовго, аж гарячі голови з моїх полковників закипіли, закотилися. Чарпota па раді кричав, що гетьман жалує Замостя,

що й по підступиша від п'ого. Кривоніс з Головацьким стояли на тім, щоб з тих країв не уступатися, а кінчать сю війну або свою фортугу.

Станеться й справді так. Ледве за два місяці Кривоніс умре під холери — таєм нефортупний кінець життя буйшого і величного. Страшно юшти.

Ой не розвійся ти, золотий дубе,
Бо пазарту мороз буде;
Ой не розвійся, червона наливко,
Бо за тебе, червона наливко, по один тут егаво.

Хто б то певірив, що такого чоловіка зведе в могилу не куля і не шабля, а смерть, підступна й певидима, моя рука долі не вблагала?!

Я сам мало не загинув під Замостям. Коли воїхав поглянути, як козаки перекопують річку, щоб відвости воду від міста, ядро, випущене в гармата обложеніми, вдарило під ноги моєї кепки, як і куля під Львовом. Ніякої шкоди по завданню козаків, однак козаки обступили мене і благаю як поражатися. «Батьку! — кричали. — Не можеш нас покинуті! Треба вмерти, то для цього є місі! Я став за мию од города, в Лабупках, залишав просту хлопську хату в доброю піччю, яку мої дикури рятально топили, — єдина розкіш готинська. А Чарнота ділі не вскоювався: «Наш гетьман ти розіпався, що пі пре що не думле!»

Мабуть, піхте так во отумлюю людей, як всіянкі урнуни й горючори, ці блазні матовці і пессамовиті пророки томних, обможнені уміння. Блазні не вбивають — в них сміються, а тоді ще їх нагореджують.

— Улюбленихся тварин пасмомпіні, які живуть двом північам, — спробував я позуміти Чарноту. — Майбутнє має тільки людина. Тож і думати має про майбутнє.

Однак Чарнота чи й чув мої слова.

— Кінчать я усім! — ревів він перед полковницями. — З отим Замостям, а Польщею всію!

— Вже був у мене сотник такий, що знай волав: кінчать! — сказав і сповійно. — Де він іпії? Перебіг де шляхта, як пес проплудний, в напійницком і пляцигом. Возос проти нас і таї само роветус: кінчать! Подивися на себе. Хто ти с? Зайдія і до винів! І навіщо? Чи був би ти, коли б не я і не ми всі? В своїй малості впахаувши па та, що існує віки цілі без тебе й так само існу-

¹ Аж у далеких англіан звоні була мої горосв, між тих і Кривоніс. Але в тазі його смерті прописувало ю чорній помост, а пані, отриманий від тих Замостям, «The Moderate Intelligencer» 4-11 січня 1648 р. писала: «Report of Stockholm of November 21, 1648: «News was brought out Zamostch that Krevinois was mortally wounded at stormied a place...» Report from Denrig of Nov. 28, 1648, «at the third Assaut of Wicht Place their Gen Krevinois was wounding to death».

важим ще тисячі літ. Польща не може загинути. Навіть од най-
могутніших повалити і світу по загинула — чи зникається мир-
ного козачка ровнічавого? Поляки — великий, мужній і мудрій
народ. Для поляків ісоді що можна зробити, з полянами ж —
віколи. Допустили вони королів до себе — самі іх шанують, самі
їх обмежують. Ще в'ять віків тому писала Іхній хресті: «З по-
корюю шанувати слід королів, не дужево ними вехтувати, бо де
є покоря, там і честь, де честь — там боязнь, бо ж честь є любовь,
посдання в боязню. Усунувши ж боязнь, по масці місце і для
вношування, і для честі. Для того, щоб люд не загордився,
треба усупутти вричним гордіні. Слід їх резумно нарати, щоб за-
подто не розбєглися, бо скволи з мачухою честі і матір'ю
гордіні. Допустили поляки, що кожен десятій у них пак, самі
їх спокутують свою вину і самі в свій час стануть супроти свого
надвістя. Ми ж маємо вигнати те надвістя із землі своєї.

— Хіба не вигнала ще? — подававася Чарнота.

— Не знаю. І піхто не знає. А яко ти — б'я ноготів. Може,
отям криком своїм і сам у наїство впеніся?

— Я? Батьку Богдану! То чи ж ти не звеси мене?

— Сказав: не знаю. Набради ти моїм своїм криком. Хочеш іти
приступом на Замостя — іди. Обичешиш — то б'я на холодне дму-
хатимеш. Іди!

Я засів готуватися до приступу. Послав на те морне діло
Чарноту з найбільшими крикунами. Замість зброй, вони набрали
горілки, засіли в гуллій-городині та були зрешетечі густою стріль-
бою з мурів. Обороною Замостя керував досвідчений старий воїн
Вайтер. Мав півтори тисячі півшманів та ще десять тисяч шля-
хетського війська. Паки були за міцними стінами, в стелевих пап-
циарах, а на козаках — свінтики та кожухи. Чи пак так треба було
праттюм дартися за ті стіни? Чарнота вигубив усіх своїх лю-
дей, сам дістав кулю в сідницю, і тепер на гетьманських вечерах
німіг сидіти разом з полковниками, а стовбичів по ліву руку
від мене під рогіт старши.

— Чом речочете? — сміялася я. — Пак генеральний обозний
стоїть з пошаші до свого гетьмана, то тільки ви порозісідамся
тут неукінточно¹.

— Хто тепер скаже, віді Чарнота не другий чоловік по геть-
манії? — кричав Чарнота, пахлиставши сікеру, але на ногах
тримаючись міцно.

— Попроси Вайтера, аби прострелив тобі ще й другу сідницю,
то, може, ві новими гетьманами тоді становець, — підколовав його по-
алобиво Кривоніс.

Тепер стояли мої волни вспоміносно. Обложенім я послав листа,
з якому писав: «Тепер, як ми всі в одній купі, уже не поможе
вам бог більше ніж нас Іздити».

¹ Ненапоблизо.

Загори моб розійшлися по краю. В Народі була Небаба, Пере-
машль здобув Лаврін Капуста, який пішов з отаманства в Чи-
гирин, почувавшись впливом передої мовою за Мотрону. На Покутті
спалахнуло велике хлопське повстання Семена Вісочака. Що
один мій загін Брест-Литовський.

А у Варціві панство не виконівши себе, моби й не було
пінкої загрози Іскущенню королівства цілого, галасували про «бес-
гана чело¹», гляло до і в дрібних словесних сутинках, про потребу
зменшити Львову кавалер Оссолінський мовив до вібрах тільки
30 жонтик, коли вже в відіброві од міста, про Замости відіто й не
огадував, Вишневецький чимудз п'ялся в голові рігіменторі вій-
ська, якого, власне, ще й не зібраво, коли Кисінь, здається, спінний
не забувши про Хмельницького, висуваючи свій план, як прибор-
кати козацького тирана, однак явна сепатора не хотіли слухати,
сміялися в нього, нагадуючи, як обіцяли, що або ворога високоїті,
або власно смерть заплатить, та не зробив ні одного, щі другого.
Панство було піді вспі вістарічному. Одні кричали, що треба
обрати гетьмана коронного, інші казали, що слід обрести першого
короля, але гетьмана, коли брак сильного війська. Мій давній
енайбоний Радзивівський, який утиказ з-під Піліпова, а тоді разом
з Вишневецьким і зі Львовом, пробував привести до тями насей-
мовлені панства, мовлячи: «Всі згіннемо, коли по даме Речі Поспо-
літії голова. Без неб — пропад, тільки! Іому кричали, що одна
голова, хоч би була діамантоса, після не поможе проти того
тирана (іншого слова для мене в наїві шахти не було тоді),
тому економію пришвидшувати не годиться, вона має тривати, як
постановлене на сеймі копковакційному, що найменше шість тиж-
нів, а не шість днів, як би комусь захотілося, час тут не важить,
короля можна вибирати хоч і сті й діліті років, аби тільки не
порушувати мі в чому золотої волілості й задоволено було всі жи-
дівни шляхетські.

Король Владислав лежав напохованій уже півроку², а под
бого труюю тривала колотича. Його самого колись обрано за
шігодини, тепер двом братам його Яну Казимиру і Каролю Фер-
динанду по стечію й півроку, щоб домовитися, кому ж надатити
корону. Обидва разлиши до цієї, кожся завоював, ще ірагне святі
діадеми не з амбіції, а тільки в любомі до вітчизни.

В обозі королевичів було богато пребічаків. За Яна Кази-
мира стояв Оссолінський з численними магнатами, за нього були
саропольські двори і Ватікан. За Кароля Фердинанда — Вишне-
вецький, Конецпольський, значна частина кліру і магнатерії, все
Мазовіє, пайдінське ж — Замости, яке я облагав, яке, власно,
було одиною порозоюю мосумі війську півл.

¹ Право вільного голосу, віділо з лініи буд-якій депутат сейму міг
одінам своїм голосом відхиляти постанову, врівняту всім.

² За історичним звичаем імперського короля ю могли поховати, доки не
буде обраний новий монарх.

Мої загони вишли вже Болд і Грубешів, з'явилися від Любівом, у сеїв Варшаві, як писев самозваний Альбрехт Радзівілл: «Голос плебсус дійсов до такої сміливості, що замішляло під часно-ти зогню розграбувати доми шляхти й сенаторів».

Я спорядив до Варшави посольство з вимогою обрати Яна Казимира. Вибрав для цього одукованих полковників Яна Грою і Матвія Глєдкого і писарів сокельського. В черкаського, відіїх водінгнуться в кармазині й дорозі ферзя хутрові, говорити тільки лотином, аби панство бачило, що не свинопаси й попіхачі перед ним, а горді лицарі свободи, які повним голосом проголошують своє диктандо всій Речі Посполитій.

Чи було в тіх зловітіх, гордості і снідомісті своїх сил, ніре в своє щастя і провідницьальне працючання? Грубий гетьман із грубом душою — що може бути несправедливіше? Коли б хто міг замірнути в мою душу, побачив би там недовірість, сум'яття, іноді навіть безпорадність. Тижній разум мій. Не було в п'ому легкості й грайливості, не було веселого світла і відкритості, паванки: був похмурий частіше, а для верогін аж алавісний. Вигляд мій грізно-відмежуючий — серце стискається, підламувається коліна, світ видивається замалюки для мене. Жити б мені тільки в стежу, ходити під небом, під вітрами й дощами, павіт слати між небом і землюю, як отому хижому птаху, гніздя якого піхвалила не бачить. Всілле безамбіння стояння жило в мені, дух диких полів, хлюпоголові безможних весільних зод і той вітор з Дніпра, що зчавлює жаліслівий шелест у торішніх будівлях. Та дух людський не впливе в неба. Він народжується і живе в дівочому поєднанні досконалості й порочності, величі й молості, і голоси тих протилежних сутностей однаково потужні й забивні, так що найдужчим часом вводять і зазодять, і нема ради. За нещастя рік мені вдається те, чого не вдавалось пародії моєму впродовж віків цілих, не сповіщувало мене великою салою, ріпучістю, із моєго голосу трезвітлими вороги, позяблили трава, хліпались дерева, води заходили в берегів, хмари осипалися дощами. Та звеноцька падали на мене зневіра й розгубленість, не було в мене друга, крім алоїстії тілі, ложі мое вусто було, як позітря, зілчував я безсклади перед нейтральними справами, ніхто по бачин того, не знає, хоч і помічали дівні напади безвіділля, що наляяли по мене в хвильах, коли від гетьмана очікувало дів ноготіях, ріпучих, може й жорстоких. В Чигирині я відступив перед слабкою жінкою, не спробував повернутися за своє щастя бедай словом. Тоді незвірушило притягнувшись до жорсткостей, які чинили загони семозваних ветажків. Пішов під Львів не знати й для чого? Чи щоб підати далоку свою бентурботну ювість? Тепер сидів під Земстям, як сокіл з карнавалом на голові¹. Зановязався по йти зійті, поини не оберуть корозя. Проголосив про це і назвав свого кандидата.

¹ Шкіротів кантуроць, якій надівали мисливськими сонолями за голову, щоб затулити очі.

Перед цим моя давній наділки про потребу стати не тільки за людьї, але й за бога. Легко змирився з тим, що душа й бунтувалася і я докорів небесному владиці: «Поваж ти хочеш, щоб ми вонзди проливали свою кров, а ти не пролив і сіла?» Може, їй король відрібив мені для докорів і оскаржень? Бе ж інакше всі вони впадуть по мене, я ще не почувався в спромозі знати на своїх плечі такий тягар позаспливий. Що вчора пісному по відомий сотник в Чигирині, чоловік кондіції коли й не мізерної, то припиніти не пельми знатної — і вже вождь, дука, герос і повалитися. Несила так легто перейти з невідомості в славу і владу. Хотілося мати й надалі тарчу¹, яку б виставляв панерад себе, зсутилочись од неща, лих, загроз, ноговору. Хто міг послужити такою тарчю? Король і бог? Король лежав мертвий, бог мав промовити до мене хіба про в Кисені. Отож, я намірився здобуті тут короля, а вже тоді бога.

Вибагта, власне, не моя в ноги. Міг би вважатися претендентом на престол семиградський князь Ракоці, та він вмер земе перед олекційними сбітом, а його син Жигмонт пісному ще не був званий. Жоден я братів піонійного Владислава не дорівнювала бому своїм гідностями, я став за Яна Казимира тільки тому, що він бодай вонші стримувався досі і піти не виявляв ворожечі до мене й до козацтва, як то робив Кароль Фердинанд. Знов я королевич пельма добре, стояв він мені перед очима, віби щойно яchora з ним бачився, — пінький, дрібний, путлив, заспіділа шкіра, обличча невродливе й простацьке, однак міну мен завжди королівську і добре презентувався, коли хотів. Не противагу Королю Фердинанду, який ще в молодості обручився на все життя в церкви, Ян Казимир намагався віробити в собі марсовоу натуру, служив полковником у армії австрійського імператора, був учасником Лотарінгської кампанії, коли в 1637-му Владислав одружувався з австрійською принцесою Цецилією Ренатою, Ян Казимир Гадов до Відня за пороченою для свого монаршого брата.

1638 року Ян Казимир вирушив у подорож по Європі. З Відня добрався до Генуї, там сів я коребель «Діана» і поїхав до Іспанії² товаришом посли польського Яна Конопацького. На Іберійському півострові ждало його стадовсько віце-короля Португалії і адмірала іспанського флоту. Але в Тулоні й Марселі королевич під час довго затримався, кардинал Ришельє заміозрив його з цинігустстві на користь Іспанії і засвії арештувати. Две роки провідів Ян Казимир у французьких тюремах. За цього просили пана Урбана, короля англійський Карла, Венеція і Генуя, тільки Фердинанд Австрійський, швагер і союзник, не ворухнув і пальцем. Аж у лютому 1640 року посолство виїзділо смоленського Криштофа Госонського добуло Яну Казимиру свободу. Король Людовік прийняв польського королевича в спальні моваршій вгідно з церемоніалом для принців другого ряду. Згодом Влади-

¹ Щор.

слов випросія для п'ого в полі кардинальську мантію, і Ян Казимир став її кардиналом.

І ось тевер екс-шпитут міжнародний, екс-сузіт і екс-кардинал має стати королем вольським. Батько його Зигмунд Віза піколи не підковідав по поклоні шлебусу. Ян Казимир у своїй зневезі посувався незмірно далі. «Волю дивитися на иса, ніж на поліка», — то були його слова.

Однак короля обирають не за здібності, а за походження. Польські крохи королівською важить тут, а більше нічого.

Мені й потрібен був король безнізабудний, безхарacterний, щоб можна похувати його, куди захочеш. Саме таким видається мені Ян Казимир. (Може, є Віговський видається мені таким, аж я поставлю його писарам генеральним, не вміючи прозирнути в його душу? Невміння таке — підтижко й найзагрозливіша з вад, що діта в чоловіка, що має високу акаду в руках. Та чомуся важкоється вода ця незвичною, на пої не зважають, за неї не судять повіті суддя наш пайсуворішій — історія. Шкода говорити!)

І все ж я вперши подав руку Яну Казимиру. Но зважив і на дивну пригоду з Немиричем, що прибився до мене під Збаражем, моняк як посланець королевича, а може, тільки щоб відати мої памірі. Я очікував єд Яна Казимира після саржиного, ждан його від Львовою, ждан від Замостям, і своїх послів на сейм спорядив тільки тоді, як прибув з Варшави королівський секретар, давній мій знебомець nobilis gohoipos¹ Лікуб Смировський. Знався він, як і Немирич тоді, послом од «шведського короля», але був посолом справжнім, бо привіз лист од Яна Казимира з королівськими начальнами.

Но нозак висловився кородії — король скилив голову перед нозакомі! Таки ж недаремно виказував я велюдське вирост терпіння в розсвіваленім морі пристрастей, обурень, домагань і не послуху.

Я приклинав до Лабушків генеральних старшин і полковників, погрів їх у своїй теплій хаті, згадавши, як-то панству пізні везтиши у Варшаві на елекційні волі² під вітром і снігом, потрактував кожного чарюю горілки з гетьманських рук, поспівав не без лукавства:

— То як будемо стрічати королівського посла — в піщоті чи нівузі?

Старшини запачкалио промовачали, озвався тільки Кривошіс:

— Роби, як знаєш, гетьмане, я ж усуваюся, бо з паном Смировським у мене обрахунки щേ з Полопиного.

— У нас обрахунки з цілою Річчю Посполитою, — паузаючи я.

— Та, бач, у мене тут трохи не так. В Полопиному була тоді родина пана Смировського, а хлоці мої озіріли, бо якож ж так паліло в нас панство з гармат. В душу ножному цілілівся! Ну,

¹ Український шляхтич.

² Короля мали обрати на сеймовому волі просто неба, тільки для супутників була «швода».

а вже як укоочать мої хлощі туди чи туди, то за руку ж не вхопиш. Нещастя сталося й з родиною секретаря королівського.

— Шкода, Максиме. Не знов я про це. А хотів, щоб ти зустрів посла королівського перед Лабунками та запровадив до мене. Привчали вже слід панів шляхту до нашого козацького маєтату. Тоді як? Хай стрічач пана посла генеральний обозний Чарнота? Чи він ще не викричався? Як, Чарноте?

Регіт покрив мої слова.

— Так пан Чарнота в сідло сісти не датан! — крикнув Головацький. — Хіба стоятиме в стременах, як останній шахолок.

— І постою для нашого гетьмана! — егризувся Чарнота, який після свого дурного поранення досі не міг присісти. — Чого б я ото репогав? Я хоч крикливий, та вате вірний. Хочу бути другим чоловіком після гетьмана — так і кажу, бо про більше й у гадці не маю. Ти ж, гетьмане, бійся отих потайних, що пізнько агінуються, а голосами грають так тихо, що й павутинна не зворужнеться. Нутрячки! Гнуться перед тобою в три погибеші, а очима, як татарин на здобич, — так і ріжуть! І все на булаву гетьманську! А Чарнота крикнув раз та двічі — ото й уся його вздріячка¹.

— Он булава на степі, — сказав я спокійно. — Жоче хто — лиш простягни руку. Взяти — не штука. Утримати — ось клепіт.

— Гей, пане гетьмане, — махнув рукою Чарнота. — Добре твое серце, коли такої тадки про людей. Хте б же там думав, як утримати? Думка одна: як ухопити! А вже там — що бог дастъ.

Я припинив ту розмову, нагадавши про посла, та, власне, й не маючи охоти вести її далі, бо й незішо?

Не було для мене тасмищею, що старшини гризлися між собою, готові мене в ложці води втопити, і жемному лиш булава сяяла, а щоб за булавою — ніхто не вмів бачити, ніхто не знов, як вона тяжка, скільки за нею праці, дум, напруження, вичерпаності серця й мук душевних. Скупий свічки в церкві не поставити. О душі рогаті, о персті земна!

Сиділи, мовчали, пили, аж чуби їм диміли, і ніхто й не здогадувався, що бачу їх усіх наскрізь. Шкода говорити!

Сміяровський прибув у супроводі сотні вершників з королівської гвардії, я вислав йому павстріч шість тисяч кінних козаків. Під звуки сурм і бублів його провели мимо стін Замостя, і обложені, гадаючи, що припесено вість про обрання короля, висипали на стіни і стрічали пана Сміяровського віватами. Перед Лабунками впіхав зустрічати посла генеральний обозний Чарнота, і він, і його поcht па пишно вбраних конях, всі в дорогій зброй, в хутрах, з хоругвами, в золотім шитті й з бунчуками.

Я вітав посла у дворі своєї хати, так що міг він згодом похвалитися, мовляв, бачився з гетьманом in solemnі form². Стріляно з гармат густо, бито в бубни, кричано вівати й славу.

¹ Відвертість, вробити або сказати щось просто в очі.

² В урочистій обстановці.

— З милістю і миром приїхав я сюди,— сказав Смяровський.

Я повів його до хати. Був я тоді в скарлатнім жупані з срібними петлицями, в ферезії, підшитій найкращими соболями, із золотою шаблею при боці,— не для величання пустого все те, а для масстата належного. Булава гетьманська лежала край столу, я скинув її на підлогу.

— Не тримаєся за сю булаву, пане Смяровський,— мовив до посла.— На першу вість про вибір Казимира відношу шаблю, і лук відложу, і належну покору йому віддам. Якби ж королем став не Казимир, якому я хочу служити і кров за гідність його проливати, то пішов би просто на Krakів і, ваявши в скарбниці корону, дав би тому, кому б знав.

Стали входити мої генеральні старшини Виговський, Чарнота, Зарудний, осавули Демко й Іванець, я пазивав кожного, Смяровський приглядався до них уважно, мовби шукав когось, аж я не стримався, спітав:

— Маєш когось знайомого в нас, пане Якубе?

— Ліпше я не мав би! Праву руку твою — Кривоноса. Мова у нас про нього, що він гетьман неназаваний. Не дай мені його бачити, бо, хоч би мали мене на шматки розрубати, я в нього шаблю свою вstromлю!

— Щось там між вас було, і він, як чоловік гречпий, усунувся,— мовив я заспокійливо.

— Кажеш «щось», гетьмане? — спалахнув Смяровський.— У Полоннім жону мою й дітей Кривоніс побив, сина восьмилітнього орді продав, побрав майна моого на сорок тисяч!

— Не він же сам — то його хлопці, мабуть. Ти ж, пане Якубе, де тоді був? До Варшави від козаків утік? Сам утік, а жону з дітьми покинув? Що ж то за шляхетство таке? Також не для того ти прибув, аби ми дорікали один одному.

Смяровський передав міні лист од Яна Казимира з королівськими печатями, я звелів Виговському читати той лист, зламавши печаті власноручно.

Казимир повідомляв про запевнене своє обрання, радив козакам уступати «на звичайні місця», просив мене пе йти на Варшаву і не перешкоджати елекції, обіцяв на випадок обрання повну ампістію козакам і примноження вольностей.

Смяровський од себе додав, що Кароль Фердинанд зрікається боротьби за престол, вже є домовленість між братами про це, Казимир відступив братові біскупства Опольське і Раціборське і обіцяв отримати від Речі Посполитої згоду на два абатства. Отож, обрання Яна Казимира — справа вирішена. Тепер ждуть дні, коли архібіскуп Любенський проспіває «Veni, Creator» і приступлять до складання голосів.

Я став вітати обрання Яна Казимира, Чарнота дав звак — і пущено таку густу стрільбу, аж земля гриміла. Тут я запросив пана посла на обід козацький, а тим часом полковники, старшини, козаки просили королівський лист і читали, розбираючи

кохане слово. Коли ж дочиталися, що під час не короля польського, а тільки шведського, і начати теж шведського королівства, то відібивалися було пеймонари.

— Чуш, наше Смирновський? — сказав я послов. — Обдурили собою по дамі пікому. Поки не став Казимир королем польським і поки не одержу запасенів від цього, не відступлю вікуди. Трохи мені переполоснати всі волості до Вісли. Готов і замувати тут. Підлти й убивати забороняю, гумна охороняємо самі, аби не допустити голоду. Снажи, що бачни. У Замості попи мрутть з голоду, а нозаки мої коли й мрут, то від обіднявши вадмірого. За мене хап і сultan, Москву, Волощину, Ракоці. Всі за мене, отож, коли призваво своє відданство перед королем і відхну та вернуся в Україну, щоб чекати комисарів, то не від слабості та вчашо, а з добреї волі й синівських почуттів до корони.

Смирновський і не зінав, дікунувати за таку мову чи образтати. Та для образу не було часу, бо обід вісім козацьким способом — це щість паромів і випа добrego в достатку, говорив тільки я, а після цюразу здоров'я його королівської милості, і завсідди про тому було з гармонією.

Коли по обіді засталися з послом у чотири ока, наше Смирновський уж мовби від себе в дінцірці сказав:

— Хоту тебе остерегти, гетьмане, коли хочаш при життю і славі своїй зістатися в тебе ворог замекши, який міртвиться позбавити тебе слави, рогіmentу твоєго і самого життя. І зорог сей — Кривоніс. Вережися йорол!

— Мешо обіргає парод, наше Смирновський.

— Як той? — подивувався посол.

— Тобі не обагчтує того. Були ми в тебе колись мало не приятелями, вигодувані тим самим хлібом, і кров і віра в нас спільні, а думлемо не однаково. Чому би втоп так?

Тоді повезено наша посла від Замостя, покавало йому переков, ліким відвернуто воду від міста, показувало драбини для приступу; з цілих деревин на 20 міктів довжини, а ширини на три хлопи; баччи він согні гармат наших, гуляй-городини виробивши, зразжався неалічливості війська козацького і порядку в нім. З тим і від'їхав до столиці, маючи лист од мене до короля і страх у серці від нашої сили.

Ось тоді одиралися я козацьке посольство до сейму в вимогою обрати конче Яна Казимира і в умовах замінція танами: настава для Вишневецького і Конецпольського, ампістія всьому козацькому війську, привернені давніх вольностей, щоб Військо Запорозьке було з своїм гетьманом під владою тільки короля одного і пікого іншого пад собою не мало; спасувати упію, ковані вільна дорога на Запоріжжя й на море, коронні війська щоб не вступали в українські землі, старостам пікого права над козаками, реєстр козацький побільшити до 12 тисяч, гетьманові преділти староство і 20 міль грунту.

В сенаті все це відслали, а мені прислано листа в сандечатом, себто числом задлям, від короля про авантюру, королівську ласу і здіволення всіх умов козацьких. Що ж до уставовлення висоти козацького реєстру і території козацького осідання, то для того виділено комісарів, яких я маю ждати, відішлючи в свою землю. Комісарами цим призначив Киселя, київського каштеляння Бжозьского, Іллєвського брата — постгород-сіверського корупчного Миколая, відоморя львівського М'лєковського, брацлавського підчашого Зелінського, королівських секретарів Лентовського і Смирновського та князя Захарія Четвертина.

Сам Ярема Вишневецький з висоти свого верховного регіментарства вавжав потрібним подати руку козакові і, коли я відвернувся від Замостя, вислав мені півдногіл листа, в якому запевняв про свою значливість та прихильність до Війська Запорозького та готовність відповісти на короля своїми пропоніями, аби він міг доставити пробачину козацькі проступки. Дизувався, що я скержуся на якусь попередній з його боку, тоді як предия його завсідь були прихильні до Війська Запорозького та помогали йому здобувати славу, так і він застається неймідніною при своїм ефекті до Війська Запорозького і бажає Ім ласки королівської як людям лицарським — аби тільки засталися вірні своїй вітчизні.

А чи ж давно князь ісповільноманій грасував на Поділлі з девізом: «Віловити, витянути, вивішати!» Цей дрібний чоловічок, чорний, як жук-глоїбоник, із затертими лицем, хотів стати постригом народу величного й вільного, а тевер лиз воду на меч — прогнув до заміщення!

Я не відповів йому. Гедина в його словах дикої. *Percat* — яккаже панство. Хай агної!

Був лише він, а козак ушику не воює. Не може він занепацься в замлю, не сковаться в болоті, не перевралиться во бистрій воді, не мас куди прихлипніться від смертельного удару шляхетської півцірової кінності. Я домігся обрання Яна Казимира, зелани, що призначив своє підданство, зовсім утихаю і вертую до Кієва, щоб чекати комісарів. Не поспішався на цьому війська, не чорний мор, що десяткують козаків, на лихі місці, які були з Поділлянціні, де посполиті вже є не розбирала, де шляхетські маєтності, а де гетьманські надали полковникам та сотникам.

Спорядив Виговського до молодого Ракоці, аби зблізитися в семиградським двором. Уперше відпушкав од себе писаря генерального, а йому андонос — відсюву його лебіді, він затримався, однак змовчав. Натомість, як то робив завжди, викликав мені то, що приходувало до часу.

— 6 вісті від Мужиловського, гетьмана,— мовив тихо, але спачуло.

— Чому же мовчаш? — мало не закричав я.— Знаєш великих героїв, як жду тих віостей. Що там?

— Патріарх Пейсій ужо в Вінниці. На різдво буде в Києві. Мужиківський його супроводить. Його преосвященство благословіння своє піде гетьманові Війська Запорозького.

Я мовччи махнув рукою Виговському. Волів побуди неодинці. Тільки тепер відчува, як розтривожена була моя душа відтоді, як вийхав я з Чигирину, по побаченню Мотрони. Ждав усі ці дні й місяці, сам не відаючи чого, а та гірше діжалася! Побачу патріарха і впаду перед ним на коліна, виправшуючи благословіння на шию! Ні перед ким не падав, а тут упаду!

Пам'ять повинна вчасно зупинитися, а вона бунтує, повстає, вона відкідає потуття пессімізму.

Теплий дух Мотронин оторгав мене, стояв наді мною незідступною хмарою, а я відавав, лібі не помічав його. Мое життя — це надія, перед військом, перед патріархом, відень і вночі, довиняло мене тисячі людей, простежено кожен мій крок, кожне слово, кожне бажання і небажання, в мені вбито всі тайнощі, я не можу собі, а належав людям і всьому світові.

А вона? Що вона, і де, і як? Поставити до неї винідатів, пустити по її сліду, погнати Лазаріна Канусту назад до Чигирини, звільніти: відновити від землі? Я не міг. Вона була сінкою моєю тієюю, однією, що застала в мені простого людського. Як же я міг і це відібрати в себе? Віро була дорожче за відозрілість. З вірою жити легше. Коли ми більше відмовимо — в любові чи в навінності? Любов сінка, але непевність ще сліпіша, вона відбирає розвум і всі людські чуття.

Я простив Мотрону ще тоді в Чигирині, я посив в собою во II слова, а II дух, доторки, дихання і що щось, мої церковний спів, що відімав, вовности серце. Плоть упримово, але дух заспомінений — і це щастя.

Я пігадував короткі хвили щастя в Мотроню. До вони і чи були посправді? Вже тоді в її погляді читовся докір, але було є благачання, безумне віжкість, мончання й упорто затаювання, і безсмертнії події вишої любові, нашої любові, нашої...

Ця ж нашої, а чи тільки моєї?

Я покінав Тимеша.

— Як ти, спону?

— А як ми нестися гетьманський спів? Пробую загодити з усіма, хто є в твоїм війську.

— З татарами?

— Хіба самі татари? А волохи, донці, куряни й пущаняни, те є шляхта з хлопом вольським, власні же сем. Полку свого не маю, тож і обрітаюся з усіма.

— Серця мені приростає, коли тебе слухаю. За полком не шинкуй, що є гетьманувати доведеться. А тепер хочу, щоб ти став під Жовквою, де вже зготовлено волка, і рушив у Вікрапу.

— Куда ж?

— До Чигирину.

— До наші Райни?

— До Чагиріпа. До станиці гетьманської. Будь там за мене.
Та не дурій. Чуши мене?
— Чую, гетьмано.
— Іду до Києва. Тоді й до Чагиріпа. Видно буде. Ти ж ша-
хуйся і всюкої жішок усіх. Катрю, пані Райлу...
— І Метрополу?
— Побачиш — зеленої і П. Хай ждуть вістей.
— Вістей чи гетьмана?
— Вістей — перше. Вирию тебе, сину, душу свою.
— Ну! — сказав Тимік і зтупив вперед у землю.
Я обіцяла бого і заплакав. Гей, салу рідний! Щоб урятувати
людину, потрібен розум, а щоб згубити — тільки махнути рукою.
Та мій пайбратичай, а тем далено — пайдорожча. Тебі вірдо...

29

Король поїхав до Ченстохова лоянувати замітешій чудотвор-
ливій опікунці бомжій аз олакцію, а зайдти мав удатися до Кракова
на пороцію.

Я вертався в Україну далеку. Йшов од Замостя до Києва підть
тижнів зимових, світ присяхувався до мана, а я — до сіті.

Поліщав позад себе втрати певідмінодовани. Кривоці, Тугай-
бей. Обидва полягли не на полі бою, а вмерли від чорного мору.
А скільки полягло безіменних, без загадки, без нам'янти. Войни
боїться смерті, а полководці — поразок. Я не знає поразок, а від
смертной томію в очах. Матінка-бійна вимукається над хозаком,
сиру землю бому в голову покладе, чорних круків на біле тіло
нашле, буйними вітрами славу розносі.

Вітер гудо, трава шумить,
Козаччину обійтів лонить
На кущах голевою,
Наприк сід осоновою.
Кінь королів у півоніях,
Орел сплай в голівоплях.
Да велетунів королівську
В чистім полі могилописку!

Згодом дивуватимуться, як амінцевався і не шуті від Замостя
на Київ, а тоді — в Переяславі. Поставав щодалі мовби зовсім
іншими чоловіком, і ніхто не вмів зважити той первомін. Від слів
обережних у Замості до заваленно-роздумливих у Києві і до по-
сторішо-різких у Переяславі. Як це могло статися? Чи за ту путь

шеститижневу змішилося в мені кілька людей і встиг я прожити кілька життів?

Побачив парод свій, почув його слово, промовила до мене вільна його душа, що жила в пригніченні цілі віки, а тепер стрецюється, розкрилася, моя квітка після довгої ночі,— востерлею яскрава, соновита, безбородко-піжна, як жінка до свого коханого: що віддай мені пікому, захисти, не дай в обиду.

Ночували в поліських курівих хатах, інн., що було в тих хатах, а не було там, власне, пічного, я входив в Демном своїм до хати, скинувши шапки, пробували вклонитися до образів, та й образів не знаходили, Демко жартував: «Зашли ми, що у вас дві дірки за столом, то още прийшли заткнуті».

— Просимо дорогих гостей,— казала господиня,— та ж широта вебула спектри, аби й вам дірки в роті заткнути.

— Пироги — обідові вороги! — посміювався Демко, видобувавчи з міх цаші прашаси. — Добре слово ліпше м'якого широта.

То Іхали цілі дні пустелю безлюдною або ж патраллями на вмираючих з голоду, па пошалепі хутори, горішій ліс ма цілі мілі довикуж, чорні коноплиці, жах. Побачив на дорозі іри кіпелькім стерпинську дити чотирирічні і иса при пім, хтось кинув його тут ще залити й коли, було мовби здорове, пічного не башлюся і в тім стареї, де пос шарнав, требося й собі, та коли дали йому теплої чолевки шинкої, одразу вмерло, бо вже іш Іло, мабуть, тиждень або й більше і було опухле, а мені вдалося здорове.

Збожеволії од гори жінки стрічали мене на околицях лісових сіл, заступали дорогу, кидали слова че м'які — твардіші за камінь:

— То оце ти, гетьмане великий?

— А де ж цаші діти? Де мужі паші?

— Хай білі тобою землі завалася!

Джури ханалися за шаблі, я давав здах не чікати мікого. Людям треба дати вишумітися, викричати мені в лиця свої мушки, ненависть, вшокореші й почуття вини, яке носить в собою ще в датинства і радо передають його тому, хто зможе взяти на свої рамена. Тільки тоді можуть мене слухати, чути, розуміти.

Суторо й тяжко на сім світі, чесме зісци павіті для людини, на та що для справ остаточних.

Я плакав од горя, плах і знову плакав, а тоді Іхав ділі й знов бачив те саме або й гірше і слухав слова образів і юсіправадінай, та ось в лісових петрів виковав обідрианий смолонук, подивовався протираю очі, сміялася, бачачи нозаків, вишавав щідесену кварту, ангунував:

— Воля ж яка! Пана не побачиш од моря аж до Києва. Ніжний біс тобі не вказає, що хоч, та й робі!

— Чи та хоч знаєш, де той Київ? — питав його Демко.

— А хто б же й знає, як за я! У нас тут будник олек був, то ходив аж у Київ.

— Покажеш дорогу?

— Та що показувати? За оболонлю повершош на бір, дойдеш до коронастї сосни, держчись бором аж до підкухреної сосни, а там вийдеш через мохі й березлики, так і ступай весь час чорнолісом пошід ольхами на верболіз і по гатці. Як дойдеш до річки, держчись проти води, бо загрузреш, а там на звое та знов верболозом і гаткою держи прямо па розсохувоту сосну, а далі майдан і все пісками та пісками.

— І так до Києва?

— До Києва ж.

Старшина мої винишлися в дорогих кутрах, вигравали па баскінських коліях, а я знов падагнув усе томне й мешкасане, хоч упізновали мене люди й так, упізновали, не так для повітанні, як для проклятів, і я іхов безкінечними вимовами дорогами, мов той Венізарій у лахмітті жебрака, і перед очима в мене стояла мої перемоги й подоля людська, чубаті голови козацькі і всі, що служили боту й вітчизні — гусарія, іванове шляхта, чужоземні паймапці, в смішних плодрах, хлони в сер'ягах, баби в тощих кустках, гетьманка короші й польові, куптуши, делії, паси слупчики, помножу при ціті карети з срібною заставою і труси з горохами. *Fiat voluntaria!*¹.

Іноді стрічалася покалічені Вишневецьким люди, що чудом якнись вижили. Відрубані права рука і ліва нога. Перехрещені. Вельможний катюга хотів, може, так перехрестити весь парод пани? А тепер пише, що застасться певідміно при своїм афекті до Війська Заніброзького. Кровопрагнителі Мало йому покатоли-ченил й уїї, вій що клав свій хрест на людей. Не міг добрятися до душі, то знущався хоч пар тілом. Коли прийшов католицтво, двадцятілітнім будучи, у тисячі шістсот тридцять другому році, то всі листи з Лубен павіть у православні монастирі відсалав тільки польською мовою. А тим часом сам король слав па Україлу листи тільки мовою руською. Ось тобі й побіліс рокоманіс наші!

Прощали маєтності шапа Киселя. Отець Федір допитувався в поспомініх, чи не переслідується тут грецька віра, чи оберігає П чистоту іни сошатор.

— Та да, отчо! — чухали потиліщи лідьки. — Сам же ін сошатор доведавша був упітом, а айшов в упітства — то ж однаживо тут попи так і насутсья. Попи авші, молін, грецької віри зеволоні, люда темні, п'явниці. А що моші по тому, як піш пеннитущий? З інші піх поговорити, піщо. А ін сошатор як? У фушдував, правда, православний кляштор у собе в Некрасівичах, а тоді морничі дав фуандуш і ін католицький костел в Свобочеві. Двом богам служить, а нам хоч пропадай...

Сумне відповіще, сумна дорога, сумні голоси. Які ж малооприступні для добра і самі собою побуджувані до зла напували туті! І тепер криади від них падали щоразу па мене, хто виступив

¹ Хай збудиться воля твої (лег.).

проти всіх тих криць. Яка писирандливість! Та треба вміти вно-
вніти голос не одного чоловіка (бо віл хіочний), а голос буття,
що яким вічевим вінів часів і ценорушилісті вічності. Я прислу-
хаюся до всіх слів людських і до всіх думок світу про мене —
тільки тоді я безкінечний, вічно живий, незавершений і вільний,
і в цьому тудо і одкровення.

Може, й до Києва я прагнув, щоб зачорнили вічності у цього
вічного города?

Увечері 23 грудня зблізився мій пойд до Києва Волинським
пляжом од Білогородки. В глибчі нічіїх вітхв сам патріарх сру-
салімський Паїсій з міста мешкавшою промовою, величав прослітним во-
ходарем — Іллюстрісімус пріщею, дав місце в своїх слахах по
праву руку від себе. Весь Київ вийшов за місто, щоб зустріти
гетьмана свого в ноги. Академія приймала ораціями й аклама-
ціями, привітами мозами й кантами, називаючи мене Мойсеєм,
спасителем, сбавителем і визволителем народу руського, богом
давним, тому й Богданом називали. Коли зблизилися до замку,
бито в усіх гармат на вівіт, Ім відповідали гармати мешкі в до-
лішнього міста. Козаки заплакали, побачивши красу церков ки-
ївських, доли й нагорби смищені, пішмуту й руїну славного мі-
ста князів наших давніх. І я теж плакав, і суму в душі було
більше, щік радості.

На учті в архімандриті печерського Йосифа Тризни дано мені
перше місце серед духовників. Тривша виголоска доволі довгу про-
мову, яку годі й загадти всю, хіба що завести семий лівець.

«Что есть человекъ, яко помпши его — рѣче пророкъ ко небес-
ному царю. Аз же, недостойныши и снотом Вифлеемским уко-
добривши не дерзай, что осмы, яко ваша гетьманское пресвѣтлѣе
величество помпши мы! Самъ царь небесный память сотворил
есть чудесъ своихъ пищу далъ есть болищемъ его, на вѣбы обѣдъ послати
Даниилу, сущу в ровѣ. А ванно гетьманское пресвѣтлѣе величество
не забы ми во смиренїи и подостовѣтствіе моемъ. И что вовдамъ!
Равве чашу спасенія у престола господня, молитву доживотнѣ
за ваше гетьманское пресвѣтлѣе величество, прыму и имъ гос-
подио призну, да той самъ, хлѣбъ животный, кунено же и доза
истиниинъ, укрѣшиет и увеселляет ваше гетьманское пресвѣтлѣе
величество ширі мира на землї и благоволепти всѣхъ вѣрою мови-
нующихъся, заздравствуващою в долготу дній и насыщащою
словомъ свою все православное свое земное царство, потомъ же
и в славе во вишихъ блажен, иже сильть обѣдъ во царствии бо-
жини. Сла воздвижение да получишши!»

Я відновів Тризні такою мовою:

— Віддаю шану й півзко вклоняюся всімъ вамъ, хранителямъ
сего втечника духу народу нашого, які здоблити духъ сей і при-
млюжують всілако на славу, могуття й бесмортія. Без духу влада
не існує, а який віл у землї моїй споконвіку? Що від князів київ-
ських — отці часіїхъ монастирів і храмів, в рукахъ у якихъ літо-

иши, патерини, перомисування й тлумачення іншіг, житія, історія сама. Вого в руках історія якщо, той володіє також історією живою. Слово — доля царю. Народ без слова свого — чопнихи, чужий поймут, заволоки томпий. Хто махнув мечем, хто заскородив землю, хто крубав деревину, хто поставив дім, хто смачно з'їв і сплатне водігнувся — хай будуть іони, та не їм вилоплемося перше, а тих безъменним, хто беріг слово, ховав його від ворогів, підімав з бруду, очиняв од пігу, виграмован, ебагачував, як золоту руду, кував, як мечі, тулив до серця, як дитину. Упіти докторють нам, що іони православні темні, що церкви наші дерев'яні, обідриані, без ікон, без органів, без Палестрії. Та в пос е Київ і с Москва. Ми паччимо священиків своїх, збудуємо церкви розкішніші за Іхні, з'явиться і школи будуть не асій землі. О боже, не донесу до того! Хіба доживши до всього воянського, що може зробити цароді! І хіба ж є мною відуть у могилу всі шаді моого народу, його будущина й доля?

Від «поз істинних» разом в отцями викусили славно, тоді відвезено мене в савах архімандритових аж до замку, де прилічене мені дім посвідський, бо пан посвід київський Тишевич звілься геть з своїм приятелем Вишневецьким і грасували малітку на Поздлілі, поки й не дозволося орізти поліч а-під Пилатіві. Полінінів пан Тишкович лягти, інорти мальвазії, віна угурського, горізон всіляких, медів стоянок. Демко посів мені куштувати, війт київський притрошуває огінкути замок і весь Київ, я ходив, дивився, за мною сукули патоши, кричали «салав» і «війват», в алкохіч вазикових стін видно було замерзлий Дніпро і в морозний імлі нгадувалася між темпіми борами Десна, сіті одиривалася з київської гори такий широкий і далекий, що серце находилося під пласкої малості й самотності, сум на мене пайшо страшний, аж я два дні не сеназувався з своїх шакоб, пробував вин пана Тишковича, пригравав собі на кобзі своїй старешнькій, співав своїх дум то сумних, то веселих:

Л із азну хвара сагала,
Шо корлик ключ намітала, —
По Вітралі тумана клала,
А Україна сумувала,
Об ноза ж топі сумувала —
Свого гетьмана опізнала.
Тоді будіві вітра занізала:
— Де ж він нашого гетьмана сподівали? —
Тоді крачоти занізала:
— Де ж він нашого гетьмана знайдували? —
Тоді орані загомоніла:
— Де ж він нашого гетьмана скоропили? —
Тоді жайворонки повізали:
— Да ж єв в нашому гетьманом простили?

*

Об мати, козак у хаті,
Пустуб, жартує, но дас співти

— Гей, допю, допю, не будь дурною.

Бай його, голубко, хоч кочергою.

— Боюся, мати, щоб не плакати,

Ой звали ж, матілко, поцілувати!

Тоді пішов до замкової церкви святого Миколая, довго лежав перед образами, плакав і молився, тяжко мені було, і гнівався не знати й на кого, мабуть передовсім на самого себе.

Чом так пізно приїхав до Києва? І чому зробив столицею свою Чигириць, а не Київ? Колись король Баторій зіпхнув козаків у сільце Трахтемирівське, назвавши його їхньою столицею. Зроблено те було силоміць, а я добровільно обмежився Чигирином. Ніхто не міг того витлумачити, боялися питати мене, а коли б і спітали, то що б я відповів? Україна без Києва? Україна з самим тільки Чигирином? Чи пе безглазда?

Чом сів я в Чигириці? Родове гніздо? Але що рід, коли йдеться про цілу землю? Треба б конче в Київ. Серед соборів, архієрейських палат, древостей і святощів. Та знов, що у Києві легко заспокоїтися, зазолотитися і згубити всю справу. А в Чигирині — мов птах на гнучкій гілці: пе засидишся, зідме вітер, полетиш далі, бо треба летіти, треба летіти.

Земля козацька, воля для якої починалася під Жовтими Водами,— це села й хутори, містечка й пасіки, хати й курені. А де палаці, церкви, школи? Жодна земля, здавалося б, не може без палаців і соборів. Народ вкладав у ці споруди не тільки свій піт, але й горіння душ, і стоять ці будівлі мов запорука його тривання і величаппя перед світом і вічністю. Є життя й вічність, світ богів і світ смертних, все інше — ірах. Дух повинен мати форму свяності. Магічні місця в поєднанні з життям щоденним. Недарма ж звало Київ святою Софією степів.

Тоді чому ж я не сів у Києві?

Я думав: Чигирип — це багато протоптаних у снігу стежок. Можна б додати: стежок, які приводять тебе туди, куди ти хотів прийти. З Чигирина лежать стежки па всі вітри. А куди ведуть стежки з Києва? Тільки туди, тільки до Києва.

Я думав: у Чигириї мене охоронятимуть орли. А в Києві?

В Чигирині немає пезшаних, там тільки гетьманський почт, двораки, челядинці, поцихачі, слава, блик. А в Києві — тисячі чужих і всі жадають влади: митрополит, воєвода, ієреї, міщани.

Ще я думав: Чигирип я наповню собою. Київ не дається ні для кого. У Київ ідуть на поклон, а пе жити. Живут у Києві люди загадкові й песустні. Хто любить рух, пересування, той тут пе всидить. Жити в Києві таке велике щастя, що це загрожує отупінням чуттів, збайдужженням до всього, що поза цим містом. Київ не приймає нікого стороннього. Його краса замкнена, як внутрішній простір Софії, вона прикрашена раз і нававжди — павіпи. Київ мав бути поза мною, бо був наді мною. Тисячоліття дивилися на мене цекліппо, суверено, очікувально, і на їхній вер-

шпні сяяв цей вічний враслов'япський град. Чи ж міг я пасмілитися сісти в нім? Попрати святыню — втратити святощі не тільки в країні, землі, а й у душах. А руїни душ страшніші, ніж руїни в селах і містах.

Я покликав Демка, звелів готовувати сотню козаків для супроводу, бажаючи поїхати по Києву. Не хотів нікого сторошнього, відмовився від послуг війта і його писарів, радів, що не мають коло себе прив'язливого Виговського, і цікто мені не докучає, ніхто не пхається межи очі, не заважає впритул стати з цим загадковим містом.

Я не знов, куди ведуть вулиці, де стоять доми, де живуть люди, відчував тільки настрій Києва, влюблував його жадібно й покірливо, а він був певловимий, страшний і великий, і дух возносився над цим вічним городом невмирущій, могутній, чистий і просвітлений проти темної зловісності дияволічних сил руйнування.

Він був спалений Батиєм, тоді поволі підіймався з руїн майже три віки, і знов спалив його татарський хан Менглі-Гріей майже двісті літ тому, і вже здавалося, що вмре Київ навіки, бо на узграинчю стали купчатися перші козаки, відбудовано на старих городищах або закладено нові городи: Корсунь над Россю, Лубни над Сулою, Чигирин над Тясмином, Кременчук пад Дніпром, життя пересунулося туди, а тут було занедбання й розвалища, і навіть окраса Києва — Софійський собор, який уцілів при Батиєві, доживав остатні роки. Київський біскup католицький Верецький писав у 1595 році про Софію: храм сей не тільки осквернений худобою, кіньми, псами й свиними, які в ньому вештаються, але й позбавлений значною мірою церковних прикрас, знищуваних дощами. На покрівлі росте трава й шавіть дерева. Стіни руйнуються. Стискають собор звідусуди ґрунти митрополитські, архімандритські, ігуменські, чернечі, пошівські. В шипках київських шинкують таким пивом, що коли б козі налив у горло, то не діждала б і третього дня, а мед, беручи за нього втринадцятро, звуть тройником, а цим хіба людей труїти, а не покріпляти, бо він такий солодкий, як горілка з ісону.

Уніати ще більше зруйнували Софію і занедбали Київ. Міщани київські в листі до гетьмана і Війська Запорозького в 1621 році писали: «Церкву Софійську як обідрав пан Садковський, то нападати йому, аби пакрив хоч соломою, жеби їй гнити не давав, олово обідрав і продав і трісками пакрив умисно, аби се обалити, як і інші мури повалялися, маєтностей церковних уживає, а церква, гниюча, пустує...»

Після уніатів у соборі жодних охепдоств не було, як книг, так і жодних апаратів не знаходилося, тільки голий мур і вівтарі, руїнами завалені. Митрополит Петро Могила в чоловитній царю Михайлу Федоровичу в 1640-му повідомляв, що, відібравши «от волкохищних рук уніатов церковь соборную премудrosti божия

в Києва в розоруженні виді, от по силе своєї об устроєння разом під своїм зданий і внутрішнім укращенням і днем і вечір почалується і труждеться.

Тринадцять років одбудовував Петро Могила Софію. А був то такий час, коли православні сакенчання в Києві з митрополитом своїм, сповідавшись, тільки її ждали, що ось почне шляхта начиняти підми плутки дніпровських осетрів або ж того вогнем, того мечем відривати на той світ.

Післяку не дожив Петро Могила до Жовтих Вод. Не амати, як би привізти він мої вікторії — адже було родич Вишневецького, щохода з магнатського роду, нікома не жалував ці козацтва, ці бідності. Ми розмежувалися в ним за життя, але пустрітися мали в сайдій спорі землій ливобільшія народу свого з тимчаси, не відгластва й царськісництві. Скріпта форант — аванс — письменність сміг стояти.

Я війхаа за Поділ, щоб побачити засновану Могилою паметію, щому колись козацтвом під свою оборону й очіку. Сказавши про мое прибуття ректорові колегії, укральському Арістотелеві — Іоанну Гізелю, він вийшов мені настріч, вітав довго латинською мовою, я подякував І., попросивши напору в придладдя для имені, одразу написав тези для диспути про свободу і альянсично приблиз Іх до брами колегії. Викликав за послуг Адама Киселя, хоч і зна, що він далеко й прибути довгою сюди не зможе, а коли й прибуде, то ще не амати, чи виступять його книжки в сій город, тому став давитися, кого б в моїх козаків перевадити в Киселя й поставити своїм співенщем. Однаке по було юдиного козака такого вундеркинда, як наш сенатор, тож я покликав свого Івана Брюховецького і звівій тому опозувати супроти мене широст тут на епігу перед брамою Могилівської колегії, при учнях і книжках, які зібралися на тако відоминсько.

— Що ж козати? — питав Іванець, блукаючи своїми широкими очима по лицях. — Що маю монети, вано гетьмане?

— Кажи, що казав би не твоєму місці наш Кисель, який не важко живує наш люд український, хоч і прямлюється до цього всіляко.

Іванець прибрав поважливість, пустив очі під хоб, шовев в тіло зважущістю:

— Нарід не повинен бути вільним, поки не навчиться користуватися з своєї свободи.

— Ага, — сказав я, — це схоже на того дуря, який вирішив не ступати в воду, поки не навчиться плувати. Коли б людям повелось їздити свободи, поки не стащуть розумінням й дебрими з рабстві, Ім довелось б їздити вічно. Наміще взяти чоловікові, що є смерть, коли ще не аїдас, що тако життя?

Товер уже Іванець не треба було підказувати. Став мояби сиравеним цапом сенатором, пабудуючись й кайдачива, павіть алеї йому підіб окружилися і понужчали, а голова видовжилася.

— Пане Хмельницький,— валися від мені докоряті,— близькі істини ї свободи може заслівнити, затуманити й потурбувати темний народ, панівосліпій у утисках рабства. Він киється рубіжувати, палити, пинчити і піколи не зупиниться, вважаючи, що то і є справжня свобода, бо є хто ж його просвітить? Просвітата ж слід новомі, терпливо і вміто.

— Як можна показати то, чого немає? — засміялся я.— Ти січі роші може мріяти народ про свободу, а вистріле П — й не візьмеш. Ніхто не зможе змінювати П заудалегіді, показати, яко в неї лицо. Аристо розповідає казку про одну фею, яка через тасмично ваклюття вимушена була явитися іноді у вигляді гадкої отруйної яблі. Хто виважжив П в часи таких перетворень, пазажірки побувавши П добродіти. Тим же, хто жаліє П й захищає, вона відкривалася згодом у своїй природності небесній, у прекрасній формі, ставала нерозлучною супутницею, виводила всі забагатки, наповнювала дому багатством, робила щодливими в любові й переможними у війні. Свобода нагадувала що фею. Іноді вона, як гадина позувача, сичать, і кусає, і викликавши омерзіння, але горе тим, хто піважляється реадавити П. І щастя! ті, хто прийме в страшному, відвоюотому витязі, бо відагороженні будуть нею в пору П краси і слави.

У моє «Кисоля» зберакло аргументів, він тільки її спромігся, що промтуроті:

— Плоди свободи — мудрість, міра й милосердя. Як же допускаєш, гетьмано, насильства і розбирацтво?

— Несамовітість насильства залежить не від чиєської волі, а від утиснів і принижень, що від яких виривається народ. Можна помішати те, що посылає. Хто вимагає сліпої покірявості, вважає тепер сліпої прості, і нема ради.

З одностайним визнанням, и нороміг у диселуті, мені було видано диплом про те, що валитіший однією до вихованців Клевено-Могилівської колегії, і учні відсвівали на мою честь латинські гімні й похвалили вірш.

То був моїни подарунок по іменині, які припадали на день п'ястування, та сиревінній подарунок очікував мене на рапорі від патріарха Патісія в Софійському соборі.

Коли я прибув, мені зроблено ованію в соборі, дапо перше місце, всі менеadorували, мені кидалися підувати ноги, як збагаченеві вітчизні й захисники від кровожерія. Служив сам патріарх, слючи золотом увесі і трьома цианогіями в самопівтах. Зеликав вік мені шершні до причастя, я ж став відмовлятися, бо не готовився і не сповідався, маю благато гріхів на душі, та ще доведеться брати не одні і не два, мовин і про свій гріх з Мотрошою, однак патріарх владою своєю пайсвятішою дав мені пристрасті без сповіді, з усьогою розгрінінною і дав благословення на шлюб в Мотрополю, хоч і absentе — та при життім чоловіку. І а той момент

¹ Відсутньо.

даво салют зі всіх гармат на земі, що забавити і гостював величний готьман причастиється. Над величними грішниками зеленка й молитва. В кого парод величі свій дух, того він не покине. Гримілля гармат розбивала тяжку мою тугу, з ним відлітала пахуба й шодоля, в під гучала мої судьба. Радуйся, діво, громами отримливши! Радуйся, личко шовковое і золотее! Душа широстає в болю, але з радості теж.

Давони, салюти, світи хоральни, урочисті слова молитов — все силіталося довкола мене, огортало мене солодкою хмарою, чулося мені крізь ту хмару похвалював Мотронине: «Hi! Hi! Hi!», проризавшися шалестливий голос пані Раїни, а я чув і ще чув, зашурений у свою тугу і в свої надії, стояв, дивився, слухав, а сам укладав лист до Мотрополі, перший лист відтоді, як поїхав у гільї в Чигирин, не бачивши її.

«Бачав душі в серці кохання, набиродавши і пайкоханіша душі й серці вітка, цайпрокрасніша Мотропоцько, іші і добродійко, гетьманішо мої!

Найбіщасливіше на світі провадяча життя, оже ледве й ишесті од жалю монку, бо иже ж це більше могло смітати мене нещастя, як, дочекавшися іншості над усім смодіваша, що іх тільки па сіні світі міг зічити, утратив все в мить єдину й горку? Чи ж хто міг уявити, щоб пережива я день бодай один, во бачачи набиродливішої мосії Аврори,— а вжо ж не день, во тиждень, че пісадь, але цілі пещасні півроку!

Мотропоцько...»

Спорядив з листом до Чигиріана Деміна, що мав супроводити туди в патріаршого посланця — чорноризця кrusалинського Григорія, бородатого й сумного, як мій лист. Патріарх посыпав Мотропії абсолютою¹ гріхів і шлюб маложеський, писани мовами грецькою і латиною, письмом київським — круглястим, а чітко вірисуваними літерами, а короткими поясними розчорками — сідченши вміості й смаку. Передавав патріарх гетьманіші й свої упоминки: три саїч, що самі запалюються, молоко богоординій й цятрина мисць в саді Брусалима.

Я ж кланялся Мотропії й пані Раїні гетьманськими дарунками в тканин, хутр і коноплюстості і велів Демінові передати, щоб ждали мене збора.

Тепер я усміхався своїм ще вчора несміливим думкам, що аїкнуну мене на півроку павад, у прашинення й безсилість перед марною мібітою, якої мозба й не було, ало яка всі ці місці івереслідували мене своїм недовір'ям, перосторогово, нехітто і ще чимось познанням, що могло знайти витлумачення, мене, в загадкових пляхетських конфідіціях або ж забаганках. Шкода гово-ряті!

Я отріхнув з себе всі ценерицькі загадки, власне волів би отріхнути їх, насирівді ж знов згадував свій відчай і свою тугу, коли,

¹ Відпустення.

відавалося, втрачено все пайдорожче і не має для чого жити. А жити треба було! Збегнув ще тоді в Чигирин, збегнув там, у Чигирині, що стойти на днівій горі посеред степу, піднятій незовсім гором і страшною люттою свою, як апенційська мобечина так далеко, як півколі доти, я побачив усії свої путь звітижній славетній, я потулів поклик просторі, відгудав свою судьбу й нагубу, і вже не міг земикатися в своїй тузи, в своему горі. Поїхав, чи є смодівлючий пів повернення.

Тепер повторювався.

Не знов, як і дкувати патріарху. Подарував дому шестерин пайдорожніх коней, яких мав. Дав тисячу золотих, подбав про всі рицівники для довгої дороги зимової до Москви. Кілька днів провів у розмовах з ними дисcretних, коли ж відіїде з Києва, то Півсід проводжав мено з таким самим почтом, як і стрічав.

За два місяці, ноки ждав мене в Києві, патріарх зміг вловити пастрої високого кліру, тепер допитувався в мене, чом і митрополит Косов, пів вечерський архімандрит Тризна не вильвлюють видимої пристальності до козацтва, та її до гетьманії козацького так само.

— А ти ж, гетьмане, воїнику маси зватися князем Русі є проктором православного благочестя, і зрівняти тебе можна хіба що з Константином Великим.

Я скромно ухилявся од таких величань і пробував воясплати його преосвященству, що дакта пехіт до козацтва. Іде що віл блаженної нам'яті Петра Могили, який сподівався всього досягнути тільки наукою і справді багато досягнув, та чи ж усього? Наука, хоч які ці сили велика, не може мобічтити народ в свободою. Тут конче потрібен меч.

— I молитва,— погадав патріарх.

— За молитвою іроїзів до Києва, бо її сам почиваю лякетися востримості меча. Та чи досить вам меча, ізвіт' коли буде в молитві? Треба ще є мудрість. Да її шукати? Чи тільки в коліх ваших високих ієрархів, людей справді мудрих і велими свічниками¹? Не знаю. Слухаю простий люд, слухаю простори, в яких жити, страждаю і б'юся, слухаю час свій каламутний — і їде ж португунок, де просвіток, де будущнє? Півроку вже, як написав листи до православного царя московського, просічись від його руки. За мою піду козаки, послониті, всіх народ піде, сяятий отче. Знаю, що є київські святі отці, може війтиши, щоправда, думаюти так само, як і я. Послав до тебе у Волошину² мого вірного чоловіка, Салупіна Мужиловського, він в цих людях, як і його батько протопоп Андрій, чоловік вченості рідкісної. Просимо тебе, святий отче, коли матимеш разому з царем, скажи бому про нас.

¹ Тут: просвіщенінні, освіченінні.

² Хмельницький мав по уявії діл тогочасні врядувайські держави: Молдавію і Валахію. Часто Волошину від вказав тільки Молдавію. Так тоді за замічанням мовлення.

Вирвемося а-під королівської руки, відчахнемося підлітка, бо є чому
насмо бути там, де ми чужі, де мі віри, як жити для нас, як шаню-
ти, як гідності людські? Самі ми вистоїмо на скаженіше вітрах
супротивників. Тут королівство в плямку захланює, а там сул-
тан відкидає нас в трьох боків — Крим, Волошину, Самиградія.
Ісі в цього висади, ісі його слуги, всіх, які після голодних, тримаю-
чи супроти нашої землі, та які хай би хоч бусурманів кримських,
а то ж і християни в Волошині й Самиграді! Чому ж двом
православним землям великим по воєднаніс в силу вводжені?
Могли б одірати в султана що й Волошину, там теж православ-
ний народ. Скажи про все це цареві православному, святій отче.
Ми роєшочали діло страждії й велике, і вже винністю по може-
на. Не відішовте же люд пам'яті в себе павія плахту і на ма-
тимеї Землерівня, що його мавмо інші, крикно й нещевно. Люд
ладиться до війни, не до смокну. На зиму нічого не сіяно, бо
тепер земля наша не зерном засівається, а кров'ю. Ось поки я
дійшов до Кислов, вже за мною летять віті, що и Литви б'уть
збунтованих козаків і селян. А я мало мовить з падими комиса-
рами про замерзлих й ув'оретих. Шкода говорить! Хай би цар
православний, поки його бояри думают над моїм листом, вик-
азав до нас ірицькість бедж в томуус. Виставив похиби на ли-
товській границі, зайняв сіверські городи, які й том' спонечкі
були руські, не чинив нам перепох у папіях зносинах в дешціма,
бо є хто ж нам ближчий на сім світі, як не сі зім'ї люди?

Не годилося в патріархом споряджати що й свого посла до
царя, том' да я Патріарх Силуана Мужилівського для супроводу
її помочі в дорозі й у Москві, зволіши їому до єсього признач-
илися, аби іконкористуватися згодом, коли й справді доведеться
вийдати послом.

— Вміш зе словами: іонірнішими її обтічними ховати думки
гострі, як іонкі, — ото й уса наша ковицька наука, — сказав я їому.
Обійшів і поцілував Силуана, як братя, бо ставав він пайдорож-
чим мені чоловіком.

Так я побіг тоді а Кієва.

Хай через поля й діброни на Вероніків і далі в степ, маючи
по праву руку Дніпро, що лежить десь під товстою кригою, сло-
ваний в сизій імлі. Простори засніжені, все словане мерозам хлю-
том, мертві землі, мертві трави, мертві дерева, — ось до гостро
почувствіться людська малість і безсилля, що іх ухітку ховати сам
від себе и доколонішті бубношат і щедротах. Я же був самотній,
сіла мене супроводжувала певіччина, щоміті підскукували до
мене старшини, искучі повіють, а мені хотілося казати їм: «По-
дайте лінію про бандитів і беопрітульників, про улюблених
і пещасників, про тих, кого іша ти искуть і пізвідки не проведж-
ють, про загублених безпідібно і трагічно».

Хто б це міг забгнти?

Нас зустрічали уздовж усього шляху. Но внати, ввідкіл й па-
бралися стільки люду в цих поживих просторах, серед цих спінів

і пустечі. Палила високі ногища край дороги, гріли веренуху
В горілку, чистували козівків, стерпили і мене, гетьмана свого,
горілка була гаряча, а хліб, соло, ковбаса — в морозу, як зведено
щолепи, і від того якийсь сміх молодечий рвався в грудай, і дов-
кола теж лупив сміх, і ляпнися слоза, і лізти бились в низьке
небо дружини; сантки й комужи, товсті хустки й шапки, старе
й мале, настригні в насміливі — всі товнилися, щоб стати ближ-
че до гетьмана, побачити його бодай краєм очі, може й почуття
бого слова, а я дивився па них, дивився па старих і дітей, па
дівчат і молодиць, від товстими хустками лоби погляди, мовби
щукав знайдомі сері очі, хотів зустріти їх вже отут, волі жоги,
безмежне жаждові, нетерпіячі в положах, і побачити в тих
очах дороги, які пройшов уж єще прохіду, і дереви, які виши-
люють мітум прохіди про ітрачену павіні мандрівстві, і бджо-
ли, що гудітимуть, як мої втоми, і гріх у час послушниць, і вагту
самотність сподівані, і нашу самість. Шкода говорити!

Вже по моїй смерті турецький яничар і мандрівник Еміль
Чалебі, щоб виправдати піздчу султанського війська, яке во-
могло взяти в мозаки Чигирин, дастъ опис моего міста, сновинний
вигадок і дивовижних перебільшень¹.

А мені со місто увалилося той замін в тисячі разів поширіше-
нішим. Під'їздів до цього бевзали і безнорадній, як мала ди-
тина. І да ж був той Марс, що надав па мене своє привате світло
тільки в час послушниць! Чи то вже така доля великих полно-
водців, що мають волю здобувати щастя для інших, але шіколи —
для самих себе?

Від Києва до Переяслава я летів пів в ямомусь сковому
чаді, через Дніпро теж переліта, як орел самотній, в тоді упо-
рільююча і уновільююча свого коня, дозвав війську спочинок і
волю, в Черкасах і зовсім вупинився, лякаючись Іхати далі, не

¹ «Фортеша Чигирин. Нині цо місто фортеця, що має три ради мурів.
Вона має сорок тисяч оббросного рушницьким війська. Цитадель П стоять
на другій скелі. Довкола фортеці три ряди непрохідних ровів. Стоять вони
півомбід од Дніпра і праюють од Тисянину, і тут обидва ріви зустрічаються
одною в одному. Фортеця розташована на просторій острові, ліворуч і пра-
воруч од цього перекинуті північні дерев'яні мости. О цитаделі стоять
доми війська-кошаків, всі краті тесом, в городами Й садами. Там же арсенал,
прекрасні гармати, монастир Із дзвінницю, склонюючи па башту.

П інженер землемірний посад. Всого в їм вільнується десеть тисяч пра-
тих дранкою домів з верхніми позорхами. Було видно двадцять сім дзві-
нів. В торожих рідах розташувалися всілки ремісників, але число їхне
мені незваже. В крамницях з добльового торгуєть горіланю, шкірою, медо-
пухом і волом. Садів без числа. Дуже багато сливи, груш, яблук, пасусти,
цибулі — Вором і звичайної. Однак лимонів, померанців, граватів, інжиру
в цих місцях не водиться.

Той, хто побаче довкола цієї фортеці западдя війна і всілні дивови-
сні віростосування, рогатки, чити, ядерні шапки І самострілі, вражений
буде безмірою. Через рів, що оточує передмістя, прогинаються воли рівні
Тисянини, а в тих водах відно віслані віні, менабі і стальні луки. Тут і сам
хвітроумний діянець буде би зракований, побачивши западдя піднесені

(Еміль Чалебі. Книга путешествия, I, с. 82).

наважуючись послати гінців, щоб дозвідатися: чи Сама в Чигирині, чи знає про патріарха благословіння, чи жде як жива і гетьманша?

Однак не посыпав гінців і нікого до себе по відпускання. Вагання моє не тривало довго. Мав іхати далі! Прискочти до Чигирину не як мутоник, а як муж!

Сонце того ранку зійшло під стемною великою і чистою, спало на мене своїм тяжким, моє оберемки золотом, промінням, кликало, очікувало, заохочувало. Я впригнувся, моє для стрічі королівських посілів, у кармазину й хутра, весь сияє золотом, і вільсько мое сияє золотом, а в душі однаково був морок, гріх і аловорожість. Ставала мені перед очима зів'ялониця наші Рейна, відносила погляд вечістий і брехливий, січала зловісно: «Ви не побачите Івана Хмельницького, більше не побачите ніколи!»

Я відгалив та індішія, прікладав до себе Мотронку, малюював собі ІІ сумовиту красу, чуб ІІ азікане: «Ні! Ні! Ні!» — і сама собою виснівала мені в думці пісня про мошу дзвіну і тяжку любов:

— Постій, прошу, голубоняко, розмовляюсь з тобою,
Моя буде бона воля, жити будеш з тобою.
— Як же мені, мій готівана, з тобою стояти.
Мію ж бо ворінинськ, що будуть братати.
А що к тому, мій готівана, говорів од'їзджаю.
Змокшати мої ворінинські: пре мене не дбаш.
— Об хоча ж я і ніоду, тебе не забуду.
На змість нашим ворінинським склонянети буду.
— Побій, бона, ворінинські, що нам звати лихो.
Мія з тобою, гетьманоньку, любімося тихо.
Тот час своїм ворінинським зав'янімо губу.
— Ін я тобою, гетьманоньку, ставемо до шлюбу.

Вірний Димко стрічав мене в ідолі з старшинами перед Чигирином і що здалеку світлися всім лицям до мене. Продерся до мене крізь стиски старшинський, пробив непробивну стіну дорогих кунтушів, розірвав густі лави вілізних новел, висловився мені гукнув: «Чолом, гетьмане великий!» — і пустив з-під уса таку усмінку, що в мені загрила душа.

— Як там мої всі? — сказав я його.
— Та вже! — безкітурно мовив він.
— Здоров?
— Богу дикувати.
— А гетьманів?
— І гетьманів в доброму здоров'ї.
— Шо ж вона?
— Жде. Гетьманів то є тебе жде, великий гетьмане, а наші Рейни то морби висили, чи що, аж гетьманів Тиміш з неї пасміхається. Каже, женитися не страшно, а страшно сднати вона. Як я того мораха від патріарха привів, то наші Рейни аж відскакувала від радощах і вміть напустити в свого склону попі гетьманову, в Тиміш, виноївши того монаха нашою горілкою скажено.

вово, підвалив йому бороду одною з отиць свічок, що самі запаюються. Ну гвалту було! Вікні напін гетьманова, щоб залагодити справу, подарувала тому монашкові з його бороду в'їздесят талярів. Бо що ж йому без бороди — що чоловікові без штанів!

Я слухав і від слухав дурні теревові Демкою. Гнав кокл. Був тевар ік той чебан в існі, що, привалений чаром дівчини, пригнів до неї ве білім копі. Легіт на білім копі до Чигирину, до своєї туги. Тепер важила кожна хвилина, бо що давша ве приїздитиму, то більше буде вона заклопотана, стурбованя, заболена, вмучана жданнями, а я хотів бачити її ввеселлюю, роз'ясленою, в безможно щедрій радості.

Били гармати на повітряні, рвали повітря тутими стрілами, а в мене раздося серце від нетерпіння, відавшовали давони чигиринські на радість гетьману, а в мені давоні голос Мотронини, що його мав і почутти мовдоваї.

Вона сама стрічала мене! На було нікого, пані Райна щадла, ци дух якій, пікто не паванувався поткнутися в двері гетьманського дому, пустела була з стрічкою, комі б на столі не ганку різьбленим, жлучи мене, вона сама! В кунтуші, критому оксамитом яскрним, тяжі б рукава в обляжку, комір широкий лежачий, відкладні одвортки на високих грудях, високі обшлаги на рукавах, на грудях однокрилі, тільки на стапі склонливий золотою вистібкою. відпушка, як і належало жоні гетьманській, покладавши в хутрі на малоціпних, а соболині пластинчасті, і шапка на Мотроні так само соболині, і стояла ве на голих дошках і ве не козацьким різдвем, а на перському килимі безцільному, світла мешні повстрич своїми сірими очима вже не полохливо, як давніша, а якось мовби хижко — вона чи не вона?

Та коли вискочив з сідла я, заточуючись, побіг до ганку, і встановила проти мене тонкі руки, сполохаво переблизнула очіми, застогнила-заплакала: «Лілі! Лілі! Вона! Гетьманша! Заграба став її в обійми, ладен буде задушити її знищити і сам готов буде винищитися отут, бо її повідь живе далі! Тоді відставати її від себе, не відпусканчи з рук, засирнув у очі, в саму глибину, хотів синати, чи ждала, але не міг вимовити її слова, тільки вгодом відшвидав з себе геть не те, що хотілося:

— Да була?

— Да ж мені бути? В Чигирин!

— Тоді, як шукав тебе! — закричав я. — Влітку! Де тоді було? Коли сковалася! Коли ви в свою матір'ю...

— Хіба ти шукав мене? — сказала вона смокіано. — Ти прив'язав і поїхав.

— Що б же мов робити? Перевернути всю Україну заддя тебе?

— Нещо всю Україну? Хіба я так далеко будла?

— Да ж ти буда? — вже не закричав, в застогнав я, так ніби від цього стало б мені легше.

— В Суботосі!

*

— В Су... — Я ноглянув на неї пристяжно. — Як могла ти там бути? Хто тебе туди?.. Там жи все вишитець.

— Сам сказав Себєлікові відбудувати. Він і зробив. І одішов туди мене.

— Захарко? Шинкер нехрещений?

— Важкає, що ти пейворща захочеш ноглянути на свій Суботів. І нимовіс мене туди відікати. Я ждав тебе там.

Ждала і Суботові! Як я міг забути про свій Суботів? Як же не почув П' якданіл?

Я склонив перед нею голову.

— Прости мене, Мотронко.

— Ти обравши матір.

— Вішаю і перед нею.

— Вона хотів тепер сиревіти наше весілля.

— Василья? Коли все тона в крові? Було вже наше весілля тут — хіба забула? Жовті Воли нашо весілля, і Корсунь, і Павлівці, і Львів та Замостя! Мало — то є ще буде! Пойдемо до Переяслава. Там звертесь вся старшина Вільська Запорозького, поставлю тебе перед нею, назову гетьманішо. Чи тобі мало?

Вона мовчала.

— Запросили мене до хати, чи лік? — сказав я.

Вона відступилася від дверей, але я не пішов наверх після неї, взяв Мотрону за руку, позів з собою, в сітязіці вірвав в під кути туш соболиний, якою одставши від себе, дивився й не міг надивитися. Була в сакні в сріблобілі з золоті трави об'їрі, обшитім мереживом піменецьким в городами, до сакни босторг жаркий і волотях травах в мереживі у сріблі й золоті. Ждала свого гетьмана, ждала!

У мене задрікли піздри.

— Стала б ти навколо мене десь стоя у сміехі, як я їхав, — то розтопив би всі смігі! — сказав їй пощечин.

І тут хомодовою тінню постала між намі пані Раїна.

І вклонивши своїй пільгетній тонці, клинучи Н і душі і в піхті думуючи про те, як доведеться перепрошувати П за своє грубільство тоді, в червні. На щастя, вона не дала мені промовити є слова, зміїно вогноля сквоїми тояними устами, тоді відомила:

— Том гінці до пана гетьмана.

— Що ве гінці певчасті? — пезичливо поглянув я на пані Раїну.

Ні любові, пі дружби. Вороги до самої смерті, і ажна тут нічого не відіш.

— Гінці од панів коропієвських комісарів, — жестово усміхнулася пані Раїна і зверто столла, не бішла з сітязиці, не відпішала нас певдинці в Мотронкою, ждала, щоб я повернувся до своїх гетьманських обов'язків, надто що білося ж про мілех її серцю політія комісарів.

Я вішов до гінців, і поміст утікався від моєю тяжкою ходою, дзвігтили стіни, жалібно дзвікаю срібний посуд у креденсах, все здригалося наполохане, тільки пані Раїса стояла на етій і вела мене своїм вімінним поглядом, як по шпурку.

Гінці були й не від комісарів сміих, а від моєї писаря голорального Вітовського, який вартував в Семиградчині, від із собою посла від Ракоці, але писар не про своє посольство, в спрадлі про комісарів королівських, бо, мовляв, що приїзд до Києва доідався, що комісарем чинять всілякі перевопхи в словопадні Іхньої місії миротворчої, тримають на волості без проміанту й фуражу, хто відлучається від комісарського поїзду, прислачує життям, тож потребне втратає гетьманова, а також слід винімати твердо місце комісії. На віддалі пан Іван побув про свою обачливість і виказував хіба ж таку настирливість. Забув, кому служив. Касіль магішний був його серцю, під гетьмана пазацький!

— Де писаря генерального залишили? — поспіватав я старшого з гінців, чесноків, видати, більше шляхетського, ніж нашого козацького уважчання.

— Пан Вітовський гостить у митрополита Косова в Києві, ясновельможний мосцилан гетьмано! — мовив тоб, струшуючи пальцем з вуса намерамість. — Разом відадили всіх до королівських комісарів у Невосілки, у містечті пана синотора Киселя, тепер ждуть великих мосцилан гетьмана ясновельможного.

Як там співався писар мій генеральний і нащо встрівав на в своє діло? Мен би виспінати до мено, а він, бач, цінується з Киселем та ін'є монастирські меди в Києві! Я зівав, що Кисіль розвався сповісти свою місію комісарську до водахреці, після якіх я визначив військову раду, що на вій козаки могли або ж ухвалити похід не в море, або потвердити союз з ордою. Я рознущив військо тільки до заговії, а по заговію мали знови відрратитися до обозу на Масловим Ставі. В якій літобі буде та військо — Киселеві на бойдужа. Аль що він міг удіяти? В Києві я не став жлати комісарів, відіхав звідти, що коли всі десь паковано просувалися по Волині, і призначив місцем зустрічі Богуслав. Комісари Ікали тими самими шляхами, що й я з-під Замости, та тільки бачили не те, що бачити довелось мені, бо очі київські плащто-вани якось не так. У мене перед очима розстилався край, пенача сотворений або засуджений для руїн, що вереторні спустошення всіх родів, знищення та всеспалення, наповнений людською кров'ю, загорнутий повстя, а панам комісарам виділся посвій гультаїство й ворохобництво, і коли й замрічали всі паніків пошищення, то відносили те на кару вислужену. Да я стрічеся а крайнім зубожінням і недолею, там пані комісари помічали тільки довлати з-під Підлясів, я діллявся чортвию окрайцем в сиротами, що випирали з голоду, а пан Кисіль у Звяголі обідав у якобі кушнірки, яна подала йому іху по дорогім сріблі й сміялася з Хмеля, що так скромно живе, коли бог діл усого міого.

— То де міні первові комісарі? — ше поспішав я гівця. — Чом же сидіть на волості і не в'їхали досі в Київ?

— Пробували, та в Ходосівці заснували їм дорогу козацькі посполитими, полонили панів комісарів і довелося відкумузуватися. Помір пан генеральний писар. Коли б не мін...

Я махнув з нехітто руною. Доволі ажев про свого пана Виговського. Такий був завжди відданій і смирений... А може — хирозил?

— Героїд, — мовив я до гінців цих подоречних. — Скачіть наезд до Києва і передайте панові писарю генеральному, щоб став козацькі в Переяславі. Комісари ж, коли хочуть стати переді мною, хай працюватимуть через Дніпро слідом за папом Виговським.

День відчався, а плохота гетьманські не кінчалися. Прапорці гінці в Білої Церкви од Джелалім, що вартався від сутане. Пітав, куди має праватися. Демко мозолив очі, ждучи ваніння скидання старшина на учту, чи на месільлю що одне, чи що там на що; пані Раїна ходила за паном пазирцем, поровнила зостатки ві мном в чотири ока, та втратила сподівання і виставила поперед усіх Мограну, юби хот та відгашла під мене пастирівих моїх козаків.

— Завтра їдемо з тобою до Переяслава, — сказав я Мограні.

— Маю би ти спочинти, гетьмане, вдома. Не говорив і в дітства, — нагадала нова.

— Поговорю що. А спочинкати не тім світі буду. Час — не для спочинку.

— Може, хоч поглянув би на Суботів? Захарко повну реституцію провів.

— Що погляну. Задосить маю всіляких нагадувань.

— Які ж нагадування?

— А ти не звесні Дурши меш тоді влітку, хочоте дурити й далі? Тоді змовлялися між собою, і пані Раїна звинуватила мене мало не у звичечності, а тепер ти винуватиш, що поїхав тоді в Чигирин в марлюму гіві і не зважив тебе там, де ти мене ждала. Що то за ждання таке!

Вони піділікаха мені під руку, пригорнувася, лащилася по-кошачому, на скожа була на себі. Чи авось панка пані Раїни?

— Гетьманнич Тиміш був безецький¹, — прошепотіла бесподівано.

— До кого ж? До того монаха патріаршого, що виник панюю горілкою?

— До пані Раїни.

Я сподівався, що вони скаже: «До мене», — і вже кипів на Тиміка за його нестачливість², і готов був річчати, як дікий вар, і вонів приставити його до мене, аби прорвичти як слід. Але ж Тиміко — ї пані Раїна?

¹ Безесний.

² Непристойність.

— Ти скавала: до пані Раїни? — переспитав я Мотрону.

— Так.

Я разрерогався. Пані Раїна хотіла бути благословленою після того, як я вдахся стати грішною. Для всіх печастниць.

— Я заблагочет і цвоту. Зоставтеся тут нажилати за готель-мешканцем домом. І за Суботовом,— не стримав своєї мистивості.

Але Мотронка не стала захищати пані Раїну. Моччи горнулася до мене, обвинувала мене чарами, геть їй не властивими, аж вродилися і мої ревноши й піздозри, які не винагачив чим і погемувати. Свобовував одсунуты Її од себе, і не міг. Ця постутивсь мояда тіло було дужче за мене, за мій гнів і мою нехіті.

Соломний дрох плоті. Груди висукинувшись в одягу, як ядро в горіха. Зім'ята піч, і все зім'ята.

Вдосвіта ми виrushили на Переяслав, і пані Раїна була з нами. Я віддався без намоалень, без сліз і благань. Шкода говорить!

Зоря була холодна. Ми зануривалися в слизкий мороз, і бого мовчания несамовитість забавляла мене.

30

Уперше Іхав я з Мотроною. Не був то похід військовий, у який ковалові жону братів нагоже, в простий перехід в одного боку Дніпра на другий, від одного города до другого. Переяслав єддав нас з Мотроною далечінінні сногадом, воля вертлася в свое діянство, я — в давнію разбітенконості і в паскій гетьманській.

Потім ми були бессили й погноблені, не знаю піс що, тепер же, коли підцинялися в силі, простигалися до нас звідусюда чілкі руки, напули зажорливі ногляди, роагоралися печасті пристрасті. То що ж ліпше — сила чи бессилия?

До Переяслава вже з'їздилася звідусюда посли, десь там мій осалуп Іванець Брюховецький резом в Чарвотю прилаштовували Іх та, щоб найзіпочаткіші стали на вулиці Шевській, де в Сокирівім домі ми стати я, а інші синілися то далі, то ближче, — в своїм домі вже ми тепер халдінували!

Віталі мене сусідні землі, шану вріппосади звідусюда, в інші однолітніх країн шаймогутніші володарі, товаришувала мані слава всіх достоїнств і земіхавес бліск всілякого щастя. Та немас словою і на підліннім підблі щастя, а коли б і було якісь, то венчани короткочасний, так само, як дігдіна тиша завжди наїстус бурю.

Може, тільки їй відпущене мені тої зими безклюпітного щастя в оцьому переході через Дніпро, коли поряд Мотронка, і моя спокійна, і чуття незатъмарені. Іхала побіч мене всю дорогу верхи, в сани до пані Раїни сідати не хотіла, була нарешті достоту гетьманшою і моїм ангелом-хранителем, а ще — мосю ученицею і сповірницею дум. Не лякався звинувачень у зажіченості, бо хіба ж не буває так, що її списи деякі під час битви стоять вбиті в землю і не пропилюють ворожих грудей. Пісні лунали на поході, сміх і гуки байдорі, а тоді довго скакали ми в мовчанні, тільки тяжкий тупіт кінський та хмари наляканого зимового птаства над нами, тоді заводив я в Мотронкою мову про гідності, які помагають приборкувати потвори серця, як диких авірів, бо, як казав ще превелебний Вінцент Кадлубек, мужа дільного не тільки сила тілесна здобить, але їй пеказительність духу.

Мотронка з сміхом допитувалася, чи не натякаю я, мовлячи про несказительність духу, на її дитячі пригоди нецензурні з переславськими крамарями, я ж зляжало наставляв на неї долоні, мовби відгиваючи зліх духів мишулого, і знов переводив мову на хронікаря з давніх віків, частував свою гетьманшу дикою його латиною, в якій смертельний гріх мови простої їй зрозумілої обійдений був старанно й послідовно. Хіба ж то не про мене й про мою жену сказапо було: «Дивна вельми в мужеві дільному не тільки нескаламучена терплячість, але також і особливі розторопність, коли він удари завданої кривди не тільки спокійно винсить, але навіть з віячністю пробачає, розторопно упевнинює, уважливістю винагороджує і дарами обсилає. Але звідки ж то взялися ті дочки всіляких цнот, той цілий їх оршак, що хоч який обов'язок сповняють, хоч що роблять, все відносять до розторопності? Для прикладу терпеливість, яка в донькою мужності, три честі носить у тім самім міху: честь слабості, честь труда, честь звинувачень або кривд. Побачивши розторопність, питаш: що ж несеш, дочки? На те вона, гнувшись під тягарем: поквапся, матко, зніми тягар із знесиленої, сестра твоя відвага веліла до тебе тягар принести. На що розторопність сказала: знаю мої сестри солодощі, знаю звичлі дари, веліть, аби ми їй служили, о терпеливості, терпімо разом. Отож потримай хвилю, зроблю, чого жадаєш.

Суворі брили кладе до печі прагнень, дме, готовє, пробує, розкладає на частки і дивним мистецтвом витворює оздоби».

— Чи мені це конче треба розуміти? — злякалася Мотропка.— Для жони таке недостямку.

— Поліпшишо це мужам струдженям,— охоче погодився я в її пехіттю ламати голову над паном Вінцентом.

Однак надто легка перемога не задовольнила Мотронку.

— Тоді що ж застоситься жонам? — поспітала вона.

— Жони або ж провадять благочестиве життя, або зраджують своїх чоловіків.

— Що ж випадає мені?

— Благочестивість, дитино моя, бо ти гетьманша, тебе бачить увесь світ.

— А коли захочу зрадити?

— З ким жо? Для цього треба другого гетьмана. А його не буде й по моїй смерті. Тепер ти жінка найближча до історії з усіх сущих на нашій землі.

— Се тяжко, мабуть?

— Побачиш, дитино моя. Ще все побачиш. Колись Одіссеї, премудрий і божествений, не захотів дарованого йому богинею Каліпсо раю, де обіцяло любов, молодість і бессмертя, бо то був рай примусовий і без змоги вийти звідти. В історії ж доводиться жити примусово навіть тоді, коли досягнув найвищих вершин і коли сам до них прагнув. Тяжка безвіділь і хрест вічний. Чи ти думала про таке?

— Ніколи.

— То ѿ не треба. Хіба що поможи мені втриматися од гніву та пристрасності, бо це вельми тяжко. Маю здоров'я черстве ѿ по таких великих небезпеках і алигоднях, а дух не завжди втримується в спокой. І ніхто не поможе, тільки найближча душа. Твоя душа, Мотронко. Азаж не станеш моєю утіхою і підпорою у всьому, де вже не поможуть і всі мої радники, порадники, відрядники і зарадники?

Вона показала самими очима: стану. Очі були ще сіріші серед смігів, була в них сиза летючість, і душа моя полетіла за цими ї крізь них, в світі далекі, ще не знані, не просвітлені навіть моїм тяжким розумом.

Перед Переяславом було достоту як у премудрого Кадлубека з Казимиром Справедливим, коли той в'їздив у Krakів. Виїхало назустріч з невимовною радістю численне військо, звідусуди сипалися громади люду, в піднесенні кричали ї вішували: їхній збавця прибув! Тиснулися до мене люди всілякого віку, віддавали честь усі стани і всі достоїнства, і брами міста, хоч і найміцнішою стороною узброні, одразу отвором стали. Всі з глибоким поклоном припадали до ніг, всіх значення ѿ устремлілися згідно в едине сполучалися.

І в самому Переяславі були суцільні вівати, вже не їхав я тепер пезнанним сотником по вулиці Шевській і не втішав нещасну шляхетську вдову з малим дитям перед запідбаним будилком, не припадало пілом мос вбраця, ѵ мос лпце, і мої вуса,— утрамбованій сотнями віг людських і копит ківських сліг вібліскував сріблом і золотом під низьким червоним сонцем, двори встелено килимами і яскравими ряднами, доми прибрано ѿ причепурено, навіть дім пані Раїни якимсь чудом за тиждень відбудовано, пастелено нову цокрівлю, поставлено повій гаюк, навішено нові віконниці, аж Мотронка вхопилася за лице і заплющила очі, а тоді глянула ще на свій дім давній і прошепотіла, що хоче туди з пані Раїною.

— Будеш зі мною,— сказав я твердо.— Папі Раїна має свій дім, ти матимеш свій. Ти — гетьманша.

В домі Сомків, де я мав стати, зустрів мене Іванець мій Брюховецький і молодший брат голубки моєї Ганни — Яким Сомко, вже сотник козацький, чоловік такої неземної краси, що незмога було зірвняти його будь з ким і чим. Я подумав: неуже й Ганна була така вродлива? І лякався тої думки, бо Мотрони, яка дивилася то на Якима, то на мене, могла вгадати її. Вірив у Мотроничну доброту, але й не хотів без потреби піддавати ту доброту випробуванню. Тому не без радості почув запевнення Якимове, щоб повітати великого гетьмана з гетьманшею і висловити свою радість з того, що обрали його дім для перебування.

Коли б же вмів угадати страшну долю Якимову,— може, не відпустив би тоді його, тримав коло себе? Та однаково ж не порятував би, бо втримати чоловіка можна, поки ти живеш, а по смерті як те зробиш?

А вони ж як стояли оце переді мною на ганку сомківського дому — прекрасний Яким і верткий мій Іванець, обидва вірні мені, повні поваги й любові до свого гетьмана,— так стапуть і за два десятки літ, коли вже не буде мене, перед чорною радою козацькою, два мужі в силі віку, один прямодушний і чистий, як і тепер, а другий — підступний і хитрий — козиряв тим, що в гнізда Богданового, ходив, як і я, в простім одязу, ів із запорожцями саламаху й тетерю просту, спав, підклавши сідло під голову,— Брюховецький-Бреховецький. Гіздо таки справді мое, а діти — еозулині, з-поміж них Іванець найпідліший. Візьме він верх над Сомком і віддасть його під сокиру катівську, але й байдужий каттарин не хотітиме рубати голову Якимкові, дивуючись людям, які можуть позбавляти життя таке доскопале творіння боже.

Я відпустив Якима, може, й прогнав його, бо вже лякався молодих вродливих чоловіків поблизу Мотрони, хоч і відав гаряд, що всіх не проженеш і не відженеш, та й не хотів бути заздрісним передчасно.

В Переяславі вже ждали мене всі мої старшини, й полковники, і посли авідуєюди — від господарів молдавського й мунтянського, від князя семиградського, від ордиців і від самого султана турецького, була вже вість, що їде посол із Москви, а десь з-за Дніпра бралися до мене панове королівські комісари з Адамом Киселем на чолі.

Виговський, прискачивши до Переяслава на мос веління найпершим, мерщій втулив семиградського посла, якого привіз з собою, павпроти моого двору на Шевській вулиці, а ще один двір тримав для королівських комісарів, та я в день свого прибуття велів oddати той двір для московського посла, а комісарів по приїзді розтикати по всьому місту, щоб не могли вільно зноситися між собою.

Все робилося мовби само собою, вже той почі я поставив перед своїми побратимами Мотронку й нарік її гетьманшею, і напізні Райну теж посадовив біля себе за столом, і пила вона з мугирями вчорашніми, ледь вмочаючи свої шляхетські губи в міцній наш напій, а тоді ще й мала слухати пісню, яку я повів, приграючи собі на старенькій кобзі батьківській тридцятиструнній:

Роалилися кругі бережечки, гей, гей, по роздоллі,
Пожурилися славні козачевики, гей, гей, у певолі.
Гей, ви, хлощі, ви, добрі молодці, гей, гей, не журіться,
Посилайте комі воронії, гей, гей, садовіться.
Та поїдем у чистее поле, гей, гей, на Пилиаву.
Та наберем червоной китайки, гей, гей, та па славу.
Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, не злиняла.
Та щоб наша козацькая слава, гей, гей, не пропала.
Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, червоніла,
А щоб наша козацькая слава, гей, гей, не заминала.
Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилялася.
Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася.
А ми ж тую червону калину, гей, гей, та піднімемо,
А ми ж свою славну Україну, гей, гей, та розвеселимо.

Я спітав Виговського:

- Як це ти зачепився за комісарів?
- Гадав, що ти в Києві, гетьмане, туди й поїхав.
- Коли ж побачив, що немає мене там, то чом не вдарився за мною? Чи закортіло медів Киселевих куштувати?
- Гріх було звіхтувати нагодою. Вивідав намірі комісарські.
- Що ж вивідав?
- Кисіль проговорився перед митрополитом. Мовляв, ми тут будемо тримати тирана за слово, яке дав під Замостям: амнестія, 12 тисяч війська реестрового і скасування унії. А за те — військо все козацьке усунути на Запоріжжя, а в Україну пустити панів у їхні маєтності.
- Є в глеку молокό, та голова не влізе! Що з Литви?
- Радзівілл пішов проти козаків.
- Як же замиряння королівське?
- Мовляв, Радзівілл порушує волю королівську.
- Алешто! Вони порушують, то й нам не гріх. Що привіз од Ракоці?
- Посол зі мною прибув. Проситься до тебе.
- Прийму опісля. Першого прийматиму московського посла.
- Ще не прибув, та й не знати, коли буде.
- Тоді султанського. Слід було дати йому асисторію коло мого двору, а ти мерцій втулив посла семиградського.
- Не хотів пускати сюди бусурманів.
- Коли немає в християнстві правди, можна попробувати її і в іновірців. Як тошишся, то й за бритву вхопишся. Що ж Ракоці молодий обіцяє?
- Може зібрати своє військо в Мукачеві і вдарити звідти на Krakів. Поможе йому Януш Радзівілл, бо вони в союзі, як дисиденти, окрім того, може, стануть своїками, бо Радзівілл одружено

ний з донькою Лупула — господаря молдавського, а Ракоці хоче пошлюбити молодшу Лупулівну. Кажуть, такої краси небаченої, що вже й молодший Потоцький, і син Вишневецького, і Ракоці змагаються за неї, аж султанський двір затурбувався, і забрано ту Роксанду до султанського гарему, щоб зберегти цвоту.

— Багато втяв, пане писарю! І про цвоту Лупулівни довідався! Може, розповіси старшишам, як то бережуть цей скарб у султанському гаремі?

— Ну, поки султан малолітній, то сковок там найнадійніший.

— Гаразд із тою цвотою. Що ж хоче Ракоці за послугу?

— Хоче, щоб поміг ти йому добути корону польську.

— І тоді він буде козацьким покровителем, чи як?

— Певно ж.

— Гаразд. Тепер послухаємо Джелалія. Філоне! Присунься-но ближче!

Джелалій, потемнілій від вина, сів ближче, відтрутивши Чарноту й судню генеральшого Самійла, бликинув неприхильно на Виговського. Підняв келих.

— За твоє здоров'я, гетьмане, і за здоров'я гетьманіші молодої!

— Не був ти, Філоне, такий гречний, як ми з тобою в Стамбулі в неволі сиділи, а при султанському дворі вже й нахапався?

— Та де, пане гетьмане! — засміявся Джелалій. — До султана й не допущено, бо ще ж малий, а ми, виходить, так само малі, пікто й не знає про нас достоту. Насилу до великого візира дошкреблися. А той так у вічі й порскає! Зрадили, мовляв, панам своїм і вірі своїй, то й нам зрадите, чого прибликалися до священного порога його величності султана! Ну, й ще там багато чого було казано, та я вже й не дослухався, бо то вони так бурмотять, ти ж знаєш, Богдане. То я й кажу тому візиру. Ми, кажу, в панів своїх терпіли муку більшу, ніж у вас неволиники на галерах, то й чом би мали дотримувати вірності своїм мучителям? А прибув я від народу великого й звитяжного, і просимо тільки давати нам татар, а ми платитимемо вам данину, як волохи, молдавани й Семиграддя, скільки вже там скажете, а проти кожного вашого ворога виставлятиմемо щоразу хоч і десять тисяч війська, а вже яке те військо, то відасте гаразд самі.

Отак побалакали, то візирик той і вгонобився. Одправили вже мене й не самого, а з послом своїм Осман-чаушем, привіз він тобі фірман султанський і дарунки від султана і від султанської матері.

— Бекташ-агу бачив?

— Не бачив, а лист од нього в Осман-чауша є до тебе.

— Завтра станеш у мене з послом султанським, — сказав я Джелалію.

Виговський обережно підказав, що годилося б перше діжда-тися королівських комісарів.

— Приймати поперед комісарів чи й треба кого, — виставив він над столом долоні, як апостол на тайній вечері.

— На погибель! — гукнув Чарнота. — Що нам ті комісари!

— Ми піддані королівські,— сумирно нагадав пан Іван.

— А може, то король наш підданий? — вдарив кулаками об стіл Чарнота.— Хіба ж не наш гетьман настановив королем Яна Казимира? Я й Замостя не хотів брати заради цього!

Тепер уже сміялися всі, згадуючи, як Чарнота «не захотів» брати Замостя.

— Молись богу, що хоч сидіти вже за столом можеш,— кинув йому Вешняк.

— Вір інкомпарабіліс¹,— похизувався своїм знанням латини Тетеря до свого так само едукованого сусіди Матвія Гладжого.

Чарнота на слова Вешняка не обізвався, а Тетерина латина зачепила його за живе.

— Ти собі вір чи не вір,— зневажливо кинув він Тетері,— мені аби гетьман мій вірив, ото!

— Чи вони завжди такі? — пошепки спитала мене Мотронка.

— А якими ж хотіла їх бачити? Скаржаться, обурюються, гніваються, плачуть, мучаться, проклинають, погрожують і звинувачують один одного й цілий світ, а гетьман за всіх мас просити, вимагати, виправдуватися, пояснювати. А тоді всі просять: поможи. Поможи подолати ворогів і власну слабість, поможи жити, поможи вмерти, поможи перейти у вічність.

— Мені страшно,— прошепотіла ще тихіше вона.

— Чого тобі страшно, дитино моя? Злякалася цих воїнів? Та ж вони як діти — добрі душою, чисті серцем, а благородством ніхто в світі з ними не зрівняється.

— Страшно коло тебе,— сказала вона.

— Як то? Що мовили? Чи я не зумію захистити тебе од усіх лих?

Може, то Переяслав так подіяв на Мотронку? Згадала своє спітство і все згадала, не рятувала від спогадів і пані Раїна, яка сиділа поблизу від нас і грала очима на моїх полковників, не рятував її навіть я в своїй славі і всемогутності. Чим тут зарадиш?

Я підвівся за столом, підставив келих, щоб наповнив його джуря, припросив товариство:

— Панове-браття! Піто вже й за мос здоров'я, і за здоров'я гетьманіші Матрегні, і за все добро й пожиток для всіх нас. Та однаково прошу вас, аби ми випили ще раз за гетьманшу нашу Матрегну, щоб їй добре велося поміж нас, а ми з нею будемо як один, бо тепер вона дочка й мати наша! Слава!

Я поцілував Мотронку, перш ціж випити, піднявши її на одній руці, легесеньке дівча, щастя мос і радість найбільша. Поцілував її в чоло, і воно було холодне, як крига. Чоло — монастир, стегна — турецький рай, волосся — дощ, долоні — сніг, уста — сміх, очі — плач, так дивно була вона створена — на радість мою чи на безголів'я?

Старшини ж мої йшли до Мотронки, як на прошук. За звичасм нашим прадавпім несли дари. Нечай хвілив свою неглучку шию

¹ Муж несрівняний.

і клав до інг гетьманші цілі стоси коштовностей. За ним ішов Богун, свіячи своїми розумними очима. Тоді лівобережні полковники складали шану й дарунки. Джелалій скинув на гору своїх дарунків навіть підбитий соболями кафтан, отриманий пим від султана, ще й приспівав пританцьовуючи:

Коли б не тая горілиця, не тая мокруха,
Не так хутко я збавився б від свого кожуха...

Я обійняв і поцілував Філона, притримав його біля себе, хотів сказати Мотроні, що це за чоловік і який чоловік, та тільки розвів безрадно руками. А тут уже підходив Чарнота, переблискував своїми чорними очима, вів за собою десяток молодих пажолків, що на витягнутих руках несли дарунки, приспівував, як Джелалій:

Мене дівки підпоїли,
Жупан мені підкроїли...

— Чи втішилося твое серце? — поспівати я тихо Мотронку.

— Не знаю. Нічого не знаю, — мовила вона.

Боялася чогось мені не знаного, і тут був я безсилій з усією свою гетьманською владою, бо й найвища влада, діходячи до душі людської, зупиняється безрадна.

— Зі мною пічого не бійся, — сказав я Мотроні з невластивою мені самовпевненістю.

— А без тебе?

— Не будеш без мене ніколи.

Не треба було казати цих слів, та вже сказав і махнув товариству своєму дорогому, щоб заспівали пісню. Може, хоч знов же ті «Бережечки» або ж «У гаю, гаю, чабан вівці зганяє». Ще в «Роксоланії» Кльоновського розповідається про цю пісню нашу давню, як летить на білім коні чабан до дівчини, що його прічарувала. Прилетів і я на білім коні до своєї любові.

Чи ж вадовго? І чи можлива любов на тих вершинах, що на них опинився? Хотів, щоб була там любов, бо як же інакше?

Був я добрий того вечора, хотів з усіма мати згоду. Виговський застерігає, щоб не приймав піяних послів, поки не прибудуть комісари? Згода. Пані Раїна скаржилася на безецність моого сина Тимка? Я приклікав його до себе, обійняв, спітав тихо: «Хочеш, пошлю тебе в Молдавію?» — «А чого я там не бачив?» — «Кажуть, у Лупула доњка краси небаченої». — «А що мені її краса?» — «Захочеш — стане твоею женою».

Він зпетямлено поглянув на мене. Хоч який був упитий, а видалося йому, ніби я п'яніший за нього.

— Гараад, — сказав я йому. — Ще поговоримо про це.

Так минула та ніч у намаганнях моїх творити доброчинства, а тоді став я ждати королівських комісарів, себто пристав на вмовляння Виговського.

Кисіль із своїми кумпанами з Фастова поїхав на Трипілля, там перебралися через Дніпро і заночували в Воронькові.

Я надумав прийняти комісарів з гонорами. Вийшов Ім назустріч за місто з Мотроною в санях, з полковниками й старшинами, під зваками, білим бунчуком гетьманським і червоною запорозькою хоругвою. Всадив до себе в сани Киселя, і так в'їхали в місто. З двадцяти гармат вдарено па повітання, пан Адам розчулівся, називав мене мілім приятелем (вже вкотре!), закликав притиснути до серця всі духовні надбання пароду, подбати про його віру і майбуття. Хто б уже дав, а хто б мовчав! Та я до часу стримувався, щоб не розохотити пана сенатора, припросив його з комісарами до себе на обід, дав час облаштуватися в усіма папськими вигодами (але й пе давав западто часу, щоб не забагнули, як порозикував їх по всьому Переяславу, та ще й обставив козаками мовби для забезпечення спокою комісарського).

На обіді, щойно я припросив Киселя до слова, він почав ораторію, переказуючи меші і всьому війську ласку королівську й хваличись, що привезли вони від Яна Казимира клейнводи для гетьмана, та тут Джелалій без церемоній перебив його суворою мовою:

— Король як король, бо ми його й паставили над вами. Але ви, королев'ята, князі й сенатори, броїте много — і вже наброїли! І ти, Киселю, кость од костей наших, відщепився і пристаєш з ляхами.

Я спробував погамувати Філона, та він, махаючи перначем під самим носом у пана Киселя, кричав далі, аж довелося полковникам застікувати його і відпихати від зблідлого пана сенатора, якому зрадив його дух лицарський, що ним так полюбляв хвалитися повсюди.

— Привезли сі забавки,— кричав Джелалій вже з-за спин старшинських,— хочете задурити козаків, щоб знов загнузати? Треба збросю, а пе словами справу кінчати! Майте ви свою Польщу, а Україна хай козакам буде!

— Бачиш, пане Киселю,— сказав я,— почув ти лиш одного мого полковника, а з них кожеп як порох — пе знаєш, коли й вибухне. То як тут починати комісію, не злагодивши бодай трохи бунтівних душ сих? Треба вам почекати, поки я прийму послів іпоземних та дам Ім одпускати, тоді, може й візьмемося за своє діло.

— Але ж комісія не може чекати! — вигукнув пан Смировський, давній мій знайомий з-під Замостя. Я подивився па нього спокійно, але тяжко. Пам'ятав його слова непависні про Кривоноса. Може, й сюди впросився, щоб шукати свою кривду на Кривоносові? Так немає вже Максима, пічого й шукати. А той князь Четвертицький? Чи теж згадуватиме свої кривди і свого брата, вбитого в Нестерварі гарячими головами, і певістку свою, оту білу княгию, що так припала до серця Максимові? Так немає ж Кривоноса вже тепер ні для кого, а біла та княгию, кажуть, вже знаїшла собі якогось шляхтича і втішалася в горі свому подвійному.

Хоч па кого поглядав я з комісарів, у кожному вичитував зневість до нас і зневагу, то чом же мав поважати їх сам?

— Не можуть чекати посли іноземні,— мовив спокійно.— Бо прибули здалеку і від володарів чужик. Ми ж свої, в своїй державі, у себе вдома, то куди маємо квапитися? Приниваю за ваше здоров'я, панове комісари, і на сім кінець нині, а що завтра буде — побачимо.

Назавтра ждав я прибуття посла московського, піддячого Василя Михайлова, та він був і не посел, а тільки гонець, який мав придивитися до нас, пересвідчитися в нашій силі, мені ж передати, що нездові прибуде до мене справжній посол від самого царя з листами і настаповими належними.

Заге дарулки від царя привіз Михайлова такі, що й з послами ніколи не присилається: сорок соболів у 200 рублів і два сорока по 150 рублів, усього на п'ятсот рублів.

Я прийняв Михайлова, як брата, обдарував його щедро, зготував до царя ще один лист, у якому знов писав про бажання всього народу нашого бути в підданстві царськім і просив помочі проти шляхти. Одпуску Михайлову не дав одразу, щоб приглинувся він пильпіше до всього, що діялося в Переяславі, і мав про цішо реагувати в Москві.

Сам же приймав сultansького посла Осман-чауша.

Пашне те було видовисько для козацького ека. Осман-чауш стояв у дворі навпроти моого, гетьманського, тож міг би просто перейти вулице, а перед галіном я вже й вусірів би його. А він вирядився, мовби в далений похід. Сам на коні, і весь його поcht так само як іонях під чепраками й лемонами такими дорогими, що за кожну можна купити ціле місто. Обставився посол сultansькій закованими в чорне залізо зарізаками, так щомов вірунав на бигву, правів із Стамбула на віль своїх барабашників і зурочів, і ось так у грюкоті, диких войках, криках і в маскатичності резкішно-пахмурій рушив той похід через вулицю, і все те тривало так затяжливо-довго, що встиг подивитися увесь Переяслав на турецьке диво, і купці чужовемні, і служки панів комісарів, і ті люди посолські, що там обріталися.

Поперед свого неходу пустив Осман-чауш своїх помічників у роззолочених кантапах, щідбитих товстим хутром, в гюрбанах таких величавих, неначе камогані були й не на голові, а на діжки, чи що. Кожен з них міс на золотій парчевій подушці дарунки для мене від сultана: шаблю з коштовних аївах, хрурку, анату золотом і перлами, і булаву в туркусах рідкісник, срібну, золочену.

Я зустрів посла перед галіном короткою мовою, прайняв сultansькі дари, пристосив Осман-чауша в дім, бо величенню туркові вельзип допкуював пан мороз, і піс пана посла вже далікий був од потрібної уронисності, а антираги його від стінника поглядами послові якось вібі не впадало.

Розігрівшись у теплі за ще чаркою гетьманської (хоч і заборено кораном!) горілки, Осман-чауш сказав, що разом з дарами високими для петрмана Війська Запорозького від падишака Високого Порта послала величні кримському хану і сілістрійському

паші помагати нозакам своїми військовими підлеглами, а коли треба буде, то й грошима чи зброяю. Передав мені ще лист од самого падишаха, в якому султан (себто його великий візир Бойнуш-Ігрі-Мехмед-паша) писав: «Ваші слова, повні покори і приязні, і все написане вами про ваше військо і наших пеприятелів було обніяне нашою мудрістю, що обіймає весь світ».

Після цього Осман-чауш передав мені в дарунок від султанської матері Турхан-валіде дванадцять іменників хусточок, вигалтуваних іменем імператора. Я поцінував ті хусточки й подякував за таку шапу, а посол ще додав, що Турхан-валіде просила його переказати словами, що вона ідень і вночі благає аллаха, щоб він мав під своєю опікою і в добром уздов'ї хероброго гетьмана українського Хмельницького.

Я розгорнув одну хусточку — на ній вигалтувані були червоні півні, як на наших рушниках. І на всіх дванадцяти хусточках кукурікали червоні півні, мабуть підоачки з-за моря голос заблукавої душі отої нещасної дівчини, захопленої колись ордою в ясир, преданої в султанські гареми. Гей, як же немилосердно проводиться доля в дітіми своїми! Згубила та дівчинка і землю рідну, і власне ім'я, вже звуться іс-чужинському, і ніхто й не згадає ніколи, авідки вона є хто, та, може, є сама вона вже не згадає, тільки й лишилися їй у пам'яті оці червоні півні з рушників українських, і ось випустила вона їх па волю з своєї золотої клітки, в якій сама залишилась навіки.

Українка дала величезний імперії нового султана. Аби ж то обізвався в його крові голос наших степів і милосердя пробудилося в серці до народу його матері. Шкода говорити! Не зуміє стримати Турхан-валіде свого поровистого сина. Щойно зіпнеться він на коня і змахне шаблею, то й посупе з чорним своїм військом на степи наші незаймані, палитиме городи й села, топтатиме конем ікони в Кам'янці, а його жона головна Кая-султанша, дідка гаремниця черкеська, величиме набивати сіном засолені (щоб довезти цілими з України до Стамбула!) козацькі голови, насаджувати їх на шики і проносити в урочистому поході перед благоіснуючим падишахом.

Осман-чауш не просив відпуску посолського, бо мав ще повноваження Високої Порти, яких не міг висловити за одним разом, він знову просився до мене, і це було вельми до речі, щоб гаранд подратувати панів комісарів, які не могли дождатися свої чергі й, мабуть, кили в душі цього марного козачка Хмельницького.

При других своїх відвідинах Осман-чауш передав мені лист від султанського наставника Бекташ-аги, мого давнього знайомого і, сказати б, друга. Бекташ-ага знов ласкаво згоджувався зватися не тільки батьком-наставником великого падишаха, а та-кож і батьком гетьмана українського, а щоб гетьман ушевнився в його добром ставленні до себе і в силі, яку Бекташ-ага має коло аситане-і-сааден, себто біля Порога Щастя, то послові Осман-чаушу велено передати гетьманові Хмельницькому текст

угоди між його величністю султаном і Військом Запорозьким та пародом руським про вільну торгівлю на Чорпім морі. Зроблено це, знаючи відважні пригоди козаків і самого гетьмана Хмельницького на Чорпім морі, а також згадуючи давню приязнь гетьмана Хмельницького з колишнім султанським адміралом, про що знає тепер і пінішній капудан-паша, який передає гетьманові Хмельницькому свій привіт.

Такого дарунка я не сподівався не тільки від Бекташа, але й од самого господи-бога! З часів князя Олега не мали ми ні з ким угоди про Чорне море.

Відтоді, як сто літ тому Сулайман Пишний проголосив Чорне море внутрішнім турецьким озером — Дахлі кголь, туди й пташка дзьоба не сміла сунути, хіба що відважні запорожці та донці звитязко вривалися в море на своїх утлих суденцях і шарпали турецькі кріпості або ж зчіплялися в нерівних боях з тяжко озброєними османськими галерами. Шляхта, якій і не снилося побувати на Чорному морі, пускала поголос, що всі козаки всуціль хижаки й грабіжники, а тепер цих грабіжників сам султан пускав на море і запрошував як посередників чесних у великій торгівлі між безмежною турецькою імперією і двома наймогутнішими приморськими християнськими державами — Москвою і Польщею.

Були в угоді такі пункти:

1. Султан турецький дозволяє війську козаків і їхньому народові вільне плавання на Чорному морі до всіх своїх портів, городів і острогів, також на Білім¹ морі до всіх своїх володінь і острогів в їхніми портами і до портів інших государів і володінь християнських, також до всіх рік і городів, з якими за бажанням своїм в торги і купецькі діла входити мають, продавати, купувати і мінятися по волі своїй, стояти в портах і виїздити, коли захочуть, без будь-яких перешкод, спротиву й утруднень.

2. Для сприяння новій торгівлі Війська Запорозького і пароду його султан турецький звільняє їхніх купців од будь-якого мита й податі, а також товари їхні, які тільки вони в державу його ввозять або з держави його вивозяти захочуть, строком па сто літ (коли не па сто, то хоч би па п'ятдесят, або припампі па тридцять), за чим службові начальники повсюди доглядати будуть, а по скінченніста літ, коли аллах дозволить, то більший тягар податей, як і самі турки, нести мають.

3. Для стримування своєвольних людей від нападу на море, а дозволу султана Військо Запорозьке закладе кілька городів портових нижче порогів, аж до гирла Бугу в Дніпро, звідти й торгівлю свою чишити і безпеку на морі проти свавілля забезпечити само собою мас.

Я читав ту угоду пункт за пунктом у голос, з старшин моїх хіба що Джелалій розумів усе до кінця, та, власне, це ж він і привіз таку неспогадану в діях землі нашої угоду, тож я, прочитавши два чи три пункти, питав його:

¹ Білым морем звалося Егейське.

— Чи воно все так, Філоне, як треба?

— Та здається, Богдане, що саме так, хай йому грець і всі турецькі святі на додачу! — поблискував він міцними зубами з-під густого вуса, що його й досі не брала сивизна.

— А чом би то воно в такому поквалі спорядили цю угоду, як гадаєш? — питав я його далі, вчитавши ще пункт про те, що нам, як колись ще при князях київських та імператорах візантійських, приділено й двір у Стамбулі свій у всій недоторканності й привілеях потрібних і златих.

— Мабуть, бояться нас, Богдане. Почули про нашу силу, а для турка сила — над усе.

— А може, хочут, щоб ми стерегли їм море від самих себе?

— Може, й так, на те ж воно й хитрі та мудрі і аллаха свого згадують за кожним словом, а ми свого бога, бач, згадуєм, лише коли непереливки.

Тоді я ще прочитав угоду вже мовою нашою, щоб генеральний мій писар забагнув, про що йдеється, і тут же сказав Виговському звідомитеї комісарів королівських про неї, пославши кожному з них список.

Виговський слухяно нахилив голову, я ж, виказавши Османчушу особливу честь, спітав його, коли б він хотів мати відпуск посолський, щоб зготувати для нього шертні¹ грамоти і передати дарунки для султана, матері султанської, батька султанського Бекташ-аги й садразама² Мехмед-паші за їхню ласку до моого війська, і до народу моого, та й до мене самого.

Пан Кисіль тим часом лютився, сидячи без діла в Переяславі, замкнутий в приділеному йому домі козаками моїми так щільно, що й миша до нього б не прослизнула. Слав мені щодня глянні цидули, вимагаючи початку проведення їхньої комісії, а я або ж полишив ті його писання без відповіді, або велів Виговському одписувати, що маю державні турботи то по прийому турецького посла, то на відпуску послів молдавського й мунтянського, то знову ж таки по прийому й відпуску посла семиградського.

Тим часом прилітали до мене вісті звідусюди, і не були то вісті найліпші.

На Литві Януш Радзівілл, зібравши військо затягове Великого князівства Литовського, рушив з Бреста до Турова, здобув у козаків Мозир, вирізавши всю козацьку залогу, а проводиря козацького Махненка вбив на палю. Товариш гусарський Богуслав Казимир Мацкевич згодом оповідав про це: «Полковника Махненка вбито на палю з іншими. Князь пан гетьман Радаівілл хотів подивитися на трупи і поїхав па побойовисько, звелівши двом товаришам з кожної корогви пильпувати себе. І коли між пагорбами й кущами, голими па той час замовий, об'їздили ми трупи покараних, то єдину втіху мали, полюючи на людей, піби па диких звірів, бо пеприятель, втікаючи болотами й ровами,

¹ Охоронні.

² Великого візира.

кожен волів сховатися в чагарях, але ж вони були голі, кожного видно згори, і наші одні з рушниць, другі з мушкетів кожен свого вбивав, коли ж хтось, мов заєць, викрадався в поле, то й там не рятувався, бо корогви, які стояли в полі, побачивши тих бігців, рубали їх різно мордували».

Радзівілл пішов далі й став під Бобруйськом. Кривався несмачно на хлопське заваяття, крутив шпеничного свого вуса, ждав, що прийдуть благати милості, але ніхто не приходив, вийшли з процесією священики, а козацька залога засіла в дерев'яній вежі й піддаватися не хотіла, коли ж побачили, що вже не буде рятувати пізвідки, то самі себе спалили, а хто вискочив, то пошав на палі, які Радзівілл звелів наготовити для непокірливих. Між тих був і полковник бобруйський Підлубський, що кілька годин ще мучився, просив дати води напитися і в церкві по душі своїй давонити, щоб свое подавлення послухати.

Де ще на світі є такі люди! Зневага до смерті винагороджуvalася їм свободою, я ж відчував, що втрачаю свободу дедалі більше, бо всі від мене чогось ждуть, просять, сподіваються, вимагають: козаки й послполиті, міщани й старшина, сусідні держави і віддалені володарі, король і султан, князі й вescodi, церковні ієархи і уми незалежні. Од усіх я тепер, виходить, ставав залежний, всім щось винен, всім мав служити, а мені — ніхто. Я вклонявся кожному й запобігав перед кожним, але гордо випростувався, й голос мій гrimів, коли мова заходила про землю мою і її свободу. Я метався від одного могутнього володаря до другого, вдавався до хитрошів, давав обіцянки, яких ніколи не збирався адіслювати, та в усьому тому ніколи не переходив межі, яка відціляє свободу народу від рабства. Жоден чужий воїн не ввійшов в Україну без моєї згоди, всі мої запевнення про підданство королеві, султанові або й ханові навіть так і лишилися на папері, бо ж викликані були тяжкими потрабами хвилі, але відав я гаразд, що наступна хвиля зміє й зітре їх безслідно. В ім'я будущини я вів гру велику й небезпечну, іноді ніdstупину й навіть криваву, і хто ж мене осудить за це?

Королівські комісари приглядалися до того, як повиниться гетьманський двір посолськими оршаками, іх тіпала петерплячка, вони пересилалися з моїм генеральним писарем, домагаючись початку своєї комісії, я ж радив панам комісарам подумати пильніше про те кровопролиття, що чиниться на Литві, грозячись, що за одного мого полковника, якого Радзівілл велів посадити на палю, вчиню те сама з чотирма тисячами полонених лядських, яких маю з Кодака та Бара.

Кисель поривався до мене, я не пускав його до себе, спихав на Виговського, хай би він став моїм вухом, там пан сенатор давав собі волю в просторікуваннях і повчаннях. Не відставав од п'ятого й мій генеральний писар. Вірні люди аносили мені в вуха кожне слово Киселеве й папове Іванове, і втіхи від того було мало.

Кисіль обурювався: «Хлопи нахабні в щасті. Я обрадий вісником миру, а не феодалом війни, а пан Хмельницький трактує мене в такий припизливий спосіб. Чи не бачить, що без моїх порад втоне в съому морі хлопської ребелії і своєволі? Коли хоче вберегтися, то кай би мерцій відокремлював козаків од паспільства, зложив реєстр з самого пограничного козацтва, убеанечив свої власні справи і з усім послушним йому Запорозьким Військом ішов на Запорожжю, а вже б ми з поліщеним хлопством зробили спокій, не пускаючись в піяні тиранства, але й не даючи зорехобному плебесу піднімати голову. Хмельницький чинить нестерпну пролонгацію для комісарів, а мав би ваятися за розум та розмочати трактати. Хто ж його нахилить до того, тому буде зічна діка від иороля й вітчини».

Пан Іван, гараад відаючи, яка в мене шля негнучка, не вельми й спішив у помічники до Киселя, однак не міг знехтувати нагодою, аби не похвалитися своїми впливами. «Тепер уже всім відомо,— казав він,— що за неміччю бояною я в Війську Запорозькім володар у всіх ділах найнервій. І гетьман, і полковники, і все Запорозьке Військо мене слухають і шанують. Знають про се і кримський цар та його мурзи і хто в них є володарі, знають і в Царгороді, і па Волощині. Король угорський Ракоці кличе мене до себе, і владу мені дас над військом, і п'ятори тисячі золотих на рік, і многі городи у власність. Та я не число нікуди їхати, бо вже тепер бачу, що пан Хмельницький без моїх порад чи й не пронав би».

Мабуть, усі царедверці однаково знабіні і однаково облудні, бо й тоді, коли дмуть в одну дудку, не вірять один одному. Виговський торектів папові Адамові про свою значущість у козаків, а сам уже на рапор стелився переді мною нікчемним підніжком. Кисіль, нібито замликаючи пана Івана в свої повірши, вночі пробрався до Чарноти й намовляв його проти мене, обіцяв гетьманство від короля і всяку ласку.

Коли я вранці вийшов з ложниці, то в світлиці побачив Чарноту, який сидів за столом і смуллив горілку. Тривало те, мабуть, час некороткий, бо вже й голова в Чарноті не держалася на в'язах і все тіло йому якось осунулося, як глиняна гора від довгих дощів.

— Що пропиваєш, пане обозний? — поспілав я його папів-жартома. — Чи не армату козацьку? Так вона ж тепер така, що чи й проп'є самотою!

— Тебе пропиваю, — похмуро мовив Чарнота. — Може, й ти благословишся зрання, пане гетьмане?

— Коли мене пропиваєш, то не зі мною ж се робити маєш, а з тим, кому хочеш пропити.

— Не був би він під твоїм захистом гетьманським, те вже б по йому третю молитву відспівували! — схрекотнув зубами обозний.

— Хто ж то такий недоторканний? — подивувався я.

— Твій приятель милив, пан сенатор і комісар королівський пан Кисіль! Намовляв мене на гетьманство, а тебе щоб влагіднити.

— Яким же побитом влагіднити?

— Се вже я мав вигадати — чи шаблею, чи мотузком, чи й отрутою...

— То й як же ти?

— Та що! Пане Богдане, за кого маєш Чарноту свого! І чом же цей псаївра мене вибрав для падлючих сих памов! Ну, скажи мені, гетьмане, чому мене? Та ще ж лежав я недужий і не зміг бодай плюнути йому межі очі!

Він стукнув кулаком об стіл і заплакав.

Я підсів до Чарноти, поклав йому руку па плече, другою налив чарку йому й собі.

— Хоч і гірка вона, та давай вип'ємо по-братськи, Чарното, бо й що на сім світі солодке? Дивуєшся, що пан Кисіль хоче моєї смерті? А який же пан нині не хоче того? Давно вже смерть ходить коло мене, вже й не навশиньках, а повною сторою, не скрадливо, а нахабно, і квапить, гніваючись, що затримую її. А мене береже од смерті народ. І оточений я не двораками лукавими, а народом. Чи ж киселям це забагнути? Чи ти хоч повівся з паном сенатором з козацькою гідністю належною?

— Вигнав з своєї хати! Ото почув його сичливі слова, то й хворощі відкинув, зіпнувся на ноги та липув горілки на руки, щоб змити з них сліди доторку Киселевої правиці, плюнув і подався сюди. Але чом же саме до мене прибився той апостата мерзений? Чи тому, що я найдужче розкрикувався проти тебе, Богдане, може, ще й дужче за Нечая? То ж дурна моя голова винна і норов падлючий.

— Не переймайся западто. Хто б'ється за чужу свободу, хоче свободоп'ї для себе, і нема в сім гріха ніякого.

— То чом же одні кричать про свою свободу, як оце я з дурного свого розуму, а інші мовчат?

— Може, вони кричать мовчки, Чарното? В душі своїй кричать, і той крик іноді страшніший за почуттій. Немає чоловікові спокою і в найвищих здобутках. Ось ми вибороли свободу, а чи вільні в своїх учинках? Одразу помічено нас навіть тими, хто й не зінав про наше існування, і вже просять, обіцяють, вимагають, погрожують, ставлять умови. Так і пані комісари королівські. Тримав їх, поки міг, аби відчули вищість нашу козацьку над ними, та вже доведеться пустити їх до себе, пустити, а тоді й одпустити з богом їхнім. А про сю пригоду пічну забудь, Чарното.

— Як же забути таке?

— Ще й не таке буде.

Ми ще раз випили по чарці, та тут увійшла до світлиці Мотрони й заклякла па порозі. Чарнота, хоч який упитий, вмить

стрепенувся, вигнув спину, скочив з-за столу, нахилив рвучко голову перед Мотроною.

— Гетьманшо наша дорога! Чолом тобі! Шана козацька! Любимо тебе всі, як і гетьмана нашого.

Мотрона сміялася очима до мене понад схиленою в поклоні Чарштиною головою, тоді подала йому обидві руки — пе для поцілунку, як шляхтянки, а для потиску, і підвела обозного знов до столу, але я показав, що з цього вже досить, і теж звівся з-за столу, і так ми удвох випровадили нашого гостя до дверей.

— Гетьманшо наша,— бурмотів Чарнота,— за тебе... голови свої... кістими ляжемо... Ти для пас...

Аби прихилити мене ласкою королівською, Кисіль намірився спершу вручити мені урочисто гетьманські знаки (що іх, до речі, Ян Казимир передав для мене без відома сенату й сейму), а вже тоді розпочинати переговори. Місце сій церемонії я призначив перед своїм двором, аби посли московський і семиградський, які мешкали поблизу, могли приглядатися.

Пройшов на конях мій полк охоронний, за ним музики з гетьманськими бубнами й трубами, тоді несли нову королівську хоругву, червону з білим орлом гаптованим і написом «Іоаннес Казімірус рекс», тоді булаву гетьманську, сажену туркусами, затим ішли комісари, яких я чекав у колі полковників і старшин. Мав на собі червоцій алтембасовий кобеляк, підбитий соболями, поряд зі мною стояла Мотрона, в тім самім соболинім кунтуші, що стрічала мене в Чигирині, над пами тримали бунчук з білого хвоста кінського і хоругву запорозьку з архангелом Михаїлом, що мечем поражає всяку скверну.

Мороз був ізрядний, не помагало й сонце, що світило того ранку яскраво й щедро, пани комісари, хоч і в хутра позакутувані, задубіли так, що й слова ніхто з них не годен вимовити, тож я не вельми й затягував церемонію, а пропросив комісарів до дому на невелику перекуску перед обідом.

Комісари вітавали з морозу, вже їм розтуялися роти не тільки для чарки, але й для слова, і з того мало не сталося лиха. Булава королівська заважала мені, тож я поклав її на край столу, а тоді попросив Мотронку й зовсім прибрати. Та щойно Мотрона взялася за булаву, як скинувся ксьонда Лентовський і досить осхло зауважив, що негоже якісь жінці доторкуватися до того, що освячене доторком рук можновладці польського.

На ту замітку вискочив пеїдано найрозважливіший з моїх полковників Федір Вешняк, потрясаючи перначем полковницьким над головою ксьонда, закричав:

— Се гетьманша паша, а не якась жінка, пане превелебний! Чи, може, прибув сюди випроваджувати нам свої делібати римські?

Інші полковники й собі пірвалися до ксьонда, а я не заважав їм, аби пан Кисіль упевнився, в якій шані тут не тільки гетьман, а і його жона.

Пан Адам киувся рятувати свого нерозважливого отця превелебного. Він ляспув у долоні, і на той його знак до світлиці комісарські нахолки внесли великий, на зріст людський, дзигар двіпіві роботи, з многими шкалами, які показували не тільки години й хвилини, а й дні, місяці, рух Сонця, Місяця, планет, констеляцію зірок і знаків Зодіаку.

Пан Кисіль пояснив, що сей дзигар з Відня, зроблений Імператорськими найславетнішими умільцями, його підносить в дар гетьманові Хмельницькому його милість король Ян Казимир і пле разом із дзигарем і вправного зегармістра пана Ціпріана Курциуса.

Декотрі полковники, як діти малі, розявили рота на те віденське чудо, що могло вказувати не тільки все перелічене паном сенатором, а може, й людську долю. Ще більший подив викликав пан Ціпріан, чоловік, мовби складений з двох половин, згвинчених чудернацьки, як і той дзигар, що до нього був приставлений королівською волею. Зегармістр був у одязі з чорного оксамиту такому обтислу, що видавався вже й не одятом, а такою собі чорною лискучою шкурою. Тулуб зегармістр мав як усі чоловіки, може й задовгий і занадто дебелій, а підпирали той тулуб геть невідповідні піжки, закороткі, ніби дитячі, якісь сухі, немов дві палички, і ввіткнуті знизу в основу тулуба так близько одна до одної, що, мабуть, оті обтислі плюдири в пана зегармістра мали протиатися в тих місцях щотижня, коли й не в коротшім часі. Карлик — не карлик, але й не чоловік, а так собі. Полковники немало подивувалися дзигареві й панові Ціпріану, і так забуто позгоди, й приступили до вроочистого обіду на честь панів комісарів.

Пан Кисіль втяв промову, в якій вихваляв королівську ласку, закликав пристати на всі вимоги королівські, втихомирити повсталій люд, повернути відібрані в панів маєтності, відшкодувати збитки, дякувати за амністію, що її обіцяє його величність король, однак нахилити випуваті голови перед своїми панами і свою слухняністю заробити їхню милість.

Я щосили стримував себе, починаючи свою мову, та однаково не міг приховати пасмішки, коли дякував за ласку, що король мені і владу над військом прислав, і переступи мені й усім нам пробачає. Та на сім і кінець стримуванню, бо одразу й приголомшив я панів комісарів, сказавши, що комісію тепер трудно відправити, бо й війська вкупі чесма, розпушено воно до трави, і полковники та старшини не всі зі мною, хто тут, а хто й далеко, а без них не можу і не смію нічого чинити, не ризикуючи життям своїм. Опірч того, і далі не чую відповіді на вимогу нашу скарати Вишневецького й Конецпольського і видати мені мерзеного Чаплинського. Поки ж не будуть словнені всі паші вимоги, то нічого й не буде. Тоді або мені з усім Військом Запорозьким пропасти, або землі лядській, всім сенаторам, дукам, католикам і шляхті

згинути. Знов пустити панів в Україпу? Хай краще хліб наш миши їдять, ніж цього допустимося!

Пан Сміяровський кинувся нагадувати мені, як під Замостям прихильно мовив про короля і про свою відданість йому.

— Мовив і мовити буду! — сказав я. — Мій король, бо то я вам його настановив! Не шанували ніколи своїх королів, спробуйте не шанувати й цього. Вже знаю. Та я примушу вас.

Кисіль став нудити, обіцяючи поступливість, мовляв, вони можуть ціти й на збільшення козацького реєстру з дванадцяти до п'ятнадцяти тисяч, і для старшин привілеї зроблені будуть, і ще.

Мені зашпигало в посі од тих мов марних, я шепнув Мотронці, щоб принесла табаки поюхати, вона ж, голубка моя, здогадалася не тільки мені дододти, але й зробити прикрість шляхетським носам панства комісарів. Принесла табаку в горнятку чеп'янім і стала її розтирати, так що незабаром зачхав пан Кисіль, а тоді й пан ксьонда став кривити свого дебелого носа, звиклого до ладанів та тим'янів. Я запускав до горнятка пальці, закладав пучку табаки то в одну кіадрю, то в другу, пани комісари засльозено перезиралися між собою, не аважуючись щось сказати про ту табаку, а Мотронка мстилася їм за заневагу і мовби аж нахиляла горнятко то до одного панського носа, то до другого, щоб більше дошикувало та пройняло до самих кишок.

Ох, моя найдорожча дитини! Готов був ухопити її отут в обійми при всіх, ціluвати її милувати, і ніхто б з моого товариства не докоряв мені за те, бо ж так зуміла присадити пихатих нанів, як ніхто з нас, однак мав гамувати свою козацьку душу нестримну. Сміяровський, мабуть, найвитриваліший з усіх комісарів і на всі наші норови й на табаку чорну Мотрончину сказав, що по дорозі до Переяслава, беручись по волостях тогобічних і сьогобічних, бачили вони, мовляв, тлуми хлопства, які мордували полонених шляхетських, топили в ополонках, обливали водою на морозі, прохромлювали вилами, обстругували живцем пожаками, та як же це так? І Кисіль, прочхавшись і відсьозившись, мерцій скинувся і додав, що й у Києві, як йому сказано, йде мордування невтримне на людях нобілітованих або ж таких, що до них горпулися.

— Отже ж брешете, панство вельможне! — тихо, але так, що всі чули, мовив я їм. — Невинних забивати ні я, ні хто інший не казав ніколи! Хоч і те кажучи, що в нашій землі вільно нам ридти. Наша ж бо земля. Дав нам бог те й понад те — шаблями нашими й смертями нашими. Шкода говорити! Коли станете тикати мені в ніс милосердям і згадувати про звірства, то нагадаю вам і ваші звірства, Бишневецького й Потоцького. Хіба не здирили шкіру з нас і не набивали соломою? Було. Все будо. Та тепер не дамося вже більше. А щоб показати вам пошидливу брехню вашу, то велю приставити до Переяслава і невольників козацьких і барських, і побачите, що всі цілі й здорові. І коли буде добра згода війська моого, то й передам усіх вам цілими.

Душа в мені перевернулася й збунтувалася від тої брехні Смировського й Киселя. Згадав свої битви криваві, невідомість і нещіність, перед якою ставали в степах, під Корсунем, на Пиляві, загадав кров пашу й слози матерів і дітей і вже не міг повстриматися. Там були битви, звитяги, віторії, а тут підіймався дух народу всього, той дух поїняв мене й поніс у далі захмарні, і що йому були якісь там комісарики, папи й підцапки.

— Ну ж бо посидьте та послухайте, панове, а я розкажу вам свою казочку, — мовив я. — Ви принесли мовби й прегарні пропозиції від короля. Та чи можливо іх прийняти, чи неможливо? Ось вам казка на те. Давно, кажуть, жив селянин, дуже мастний, усі заздрили йому. У п'ного в домі був вуж, що нікого не кусав. Хазяї усе давали йому молоко в діру, і він часто лазив поміж родиною. Одного разу дали маленькому хлопчакові, хазяйському синові, молока. Приліз і вуж і став хлебтати з горячтка, хлопець ударив його ложкою по голові, і вуж укусив хлопця. На жалібний крик дитини прибіг батько, і вуж устиг сковати в пору голову, а хвоста не встиг. Батько відтяв йому хвіст. Хлопець умер, а вуж зостався калікою і не виходив з пори. Незабаром хазяїн дуже забідає, побіг до знахарів і став питати: «Скажіть мені, чого се давніше було в мене багато волів, корови щедро доїлися, коли били гарних лошат приводили, вівці пишну вовчу мали, на пасіці роїлась бджола; бували й гости, і я мав чим помогти бідним. Усякого добра було доволі, та ось за скільки років усе роалілося, і я став біднішим од усіх, хоч як роблю, а проте ніщо не йде мені па користь, що день — то гірше. Скажіть, чи не можна мені помогти?» Знахарі йому відповіли: «Поки ти гарно обходився з своїм вужем, він брав на себе усі нещасти, що загрожували тобі, а тепер, коли пішло ворогування, всі біди впали па тебе. Коли хочеш знову щастя, погодься з вужем». Жінка поцесла вужеві молока, але вуж молоко з'їв і втік. Тоді хазяїн став закликати його на дружбу. «Даремно ти заходишся, — відмовив вуж. — Як погляну я на свій хвіст, — одразу вертається пересердя, та і ти як згадаеш про сина, зараз закипить у тобі обурення. Через те досить дружби. Живи ти в своїм домі, як тобі любо, а я житиму в своїй порі».

Ось так і в нас. Був час, коли у великому домі Речі Посполитої козаки відвертали від королівства ворогів, а шляхта не сердилася, коли й ми іподі съорбали з одного горячтка. Тоді наше військо йшло завжди купно і завжди тріумфувало. Коли ж шляхта стала порушувати нашу волю і бити нас по голові, а ми стали кусати, то пішло пересердя, і тепер нема алагоди. Нехай Річ Посполита зречеться всього, що належало до князівств землі руської, нехай віддасть усю Русь до Володимира, і Львів, і Ярослав, і Перешибль, щоб ми відвертали ворогів од королівства. Та я знаю: коли б у Речі лишилося усього сто папів, то й тоді вони не пристали б на се. І козаки, поки матимуть зброю, теж не відступлять од свого права. А де козаки, там і я, гетьман Іхпій. Ось

як воно, панове. Шкода говорити много! Був час трактувати з пами, коли мене Потоцькі шукали, гонили за Дніпром і па Дніпрі. Був час по жовтоводській і корсунській іграшці, був під Пилявцями і під Старокостянтиновом! Був, парешті, під Замостям і коли я від Замостя шість тижнів ішов до Києва. Тепер уже часу немає! Я вже доказав, чого не думав зразу, і докажу далі, що задумав! Виб'ю з панської неволі народ руський весь! Перше я за шкоду й кривду воював — тепер буду воювати за нашу православну віру! Попо ломити голову над реєстрами, писати стільки й стільки? Скільки нас стане — стільки й буде. Не стане сто тисяч — буде стільки, скільки схочу! Вже я по полках обіслав, аби коней годували і в дорогу готові були — без возів і без армати, бо знайду те все, як знайшов під Пилявцями! Хто б з козаків один хоч уявив віз на війну, скажу йому голову стяти, не візьму й сам з собою нічого, хіба що юки та сакви. Ви мені пером перекреслювати все будете, а я шаблею з вами роаправлюся. Ото й уся комісія ваша! А на сьогодні кінець мовам, бо ще маю бути в гостині в моого товариша сердечного, генерального обозного Чарноти!

При сих словах гостро глянув я на Киселя, та в його очах драглистих, як холодець, хоч би тобі що здригнулося. Ну, то й гаразд!

Мав Кисель нахабство аж таке, що другого дня, ще я й не прокинувся як слід після вchorашнього, прислав до мене брата свого Миколая й князя Четвертинського, і ті стали просити визначити час для розмов з комісарами. А щойно перед цим прискочили до мене гінці з вістю, що на Поділлі якийсь Стрижевський захопив Бар, страйковив цілу Україну й до війни побудив. Фурія мною опанувала, не міг і бачити цих панків перед очима. Сказав Ім: «Завтра буде справа і розправа, бо тепер я п'яний од віостей і семиградського посла відправляю! Скажу коротко: з твої комісії нічого не буде — тепер війна, війна мусить бути, яку ви ж і починасте знову! Хотів вернути вам незвільнників ваших — тепер шкода о тім і говорити! Бог мені то дав. Пушту їх, коли вже жодної зачіпки на війну не буде з вашого боку. В моїм Поділлі кров християнська ллеться. Я вже казав туди полки мої рушити і живцем усіх винуватців шляхетських до мене привести. В тих трох або чотирьох неділях виверну вас договори погами і потопчу так, що будете під моїми стопами, а на остаток вас цареві турецькому в неволю віддам! Король королем нехай буде, таким, щоб і карав, і стирав шляхту, дуків і князів — аби мав волю: згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути — як ся йому видить. Скажіть те панові восьмі брацлавському і папам комісарам: грозять мені, ніби Ян Казимир наймає проти козаків велике військо у шведів, — і ті мої будуть. А хоч би не були, хоч би їх було п'ятсот і шістсот тисяч — не зможуть руської і запорозької моці. Правда те, що я лихий, малий чоловік, але мені то

бог дав, що я єсмь єдиновладцем і самодержцем українським! Ідіть же з тим! Завтра справа і одправа!

Пахло знов війпою, і що мені пишні комісарські орації!

Кисіль все ж затягнув мене на обід до себе, лякав мене зрадливістю хана кримського й султанських візирів, вмовляв: нехай хлопи оруть, а козаки воюють, повстання паше зазав замисленням, яке позбавило нас отецького, кров'ю й потом придбаного світла, скаржився, що втратив за Дніпром на сто тисяч доходу, говорив до слів, та мене пе розжалобив.

— Що ж, пане сенаторе,— сказав я йому,— хочеш, аби відійшов на Запорожжу, сів там склавши руки й придивився, як шляхта вертається до своїх добр? Усі пани, а хто ж буде свиней насти? Гадаєш, що перемоги мої були короткочасні й без запечення? Гай-гай! Коли Ілля воскресив сина сарентської вдови, а пророк Єлісеї сина самаритянки, а господь наш — Лазаря і сина панінської вдови, то чудо було не тимчасове, а тривале. Чом же вважаєш, щиби паше козацьке чудо протриваво лише кілька місяців, та й годі?! Закріпимо його на віки цілі! А для цього не маємо слухняно нахиляти шию знов до панського ярма, піддаючись піонерам духу й тіла, а будемо змагатися далі, битися, гризтися зубами, коли треба! Саллюстій у своїй книзі про Югуртинські війни казав, що пікто не був уписаний у книги вічного безсмертя за лінощі, і ні один отець, дбаючи про нащадків своїх, не побажав би їм иеробства, бо й що може бути агубнішого для чоловіка? Так Ісав втратив первородство, побажавши скористатися готовою іржею, аніж добути її трудом, і не Сципіон, а Капуя, відчинивши без бою брами свої, поклала край неремогам Ганнібала. Хочеш, пане Адаме, щоб у наших шоломах боягуалива квочка, не остерігаючись, мостила собі гніздо, аби меті наші перековувалися на орала, шаблі — на серпи, а вціліла зброя покривалася іржею? Як то казано колись: ат трістія дурі мілітіс ін тенебріс оккупат арма сітус — сумво в пітьмі з'їдає іржа риштунки загартованого в битвах воїна,— цього би ви хотіли від мене? Шкода говорити! Не тільки віяя під оборонну руку сю землю, а ще й виб'ю з панської певолі український народ увесь. Поможе мені в тім чернь уся — по Любомні і по Krakів, котра не відступає нам, і я не відступлю її, бо то права рука наша: аби ви, знісши хлопів, і на козаків не вдарили. Перше, повторюю, ми за свої шкоди і кривди воювали, тепер будемо воювати за нашу православну віру. Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім, ногайців Тугай-бяя. На Саврані мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі! Готов все вчинити зараз, що я схочу. Вічна наша козацька приязнь, і світ її не розірве! Стану по Львів, по Холм і Галич, скажу шляхті: сядіть там і мовчіть, панове! А як будуть ще й там брикнати, знайду їх і там! Не я починаю нову війну — ви починаєте! Повертайтесь до короля й до сенату, відіншкую королеві про те, що діється, хай знає, що криваві жалі наші до того вже пас при-

водять, що намірилися ми шукати чужих панів і кривавою війною вибиватися з неволі.

Від'їдали комісари вже не урочисто й без проводів пішних, а під гуки й глухи козацькі, і то ще й гаразд, що бито їх самими словами, а не чимось тяжчим. Поки й вибралися з Переяслава, оточував їх повсюди люд, жбурляв услід слова тяжкі й немилосердні:

- Як приїхали, так і поїхали!
- Не втиули пани шилом борщу!
- Бач, скільки їх понабігало!
- Воно й не чудно, що кінь здох, та хто псан дав знати?
- Кажуть, гетьманові нашому хотіли пшию пахилити?
- Ти ба! Влізло в чужу солому, та ще й щелестить!

А я пішов до отця Федора сповідатися в гріхах своїх, що їх він і відпустив мені, прочитавши улюблену мою молитву ще від найпершого нашого руського митрополита Іларіона, наставленого колись у Києві самим Ярославом Мудрим: «Не воадеваем рук наших к богу чуждому, не последуем какому-либо пророку, не держимся учения еретического. Не напускай на нас скорби, глада, вневажной смерти, огня, потопления, немного накажи, немного помилуй, не сильно порази, но милостиво исцели, не надолго оскорби, но вскоре утешь. Врагов прогони, мир утверди, народы укроти, голод вознагради изобилием, государей наших сделай грозными народам, города распространи, достояние твое соблюди, мужей, жен, детей спаси, находящихся в рабстве, в пленении, в заточении, в путешествии, в плавании, темницах, алчбе, жажде и наготе всех помилуй, всех утешь, всех обрадуй, подавай им радость телесную и душевную».

Радість тілесную і душевную — хто б же то не хотів такого!

31

Помстилися мені панове комісари «Книгою пам'ятничкою» Міхаловського, написаною одним з тих, що будімто був у Переяславі й, мовляв, правдиво відтворивувесь перебіг тих днів тяжких для Киселя і його товариства. Ми не клошоталися тим, щоб перейти у вічність в словах пустих, і сам писар мій генеральний не мав часу на пусті вихвалки перед історією, бо знай укладав послання до володарів іноземних та універсалі до полків, городів і сіл, тому ж неприязненному чоловікові чужка неграмотність заважала

писати, тож і вийшло так, що в його «Кнізі пам'ятничій» щокроку подибуєш про те, що гетьман, мовляв, пив у Чарноти, гетьмана застали за горілкою в товариством, гетьман приїхав до Києва п'яний в товариством, котре зчаста його забавляє і обіцяє щастя на війні.

Інший напише, що гетьман боявся вазирати в свою душу. Що може бути дальше від істини? В душу свою вазирав щодня й щогодини, а тоді в душу народу цілого, і там читав письмена таємні й великі, і ждав, коли обидві душі сі віллються воєдино. Чи ж аливалися і коли? Може, в оті невловимі миті, коли пролетів могутній дух народження нашого під Жовтими Водами й під Корсунем? Може, коли волею своєю наставлив над шляхтою можновладця короля їхнього? А може, й тоді, як відсилав в Переяслава королівських посланців ні в чим?

Був гетьман, але водночас і простий смертний, то чи ж слід дивуватися, що потребував підтвердження свого становища і своїх намірів не в самих тільки битвах, а й у щоденному побуті, тому радо скликав усіх своїх наближених на раду й пораду, а там бувало всього.

Поставити кожного на своє місце, лишаючись над усіма,— ось мудрість полководця і володаря держави. То тільки в небесах нікому не дозволяється стояти позаду близнього і дивитися йому в потилицю. Тому іконописці не знають перспективи, окрім зворотної, і на їхніх іконах те, що попереду, завжди дрібніше від заднього.

На землі все було інакше, і ніхто, власне, й не суперечив усталеності, кожен приймав це радо й з піднесенням, і що більче до вершин, то піднесеність вища. Я поставив своїх соратників вище за родичів, бо ті були коло мене за походженням, а ці прийшли за величчям серця. Мабуть, я часто бував нeroзбірливий, бо вимірював цінність своїх помічників самою тільки сумлінністю й показною вірністю, і вони се розуміли, й ніхто з них не пробував возвести мене в святого й пророка, але й не шкодували слів для вихвалення доблесті мосі, висоти духу, щедрості душі. Не всі вони були щирі, не всім треба було вірити до кінця, як то сказапо: в одній руці пальці, та неоднакові. Та я впивався їхніми словами, мов міцним трунком, вони паморочили мені голову, часто бачив я пещирість і навмисність, але не дратувався цим, напаки — почував себе на верху блаженства од тих проозрінь своїх і вміння проникати в найскокровенніше, читати в умах і душах, бачити кожного наскрізь, самому лишаючись темно-загадковим і велично неприступним.

Вони згадували мої слова, які я вже давно забув (а може, піколи й не вимовляв?); проспівували рядки з пісень і дум, складених мною в години душевної незлагоди (не внати, як могли їх почути — може, підслухали?); захоплювалися рішучістю мосю в битвах, хоч у тих самих битвах ганили мене найперше за нерішучість; над усе ставили мою едуваність, яка, загалом кажучи,

для багатьох з них, що не вміли й розписатися, не варта була й понюшки табаку; дивувалися вмінню моєму єднati людей, і то не тільки своїх єдинокровних, а й іновірців, хоч поза спиною звали мене продайдушою за мій союз із хапом і сприязненість з Портою; вихвалили на всі лади мою безкорисливість, щоб, виїшовши з-за столу, тицьти через плече собі великим пальцем і крізь зуби сичати: «На золоті єсть, із золота п'є!»; згаджувалися не тільки з моїми думками явленими, але й ще не існуючими, бо ж однаково кожен вважав, що робитиме по-своєму; підтакували навіть моїм дурницям, міцно засвоївши ту нехитру науку, що потакач тим і живе, що язиком грає, а самі з погано прихованою зловітішою ждали настання тих часів, коли помстяться мені за свої добровільні приниження; кричали павпередбій про свою любов до мене, очі ж при цьому були в них такі холодні, як камепі під осіннім дощем; змагалися в пишнослів'ї на мою честь, я ж бачив приховану піну злобну, та не уривав ні того шуму, ні того шалу, платив їм тим самим, віддавав їхне їм, відкидав слова, пропросини, вихвалення й величання, роздавав навсібіч, був щедрий і марнотратний, не шкодував ні голосу, ні вигуків, ні пропросин, ні слів, слова лише доторкувалися до значення, як вітер до полів, вони пролітали над смислом, черкали його покрайки, сковзали, мов промені свічок по розчертівлих лицах, і крізь гамір, розкричаність, спіtnіння, знеслення й знемогу чулося мовби якесь шемрання, шелестіння променів, і слів, і всього прихованого, й того, що конче має ще бути сказане.

Чоловік однаково не вдатен бачити ні ту ницість, з якої видобутий, ні ту безкіпечність, якою він немилуче й невідтворно поглпнається. В неправдоподібному поєднанні й поплутаності постас все загадкове й безмежне, величне й збоченицьке, божественне й сатанинське — і все це в моїй особистості, в походженії моїм, у моїх вичипах, у думці й у самому імені.

- Здоров будь, Богдане наш!
- Богом даний!
- Від бога все маєш!
- Силу, і розум, і відвагу, і...
- А душа? У кого ще така душа, як у пашого гетьмана?
- А серце?
- За твое серце велике, папе гетьмане!
- А благородство!
- Хай славиться твое благородство, Богдане!
- Яка ще земля народжувала такого сина!
- Батьку ти паш!
- Ясповельможний!
- Як не ти, то й піхто вже!
- Пропадем без тебе!
- Живи сто літ!
- Вічно живи!
- Вічності батькові пашому дорогому!

- Руку твою дозволь поцілувати, гетьмане!
- До ніг принасти!
- Всі ми твої діти!
- Біват!
- Слава!

Тяжкий чад застілля гнітив тіло, вдавлював його в землю, знишував плоть, але дух возносився безмежно, нестримно до самого бога! Тож найліпше почувався я завжди по обіді й під знаком Оріона, скожого на простягнуту руку. Рука долі. Куди вела мене, на що вказувала?

Мотроня була тепер завжди зі мною, товаришувала мені в учтах і в урочистостях, охоче смилялася до величань і прославлянь, але вловлювала щоразу мить, щоб непомітно замінити мені повну чарку на ледь налиту, тихо просила:

- Не пий, гетьмане.
- Хіба то я п'ю? Горе мое п'є, кшопоти мої і думи.
- Мені страшно.

— Не бойся, дитино моя. Бо ѿ що таке життя? Життя — італенство. І треба не лякатися його, а брати в руки. Поглянь, які руки в цих людей. Подивися на мої руки. Вони тяжкі, вироблені, неаграбі, але нестомні і які ж умылі! Дай доторкнуся до твого личка! Бачиш, якою м'якою і ласкавою може стати ця рука? Бачиш? Ось де чудо найбільше! І в ньому теж італенство життя і життєвості! Рука ця захищить тебе і сковав. Хочеш, сковасмося з тобою і нікого до себе не піднестимо?

- Де ж тепер можна сковаться?
- А да ти ховалася від мене?
- В Суботові.
- Хоч би й там.

— Це могло статися тільки тому, що ти великомудрий. Дріб'язковий чоловік ніколи б так не відступився свого. А ти пошанував мою честь. Однак чи ж багато на сім світі таких, як ти? Дрібні душі повсюдя, які ж дрібні.

- А мої побратими? Мої лицарі?
- Не зазирала в їхні душі. Вони ж самі в них не зазирають.
- Не мають ні часу, щі зможи. І хто ж їх осудить за це? Запурюватися розумом у неприступе — то пайбільша радість для людини, та це дано тільки схимникам, пророкам і святым. А де вони в нашій землі?

— Ти поєднав у собі всіх.

— Аби ж то! Навіть невблаганна будючість вимушена платити дашину природі. Дух пригнічується темними інстинктами, плоть безмежно далека від чистоті, від цього біль і сором, од яких не порятуєшся нічим, окрім любові й утечі в самотність. Втечено з тобою до Суботова, Мотронко?

— Далеко звідси. Сніги. Морози.

— Не знаю, що то — далеко. Ніколи не знов і не лякається віддалей. Все життя в майдрах, переїздах і блуканнях, аж дивуюся

досі, що вберіг свою душу, не стала вона блукливою — павпаки, вперто стверда і піднялася, мов гірський крик гранітний.

Чи ж мені було лякатися переїздів?

Ще вчора на тім боці Дніпра, а вже сьогодні на сім, вже стягнувшись степи чигиринські, а там і Тисмин, і гатки таємничі, всі в іншій срібному, загадкові путь в долю й недолю.

Суботів...

Вішанав і не впінав батьківське гніздо, гніздо Хмельницьких.

І дім наш просторий багатовіковний, і ворота дубові під дашком, і церква дерев'яна, і три криниці, і групи над ними, і скелі знайомі й пагорби, і степ, і річка — все те, що було, і водночас не те, бо вже хати підсусідків мешвали хтось відсунув набік, а мій хутір обріс валом, і стіна з колод дубових заверх валу, і три вежі дубові оборонні, а четверта мурозана і така сама мурозана вугласта біля дому, а внизу, по підвалом, широкий рів — замок Хмельницького.

Я хотів порівняти Суботів з своїми спогадами про нього і не впіздавав спогадів. Все було як колись, і все стало іншим, адіснилося навіть неназване, простий кутір став справжнім замком, крістю, неприступним втечичем!

— Хто ж се? — спитав я Мотрону. — Невже Захарко той нетямуший?

— Робив, як ти повелів йому, гетьмане. Тоді наглядав ще за ним Тиміш. Вежі муровані звілів поставити. Хотів, усі щоб такі, та не встиг до твоєго повернення.

Мос повернення. Куди й коли?

Бажання зостатися з Мотроною на самоті, сховатися од усього світу вразило мене при погляді на новий мій Суботів, пронизало, як блискавиця, мов той небесний вогонь, що розколює камінь і перетворює людей на соліні стовпі.

Я полішив за порогом суботівського дому все: славу, велич, землю; я ввійшов у цей дім, як у райську обитель, я позбувся навіть свого неаламного духу, скинув його з себе, мов астральну оболонку для світів великих і безкінечних, бо замкнений світ нашої самості не визначав нічого, окрім речей найпростіших і непазваних, окрім спогадів і ніжності.

Мотрона сама топила печі дубовими дровами, як давно колись, і так само, як тоді, просила мене гррати па кобзі й складати свої думи, і, як тоді, пролітала невидимо між пами темпа хвиля пристрасті, і вже пічого не запали ми, тільки ніжність і бессмертні падії. Ми будемо разом ось так завжди і вічно. Ми будемо разом навіть по смерті. Вознесені па небеса чи кинуті в пекла, ми будемо разом, інакше навіщо се життя і сей світ і навіщо вгадаві люди?

Лиш пілька коротких зимових днів і безкіпечні почей самотини в Суботові, а здаватися могло — цілі роки щастя! Давно вже я перестав бути гетьманом, служивно корився всім Мотрончиним забаганкам, мовчав, коли вона мовчала, співав, коли хотіла, щоб

співав, посив дрова для печей і воду в криниці, я прагнув оправдження й очищення від усього несуттєвого, суетного і тимчасового, я прагнув покірливості, бо ж не ми ведемо жінок, а вони нас, і не злаги, до добра чи до лиха,— усміхом, голосами, духом і теплом тіла. Настирлива плоть. Нищівна сила жіночої суті. Іноді приважний неспокій все ж заволодівав мною, бо хоч які високі й міцні стіни пристрасті, все ж держава здіймається навіть над ними, та я впурто не хотів думати про державу, маючи біля себе цю молоду жінку, молоду свою долю й надію. Державу не охопиш і думкою, під уявою, вона вимагає від тебе жертв безкінечних і ніколи не вдовольняється і не даеться до рук, а жінка була вся біля мене, лиш простягнути руку, обплутувала мене обіймами, голосом, оточувала духом своїм, мов бог хмарою, чарувала поглядом, усміхом, легким своїм тілом, якому я виспівував би в думці найвищу хвалу. Рукам, губам, очам, волоссю, бровам, віям, плечам, усьому тілу легкому й летючому хай буде добре завжди й повсюди, і хай буде воно благословенне в своїй щедрості, красі й щасті.

Любов — це таке саме шаленство, як і слава. Це мука ще тяжча, а шаленство ще смішніше. Ні, любов — це благословення життя.

Нестям охопив мене в ті суботівські ночі такий, що я не міг спати. Ходив, товкся до самого світу, як домовик, знімав пагар в свічок, підкладав дров у печі, поправляв укривало на Мотронці, яка спала завжди усміхнена, мабуть, бачила барвисті сні і в них краснолюдків з довгими сивими бородами і молодих лицарів на баских конях.

При світлі воскових свічок спляча скожа була на золотавий дух.

Врапці я тихо будив її, кладучи їй руки на лицьо, вона здригалася щоразу песьвідомо, коли ж розкліплювала повіки і бачила мене, усміхалася так ласкаво, що я ладен був покласти до її пігцілій світ.

Перехрещуючи руки, обіймала себе за голі плечі, затулялася від моїх тяжких, пожадливих очей. Нагота, прикрита тільки опущеними віями. Беззахисність. Крихкість. Дитинність. Нічого від жадібної самиці. Сором'язливість. Чистота й цнота. В її тілі сходило для мене сонце.

Шовкова дівчинка. Золота дівчинка.

Я думав: неуже знов доведеться покидати її, розлучатися з нею і йти в битви? Тривожачись, питав Мотрону: «Будеш тепер зі мною?» Вона відповідала самими очима, поглядом, усмішкою. «Завжди?» Вона відповідала вигипом уст. «І ми будемо вічні з тобою?» Темний крик бився в сірих очах: «Не знаю! Не знаю! Не знаю!» Крик, як мої почі бессонні й безкінечні, коли я втомлено блукав по дому, стояв на ганку, піdnявши лицьо до неба, і зорі жахали мене своюю недосяжністю.

Перші радощі відлітали від мене й забирали з собою всю легкість духу і тіла, патомість наповзала на мене щось каламутне й гнітуче. Що се? Втома? Вичерпаність? Старощі? Всі стаємо смертними, коли вмовкає любов, і навіть тоді, коли вона втомлюється. З жахом пересвідчувався я, що неспромога мені чести далі тягар цієї самості нашої і мовчання Мотрониного. Вона мовчала вперто, загадково, усміхнено, але крізь те мовчання вже вловлював я приховані її скарги, нехіть її, невідповідність нашу. Як у притці турецькій: коли на одну шальку терезів покласти двадцять окка¹, а на другу шістдесят, то шістдесят окка перетягнуть. Я переважував Мотронку тяжкістю свою, роками, мас-статом, може, стражданнями і великом неспокоєм душі, і щодалі гостріше відчував свої старощі, свою самотину, від якої — тепер бачив се виразно — не міг порятувати мене і сам господь-бог. В такі хвилі карався думкою, що так нерозважливо покинув Київ і замурувався, зашпунтувався отут у Суботові, в цьому гпізді родовому, в яке влетівши, можна всхопоїтися й навіки, я ж не хотів спокою!

В ті почі кликав я до себе Самійла, та він уперто не з'являвся, може вичікуючи розважливо, аж вазнаю я найвищих вознесінь духу і його запепаду павперемін.

Порвав дух тіло і знову поверг. Безкіпче сходження вгору, коли щоразу все доводиться почипати спочатку. Викидав з нам'яті все, що знев і вмів, щоб мати цілковиту змогу втіпнитися своєю безномічністю перед лицем світу, перед землею, пебом і зорями і почути слова гелія, ще й не сказани:

«Будь народам многим царь, что тебе то помогает, аще впутри, душа рыдает?»² Розум привносить найбільші муки. Тільки безумні завжди веселі. Розум — наш найвищий дар, пристрасті терзають нас і пригнічують, та ми охочіше відкидаємо розум, ніж пристрасті, і часто несподівано вже й не самий розум, а тих, у кому він виявляється найвиразніше.

Так я дочекався нарешті Самійла, коли вже не вірив, що віл з'явиться, коли очистив душу від пристрастей, а пам'ять від спогадів, коли втома налягла на мене така, як при кінці світу, і я сидів, підперши спиною двері, па тій самій лаві, що багато років тому, приграючи на кобзі юній ще тоді Мотронці.

Самійло не зів ні перепоп, ні перешкод, він легко проникав і крізь двері зачипі, і крізь найміцніші стіни, тож і зродився віл перед мною, освітлюваний червоним жеврінням вгасаючих дров дубових, які тихо догорали в грубці.

— Чолом, гетьмане,— стиха мовив він.

— Дяка, Самійле, що завітав. Розабив ти мою самотину і вельми доречпо.

¹ Турецька міра ваги — 1282 г.

² Г. Сковорода.

— Прагнув же ти самотини, то вже я й не хотів заважати.

— Прагнув, а тепер не знаю, що з нею діяти.

— У тебе влада над людьми, а ти сковався від них. Не можеш без людей. Влада — страшна річ. Вона спроможна задушити чоловіка, коли переповнить його і не знайде виходу, як дощ із хмарі. Відаю це по собі, бо маю владу над словами, і вони так само душать мене, коли не маю кому їх передати. Виходить, що найвища насолода для людини не в тім, щоб брати, а у віддавані, у видаленні з себе всього, часто й в такими труднощами, а то й в муками наабираного.

— То втіш мене словами, Самійле.

— Від влади немає віхи, окрім самої влади, Богдане.

— А хіба любов не вище?

— Тоді я спитаю тебе: а що таке любов? Хіба не влада однієї людини над другою? Коли ми були з тобою малими, нас учили, що порятунок од усього можна знайти у вірі, та навіть віру треба надежно одобрити й прикрасити, щоб приваблювала серця. Отці езуїти відаля вельми гарнад, що нудьгом сердечко не завоюєш, мабуть тому вигадали піпше бароккове слово, бароккові храми, барокковий стиль мистецтва й усього життя, пружкий, патетичний аж до істерії, грізний стиль сей, що так пасує до настрою нашого часу, який вірить більше шаблі, ніж поміркованості.

— Правду мовиш, Самійло. Всі виростаємо з свого часу, і не важить — простий ти козак, чи гетьман, або й король. Яка мої віра? В чим вона? Шабля — мій хрест, перемога — мій бог, а дума — моя молитва. Бо чи ж може бути свобода без війни? Поряди свободу й мир — як можна? Хто підкаже? Нідерланд Гроцький проголосив думку про вічний мир. Та входити в мир поневоленим — кому охота? Я вже шкодую, що так нерозважливо покинув Київ.

— Ти поспішав до своєї любові, гетьмане.

— Може, й до любові, хоч зазнати міг її і в Києві. Не те мене гнало звідти до Чигирина, а тоді до Переяслава, а тоді знов до Чигирина, Самійле. Мабуть, шукав я в цих заспіженіх степах свою Україну, шукав будущину її і не міг знайти. Де ж та Україна? Де її шукати? Чи вона є насправді? Я послав торік з Черкас Лист у вічність, але досі не маю на нього відповіді. Стурбованість і розтривоженість моя не має меж. Тепер тяжко караюся, що не затримався у вічному городі нашому, не зібрав усіх, кого хотів би почути, не оточив себе умами цайбільшими свого народу, може починаючи аж від митрополита Іларіона і Клима Смолитича, не послухав їхньої мови, їхньої думки. Чи, може, приклівкати їх сюди, до пашої світлиці, Самійле, на всі мої безсонні почі і на мою втому?

— А що скаже молода гетьманша?

— Вона спить. Вона спокійна. Поки живе її тіло, жінка не думає ні про душу, ні про розум. Та повернуся до початку своєї

оповіді. Як там сказано? Коли засинають втомлені любощами закохані. Я закоханий, отже не сплю. Дух мій перевищує не тільки все знане, а й мене самого. Та все ж хай підкріплять його величні сини землі мої. Хай зберуться живі, мертві і ще не народжені, хай пролунають голоси зближка і здалека, з минулого й прийдешнього, хай промовлять усі величі й безіменні. Може, прийшов би до нас Нестор-літописець, і славетний Боян, і Митуса з ним, а тоді Туровський і Оріховський, Дрогобич і Рогатинець, Фіалет і Кальнофойський, Константинський і Київницький, Беррица і Косов, хай би дух Вишенського спустився з Афону і за клекотів глівом на землі нашій, як то сказано в нього: «Внутрь душі мрак и тьма, на языше же вся их премудрость». Хай почули б пашадки високовчене слово Петра Могили, а йому відповів би Інокентій Гіазель.

— Чи не гадаєш, Богдане, що затісно для стількох умів у твоєму Суботові? — поспітав Самійло обережно.

— А де ж їх зібрati? Потрібні мені там, де я, а не деінде.

— Потрібно тобі, а чи потрібен ти ім? Може, для них і не ти, і не ми всі, а Київ найперше важить. Мисль твоя ліне аж до митрополита Іларіона, агадай же, як звертався він до князя Володимира: «Встани, о честная главо, от гроба своєго, встани, отряси сон! Виждь же и град величеством сияющ, виждь церкви цвътущъ, виждь христианство растуще, виждь град иконами святых освещаем блистающеся и тимиамом обухаем и хвалами и божественными пепии святыми оглашаем,— и си вся видев, возрадуйся и возвеселися!» Многі віки думка в нашій землі неминуче мала форми святої, а найбільше святынь мав у собі Київ. Тож коли б справді мала бути така дивна зустріч умів, про яку мовиш, то конче в Києві, в якому-небудь славному монастирі, серед святих отців, високих загадувань і ще вищих нагадувань.

— Тоді треба знайти монастир без блощин і комарів, — засміявся я.

— Знаєш же, як написано в святих книгах, Богдане. Богопъ і град, голод і смерть — все це створено для відомшения. І ауби авірів, і скорпіоні, і змії, і меч... Хіба б народилися ці уми в спокой й благодаті?

— О, відаю вельми, що їх зродило. Чую аж сюди, як ще й досі сваряться, відстоюючи свої думки, як тупотять погами, грамплять голосами, як киплять і клекочуть пристрастями. Гніви вже й не людські, а мовби небесні, як стихії, напруження мислі огромне. Може, мені не дорогі Іхні істини, а тільки Іхні пристрасті. Я хотів би уявити, які вони, які Іхні лиця, які голоси, у що водягнуті, як добиратимутися до Києва, як зустрінуть один одного, чи приймуть мене до свого товариства і що скажуть мені.

— Не скажуть тобі вічного, гетьмане, бо надто заклопотані своїми запеклими суперечками. Ти ж маєш сам знайти в їхніх словах корисне й потрібне, бо ти — гетьман.

— Хотів би знайти слова про добро як найкращий вплив краси, про правду як всеагальне й корінне начало людського світобудування, про сердечну цноту, честь і благородство душі.

— Знайдеш, може, й се, хоч більше буде слів і пристрастей довкола віри, надто ж той, що коли переслідується, то процвітає, коли утискується, то вростає, коли зневажається, то преуспіває, коли уявляється, то побіждає, коли укоряється в нерозумінні — розуміє і стоїть несхідно. Хіба не про це «Апокрісис» Фіалетів, «Палінодія» Копистенського, «Тератургіма» Кальнофойського, «Ексегезіс» і «Патерикон» Косова, «Літос» і «Парафімія» яспопревелебного отця нашого Петра Могили.

— Серцеломні уми. Поки був молодий, викликали захват їхні гострі слова і непогамовні серця. Але тепер я втомився.

— Не можеш втомлюватися, бо ти — гетьман, — пагадав Самійло.

— Коли згадую названі тобою книги, та й ще інші, то що ж бачу в них? Кожен ставить свою віру вище за інші, і всі закликають тільки до ненависті й війни. А про мир має думати полководець — самотній у цьому світі алоби, ненависті й ворожечі. Навіть «Літос», ця паймудріша, може, з кінця наших часів, бо ж паводяться там думки і отців та учителів церкви, і філософів, і хронікарів, і великих холастів, павіль «Літос», кажу, написаний не для проголошення й утвердження спокійного думок своїх, а вет за вет¹ араднику Саковичу, який переметнувся з православ'я в уніати, а тоді й у католики і написав «Перспективу», де пасміхався над православною вірою, над нашими церквами, над народом нашим. Це мовби ота жменя перцю, послана Александром Македонським царю персів Дарію взамін присланого ним мішка маку. Сакович, не маючи чого сказати, поєбрав усілякі непотребства і наші лиха і повставляв у свою «Перспективу» злоречиву. Дописався аж до того, що й поклони наші в церквах став висміювати, мовляв, православні кланяються в церквах неучтиво й невежественно, голови па землю поклавши, зади, як гармати нарихтовані, повиставлявши вгору. То й що відповів йому отець превелебний Могила з своїми велемудрими помічниками? Відповіли вони Саковичу: ці пачинепі гармати виставляються православними на тебе і па подібних тобі людей. А на додачу обізвали Саковича беамозаким наклепником, недоучем, дурнем, розстрігою, архіхизматиком, застарілім у алих діях фарисеєм, кайпом, лицеміром, баламутом, кургузим софістом, балакарем, дудаком, рабом брюха, старим пирожником.

— Взяли собі за пастапову слова апостола Павла: «Мудрость світу цього есть буйство перед Богом». Хіба сам ти, Богдане, не живеш пристрастями? — поспітав Самійло. — Навіть мій дух не може очиститися від пристрастей, і то саме вони перепосять мене на своїх крилах щоразу туди, де виникає пайпекучіша потреба.

¹ У відповідь, око за око.

Сакович у своїй «Перспективі» написав, що коли на Русі немає сильних панів, то вона неправо вірити. Неправо вірити — неправо жити. Ось як виходить. То як же тут не сваритися?

— Саме тут Петро Могила відповів тому запроданцю спокійно й з гідністю, як і палежало імені, що ним підписав свій «Літос», — Євсевій Пиміч, себто благочестивий або православний пастир. Петро відповів йому, що первісна церква християнська отримала своє начало не від панів, а від убогих рибалок. Як то сказано в псаломопівці: «Не надейтесь на князи, на сини человеческие, в них же несть спасения». Та чи ж надовго стачило того спокою? Там, де йдеться про віру, пе шукай розважливості, бо так чи інакше все кінчається кров'ю. Недарма ж сказано, що й саме хрещення бувас трояке: водою, духом святым і кров'ю. Тож не збирав би я отців велемудрих, як ти радиш, в монастирі київськім, і на князівській горі й не в замку воєводськім, а знайшов би десь на Подолі шинок затишний, щоб подавала отцям горілку та меди довгошия, стегнаста мадонна українська.

— Хотів би показати, як занепав Київ і, забувши про свою наперед визначене покликання бути осередком духовності й свободи, став дбати хіба що про свободу винокурення? Поки Варшава танцює, Краків молиться, Львів закохується, Вільно полює, — Київ знай шинкує горілку, мовби справдіжуючи слова князя Володимира: «Веселів Русі пiti єсть». Шинкують міщани, козаки, магістрат, Лавра, монастирі Софійський, Михайлівський, Микільський. І ти ж, гетьмане, злякавшись того занепаду, втік звідси й осів у свою Чигирину. А що Чигирин порівняно з Києвом? Тепер ще й захотів мудрі уми зібрати не в якомусь останньому втечищі думки й благочестя, а в мерзленому шинку, де гріх визирає з кожного закутка, а спокуси б'ють гопки з ранку до вечора на столах і під столами.

— Шинок — то життя, Самійле. Бруд і бліск, убогість і пишнота — все стікається туди, як сміх і слізки, скнарість і розгойданість душ. Чом би й не поглянути на все те умам відмисленим? Може, хоч на один вечір вгамувалися б їхні несамовиті душі, і від суперечок про таїнства евхаристії та причастя перейшли б вони звільна до розмірковувань простих і болісних, обіймаючи розумом землю і небо, простого чоловіка й небожителя, хліб щоденний і покорм для птиць небесних.

— Хотів, аби забули все, чим горіли їхні серця, і пережовували що-небудь з Фоми Аквіната? Про те ж таки небо: «Про нагороду для святих не говориться, щоб вона воздавалася на небесах матеріальних, але під небесами мається на увазі возвишеність (альтітудо) благ духовних. Та все ж існує матеріальне місце, себто небо емпірейське для святих, не з потреби оного для блаженства їхнього, а з огляду сообразної пристойності і украси».

— Для горіння сердець я б приграв їм па кобзі та заспівав якусь свою пісню. Хоч би й отсю:

Ой біда, біда чайці-небої,
Що вивела дітки при битій дорозі.
Киги! Киги! — алетівши вгору.
Прийшлося вточітись в Чорному морю!
Жито поспіло — приспіло діло,
Йдуть жениці жати, діток забирати.
Киги! Киги! — алетівши вгору.
Прийшлося вточітись в Чорному морю.
Ой діти, діти! Да вас подіти?
Чи мені вточітись? Чи з горя убитись?
Киги! Киги! — алетівши вгору.
Прийшлося вточітись в Чорному морю!
І кулик чайку взяв за чубайку.
Чайка кигиче: агінь ти, куличе!
Киги! Киги! — алетівши вгору.
Прийшлося вточітись в Чорному морю.
А бугай: бугу! — Гне чайку в лугу:
— Не кричи, чайко, бо будо тяжко.—
Киги! Киги! — алетівши вгору.
Прийшлося вточітись в Чорному морю.
Як не кричти, як не літати?
Діткі маленки, а я іх мати!
Киги! Киги! — злетівши вгору.
Прийшлося вточітись в Чорному морю.

Отак, пане Самійле, і наша Україна. З одного боку король, з другого султан, а з третього — хіба що море Чорне.

— Король же тобі дружбу пропонує, чув я.

— Гей, брате Самійле! Знаємо ми з тобою грецьких богів, римських імператорів, всі сузір'я на небі й вітри в степах, та усіх королів знаємо! Як сказав колись Курцій: квос віцеріс каве амікос тібі ессе кредитас — бережись дружби переможених тобою. Війна буде! Знов війна і насильство?

— Ніяке насильство не послаблює істини, а тільки слугує її возвищенню.

— Душа втомлюється від насильства — народ і земля втомлюються. Дружби жду з боку четвертого, про який і згадати боюся. Жду і ніяк не діждуся, може, тому й стривожений такий.

— Саме й хотів я сказати тобі, що іде посол до тебе від московського царя, — мовив Самійло.

— І оде мовчав усю ніч!

— Не хотів перебивати твоєї мови, велими цікавої й пожитичної навіть для духа.

— За таку вість обійняти б тебе, як брата, Самійле!

— Хіба можна обійняти дух? — сказав він гірко і зник, а на дворі заіржали коні й запалали смолоскипи.

Прибули Виговський і син Тиміш з вістю, що іде до Чигирина посол царя московського Унковський з листами й дарунками.

32

Душа моя стрепенулася. Вість з Москви! Вість благая і добрая а чи зла?

Пан Іван за звичаєм своїм занудливо почав напихати мепе всіляким дріб'язком, приберігаючи пайголовніше насамкінець, та тут став йому на заваді мій Тимко, на язик пеповадержпий.

— Гей, пане писарю,— grimнув він,— не дури голову гетьманові, а кажи діло! Посол московський береться до Чигирипа! Вже за Дніпром. У Переяславі. Стрічати треба, чи як, батьку гетьмане?

Я знов і не знов про посла, бо не міг же сказати, що дух Самійлів звідомляє мепе про все, тож промовчав і поглянув па свого генерального писаря. Він знов почав про Поділля, й про шляхту, і про те, що сам канцлер Оссолінський обіцяє мені мир без битви і перемогу без небезпек, та тут наступив на нього Тиміш, відгортаючи свою тяжкою рукою короткі руки писарські, дивуючись і обурюючись водночас упертості пана Івана, гукнув:

— Таж про пана посла мов, пане писарю! Чи не чуєш? Стрічати треба, чи як? Я й сам можу поїхати до Дніпра.

Все рідше завжди трохи нахабне. Це неминуче. Може, так і треба. Принаймні цього разу я вдачпій був Тимкові, що порятував він мене від занудливості Виговського, перед якою на вітві я часто був безрадний.

— Стрічати посла будеш перед Чигирином. Допровадить же його хай сам полковник переяславський. Я ж ще тиждень побуду в Суботові.

— Не все ще сказав тобі, батьку,— мовив Тимко, хитро мружачись.— Не занудгуєш тут, у Суботові.

— Що там маєш?

— Цього вже пан писар не сказав би, мабуть, ніколи.

— Не дурій, Тимош.

— Та що! Пані Раїна іде сюди разом з пані писаревою.

Я поглянув на Виговського. Той опустив очі.

— Покликав жону до себе.

— Ніхто не вільме тобі за але, пане Іване.

— Потоваришувала вона з пані Раїною.

— Ото й гаражд!

— Затоваришували вони й ще з кимось, батьку! — зареготав Тимко.— Зачарував їх той недомірок зегармістр! Привезуть його до тебе, гетьмане, щоб і ти втішився його мовами.

Я вже й забув про того зегармістра, тільки тепер згадав, та, згадавши, й знов забув, а мені нагадувано в спосіб настирливий і так невчасно.

Мотронна зраділа, почувши про прибуття пані Раїни, а в мені та радість відбилася тяжкою образою. Хотів сказати їй: чому ж радіш? Тепер зможу обійтися тебе лиш поглядами. Кінчилася наша самотність благословення.

Не сказав нічого, тільки поглядив їй плече худеньке.

Хочеш аробити все для людей, жити з ними й серед них і що-силі прагнеш самотності. Як це угодити? І чи можна угодити?

Я згадую і вгадую себе, розповідаючи і про найскровенніше. Чи заинав я повною мірою щастя, чи так і вмерти мав у сумнівах, непевності й пригічності? Ніхто ніколи не бував вільним до кінця. Але одні борються за свободу, інші тільки животіють у поганобленості, вдаючи вдоволення. Щастя й не в тім, щоб мати свободу, а в тім, щоб боротися за неї, і не так словом, як ділом. Часто я бував надто дратівливий і висловлювався поквапливо, не встигав очищати слова спокійною думкою. Частину свого життя я говорив, частину мовчав. За слова іноді доводилося калятися, а за мовчання — піколи. Може, тому вмів мовчати перед Мотронкою?

Пані Раїна була вся в чорному оксамиті, тільки дві нитки перлів на білій шії, і уста затиснуті округло, мов перлица, в подвійній пихатості — шляхетській і тещі гетьманської. Пані Виговська, маленька біловолоса шляхтянка, геть губилася поряд з пишною пані Раїною і, видати, цілком упокорилася її чарам, а обидві пані ще більше упокорилися чарам пезнаного мені чоловіка, якого привезали з собою, подарованого мені королівськими комісарами разом з коштовними дзигарями зегармістра Ціпріана.

Тоді в Переяславі я пе мав ні часу, пі охоти роздивлятися на цей дарунок і так і не забагнув: доміряпій сей чоловік до кінця чи недомірок. Тепер приглянувся і вже ве мав сумпіву: таки ж карлик! Але що тулууб панові Ціпріану стримів над марними піжками, як потужний стовбур, то й видавався мовби чоловіком звичайним. Чи не так воно й повсюди ведеться: скарлілі духом видаються для оточення часом чи й не великими, тільки завдяки тому, що здіймаються над малістю?

Пані привели зегармістра на гетьманську вечерю, не питуючи мене, і я мав ще подивуватися, бо за столом пан Ціпріан вже не видавався пі карликом, пі недомірком, вивищувався, як і всі, сидів на лавці, мов на постаменті, чорний і прекрасний, як диявол.

Він нічого не юв і не пив. Тимко спробував йому підливати в келих, пан Ціпріан мовби й посьорбував, але голова в нього була наче дерев'яна, не брало його ніяке зілля, і ніщо людське не доторкувалося до цього затягнутого в чорний оксамит чоловіка. Такий не разгубиться й на тім світі і мерщій стане продавати свічки, позбираві з покійників. Говорив не про дзигарі, як не про свою справу; і не про пань, що були в такім захваті від п'яного, а про гроші й тільки про гроші. Довго жив у Відні й робив якісь

важливі послуги дому Фуггерів. Хто такі Фуггері? Славетний банкірський дім, який фінансує всіх монархів Європи. Коли б султан турецький умів домовитися з Фуггерами, то завоював би Європу без жодного свого дикого воїна.

Голова дому тримав усе сімейство, як фараон єреїв у єгипетській неволі. Якось старший син ішов вулицею Відня і побачив, що горить якийсь дім. Там десь у вогні кричала жінка. Він кинувся на поміч, та не порятував жінки і загорів сам. Старий Фуггер зібрав увесь рід-і сказав: «Він заганьбив нашу фамілію. Може, це й ліпше, що загинув. Бо діло мало колись перейти в його руки, а тепер видно, що він не розвинув би його, а запанастив. Кидатися у вогонь тільки тому, що там кричить жінка? У вогонь і воду ви повинні кидатися тільки тоді, коли точно знатимете, що там є золото. Воно само порятує вас павіть у пеклі!»

Видати, в пана зегармістра душа була так само раховита, як і в тих його Фуггерів. Він захлинявся словами, так ніби ось-ось мав подавитися і проковтнути разом з словами й свої жадібні червоні губи. Говорив латиною, засмічену дурними слівцями «десь», «якось», «щось», та однаково зачарував пані Райну так, що вона не могла стримуватися і скрикувала щохвилини: «Ах, Фуггері! Ах! Ах! Ах!»

Забула свої босі ноги і голодране шляхетство. Та дарма. Я міг дозволити собі рожіш попервах пе помічати пана зегармістра, але прямодушному Тимкові дико було терпіти поруч з собою таку мертву душу. Він одразу й вигадав кару для пана Ціпріана, домагаючись, щоб той конче навчився їздити верхи, коли вже потрапив до козаків, та ще й до самого гетьмана ясповельможного.

Зегармістрові відмовлятися не випадало, він слухняно залазив на коня, підтримуваний з обох боків пахолками, стремена йому підтягали під саме сідло, він безладно дригав коротенькими ніжками, хилився сюди й туди, а Тимко з реготом хльоскав коня, той зривався з місця учвал, і пан Ціпріан на повнім скаку валився на землю.

Падаючи, не скаржився па Тимка, не біг із звинуваченнями, піднімався, обтрашував спіг з одягу, чепурився, пускав очі під лоба, кривив уста в інзагненому усміхові, розводив руками: якось не втримався, десь не вийшло, щось завадило. А де ж воно оте «якось», «щось», «десь» у пашому жорстокому козацькому світі, де все вимагає відповіді несхідної, де правда ніколи не гнетиться, а хіба що ламається разом з чоловіком.

Навіть Тимко вимушений був відступити від пана Ціпріана і ваявся за Мотронку. Намовив її скакати в степ верхи на копях, і вони летіли в сизу імлу без супроводу, без сторожі, аж я мав тривожитися і, може, й самому кинутися слідом за ними, однак стримувався. «Вернеться,— думав спокійно про Мотрону.— Вернеться — і тільки до мене».

Сказав тільки Тимкові, щоб брав з собою сотню, бо може напоткнутися на орду або якийсь чамбул заблуканий.

— Мене орда зпас! — безжурно відповів Тимко.

Але за два дні Мотрони не захотіла більше їхати в степ і поскаржилася мені, що Тимко змушував її до давньої, ще дитячої йхньої забавки з ворітми. Під'їхавши на коні під ворота, вхопившися за верхню болону руками і так зависнути, а коня тим часом джури проведуть назад у двір і поженуть крізь ворота, так щоб вона скочила в сідло, коли кінь опиниться під нею. Мотрони призналася, що примушував її до цього Тимко ще в Чигирині, коли приїхав торік з-під Львова, тепер ж вона уявила за своє вже тут, в Чигирині, пані Раїна спробувала йому вимовляти, то він розрегоався:

— Може, ви, пані Раїно, хочете зі мною побавитися?

Так і зродилася поголоска, ніби Тимко був безс前瞻ий до пані Раїни.

Я мав би нагримати на сина, та щось мені заважало, мовби несміливість чи сором. Сказав тільки Тимкові:

— Ти вже вчив би того зегармістра свого.

— Навчу! — зухвало скинув головою Тимко.— Вже я його навчу,— ноги кроковкою! Дибуп шікчемпій, душа дерев'яна!

Міг я тільки позаадрити такій силі ненависті. Гетьман не може давати волю своїм почуттям. З найзапеклішим ворогом вимушений обійматися, коли того вимагає держава. Так було в мене в паном Киселем, що переслідував мене упродовж життя всього, невідчепний, як чорна тінь. Тому якийсь зегармістр мав видаватися вже й не аловісним, а хіба що смішним, а то й жалю гідним. Коли б же відав я, що чоловік цей спричиниться до найбільшого нещастя в моїм житті!

Увага моя роздвоювалася між справами гетьманськими, якими задавлював мене Виговський, і Мотронкою, тож на зегармістра, властиво, не лишалося ні часу, ні сили, та цього чоловіка наділено властивістю пхатися в очі щокроху, і вже починав я розуміти дратівливість свого сина.

Пап Ціпріан нагадував павука. Облугав будь-яку муху. Хот як вона борсається, дашчить, і просить, і плаче, він собі виай плете їй плете павутину, мотає нестомно, вперто, з катівською байдужістю, не зупиниться, не перепочине, не знає втоми, чужий співчутливості, беатрівожний, часом і безінтересований, бо й не голодний, і лишить муху в павутині, так і не доторкнувшись до неї, забуде геть, хай висохне па порох, але так треба, бо для цього він пущений па світ і має сповнити своє призначення.

Я не знат, чи він єсть, чи спить коли-небудь, чи справляє людські природні потреби. Міг вустріти його о будь-якій порі. Тинявся по дому й по двору, як і я в моїм бесонії, стежив за зорями, укладав гороскопи, перечитував календарі і знай мовив про Фуггерів. Коли б був нашої віри, то замінити міг би свою нестомністю, певно, й самого Виговського. Та па письмі знатався не вельми, паша ж мова в його устах була й геть скалічена, тому, як вже казав, послуговувався латиною, теж не вельми добірюю.

— Пан гетьман теж якось не спить? — стрічав він мене своїм дивним белькотом. — Розумію, розумію. Клопоти державні, а в мене десь небесні. Доля й недоля людини, смерть і життя ванаються залежно від бігу вірок. В вірках записано, врешті, все. Добрі й злі часи, сприятлива пора на те й на се, десь па сівбу й прищепи, а десь па пускання крові виборне, добрий час па ліки через коїфакти, добрий час па ліки через трунок. Врешті, Сатурп і Марс так посилилися нині, що ледь завдяки Юпітеру їхня злість може бути стримана. Чи ж я сподівався опівнитися в гнізді самого Юпітера якось? Пан гетьман цікавився календарями польськими? Вони навіть ліші за європейські. Десь маю вже календарі Адама Рузги, Матеуша Орлінського, Дам'яна Паєцького, Себастяна Стрисвича і Миколая Журавського, астролога самого його королівської мосці Яна Казимира. Чи чув коли-небудь пан гетьман, як висміювано професора астрономії академії замойської Станіслава Невеського? Казано десь так: «Не вгадає пан Невеський, що сподіє пан небеський!» Якось смішно, правда? Маю презент для ясновельможного пана гетьмана. Календар краківський пастиний Миколая з Шадка. З гравюрами. Друк десь дивовижний. Смак і вишуканість.

І дивився на мене лагідними очима безумного ангела, аж мені ставало страшно. Я мурмотів щось нерозбірливі і не велими гречно повертаєсь спиною до зегармістра, та це його не ображало й не бентежило.

— Ну, так,— мовив він навадогін,— десь воно все так якось. Зрештою...

Від цього чоловіка віяло якимсь мовби пеземним холодом. Він міг жахати так само, як байдужі зорі в нічному небі. Чужий усім і всьому, не знати де народжений, вічний вигнанець, вічний туляч. Навіть коли б зберіг мову рідну, то не стала б вона йому домом рідним, а тільки непевним прихистком, тож і мову він свою втратив найперше, перейшовши на нерозбірливу латину.

Може, цей зегармістр один з підступів Адама Киселя?

Я майже втікав з Суботова.

В Чигирин в'їздив увечері, щоб не робити великого гуку, та однаково стрічали мене старе й мале, дітлашня бігла поперед гетьманського походу з пустощами й сміхом, козацтво кричало вівати, бабусі, закутані в тонасті хустки, вклонялися й хрестили мене, Мотронку, Тимка, а вже перед самим моїм двором одна старен'ка простягнула мені червонобоке гранчасте яблуко, і я передав його Мотроні, мов той старогрецький пастух своїй богині краси. Мотропа засміялася, тримаючи яблуко перед обличчям, в'їхала в двір, і кіль спіtkнувся, і яблуко випало із рук. Так і запам'яталося назавжди й залишилося в загадці: Чигирин, мовби вітканий з сизого диму й снігів, покошлапі дими, і сніги до самих стріх, і тепле світло з маленьких віконечок, і червонобоке яблуко в снігу перед ганком, що випало з рук Мотрончиних.

Може, то був злій знак? Та я не вчитувався в зпаки.

Ждав, що привезе мені посол московський, дворянин царський Унковський Григорій, якого від Переяслава проводжав аж під Чигириною Філон Джелалій з козаками.

За версту від Чигирина в чистім полі зустріли Унковського Тиміш з Чарнотою, з Виговським і Тетерею, що був мовби другим писарем у папа Івана, осавулом Демком, війтом Павловичем, сотниками і отаманами, заквартирували посла з його людьми в домі чигиринського отамана Лавріна Капусти, привезено одразу туди м'яса різного, хліба й сиру, вина всякого — малувазії, угорського, двійного і простого пива, меду, а що б знадобилося кому з пиття чи пряного вілля, то я сказав посылати на мій двір і там все видавати.

Другого дня Виговський з Тетерею, з осавулом Демком, з війтом і отаманом привезли послу мої запрошення, послав я під нього і своїх коней найліпших. Піддячий Коалов, який прибув у посольство, напереді від царську грамоту, за ним їхав Унковський, а Виговський з старшинами супроводжували їх для більшої шаноби пішо аж до ганку мого дому. Там Виговський просив послів увійти до світлиці, де біля дверей зустрів уже їх я сам з обома синами, генеральними старшинами й полковниками.

Унковський був чоловік у силі віку мовби й моєго, лице мав одкрите, очі розумні й уважні, в дебелій шубі, покритій парчею в зелених травах, та ще у височенній шапці соболиній видавався вищим за всіх нас, але не пригнічував собою, а вівся лагідно й тихо. Сподобався вельми мені сей чоловік, і, мабуть, я так само йому сподобався, бо ще не раз і не двічі правитиме він до мене посольство, беручи з собою й сина свого, чимось ніби схожого на Тимоша,— так дивно поєднуються люди на сім світі.

Виступивши на середину світлиці, Унковський передав мені царську грамоту з червоною печаттю. По ліву руку від мене стояли сини Тиміш і Юрко, Чарнота й Виговський, старшини й полковники. Я прийняв грамоту, до печаті приложився й поцілував, тоді дав поцілувати Чарноті.

Після того посол сказав мені і війську царське милостиве слово, себто спітав про здоров'я мос, полковників і всього Війська Запорозького православної християнської віри. За те царське милостиве слово всі ми кланялися, і я так само спітав од себе, від старшини й од усього війська про здоров'я царське. По тім посол подав царські дарунки: мені три сороки соболів, один сорок за сто рублів і два по п'ятдесят, гетьманші дві пари кращих соболів по тридцять рублів, синам і більшім людям, старшинам і полковникам по парі соболів ціною по десять рублів — усього тридцять пар.

Порадівши царській ласці, я мовив, що тепер буду веселитися й частвувати послів. Унковський сказав коротку промову, посилаючись на царську грамоту. Я розпечатав її і став читати, як стояв, але не вголос, а потиху про себе. Цар вимоїлявся у військовій помочі Війську Запорозькому, посилаючись на те, що має

вічне докончаннє в Польщею, себто вічний мир, але сподівався, що його в часом оберуть польським королем, і тоді обіцяв всіляке покровительство. Не царські то були слова, а боярські. Бідний, бідний царішко, як скаже про нього вогнепальний протопоп агодом, та й я сказав би те саме, однак мав погамувати своє козацьке серце, зцілити зуби й набратися терплячості, бо для діл великих і вічних її треба найбільше.

Прочитавши грамоту царську, я поцілував печать і передав Виговському, той теж поцілував і дав поціluвати Тимошу, після чого сковав у своїх писарських шкатулах.

Я подякував за царську ласку і запросив послів до обіду. Всадив Унковського й Коалова на лавці біля себе, старшини розташувалися навпроти, я випив першу чарку за здоров'я царя і його родини і велів стріляти з гармат на государеве здоров'я. Як вдарила гармата, я став за столом, шапку вдійняв і мовив: «Дай, господи, щоб здоров був государ і великий князь Олексій Михайлович всеї Русі». Тоді звелів стріляти з усіх гармат, пригощав послів трунками нашими і найдками, не забуваючи приправляти все те й словами, часом і докірливими. Сказав, що ждемо помочі від царя православного вже он скільки, та не діждалися й досі, тож дістали підмогу в битві за віру від бусурманів. Казав ще: педалекий той час, коли й бусурманські, і різних вір держави перейдуть під східного царя,— не знаю тільки, чи судилося мені до того дожити. Казав, що виправлю ще й своє посольство до царя і знов проситимуся в оборону, бо перше язикі людські пазад обернуться і з потилиці виростатимуть, ніж шляхта над пами буде знов панувати.

Унковський відповів ухильно й обережно, та я й не гнівався на нього, бо сказапо ж: посел що осел — везе те, що на нього пакладуть.

Проводжали Унковського у великий пішпоті й шані. Я дарував йому і піддячому Коалову по коневі й луку з сагайдаком, просив відвезти цареві срібний золочений колчес¹, та посол відмовився, бо без царського указу не смів брати. Грошима дано в дорогу Унковському сто ефімків, з них московськими грошима тридцять рублів, піддячому Коалову п'яdesят і людям їхнім по тридцять ефімків. До дніпровського перевозу проїхали з послами Тиміш і Чарнота, полковники, осавули, писари, сотники і отамани з гетьманською хоругвою, з литаврами й трубами.

З Унковським же спорядив я і своє посольство до царя, поставивши на чолі Федора Вешняка, давнього моого товариша, полковника чигиринського. Посилав у дарунок цареві копя, лук турецький дорогий і сідло оздобне, в своєму листі до п'ого залишив совокупити сили, писав: «А за таким совокупленнем усього православ'я надія на бога, що всякий неприятель па голову погине».

¹ Княдикал.

Далі заставався сам проти ціого світу. Праведник не спається, коли не прийме ложних клевет і напастей. Відмірано мені повною мірою і клевет, і напастей, все мав умістити в своєму натрудженому серці, бо ж був гетьман, був Богдан. Шкода говорить!

Чим живуть держави? Війною, торгівлею, законами? Та у війнах — поразки, в торгівлі — суперництво і обман, в законах — насильство і безглуздя. Коли здрібнюються мета й призначення держави, дрібніють і душі людські. Для величі державі потрібне утвердження свободи і високої гідності людської. Нам не хотіли давати свободи і не признавали гідності, тож треба було брати їх силою. Народ віколи не хоче війни. Він хоче свободи, своєї правди і свого розуму. Іноді жде цього віки цілі, та так і не діждеться.

Я вже перестав ждати, коли дадуть. Знаю: треба брати самому. Скінчилось прислужництво. Не будемо більше попихачами і в самого господи-бога! Війна — то љ війша.

Ішла весна, а народ мав братися не до плуга, а за шаблі й мушкети.

Вісти напливали авідусюди такі — коня б з піг збили, а я три-мався. Сейм визначив у поміч Вишневецькому двох регіментарів — каштеляна бельського Анджея Фірлея і кашеляна каменецького Станіслава Лянцкоронського — не для захисту вітчизни, а для повернення втрачених українських земель, що спливали колись для шляхти молоком і медом.

В костелах ксьондай у своїх казаннях вперто повторювали слово «схід», бо ж і рай був на сході, і Христа роап'ято було обличчям на захід, отож, молячись йому, ми повинні дивитися на схід. З уст в уста передавалися вісти про знамення, які віщували близьку й певідкладну війну з козактвом. У Барі в ясний день вийшла з костелу процесія мертвяків, загорнених у білі савани, а криками: «Відомсти, боже наш, кров нашу!» В Дубні три хрести, які перед тим стояли повернені на схід до козаків, без порушення фундаменту повернулися на захід, себто відвернулися від козаків. В Сокалі монах, молячись іконі божої матері, почув, що вона сама благає бога за Річ Посполиту і обіцяє звітигу. Навіть у Криму були небесні знамення, які ханські мунінеджими¹ тлумачили як передвищенні перемоги панів над козаками й над ордою: мовлив, водночас на небі з'явилось два місяці — один повний, другий молодий, і повний насунувся на молодика і знищив його, так католики знищать ісламський півмісяць разом з його воїством.

Богун і Нечай на подільськім узграиничі наслалу стримували роашаліле панство. Нечай, відповідаючи на похвалки Лянцкоронського бути небавом у Брацлаві, писав насмішувато: «Прощу до Брацлава, до дому моого на добрий мед, на куфу-другу віна.

¹ Астрологи.

Маю на той бенкет і кілька штук армати, і пороху кілька бочок,— будемо собі стріляти на здоров'я».

На Волині пані оружно верталися в свої маєтки, «робили порядки», чинили слідство, хто був причиною підданства козакам, саджали людей на палі, знов напускали на землю нашу демонів хижості й руйнування, розшлюювали вогонь певгасимий.

Довго йшла степами й снігами до мене вість про смерть Тугай-бєя в бідних улусах ногайських, Виговський виклав її мені вже тоді, як я дав одпушк Унковському, так наче хотів уже добити мене, аж я не стерпів і гостро виказав йому за його крутиство.

— Чому не сказав одразу, як отримав сю тяжку вість?

— Не хотів порушувати твоєї самотини, гетьмане, і твого щастя.

— Ще не знати, де воно, те щастя. Як то сказано: оженився на чотири вітри, а на п'ятий шум. Іде гук по землі, а гетьман глухий, не чує.

— Та й вість така тяжка, думав, як полегши.

— Що довше відкладаеш такі вісті, то вони тяжчають. Казав не раз і не двічі, щоб оповідав мене вчасно про все.

— Намагаюся відповідно вкладати справи, щоб не завдавати тобі зайвого клоопту, гетьмане.

— І не помічаеш, як можеш зганьбити іайсвятішу справу, доводячи її до безглузді тільки тому, що нез часно про неї мовиш або дбаеш? По тоцькій країні ходиш, пане Іване! Не потерплю твоїх іграшок! Чи гадаеш протистати потай Хмельницькому, як то Лівій Друз колись протистав Гаю Гракху, а Фемістокл — Алківіаду? Викинь з голови історію і озирнися довкола. У нас жолуді ростуть замість лілій і ненависть розквітає, як шапороть в ніч на Івана Купала. Зметений будеш тобою ненавистю.

— Відаю велими гаражд,— тихо сказав Виговський,— що ти, гетьмане, в гніві своєму несамовитий, у справедливості нестримний, але в милості безмежний.

— Не я — народ мій,— втихомирюючись, відмовив я своєму писареві, що так уміло завжди міг поганувати мою нестремну душу.

Тоді Виговський, мовби й не мовлено нічого перед тим, спокійно повідомив, що король Ян Казимир просить у папи дисцепси, себто дозволу заślubити вдову по брату своєму Владиславу.

— Хоч у цьому схожий король на мене,— засміявся я.— Мені довелося просити дозволу в патріарха, королеві — в папи. Обидва беремо відів, та на тім і кіпець нашій спільноті. Вибрали я з двох королевичів менш злого, а він виявився п'якій. А віякі ще гірші, ніж алі. Крутитиме ним шляхта ще дужче, ніж покійним Владиславом. Та вже й крутить. Далі вважають мене козачком мізер-пюткої копдиції, а народ наш — зграєю грабіжників і бандитів. Далі й слухати не хочуть про наші умови і наші кордони

і пикають уздовж пих, як голодні вовки. Далі не можуть змиритися з думкою, що в кожного народу своя земля, як своя мова і свій розум. І людина кожна має свої межі, які, відділяючи її від інших людей, дають їй цілість і сутність. То чом же народ не може мати своїх кордонів і не тільки мати, а й захищати їх? Я хотів миру справжнього, а король, виходить,— лише для готовання нової війни. Я прошу помочі в хана од важерливого панства, а капцілери у Варшаві мовлять, що Хмельницький кличе хана до товариства в грабуванні. Кому ж грабування, а кому війна за свободу!

— Може, з божою поміччю, уникнемо якось війни цього разу,— обережно вставив Виговський.

— А як ти її уникнеш? Сам Кисіль, заграючи всіляко зі мною і схиляючи до переговорів та до замирення, пише водчас капцілера Оссолінському: «Страшну і тяжку війну маємо, на котру треба підняти останні сили Речі Посполитої». Ти й не читав сього, пане писарю, а я читав. Споряджай універсал до народу, бо не сидіти ж нам, поки нас прийдуть вищити пани вишневецькі й конецпольські! Напиши: «Обсилаємо зараз вас цим нашим універсалом, через який оголошуємо наше пильне бажання, щоб ваша милість, брати наші, вислухавши його, одразу ж, авістрохи не відкладаючи й залишивши всі теперішні справи господарські, прибували з добрим воєнним риштунком (на кожного по два фунти пороху й сухарів удостатку) до нас на військове з'єднання до Маслового Ставу, щоб разом із нами стати проти головних своїх ворогів, не допустити розору нашої вітчизни, прогнати їхні глухогаспідські аграї, що не хочуть слухати закону божого і бажають людської різанини, не допустити спустошення нашої країни, відвайти загинулу драхму наших вольностей, наповнивши від того набутку веселощами наші серця. А коли ваша милість, брати наші, злегковажите сю пропозицію і наше бажання і через теперішні клопоти не захотете прибути до нас в обоз, то знайте, що коли переможуть нас, то переможуть вороги наші й вас і ваша праця господарська піде на користь їм. Ви ж муситимете в голоді й ущемленні з пошкодженю свою православною совістю, угрузнувши в схизматичній погибелльній тварі, загинути гіркою невільницькою нещасною смертю і отак безчесно вселитесь у вічність. Цього вам не бажаємо, але хочемо щиро бачити вас біля себе, радісних і зібраних у військо, щоб разом із вами мужньо й безбоязно стати проти своїх вищезгаданих ворогів за віру й вітчизну. Лучче за цілість вітчизни на плазу військовім полягти, ніжелі в домах своїх, яко невістюхам, побісінним бути...»

Хай цей універсал піднімє й тих, хто ще лишався в лові заблудів.

— В тебе вірять, як у бога, гетьмане,— поглянув на мене пан Іван закоханими очима.— До козацького війська переходить багато шляхти, навіть папин перебігають.

Я засміявся на ту мову:

— Коли й панни вірять, то слід лякатися спокус. А чим від них порятуєшся? Молитвою? Коли ж не чутно її за мушкетним громом та козацьким гуком!

До кого я говорив? Був Виговський чи й не було? Нечутно з'являється, безшлесно зникає. Такого б класти під ліжко як засіб од безсоння. Коли я починає говорити, він уже був тут, суцільна увага, суцільний слух, віра і відданість. Коли ж я вмовлю, переді мною знов була порожнеча — чоловік, народжуваний моїми словами, чоловік для моїх слів, для відведення душі, як Демко для сповнення величі щодених або Іванець для виливання гніву.

Вірний, як пес, присутній і неіснуючий, як дух. Він щезає, щоб виникнути з небуття несподівано і непростежувано, і щоразу я знаю, що коли мовчу сам, то викладе він переді мною якусь вість, і вість та неодмінно буде неприємна, може тяжка і болісна.

А яких ще вістей можна очікувати на вершинах влади? То тільки батько родини найперше дбає про хліб щоденний — бо це і найпростіше, найприступніше для простого ума, і найконечніше, — і в новорічний вечір сідає на покуті за густим спопом пшениці й питав в дітей своїх: «Діти, бачите мене?» — «Не бачимо, тату!» — відповідають діти. «Ну, ото щоб і на той рік не бачили». А чи ж досить цього тобі, коли став батьком народу цілого? Не хлібом, а душою возвисилася людина над світом. Добро, істина, справедливість — ось чого ждуть од тебе найперше, коли ж немає свободи, тоді забивають про все на світі, а прагнуть тільки її, і будь-якою ціною.

Може, і я сам утік на самий край своєї землі, щоб уберегти власну свободу від чужих завіхань ворожих, тому тепер так ревніво ставився до всіх, хто хотів прорватися до моего сковку.

Вмер київський воєвода Тишкевич, і того ж дня король оддав воєводство Адаму Киселю, знов спровадивши його на чолі комісарів на переговори до мене. Однак до Києва ні пана Киселя, ні комісарів козаки не впустили, натомість Іванець Брюховецький, який вибирав місце для весняного попасу козацького війська, при провадив до Чигирина давніх моїх знайомих: пана Смяровського і отця Петронія.

Іванець за своїм узичаснням, мабуть, вибріхувався перед комісарами про свої впливи на гетьмана, та що близьче під'їздив до Чигирина, то менше загдував про ті свої впливи, аж па півдорозі між Черкасами й Чигирином воставив Смяровського й Петронія і поскакав наперед, щоб якось залагодити справу, в яку вплутався так необачливо.

Виговський не став грратися з вогнем і сказав мені про Іванця одразу. Я покликав його до себе.

— Де ти їх узяв?

— Під Києвом. У маєтку пана Киселя своїм полком стоять.

— Чом же не прибув пан Адам?

— Не наважується так далеко вглиблюватися в козацьку землю. Король йому, окрім воєводства Київського, дав ще старство Черкаське, то він скаржився, що не може дозволитися до королівського дарунка через козаків. Передав цей дар братові своєму Миколаю.

— Ти ж привів аж сюди Смяровського й того отця Гощанського?

— Привів, гетьмане.

— Хто велів?

— Смяровський похвалився, що має лист до тебе від самого короля. Вельми важливий лист.

— Читав того листа?

— Хто?

— Та хоч би ти!

— Як же міг його читати, коли він тобі у власні руки, гетьмане!

— То й гаразд. Іди собі й сиди, поки живий та теплий.

— А послі ж як?

— Сказано: сиди й мовчи!

Іванець не став спокушати долі, а я не розпалювався далі, бо відчував, що тут не все гаразд. Прогнав Брюховецького з-перед очей, а Виговському сказав, щоб Смяровського й ігумена Киселевого ніхто не стрічав і не приймав, хай добираються як знають.

Смяровського прийнято вороже, як плебея. Коней йому забрано, людей побито, побили б і його самого, та порятував Виговський, який прilаштував комісара в якомусь козацькому домі й намовив мене, щоб я прийняв його, бо ж має королівський лист. Отець Петроній рвався щось передати на словах од пана Киселя, та я затянувся: досить з мене й королівського листа, а ігумена Киселевого, коли хоче, хай слухає сам писар.

Не міг спокійно бачити й Смяровського. Спиркався він мені вже під Замостям, де похвалився проткнутим шаблею Кривоноса. Щось зловісне було в кістлявій постаті і в рудому вусі розтріпаному королівського секретаря, зловісне й лиховісне, прибував щоразу як посланець смерті, і після кожної його появи в моєму таборі смерть виривала найвірніших моїх побратимів. Після Замостя — Кривоніс, після Переяслава — Тугай-бей. По чиу душу прибув тепер цей посланець пекла?

— То що,— спітав я, коли Виговський поставив переді мною королівського посланця,— чим станеш кредитувати в наших ушах цього разу, пане Смяровський? Знов домагатимешся, аби пустив я панів в Україну? Хіба пе чув моєї мови в Переяславі? Самі можемо пити свою горілку із золотих чаш. Чи, може, наші жінки мали б учитися попілуків у наших пань? Чи квіти наші не могли розцвітати без шляхетських паглядів і поглядів? Чи птахи не знали, як летіти у вірій, і ждали, поки їм покажуть королівські старости? Шкода говорити!

Сміяровський трусив вусом, трусив шаблею, рвався до мови, але я повернувся до нього плечима, пішов у другий кінець світлиці, сів на лавку просту, не вкриту килимом, тільки тоді глянув на нього:

— То з чим прибува?

— Зневага королівського комісара! — звикнув Сміяровський.

— Не грай словами, пане велиможний! Зневага, зневага! Ти зневажив народ увесь паш, перекинувшись до римської віри, а ми ж тебе не тикаємо в вічі. Оскаржував Кривоноса, що його хлопці майна твого в Полонному на много тисяч доскочили, а як ти його надбав, те майно,— ми ж не доштуємося. В Переяславі чув ти нашу незгоду на панське повернення в Україну, а сам уперто иxaєшся в козацьку землю, зневажаючи і наше слово, і нашу волю. Чом же ще й пашекуши тепер?

— Маю лист його королівської мосці Яна Казимира і вимагаю належної шаноби до нього! — червоніючи лицем і шию, гукнув Сміяровський.

— Маш, то давай.

У комісара трусилися руки, поки він видобував з-за вильоту свого кунтуша згорнутий у рурку, попечатаний королівськими печатями лист. Я ж не став розглядати те послання, кинув його через стіл Виговському, так що лист упав на землю. Пан Іван притьмом кинувся його підбрати, поліз аж під стіл, Сміяровський ошаліло зиркав то на мене, то на писаря генерального, ма- бути ждав, що або ж стеля впаде па наші голови, або підлога під нами зашадеться за таку зневагу до королівського послання, однак нічого не сталося, пан писар вилів із-під столу, обтрусився, розправив свої вусики, глянув на мене білим безвіразними очима, питуючи без слів, що має робити далі.

— Читай, — сказав я, — читай, а ми послухаємо. Хай пан Сміяровський теж послухає. Виявимо йому таку ласку.

Король приставав чи не на всі пункти, виставлені мною ще під Замостям, а згодом у Переяславі, згоджувався побільшити козацький реєстр, розширити козацькі кордони, не заперечував, аби спорядження реєстру відбувалося не близько до волості, а як- найглибше в козацькій землі коло Крилова або Чигирина, писав не тільки про заховання прав і свобод, але й про «поможення оадоб шаповного народу руського (циного народу руського), — вперше титулуючи так високо народ мій. Для мене Ян Казимир прислав привілей на Медведівку й Жаботин з великими gruntами, посылав ласки й привілеї для моїх полковників, аж мені стало смішило на цю щедрість монаршу, бо поки володіли неправедно ясновельможні нашою землею, то роздавали її не козакам, а тільки magnatам та шляхті, тепер же хочуть купити нас тим, що самі втратили інавіки. Нашим салом та й по наших губах!

— Не так там написано! — посміявся я на ті ласки. — Мав би король ясновельможний віддати мені на вічне володіння все уро- чище між верхів'ями Інгулу й Інгульця, починаючи від моєї пасіки

суботівської через Інгулець і Чорний ліс до устя річки Бережка й до байраків і з другого боку до устя річки Кам'янки в Інгулець.

Смировський не міг забагнути, чи я жартую, чи справді невдоволений даним мепі королівським привілесм і хотів би ще більшого. Зате моєму генеральному писареві засвітилося в голові, і він схилився над королівським листом, мабуть згадавши, як викуплений був мпою за шапку з татарської певолі саме в тому урочищі коло Княжих Байраків.

— Ще не забагнув, пане Смировський? — подивувався я.— Мовлю про місця, які б панове шляхта мали запам'ятати навіки. Жовті Води! Там усе почалося, то його величність король і мав би дарувати ту землю мепі, бо й так вона нікому іншому не може тепер належати. Там усе почалося, а кіпця не буде. Згоди не може бути. Удариться стіна о стіну — одна впаде, друга востане.

Не вмів я стримувати свого гніву. Смировський був для мене мовби останньою зловісною шляхетською скверпою, яку я конче мав одринути. Виговський розтулив був рот, може, хотів дати благу пораду якусь,— я махнув з нехіттою: на погибел!

Смировський мав піти ні з чим, сидіти в Чигирині й ждати певідь-чого.

Вночі відбулася в мене секретна рада з старшиною. Я сказав Чарпоті перевезти армату з-за Дніпра — з Переяслава до Мощен, до передової орди Каравч-мураї, що кочувала під Чорним лісом, послав гінців попередити, аби була готова до походу за два тижні до зелених свят. Тим часом буджацькі татари готові були йти за Дністер, хан теж мусив тепер ставитися щорауз на мій поклик, бо мав таке веління з Стамбула від самого султана.

Так весна мала стати для нас знов війною. Чи ж кожна нова весна нестиме й пову війну — і допоки? Смуток влади. Дивна річ: що більше я мав влади, то мепше міг зробити. Робилося ніби більше й пожиточніше по всій землі пашій, та вже не мною, а полковниками, сотниками, простим козацтвом і ще хтозна й ким, а мепі все втікало з рук, події насувалися па мене зловороже й загроzielivo, моя особистість мовби розтікалася, ставала зникомою, лишалося мені саме тільки ім'я мое гетьманське, а в руках — нічого. Колись у Суботові на пасіці почувався пабагато твердіше й певніше. Може, тому після Переяслава спробував усамітнитися з Мотроною в старому гнізді своєму, але й Мотроні не дала заспокоєння, самотинні не вийшло, мепі в серці билася тривога за народ і землю, а над Мотронкою стояла невідступно папі Раїна, хоч і певидима й неприсутня, але завжди суща, задверна. А ті, що за дверима, лихіші за тих, що сидять з тобою за столом.

Я не спав у Суботові, не міг спати й у Чигирині. Ходив по двору, прислухався до темного весняного неба, що озивалося то журувлипими стогонами, то гелготіпям диких гусей, то мовчалипям, зачасним і загроzielivim. В степу все з неба і від неба. Земля людіні вічний друг, а небо — вічна загроза й лихо. Тому думка б'ється в небо, щоб захиститися. Коли людина відірветься дум-

кою від неба, вона загине. Але тут було не тільки пібо — був ще Чигирин. Чигирин — межа незайманого степу і займанішні шляхетських. Те, що стоїть на межі, завжди приховує несподіванку й загрозу. Чи думав хто, що колись відійсниться таке призначення пограничного Чигирина?

Може, неспокій, який судився Чигирину вже від його зародження, тепер передався мені, і тому збентеженість моя й розтривоженість не мають меж, і я піби недужий, в стражданнях і жалах, позбавлений приступних усім смертним благ і задоволень, забувши про пристрасті, гордість і марнослав'я, в постійному очікуванні коли й не смерті, то чогось надто схожого на неї, не здатний покористуватися тим найвищим благом, яке здобув для народу свого, отже й для себе самого, та тепер виходить — не для себе, не для себе. Бо хіба ж не найвищу свободу маємо в любові, а для мене любов щоразу оберталася мовби отим езуїтським замішуванням безмежної досконалості й гріховної природи людини. Я ж прагнув чистоти, а не езуїтського замішування, ідеалів, а не природностей, абсолютів, а не пристосовницьких відносностей. Все відносне на світі, та тільки не людина і не її життя, за яке я мав боротися з усіма силами землі й неба, з усіма стихіями й смертями.

Зегармістр Ціпріан породжувався не землею і не темним небом, породжувався пітьмою. Невидимо виникав на шляху моїх пічних блукань, вливаючись в пітьмою, темним голосом на своїх химерній латині белькотів щось, намагаючись пробитися до мовбії свідомості, а я не вслухався в його слова, бо не було в них ні сенсу, ні потреби для мене. Однак тої ночі, коли я одправив пана Сміяровського, власне вигнавши його зного дому, і став на ганку, вслухаючись у пізньке журавлине голосіння над мовбою землею, пан Ціпріан випік непростежувано, як завжди, але не відступився в темноті незауважуваний, а таки пробився до мого слуху свою безладною мовою, бо цього разу впілив у мій біль і в мою розтривоженість.

— Меркурій десь загрожує Юпітеру,— сказав пан Ціпріан, звертаючись, власне, ні до кого, сказав, аби сказати, за своїм звичаєм, мовби в простір, до всіх і ні до кого.

Я мовчав.

— Меркурій — це Гермес, зрештою,— пояснив він.— Посланець усіх богів і бог ошукаців всіляких.

Так піби я сам не зінав, що Меркурій — то Гермес і чий він бог.

— Пан прищепс приймав того Сміяровського? — несподівано від справ астральних він перейшов до земних. Називав мене прищепсом, себто князем, бо в латині не було слова «гетьман» (казано, що походить воно чи не від литовського князя Гедиміна), та мені байдуже, як зватиме мене цей заблуканий чоловік, однаково ж я піколи його не слухав.

— Чи пан прищепс бодай звелів одібрати в нього зброю, якось

допускаючи його до своєї особи? — допитувався настирливо пан Цішріан, не бентежачись моєю мовчанкою.

— Може, ще покликав би джур, аби тримали пана Смировського за руки, мов перед султаном турецьким? — засміявся я па його перестороги. — Він же посол, а посли йдуть до нас так, як самі того хочуть — чи в шаблею, а чи й в сагайдаком.

— Зрештою, — обережно подав голос зегармістр, — хотів би витлумачити пану принцепсу, що той пан не є власне послом звичайним, а тільки десь послом смерті.

— Чисі ж? Може, й це знаєш, пане зегармістре, читаючи в зорях і знаках небесних?

— Десь, може, й самого пана принцепса. — Голос пана Цішріана став геть безвіразним, вже й не голос людський, а сама пітьма мовби промовляла до мене зловісно, та водночас і пощадливо. — Зрештою, я не знаю, однак ще в Переяславі якось був досить близько до пана Смировського і чув, як він грохився, але шкодував, що не має за що пайняті вбивців, і вельми сварив за це пана Киселя. Нині ж планети розташувалися якось не вельми сприятливо, і Меркурій загрожує Юпітеру попри свою, зрештою, мізерність.

Він усунувся сам собою, без ніяких моїх зусиль, без мого гніву й принуки. Зоставив мене з думами про смерть, з страхом смерті, що тяжчий за саму смерть. Може, підсланий самим Смировським, щоб спробувати ще й у такий спосіб згладити зі світу козацького гетьмана? Так ніби не відав я про те, скільки смертей посилаю на мою голову впродовж цього року всіма моїми ворогами, починаючи від найпаскуднішого шляхтича і аж до самого короля? Королівські канцлерії дивувалися, чом я досі живий, — мені казано про це. На сеймі посли розважали способи «злагіднення» Хмельницького, вважаючи мою смерть способом найліпшим, — я знов про це. В костюлах ксьондза просили в бога моєї потибелі, — чув ті молитви бог іхній чи пі, а я чув і чув анафеми католицькі, страшні своїм красномовством: «Нехай буде проклятий в душою, тілом, розумом, мислію, всіма внутрішніми й поверховими смислами своїми; нехай буде проклятий в містах, селах, полях і во всіх дорогах своїх; нехай буде проклятий чуючий і сплячий; нехай буде проклятий ідячи й п'ючи, ходячи й сидячи; нехай прокляте буде його тіло, мізок, кістки, жили і всі члопки його від стопи кожної аж до верху голови не мають здоров'я; пехай прийде на нього прокляття, яке через Мойсея в законі на вини пезбожності господь допустив; нехай буде вимазане й вигладжене його ім'я з книг живота і з праведними написане нехай не буде; нехай буде частина і дідичство його з Каїном-брата вбивцею, з Дафаном, Авіроном і Сапфірою, з Симоном-волхвом, Юдом-зрадником, із тими, котрі мовили богу: одступи од нас, відомості дарів твоїх не хочемо; нехай згине в день судний без покаяння; пехай пожере його вогонь вічний з дияволом його і ангела його. Анафема, йому, анафема, анафема, буди, буди!»

Хто стріляв у мене словами, хто кулями, хто нападав із за-
сади, хто сипав отруту. В бою без упадку не буває. У мене ж був
вічний бій, так що не знов я, авідки їздати нападу, які ще під-
ступи очікують мою грішну душу.

Багаті рендані з маєтності Вишневецького, Потоцького, Ко-
нєцпольського, Любомирського, Лянцкоронського просили в ко-
роля, як дістануся йому до рук живим, аби віддав Ім для роз-
прави. Хвалилися перед Яном Казимиром, яку смерть вигадали
мені за те, що вигнали їх з України, відірвав од грудей, з яких
смоктали вже й не молоко та мед, а сутє золото, як той Крез
міфічний. Мовляв, обдеруть вони тоді насвіжо подільського вола
і зашиють у ту волову шкуру Хмельницького голого, як мати
народила, так, щоб тільки голова виставала. Триматимуть його
в теплі, годуватимуть смачними стравами, даватимуть найвищу-
каші напої, а в свіжій воловій шкурі виплюджуватимуться хроб-
аки й годуватимуться тим, що з нього виходитиме. Тоді стануть
гризти його тіло, а щоб від болю й гниття не вмер швидко, воши
врикличуть найліпших лікарів з усього світу і підтримувати-
муть йому життя, аж поки хробаки з'їдять його до самого
серця. Тоді спалять його перед полоненими козаками на стосі,
а попіл дадуть випити козакам у горілці перед тим, як набивати
їх на палі.

Все вміли вигадати, та тільки не вміли вгадати, хто в члі
рукі попаде: Хмельницький до короля чи король до Хмельни-
цького. Три речі вміє людина від народження: дихати, їсти, плака-
ти. Все інше — наука. Упродовж цілого життя свого був я пиль-
ним учнем і навчився всього, передовсім — твердості й терпіння.
Чи ж мене могли залякати загрозами й видіннями моєї смерті?
Шкода говорити!

Однак могли й справді намовити цього Сміяровського, який
уже не мав чого втрачати, і той пробився до моєї столиці, готов-
ий на все лихе. І хто ж допровадив його сюди? Іванець Брюхов-
ецький! Забув уже про той бочонок золота під Корсунем і про
мій нагай забув, та й знов за своє. Чи вже й заплатили пани моє-
му осавулові, чи тільки обіцяли заплатити?

Врапці я покликав Демка свого вірного.

— Приглядайся за тим Сміяровським. Бо хоч у змії й видерто
зуби, а ще може вкусити.

— Батьку, все вже залагодив, — вспокоїв мене Демко. — Пе-
ставив того пана до Федора Коробки. Козак вірний, принаймні
за Сміяровським як ніхто.

— Коробка на Січ з нами не ходив, — нагадав я Демкові.

— Сам же, гетьмане, казав тоді, що всі не можуть піти з нами.
А вже під Пилявцями Федір був і згодом гетьманничеві наладо-
вував вози з-під Львова. Козак маєтний, твердий, вірний тобі,
батьку.

— Не всельми я покладаюся на маєтників. Голі близиче моєму
серцю.

— Та де! Голий пічим не дорожить. Яка в ньому віршість?

— Іди з-перед очей! — прогнав я його.— Роби, що звелів. Бо ще постовбичиш тут, то вже й не забагну, чи то ти, чи сам Іванець з своїми просторікуваннями. Ще доведеться зв'язати вас в один оберемок і накривати одною попоною. Іди й не спускай мені ока з того пана комісара!

Знов я розсылав універсали по всій Україні, закликаючи до себе всіх, хто може на коні сидіти. Головна рада козацька мала відбутися у Масловім Ставі, там же хотів я дати і відпук Сміяровському, показавши нашу силу, хай поскаче до панів шляхти розповість, що чув і бачив...

Весна була пізня, вже й не вірилося, що кінчиться тяжка зима затяжлива, жаль брав за людей голодних і бездомних, павіть русалок було жалко, бо ж мали в таку холоднечу сидіти без сорочок. Як токажеться: на вербній неділі русалки сиділи, сорочки просили...

Пан Сміяровський не дожив до вербної неділі.

За два тижні до того привів упочі до мене Демко Федора Коробку, і той показав мені королівський привілей на хутір під Жаботином з уписаним паном Сміяровським іменем Федоровим.

— Так щедро пригощав пана комісара, аж він тобі виписав сей привілей? — посміявся я.

— Аби ж то, пане гетьмане,— похмуро мовив Коробка.—Хоч воно хутори й наші, та однаково панство задарма їх не роадає. Намовляв мене пан Сміяровський ще з чотирма козаками згладити тебе з світу,—за се й дарував нам привілеї королівські. Мас їх повну шкатулу, і в кожному «віконце» для вписування імені того, хто піде проти Хмельницького.

І це посланець того короля, якого я сам настановив над шляхтою, сподіваючись на його віддяку! Коли й душі можновладців скроєні так мерзенно, то де ж шукати святості й вищості, де, де?

— Де ж ті чотири? — поспітив.

— Троє сидять під замком і ждуть твоєї волі, гетьмане,— сказав Демко,— а один пробував утекти на Білу Церкву, то й довелось його повстрімати з мушкета. Захочеш послухати тих трьох?

— Що ж тепер їх слухати? Хіба що довідатися, як думали мене вбити? Та це й Хведір ось скаже.

— Способів було багато,— мовив Коробка.— Пан Сміяровський не давав привілею, поки не викладали йому щонайменше п'ять способів, та й то таких, аби він уподобав і ствердив. Та ми хіба його не знали вже давно? Ще як був колись підстаростою черкаським, очі вилупував нашим людям. І тепер не побоявся братися аж сюди, сидіти в тебе під боком, гетьмане, й кнувати проти твого життя.

— Відважний пан, а я відважних люблю, ото він і пробився аж сюди. Ану ж, Демку, клич Іванця!

Брюховецький вишк у дверях і дивився на мене очима пра-ведника.

— Віддай осавульську тростину свою Коробці,— спокійно мовив я.

— Батьку! — стрепенувся Іванець.— За що?

— Побудеш простим козаком, а Коробка — осавулом, я ж подивлюся, як воно вам вестиметься.

— Батьку! — заскиглив Іванець.

Я одвернувся від нього, махнув Коробці, щоб теж ішов собі; лишив біля себе тільки Демка.

— Скликай старшину. Генеральний суддя і генеральний обозний хай прийдуть до мене, віддам їм пана Смяровського. Хай судять.

Смяровський відпирався, кричав про свою посолську недоторканність, про масстат королівський, та коли Коробка приніс його шкатулку і показав у ній півсотні привілеїв з «віконцями» на імена зрадників, Чарнота перший кинувся з оголеною шаблею па шляхтича, за ним і всі, хто там був. Порубаного, півживого Смяровського закопали в землю. Хотів купити цею зрадників між нами — нагодували його самого.

Киселів посланець отець Петропій утік з Чигирина під ослону свого ігуменського шлика, щоправда, перед тим кинувся, за намовою Виговського, до Метрополі, просив її подіяти на мене, ала гіднити мою душу, та вона вельми гаразд відала, в якому я стані, і порадила отцю превелебному, коли хоче бути цілим, щезнути з Чигирина, яко може. Пішо забіг він до самого Києва, а тоді лісами й до Гощі з страшною вістю: козацька сила підіймається знов!

Чорпої ради на Масловім Ставі я не держав, щоб піхто не зінав, куди й коли йтиму. Перед святами влаштував попис козацького війська під Києвом, на Липеді, тоді зробив ще один перегляд під Білою Церквою, і вирушили зустрічати хана з ордою. А тим часом королівські регіментари після безкінечних торгів, суперечок, переговорів, круження на волинськім пограниччі врешті зійшлися докути, щоб зробити кінець тій замотаниї, я стали закладати спільній табір під Збаражем.

Я присувався туди поволі, очікуючи, щоб зібралися там усі мої пайліші знайомі, передовсім Вишневецький і Конецпольський, і щойно вони вскочили в збудовану власними руками пастку, мерщій закрив її.

Так почалася ще одна моя битва, яка припесла мені найбільшу перемогу і пайбільшу поразку водночас.

Як можна поєднати непоєднуване? Знов виступав я невдалим чудотворцем і зіпав... що буду пим, допоки не здійсниться той мій задум великий, що подиктував мені в червневу піч черкаську лист до самої історії. Історія ж піколи не поспішає занадто, коли треба когось рятувати,— то тільки нищить вона без гаяпія і без жалю.

33

— Чом ти, жайворонку, рано з вір'я вилетів:
Іще по гороньках сміженьки лежали,
Іще по долинах криженьки стояли?
— Ой я ті криженьки крильцями розжену,
Ой я тії сміженьки вінкками поточчу...

Торік був незначний пряморок на людей, який чи їй помічено за нашими великими вікторіями. Того ж року був недорід через бездошів'я весняних місяців, тільки ярі вродили, чим і врятувалися від голоду люди. Того ж літа страшна сила сарани наповала на степи, так що ніде було косити сіна для коней. До того ж зима видалася вельми довга й тяжка, скот нічим було годувати, сарана вазимувала на Україні, по весні знову появилася і вчинила велику дорожпечу. Поля наполовину були несіяні, а де й сіяно, то не вродило нічого, сама тільки падалиця походила. в тих місциах, де торішнього літа стояли тaborи військові. Годували скот соломою з стріх, так що до весни соломи на хатах геть не стало. Після різдва жито продавалося по два злотих з лишком, а тоді й по копі, у квітні ж восьминка жита йшла за сорок три злотих, восьмина проса по три й десять, овес по два злотих. Я ж мав не тільки прогодувати військо, а й утримати його від грабунків, показати його велич і гідність.

Знову була переді мною земля погорблена, як натруджені люди. Всі битви мої серед таких горбів, а народилися ж ми на бевмежних рівнинах, і душі наші були далекі від обмеженості й скучності.

Регіментарі заклали табір на цілу милю завдовжки для приватних вигід та просторого стояння. Мали вони війська двадцять або тридцять тисяч та втрічі більше челяді при ньому, так що й виходило, може, па шістдесят чи й сімдесят тисяч усього, як і в мене. Чотири орди, які прийшли з ханом,— кримська, ногайська, азовська й білгородська — могли лічити так само тисяч на шістдесят, може й більше — ніхто не міг би сказати, навіть Іслам-Грей, бо військо можна полічити тільки тоді, коли годуеш його, коли ж вово харчується само, то як можна знати його кількість? У мене було двадцять три полки козацькі, та всі неоднакові, бо були й по п'ять тисяч, і по півтисячі, а посполитих прибувало щодень тисячами. Капцлер Радзівілл вважав, що під Збараж ідуть самі тільки обдурені Хмельницьким: «Ніцпполь Хмельницький обдурював плебес, заявляючи, ніби то сама шляхта всупереч коро-

леві і праву хоче знищити козаків, тому згromадилися в такій великій кількості. Кілька днів перед тим наші у вилазці забили багато з того талатаїства».

Не гультаїство й не талатаїство зібралося під Збараж, не кривава азіатчина й варварська дич, як казали пани шляхтичі зневажливо,— прийшов туди народ, піднятий великим духом і великою надією захистити здобуту волю, і були то вже не юрби безладні, а могутні військо, над яким стояв гетьман, вождь і полководець.

Що є полководець? Пророки, апостоли, навіть боги не зрівняються з ним, бо ніхто з них не може повести людей на смерть, а полководець веде, і люди йдуть за ним піднесено, в захваті, навіть в радістю. Хто це може пояснити? Полководця ніколи не проклинають, бо вбиті мовчать, а ті, хто вцілів, радіють життю і прославляють того, хто зумів їх зберегти. Ведучи на битву, полководець обіцяє не смерть, а надію й перемогу. Надія завжди присутня. Коли б ніхто не вертався з поля бою, то ніхто б і не пішов ніколи на битву. Людей завжди веде надія.

Вишневецький хотів залякати нас самими розмірами шляхетського табору. Високі вали тяглися, перескаючи з пагорба на пагорб, безмірно й безможно, неосягальні й неприступні. Навчені під Пилявцями, регіментарі стали на великих горбах, полішивши мені поле затісне й невдобне та хіба що багна довколишні.

Я вдарив на шляхетський табір, щойно підступив під нього. Обставив увесь той величезний табір гарматами козацькими, і воїни засипали його ядрами так, що легше було знайти там гарматну кулю, ніж у львівському повіті куряче яйце.

А тоді сам повів своє військо па приступ, і був поміж найодважнішими, в самому пеклі, груди па кулі виставляв без страху, в хаосі, диму, в полум'ї й різанині, все помічаючи, всім керуючи, з лицем лева, з оком орла. Козаки віяли з самопалів так густо, що підтинали шляхтичів, наче серпами, однак військо шляхетське зготоване було на той наш натиск і відбивалося вміло, мужньо і страшно. Брекали згодом, буцімто Хмельницький попереду гнав селян, папи кричали їм падати, а самі стріляли в козаків. Я міг би сказати, що не козак ховався за хлопа (бо й коли це козак міг за когось там ховатися?), а навпаки, та й цього не хочу казати, бо в той день ніхто вже не розбирав, де козак, а де посполитий, всі лізли, як мухи в смолу, навіть орда, яка завсіді вичікує, налягала хмарою па панський табір, засипаючи його стрілами, натиск тривав цілій день, вали були слизькі від крові, надвечір вже збили ми з валів полі каштеляна Фірлея і панство мало не стало втікати до збаразького замку, та порятували його піч і дощ, який став перед пами стіною, козацькі довбиші вдали на спочинок, шляхта змогла вітхнути вільшіше.

Вже перший той день припіс тяжкі для нас втрати. Загинув од кулі старий мій товариш Бурляй, а молодий Морозенко, постав-

лений мною над нашою кіннотою, нерозважливо порвався в таке пекло, з якого вороття не було і найодважнішим душам.

Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче!
За тобою, Морозенку, вся Україна плаче.

В тій пісні-стогоні плач і туга всіх наших матерів, жінок і дочок, які проводжали нас па війну, і не день, не рік, а всю історію.

Жінки зпай проводжають чоловіків на війну. Коли зустрічають, того ще бачить ніхто. Світ тільки й бачить, як проводжають, як ллють сльози, заламують руки, б'ються в розpacі об сиру землю — невтішні, агорьовані, без надії на повернення тих, що були їхньою любов'ю.

І коли кривавляться поля війни, то кривавиться любов людська, а над нею ненависть хоче підняти свій голос, та однаково ж відступає, поконана і безсила.

Я виїздив з Чигирина мовби й не па війну, а тільки для попису й перегляду свого війська, Мотрони не виїздила для прощання аж до самого поля, а проводжала мене, стоячи на ганку, не було то розpacливе прощання Гектора з білораменною Андромахою, молода гетьманша не хотіла оплакувати свого гетьмана живим, трималася з гідністю, мовчки дивилася, як я сідаю на коня, як підбираю повіддя й поправляю шаблю, але в темних її очах стояв чи то докір, чи благання, чи страх. А тоді спалакнув у них пімий крик: «Hil! Hil! Hil! Не ідь, пе кидай мене, без тебе — лиш горел!», аж я алякався, щоб той крик не вирвався назовні, і мершій ударив коня.

О бідолашпа! Серця свого не роз'ятрюй журбою!
Всупереч долі піхто до Аїду меле не спровадить.
Але й судьби, я гадаю, піхто із людей не упісне,
Чи боягуза, чи відважний, якщо вже на світ народився¹.

І там, на валах збаразьких, коли рвався я наперед з своїми козаками найодважнішими, стояв мені в очах той темний крик Мотрончин, і страх обіймав мене й не за себе, а чомусь за неї, все за неї.

Козаки заступали мене від шляхетських куль, кричали стурбовано:

— Батьку! Поберігся б!
— Самі впораємося!
— Допали панів, то вже не виприснуту!
— Тут їм і смик, тут їм і гак!

А я вспокоював їх, як міг, і не відступав:

— Діти! Гетьмані в битвах не гинуть! Гетьманів убиває не куля й меч, а хіба що злоба. З вами ж хочу бути, аби захиstitи всіх вас, поконавши панів малою кров'ю. Не рад, аби яка душа людська згинула, але й одне стебло трави. Шкода говорити!

¹ Гомер. Одіссея. Переклад Б. Тена.

Вояк у шляхетському таборі цього разу скучився твердий, бився мужньо й запекло, я збагнув уже першого дня, що іграшки будуть затяжливі, а збагнувши, вспокоївся. Нічим не нагадував того описаного злого рукою гетьмана, який, нібито допавши до свого памету, ричав, як дикий звір поранений, дер жупан на грудях, калічни собі лице, губи мав посинілі, підборами бив у землю, обома руками шарпав чуприпу, кричав: «Горілки!»

Яка марнота вимислу!

Коли ллєсться обфіто людська кров, втихає й щонайбільший гнів. Лютитися можна на зрадників, ми ж не мали їх поміж себе, бо вже всі вони опинилися по той бік валів з Семком Забудським, що втік ще перед Пилявцями з ланцюгом на шій, як пес. Один певдалий штурм, як і одна певдала битва ще не озпащають програної війни, а я мав намір вигравати не битви, а війну велику, тож зготовився до цього передовсім витривалістю й камінним терпінням і менш за все нагадував козачка, метаного фурією. Хотілося б панству бачити мене таким, та дарма!

Той вечір у крові весь і в тяжкому, ніби камінному, дощі не видавався нам пі легким, ні обнадійливим надто. І коли зібралися в моїм простім, але просторім наметі старшина й полковники, то справді крикнув я джурам: «Горілки!», хоч муркнув мені пад вухом Виговський, щоб я не пив, бо хан може прислати за мною, а він, мовляв, не любить горілчаного духу.

— І ти з нами виш'еш, пане писарю! — гукнув я. — А як хан захоче нас бачити, то і його почастуємо! Обставилися ми тут аж он яким вишуканим товариством! За валами сам князь Ярема Вишневецький з панством вельможним. Біля нас великий хан Іслам-Грей. Від Любліна поспішає його величність король Ян Казимир. З Литви міриться вдарити в гніздо козацьке, в Київ, гетьман литовський Януш Радзівілл. Як то казали древні: *conditio sine qua non*. Або ж по-нашому: отже, тут сук, та й год! Скликає вас для ради й поради, бо стояння може бути тяжке й затяжливе. Що б сказав нам, отче Федоре?

Мій сповідник, який тепер пірчасто й приступити міг до мене, зітхнув:

— Рабів божих не губи, гетьмане.

— І до штурму марного не пхай! — докинув Матвій Гладкий, полковник миргородський.

— Валами панів треба обставити,— спокійно мовив Богун.— І докучати підкопами та ріжними фортелями.

— Та які вали, які вали! — зірвався з місця Нечай.— Вдарити на них завтра вдосвіта — і побрати, як мокрих курей!

— Як мокрих мишей! — зареготав Чарнота.

Джелалій темнолицьо позирав то на мене, то на полковників.

— Стиснути їх треба так, щоб у жмені вмістилися і щоб сироватка ногекла,— сказав він з спокійною алістю.— А вже коли і як, хай рішав гетьман.

Ще лежали непоховані Морозенко й Бурляй, а мої полковники рвалися до нової битви, що принесе нові смерті, може й полковицькі. Діти нерозумні, а я, їхній батько, так само нерозумний! Привів сюди мало не всю Україну, щоб спливала вона кров'ю на цих високих валах під шляхетськими кулями й гарматами? Проти Януша Радзівілла, який спускався по Дніпру з верхів'їв, щоб добрatisя, може, й до Києва, послав свого давнього рятівника Кричевського та Іллю Голоту, але не поритували вони іні Києва, ні самих себе. Голота загинув під Загалем коло Мозира в битві з корогвами Вінцента Госевського, а Кричевський нефортунно сточив битву з самим Радзівілом під Лоевом на Дніпрі, козакам довелось відступати, вони кинулися вплав через річку, було їх так багато, що за головами не видно було й води, і великий канцлер литовський, родич Янушів Альбрехт Радзівілл, спіячи далеко від полів битових, напише, смакуючи, про той страшний відступ: «Ті голови брали за ціль наші піхури, стоячи на березі так, що ледні триста з трьох тисяч їх вирятувалося з того погрому. Приємне то будо видовисько оглядати стільки плаваючих, а вод-почас топучих».

Тяжко поранений Кричевський дістався до рук самого Януша Радзівілла. Той спітав, чи не хоче пан Станіслав Міхал для сповіді руського попа. Кричевський відповів по-козацьки: «Сорока не стачить!» Тоді спітали його про католицького, та він тільки простогнав: «Бардаєй зичив би собі кубок води». І вмер не так од ран, як од прикорсті, що не Радзівілл попав йому до рук, а він сам у неволі, та ще й занапастивши військо.

Мені ще стояв перед очима страшний день минулій. Коли гармати рикали, мов дики авірі ненажерні. Коли гук голосів людських пересилував гриміння мушкетів і піцталей затинних. Коли навіть дерева вили, ніби з них здирили шкуру. Коли тільки смерть володарювала над величезним простором. Коли люди падали на землю, як вода небесна, якої вже ніхто не візьме назад. Коли козаки виливали з ваувачкі піт і кров, кров і піт. Коли навіть одвага заламувала руки в розпачі. Коли трупи стелилися, мов трава потоптана.

І піякі покаянні ридання не поможуть.

Діти мої!

Вони ляжуть у братських могилах під великими дубовими хрестами, і на них хрестах розпечепим валізом козацькі писарі-самоуки виведуть, звертаючись чи до гетьмана, чи й до самого бога: «Ми жили, бо ти хотів. Ми вмерли, бо ти звелів. Тепер спаси нас, бо ти можеш».

Чи ж я міг?

Далі слухав своїх полковників, які змагалися в хоробрості тепер уже на словах, бо вдень мали зможу показати це на ділі. Були справді мужні й дико відважні, належали до вельми міцної породи людей, з якої дивувалася вся Європа, про що писав колись Рейнгольд Гейденштейн, що був поперемінно секретарем

особистим у Яна Замойського, а тоді й у королів польських Степана Баторія і Зигмунда Третього. Вже ніхто тепер не мав сумнівів у нашій міцності, і відав я велими гарантії, що й тут, під Збаражем, доведеться виказати її повною мірою, та чи ж досить самої міцності?

— Де моя люлька? — спитав я не знати й кого, може згадавши в болем, що немає коло мене Мотрони, яка так любила настоювати мені люльку тютюном і обдаровувала щоразу щедрим усміхом своїх сірих очей, які ставали ще глибшими в сиянні коштовностей, якими обнизана була гетьманша.

Хтось подав мені люльку матоптану й запалену, я окутався цілою хмарою диму, заховався від своїх полковників, які домагалися моїх слів і моїх велинь для нових смертей, для нової мужності й твердості.

Було превелике здивування, коли я пообіцяв не вікторію, якій від мене всі ждали, мов благословення господнього, а вимовив черстві слова погрози:

— Кожен з полковників заплатить мені головою,— сказав я з своєї димової хмари,— горлом мені приплачуватиме кожен, хто пустить бодай одного чоловіка з свого полку на грабунки або насильства. Стояти па сім полі доведеться не день і не два, шляхта від нас тепер не втече, миша звідтам не проскочить і птах не вилетить, дійдемо панів і додавимо, та не за одним пападом. Треба терпіння, а не сліпої відваги, та треба нам і гідності належної. Стиснути й затиснути Вишневецького з регіментарями — се вже ми доконали. Не можемо зачадто двоє тут стояти, бо король, хоч і поволі, але йде сюди, абраючи військо, яке дарують йому магнати. Звідусіль пле універсали до шляхти, щоб ставилася на війну. Всюди йдуть до нього війська. Буде він колись і тут, тож маємо використати свій час.

— То кого ж в облоzi маємо тримати — панів чи своє козацтво? — певдоволено муркнув Нечай.

— І панів, і козацтво, коли хочеш, Нечаю,— спокійно відмовив йому я.

— Може, ти й орду втримаєш, гетьмане? — посміявся мій непокірливий брацлавський полковник.

— І орду втримаю.

— Яким же побитом?

— А ось поїдемо з панем Виговським до хана Іслам-Гірея та й станемо про се бесідувати. Поїдемо ж, царе Іване? Чи ждаєш, поки хан пришле за мною, як ти казав?

— Знаєш же, гетьмане, мою відданість,— тихо мовив Виговський.— Коли треба, то готов і крізь цей дощ пробиватися.

— Що козаку дощ? Божа роса, та й годі. Вода наїй тече, на те вона й вода. Коли ж військо наше почне розтікатися, тоді лихо. Та найперше лихо буде для вас, полковники. Затягните собі! Підніміть сотніків, осавулів, кожен десяток козацький, припинувати слід за кождим козаком, чернь тримати і самим пі руш

звідти — каратиму нещадно й страшно! Годі розбалакувати, годі непослуху! Покажемо силу свою, та покажемо й гідність високу!

Поночі, під чорними потоками води, піdnяв я полк свій охоронний, взяв з собою Тимоша й Виговського і поскакав до далеких горбів, де була ханська ставка. Оточений шатрами вельмож, ханський намет із золотистої парчі сияв і в темпоцах. Жаль брав, що мокне під аливою така дорога тканина, про це й сказав я Іслам-Гіреєві, коли нас після замотанини й незичливих перемовильнь з великим візиром Сефер-казі впущено до хана.

Іслам-Гірей сидів на товстих килимах, піdгавивши ноги, кутався у велику соболину шубу, мера від нашої сирості, бгад свої покривлені губи немилостиво, в червоному світлі турецьких бронзових каганців вигляд мав відлякуючий і зловорожий.

— Не ти дарував мені намет, не тобі й жаліти його,— мовив хан неприязно, мабуть лютачись, що так пізно потривожив його, та ще й прибув без дарунків.

— Відаю, що се дарунок самого його величності султана твоїй ханській милості,— спробував я розм'ягчити сувору ханську душу. Хотів ще додати, що соболі на ханові — то теж дарунок, та ще й од самого царя московського, та вчасно стримався, не знаючи, як те сприйме Іслам-Гірей.

— Ти ж даруєш мені саму ганьбу! — скривився хан. Він ляспув у долоні. Перед нами запарувала кава у золотих фельджанах.

— Твої слова лунають образливо, великий хане! — не втримався я па таку його мову.

— Чом не здобув сьогодні табору польського? — крикнув хан, гріючи пальці об фельджан в гарячою кавою.

— Бачив сам, як боронилися відважно польські лицарі.

— Воши вороги, а не лицарі!

— І ворогів слід шанувати, коли вони виказывають високий дух. Козаки билися мужньо й запекло, але й супротивники не згірш. Лягло багато хоробрих. Втратив двох полковників своїх, може, найдорожчих для мене. Облога може виявитися затяжливою. Тому й прибув до тебе в такий час недогідливий. Хочу просити тебе, великий хане.

— Про що можеш просити після такого ганебного бою?

Я трохи помовчав, розмірковуючи слушно, що за хвилі мої мовчашки гнів ханський або ж прочахне, як кава у фельджані, або ще побільшиться, досягнувши такої міри, коли чоловік уже нічого не чує, крім самого себе, отож тоді й ти можеш виливати власний свій гнів як захочеш.

— Пам'ятаєш, великий хане,— мовив я доволі спокійно,— як, приймаючи мене милостиво в своєму палаці в Бахчисараї, частував щедро й пишно, а тоді вичитував мою долю з отакого золотого фельджана? Казав тоді, що досягну величі, та буде вона похилою і скакатимуть на неї різні люди.

— Низі люди, сказав я тоді,— нагадав хан, дивуючи мене своєю колючою пам'яттю.

— Не хотів уживати того слова, але ти сам його вимовив. Справді сказав ти тоді: «Ниці люди». Перше твое пророкування вже збулося. Здобув я величі перемоги над своїм ворогом і досягнув величі. Чи ж має збуватися й друге пророкування? Поки можу, не хочу його допустити. Дбаю вже й не про власну велич, а про велич свого народу. Дав тобі для стояння найвищі місця незайняті, тож міг гаразд бачити мое військо. За день битви, хоч і невдоволений її наслідком, міг ти бачити й великий дух моого народу. Не хочу допуститися його применення і відсікати му кожну руку, яка замахнеться на нього.

— Що тобі? — неспроможний простежити хід моїх думок, поспитав Іслам-Гірей нетерпляче.

— Щойно відбулася в мене рада велика. Мовилося там не так про завтрашню битву, яку розпочнемо знов, щойно засвітиться на день божий, — мовили ми про те, аби втримати своє величе звійсько в порядку, не даючи йому розтектися або пуститися в здобичництво й грабунки.

— Прибув про це сказати нам?

— Прибув просити тебе, великий хане, щоб ти так само втримав свою орду.

— Орда — це не отара слухняної черні, яку ти маєш під свою рукою, Хмельницький. Орда не може довго стояти на місці. Знудиться, розсиплеться в чамбули, піде на здобич, ніяка сила її не втримає.

— Ти великий хан і володар — коли захочеш, то зможеш утримати свою орду.

Іслам-Гірей, видати, тішився з моого простацтва. Забув нарешті про свій гнів, розглядав мене з цікавістю й співчуттям.

— Гаразд. Своїм словом я втримаю орду на місці. Та вона голодна й свавільна і почне рубати козаків, коли не добудуть табору і не дадуть їй здобичі тут.

— Чом би не подумав ти, хане, про те, що й козаки можуть так само рубати орду? Відвернуся від шляхетського табору і вдачу всію свою силою на тебе, коли помічу свавільство, і тоді бог нам суддя!

— Ти смієш зі мною так говорити! Забув, як цілавав мою шаблю?

— Присягав дотримуватися вірності. Хіба я зламав її?

— Ти забув, хто ти є. Не хан, не король — простий козак. Хвалишся свою величчю, а як вона тобі дісталася? Не в спадок, не за походженням, а як здобич, як грабунок. І ціна її така сама.

— Не ти мені її здобув, а сам, свою власною рукою, — сказав я. — Чи твоя орда бодай раз пішла в бій разом з козаками? Стояла й вичікувала, чий буде верх, кого грабувати. І тепер стойш і ждеш тут, а ми вмираємо. Не стану ламати вашого узвичаснення, бо то не мое діло. Однак хочу, аби шанувалися в моїй землі. Сказати

се й прибув до тебе. Даруй, коли порушив твій спокій, хане. Буй вай здоров!

По тій мові я підвіся і вийшов з ханського намету, ведучи за собою Тимоша, який посміувався у вуса, і Виговського, що з переляку забув присісти і так і простовбичив перед нашими очима упродовж усієї суперечки моєї з ханом.

— Помститься хан за твої слова непочтіві, гетьмане, — півголосом мовив мені пан Іван, — ой помститься.

— Не боюся його помсти. Смерть довкола літає тисячокрило, то що мені погрози будь-чий, навіть можновладців? Король так само грозиться, забувши, як помагав Йому здобути престол. Вже визначив ціну за мою голову, а того й не відає, що ціна їй — вся Україна, яку панство втратило, як золоте яблуко, навіки! Ти моя тінь, пане Іване, то маєш пам'ятати, що в минулі не буде вороття ніколи! Жду вістей з Москви і ждати їх уперто, як найбільшу надію. Затям собі се, не думай ні про що інше і відкінь усі свої страхи! Будеш моєю тіниною, інакше не будеш зовсім. Зоставайся чоловіком звичайним, спи з свою шляхтиною новогрудською, дбай про свої добра і достатки, для мене ж знай своє діло, і більше нічого! Чуєш, пане Іване?

— Хто ще такий відданий тобі, Богдане, як я? — ідучи по ліву руку од мене, ображено мовив Виговський.

Дощ проковтиув ті його слова, чи я ї почув їх, а Тимко з правого боку вирегочував, потішаючись над ханом, якому довелося, може вперше за своє ханство, почути такі слова зухвалі й обурливі.

— Оде ж, батьку, посадовив ти ханника голим задом на Іжака нашого вкраїнського! Тепер не сплатиме всю ніч, молитиметься аллаху й посилатиме прокляття на твою голову.

Чи ж я лякався прокляття?

Інший страх мене пройняв. Несподіваний напад самотності й покинутості після слів Виговського про його відданість. Якби ж то почув ті слова бодай од сина рідного (хоч той мав бути відданим без слів), хай би промовив їх наймізерніший козак або найубогіший посполитий — і ця ніч дощова, сповнена тривоги й непевності, висяла б мені як найсвітліший день! Та не чув тих сподіваних слів, тільки дики покрики ханської сторожі нозаду, чорний шелест дощу та якісь темні стогни недовідомі в довколишньому просторі, мов жалі вбитих безвинно й дітей та вдів оспротілих. Думав про народ, дбав про його свободу й велич, а що ж чув од нього в цей час смутку і позаставленості моєї душевної? Народ завжди неприсутній, коли тобі тяжко, і яку ж силу треба мати, щоб самому втримати на плечах тягар незносний. Хто поможет, хто підставить ще й своє рамено, хто дотримає вірності, на кого можеш покластися? Виходить, що ото й усієї віданості, що твій пискар прибічний, прив'язаний до тебе обов'язком, страхом та ще, може, якимись своїми каламутними сподіваннями, проникнуті в які не дано не тільки мені, а й усім дияволам пек-

ла. Навіть полковники мої найвірніші то стають довкола мене стіною так, що можу опертися на будь-чіє плече, то відходять непростежувано, відскакують у боки, коли їм того треба, коли вигода промовляє голосіше за гетьмана, або ж власний норов штовхає до вчинків перозажливих і зухвалих. Та що? Вірний мій Демко Лисовець, нічого не надбавши при моїм боці, теж верне до маєтного козацтва, виказуючи йому то увагу, то шанобу, може сподіваючись коли й не прямої вигоди, то бодай прихильних поглядів сих мужків, що вміють твердо стояти на землі і топтати під ноги все, що трапляється на шляху, хоч і рідного брата.

В такі хвилі Демко, хоч і стоїть переді мною, дивиться на свого гетьмана пустооко, і я вже не знаю, деникають його думки, і незлобиво кажу йому, щоб ішов від шукати Іванця Брюховецького, бо тут вони стають парою нерозлучною.

Виговський уміє бути і з старшинами, і зі мною одночасно, і я цікавлю не міг упіймати його на зраді. Гнучке тіло, гнучкий розум, гнучке сумління. А що таке сумління наше? Це дар розуміння гріховності й духовної недосконалості, всіх провин, допущених і ще не здійснених; цей дар дає змогу розрізняти добро і зло, стримувати пристрасті й своєкорисні розрахунки, бачити виразно незаслуженість свого становища. Совість пов'язує всіх людей в одиноне не рабськими путами, а вищим смыслом, вона муить тебе, терає, не дає бути самовдоволеним, подвигає на безперервне досконалення, оберігає від принижень і пристосовництва,— отож, ніколи не може бути гнучкою, бо для справжньої людини лішче аламатися, ніж гнутися.

Виговський був далекий від усіх цих цнот, а я терпів його біля себе, не відганяв, від обплутував мене мініше й міцніше, брав у сповіток, як лялечку безвільну, бо ж був вірним виконавцем моєї волі, а гетьман без виконавців не може, мужкіх, хоробрих, відчайдушних йому не досить, потрібні ще й віддані. Ті розбещені свободою, вони радше готові на смерть, ніж для прислужництва, цей же свободаю приглічений і тому вірний мені, як пес.

— Хочу попрощатися з убитими,— несподівано сказав я і завернув коня в поле, де крізь тяжку стіну дощовоу проблискували кволі вогникі.

— Така негода, і ніч глупа,— спробував відрятути мене Виговський.

— Мертві ждати не можуть, бачили свого гетьмана в битві, тепер ждуть, коли прийде схилити над ними голову. Будеш я мною, писарю, тримайся з нами й ти, сину.

— Може, спершу до вбитих полковників? — обережно докипув Виговський.— Вони під наметами, десь там, мабуть, і отець Федір молиться.

— Помолимося й ми без наметів й без отця Федора, звертай, пане писарю, а полк відпусти!

Чорна ніч, залита чорним дощем, і в ній проморги криваво-червоних вогників, що блукали між землею і небом, мов дунії

загиблих. Червоне й чорне, барви нашої страшної історії, а не самих тільки гантованих сорочок та рушників, барви журби й радищів, життя й смерті. Кінь під мною, наляканий полем смерті, до якого ми під'їхали, загарцював норовисто, я зліз із нього, передавши повіддя коноводу, пішов у темряву, чув, як за мною чалашкають Виговський, Тиміш і кілька козаків Демкових, але не зупинявся, не оправся, вглиблювався в се поле полеглих, мов у власну смерть. Дощ шумів потоками темної води, оплакував і обмивав убитих, вони купалися в чорних небесних слюзах, лежали непорушно, де кого застала смерть, а земля пливла під ними й разом з ними,— так пливли вони у вічність, чужі всьому, що зсталося на сім світі, байдужі до наших клоопотів, пристрастей, сподівань і жахів, байдужі, мов земля, і терпеливі, мов земля. Мабуть, велими б подивувалися вони, довідавшись, що блукає по-між них їхній гетьман, розгублений і безпорадний, не вміючи сказати й перед самим господом-богом, над ким віп гетьман пус т— над живими чи над мертвими — і чи й не вмерла його власна душа від цих інфернальних видів.

Обережно обминав я у суцільній п'яті тіла полеглих, став вірким, вичував кожного вбитого якимись незнаними мені змислами, ішов далі й далі, хотів побачити зближка бодай один з тих червоних хистких вогників, що блукали в просторі недосягальності неабагчені, і якісь піби шепоти лунали довкола, і тихі схлипування, і суцільний войк у просторі, над чорториями мороку і чортоломами отхлані. Врешті один вогник зблиснув геть близько від мене, я побачив, що то квола свічечка, накрита вузелькою проозорою долонькою, яким же крихким, але водночас і надійним прихистком від дощу, від вітру і від усіх стихій на світі, і долонька та буда — о диво! — жіноча! І щойно побачив я склонену жіночу постать над убитим і оту свічечку, прикриту жіночою долонькою, як усі невловимі й недосягальні доти вогники мовби злетілися до цього місця, оточили мене світлячим колом, я побачив беаліч жіночих склонених постатей з вогниками в руках, мовчазних і тихих, як сама скорбота, як горе всього народу мого. Сотні або й тисячі жінок ходили по темному, заливаному чорними потоками дощу полі, мовби шукали своїх рідних, злетівшись сюди з усієї України! Де тут ваялися, як дісталися сюди, звідки довідалися про поле смерті, хто вони й що? О мої згоряні сестри!

Тихо пішов я звідти і йшов так довго, що вже стало благословлятися на світ, аж тоді втрачив до намету, де лежали в щойно збитих дубових трунах мої полковники Бурляй і Морозенко, один порубаний і посічений, весь у давніх шрамах, зібраний в своїх зморшках тяжких усі вітри степів і моря, а другий зовсім юний, вродливий, як молодий бог, з печаттю мудрості на чолі й після смерті. Хто винен у їхній смерті? Кому і як помститися?

Довго стояв я коло тих трун, покритих червоною китайкою, сюю заслугою козацькою, аби й на тім світі бачили, яка кров ко-

зацька червона й палка, як горить вога негасимо в обороні землі своєї і волі.

Виговський присунувся перед очі, без слів показав самими очима своїми безвиразними, білими: час, гетьмане.

Я вийшов у дощ, коноводи підвели коней, Демко спітав, куди тепер їдемо.

— Куди ж? — сказав я.— До полків передових. Треба будити панство, а то боки позалежують. Та ще й дощ — попідрівають.

— Підкріпиться б тобі треба, гетьмане,— нагадав Виговський.

— Кому страва, а кому слава, пане Іване,— кинув я йому через плече.— Як сказано в Екклезіасті: горе тобі, земле, як князі твої їдуть від самого ранку. Мертві восіють, чуєш, пане Іване! Вимагають помсти!

Я кинув па шляхетський табір усю свою силу, вдарив одразу звідусіль, знов рвався сам у всі пекла битви; в дикому натиску, в стрілянині, галасах і запекlosti минув той день, а за ним ще день і ще. Дощ лив безутавно вдень і вночі, і люди мокли у воді, як конопля. Сухарі бралися цвіллю плавіть у дерев'яних бочках, порох замокав і не вистрілював, гармати потопали в багнюці, трупи стелилися густо, але дух козацький не вмирав, і ще густіше сипалися жарти, насміхи летіли на той бік валів разом з кулями й стрілами, вогнистіші за кулі й гостріші за стріли.

— А що наш дощик — не докучає?

— Води хоч вмийся!

— Не переймайтесь, панове, занадто: чому висіти, те не втоне!

— А хто й випливе, того повісимо гарпенько!

— Оддасте вже нам свої сап'янці, свої састи, адамашки й кармазини!

— А ми вам — хоч і свої кобеняки захавлюджені¹!

— Гей, пани! — гукали козаки.— Годі вам по шанцах лазити, дорогі куптуші нівечити!

— Ідіть уже в ясир до Криму, там хоч конини пожуете!

— А то ж у вас тут три пани на один сухар пріпадає!

— Коли ж ви, панове шляхта, чинш на Україні одбираєте?

— От уже рік єсть, як ми нічогісінько не платили!

— Ото вам, панове, рогове очко!

— Ото вам оренди, ставщиці, панщини, пересуди й сухомельщини!

— А чи не загадаєте якої панщини?

— От і з бидла досі десятини не брали!

— Коні ржуть, і бидло пошаліло, на ярмарок хоче!

— Що ж ото ви так поховалися за вали, що й України не бачите?

— Очі більші живота!

— Пани на цілі сапи, та ще й ноги висять!

¹ Забруднені.

Тиждень цілій щодня, щогодини тривали наші безпастяні штурми і галаси, так що шляхта й витримати не могла такого ватиску. Дієписець шляхетський гірко мовитиме згодом: «Даремно мудрі шукають пекло in centro terra¹. В Україні — там справжнє пекло людської алобі». Я гнав на табір ворожий тисячі валів, щоб до них обложенці вистрілювали свої порохи, страхав усякими несподіванками, фортелями, криками, а тим часом ко-зацтво сипало й сипало свої вали, які дедалі щільніше затисняли облогу. Під ослону дерев'яних щитів, гуляй-городин, ворків із землею козаки копали шанці, рови, сипали вали, встановили такі високі шанці, що в таборі шляхетськім забивали й собаку. За тиждень панство стиснуло свій табір, вивівши набагато коротший внутрішній вал, і потиху перебралося туди. Козаки миттю зайняли перші іхні укріплення і повели далі своє невтомне копання. Чотири рази в міру того, як маліло шляхетське військо, гинули коні, зникали припаси, Вишневецький зменшуав і свій табір, підібравшись з ним уже впритул до Збаразької кріпості, і вже тепер козаки, вивівши свої шанці висотою на два коня, закидали вниз на довгих вірьовках гаки, зачіпали польські воази з припасами, а то й самих шляхтичів, і тягли до себе. Пани риля нори, як кроти, від голоду були ізсохні й близькі к єгипетським муміям, відбивалися з останніх сил, а я вже не посылав козаків на марну смерть, сподіваючись уязти Вишневецького й товариство голими руками.

Страшне діялося по той бік валів. Голод, сморід од трупів, їли копей, мишней, собак, чоботи й реміння з возів, гризли зубами спеклу землю. Не один пан заплатив мито головою на шляхетськім базарі і води, бідний, не напівлся без кривавої заплати, та й ту пив з черв'яками й сукровицею з трупів.

З шляхетського табору щодня перебігали цілі хмари втікачів, хоч регіментарі й рубали для страху руки й ноги упійманим. Я зінав усе, що діється по той бік валів, зінав, що вже й сам князь ясновельможний Ярема жив дохлу конину, і терпляче ждав своїх годин. Мав бути терпеливим, як земля.

І хто ж захотів випробовувати моє терпіння? Писар мій генеральний Витовський. Демко, повідомляючи мене про щось важливе, мав звичку говорити мовби в простір, знудьговано й недбало. І що важливіше була вість, то більше знудьгованості ма-лювалося на його спокійному лиці. Я щойно повернувся до свого намету після цілоденних сутичок з полків, які вперто добувалися до обложених. Сидів похилений за столом, руки мені тяжко зви-сали, вичерпаність у кожній жилочці. День цілій був з козаками, заохочував їх словом і обіцянкою, сам рив з ними землю, мокнув під дощем так, що не мав на собі сухої нитки, однак пе мав сили й перевдягтися в сухе, а джуру, який поткнувся був з персміною одягу, погнав геть.

¹ В центрі землі.

— Там паші роз'їди посланця перехопили,— недбало мовини Демко, ввійшовши до намету і дивлячись кудись у куток, так ніби саме там був той перехоплений посланець.

— Чийого? Де? — стрепенувся я, вмітъ скидаючи з себе второму й цехіть до всього на світі. Воїн загорівся в мені, воїн і гетьман, вже я знов був діяльний, готов до вирішень і відсічі, хотів мати ворога перед собою, нетерпеливився, як мале дитя.— Що за посланець? Чом мовчиш?

— Думав, знаєш уже, гетьмане. Князь Ярема з табору вислав шляхтича з листом до короля. Відчайдух якийсь. Проскочив аж за Львів.

— Як же видобувся з табору?

— А чорти ж його маму знають. Вже якось випова. Може, як кріт або як ящірка. Опинився аж за Львовом. Коли б не наші роз'їди, які Богун порозсилав, то бачили б ми його, як торішній сніг. Такий жвавий. Відбивався, як чорт. Не оддав того листа, поки й голови не позбувся.

— Де лист?

— Та де ж? У писаря пана Виговського.

— Клич Виговського!

Козак, якого послано за генеральним писарем, повернувшись швидко, однак сам.

— Ну? — нетерпливо поглянув я на нього.

Козак був немолодий, воїн досвідчений і чоловік бувалий. Він прискалив око й пустив усміх під вуса.

— Пан писар заживаєтъ ванну під своїм наметом.

— Ванну? — Я не повірив почутому.

— Еге ж, — покашляв козак вже з одвертою насмішкою.

— Тягніть його сюди з його ванною! — затупотів я ногами, так ніби козак був винний у шляхетських норовах мого писаря.

— Гетьманське величчя! — крутнувся козак, і вже його не було, кинувся скликати товариство, аби мерцій виконати наказ.

Пан Іван спершу й не второпав, на що воно тут заноситься. Коли влетіло до його намету з дюжину козаків, він, мабуть, гадав, що то його численні паходки, які носили йому гарячу воду, підливаючи в шляхетську ванну, щоб напарити та поманіжити біле тіло пещене писареве. Та коли козаки дружбо вхопилися за край ванни й схитнули її разом з Виговським, він змахнув своїми короткими руками, гучно гукнув:

— Гей, що за жарті!

Козаки мовчили цурпеляли ванну з писарем надвір. Там уже забіглося чимало люду, так що Виговському, щоб закрити свій сором, довелося по саму шию зануритися в воду. Козаки ж підняли ванну вище й понесли її довкола писаревого намету, мовби в такий собі хрестний хід на глум і наругу над генеральним писарем. Звідусюди бігло козацтво, аби потішитися таким видовищем. Виговський пускав бульки у ванну, мочив вус у змілках, пініпився з люті на тих, що тягли його пе знати й куди:

— Лайдаки! Голови повідриваю!

— Не дбай, пане писарю, за наші голови! — добродушно від-
жартовувалися козаки.— Ти повідриваєш, а пан гетьман навад
вопривставляє. Ще міцніше сидітимуть на в'язах.

Я стояв перед своїм наметом і дивився, як наближається до
мене цей чудернацький похід.

— Що, пане писарю, чи тепла водичка? — поспітав глухливо,
коли ванну з Виговським поставлено переді мною. Пан Іван не
міг вимовити слова. Збагнув уже, що це не простий жарт п'яних
козаків, що тут заноситься на щось інше, може й страшне.

— Де лист Вишневецького? — тихо мовив я.— Маніжішся
в купелі, а гетьман має тебе чекати! Де лист, питаю!

— Лист у мене. Але ж, гетьмане... таке поводження...

— Якого ж хотів ще поводження! Чого сидиш у своїй ванні?
Лист!

— Я ж незодягнений... Не можу так... Образа маєстату...

— Вилітай з своєї ванни, як є, і одна нога там, а друга тут!
Шкода говорити про якісь маєстати! Ну!

Виговський вистрибнув з ванни, прикриваючи долонею сором, під регіт і свисти козацькі метнувся до свого намету. Не мав часу зодягатися, загорнувся в якусь кирею, одразу й прибіг назад із своєю писарською шкатулкою, де зберігав найважливіші листи.

Я впustив його до свого намету, ввійшов слідом за ним, сказав спокійно:

— Сідай і читай.

— Пане гетьмане, я ж незодягнений.

— Читай.

— Неграазд учинив зі мною, гетьмане. За мою вірність і...

— Чув уже.

— Хто ще такий відданий тобі?

— І це чув.

— Оберігаю тебе, як можу...

— Читай! — закричав я на нього, готовий кинутися на Виговського з кулаками.— Чого світом нудиш?

Тремтячими руками дістав він з шкатули лист Вишневецького, відібраний у посланця, став читати, як стояв, босий, мокрий, загортуючись у широкий одяг, і роз公社 у його голосі велими пасував до розплачливих скарг, з якими Вишневецький звертався до короля в листі: «Ми в останній біді. Неприятель окружив нас довкола, що й штах до нас або від нас не перелетить. На гідну згоду ніякої надії! Хмельницький сподівається вже бути паном цілої Польщі. Голод незвичайний і нечуваний, праці щоденні й небезпеки поносимо, але пороху не маємо й на кілька днів...»

— Сядь,— звелів я писареві, коли він дочитав лист до кінця.— Бери перо й пиши відповідь панові Яремі. Пиши так: «Ясному князеві Вишневецькому, приятелеві нашому, хоч і не зичливому. Повідомляю вашу князівську милість, що лист сей твій з посланцем вашої милості передіяний за Львовом у трьох ми-

лих. Посланців голову стято, а листа в цілості посилаю. Сподіваєшся, ваша милість, якоїсь помочі від короля — а чому ж самі не виходите а нори і не збираєтесь в одну купу з королем? Тож і король не без розуму, щоб, будучи таким великим монархом, безрозсудно тратити людей своїх. Як же він має прийти на поміч вам? Без табору не можна, а з табором — в річки і потічки. Бачить то король його мосць, що до себе нас чекає, і з ним може стати певна агода й умова. А ваша князівська милість не раз на нас жалували, а собі подивуйся: ми вашу князівську милість не зачіпали і в цілості в маєтностях задніпронських хотіли заховати, а тепер, коли так,— зволі божої, мабуть,— вийшло, звильнити виходу по волі своїй».

— Знайди шляхтича полоненого, добре виживленого, і відправь цього листа ще сьогодні, — сказав я. — Іди й роби.

— Образив ти мене тяжко, гетьмане, — поскаржився Виговський. — Та я образ від тебе` не пам'ятаю, знаєш про це.

— Іди, йди. І затям собі: з вогнем граєшся!

Може, був я іноді надто суворий і навіть несправедливий до своїх наближених, але хто ж буде справедливий зі мною?

Не впізнавав себе. Тяжкі обставини зміцнили мій поров, зробили кріпким те, що було розслаблене, твердим те, що було розм'ягчене, і цілком змінили все мое життя. Часто міг бути грубим і гнівливим, чужий будь-якій звінженості, діяльний і стурбований, вимагав того ю од усіх, і не терпів промашок і нехлюстства, нікому провин не прощав, навіть рідному синові. Я забув про добродушність, заневажав прикраси, суворість супроводжувала мене щокроку, страх, а не милість ходили за мною назирі, я не піддавався намовам, порад слухав, а робив по-своєму і вже відчував, що дедалі частіше заневажаю і науку, і самий розум. Може, через те, що розум втілювався в таких моїх наближених, як Виговський? Шкода говорити! Колись, як був ще у Франції, показувано мені старовинний шинок «Під чортячим бадом», де збиралася впродовж віків цілих уми безежурні й некеровані (може, тому хотілося ю мені зібрати якось свої уми українські десь у київськім шинку?). За двісті літ до мене в тім шинку великий поет з-над Сени склав «Баладу прикмет», написану мовби про мене нинішнього:

Я знаю всі шляхи і манії,
Я знаю небо щастя й сліз долину,
Я знаю, як на смерть ідуть білі,
Я знаю і червоні спідниціну,
Я знаю гріх, але грішить не кину,
Я знаю, хто під течію гребе,
Я знаю, як в бочках скисають вина,
Я знаю все, не знаю лиш себе,
Я знаю палац, знаю і хатину,
Я знаю цвіт, і плід, і соб-цабе,
Я знаю смерть і знаю домовину,
Я знаю все, не знаю лиш себе¹.

¹ Франсуа Війон у перекладах Л. Первомайського. К., Дніпро, 1973.

Та зате знов я вельми добре, що при всій моїй терплячості й позірній уповільненості не можу дозволити собі щонайменшого послаблення і ніякої прогайки. Тому так суворо зновівся з Виговським, ще й попощадивши його, бо іншого вже пустив би під козацькі шаблі за таку зволоку недбалу, а може й злочину.

Я тримав обложених заливою рукою, а сам пильно стежив за королем, щоб не дати йому з'єднатися з Вишневецьким. Знав про короля все, він про мене — нічого, бо йшов по моїй землі, де все йому вороже і все летіло з вістями до Хмельницького. У Варшаві папський легат де Торрес благословив короля в день Івана Хрестителя і вручив йому освячений прапор і меч, як воїтлю за католицтво проти ворогів апостольського престолу. Коли король вийшов із замку, під ним спіткнувся кінь. Всі вдали, що не помітили того злого знаку. Пророкували віторію і славу. Магнати приводили до Яна Казимира свої корогви, але не вельми квапилися з тим ставленням, не вистрибували один поперед одного, а павпаки: ховалися один за одного, випихаючи наперед найзапопадливіших, або ж найдурніших, як вони вважали. За місяць король пройшов од Варшави тільки до Замостя, довго вистоював поасюди, приймав дарунки й запевнення вірності од вельмож, тоді довго жалував венеціанського посла Контаріні, який приніс йому в Люблін вість про розгром венеціанцями турецького флоту. Вперше за сто літ після того, як колись їхній одважний адмірал Андреа Доріа змагався з грою морів капудан-пашою Сулейманом Пишним — Хайреддіном Барбароссою, вдалося купецькій республіці здобути таку віторію па морі, знищивши шістдесят турецьких важких галер і вязвши в полон сім тисяч османців. Канцлер Оссолінський нашпітував Яну Казимиру, що тепер султан негайно відкличе від Хмельницького хана, цього единственного винуватця гетьманового могуття і щастя, і козаки позостануться самі перед зализою шляхетською силою. На додачу від Януша Радзівілла йшли побідні вісті, і королівські придворні вже тішилися думкою, як невзабарі Радзівіллове військо мацатиме під Києвом козацьких жілік. Про те, що дістеться під Збаражем, ніхто й у гадці не мав. Вважали, що не регіментарі оточені мосюю силою, а я сам сиджу обложений і, прищуплившись, як засп' наляканий, жду, поки його мосць король прийде і вдарить мене межи вуха. Наставлений і поставлений мною його величність король Ян Казимир! Шкода говорить!

Зібравши, мабуть, до сорока тисяч війська з гвардією і пандорнми командами панів, король поволі посувався па Сокаль, Радехів, Топорів. Дороги були тяжкі, розмоклі від допців. Незgrabний табір не надавався до швидкого пересування, таки ж були річки, і потічки, як ото писав я його милості князеві Яремі, та в Топорові Ян Казимир забув і про дороги, і про річки й потічки!

Вишневецький, хоч мав би впасти в безнадію після того, як перехоплено його посланця, все ж не облишив думки про те, щоб сповістити короля, і йому таки вдалося знайти шляхтича, якій

доконав сього неможливого чину. Звали його Скшетуським, це належав він до знатних, був звичайний піхур, чоловічок пепоказний і, скавати б, мізерний, не з тих, що літають над землею, не торкаючись її поверхні, а з дрібних болотяних чортіків, кротів, дощових черв'яків, а плазунів і землерійів. Він проповіз крізь усі вали й підвальки, проринув крізь усі води й болота, проникнув крізь усі наші застави й заслони, змішався з землею і з водою, з ніччю й дощем, забув про іжу й спочинок, забув, може, й своє ім'я власне і все на світі, пам'ятав тільки про завдаця,— і це винесло його з кільця смерті і донесло до самого короля, і він упав до його ніг з страшною вістю: «Там, під Збаражем, наші вже конають!»

Великий муж, хоч і малий тілом!

Король був ще задалеко, аби одразу дістати свого грізного ворога оружною рукою, тож намірився розправитися зі мною бодай на папері. З своїм многомудрим канцлером, моїм приятелем давнім Оссолінським видали вони з Білого Каменя, з маєтку Вишневецького, універсал до черні в моєму війську, щоб кидали Хмельницького, «найдальше за чотири дні верталися до домів і послухності пана своїм». «А ми вас,— обіцяв милостиво Ян Казимир,— в оборону свою беремо, що ніяка кара вам не буде й зостанеться при правах і стародавніх звичаях ваших».

Із Золочева, куди згодом прибув король, послано універсала і до полковників, осавулів, сотників, отаманів і всіх молодців Війська Запорозького. Його величність король яновельможий скидав мене з гетьманства, проголошував зрадником, визначив ціну за мою голову, а на мое місце подавав Семка Забудського, даючи йому булаву.

Я випередив ті нікчемні королівські універсалики. Пересунув головні сили свої під Старий Збараж далі на захід, де горби пе давали обложенім побачити зміни в козацькім таборі, убуток козацького війська заступив ватагами посполитих, хан лишив на довколишніх висотах вершників, аби маячіли шляхті перед очі, мовби вся сила татарська і далі там стояла, сам же в почі вивів орду в поле, а за нею я повів і своє найдобірніше кіпче військо, і так без перепочинку й зупинок кинулися навстріч королеві, що за шість миль од Збаражка перед Зборовом чекав, поки поправляють мости й гаті на багністій Стрипі.

Сам я, забравшись з Демком на високого дуба, стежив за переправою королівського війська і дав пораду ханові: сховатися в сій же дібріві й звідти вдарити неждано.

15 серпня був день католицького успення. Напередодні король переїхав через річку і в костьолі слухав обідню, причащався, бесідував з вельможами. Вранці військо стало переправлятися двома мостами через Стрипі з львівської дороги й дороги на Озерну, що вела до Збаражжа. Коли переїхав і король, шляхетські полки посполитого рушения почали обідати. Хтось приніс звістку, півбито по задній сторожі вдарив якийсь татарський загін, але

посланця здійняли на глуми, бо який би то заблуканий чамбул паважився стати проти такої сили, та ще й з королем самим на чолі. Обідали далі, припиваючи вином і похвалиючись, як в'язатимуть під Збаражем козаків у лики, і саме тоді козаки вдарили. Настала велика конфузія. Зборівські міщани задзвонили в дзвoni, орда з диким галайкаціям кинулася до мостів, слуги з переліку покидали на мостах вози й заткнули переправу, кіннота шляхетська скочила на коней і, лишаючи своїх піших, вдарилася навтішки, козаки й татари стали бити нарізно тих і тих, на півмілі все поле й багнистий луг покрилися трупами, кров текла вже й пе струмками, а потоками черними, самих тільки шляхтичів убито було понад п'ять тисяч, полягло чимало осіб знатних фамілій, так що дієписець тужливо потував згодом: «Багато лишилося замків і дворів без господарів, воєводств і повітів без начальників». Вози з припасами, гармати, купи зброї дісталися переможцям, зголодніла й розіалена пустим стоянням під Збаражем орда тішилася здобиччю і всуцереч своєму узвичаєнню рвалася до нової биятики, так що навіть Нечай з своїми молайдцями тільки стояв та дивився на таку запощадливість наших непевних союзників, які завжди охочіше загрібали жар тужими руками, ніж скакали поперед батька в пекло.

Король звелів мершій розаламати мости, щоб не дати з'єднатися козацькій і татарській силі, але й того війська, яке я мав на сім боці, стачило, щоб цілий день сікти шляхту на капусту. Тричі відступало панство під нашими тяжкими ударами, їхні при відці погрозами й умовляннями завертали жовнірів назад, деякі шляхтичі билися, як леви, шляхтич Ковальський, якому доручено нести хоругву Львівської землі, втратив праву руку, але не відступив, уязв хоругву в ліву руку і кликав за собою товаришів. Коли йому відрубало й ліву руку, ліг на прапор і так умер. Козаки стали над ним, поскидавши шапки, і не один позаадрив такій смерті. Ян Казимир вислав парламентера, який кричав до козаків, що король поставив гетьманом Забудського замість м'ятежного й безбожного Хмельницького, за голову якого назначав десять тисяч червоних. Це тільки розлютило козацтво.

— Можемо бути неслухняними, та чи ж продавали кого! — кричали козаки.

— Відплатимо за таку зневагу!

— Потоптом підемо по шляхти!

Удар по королівському війську був такий страшний, що шляхта кипулася втікати. Сам Ян Казимир, загубивши шапку, метався серед втікачів на коні, кричав: «Панове! Не покидайте мене! Не губіть вітчизні!» Його ніхто не слухав. Він хапав за вуздечки коней, піднімав кинуті на землю знамена й пробував давати до рук то тому, то другому, грозився заколоти першого, хто покаже спину ворогові, — його ніхто не лякався. Хвари стріл літали довкола короля, але жодна його це зачіпала, тільки це справило враження, та не на шляхту, а на німецьких найманців,

які вийшли панеред і трохи затримали паш наступ, так що до смерку королеві вдалося втриматися і, скувавши ланцюгами вози, влаштувати сякий-такий табір. Тоді я не надав ваги отим стрілам, що літали довкола королевої голови, не зачіпаючи його, коли ж скаменувся, то вже було запізно.

Та й чом би мав я надавати ваги якимось там прикметам алим чи загадковим? Ян Казимир був у моїх руках, шуплі залишки його війська оточено ще цільніше, піж полки регіментарів під Збаражем, його величність мав пережити останню ніч свого володарювання над козацтвом і, пересвідчившись, що рятунку немає, завтра на ранок здатися на ласку простому козакові Хмельницькому і визнати перед усім світом народження нової сили — позламиої, могутньої, невпокореної — сили козацької. Видавався тепер Ян Казимир мені й не королем, а таким собі короликом, пиха переповнювала мене, пиха й згубила мене під Зборовом, власне ще під Збаражем, коли я нерозумно розділив своє військо і рушив люди тільки з добірною кіннотою, тоді як хан повів за мною усю свою орду. Чи зпав про це Оссолінський, який уточі, в королівськім наметі, серед розпачу й зневіри, коли вже всім магнатам здавалося, що немає ніякого рятунку, подав думку, що слід спробувати відлучити татар від козаків. Ніхто в те не повірив, не повірив і король, однак ухопився за спасенну мисль свого хитрого канцлера і в дикому поспіху, близкаючи чорнилом, перекреслючи слова, не дописуючи речень, став складати листи до хана й до мене. До хана писав — який глум! — під диктанто Оссолінського:

«Ян Казимир бажає здоров'я кримському ханові. Твоя ханська величність вельми зобов'язаний братові моєму, найяснішому й наймогутнішому, колишньому королеві польському, який благосклонно поводився з тобою, невредимо зберіг і дарував свободу; завдяки йому отримав ти царство своє. А тому ми дивуємося, що, прийшовши для приборкання неладу в державі нашій, застасмо тебе підручним нашого м'ятежника, з підняття на військо наше збросю. Сподіваємося, що бог не благословить такого діла. Та все ж, нагадуючи тобі ласку брата нашого Владислава IV, предкладаємо тобі дружбу нашу і бажаємо, щоб вона процвітала обошільно. Козаки завжди були тобі ворогами і хоча тепер видаються друзями, та, здобувшись на силі, на вас же, своїх побратимів, повернути зброю, як вовчата, дійшовши зросту, з'їдають козу, яка їх вигодувала».

Ще писав король, що вельми жалує за несплату ханові упоминків і обіцяє сплатити все залегле за роки минулі й наперед бути щедрим до кримського володаря.

В коронних книгах, куди заносилися всі королівські листи, про упоминки не буде й загадки. В них вписано лист зовсім інший, рукою самого Оссолінського виправлений, щоб поменшити королівську ганьбу. В коронних книгах лист більше докоряє, ніж заоочувє, насправді ж — більше заоочував, ніж докоряє.

До мене теж послано листа, навіть перш ніж до хана, бо мого удару лякалися іайдужче. До актів королівської канцелярії цей лист не вписано зовсім. Король називав мене: «Уродзаний, нам мицій». Спершу написав «Уродзаний у вірності, нам мицій», але тоді «у вірності» закреслив, бо справді, який же я вірний! Так з отою перекресленою королівською рукою вірністю й прийшла до мене цидула, принесена якимсь священиком. Ян Казимир ласку королівську обіцяв, якщо відступлю на десять миль від його війська, пославши тим часом до нього послів своїх, що сказали б, чого хочу від нього і від Речі Посполитої. Він же обіцяв все, що належить до свобод і вольностей Запорозького Війська апробувати, заспокоїти й уkontентувати у всім.

Тим часом у шляхетському таборі хтось пустив поголоску, ніби король уже втік, кинувши своє військо за намовою вельможних папів. Чорна ціч, гуділля дощу безугавного, червоні вогні довкола в козацькому й татарському таборах і ця несподівана вість про покинутість і зраду — все це сколотило шляхту і її слуг; хто копав шанці — кидав лопату, хто не мав свого коня — хапав чужого, хто тягнув воза з припасами, а хто готувався до втечі, навіть кидаючи аброю, щоб було легше. «Нас покидають на зарі! — галасували шляхтичі. — Перевозять нас тут, як мишей! Поріжуть або поморятъ голodom!»

Завосилося на пилиavцівську іграшку.

Король молився в свою наметі, обіцяючи, коли даровано буде йому перемогу, відправитися на моління до чудотворного образу матері божої Ченстоховської. В цей час придворний ксьонда Тетишевський приніс вість про паніку в таборі.

Ян Казимир скочив на коня і без шапки, показуючи воїнам своє грубе, некрасиве обличчя, освітлюване з обох боків смолоскипами прибічників гвардійців, кричав: «Ось я! Ось я! Я король ваш! Не втікайте від мене, діти мої! Не полішайте, благородні шляхтичі, свого государя! Не покидайте, воїни, свого командира! Богу було вгодно послати на нас таку біду, але бог милосердний. Завтра з його поміччю я надіюсь перемогти неприяителя. Я не покину вас і, коли буде вгодно богу, накладу головою разом з вами».

Дощові патьоки спливали по щоках короля, а може, то були й слези — хто ж то міг би розрізняти в ті хвилини найбільшої королівської ганьби, що її самої вже було б досить для мене, коли б хотів потішити своє гетьманське марпослав'я. Та йшлося не про мене, пе про гетьмана Хмельницького, а про весь народ мій, про його велич і будущину, яка так тяжко й криваво здобувалася вже віки цілі, а тепер прийшла на цей темний і грузький луг Стрипи, щоб або ж лягти тут навіки в безпадії, або гордо піднести голову для великих сподівань.

Я знов, що вранці буде справа і розправа, і готовувався до рапту. Доволі вже вміlostивлював розшутних і жорстоких ідолів шляхетських кров'ю ліпших і пайдважніших спин наших, тепер

хай приплатять своєю кров'ю і ганьбою і свого цвіту нації. Все лішче, що було в моого народу, прийшло сюди, під Зборів, так само як король привів усіх найзнатніших своїх вельмож і магнатів. Сила на силу. Одна впаде, друга зостанеться. Яка впаде, вже тепер було видно всім. Впаде те, що похилилося. Досить підстaviti плече й підштовхнути. Б завтра я підставлю своє плече, вже й не гетьманське, а козацьке, ируте плече у валах м'язів, що наростили роки цілі від махання шаблею. Відчуши, королю, плече Богдана!

І тоді мені було завдано удару, звідки й не сподівався. Удару в спину, жорстоко й підступно.

Все було як під Збаражем, коли я пізньої ночі прискочив до хана в його розкішне шатро й пригрозив понищеннюм орди, як не буде шануватися в моїй землі. Все було так і не так. І ніч, і шатро, і я та хан, тільки шатро тепер не ханське і не з парчі султанської, а мое, гетьманське, простеньке, хоч і просторе, і світилися тут не каганці стамбульські, а прості свічки, хоч і ясніше і затишніше. Так само гудів надворі дощ і хан мерзлякувато кутався в царські соболі даровані, але тоді я кричав на хана, тепер кричав на мене він. Щоправда, попервах Іслам-Грей говорив речі навіть приємні. Хвалив козаків, хвалив мене, радів, що так швидко й уміло оточили королівську силу, запевняв, що буде зі мною до кінця і не дастъ зобидити моїх козаків, випросивши в короля якнайсприятливішої угоди зі мною.

— Випросити? — подивувався я. — Що мовиш, хане? Чи ж нам просити, коли король у жмені! То він має в завтра випрошувати нашої ласки!

Ось тут хан і закричав. Він кричав, що я не знаю своєї міря, бо й хто я? Простий козак без роду й племені, який не знає, що таке велич природна, а не здобута випадком і тимчасово. Він, хан, монах природжений, узняв міру свою, з братом своїм королем польським порозумівся на добру згоду, бо вже панство його і так досить зруйноване, і тепер не допустить, щоб королеві було зауважено шкода.

Я слухав його мовчки. Ждав, поки викричиться. Тоді спітав:

— То що ж маю діяти? Може, відступити на десять миль, як просить мене король?

— Можеш бити його військо ще й узавтра, — сказав хан, — але не чіпати його величності короля.

— Куля не розбирає, — відповів я.

— Мої стріли розбирають, то хай твої кулі теж навчаться! — вигукнув він, і аж тоді засвітило мені в голові, чом уденъ стріли не брали Яна Казимира.

— То ти, хане, вже вчора продав мене? — загримів я. — Скільки ж тобі обіцяно, бо платити в короля, знаю, нічим. Чи додав його величність ще до тих десяти тисяч, що обіцяв за мою голову, і ясир з моєї землі? Бо не відаю, як воно водиться в монархів, як вони сторговуються між собою.

— Не маєш родовитості, не можеш відати, що то таке,— пихато кивув мені хан, кривлячи свої п'явкуваті губи.

— Не запосся свою родовитістю й титулом,— спокійно відмовив йому я, знаючи, що великим можна бути лише завдяки собі самому, а не через саме тільки уродження.— Мені король теж написав. Мене теж величав «уродзоним», та я на те не зважаю.

Хан підвісся. Був похмурий і немилосердний.

— Сказав те, що сказав,— кивув мені, як я йому колись під Збаражем.— Короля не чіпати. Головою приплатиш. Не послухаєш — вдарю всією ордою на твое військо. Король поможе мені залишки. Ніхто звідси живим не вийде. І ти не вийдеш. Аллах великий!

Його візир Сефер-казі вклонився мені глумливо, я ступнув до лукавого царедворця, тягнучись до руків'я шаблі, Виговський налякано вхопив мене за плечі.

— Гетьмане, що чиниш?

— Вспокойся, писарю,— відмахнувся я від нього.— Мав би ти ліпше підказувати мені там, під Збаражем, що негаразд чиню, пускаючи за собою всю орду, а ти промовчав. Та й ніхто не підказав.

— Лякаються твого гшіву, гетьмане. Ніхто не хоче втратити голову, суперечачи тобі.

— Коли голова дурна, то ліпше її втратити, віж посити на в'язах! А тепер коло дурних і моя дурною стала.

То була фатальна ніч не тільки для мене, а й для всієї землі моєї. Найбільша моя перемога оберталася водночас і найбільшою поразкою, слава покривалася гашью, великі надії западали в безнадію.

О прокляття влади! За все доводиться платити цілою найвищою — аж до зревчення од усього людського. Отримуєш право повелінь, а позбуваєшся, може, найдорожчого: бути часом слабким, як жінка або дитина, тішитися тою слабістю і первозданістю наївностю. Просте людське щастя заступаєш примарами величі й знання таємниць. Яке то щастя іподі — не знати, бо що знати проти життя? Знання може мучити, терзати, вбивати, як оце мене тепер сеї ночі, коли відсутній нічого не злов, горіли вогні, дзвеніли кобзи, лунали співи і крики в одному таборі, ішов зачайївся, скулився в темряві, у тривої й безнадії. І моя душа була мов той табір передсмертний. Хотілося вмерти. Ні! Не хотілося ні жити, ні вмирати. Навіть ті, хто завтра поляже в битві, були безмірно щасливіші за мене, бо сьогодні раділи життю, раділи завтрашній звитязі, вірили в будущину, відкривалася вона їм у вогнях кострищ, у дзвенінні баандур, в піснях і свободі. Мене ж прибила до землі ханова зрада, загнано мені в спину ножка, і тепер я трили тим пожем рану, і я відчував уже й ве біль, а муку, яку годі передати людськими словами. І пікому не міг сказати, ні з ким не міг поділитися бодай крихтою сеї ноші нелюдської. Тільки бог святий знає, що Хмельницький думав-гадав... Шкода

говорити! Сліпа доля, чи все записано в книгу буття? Людей довкола тисячі, а змія кусає лише одного. І вогонь небесний б'є так само в одного лише. І смерть шумить косою кожному зосібно. Чому змії жалять тільки мене? Чом я такий нещасний, пінацький сеї ночі? Чи й занесено мене над усіма лиш для того, аби терзати, мучити і навіть по смерті розкидати мої кістки, щоб поросли травою і зогнили в багною? Та вони збережуться, мов залишні, вони будуть вічні, проростуть у вічність і зродяться з них залишні люди і стоятимуть вічно й непохитво!

Биговський хотів полегшити мої муки нестерпні, не питуючи, привів до меного замету трьох чужинців, од яких ішов дух далеких доріг, міцного реміняччя і ще міцніших напоїв. Прибули аж із Англії з посланням до мене від їхнього правителя лорда-протектора Кромвеля. Мовили по-англійськи і знали, що таке парламент. Вельми доречно сеї клятої почі. Послання було латиною, Кромвель пішо величав мене Teodatus, себто Богданом, божою милістю генералісимусом греко-східної церкви, вождем усіх козаків запорозьких, грозою й викорінювачем польського дворянства, покорителем кріпостей, вищителем римського священства, гонителем язичників, антихриста й іудеїв. Вітав мої перемоги, зичив перемог нових. Не вельми вчасно, але пригодиться. Знаїшов мене аж на протилежнім краю Європи, бо обидва ми занесли руки па своїх королів. Мій король вмер, довідавшись про збунтування всього народа українського, Кромвель своєму королеві одрубав голову на ешафоті, чепурно оббитому чорним сукном, під молитви священиків і глухий гоміл лондонських натовпів. Короля ангелянського найбільше засмучувало те, що пень, на якому мали одрубувати йому голову, був занизький, так що доводилося надто нахилятися, мовби аж кланятися люду, а сього королеві не хотілося. Він попросив ката дати йому спокійно помолитися, сказавши, що дасть знак рукою, коли можна рубати.

Се розповіли мені такою-сякою латиною посланці лорда Кромвеля, попиваючи козацьку горілку, я ж слухав їх і думав, що й у королів можуть бути мужні серця. Бо чи ж кожен здател піднести руку, даючи знак смерті, аби махнула над ним косою?

Відпровадивши посланців сих несподіваних, приклікав я полковників, які мали почати вдосвіта нову битву.

Наказав під горлом: без веління не підступатися до короля, без дозволу меного не приближатися на відстань означену, означити ж ту відстань маю сам.

Удосвіта розпочав я битву, як і мірився ще до розмови з ханом. Розділив своє військо на дві половини, одна далі добувала королівського табору, друга стала штурмувати Збараж. Послав п туди Гладкого з миргородцями, шляхетські сили були там пе вельми значні, помогали козакам і міщани, давонили в давони, показували козакам дорогу, закидали рови хмизом і соломою. Вискочив проти миргородців Забудський, новоспечений королівський гетьман, з шляхетськими служами, яким шляхта пошкодувала

й прапорів шовкових, давши самі полотняні. Служок і конюхів козацтво зім'яло вмить. Гладкий захопив у передмісті руську церкву, вимостили на ній гармати й став гріти пішахту, палічи їй у обоз, який з другого боку підігрівали татари, готуючись до грабушку.

Тим часом вони в пляхетському таборі вже були розірвані моїми козаками, одни з них вбив нашу корогву у ворожий редут, козаки, зминаючи замісних гусарів, ринули в табір, вже добувалися до короля, оточеного найвірнішими, ще один натиск, ще удар, ще — і вічність промовлятиме до цих синів свободи, і золоті сурми звіщатимуть їм найбліжі надії, і слава огорне їх багряними шовками.

Я стежив, керував, пильнував, оберігав. Не короля — свою перемогу. Хай пощерблена, але ж перемога! І умови проголосуватиме не король. Хан не випустить мене звідси, поки не задовольниться сам, але я не зможе вийти з нашої землі, коли не задоволені будуть козацькі вимоги.

Підлітали до мене посланці, козаки, сотники, раділи:

- Батьку! Вже зусіли ми їх!
- Гетьмане, король твій!
- Не виприснє його мосць!
- Звели, батьку гетьмане!
- Скажи слово!

Я посылав у битву одною рукою, а другою знай стримував, і яка ж із них мала переважити!

Відчував на собі хижі очі невидимі, різучі, як осока. Простежували кожен мій рух, чатували, вичікували. Може, ждуть, щоб поліг король, а тоді знищати і мене, щоб не було суперників, щоб пустеля, безбаш, безголів'я, щоб повторилися Варна і Лігніца¹ і ті часи, коли хан татарський дванадцять тижнів сидів у столиці королів польських у Krakowі?

І коли вже ті очі звузилися до немилосердної гостроти леза ханскої шаблі і холодна сталь діткнулася мого бідного скривленого серця, пролунав мій голос. Високий, різкий мій голос гетьманський, голос полководців, вождів і пророків, голос для натовпів, відстаней і просторів. Такий голос чують навіть мертві.

Тоді, коли досить було простягнути руку, щоб узяти короля, я закричав: «Згода!» І козаки спиналися. Сурми заграли відступ. Сталося чудо. Короля врятовано.

Ніхто піколи ве взпас, що рятував я не короля, а цвіт своєї нації, що крик той мій був не проти народу моого і піднятої ним боротьби за своє життя й надії свої, а для збереження народу, хоч і цію несприятливу. Шкода говорити!

Ой біда, біда, чайці-небоє!,
Що вивела часяток при бктій дорозі... .

¹ Місця перемог татарських над польськими військами в XV і XVI ст.

Скільки вод перебрів мій кінь, скільки трав потоптав, скільки вітрів розвівало його гриву. Вітри ніколи не вгавають, і ріки вільно течуть, і трави зеленіють, а над усім вивищується пам'ять людська, і я — в тій пам'яті. Вона мучить мене її по смерті, ятрить рані душевні, кривавиться невигойно.

Я не вмер у Чигирині й не похованний у Суботові. Вночі перелетів до Києва, супроводжуваний добрим духом Самійла з Орка, постригся в Печерському монастирі під іменем отця Самуїла і так прожив сто літ і п'ятнадцять, стежачи за діями світу, а тоді жив далі в думці, слові, переказі, пісні, хвалі й прокляттях, у парсунах і монументах,— і кінця мені не було ніколи.

Може, її парсuna моja найліпша була в Печерській лаврі на шівнічій стороні великої церкви, біля мощів митрополита Михаїла, де я зображеній був на весь зріст, та була та парсuna замазана по височайшому повелінню об устранині їз церков зображеній не святих лиць. Повеління йшло од того самого царя, що загнав у жорстоке заслання найбільшого поета моого народу. Так поєднуються віки її імена навіть у пещастях і горі.

А мій же вік був геть безіменний. Самі козаки, та кобзарі, та моря крові. Кров завжди безіменна. Але яка ж страшна та безіменність! Пісні кобзарів лунають над степами, і яка ж тужлива їхня безіменність! Народові потрібні імена, як хліб і слово. Я дав ті імена під Жовтими Водами й Корсунем, під Пилявцями і Замостям, у Києві й Чигирині, а після Збаражка мав зібрати їх у комп'ют, у перший реєстр моого народу, який одніні отримував ім'я не загальне, не прозивне, а уособлене її щоразу неповторне, як неповторною є кожна людина, що приходить на світ.

Стародавніх греків піколов не було занадто багато, та піхто не здогадався їх переписати. Александр Македонський переміг темні полчища Дарія з щуплим військом, але ми знаємо тільки імена Александрових поплічників найближчих. Спартанців царя Леоніда, які полягли при Фермопілах, знаємо тільки число, та пе імена.

Я дав імена своєму народові, записав його для історії після Зборова, що не став моєю найвищою фортуною, однак пе став і ганьбою, якої так страшився я в ту піч зради моого найпершого союзника Іслам-Грея.

У Зборівській угоді був пункт про те, що козацький реєстр побільшується до сорока тисяч. Такого компуту ще піколов пе укладано в моїй землі. Шістнадцять полків обіймали величезний

простір із заходу — по Горині, Случу й Дністру до впадіння в нього Ягорлика, а півночі — по Прип'яті, Дніпру до впадіння в нього Іпути, по Десні й Сейму біля гирла Клевані, зі сходу — по верхній течії Сейму, Сули, Псла і Ворскли, а з півдня — по верхівцях Інгулу, Інгульця і Куяльника до гирла Ягорлика. Вже й сі межі затісні були для народу, та мав я вдовольнитися поки що, як то сказано, *est virtus licitus abstinuisse*¹.

Яку ще націю переписувано будь-коли? Може, ісландців, які радили кожному, хто здолав холодний, жорстокий океан, з роду в рід передавали імена тих, хто перший ступив на кам'янистий острів посеред безмежних холодних вод, і з гордістю вели від них свої родоводи. Послати б туди своїх послів, щоб розпитали, послухали той мудрий у своєму самозбереженні малецький народ. Та надто далека дорога до тієї Ісландії, густі тумани закривають її від моого погляду, а ще: замало відпущенено мені часу на все, що мав зробити. І по Україні не міг поїздити й походити, щоб самому пригляднути за складанням реєстру, послухати мови свого козацтва, виокремити самому найцінніших, визначити обранців, бо хіба ж обіймало оте число сорок тисяч увесь народ? Гай-гай! Неаліченна сила війська була в полках. Інший полк мав козацтва тисяч більше двадцяти, бо що село, то й сотник, а інша сотня мала люду й тисячу цілу. Все живе піднялося в козацтво, заледве й знайшовся б у якім селі чоловік, що не мав або сам, або його син до війська іти, а коли сам пездужав, то слугу-парубка посилив, інші ж, хоч скільки їх було, всі йшли з двору. Навіть з городів, що мали право Магдебурзьке, присяглі бурмістри і райці свої уряди покидали, бороди голили і до війська йшли.

Чи ж треба дивуватися, як тяжко було вмістити в сорокатисячний компут таке неаліченне військо? Обозний Іван Чарнота і полковники мали списувати передовсім козаків кінних і ружейних, які служать здавна і на всяку службу годні й охочі. Реєстр складали поволі, обережно, майже тайкома, обставляючи все це речами приємними: виплатою за службу з королівського скарбу, обіцянками висилки в здобичливий похід з гетьманом. Місяця ж жовтня 21-го я скріпив власнопоручним підписом реєстр на сорок тисяч чоловік, перший список (гай-гай, який же куцій і неповний!) свого народу, нації своєї, ядра майбутніх поколінь. Не всі там імена стоять, запорожці пішли на свої острови, не побажавши промініти волю на королівську службу, тож будуть ще імена й поза моїм реєстром, та й довкола самого компуту вже аж кипіло від людей, може достойніших, але треба було виокремити, треба було обмежитись, бо влада — се передовсім обмеження. Віддав я, що чимало таких, які пхалися в реєстр, відтручуючи вартісніших, часто згодні й не попадати туди самим, аби лиш не пустити сусіда або знайомого. Так і сталося, що ми недобрали й до сорока тисяч, записавши в реєстр тільки 37 745, хоч могли б

¹ Дозволена доблесть дотримуватися міри (*лат.*).

виставити хоч і мільйон! Та я скріпив підписом те число і не шкодую і готов іти на суд людський і божий з сумлінням чистим.

Які ж імена, які прізвища стоять у тім першім списку моого пароду? Від занять батьківських, від походження, від ворову й заслуг, майже немає прізвищ, що вказують на володіння місцевістю чи бодай сяке-таке закорінення, на тимчасову сталість. Були шевці й шевченки, гончарі й гончаренки, ковалі й коваленки, бондарі й бондаренки, мельники й мельниченки, теслі й тесленки, стельмахи й стельмашенки, кравці й кравченки, ткачі й ткаченки, шаповали й шаповаленки. Були від Адама і Еви — так і звалися: Адаменки, Евенки. Одні були бажані, другі жадані — то й звалися: Бажан, Жадан. Не вміли стишувати своїх голосів, говорили між собою, шапок не скидаючи, були горді з панами й з самим чортом, отож і звано їх шумейками, крикливцями, говорунами, гордієнками, або ж на козацький манір: Семен Нездіймишапка (з Кременчуцької сотні Чигиринського полку). Більшість рвалася в битви, а були й такі, що не відтягнеш їх од миски, од юшки та борщу, од пирогів та каші,— тож і прізвиська їм дочеплено: мисченки, ющевки, борщенки, пироженки, кашоїди, книші, лемішки.

Мали ми душі відкриті й добрі, тож приходили до нас авідусуди, од різних народів і заставалися з нами, прибравши нові козацькі прізвища: москалі, донці, ляхи, мазури, волошини, литвини, турчини, татаренки, угрини, жидовчини, циганчуки. Тільки в Мартині Пушкаря в Полтавському полку були Микита Москаль, Іван Москаль, Гришко Москаль, Іван Донець, Давид Болгарин, Степан Волошин, Павло Татарин, Мілаш Донченко, Семен Мазуренко, Бляжко Татарчепко, Йоська Циган і аж три евреї: Семен Рубапчик, Семен Халаїмовський, Мусій Авраменко.

Багато хто не мав прізвищ, а самі тільки імена, навіть сотники, хорунжі й осавули. В Роменській сотні Миргородського полку Василь сотник, в Полтавському полку — Оксюта сотник, в Борзинській сотні Чернігівського полку — Пилип сотник. Може, не хотіли пазивати своїх прізвищ, бо не завжди були вони призвоїті, предки наші не вельми переймалися судженням світу про себе, виказували свій буйний поров нестримно й щедро, отримували за те прізвиська досить незвичні — отак і передавали їх у спадок своїм сипам та онукам. Панство сміялося з тих прізвиськ, а полкова старшина горпулася до панства, отож і зрикалася спадкових своїх імен, прості ж козаки раді були записатися якнайповніше, щоб видно було їхній рід, їхні корені, ворову й удачу. Так і з'явилися в реєстрі Іван Широкогополя, Федір Гострогоово-рищенко, Роман Замриборщenko, Гнат Урвисалепко, Максим Засядькововченко, Проць Проколикищенко, Мартин Голапотилля, Василь Оридорога, Іван Кадигроб, Іван Покиньбатько, Лаврін Шабелласенко, Іван Напивайченко, Педор Куйбіда, Яцько Урвихвіст, Павло Повесикляча. В Мурахівській сотні Брацлавського полку був козак геть без імені. Записано було так: «З Рагомира» — і більше нічого. Виговський прийшов до мене спитати, як має тут

повестися,— я зпивав плецима: «Так чоловік записався, то що ж тут удієш». У Веприцькій сотні Полтавського полку писарем був Іван Хвостик. Чи то мав чоловік веселе узвичаєння, чи ображений був за своє трохи кумедне прізвисько, хоч як воно там, та понаписував він козакам своєї сотні чи не найяркіше отих наших аж надто штомих наймень. Були там Михайло Кваша, Охрім Пожар, Антон Сметана, та то ще й нічого, бо поряд з ними вписані Северин Божаямлітва, Степан Жовтавода, Іван Штанюодні, Ялько Уломиноженко, Грицько Дурнолхай, Іван Семібаламут.

Були в моєму реєстрі спогади про велики діла й звершення, вичитувалися в ньому ще більші надії, та вже проростали й майбутні ідеалагоди, чвари і зради, що зватимуться іменами їхніх призвідців: Виговський, Тетеря, Брюховецький, Дорошенко, Самойлович, Многогрішний, Мазепа.

Як єсть, то шелесть, а як нема, то сквересть. Одним тісно було в реєстрі, і вільно душою рвалися вони з нього, прагли широкого поля і вітрів буйних, інші сиділи в ньому кліщами, вгніздювалися, вривалися, як кроти, вгрязалися, як хробаки, підточували живе тіло, підшилтували буйне дерево. Поки ало не записане, воно мовби не існує. Поки ті чи інші просто звалися полковниками, сотниками, осавулами, отаманами, то не завжди ріанилися від простих козаків навіть одягом, бо кожен носив на собі те, що доскочлив у бою. Тепер стали записані, утвердилися не так у своїх знаннях, як у домаганнях, настирливості й знахабності, і кожен приставав до гетьмана свого, мов з пожежою до горла, і знайтврдив: «Дай!»

На спустілі місце лядських панів висунулися заслужені й знатні українські людове, які притильном кинулися добувати собі маєтностей і нідлеглих. Не так пани, як підпанки!

Я вважав, що перед свободою всі рівні, а мій писар генеральний пан Виговський, привносячи мені на підпис цілі скирти універсалів з наданнями для старшини, бридливо ворушив своїми шляхетськими вусиками:

— Рівність — це несправедливість для адібних.

— Хто ж адібний? — допитувався я.

— Ті, кого ти вивищив, записавши в реєстр генеральними старшинами, полковниками й сотниками, — відповідав спокійно пан Іван. — За послуги війську треба платити. Хай платять ті, кому воно служить.

— Що ж скаже простий люд?

— А що простий люд? Йому бог не лишив нічого рівного іншим, крім душі. Душою зрівнятися — хіба то не найвище щастя?

— Добре мені щастя, коли жити ні з чим! Розоріння в землі таке, що немає й живого собаки часом у селі, не те що хлопа, а мої старшини знай канючать: «Дай! Віддай!» Задарма пікто не те що шаблею не має, а й чхнути не хоче!

— Слупчино мовили, гетьмане, — тихо згоджується зі мною Виговський, підкладаючи мені під руку нові та нові універсалі.—

Кожен мав нести свою службу. Козаки — військову. Святі отці — молитовну. А посполиті — майнову. Так створено світ, і хто ж його ладен змінити!

«...Маючи особливий вагляд на значнє в Войську Запорозькім пана Івана сотника полку Чернігівського заслуги, респектуючи на пана Івана вірні при боку нашім послуги, котриї доброї так же ожидают заплати, далисмо йому два села в Чернігівськім полку, Смолин і Максим, і виші поменені села віддані нашим конфірумем універсалом. Войтам зась помененіх сіл за всію громадою, аби належито віддавали послушенство суворо повагою сего нашого універсалу приказуєм».

«...Видачи пана Никифора Калениковича, товариша войськового, до справ воспівних способності, до котрих і в дальший час його побуждаючи, надав йому к домовій вигоді його село Івашків...»

«...Респектуючи ми на зичливії услуги, в Войську Запорозькім роненії, значного товариша полкового ніжинського Марка Івановича, а до дальших заохочуючи, надалисмо оному село Припутні до ласки наше войськовое...»

«...Теди ми, поваблюючи його, отця Максима, до того, аби охочим серцем до господа-бога приносив за нас молитви свої ізреїські, подалисмо йому во владеніє слободку оную і яко варусем, аби йому ніхто до ласки нашої не чинив у том перешкоди, так і жителям слободки оної приказуєм, аби йому в пристойних повинностях були послушними».

Колишні шляхетські маєтки стали войськові свободні, у волі й диспозиції гетьманській, тож тепер знатне товариство за свої вірні служби випрошувало її виправою ониї в мене і в полковників, і що ж я міг уділити? Так наподанно полковників своїми універсалами підтверджував, яко і сам, усмотрівши заслуги чиї вірні, своїми ж гетьманськими універсалами без перешкод ониї маєтності опреділяв то на уряд, або на ранг, себто не у власність, а тільки на володіння на той час, поки займає посаду військову; другим к домовій вигоді, себто на якийсь час для вспоможіння дому; третім до ласки войськової, себто до наступного мого універсалу; четвертим у спокійне і безперешкодне володіння — то вже навіки.

— Твориш аристократію козацьку, гетьмане,— припечатував кожен свій підпис безвиразними словами Виговський.— Без аристократії немає нації, а тільки плем'я. І цар московський не візьме тебе під свою руку, допоки гетьмануватимеш над гультіпаками. У цього бояри, воєводи, дворянини, патріарх, єпископи, ігумені, чим же поквалишся перед ним ти? І хто поможет тобі втримати владу, яку обійняв нині?

Виговський. Хворе сумління мое, сивий чад моєї крові, який труїв мене безнастанино і без якого я, однак, не міг жити. Хто це пояснить і сбегне? Скільки разів я готов був знищити його, розтерти, як розхлюпаний трунок, він бачив це, знев і дивився на мене приреченю очима біблійного сина Авраамового, та не

пробував ні боронитися, ні втікати, лишався під запеченим покем, готовий на заклання,— і мій ніж опускався перед цією шокірливістю. Авраам і Яків. Хто з нас хто? Драбина на небо приспілася ж не Аврааму, а Якову. Виговський теж сподіався діждантися своєї драбини, своєї влади, а сам туркотів мені над вухом про владу мою.

Моя влада! Я не одержав її в спадок, мов скриню із золотом. Вона не освячена древніми забобонами і підтримувалася лише моїми особистими гідностями. Я вважав її так само міцно, як міцно стиснув у руці булаву. Вважалося: досить підняти булаву — і це вже влада. Я знов: іноді доводиться опускати булаву на голови непокірливих крикунів, провалювати ті голови безжалісно, жорстоко, без адригання. Кров близкала на мене, мозок лятів згустками, це було страшно, адригалося мое серце, скімлила душа, захлиналася слівами, але що я міг? Був сам булавовою в руці долі, вищого призначення, високих потреб свободи. Свобода дається кров'ю, а кров безневинна і безіменна.

Я давав імена своєму народові, з іменами йшла свобода і держава. Тепер побачив, що то держава полковників у кармазинах, та вже нічого не міг удіяти.

О аристократи з хлопськими прізвиськами! Тетеря, Свічка, Безбородко, Борозна, Гвинтівка, Гоголь, Гребінка, Дуб'яга, Журавка, Журман, Засідько, Іскра, Кандиба, Кулябка, Лизогуб, Лобода, Орлик, Палій, Полуботок, Трясило, Цецюра, а до цих долучається згодом іноплеменні Кочубей, Галагани, Гамалії, Рігельманні, Милорадовичі, Дмитрашки-Райче, Капністи, Томари, Малами, Мартоси, Крижанівські, Бантиш-Каменські, Зертис-Каменські, Орбеліяни, Монтанські. Онукі їхні повиламують копшоване каміння з черенів шабель, здобутих під Корсунем і Збаражем, щоб прикрасити ними пряжки французьких черевиків, переллють срібний посуд, віддашуть парчеві куитуші на церковні ризи, а простий люд тільки й мріятиме, щоб з багриціць панських онучі драти. Шкода говорити!

Через багато літ після мене генеральний підскарбій війська гетьманського Маркевич списуватиме в діаріуші свої дні таким чином:

«Были на службі у с. Анастасії і обідалисмо у князя і подпіяхом».

«Сего дня были с князем на освящении воды на реце и по сем обедали у него и подпіяхом, а после был на Білополовце, играл у карти з п. Петром и Холодовичем з проигрышом 12 коп.».

«У вечеру играли в карты з выигрышом 80 к. у п. Михайла. Сего дня обедали у Гурева и подпіяхом зело».

«Праздновали возшествие на престол Ея Вва и подпіяхом зело у князя Шаховского».

«Обедали и подпіяхом у писаря енералного Турковского».

«Обедали и подпивали у обозного енералного Лизогуба, а отол з кілзем ааехали до Гурева, и там напивши, разехалис».

«Был у князя Альрея, где и обедал, оттол в прхіманаритом
Братским и Григорием Стороженком, сотником ирчапским, при-
ехал я домой и, доволю покуликашши, отехали».

Півстоліття після меве — найпохмуріші і найганебніші роки
в літописах України. Дні холопства без відданості і запевнень та
захватів без любові, дні мізерних здібностей і гіантських поро-
ків, рай холодних сердець і обмежених умів, золотий вік арад-
ників, боягузів, ханжів і рабів. Гетьмани вискачували як дощові
бульбашки, лизали ноги будь-кому, аби лиш пригічувати влас-
ний народ, все вміння їхнє йшло лише на те, щоб обдурювати силь-
них і переслідувати безсилих, з свободи насміхалися, єдиність зем-
лі предавали анафемі, топтали все звершене мною, не дбаючи об
тім, що топчуть душу і серце народу свого.

Я жив а чи вже вмер, приречений був вічно лежати мов
у скляній труні, все бачити, все помічати й розуміти — тільки
ні сказати, ні втрутитися, ні спалахнути гнівом. Шкода говорити!
Хіба ж не сам породив тих яросних, підліх, огидних фурій ко-
ристолюбства, жадоби, захланності й ненажерливості? Кричали:
«Дай!» — і я давав. Домагалися: «Ще!» — і я безрадно розводив
руки. Виривали один в одного з рота — я не вмів їх стримати.
Народ проклинає мене за те, що брав у нього, відбирав много.
Старшини проклинали, що мало давав. Гетьман не тільки для
хвали, а й для проکлять.

Матвій Гладкий, з сонними, як у Семка Забудського, очицями,
з в'ідливим голосом, опухлий од жадібності, домагався ще й осіб-
ного універсала на полковництво.

— Позаписував полковниками, а кого! — кричав у мене в на-
меті. — Імені свого не вміють начертати, хрести малюють під уні-
версалами. А полки? Що то за полки? В мене дві тисячі шістсот
і тридцять козаків, а в Ніжинському полку дев'ятсот і дев'яносто
дев'ять, в Чернігівському тисяча й сім, а в Київськім тисяча сім-
сот дев'яносто два. Чи ж мені рівнятися з Шумейком, Небабою
або Ждановичем!

І я, грізний гетьман Хмельницький, відмахуючись од настир-
ливого дашчання мною ж породженого одього чоловічка, мав
скріплювати своїм підписом те, чого він так волів: «Видячи ми
панна Гладкого старанність і в статечних поступках досконалість,
розумієм його на уряд полковника миргородського бути годного,
сподіваючись по нім, же і в дальший час в тих своїх статечних
поступках і годних войськових працах не буде отмінеп, зачим
пильно приказуєм, аби кождий йому, пану полковнику Гладкому,
чинил всегда яко старшому своєму пристойную учтивість і по-
шанування і подлуг давної войськової обиклості належитов
отдавал послушенство, знаючи тое, же он пан Гладкий міст од
нас цілос і зуполнює зміценьє доброго шановати, а преступного
без фолиги карать».

Червоний каftан, чорний оксамитовий пояс із золотими муш-
ками, на плечах плащ рожевого сукна, з голубою підкладкою, за-

стебнутий під підборіддям золотим аграфом, шабля вся в самоцвітах — таким викрасовувався переді мною пан полковник миргородський Матвій Гладкий і не дякував, не вклонявся за підписаній мною універсал, а гугнявив в'їдливо: «Наш король — пап і лишиться паном і королем, а ти королем ніколи не будеш, тільки як тепер єси, так і зостанешся нашим братом і товаришем».

— Іди з-перед очей, коли не хочеш, аби тебе вивели попідруки, як засватаного! — сказав я йому тихо.

До віку судилося мені бути оточеним неслухняними, але є непослух розумний, вільний, на простір і на добро, а є — тупий, ослячий, мертвий, як холодний камінь посеред струмка. У Гладкого непослух був тупий, оброслий степом і салом, мов лепом, смерділо від нього потом, обмеженістю, підлістю. Де виявся сей чоловік і чом наставив я його полковником? Короткі ноги, пенькуватий тулуб, мертві обличчя, мертві очі, тільки рот завжди відтулений для сичливого крику, а як ходить, то буває в землю так, щіби хоче пробитися крізь неї, риє під собою ями і норовить упхнути тебе чи в ту, чи в іні.

Підлість, коли й не відверта, однаково прочитується всіма просто і легко, то тільки героїам завжди незагнаний і таємничий навіть для тих, хто його виявляє. Цей Гладкий ще міритиметься й на мое місце, і я ще встигну стяти йому голову, та коли б же він був один!

Ройлися довкола мене, мов мушва настирлiva, не лякалися моого гніву і гніву господнього, не боялися проклять, не чули сліз сирітських і плачу вдів, респектом знатних услуг тягнули собі на корогов або й на довічне володіння млини, хутори, села, групти, а тоді ще й верстали козаків у послоніті, щедро даючи в борг у шинках і відбираючи в них згодом землю й пожитки. Я повертаєв тих нещасних у козаки, але згодом їх знов верстали, і не було рятунку.

Влада приваблює можливістю творити довкола щастя і свободу. Але, даючи одним, відбираєш у інших, бо всього відміряє однаково і навік.

Іоаннікій Галятовський в «Ключі разуменія» писатиме: «Которі чужі ґрунти, пляци і двори отіймують і собі пространное, а людем тісное місце чинять, будут міти товариство з дияволами, будут в пеклі як в скрині желізной тісной замкнені павіки».

Хто б там зважав па такі перестороги!

Вони брали, бо я давав, а я давав, бо сам вимушений брати — інакше не втримав би війська і не втримав у тій несамовитій борні, на яку став супроти шляхетства й магнатерії чужинської.

З усіх сіл і містечок збиралася годовий оклад грошовий, який здавався стацією, також за показанщину, покузовне й станове, хто вино курить з козаків, а хто шинкує, а кухов, а станів збиралися гроші, а з пустових земель — хліб, з котрого збору частина до двору гетьманського віддавалася, а частину на плату служителям сотеппим і військової полкової музики і на загальні городові роз-

ходи я позволяв. Стациі збиралися з могущого двору один рубінь і п'ятдесят копійок, а середнього двору п'ятдесят копійок, а з убогого — п'ятнадцять. На болотах з могущого — сорок копійок, з середнього — двадцять, а з нищетного — п'ять. А ще на служителів сотенних, на хорунжого по одній, а на писаря по дві копійки, та на сторожів польових в усякого міщанського й послопитого двору по дві копійки, вівса по четверику, по хлібині, по гусці солі, по кварті шпона та на містра¹ в усякого двору грошай по копійці. На гетьманську музику і на кухню гетьманську в усякого обивителя по пропорції йхнього майна мукою житньою, пшеничною і гречаною, солодами, сім'ям конопляним, горохом, маком, кабанами, птаством, а грошима не брано нічого. Перед настанням кожного празника збиралися для полковників з сіл і містечок на ралець гуси, качки, кури, яйця й поросыта, а ще куниця передшлюбна з кожного двору, де були молодий і молода, а ще полковникові по тижню на степу косили сіно, йому ж хліб жали по два й по три дні на рік, та в рік на полкову музику з трьох чоловік бралося з кожного містечка жита по тридцять четвертей і овса толіке ж число, гречаної муки шість, пшеничної шість і шпона шість, гороху дві четверті і два четверика, маку півчетверті й один четверичок, кабанів три, сіва воїв тридцять, дров возів тридцять, капусти триста качанів, буряків три вози, а на сторожа польового од вола робочого жита або овса по два четверички та по дві копійки й хлібу, а пізні — від двох до десяти копійок. Та катові з кожного по копійці, також у ратуші стоювали на пошті по шість коней та піших по три чоловіки, а особливо піших на сторожі шість чоловік по веділі поперемінно з іншими ратушними селами, всього в еден год раз або й двічі, доставалось також для наїздів варива, як-то: капусти, буряків, огірків і протчого видавали по часті. Посполіті мали заготовляти на військових степах сіно на зиму для військової армати, давати збори на користь полкових і сотенних служителів, писарів, арматої прислуги, музик, польових сторожів.

Після Зборова про мене казано: вернувся, мовляв, Хмельницький до свого Чигирича на спочинок, і в Київ не заїздячи, кругом його піха та розкоші, надбав собі з старшиною здобичі річ несказанну, а козаки на війні мало здобулися, бо вже торік всю землю попустошили і тепер вернулися до домівок з порожніми кишенями і саквами.

Може, ті, хто пускав такі поголоски, хотіли, щоб я й зогнів у паметі під дощами, не маючи сорочки на заміну?

Тоді, під Зборовом, до короля, що засів па маєстаті в пишнім шатрі великім, послав спершу депутатію козацьку, зодягнувши послів своїх у найліпші шати і звелівші їм триматися належно. Потім впали кілька разів на землю перед королем, з плачем признаючи вину війська всього і просячи милосердя, а тоді подали

¹ На ката.

супліку до короля від імені всього війська, і знов падали й підводилися, та й знов падали й підводилися, так що й не збагнеш: стоять чи падають. Бо інші впадуть і лежать нерушно або пла遵义ють коло трону, а тут падають і миттю підскакують — шана чи глум? — таке лукавство козацьке.

А тоді й сам я прибув до короля. Мав насунуту на вуха оксамитову шапку з двома перами в аметистах, золочений атласний жупан, кунтуш волосяний атласовий з дрібними срібними петличками, стояв і не гнув шій перед його королівською мосцю.

Козаки йшли за мною розгойдано й безберего. Затиснули королівську сторожу, оточили дороге шатро Яна Казимира гуком, піснями, несамовитістю. Пісні підіймалися до самого неба, від танку козацького земля вгиналася і здригалася до найглибших глибин, барила з горілкою літали над головами, жилаві руки підхоплювали їх заіграшки, видовжувалися жилаві шії навстріч струменям пекельного трунку, вмочалися вуса, тепло по твердих підборіддях, в горлянки лужені, які могли б перекричати труби страшного суду і проковтнути всі вогні пекел.

...Якби мені зранку
Горілочки склянку
І тютюн та люльку,
Дівчину Ганнульку!

...Ой густий очерет, та й лепехуватий,
Чи ти ж мене не впізнав, пришелепкуватий?

....Танцювала риба з раком,
А петрушка з пастернаком.
А цибуля з часником,
А дівчина з козаком.

— ...Ой козаче чорновусий,
Чому в тебе жупан куций?
— Мене дівки підпоїли,
Жупан мені підкроїли.

Я з'явився в дорогому вбрани, а король не міг і перевдягнутися. Шатро все в золоті та шовках, а Ян Казимир — пронизаний потом, в бруді й розчухраності. Сидів на похіднім троні, вкритім коштовним аррасом, смикав головою, кривив уста, вдаючи монаршу піху, але мова його була лагідна, тільки обіцяв, а не погрожував,— і я не втерпів: «Гаразд, королю, мовиш!», віжества й учтивості ж ніякої проти королівських слів не вчинив ні словами, ні в чім іншім, від чого вжахнувся царський посол у Варшаві Кунаков і, мабуть, налякав московських бояр моєю аухвалістю козацькою.

Я ж ще тоді, після Зборова, перед московським посланцем Литвиновим, випиавши здоров'я царське, сказав: «Не того мені хотілося, і не так тому було бути, та не поволив цар, не пожалував, помочі християнам не дав на ворогів». І, так кажучи, заплакав. Шкода говорити!

Тіль ханської погрози вдарити па мене лягла на Зборівський пакт, вписало туди пункти про мою згоду на повернення шляхти на Україну, проклиниав мене парод, проклинали мої старшини, проклинала й шляхта, якої я однаково ж не пустив у її маєтності,— за все мав платити я, бо ж я — гетьман, я — Богдан.

За все треба платити на сім світі. Були безіменні досі, тепер обрели імена, але якою ж ціною гіркою. Може, так і треба? Безжалість історії?

Я не бачив неба під Зборовом. Тяжкі хмари, дощ, туман, пригніченість і занепад душевний. Де ті простори чигиринські, де степові безміри, високі собори білих хмар рівнинних, сонце, блакит?

Чорні дими вставали із землі, далекі заграви охоплювали простір, навіть небо не могло почуватися безпечним, а що ж простий чоловік?

Смуги вітру, тиші й крові на землі й на небі, протилежність світів, зіткнення, скрегіт, крик, зойк.

Король, не маючи чим платити ханові під Зборовом, тасмно дав йому згоду вибрати ясир з українських земель, і хижі чамбули розсочилися навсібіч, аж за Дніпро і на Брацлавщину, так що ні Небаба, ні Нечай не встигли й скаменутися на те, що діялося в їхніх полках. Мені ж у подяку за все зосталася пісня-прокляття:

Бодай Хмеля-Хмельницького перва куля не мниула,
Що велів брати дівки, й парубки, і молодії молодиці!
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молодії молодиці старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького первая куля не мниула,
А другая устрігла — у серденько уцілила.

О мій безжалісний народе!

35

Два роки між Зборовом і Берестечком. Безглуаді рани на тілі народу, на тілі землі. Чи досить двох років без війни, щоб залікувати ті рани? Не можна відняти в людей минулого, але як же легко позбавити їх майбуття! Я мав дбати про майбуття, про гідність і гордість, подолати ворожість, заздрощі, нерозум, боягузство, неминучу и неправедність влади, одринути саму думку про нашу пібіто споконвічну нижчість перед тими, хто гнобив нас і смоктав соки землі нашої. Вважали: ми не здатні ні на що. Вважали:

все тільки для них і для їхнього бога. Вважали: століття треба нам подолати, щоб бодай наблизитися до них.

А мені досить було й тих двох скупо юдміряніх років, щоб з'явилися і церкви, і школи, і освіченість, і спосіб життя, і одяг та будівлі, і вміння жити, і навіть пиха та ще й те, що не треба. Знання й освіченість рятівні для людей чи згубні? Сотники походжали довкола мене товсті й здоблені, а полковники ще товщі й ошатніші — де набралися, звідки з'явилися, в кого навчилися? Сяяли золотом, шаблями побліскували по-шляхетськи, коли вже добувалися всього, тоді ще кожець хотів мати бодай пару соболів, бо ж соболі — неприступні й за золото, придбати їх ніхто не міг, тільки отримати в дар за високі заслуги або за підступи, а як розрізнати — де заслуги, а де підступи?

Я питав про се отця Федора, коли по весні їхали ми на пасіку коло Суботова, мій сповідник довго іхав мовчки, тоді звернув па поле до залишків солом'яної скирти потемнілих, аліз із копя, підняв підку в одному місці, в другому, в третьому, показав мені мовчки. Земля під змервленою соломою була порита звивистими безладними рівчиками. Мишачі нори. Що в тім дивного?

— Миші, та й то риуть як попадя, і кожне тягне собі і дмогається як більше й легше, а чого ж ти, гетьмане, хотів од людей? Додай до цих нір ще й розум, ото й матимеш те, що маєш.

Іноді здавалося мені, що сиджу під зрубаним буйпим деревом, і кожен збирав собі тріски і гребе одни поперед одного — хто більше. Голод зліший і могутніший за сирість, може тому й наповзав на ці стежі споконвіку, і споконвіку над ними летів вітер, і крик, і стогін. Голод об'єднує людей, сирість породжує заздрощі, чвари і певависть. Два роки дарувала мені доля, і два роки лютував голод, пожирає усе довкола, як ті несні корови у фараоновім спі. Покинуті поля не давали врожаю, морова язва косила людей, вони падали і лежали, як дрова, од Дніпра до самого Дпістра, вили вовки й собаки, не співали птахи. Цар Олексій Михайлович дозволив везти з окраїнних московських городів на Україну хліб, сіль і припаси істівні, звелів воєводам приграниччям вільно пропускати купців з живностю в городи українські, та не стачало й того, бо хіба ж прогодуєш цілий народ з возів. Цей безумний світ завжди тримався на бідних і пещаспих, я чув їхній голос, він вів мене на мої найбільші битви, а тепер не чутио стало того голосу, натомість громіли голоси тих, хто ще недавно мовчки вимахував шаблями, і всі вони були так само одностайлі в своїй захланності, як безмовним і безіменним був простий люд.

Скупчення влади й власності в тих самих руках завжди чревато. У своїй всемогутності я замахнувся мало не на самого бога, і поки бог гнівався й пасилав на мою землю неврохай, мор і голод, я робив своє, земле. Відкрив школи, почав будування й здоблення землі, устройство городів, за два роки встиг те, на що йшли віки цілі. Ще вчора Україна воювала, сьогодні вчилася. Ніколи ще так не воювала і ніколи не знала такого навчання. Павло Ха-

лебський, який супроводжуватиме патріарха Антіохійського Мандрія в його подорожі до Москви, напише про нашу землю: «По-чинаючи в цього города (Рашкова) і по всій землі руських, себто козаків, ми помітили, на превеликий подив свій, прекрасну прикмету: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жон і дочек, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні виспіви; окрім того, священики навчають сиріт і не полишають їх тинятися по вулицях невігласами». Народ учився стати і бути народом. Все здолати! Продергтись! Пробитись! Вийти в ряд перший і сказати світові про себе! І хто ж подвигав на се народ український? Я, Богдан, гетьман Хмельницький. Я втішався самовіправдannями, смакував іншими. Яких тільки благородних намірів не вигадавши, аби лиши виправдати свої вчинки. Мене любили й ненавиділи, світ дарував мені все найліпше (і найгірше теж), я жив серед крайнощів. Влада неминуче завдає зло тим чи іншим людям, а тоді воно так само неминуче повертається до своїх джерел і падає страшною покарою на носіїв влади. Був я нестримний у добрі й злі і мав спокутувати це повною мірою. Шкода говорити!

Коли укладав реєстр, думалося, що даю народові своєму не самі тільки імена, але й велику єдність і силу. До тих сорока тисяч, занесених у компут, розбитих на шістнадцять полків (дев'ять на правому, сім на лівому березі Дніпра), додавалося ще тричі або й більше по сорок тисяч, бо кожен козак втягав у помічники своїх родичів, крім того, мав двох сторонах підпомічників — пішого й кінного, які з своїми родинами так само вважалися козацтвом. Опірч того, під свою рукою влаштував я ще двадцять тисяч резервного війська, яке віддав Тимошеві, та ще дозволяв формувати охочі полки. Так, змішуючи і збиваючи докупи народ, вважав я, що даю йому єдність і спокій, а виходило, що розсміюю й розпорощую його ще більше і віддаю під руку або ж бунчукового товариства, себто тих, які стояли при гетьмані «під бунчуком» — генеральні старшини й полковники, або ж товариства значкового — сотників, писарів, осавулів, хорунжих. Найменша влада неминуче робила чоловіка паном бодай на час незначний, ще вчора під нами всіма горіла земля й клекотіла кров'ю, а тепер лежала покірливо і ждала, чиї руки її заграбастають. Все починається із землі і кінчиться так само землею. Війпа лишас по собі пустиріще, на якому ще довго не піднімається древо розуму. Хто найперше може відліти — мудрі й пезахищені чи товстошкірі й цинічні? Не було вже зі мною Кривопоса, поліг молодий Морозенко і великий воїн Бурляй, смерть забрала чесних лицарів Ганжу, Кричевського, Голоту, Тугай-бєя. З ким я застався? Війська ставало щораз більше й більше, полковників і старшин так само більшало, і кипіло від пристрастей, заедрощів і невситимих домагань. У кожного полковника було військо, і він міг не впокоритися й самому гетьману. Народжені в глиняних хатах, тепер заявляли про своє право жити в палацах. Бо ж однако хтось

мас піти мальвазії з срібних кубків і топтати килими в світлицях па помості,— так влаштовано світ. Ще вчора все довкола вирувало від людей, які різали, кололи, вбивали одне одного за вищі цілі, сьогодні ті самі люди перегризали одни одному горлянки за добра, укорочували віку і беззахисним, і самому гетьману. Де ж та Немезіда! Де громи небесні? Де всевидяче око господнє?

Щодалі в старшину пропихалося чимало людей, які відзначалися не так адібностями, як широкою горлянкою або міцними ліктами. Рвалися в полковники, в посли, в гетьмани. Похмуро, вперто, камінно. Ще вчора здавалося мені, що всі вони шукають тільки битв, крові, вогню, просить їх, як милостині, готові полягти в бою за волю і віру, та виходило, що гинули мужні, а лишилися часто не так відважні, як підступні. Хто виплоджує підступних людей?

Легко боротися з чужою несправедливістю — тяжко самому бути справедливим. За багатство треба платити тільки людським життям — іншої плати не існує. Знав я це твердо, але був безсилій супроти темних пристрастей, які насувалися на мене так само загрозливо, як насувалася ще вчора зажерлива шляхта, яка ще й досі темною хмарою стояла на узграїччях моєї розтерзаної землі.

Що лишав по собі простий козак, гинучи в бою? Шаблю з дерев'яним череном, шапку та люльку — ото ѿ усього багатства.

А мої полковники — що полішали вони? По півсотні кафтани на хутрах, тафті та атласі та десятки пудів срібла? У битвах змагалися відвагою, а тепер увесь хист свій пускали на здобування й громадження добр і майна.

А хто б же то міг списати все майно гетьманське? Шкода говорити! Генерального підскарбія ще не було між старшиною, бо й майна в дотеперіших гетьманів ніякого не було, а кошовому на Січі, коли обирали на уряд, козаки обмазували обличчя багнюкою, щоб не забував свого походження і не рвав очей на золото та розкоші. Та тепер, коли я розбив тяжку плиту надгробну над свободою свого народу і коли навіть з голодної й спустошеної землі потекли тоненькими цівочками стації до гетьманського скарбу, коли в Чигирині ставилися комори й шпіхлери, мурувалися кам'яниці для збереження золота й коштовностей, припасів і обладунку, то вже не досить мені було й отаманів моїх Лавріана Капусти й Федора Коробки, і Тимоша, що рвався більше до війська, ніж до комор, і самої пані Раїни, моєї давньої ключниці.

Так виник мовби сам собою зегармістр мій, пан Ціпріан. Золото вабило його, не мав нічого, окрім свого потертого оксамитового вбрания і спогадів про Футгерів, саме ім'я яких пропахло для нього золотом. Я поставив його біля гетьманського золота, зробив своїм підскарбієм на радість пані Раїні, а може й на свою радість, бо тепер пані Раїна могла втішитися своїм зегармістром і дати більше волі нам з Мотроново.

Настановлюєш не тих, кого б хотів, а тих, що опиняються коло тебе, оточують тебе, зазирають тобі в очі, ловлять кожне слово, роблять дрібненькі послуги, підлещуються й прислужничають. Лестощі, може, й шкідливі, бо підточують чоловіка, як шашіль. Але похвала потрібна, вона дає певність своїх сил, без якої пічого не можеш доконати.

Чи мій вибір упав на зегармістра в несвідомому намаганні задобрити прямхливу пані Раїну, а чи від вдачності за те, що застеріг колись од Сміровського? А може, потрібен мені був коло гетьманського золота саме такий чоловік, з мертвю душою, з'їденою золотою постальгією? Він не міг мені завадити, бо вмів тільки молитися золоту, я ж хотів оживляти цей вічний метал, щоб з його поміччю знайти у світах місце для людини.

І яким же страшим ударом одплатила мені доля за це!

Поки був я живий, багато чого приховувалося від мене, навіть дух Самійлів часто мовчав, лякаючись одкривати мені очі. Тільки смерть знає все. Тепер знаю все і можу судити про всіх. Хотів творити добро. Добротворець! Чи ж відав путі добра і чи думав про відплату? І бога нашого розіп'яли, коли він хотів зробити якесь добро в цім жорстокім світі.

Я рівався туди, де люди гарні і добрі і де все велике, навіть найменша травинка. Може, то була моя єдина радість у житті, тож хай докоріє суворий нашадок і не дивується, зниаючи племіна зневажливо,— мовляв, як то великий гетьман міг полішати всі державні справи і втікати на якісь пасіки? Від держави теж потрібен спочинок. У державі багато спільнога з вічністю, а вічність пісна, як проскура, вона відбирала в мене життя, висушувала всі корені, ставала моїм прокляттям,— ні краси, ні бажань, ні спочинку. Все життя в несамовитій піднесеності, на граничному напруженні сил — як я міг витримати? Перетягнута струна рветься. Походи, переходи, теплі боки коня, безкінечні шляхи, випадкові нічліги, криваві поля України, танець серед шабель, безмежні простори то дико пустельні, то переповнені людом аж так, що вже ті люди не знають нічого іншого, як убивати одне одного, і бог прибирає їх, як сміття.

Не кажучи ні кому нічого, щойно пригріло солечко майове, щойно забриніла бджола, проросло зело і защебетало листя теплом, я взяв Мотронку і зник з Чигирина, щезнув, сковався й заховався од світу — шукайте свого гетьмана чи в полі на колосочку, чи в городчику на зіллячку, чи в пасіці на медочку.

Може, потомні й осудять гетьмана за його дивну пристрасть до пасік, не вміючи збагнути, що то, і навіщо, і чом? Хіба ж про те розкажеш? На пасіці — ні суети, ні алоби, ні гріха. Вечори там не зім'яті, як скіпуть одяг, а дні безмежні в щасливій нескованості життя серед клечаного світу і лагідних душ. Коники сюрчать у траві, жайворонки срібними нитями своїх голосів ангельських поєднують небо і землю, каченята хлюпощаються в рясці,

мов перші діти світу нашого, бугай водяний дме десь у свою дуду сумну й величальну, зозуля виковув нестомно многая літа всьому живущому, безодні зелені розверзаються в тебе під ногами, рослини течуть, як ріки, пова тебе і крізь тебе, і ти стасиш мовби тим зеленим світом, забуваєш про королів, вождів, гетьманів, про битви й незлагоди, примкнувш очі, опипяєшся між сном і просонню і хочеш сісти, мовчати, вчитися у трави спокою і сили.

Я думав про все своє дотеперішнє життя, і виходило, що жив тільки для людей. Чи ж міг узяти собі спочинок від людей, від їхніх клопотів, їхньої колотиці, вічної невдоволеності й невдачності? Хоч був гетьманом кілька років, а здавалося — вже сперво-віку кинутий між людські юрмовиська і ройовиська, в жадібність і непаситність, і звідусуди тягнуться пожадливо руки, горять вогнисто очі, чорніють розакричані роти,чується зойк і стогін: «Поможи!», «Дай!», «Ущедри!», «Спаси!».

Зупинив свій час, зашлющив очі, затулив вуха, потонув у безчасі, ущасливлювався. Марнотратний розум. Оздобив свою самотпість найшляхетнішим клейнодом, який мав, відкинувши всі доброочиства світу, прагнув знайти чотири добродійства в сім молодім тілі і сім гріхів у цій молодій богині зеленості й почі. Був самолюбом непасним, упертим собком, волохатим янголом жаждивості, тіло мое, мов ведмідь, ущерте й ненажерливе, пхало мене в чорні провалля пристрасті. Ох, Мотронко, Мотронко, дитино й жено, гетьманшо і богине! За якою зорею мої надії про тебе і за якою зорею втрачу їх? Важколий гетьман старий і важкотруда молода гетьманша, потолочені тіла і цілій світ лише для них одних — степи всесирокії, всевисоке небо, земля хмаросятла, ріки, наче крик протяжливий. Радуйся, золотистих бджіл чильце!

Ми поїхали з Мотронкою на суботівську пасіку, де бачив я старої бджоли стоянів двадцять три да рой уже поставлених три. Тоді перескочили аж на другий бік од Чигирина на пасіку до Грицька Великого, де показалося рой сімнадцять.

Ніхто не зінав, де я і що зі мною. Мав з собою кількох ко-заків вірних, що стерегли вже й не мене самого, а хіба що мою втому.

Мотронка була зі мною, і сторука пристрасть сповідала мою душу. Чи відав тоді, що то останній дарунок Мотрончин мені, старому? Вона любила, як я співаю, притраючи собі на ста-реїнкій кобзі, любила, як я мовчу, як гніваюся, коли заводить мову то про Київ, то й про Варшаву. Чом не вивезу її далі Чигирина?

- Вже була в Переяславі серед пішного панства.
- То однаково, що й Чигириин.
- Немає двох одинакових міст на нашій землі, моя дитино.
- Міг би покликати мене до Києва восени.
- Тоді я квапився до Чигирипа, де ждав царський посол Унковський.

— А в березні?

— Хіба мала б утіху від Киселя та митрополита? Хай вже сам нестиму хрест свій...

Киселеве красномовство-кисломовство мав терпіти, аби передчасно не зірвати Зборівської угоди, бо ж мир завсідь дорожчий од війни, а в моїй змучепії і зекровленій землі аж он як по-жаданий. Окрім сорокатисячного реєстру, вперше за всі часи визаніого королем, угода Зборівська вказала, що унія буде скасована, всі володіння православної церкви будуть їй повернені, в Києві і на всій Україні не буде пі латинських костьолів, ні монахів будь-яких католицьких орденів, митрополит київський дістане місце в сенаті. Та за се все мав я вивести своє військо за межі, визначені в угоді, отже, підпустити до козацьких границь коронне військо, що ж найтижче — повернути шляхту в її колишні маєтності на Україні.

До затвердження угоди на сеймі (а я відав вельми гаразд, що ніколи її там не затвердять, бо магнатство українське не дозволить сього королеві!) народові я нічого не повідомляв, військ нізвідки не виводив, посполитих від козаків не відділяв і по домах не розганяв, дав волю всякому — хто хоче козаком бути, а хто мужиком, шляхти в маєтності не пускав.

Кисіль, сидячи на краю козацької землі, скімлив у листах до мене: «Ми, дивлячись на отчі дими, чекаємо на березі отчинної нашої землі помочі. Зима наступає, кождий мав би на своїх по-пелицах розігрітися». За Киселем і зголоділа шляхта настирливо й уперто пхалася до своїх колишніх маєтностей, аби бодай щось уколупнути з своїх «зничілих підданних», як висловлювався пан київський воєвода. В Чигирин набилося безліч магнатських служебників, які випрошували в мене листи на те, щоб ім і їхнім панам жити в маєтностях і правити колишніми підданними. Мої запеклі вороги зверталися тепер з уклінними посланнями. Вишневецький дарував мені коня з сідлом, а від свого сина Михайла Корибута — Тимошеві шаблю коштовну, аби лиш я пустив його за Дніпро в його втрачене царство. Я не дав ні Вишневецькому, ні Конецпольському, ні Заславському, ні Ляцькоронському жодних старостств і жодних добр, все поорендував од гетьманської влади о десятку частину дешевше.

Все ж перед сеймом дав Киселеві в'їзд у Київ. Мене там не було, тож воєвода мерщій кинувся урядувати, відновив владу магістрату, вчинив розправу над убивцями слуги місцевого шляхтича Голуба, підмовив митрополита Косова й печерського архімандрита їхати до Білої Церкви і просити мене прибути до Києва, аби свою владою освятити Киселеві починання криваві й зловорожі. Перед цим покликав їх на обід до себе в замок, розпускав перед ними своє пишнослів'я.

— Преосвящений отче митрополите і ви, чесні отці! Не на-дійтесь на князів, на синів чоловічих, бо в них нема спасіння. Як сказано: вийде дух його, і вернеться він в землю свою, і в той

день погинуть всі помищення його! Не треба покладати благочестія нашого на силу козацьку, бо коли благочестіс збройне повстане, то від зброї й загине.

Тоді побув я в Києві тільки три дні, бо в Чигирині вже чекав на мене мій давній приятель, посол з Москви Унковський, прибули й посли семиградський і ханський. Не були то дні надто веселі й пишні, і не втішилася б молода гетьманша у Києві зі мною. Чоловіча то справа — кров, бруд, ламання ший упертих і змагання з людською затурканістю й підступністю.

Кисіль уже в ті три дні пробував заплутати якомога пункти угоди Зборівської, митрополит Косов, посилаючись на староші і нікчемність, власне, відмовлявся й од того місця в сенаті, яке я виборов для престолу митрополітського кров'ю козачою, ще й нарікав: «Тепер, коли піддані командують своїми панами, не даво, що й пастирям доводиться слухати своїх овець». Не пощастило нам на митрополита. Був упертий, як кінь, а близку й розуміння — ні на макове зерно. Я сказав тоді митрополиту: «Ти, отче митрополите, коли в тих наших речах, тобі доручепих, не будеш проти панів стояти, і надумав пашу раду перемінити, і на щось нове призводити нашу волю,— то конечно будеш у Дніпрі! І ти, воєводо, коли якоюсь арадою обіцянку королівську змішиш — згинеш безчесно. А ми війною за свою волю битись готові!»

Кисіль утішив Косова: «Коли б у Польщі повстали мазури, було б з біскупами ще гірше». Самого Киселя кияни мало не посадили в воду, насилу мої осавули його оборонили в замку.

Чи ж Мотроні хотілося все те бачити, а не втішатися тут спокоєм зі мною? Втішання. Чи зпав я це слово і це почуття коли-небудь? Вигравав одні битви, а мав думати вже про нові, розгромців короля під Зборовом, а сам пагнувши перед ханом, а тоді мав думати, як нагодувати голодну Україну, як врятувати її од чорної пошесті і де взяти нових сил для покрепу душ. Нестатки були такі тяжкі, що й посла московського Григорія Неронова, який прибув насикро по Зборівській битві з піддячим Посольського приказу Григорієм Богдановим, чигиринський мій отаман Федір Коробка не міг прийняти належно (хоч би так, як приймано перед тим Унковського). Давано послам лише три хліби житні, щучини в'яленої і бочечку меду відер в шість, а коням самого сіна. Отаман перепрошував, що за великою водою риби свіжої не можна вловити, а овса не було зовсім, бо хліб не родився, а подекуди за війною його й не сіяли.

Коли згодом прибув послом Унковський, то сказав мені па прийомі: «Царській величності відомо учинилося, що у вас хліб не родився і сиронча поїла, а солі за війну привозу нізвідки не було. І царська величність тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке пожалував, хліб, і сіль, і всякі товари в своїх государевих городах купувати вам і в Запорозьку землю пропускати велів». Цілий той рік веали безперестанно з окраїнних руських земель

на Україну хліб, сіль, мед прісний, товари всякі, себто саліту, порох, свинець, аж і в тих землях всі запаси вичерпалися.

Казав я тоді московському послу в Чигирині: «Государева милість до мене і до всього Війська Запорозького велика, і в хлібний недорід нас з голоду не поморив і велів у такий злий час про-кормити, і многі душі від смерті жалуванням його царської величності учинилися свободні і з голоду не померли».

I Неронов і Унковський знов чули від мене слова про піддання під високу руку царську, їduчи ж по Україні, бачили й чули, як всяких чинів люди кажуть, що вони царської величності під високою рукою бути раді й о тім бога молять.

Боярство тим часом лякало царя то Річчю Посполитою, то Швецією, то аж Францією, додавалися до того ще й бунти в Москві, у Пскові й Новгороді,— все промовляло проти спілки з козацтвом непокірливим, і я мав терпляче очікувати, поки приймуть в одну родину з народом російським мій народ, бо ж по крові і мові єдині, а самому ще кілька літ треба було світити очима перед вельможним панством і притакувати для годиться їхнім намірам. Многоглаголивий Кисіль, задобрюючи мене всіляко, за моєю спиною виписував до нашого найтяжчого ворога Потоцького свої хитромудрі дискурси:

«Або утишиться саме се бурливе море, і ми хоч ще рік приложимо до свого вигнання — мало що кущуючи господарства і достатків наших, але вітчина, маючи спочинок, могла б і нас рятувати, а ми б поволі запізнавалися із адичілми підданими нашими, спочатку вдоволені самим признанням панської влади навіть без доходу. Або знищить бог махінатора Хмельницького і розспіле все те, що зміцнив і об'єднав на кару за гріхи паші. Або, скаравши нас пашою черни, дасть і нам божа справедливість помститися над нею».

Магнатство, втративши свої добра на Україні, тепер готове було битися вже й не зі мною, а з самим королем. Вишневецький на грудневий сейм, де мав ставитися на затвердження Зборівський договір, прибув з цілим військом своїм прибічним: попереду князя Іхало сто слуг на аргамаках, обіч його йшло двісті піхотинців з мушкетами, всієї челяді, пахолків і гайдуків княжих налічувалося аж за п'ятисячі. I хоч шляхта великопольська, яка не хотіла війни, лякаючись бунту власних підданих, домоглася затвердження Зборівських пактів, високе духівництво й магнати не хотіли й чути про ту умову, і вже одразу після сейму Вишневецький, Конецпольський, Лянцкоронський з ватагами стали чинити наїди на приграниці землі, мордували людей, чоловікам ноги відсікали, вирізали у жон груди, дітям виколювали очі. Каліки повзали через усю Україну до Чигирина, до гетьманського двору — поглянь, гетьмане, батьку Богдане, як-то ти дотрактувався з папами. I вже не розминешся з ними і не втішиш ніяким словом.

Прітерли ми роги магнатству, а тепер вони знов одростали.

Все те падало на гетьмана, і чи ж підставив хто бодай руку, аби полегшити страшний тягар, що звалювався на мою голову? Шкода говорити!

Життя людське — як лазя: хто вище сидить, той обфітніш потіс. І соболі мають болі. І свічка на вівтарі має щипці, що їй носа втирають.

В березні хап випустив з неволі найлютіших ворогів козацьких Потоцького й Калиновського, хоч як я просив його тримати їх у себе. Господар молдавський Лупул, забувши про віру православну, клопотався за Потоцького й Калиновського, поміг викупити їх, ще й полегшував переїзд до королівства. Хотів моєї згуби, лякаючись зрослої сили козацької, мов недовірок бусурманський. Хан писав до короля: «Аби приятельські листи були тим миліші, посилаємо Потоцького, обдарувавши його волею за здоров'я голови вашої — що звольте ласково прийняти».

Ідучи до Любліна, Потоцький послав королеві листа, де прямо закликав до війни: «Коли вони такі вірні піддани і Хмельницький такий цлотливий слуга, чому він так часто посилає до хана, розпалиючи його на війну? Чому різних монархів і княжат запрошую до спілки у війні? Я так розумію, що з природженого свого лукавства він недобре замисляє вітчизні і має статові вашої королівської милості. На доказ мешні вистачає того, що козаки ціколи не дотримувалися нам віри статочно і що більше складали присяг, то більше у них було хитрості, пеправди, зла, незичливості. А що маю доказів стільки, як волосся на голові, то віяк не можу дати себе збити з такої очівії про козаків і Хмельницького, що у них не те що слизька вірність, але ніякої вірності нема!»

Але принпустім, не упереджаючи подій, що Хмельницький буде чесний і, пам'ятаючи таку ласку і добристять вашої королівської милості, скоче затримати чернь в обов'язку. Як же він, пропуш, її затримав, коли у неї так розбіглися колеса своєвільства, що їх жодним чином не можна затримати? Чи у них один Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба! Одного сьогодні стратять — па його місце іншого — здібнішого, справнішого виберуть і то такого, щоб їх сторони пильнували. Переконався я в тім під Кумейками: зимою знаїв Павлюка, ожив Острянин па весні, не вважаючи на такий великий погром. Погромив я Остряніна — того ж моменту обрано на регімент Гуню, і я дванадцять тижнів вів з ним війну, та ледве привів до послуху — збросю і пе малим розлиттям крові. Всі комісії, скільки їх бувало, піколи не кінчалися без пускання крові, і доки клопотство не побачило сильного війська з нашої сторони і земля не скропилася кров'ю, доки шаблі не затупляться на їх шиях,— побачиш і тепер того, ваша королівська милість,— не погамується та сваволя і цлотливими вони не будуть, поки не побачать нашого оружного війська та його рішучості. Коли за давніх часів, як цвіла ще Річ Посполита, тяжкі вони були до послушпства, то надто тепер, коли сліпє щастя павнило їх пихою, за свою карою божою. Хотів би я бути фаль-

шивим пророком, але все мені показує, що тих хлопів ніщо не може привести до послуху і від бунту відігнати може одна тільки шабля».

Здавалося мені після трудів кривавих, що вже подолав усіх своїх ворогів, розметав і понижав, і тепер, звільна ширяючи розумом по констеляціях політичних, твердою рукою вестиму човни козацькі до певно захищеної гавані спільноті із золотими царськими стругами.

Озирнувся — од ворогів аж чорно!

Тяжке було мое життя, навіть смерть іноді бував легшою. Страшний тягар гетьманської булави, і часто думав я: чом не поліг десь у чистім полі, чом не залишився навіки під вітрами в степах, чом не заспівав до коня свого вірного:

Не стій, коню, наді мною,
Біжи, коню, дорогою,
Біжи степом та гаями,
Долинами, байраками,
Стукни в браму конитами
Ta забряжчи проводами.
Ой вийде брат — попуриться,
Вийде мати — зажураться,
Вийде ж мила — порадіє,
Стане, гляне, та й зомліє..

Мертвим завсідги легше, піж живим. Я ж був живий, і моя мила Мотронка, хоч пе зомлівала, однак мала напади головних болів такі тяжкі, що й у мене самого душа краялася. Від Грицька Великого поїхав я з двома козаками на пасіку до старого козака Кирила Яременка аж над Дніпро. Мотронка не поїхала, бо в ній боліла голова. Як то часто було в пей! Голова болить — і життя довкола зупиняється. Сад замкнений. Джерело запечатано. А моя голова, хоч мала б розколюватися від тягара думок, не боліла ніколи. Дарунок пебес чи, може, кара? Хто ж то знає.

На пасіці в Яременка показалося роїв аж тридцять сім, мої козаки, відклавши шаблі, взялися помагати пасічникамі струшувати й ставити рої, а я пішов до води, сів у густих лозах, при мнув очі, перебираю у думці дні й місяці свої останні, вслухався в звук води і в безвідповідь небес, гамував зойк душі свої вітчо розтривоженої, для якої піде на світі — тепер уже відав напевне — не знайду спочинку. Клопоти, горе, діткливості всілякі не с чимось, що зродилося сьогодні, щойно. Вони існували вже тисячі літ тому. А хіба людині від того легше? І хіба конче треба повторювати всі людські заблуди так само, як вчимося ходити, витрачаючи цілій перший рік свого життя тільки на те, щоб звестися на ноги! А мисль людська визирівас ще повільніше й боліспіше, і мова в людині росте тяжко й довго, як райський овоч, і то лиш для того, щоб чоловікові упродовж усього життя намагалися затудити рота, забити ту мову назад. Шкода говорити много!

І найбільший може щоміті стати найменшим. Над кожним нависає загроза так само, як усі ми смертні. Істина, справедли-

вість і благо — спокопвічні устремління людипи, ії жадоба й туга, та чи ж завжди вони доступні й приступні? Люди, безсилі підкорятися справедливості, вважають за справедливе підкорятися силі, яку знаменують собою королі, багачі, полководці, тирані й деспоти. Сі ж не хочуть бачити величі людей розуму, які, з своєго боку, не помічають зовнішнього блиску цих великих людей, бо й що бліск, коли і найбільший може стати пайменшим. Над кожним пависає загроза так само, як смерть шумить косою для всіх однаково.

Прошуміла вона й для мене па тій пасіці тихій, вриваючись крізь спів вивільги і прийгру бджіл, розлякуючи мої думки тяжкі й повільні дикою тупітнявою, криками, стріляпipoю, а тоді останньою засторогою одного з моїх козаків:

— Гетьмане, спасайся! Погибел! Геть...

І нічого, все вмерло, все вбите, чарівність світу сього зеленого впала в чорну сіть — дурпа і страшна пригода гетьманська. З смертю, як і з душою, не граються. Як сидів, у одязі, з шаблею нерозлучною, з лулькою і капшуком для табаки, скочив я па рівні, метнувся в зарості, зірвав очеретину, обкусав її від коліпців, затиснув у зубах і, коли тупотяльва покотилася від пасіки до води, забрів у зелені петрі якнайдалі й підтопився тихо за козацьким звичаєм. Міг тепер пересидіти хоч і цілу орду, хоч, може, й справді орда якась налетіла на пасіку, вистежуючи мене пильно і терпляче.

Я відтошився у воді, мов посполитий безрадний.

Коли стемніло, вичалапкав па берег і, як був, у куширі, в жабуринці, мокрий і знікчемпілій, побабілій, холодний, як мрець, посунув берегом, беручи подалі від Яремепкової пасіки, де могла чигати засідка. Та хоч як тихо й покрадьки ступав по м'якій траві, хтось мене почув, вистежив, став па моїй путі, тихо кашляв. Я вхопився за шаблю:

— То я, сипу,— почувся голос пасічника.

— Яка то лиха година була: чамбул заблуканий, чи що? — спокійно поспітав я.

— Якби ж то! Наші людці! Кров паша і мова наша. Вхопили твоїх козаків, тебе шукали, та дарма...

— Як же то? — не збагнув я.

— А отак, сипу. Одної матері діти, та не одної віри і мислі, аби ти зпав.

— Чи ж не знаю!

— Тоді чом же не бережешся?

— В самому серці землі козацької та берегтися!

— Берегтися треба й од самого себе,— сказав пасічник.— Та вже тепер що? Коня твого я приховав. Он пасеться. Тепер бери й скачи. А пасіки обмипай.

Я став простим козаком, якому степу — куди досвісне, якому воля пемірняна та смерть так само пеміряна і жде за кожним пагорбом, в кожній діброзві і в кождім байраку. Мій кінь летів у віль-

ному просторі й не дотикався землі. Все довкола цвіло й золотилось, але не для мене, не для мене. Не кували зозулі, звільна літаючи поміж деревами, не заливалася зеленою пристрастю вільга в гущавинах, пе давешіли бджоли ласкаві,— все корчилося й судомилося, перевертні кричали в гаях, сови літали за дні, зло-ворожістю пойнялася вся моя земля. Як се і чому се?

Сміх і гріх: гетьман великий у темному степу бездорожжім, покинутість і безсилия, що межують з побуттям. Невже мені судилося кінчати тим самим, а чого почипав колись?

Так приблукав до якогось вогню в плавнях, забувши про небезпеку, спрямував коня туди, до світла, до тепла й людських голосів.

Були то діти. Пасли копей і палили сухі кінські балабушки. Богник ледь жеврів, повивався солодкавим димком, босоногі хлопчики сиділи довкола, про щось говорили, коли ж я під'їхав, замовкли, не налякано повернули до мене голови.

— Добривечір, хлопці,— привітався я до них.— Самі ї пасете? Без козаків?

— Хіба ми не козаки? — відмовив старший з хлопців.

— Татари можуть же набігти, або циган заблукає,— пробував я налякати пастушків.

— Ти ж не татарин і не циган? — одновів ще хтось з хлопців.

— Та ні.

— Отож. А козаки сьогодні всі в селі. Гетьмана обирають. Мені відалося, що не розчува.

— Гетьмана? Якого ж?

— Великого.

— Хіба в вас немає гетьмана? А Хмель?

— Вже немає. Хмеля вбито, і хто почув про се, той і обирає гетьмана. Наші, може, найперше се зроблять.

Я мовчки вдарив копя. Грав до вогнів за горбами, влетів у сільську вуличку, далі, до середини села, до майдану, де палахкотили дві смоляні бочки, юрмився люд, гукали, кишіли, клекотіли. Я зіскочив з копя, тримаючи його за повіддя, став, слухав.

— Люди! Людопъки, як же тепер?

— Ось, браття-товариство, немає вже з нами нашого батька Хмеля і не буде. А що козаки без гетьмана? Діти без батька — бджоли без матки.

— Без гетьмана тепер песьила.

— Треба нового.

— Хто ж його обере?

— Та ми й оберемо! Перші прозпали, то перші й оберемо.

— А кого?

— Кого-кого! Хіба мало в нас добрих козаків?

— Илю Слишена можна б...

— І Василя Лукішого.

— А то ѿ Гриця Безкишкого.

Я не стерпів. Ступив у світляне коло, прокашлився, гуниув різко:

— Що ж се ви тут гетьмана обираєте при гетьманові живому? Я — гетьман!

— Ти-ї? Та хто ти такий?

— Звідки тут у нас?

— Я — гетьман Богдан Хмельницький!

— Гетьман, та що ѿ Хмельницький!

— Тю на тебе!

— В куїнрі весь, як водяник!

— Почув, та ѿ прибіг!

Не було тут суперників, бо добрі не знають заздрощів. Однак і спокуси силою та словою теж не було тут, панувала вічна байдужість або ѹзвага до сих двох спонус, що стоять між істиною і душою людською.

— Гетьман, кажеш?

— Та тобі ж до гетьмана — як нам до бога!

— Чи хоч знаєш, що то: гетьман?

— Вмієш що?

— Може, скажеш людям?

Я задумався. Справді: що ж умію?

— Шаблею рубаюся вельми,— сказав їм.

— Шаблею? Та в пас он Иля Слишенко волові голову відрубує за однім замахом. Ти б зміг?

— Не знаю.

— Чого ж тоді пхаєшся не в свое діло? Ще щось умієш?

— Грамоти навчений.

— На грамоті панотець у нас знається і всіх сиріт уже навчив. А ти навчив хоч когось?

Я мовчав. Кого павчива? Народ увесь? Та кому про це скажеш і як?

— Поставою хіба не вийшов у гетьмана? — розирваличи плеchi, спитав їх гордо.

— Поставою? Тю на тебе!

— Старий і горбатий!

— Як віл у ярмі.

— В нас он Василь Лукін — ото постава! Хот і в королі! Василю, ну ж бо покажися отсьому приблуді!

— Був я справедливий до всіх,— не хотів відступати я.

— Справедливий? А що то таке?

— Це коли само єсть, а другому не дає.

— Або ж як його хата горить, то вово твою підпалити!

— Го-го-го!

— А ще бога молить: дай боже, щоб і в моого сусіда корова здохла!

— Ото ж смішний чоловік: справедливий, каже!

— Ох-хо-хо!

Я перечекав сміхи й глузи, знов мовив Ім:

- Милосердним теж був у всьому.
- Не туди вцілив, чоловіче!
- Ох, не туди!
- Милосердя вмерло в нашій землі ще й не народившась.
- Де вже його й шукати!
- І не тобі, старому та зужитому.
- Глянь на себе: три чиниці до віку!
- Я дав волю народові — хіба сього не досить? — гукнув я, втрачаючи терпець.
- Волю? Пере хрестись, чоловіче!
- Сам бог святий не може сього дати, а ти замакуєшся!
- Та й нашо людям та воля?
- Ім аби йти, та жити, та хорони походити!
- Голодному ж воля однаково, що собаці беадомному: біжи світ за очі, а повсюди гашлик!
- Я підняв народ на Січі, і ми змогли те, чого не зміг і сам господь-бог! — знову гукнув я.

- На Січі? Де дід-пасічник Арсентій?
- Покличте діда Арсентія!
- Діду, бачили ви сього чоловіка на Січі?
- Та, може, й бачив, а може, й ні. Хіба тепер загадаш? Багато там люду була, пребуло й перебуло. Та й ще, матъ, перебуде.

Я відступив поконаний. Чим перевершиш сик людей? Ні розумом, ні силою, ні красою чоловічою, ні гідностями високими не аможеш, бо мають усього з достатком.

А вони вже й забули про мене, знову взялися за свое, думали-гадали, кого б то висунути з-поміж себе на гетьмана, бо ж і шана неабияка для них, і слава, та й прибуток сякий-такий.

І тут уже з другого боку підлетіли до майдану темні вершники, зіскакували з коней, давепіла зброя, залунали голоси стривожені, і серед них — голос Демка мого.

Я знов ступив у коло освітлене, і хоч не скожий був на самого себе, Демко вмить ушізув мене, сплеснув руками, розштовхав людей, упав на коліна переді мною:

— Гетьмане! Батьку!

Темні крикуні, які ще мить тому здіймали мене на глузи, дивилися мовчка, мовби їм позацілювало, тоді у всіх зняло полулу з очей, потовшилися один поперед одного, лукаво вклонялися, ще лукавіше гукали:

- Сам гетьман великий!
- Ой липечко!
- Та як же це?
- Батьку! Чом же не сказав?
- Та ми ж і бачили, ніби чоловік якийсь не такий!
- Хіба ж я не примітив?
- То я примітив!
- Ні ж бо — я!

— А я й казав!

— Та то я казав!

О мій лукавий народе!

Я прискочив з козаками Демковими на пасіку Грицька Великого, страхаючись самої думки про покинуту там Мотронку, несамовитий від страшних здогадів, лихий на себе за необачність і дурну свою байдужість.

Мотронка була ціла! Боліла в неї голова ще й досі, але ніхто не потривожив спокою пасіки, бджоли гуділи заспокійливо, коні паслися, похрумуючи травою, козаки грілися па сонечку, Грицько виставляв знай нові рої. Невже десь є загрози, кров і смерть, і чорно рветься простір лихими пострілами, і кінський тупіт чужий б'є просто тобі в сердце?

— Чужих не було? — спитав я старшого пад своїми козаками охоронними.

— Бог милував,— позіхнув той.— А хіба що?

А сам дивився на мене, хотів спитати, чом я весь у засохлім кущирі й жабурині, і боявся те зробити. В Мотрони ж так боліла голова, що вона й не помітила моого вигляду.

— В погоню! — гукнув я козакам.— Шукати! Наздогнати! Всіх до одного!

Я підняв Бужинську сотню Лук'яна Сухині, тоді сколотив увесь Чигиринський полк, і вже другого дня тих дванадцятро, що напали на пасіку Яременка й ухопили моїх двох козаків, упіймано й припроваджено до судді генерального Зарудного. Припечені козацьким залізом, вони недовго й мовчали і сказали, що підрядив їх сам князь ясновельможний Вишневецький, зібравши в полку зрадника Забудського і повишкиравши де ще міг, так що вийшло їх аж триста, і розіслав по всіх пасіках довкола Чигирина, щоб упіймати мене й припровадити до князя, живого чи мертвого.

Гей, пане Вишневецький, не виросло ще те дерево, з якого б зробили труну Хмельницькому!

Гінці мої полетіли по всіх полках і сотнях з універсалами таємними й негайними, всіх чужих велено хапати, де будуть виявлені, і припроваджувати до Чигирина без пролонгації і зволоки. За кілька день всіх посильщиків Вишневецького переловлено, так що мав би я втішитися, мовби впіймав уже й найлютіших своїх ворогів — Вишневецького, Конецпольського і мерзеного Чаплинського, якого король мені так і не видав, попри всі мої домагання ще під Зборовом. Та втіха була мала, стояли переді мною три сотні дрібних зрадників, а найтяжчі вороги лишалися педосяжні і, мабуть, знущалися з моого безсилля і глумилися.

. Сих триста посильщиків Вишневецького, аби духом їхнім пе паскудити столиці гетьманської, запхнуто до овечих кошар за Погибелними могилами, і я поїхав туди з генеральними старшинами поглянути на зріддя сатани, на зрайців мерзених, на виплідків і випортків моего иещасного народу.

Я стояв перед ними і мовчав, скарайній¹ гетьман, суд явленний і кара втілена, і воши так само мовчали тяжко й принизливо, бо ѿ що могли мовити? Чоловік може говорити тою самою мовою, що ѿ ти, і водночас бути негідником, перевертнем, паскудою і падлюкою. Аби ж то мова рятувала нас од скаламучення душ!

— Що сим зрадникам? — поспілав я свого генерального суддю. — Пустити під шаблі козацькі?

— Не самих їх, гетьмане, — мовив Самійло.

— З ким же в кумпанії? Хіба що з князем Вишневецьким? Та не маєш його в руках.

— Мислю щось іншого. Весь рід цей зрадницький вивести слід. Вже послав я по Україні, аби звозили сюди матерів їхніх, які народили таку нечисть, і дітей, що наплодили сі недовірки.

Смертельним холодом позасвіття війнуло на мене од тих похмурих слів моого судді генерального, і хоч уже здогадався я про його страшний замір, та все не хотів йняти віри, спробував одігнати тяжкий здогад, випросити милосердя не так для тих пешасів, як, може, для самого себе:

— Хочеш, аби поглянули на караппя зрадників?

— Сказав же тобі, гетьмане: викорінити рід увесь їхній! І матерів, і дітей їхніх перед їхніми очима понижти, перш ніж самих пустити під шаблі. Аби ж па тім світі вже не мали ніяких сподівань.

— Чи не занадто жорстоко?

— А коли хотіли допасті тебе, гетьмане, чи думали про жорстокість і справедливість?

— Винних і скарати. А дітей невинних за віщо ж?

— Щоб не розплоджувалося плем'я негідне па нашій землі. Коли молоді падлюки стають старими, воши стають падлюками ще більшими.

— Що ж скажуть про гетьмана? Проклинатимуть, як Ірода, що побив младенців?

— Народ чистий бути має, гетьмане!

— Всі хочуть очищати народ і тільки кров'ю, а кров та падас па гетьмана. Чи ти питав мене, замислюючи цю нелюдську кару?

— Суддя не питав пікого. За пим стойти закон. А предківський закон гласить: зрадників вирубувати з коренем! Ото ж усе, гетьмане. А питав би тебе ліпше твій писар Виговський, який бере по сто або ж по двісті червоних від кожного універсалу, що пани випрохують у нього, лізучи назад у свої маєтки. І всі ті універсали значаться твоїм ім'ям, а ти ж гадаєш, що пе пустив шляхту па Україну. І проклинають пе Виговського, а тебе, гетьмане.

Я не мав що відповісти. Хто дас народові волю, втрачає її сам пазавжди, стає її рабом довічним. Думки ворушилися в мені тяжко, як конаючі люди, воши стогнали, плакали, проклинали, стікали кров'ю. В моїй землі лилось завжди занадто багато крові.

¹ Загрозливий, немилостивий.

Западто? Хіба кров конче мав літися — аби ліш не занадто? І потечуть криваві... Чому вони текли через усю нашу історію? Я хотів перепинити ту течію і пролів крові ще більше, після чого (себто після моєї смерті, висловлюючись примітивною мовою історії) потече її ще більше. Так де ж кінець тим рікам, фазерам, морям? Висихають води землі, а кров не висихає — клекоче, стогне, воніє.

А тим часом усе творилося іменем гетьмана Хмельницького — правда і кривда, злочини й кара, милосердя і суд, та тільки милосердя було так мало довкола, ніби воно вже давно вмерло і ніхто його ніколи не воскресить.

За величчям генерального судді рідних отих посильщиків Вишневецького внаходили по всій Україні — на Поділлі, Лівобережжі, в лісах і степах, їх заозили до Чигирина почами в козацьких луб'янках, аби ніхто не бачив — жіночі і дітей, пов'язаних, кинутих на дно возів, прикритих лубом, мовби вони вже неживі. Страту суддя обмислив уночі коло Погибелініх могил в тих-таки кошарах, при генеральній і полковій старшиці, без вистрілів, самими шаблями. Молоді козаки (бо молоді завжди безжалінні) в осавульського охорошного полку за наказом генерального судді кипулися до одної з кошар, де були діти, стали хапати білоголових і чорноголових хлопчиків і дівчаток у довгевальних сорочечках, потянули до тої коплари, де зібрані були посильщики, а підсудки й писарі генерального суду гукали до посильщиків: «Чия дитина? Виходь, дивись, як і пагону від тебе не лишиться, покидьку!»

І поровнили надягнути дітям козацькі шапки, щоб обдурити господа-бога і саму смерть, — мовляв, не кров невинна проливається, а вбивають козаків дорослих, які вже нагрішили доволі.

Мертвий місяць обливав страшим сяйвом те, що почалося на землі, нещасні діти, відчувши подих загиблі, рвалися з рук молодих убивць, кричали, плакали, докоряли:

- Не хочу вмирати!
- Татоньку, за віщо?
- Татусю, що ж ти наробив?

Біленькі, мов малі лелечата, м'які тільця, м'які душі, беасилій безпорадні. Заховатися — нікуди! Провалитися крізь землю — вона не приймала! Злетіти, як пташенятам, — не мали крил! Розвозатися комашками, але ж були людськими дітьми. Люди, помилуйте! Боже, порятуй! А милосердя давно вже вмерло на світі. Бідні діти. Чи ж вони винні? А хіба винен я, що народився в такі жорстокі часи і отримав неанносний тягар найвищої влади? Трава росте, щоб її косили, а люди — щоб жити. Діти переживуть усіх полководців, королів, імператорів, убивць салових і повольних¹ пепородних.

Я плакав разом з дітьми, не ховав сліз, які текли мені по щоках, плакав над їхньою долею і свою, а посильщики стояли

¹ Охочих, добровільних.

бездадною німою купою, тільки один якийсь гукнув понурим голосом:

— Гей, Хмельницький! Не ти б нас, то ми б тебе!

Мав би я тоді стяmitися і загриміти на ҳозаків, на суддів і підсудків, на всіх, хто був довкола мене:

— Стійте! Одністіть дітей невинних! Дитяча кров до бога воні — цею не можна кривавитись. І жіночі відпустіть. Жінки — то народ, а в народу завжди чиста душа.

І я зробив се. А тоді одвернувся і пішов у степ, плачуши. Не хотів дивитися, як брат убиває брата. Хотіли вбити мене ті посильщики? Хіба вони перші? Немає алгоди в народі. Як у кобзі: легше настроїти дві струни, ніж три, щоб згоджувалися між собою. Хіба я взимку не вкоротив шил Худолієві, який вискочув на Запорожжі самозваним гетьманом? У короля Семко Забудський ппеться в гетьмані, тут Худолій сей, в'їливий, певависний, запалі щоки, гострі вуса, як мишачі хвости, зневависть де всього на світі, як і в Семка, в того кабаняри товстого, що клус вради, збирає до себе нездар, нікчем, підлотників, іде проти найкращих синів свого народу, пхастється у всі велики битви і скрізь стримить, як гнилий кілок, хоч однаково ж щезне безслідно, як слина на воді. Шкода говорити! Не оддаси свою біду ні кому, а жити в цю нестерпно.

Я одвернувся од своїх старшин, од усього, що там було, світ не вміщався мені в зілніцах, був затяжкий для очей, воли не витримували його тягаря, те, що досі було легким, не помічалося, входило в мене просто й природно, тепер стало нестерпно болісним, аж я застогнав глухо, так ніби вже вмирав. Покинути сей світ у певависті? Шкода говорити! Хай терзається тіло, але душу свою не віддам ні кому. Душа моя очиститься навіть у стражданнях.

В той час була честь і слава!
Військова справа
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала.

Страшний сміх кобзарський.

36

Жив у Києві князь, а коло Києва змій. Той змій з казки завжди живе коло Києва. Усю історію. У людей Прометеї, а в пас змій. А може, змій — це чорна земля, велетенська, безмежна, всеплююча і всемогуття, яка дає життя людині, але й піщить її, ковтає

рід за родом, поглинає безслідно. А в тій землі приспаний герой народний. Народ — завжди приспаний, бо його життя спокійне, як сон. Коли ж прокинеться, стрепенеться, то забушує так, що ніякі змії вже йому не страшні.

В тяжких моїх думаннях відкривається мені все приховане, затасне й незображене. Бачу, як ростуть під землею трави, як чорні кров під місяцем і з неї зроджуються дияволи.

Мені хочеться вмерти, розочарованому в нелюдяності свого часу. А які ж часи були людяними? І коли торжествувала правда па світі? Ірод присяги додержав і Предтечу вбив, яка йому користь з такої правди? Чи не краще йому було збрехати? А Раав-блудниця збрехала і чи винна за ту брехню? Ще й вічне благословення дістала за це! А в однім місці написано: хто бив пророка, той спасся, а котрий не бив, той пропав.

Я жив у розпалі великої боротьби між Ормузdom і Аріаном, свободою і деспотизмом, розумом і забобонами. Все було неможливе в ті часи: неможлива любов і ненависть, неможливе щастя і нещастя, я ж мав зробити все можливим, се було мое призначення і доля моя пезмірна, як час, і, як час, скуча аж до жорстокості.

Не були ті два роки згоди з королем спокійними, доводилося мені крутитися, хитрувати, напружувати всі сили змислу, пересилювати себе й там, де вже, здавалося, бракне будь-яких сил боротися з підступами, ламати брехню, топтати загрози.

Король і хан за моєю спиною змовлялися, аби попхнути військо козацьке разом з ордою па російську землю, а самим тим часом потопити в крові Україну, полишенну без охорони. Пани воліли перейняти козацьку тактику: страхати одного монарха другим, а самим стояти остроронь. Кого вбить, той і винен. А мені краще була смерть, як на Московське государство йти супроти братів своїх, до яких горнувся з цілим народом своїм ось уже котрий рік. Я одвернув хана від Москви, попхнувши його па молдавського господаря Лупула, розвоював землю Лупулеву за його неправду.

Недарма ж співали кобзарі щоразу про мене:

Тільки бог святий знає,
Що Хмельницький думав-гадає!
О тім не знали ні сотники,
Ні отамани, ні полковники!..

Сам господар не вірив, як йому дали знати про козаків з ордою, пофукав, та й усе! Бо татари таку штуку зробили: при його посланцях пішли Кучманським шляхом піби на Москву, а тоді завернули па Молдавію. Коли вже й другий і третій посланець прибіг з вістю, що вже й стада і овесь позабирали і близько Ясс, тоді Лупул вискочив з міста, хотів громити ворога, та побачив перівню, уступився назад, велів шанці робити з глою, заготовленого на винниці, вислав до орди балджі-башу хапського, що при-

їхав з Бахчисараю за медами, та не помогло піщо. Мешканці столиці, не слухаючи труб і бубнів господаря, мершій стали вивозити па тих возах, що для гною були припасені, жіноч, дітей, майно па Буковину, тоді Лупул і собі, забравши, що міг, майнув аж до Німецького монастиря під Сучаву, засікся й зарубався там у лісах і прислав до мене своїх послів просити покою, обіцяв з Потоцьким і магнатами не складатися більше, піяких лихих замислів па Запорозьке Військо не мати, дарував мене своєю донькою Роксандою за моого сина Тимоша.

Був той похід неспогаданий і близкавичний. Потоцький хотів заступити мені дорогу, та злякався моєї сили й одсунувся, і тепер поглядав десь, як вовк па вогонь, облизуючись і скавучачи. Аби не мав я сумніву щодо його афекту, то він мені прислав листа вельми образливого, в якому домагався, щоб я без відома короля не зносився з заграничними володарями листами й посольствами, щоб повернув людям Потоцького усе забране в час війни і шкоди нагородив, щоб суворо карав своєвільну чернь, щоб з Брацлавського воєводства вичистив козаків, бо, мовляв, він, пан Потоцький, не бачить, на що вони можуть бути придатні.

Орда, обловившись на добрах Лупулових (самих талярів захопили трися тисяч), пішла до своїх стійбищ, полишивши мене з козаками, так що війська мою було тепер і не більше, піж у пана краківського, і той би міг ударити на мене збоку й зненацька, та я ужив стратегеми і вислав до Потоцького грізне посольство козацьке з Василем Кравченком і ханським аталиком Мехмед-газі.

Посольство було з походу, без шників і дорогих убраний, Кравченко в самім жупані фалецдишевім червонім, витертім вельми, з олов'яними гудзами, інші теж не краще вбрані. А шляхетське військо, за звичаєм, пишалося коштовними строями, шовковими шатрами, дорогою збросю, в самого Потоцького був не один шатер, як у мене, а цілих три: один спальний, один робочий, один для балкетів. Та се не справило на моїх послів піякихого враження, прийшли вони до пана краківського з свою звичайною вовчою покорою, що коли й гладиш, то шерсть пастовбурчується, не звали піяких страхів, не гнули ший, па словах передали мою погрозу, що вдарю па обоз Потоцького, коли не послухається моєї застороги, а тоді передали мій лист гетьманові коронному, де я писав: «А тепер зволъ, ваша милость, розпустите коронне військо, хай спочине, поки прийде окажія».

Потоцький вислав до мене приятного листа із запевненнями, що військо буде розпущене, і до листа додав багато оправлену шаблю.

Я зпав: допоки живі Потоцький, Вишневецький, Копецпольський, Каліновський, Любомирський, вони не відступляться. То тільки дрібна шляхта, яка повтікала з воєводств Київського, Брацлавського й Чернігівського, сиділа в столиці й канючила в короля відшкодувань за свої втрачені маєтності (мовляв, голод несе

їм таку саму смерть, як і Хмельницький) і готова була змири-
тися з втраченім, аби тільки дали їй прохарчуватися будь-де.
Магнати, мабуть, готові були й з того світу прийти, аби вернути
свої маєтності. Потоцький скаржився в листах до короля й до
Киселя, що Хмельницький вибирає стацій на п'ять мільйонів зо-
лотик, а він, гетьман коронний, мовляв, не може забрати півтора
мільйона інтрати з своїх підлеглих. Досі ще вважали нас своїми
підлеглими!

Капцлер Оссолінський, який умів стримувати магнатство, вмер
ще в серпні. На його місце король призначив біскупа холмського
Анджея Лещинського, який тягнув руку за Вишневецьким і По-
тоцьким. Чорний дух війни повіяв над трудневими снігами. Зима
впала дуже велика того року, коні вихудли, бо мало було паші.
Хан боявся й з Криму вийти до трави, однак тепер стояв за мене
твердо, бо вже не було хитрого лиса Оссолінського, який зумів
вадурити голову Іслам-Гіреєві і одірвати його від мене під Збо-
ровом. Так внов стали ми з ханом друзями, бо не могли бути
ворогами.

Верещака, запущений в королівські нетрі ще Кривонесом, став
тепер покойовим у Яна Казимира і справне доносив мені з Вар-
шави про все, що там діялося, хоч хтось в писарів-шляхтичів, яких
набрав собі Виговський, і повідомляв Киселеві про моєго конфі-
дента столичного.

На вальний сейм грудневий я не вахетів посылати посольства,
вважаючи, що досить листа до короля. Той лист так роздратував
Яна Казимира й магнатство, що на засіданні сеймовому 20 груд-
ня король домагався затвердження війська не в 36 тисяч, а в со-
рок п'ять, а Вишневецький хотів аж шістдесят тисяч.

В листі своєму ставив я чотири вимоги. Перше: щоб унія була
цілком знищена, також і в маєтностях шляхти, яка буде на Украї-
ні. Друге: аби чотири найбільші магнати резидували на погра-
ниччі нашему без війська і без великих дворів: Вишневецький,
Конецпольський, Калиновський і Любомирський. Третє: аби за-
твердили під присягою Зборівські пакти архієпископ гензенський
Мацей Любенський, архієпископ львівський Миколай Красновсь-
кий, біскупи Кракова й Києва Пйотр Гембіцький і Станіслав За-
ремба, капштейн краківський Миколай Потоцький, воєвода русь-
кий Еремія Вишневецький і староста ломжинський, призначений
підказплером коронним, Гієронім Радвайовський. Четверте: щоби
ті поляки, які взяли участь у козацькім повстанні, були помилу-
вані нублічним декретом.

Вимоги мої в обуренням було відкинуто, а двадцять третього
і двадцять четвертого грудня сейм засідав без перерви тридцять
чотири години, бо великопольська шляхта, лякаючись повстання
власників селян, стояла за мир, наполягала на підтвердженні миру
з козаками і не хотіла приставати на великі податки військові,
та магнати все ж домоглися свого. Короля не відпускали з залі
обрядової всі ті тридцять чотири години, хоч дехто в старіших

сепаторів жодив додему, спав там три-чотири години, повертається знов. Король, не маючи нічого, окрім свого монаршого масивного, заявив, що готовий пролити кров королівську для збереження цілості Речі Посполитої, на яку так злочинно замахнувся козак Хмельницький. При тому Ян Казимир не втримався од свого улюбленого вислову: «Мило мені гинути, як усі гинуть». Вирішено було дати в вистав клейноти королівської скарбниці з Вавеля. Сейм ухвалив набрати війська коронного тридцять шість тисяч, литовського п'ятнадцять тисяч, пакласти військовий податок двадцять вісім мільйонів для набору 54 тисяч пайманого лійська, королеві — скликати п'єспільните рушения шляхти.

Після Нового року король послав накази Потоцькому й Калиновському, щоб протягом шести тижнів, себто до початку весни, докончес подолали козацьку перевопону, аби монарх міг віддастися питанням більш славних і благородних.

Знов виринув Семко Забузький-Забудський. Ян Казимир видає йому приповідний лист з дозволом збирати в необмеженій кількості охотників — люду чільного, до бою здатного, з порядною стрільбою і належною зброєю в тих воєводствах, які визначать коронний гетьман.

Для задурення голови мені знов визначено комісарів для переговорів. Головою комісії встановлено київського біскупа Станіслава Зарембу, який так і не присягнув під Зборівськими пактами, а йому додано Адама Киселя, якому король і на сейм велів не їхати, аби приглядатися до козаків, місцівського воєводу Горського, брацлавського воєводу Ляпцкоронського, послів сеймових Юрія Немирича, Христофора Тишкевича, князя Четвертинського і брацлавського підсудка Косаковського.

Всі мої давні знайомі, та я не хотів їх бачити, бо не було пі потребу, ні часу.

З тяжкої зав'юги лютневої прилетіла страшна вістъ про смерть Нечасеву в Краснім.

Я тебе, Нечай, не обезпечаю,
Припиня шаблю на лівім боці для свого авантажу.

Потоцький і Калиновський, пасидівши у ханских темплицях на воді та на пісних коржниках татарських, рвалися тепер на русько-скитського звіра для дальших безсмертних тріумфів королівського масиву. Війська свого вони там і не розпустили, а тепер скучили його ще більше попервах під Кам'янцем, а тоді Калиновський рушив на Бар. Козаки не прийшли вказаної в Зборівських пактах лінії Брацлав — Ямпіль, а вважали свою територією всі землі по Бар. Вимарш Калиновського під Бар означав війну. Нечай, пославши до мене гінця з вістю про Калиновського, рушив тому павстрічу, перейшов лінію і зайняв Красне. У Воронківці, на крайнім виступі Бугу між Станіславовим і Красним, держав сторожу Нечайєв сотник Шпаченко. Калиновський в запусцій попеділок рушив в Станіславова, виславши наперед в

частиною війська воєводу брацлавського Лянцкоронського, який уже давно точив зуби на козацтво. Відділ кінноти Корицького вночі вдарив на Шпаченка. Іхали по-козацьки, щоб навіть з послуху їх не помічено, вирізали Шпаченкову сотню до одного, а тоді з криком ударили в брами Красного. Нечай вискочив з господи, де вечеряв, став рубатися запекло і поклав трулом багатьох, та його обвали з усіх боків, бо мав з собою лиш жмен'ку козаків, а на п'яго одразу вдарило три корогви шляхетські: старости черкаського Миколая Киселя, старости уланівського Казимира Пясочинського і Криштофа Корицького. Славний мій побратим Нечай поліг у тім періанім бою. Шляхта запалила місто і стала рубати кого попадя, не милуючи ні жінок, ні малих діток. Козаки в сотником Кривенком, несучи з собою мертвого Нечая, зачинилися в замку над ставом і ще три дні боронилися там запекло. Підступом взято будо замок, утік тільки весь перераний сотник Степко, прибіг до Чигирина й став переді мною, хоч лішче й не ставав би.

Тільки чотирьох узято в полон: шляхтича-інфаміста Гавратинського, що перейшов до козаків і був сотником Тростяницьким; священика, що читав псалтир пад Нечаєм; писаря Нечаєвого Житкевича; татарина, що був при Нечаєві од мураї буджацького.

Нечай лежав у башті замковій на килимі, в червоною китайкою під головою, свічі горіли довкола забитого, святий отець читав молитву.

Найманці з шляхетського війська обклали священика вогнем і так спалили. Гавратинського розстріляно. Нікого не помилували в Краснім, здобич велику загорнули, мовляв, іхай ті стидаються, що досі за Віслою курей давлять, не поспішаючи па війну, люд галицький об'їдають.

Поки живий був Нечай, часом виявляв свій норов крутий і не-поступливий, проти самого гетьмана піdnімав голос, та однаково почувався я, мов за крутую горою, як стояв він у Брацлавській землі. Знала про се й шляхта, недарма ж і пад мертвим падругалися, посікши тіло його на дрібні шматки й кипувши в воду, а голову одрабавши і сковалши в костьолі.

Та поз'ядилися пани та стали сумувати:
Ой де ж бо нам Нечасікову голову сковать?
Ой сковатьмо його головоньку а де церква Варвари,
Ой щоб розійшлася по всьому світу Нечасікова слава!

В смерті своїй знайшов безсмертя. Полинули по всій Україні післі про Нечая. Вдарила куля в Нечасеве серце, а вразила серце народу цілого.

Чи не той то хміль хмелевий, що в меду купався,
Чи не той то козак Нечай, що з панами грався?
Чи не той то хміль хмелевий, що по тиках в'ється,
Чи не той то козак Нечай, що з панами б'ється?
Не вважали вражі пани на хорошу вроду:
Драли тіло по кусочку, пускали на воду!

В костюлах правили «Te Deum», дякуючи богові католицькому за побіду і щасливий початок війни з козаками. Мовляв, Нечай мав іти на Підгір'я, опанувати й алути Краків, а там до нього могла б пристати сила польського хлощства.

Калиновський мерщій надіслав мені листа, в якім називав Нечая «сей зачипатель алог» і запевняв, що найбільшим його бажанням «зістастися, аби в вітчині нашій зацвів бажаний спокій». А сам мерщій уявив Мурафу, Шаргород, Чернівці, став чистити Подістрів'я, хотів цолатати свої діри і намірився скінчити останок зими і трудів своїх розбишацьких у Вінниці, яко місті просторім, мене ж перед папами вельможними величав тільки «паскудною бестією», а запорожців — монстрами, бо чинили опір і не піддавалися його кровопускам.

Кисіль писав до мене теж: «Милостивий пане гетьмане, мій великомилостивий пане брате! З початку світу при пшениці ку́кль, а при костелі, або по-нашому — при церкві божій, має чорт каплицю». Натякав, що такою чортовою каплицею була робота Нечая, та забув, що я трохи іншої гадки і радше прізвисько те віддав би Калиновському.

Той напав підступно па Ямпіль, коли там був ярмарок і з'їхалася сила безоружного люду. Ввірвалися вночі, задавонено на гвалт, люди кинулися втікати за річку, проломився міст, всі стали тонути, не було рятунку.

У четвер на сиропусному тижні я вирушив з Чигирина. Коли пани почали війну, то будуть нею ситі. У Мотрони боліла голова. Ні виїхати зі мною в степ, ні провести бодай за брами чигирицькі, ні вийти на ганок гетьманського дому. Лежала напівмертва, лице як задощений досвіток, сіре, очі позеленілі од болю, чужі очі під чужими бровами, зламаними терпінням, і якась відчуженість у тих очах, що межувала з шаленством, тільки крик незгоди, болісний і трагічний крик-стогін, крик-скарга, крик-розпуха ії, Мотрончин, полоспув мене по самому серцю: «Hi! Hi! Hi!» — аж я став на порозі і вперше в житті завагався тяжко: а може, пе треба мені йти на сю війну? Чи мало маю полковників і старшин? Чи не досить з мене перемог? Чи не ліпше покерувати військом з своєї столиці, з височин гетьманських, де степи й орли? Був пайнешасніший зі смертних. Життя знівечене обов'язками, потребами і докорами сумління. Зненацька відчув, що дух мені гасне, а чим його засвітити — не знав. Стояв на порозі, ждав, що Мотроня зможе своїх хворощі, зведе голову, промовить до мене, і світ заграє для мене, засяє і засміється.

Лежала мов без душі.

Чим вона тримала мене? Молодістю? Тілом? Голосом? Поглядом? Hi! Неприступністю, отим запеклим «Hi! Hi! Hi!», яке вабило, але й відлякувало, відтручувало, гнало мене. Я заплющив утомлені свої очі, тихо штовхнув важкі дубові двері, був тут ще, в домі своїм чигирицькім, і вже пе був, полинув попад землею свою, високо над хмарі сиві од морозу, далі й далі від свого

гнізда, в яке — ще не зівав цього тоді — не було мені вороття. «Біліх ручок не ламай, ясних очок не втирай...» Мисль моя ширяла у найдальших високостях, тіло рвалося за нею, став я безплотним, мов дух Самійлів, а може, то Самійло і вів мене, поняття ала й добра, злочину й злоти, гвалту й справедливості алилися в моїй душі, я бачив на дверях хат написані кров'ю слова, що їх незмога прочитати, бачив, як розверзаються могили, як грають смігла над латинськими церквами, що стриміли там і там на моїй землі, і чув гомінівного народу. Не пісню й не сміх, а радше плач і скорботу. Одні плакуть, інші теж не сміються. Де ж ти, гетьмане Хмелью, захиснику й збавителю? Не розрізняв голосів, слів, звуків — усе аливалося в супільне зіткнення, гнів, невдоволення, обурення, стогні, войк і німоту.

Чутиму свій народ навіть умерши.

Почую й німого хлопчика, який під Стіною спалив стіжок сіна, лашивши сотню шляхетських коней негодованими. Поставлений перед Калиновським, хлопчик не вмів ні виправдатися, мі вапнати. Був німий, стояв і дивився на вельможного пана, безмовно питуючи його: що та сотня негодованіх шляхетських коней, коли народ віки цілі обідраній і обібраній, голодний і знедолений? Кров брикає в лиці світові, а він втирається й мовчить.

Калиновський велів скарати хлопчика на смерть.

Чим же тепер мав би я мірити світ шляхетський? Я зайшов надто далеко, аби вертати назад. Вируняв язузстріч своїй гордій і печальній славі й скорботі найтяжчій. Позаду мав виграні битви, але й бунти, непослух, нерозуміння, сваволю, наклепи, алобу й підлість. Я хотів, щоб народ визволився не тільки від шляхти, а й від забобонів і принизливих почуттів, я все шукав, де ліпше, боренів любов перед себелюбством, віру перед иустослів'ям літургійним, світ перед дріб'язком щоденності, сумління перед цинізмом, людину перед приниженнем — і чого досяг?

Зпев упіверсалі, щоб кожен козак мав п'ять фунтів пороху з собою і п'ять кіл куль. Знов полки під хоругвами і хмари посполитих, — шугатарів, погоничів, будників, могильників, пастухів, броварників, які збігаються з усієї землі під гетьманський булчук. Знов посли авідусяди з листами від володарів то заспокійливими, то невадержливими, то крутійськими, як посол від Лупула, аж я того посла велів зв'язати, і він ніч пролежав у путах, так що сидів тоді за столом гетьманським дужетило.

Поки я добираєвся поволі до Білої Церкви, де визначив вбір свого війська, Калиновський рушив па Вінницю. Там сидів Богуц в трьома тисячами своїх козаків. Йому жа підмогу я послав полтавського Пушкаря і уманського Глуха. Пушкар по Ворсклі через Кобеляки спустився до Дніпра, перейшов його біля Пере-волочкої на Машурин Ріг, тоді балками до Чорного шляху, однак швидко йти не міг, а Глух ждав його, аби з'єднатися і підійті до Богуна з доброю силою, тож воли й запізнилися.

Ляцкоронський хотів захопити Богуна так само зпенацька, як і Нечай, вночі по глибокому снігу пустив кінні корогви на Вінницю, з розгоною вони захопили замок і стали наступати на місто. Богун вискочив за річку в монастир домініканів, уночі павши ополонок на Бузі й понуритрушувавши їх соловою, щоб зашерхли до ранку. Кіннота шляхетська кипулася через лід і попала в ті Богунові дарунки. Козаки свистіли з монастирських мурів і сміялися з близкучих вершників, що булькали в ополонки разом з кіньми. Попали у крижану купелю сам Ляцкоронський і його два сотники — новогрудський стольник Мелепіко і Миколай Кисель. Ляцкоронського вдалося витягти живого, сотники втопилися. Трупи їхні довго лежали на льоду непоховані. Киселя собаки всього вооб'їдали, лишили тільки голову й одну ногу, і пан восьвода київський Адам Кисель гірко плакав і усмажувався над «з'їдженім шаповним тілом».

Богун у монастирі відбивався від Ляцкоронського і самого Калиновського цілий тиждень. Вже й місто запалили нападники, вже й гармати підведено до монастиря і стріляю вогністими кулями, тільки сичало, а козаки не піддавалися, так що й німецькі найманці стратили охоту. Спробували вдатися до перемов, але Богун донідався, що інші хочуть влаштувати йому засідку, і трактата перервав. Уточі сам віїздив з монастиря на розвідку і мало не пошався до рук хорунжого Рогальського, та його врятував підарований мною рябий кінь. Пошав в ополонку, та кінь виніс і звідти. Пробували стріляти по Богуну, та коли ціліли в чорного коня, перед ними мелькав білий, били в білого — ставав чорний.

На рапор Богув, хоч поранений у чоло, зпов бився на валах і все на тім рябім коні, дарованім мною. Під Липівцями сотні Уманського й Полтавського полків погромили передовий шляхетський полк і падвечір в обоз Калиновського якісь вістун іриніс звідомлення про наближення величезного козацького війська з самим Хмельницьким. Вийшла страшна конфуза, гірша ніж пілявцівська. Панство забуло про свої нахвалки скінчти естанок зими і трудів у просторії Вінниці і вдарило навтьоки один по-перед одного, так що козаки встигали тільки кричати їм пав-адогіп:

- Пілявчики!
- Цигави!
- Не гайтесь — далі до Віслі!
- Не тут ваше діло!

Калиновський біг до Бара, а тоді аж до Кам'янця і великденъ зустрічав під дощовим небом, контентуючись сухарем та печивом з лободово.

Така була війна. Бігав хто як зможе. Одні кінно, другі пішо, тільки вбиті заставалися черушно, як докір і нагадування про жахи війни, яка ніколи не кінчилася.

Після Вінниці я припинив усі пересилки з королівською стороною.

Злов війпа. Милосердя вичерпалося на світі. Чи ми живемо жорстокі, як людоїди, чи нас оберігають ангели? Знов гук війська на шляхах, іржання коней, брязкіт зброї і тяжкий чоловічий дух, в якому змішані життя і смерть так міцно, що розрізнати їх можуть тільки полководці. Чи знають полководці про смуток часів? Хто винайде його для них? Чи навіки судилася їм одинокість, як рана незагайна?

Чорноземі родючі, мов людські тіла, лелечата підтанцювують у чорних гніздах на хатах, живоплоти з кісток полеглих, гайвороня, і тихі трави, і дзвін бандур, од співу яких оживають віки і предки вертаються на землю, аби поглянути па своїх правнуків і їхні діла.

Народжені бути вільними, але свобода відлітає від нас, розвіянна вітрами, як билина в полі. Голодні діти, сліпці, каліки, стогни й регіт, слози й лід, тумани й пожежі, барабани, запамена, сурми, піднесеність, захвати, пристрасті роздирають душі всім, бажання принести користь і водночас поруйнувати якомога більше, благородна мужність і марпослав'я заволодівають серцями, бо самі ж створили неможливе, найбільше чудо, сон, марепня свободи серед пустелі рабства.

Військо купчилось біля мене, як град у хмарі. Посполіті з Лубен, з Прилук, з Ромен, Гадяча, Батурина купами йшли до обозу. Вешняк мій вірний був зі мною вже з Чигирина, Шумейко привів свій полк з лівого берега, всі полки мали вимкнутися сюди, хочтонули вони в морі селянському, бо Україна що далі, то більше розколювалася на козака й посполитого, і мое серце розколювалося разом з нею, і не було вже тоді сили, що могла б його стулити. Як вистояти сим людям проти залізних озіріліх шляхетських полків, що йдуть, може, на свій останній бій, і втрачені багатства світять їм у очі, як золоті лампадки?

Я слав гінців до хана, сподіваючись од нього пе так сили, як враження на королівське військо, над яким невідступно висів дух Пилявців, що не щез і після Зборова, а після Молдавії знов мав посилитися.

Хан тяжко хорував. Нуреддін-султан, якого він вислав панеред з шістнадцятьма тисячами орди, дійшовши до Молдови, теж розхорувався і далі йти не міг, там і помер, а військо його вернулося. Іслам-Гірей все ж обіцяв вибратися мені на поміч по першій траві, як копі будуть напасені, однак вимагав заплати в триста тисяч золотих, мовлячи, що інакше мурзи орду не зрупашть з нагрітих стібниць.

Небезпека ховалася, як змія в траві, та я пе вмів її побачити. Послав свого Демка з осавульським полком, Кроцив'янський полк Філона Джелалія і Канівський Семена Савича поганяти Калиновського коло Кам'янця, і хоч Тиміш мій дуже домагається ціти з ними, я не пустив його, побоюючись, що не стримається й вдариць на Лупула, який не квапився сповнити заприсяженну ним

Інтерциз¹, ховав свою Роксану, воровив змовитися з Потоцьким, син якого теж змагався за руку Лупулівпи.

Не вдарив Тиміш на Лупула, а вдарив по мені, та як же немилосердно, мов той Авессалом біблійний. Все сплелося в клубок, як змія для зимової сплячки, все спало до часу і наливалося отрутою: обіянки й зради, хан і золото, рідний син і чужинецький зайдя, жіноча доля і моя тяжка недоля людська.

Ще нічого не передчуваючи, а тільки лютячись на Джелалія, який павіщось став здобувати Кам'янець, хоч Калиновський, по-переджений Лупулом, умкнув од них до короля, я став під Кальником в Животові, аби ждати хана з ордою не в таких виголоджених околицях, які були коло Білої Церкви. Демка знов по-кликав до себе, бо ніхто б його мені не замінив, а до Чигирина послав величчя, щоб мій скарбничий пан Ціпріан відправив до мене великий бочонок із золотом для плати ханові.

Замість бочонка привезено мені коротку цидулу від пана зегармістра, писану його химерною латиною, з якої я однак зміг збагнути, що ніякого бочонка в пана Ціпріана немає і він, зрештою, не знає, про що тут ідеться.

Я пошматував те нікчемне писання, потоптав його ногами, давився од люті. І цього вишкrebка я сам настановив над своїм скарбом! Хай би вже пані Раїна, ця безвладна кобіта, якій у голові самі тільки шики та пиха панська і яка суконь коштовних, соболів і інших хутр тридцять скриль прогноїла, не пересушуючи і не доглядаючи, і селянське серце мое не могло витерпіти такого марнування. Але ж сей солодкомовця, сей золотопоклонник, сей медоточивий фуггерівець — за чим він дивився, як проочив, що там сталося за якихось два місяці! Він мав нахабство відписувати мені, що не знає, про що йдеться, коли я сам при від'їзді з Чигирина переглядав увесь скарб і бачив той бочонок, обшпугований валізами обручами! Послати туди Демка, той знайде й підземлею! Однак Демка ще не було коло мене, а ждати я не міг. Я покликав Тимоша.

— Лети до Чигирича, знайди золото, а винних — до мене!

— І пана Ціпріана, коли що? — недобре посміхнувся Тиміш.

— Його теж.

— А коли пані Раїпу?

— Не розбалакуй зайде!

Якби ж я зінав, куди його посилаю! Прозрівасмо тільки в найглибших нещастях. Пізно, пізно!

Дві сили йшли одна на одну, два світи зближувалися, щоб ударитися і або ж потонути в уламках, або ж піднятися над руйнами і восторжествувати. Кожен прикладе бога на свій бік.

Я мав сімнадцять полків, опріч трьох, що поставив на литовськім узграпиччю, а черні — нелічено. Запасів везли доволі, по дві й по три бочки сухарів на кожен десяток, отамани добували

¹ Шлюбну угоду.

військову живність по городах і селах і зусівали за обозом, у кожному полку по п'ять і по шість гармат було з собою та ще тридцять гетьманських.

Король з тридцятьма тисячами найманців пішов на Сокаль, до п'ого притиском ударився Калиповський з коронним військом, посполите рушення в лічбі сорока тисяч ще барилось, і я мав би побити короля, Калиповського і рушення осібно, не даючи йм злитися, однак не зробив цього, бо ждав то Джелалія з Савичем, які марнували час і сили під Кам'янцем, то хана, що ніяк не міг відратитися з Криму, то, мабуть, свого нещастя, яке вже було пе за горами, неспане й негадане.

Три тижні стояв я під Збаражем. Од величного скупчення й перухомості пакинулася на військо пошестъ, і двісті шістдесят возів з тaborу вивезено з умерлими й недужими. Хан прислав мурзу Хан-Мамбета, що вже йде. Богун тим часом пішов з своїм полком за Дубно, щоб там поколошкати шляхту й спробувати розділити королівське військо. Магнати, зачувиши гук гармат коло Дубна і Олики, кинулися до короля. Вишневецький, Альбрехт Радзівілл, Любомирський памовляли Яна Казимира послати проти козацтва частину війська, аби захистити їхні добра, однак їм спротивився Потоцький, вельми гараад пам'ятаючи, що таке розділяти військо перед Хмельницьким.

У королівському обозі теж лютувала пошестъ. Сарана знов проплела з степів, пожирала все зелене, я розсилав метких козаків, що знали татарський звичай упроваджувати коцей з пастівників, міг би ще вдарити на короля, поки не підійшло посполите рушення, та знов пе вдарив.

Зборова король лякався і з Сокала мірився йти пе звичайним шляхом, а на Волинь. Я випередив його і став табором під Берестечком, ховаючись за болотами і багнистим Стиром. Конецпольський з тритисячним загоном вистежив мій табір і кинувся назад до короля. Той посунувся поволі на південь — милю, півтори милі. Шляхта ніяк не підходила, і я мав би вдарити по королеві. Но вдарив.

Конецпольський займав переправи на річках, я міг би перешкодити йому — і не перешкодив. Вишневецького з трьома тисячами було послано стежити за мною, і його міг би я потрощити, а лишив незачепленим.

Мав би вдарити на королівське військо, як воно йшло між багнами, розтягнувшись на вузьких дорогах так, що само підставлялося під козацькі самопали і не могло б згорнутися для відсічі, — і знов пе вдарив.

Коли вже король підійшов до лівого берега Стиру і, кілька днів проїжджаючи підходу посполитого рушення, розпочав переправу, то ще раз була пагода для мене потрощити його силу, бо на переправі зчинилося таке замішання, що самому Потоцькому довелося хилити свавільників і карати смертью для прикладу іншим, а тоді стежити за переправою, піби простому ротмістру. «Ми були

такі нерозважливі,— мовив агодом піляхтич-очевідець,— що тоді саме, ік ворог загрожував погибеллю нашій волі, мав не сьогодні-завтра з'явитися перед нашими очима, в нашім війську почалися нелади. Шляхта лютувала на короля за переваги, які він виказував найманцям. Інші, посварившись з товаришами, домагалися від начальства кари своїм супротивникам і гукали, що коли їх не вдовольнять, то вони не підуть на переправу. Гомін, шарварок, навіть колотинча в пайсебезпечніші хвилинни...»

Я не чув того, і не бачив, ѹ нічого не міг. Військо мое поабулося голови. Я лежав у нестяжі, мовби мертвий уже, і піхто не знатав того, тільки Демко май вірний та невідступний писар Виговський, який, може, й радо зустрів би мою смерть, та, поки я живий, сидів коло мене, пильно чатував мене, оберігаючи не знati ѹ для кого.

Поголоска була, що я ось-ось очікую хана з ордою і сам не важуся виступати проти короля. Хто її цустив і чому мої полковники виявилися такими легковірами? Були ж там і Богун, і Вешняк, і Пушкар, і Гладкий, і Джелалій. Усі гешії, усі безсмертні, а не стало Хмельницького — і все вмерло, пропала голова.

А мене вбив май син. Така вже моя доля. Один убив ще живого, другий, менший, убиватиме вже й мертвого, розпродуючи рідну землю навіть бусурманам. Всі гріхи можна простити, окрім несправедливості, мої ж сини віддачими меші саме нею, не послуживши імені ѹ честі, не спромігшись скинути з себе уярмлення душ, яке скинув народ увесь. Гірко про те мовити, та що вдіш!

В глупу ніч розбудили мене джури, хоч і знали, як тяжко ѹ пізно я засинаю і який короткий у мене сон неспокоханий. Мало статися щось страшне, коли вже вони наважилися авійти до памету і будити гетьмана. Вийшли аж утрох, аби розділити між собою провину, та я тоді далекий був од міряння, бо сполошився одразу. Душа моя вчула загрозу страшну.

— Що там? — поспішав джур.

— Козак якийсь з Чигириня, гетьмане великий, проситься мало не на колішах.

— То ѹ що? Мало тут козаків?

— Гетьмане, він плаче!

— Плаче? Що ж то за козак?

— Та ми ѹ не відаемо. Він мовби ѹ козак, мовби ѹ пехрещений якийсь, недовірок. А плаче ѹ побивається так, що ѹ уже..

Коли чоловік плаче, йому треба вірти. Се я злав твердо, бо ѹ сам плакав часто і не так над власною долею, як над долею інших. Благословені будьте, сльози людські!

— Гаразд, що розбудили, хлопці, — мовив я до джур, — кличте того козака-некозака до мене, коли вже так.

І тоді приведено до мене моого Захарка — шинкаря чигиринського.

При спорядженні реєстру звелів я записати Захарка козаком Чигиринського полку, і вписано його між Глатом і Трохимом

Міяйленками, хоч і зоставався й далі простим шинкарем, збереженим мною за всі послуги людські, які виявив мені ще й не гетьманові, а просто чоловікові, як і він.

Тепер став переді мною, золягнений ціби па глум: шапка падає на очі, козацька свита-куцина не закриває й пуха, штани висять, як на опудалі, чботи стоптани, поруділі, як у бідного попа сільського.

— Хто тебе зодягнув так, вражий сину? — ніяк не вміючи притулити Захарка до свого сну перерваного, позіхнув я.

— А хто б же, як не моя Руза, пане гетьмане! Каже вона: мершій та боржій, Захарку, каже, до пана гетьмана, він же все-могутній, то, може, каже, ще й щось. А я вже знаю, що й сам бог Ізраїля тільки бере до себе, а назад не вертає, пане гетьмане дорогенький!

Розтріпаний і змучений здалекої дороги, він дивився на мене баламутними своїми очима, а яких лилися обфітні слізами, не вмів до ладу вимовити слова, аж я заярився, затупотів ногами, grimнув па нього:

— Що ти мокнеш, вражий сину? Чи для того мене збудив, аби я втирав твої слізози вавілонські?

— Ой пане, ой гетьмане,— упав на коліна Захарко. Він уже зпав, у які глибини нещастя я западу, і хотів бути ще нещаснішим за мене.— Чи ж я можу? Чи я, нещасний, можу сказати про те, про що й не можу казати? Хіба ж я не вклопявся тій ясочці, тій гетьманші нашій, хіба ж не був її підніжком, і моя Руза чи не мліла, бачачи пані Мотрону в її красі й масстагі гетьманськім, ой горе ж мені, горел..

Був я, мабуть, ще сонний або ж впрост несправедливий, бо урвав ту його безладну мову, ті плачі його дивні, grimнув па Захарка:

— Ти, невіро! Що тут верзякаєш перед гетьманом, що мелеш?

— Пане гетьмане! — запепотів Захарко лихоманково.— Пане Хмельницький! Чи я не знаю пана? Чи я не знаю всієї його родини? І пані Ганни, хай земля їй пухом, і пані Мотрони, хай би вона царювала щасливо, і панських синків, таких же знатних, як і сам пан гетьман ясновельможний! Та прискачив пан Тиміш до Чигирина, і що ж там сподіялося? Пане гетьмане! Вже не маєш своєї ясочки, своєї крулевни, своєї краси й утіхи!

— Схаменіся! — наставив я долоні на Захарка.— Що мовиш?

— Немає її, немає і вже ніколи не буде! — заплакав Захарко, і я не міг повстримати ті гіркі його сліз, бо й у самого стислося серце од страшного передчуття, а може й од правди, яку лішше й не знати.

— Гей, джури! — загримів я.— Приберіть сього недовірка зперед моїх очей, аби я не чув його, не бачив! Ну ж бо!

Захарко йшов од мене без скарги, послушливо й покірливо, тільки глянув на мене так, що запеклося в моїм серці од того погляду.

Три дні був я між світами, довкола панувала порожнечча, в яку не проникала ні жалість, ні любов, сама тільки ненависть, і та ненависть терзала мое нещасне серце з катівською байдужістю, повільно — смакуючи, так ніби прагла продовжити те задоволення своє на цілі тисячі років.

Знов і знов ставив я перед собою Захарка, допитувався, кричав на нього, тупотів ногами, кидався з кулаками, готов був веліти ваяти його на козацьку муку розщеченим залізом, а тоді відступав, плакав разом з ним і пе хотів вірити його слезам і його розпачу. Що там сталося в Чигирикі, і як, і чом?

Проганяв Захарка, проганяв Демка, який щось торочив мені, аби перехопити Калиповського на підході до короля, проганяли усіх, пе хотів ні бачити, ні чути. Все марнота і все знущаши!

Примари обсідали мене звідусюди, чорні птиці смерті терзали мою душу, мені хотілося вмерти, однак тіло жило далі для страждань і для очікування страждало ще більших. Гостро відчував саме лице свое. Ось воно утончується, прозорішає, мов у святого (а може, юродивого?), і очі світяться пеземним блиском старощів чи святощів. Блаженні миротворці... Я не хотів бути блаженим! Не тою мірою мені відміряло, аби був блаженний! Виблискував очима, хотів спопелити весь світ, а тоді мій погляд застигав і кам'ялів мовби навіки. Скам'ялі очі. Пил земний па стопах, і пісок на устах, і доторки холодних вод небесних і земних на лиці й на всім тілі, і вітер в очах, і запах трав і молодого листя, і шум дерев, і крик птахів — все в тобі й з тобою, а тебе вже немас. Я захлинаюся в багноці, вона підступає до уст, заливає горло, паповнює всього, стаю землею, повертається в землю, тужавію, твердну, кам'янію — ні корчів, ні адригалля.

Та ні, я не вмер, я ще живий, однак хтось хоче моеї смерті, хтось жде її нетерпляче, уперто, тупо. Пес — породженням всього нечистого, всіх покидьків, що збираються довкола людини тисячі років, мішанища крові, смороду, гниття, гид, лайно, піна, мертвечина. Той пес — Виговський. Він добрий, він вірний, як піхто, він терплячий і покірливий, бо жде моеї смерті, щоб знайти мій труп, відкопати, розтягти кістки.

— Непавиджу! — хріплю йому в морду.— Сам собачою смертю адохищеш!..

Віл не лякається моого крику, не зважає на мій відлякуючий вид, він обгризає мене, як голодний вовк мертвяка, лле на мене гадючу отруту, спопеляє поглядом василіска, катує словами тяжкими й холодними, як камінь.

— Замовки! — кричу йому.— Припини, бо вб'ю!

Але він не лякається моїх погроз, він знає свою справу, своє писарське ремесло, віл далі вистрілює в мене страшними словами, що їх могла укласти тільки така холода писарська душа, як його власна, Виговського, я рву в п'яного з рук листа, відпиваюся в писарські закарлюки, слова наливаються кров'ю, чорніють, звугллються, а з ними звугллюється моя душа.

Тиміш сам не приїхав. Прислав гіця з листом. Золото привезе згодом. Не те, що я шукав. Інше, з неторканих запасів. Того не знайшов. Нічого не знайшов, бо зегармістр, цей приблуда, цей покидьок, цей сухопогий баїка, вкрав, проциандрив, прогуляв з молодою гетьманщицю і пані Раїною, припечелий залізом, в усьому зізнався, вони обидві так само не запиралися під залізом (хто — обидві? Хто — воли?), тож і були належно скаращі за гетьманським велінням і повішені на воротах гетьманського двору чигиринського так, як вштечнили, голі й звязані докупи, а з ними пані Раїна й їхні прислужниці.

Гетьманське веління... Яке веління і кому? Допитувати гетьманшу? Катувати? Пекти залізом? Не вірити їй? Тоді кому ж вірити? Де межа закону і хто тримає його в руках? Повинна бути межа, де закон зупиняється і не може йти далі. Інакше катуватимемо однога й різатимемо, як дикуни. Здичавіємо всі до одного.

— Що тут написано, писарю? Се правда? — поспітав я пошепки Виговського.

— Правда, Богдане, — так само пошепки відповів він. — Твій син хотів помститися за батька.

— Помститися за батька? А чи спітав мене? Се жарт немилій і похмурий, пане Іване. Поглянь на це письмо. Чисю рукою воло списане?

— Мого писаря Пясецького. Я послав його з гетьманичем.

— Знав би я — відрубав би руки твоєму писареві. І всім писарям на світі! Боже, невже се правда? Читай ще!

Він читав голосом сірим і безвіразним, як його очі, і я не міг далі слухати, обхопив голову руками, впав на попопу, закричав, заплакав, провалився в нестяг. Боже праведний!

Ніч і день змішалися, земля й небо поєдналися й знищилися, я полетів туди, де була смерть і не було вже нічого, бо я хотів, аби пічого не було, кинув усе, забув про все, про своє призначення й судьбу, пам'ятав тільки свою пристрасть, свій безум, своє шаленство і біль пелюдський свій пам'ятав. Туди! Врятувати! Воскресити! Повернути до життя! Чи далеко відбіг, чи справді линув туди, а чи тільки здавалося мені, що й не сам, а з цілими полками і з ордами кваплюся, як на пожарище, шукаю надію на воскресіння вже не в самому собі, а в цих незліченних тисячних юрмовищах людських, над якими я гетьман. Безкінечні валки, татарські копі бахматі, похмуре пересування тисяч брудних людей, нічні вогні, п'яні пісні і жадоба крові — все пабуло незображеного, безвідідного трагізму, стало далеким і чужим, ніби душа забагнула істинну подобу світу до найдальших глибин, перенесена в понуру стихію смерті й неутішної скорботи.

— Горілки! — гукинув я Демкові, і той приніс і мовчки палив. Стояв біля мене, мовби хотів одігнати від мене примари смерті й пищення.

Дерево від удару блискавиці спалахує, звугліється, а тоді зеленіє від прикорня ще буйніше. Мене обпалило, я вмер і знищився, а тоді воскреснув, але не зазеленів, а звуглівся ще більше од безкінечної розпukи. Навіщо жити, коли немає для тебе рідвої душі на всім божім світі? І між ким жити й для кого?

Сльози були в мені, пекли, заливали мене вогненними ріками. О, якби ж вони вилилися з мене, то спалили б увесь світ! Душа краялася од горя, рвалася на шмаття. Та навже, навже ж! Чи я п'яній, чи безпам'ятний, чи... І всі можуть співчувати, втішати, промовляти слова пусті й нікчемні. Виговський, Демко, отець Федір. «Во блаженном успеніи и живот и покой...» Во блаженному... Блаженні, блаженні... Хто й де? Я провалююсь, лечу в позасвіття, і нема рятунку, нема надії, де ті путі премудрості й великої тайни, де ті дорогоцінні східці, по яких би я видобувся до чистої свідомості, струснув з себе тягар страшного сп'яніння, божевілля, горя й розпukи? О нікчемний світ! Рветься душа, крається, і мовчить, мовчить кровожерний світ!

Моя мила Мотронко, бодай же була ти
Не родилася ніколи, як мала вмирати...

Погас її сміх, згас погляд, тінню стала, а для мене, як давніше, вродлива, найніжніша, найкоханіша, моя найперша, моя темна, моя лінка. У любові немає смерті.

Чиниш зло ти, неправедна смерте, порою,
Бо належало плакати їй наді мною...

Вона може перевтілитися, змінити свій лик, але живе далі.

А тепер її немає, і аловісно й жахливо повсюди, і я весь у чорному, і свічка в руці моїй переламана надвое... Чи ж пішов я за її гробом? Не скажуть, де й похована. Ось де кінчається влада й починається безмежність відчая.

Пресвята діво непорочна, покровителько всіх самотніх і упосліджених, милосердна і всепрощаюча! Поверни мені Мотрону, воскреси її помилуй, помилуй і воскреси! Змилуйся, навчи мене пізнати любов до життя, помоги вернутися до живих, бо мертві мене відштовхнуть і відторгнуть. Попли меші страждання велике, як світ, і прозріння того, що я втратив і зрадив.

Я пив і плакав, тоді підбираю пісні для струн і приструнків, а лунала мені тільки тиша.

Досі посылав людей на смерть і не думав про це. Втрати, милосердя — не відав таких почуттів. Ніжність? Це було смішно для гетьманської суворої душі.

Тепер власне горе вдарило й приголомшило, і відкрилося те, що було павіки закриті для невразливого моого серця, отупілого й зачерствілого од видовищ смертей, руйнувань і нищень.

¹ Трохи переінакшепі вірші Яна Кохановського.

Полководці, володарі, пам'ятайте про втрати! Людське життя — найвища цінність на світі! Не забувайте про ніжність серед гарматних громів, думайте про милосердя, заносячи руку для покарання!

Я не міг воскресити Мотронку, але міг усправедливити її наявість у зраді, хоч і не вірив у те. Жінка не може бути винною. Винні тільки чоловіки. Ми лишаємо жінок у самотній й занедбаності і вимагаємо, щоб вони платили тільки вірпістю. Чому? За яким правом? І чи не буває в них тяжких годин, коли хочеться помститися нам будь-якою ціною, може й найвищою? А чим може помститися жінка, окрім тіла свого — найбільшої своєї цінності? І не треба дивуватися, коли надають вони при цьому перевагу чоловікам незначним і навіть простакуватим, бо й цим мстяться по-своєму світові, який зводить жінок до найнижчого рівня.

Боже правий! Благослови мою Мотронку в її смерті і в невинності! Вона хотіла приборкати мій дух, стримати жорстокість, аламати твердість. Для мого народу і, може, й для свого. Жертвуvala собою теж для свого народу. Відчай, гріх і сором. Смерть ліпша за безчестя. Незгода була суттю її ества. «Hi! Hi! Hi!» — цей вигук завжди лунатиме мені, так вона, мабуть, стогнала й тоді, як тягли її вішати. На воротах повісив Тиміш. Ось чим скіпчалися ті іграшки ворітні давні!

Проклинав Тимоша і жахався проклять. Боже милостивий!

Тиміш ненавидів не зегармістра, а мене, її коханця, непарадів усіх їмовірних вигаданих коханців, бо сам закохався в пево похlop'ячому, а я не вмів порятувати його від того. Беріг він чистоту свою юнацьку для неї, а тоді виявив, що це марно, і проглядів її і з заляссям дивився, як корчиться від вогню облудний цвіт жіночої плоті.

А може, Тиміш убив Мотрону, захищаючи не так свою любов, як її саму від тої холодної розважливої істоти, яку поселила в її душі пані Райна, витісняючи все живе, добре і прекрасне?

В темному океані мого народу вона була чужа всім, неминуче мала стати ненависною народові, бо жінка хоче мати чоловіка тільки для себе навіть тоді, коли він належить усій нації. Чужа для них, вона для них і не іспувала, отже й не вмириала ніколи, бо не може вмерти те, що не жило. Вмерла тільки для мене, і тягар її смерті звалився на мої плечі, гнітив, хилив до землі, хоч плечі мої не гнулися навіть під гнітом землі цілої. Рану в своїй душі я не міг ні кому показати, хоч знов: може, полегшало б, якби хто-небудь доторкнувся чуло до тої рани.

Навіки закрилася дорога до Мотронки, ніколи вже не вернуся до пії, ні для чого тепер жити і все ні для чого, ні на що. Я — пі-наційний. Згадував її голос, її уста, її руки, її груди. Заплющував очі, і вона ставала переді мною жива (хоч була мертві), цілуvala мене тихо, обвивала шовковими руками. Я питав її: «Невже ти винна?» Самими очима вона відказувала: «Hi! Hi! Hi!» Невже

така жінка могла стати підтішкою того зайди з висушену душою, в голосом, сповненим тихого блязку золота? Жінка не здав лицемірства. Для неї це улава, незалежність, влада, свобода, пригода — все що завгодно. А ми судимо її своїм чоловічим суворим і неправедним судом. І смерть її не приближує, а возвишає. Поставало переді мною лице повішеної — трагічне й жорстоке. Ніколи не простить ні мені, пі цьому світові.

А може, вона смертю своєю хотіла вибавити народ свій, порятувати його від розгрому остаточного і принесла йому перемогу тут, під Берестечком, перемогу хай тимчасову, але ж таку потрібну? Показати, що живе дух пароду польського, бо й сам народ живе, поки живий його дух. Яка жінка відмовилася б від такої долі? Чи тільки Юдіф здатна була па вчинок страшний і великий? Надто добре зпала Мотроні про силу моєї любові до неї, зпала, в який відчай западу я відзвістки про смерть любові. Може, ѹ Берестечка б ніколи не було, коли б гонець запізився і я не довідався про те, про що довідався. І доля України була б не така, зміг би я ще очистити довкола себе все, прибрati пебажаних, забезпечити майбуття. Хто може ѹого забезпечити?

Розум мій був приспаний горем, я поліпнув до своєї туги, мене вже не було, але ніхто у війську не здав того, військо ждало свого гетьмана, сподівалося па ѹого мудрість, полковники підпускали до себе королівське військо, не чинили йому цікавих перешкод, не завдаючи ударів там, де треба було їх завдати, покладалися тільки па мене, зверталися до мене, добиралися до моєї свідомості паввипередки один перед одним, штовхалися, товпилися, сварилися, я б сміявся з них, коли б не був такий зрозумачений і коли б не був там, під Берестечком.

Я ж став меншій чорного мураха на чорному ппі серед чорної почі.

Вмерши для світу ѹ для самої себе, Мотропа жила в мені далі, але голосу не подавала і не подала, я ждав, аж поки переконався, що ждати нічого, треба жити далі без неї і не для неї, а для справи свободи. Горе старого чоловіка тяжче за кам'яні кряжі. Горе придавило мене під Берестечком, і я не міг поворухнутися. Лежав без змілів і без життя. П'яний од горя. Зобов'язання перед народом, памірі ѹого ощасливiti щоразу паштовхуються па злo, мрію вбиває жорстока правда життя, і все кіпчастється поразкою. Я зазнав поразки під Берестечком, перш піж було розбите моє військо. Не була то слабість, а тільки відчуття, що все скінчилося насправді, аж до глибин відчуло. І надлюдська сила, якою примусив себе жити далі, не давала мені ніякого вдоволення, павпаки, принижувала мене у власних очах, і чи падовго вистачить мені тої сили, я не знов. Міг усправедливити подальше життя тільки печувалим вичипом. Для такого життя, мабуть, треба поразки ще більшої, ніж я зазнав, тільки тоді можна перетривати. І я зазнав тієї поразки словна.

Берестечко!

— Ой чого ти почорніло,
Зеленее поле?
— Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотирі милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили;
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі —
Клюють очі козацькі,
А трупу не хочуть....

Україна лягла під Берестечком. А коли встала, то була вже не та молода й свавільна, а постаріла на тисячу літ і з пустим серцем.

Ні, то не Україна, а я, гетьман, я, Богдан.

Я ще спробував був стрепецьутися. Навіть програна битва — ще не програна доля. Для тих, хто лишився живий. Бо ж мертвим однаково.

Про цю битву страшну немав наших описів. Хто вмів би і міг описати, був убитий, а вцілі не мали до того ні охоти, ні спо-нукань. І я, гетьман, не бачив її, сданину битву програв і єдиної не бачив, осліплий од горя. В годині відчайдія я кликав до себе Самійла з Орка, та він не йшов, павіть він одступився од мене, лякаючись отхлані моого розпачу. А тоді прийшов і став промовляти до мене словами невластивими, суворими й тяжкими, і я не міг відповісти.

— Казав ти, гетьмане, — мовив дух Самійлів, — чистий ти з народження твого із лона матері від усікого гріха і донині не маєш за собою вини ніякої. І повсюди ти, гетьмане, виправдуеш, і возносиш, і хвалиш себе, не визпаючи за собою жодного гріха з народження свого, а гріх твій — у кожній смерті людській і в кожній стоптаній билинці. Бо ти ж гетьман.

...І ти ж, гетьмане, хвалився цільністю своєю і відданістю великою народові, а тоді позоставив народ гинути, а сам аанурився в отхлані душі власної, забувши, що не може душа двом силам і двом стихіям служити, то тільки одним оком можна обійтися землю і висоту небесну.

...І ще ти казав, гетьмане, що не був ні гонителем, ні мучителем нечестивим ніколи, і світлість у серці мав завжди від діл своїх, а сам же піддався темнощам у найтяжччу хвилю для народу твого, і був ти за се, гетьмане, покинутий і заставлений...

Що я міг відмовити на ті гіркі слова?

А військо ж мое під Берестечком мало всього в достатку. Може, не перевищувало королівських сил лічбою, та зате переважало одностайністю, якої так бракувало в панському обозі, де великопольська шляхта неприязнім оком позирала на короля і магнатів українських, а численна челядь то й геть не рвалася туди, де в папів чуби тріщатимуть.

Козацький табір був дуже великий, може й на дві мілі завдовжки і завширшки, так що з кінця в кінець незмога охопити ї оком, багатолюдний, огністий. Вали, гніада для гармат, шанці для захисту людей, коней і живності, пороху і припасів хоч і на чверть року. Я поставив своє військо вище села Солонєва на західному березі Пляшівки, що впадала в Стир, через Пляшівку невигідна переправа, бо довкруж болота, приступу до нашого тaborу не було ніякого. Ханові я віддав горби лівобіч од себе, а королеві зсталося невигідне місце над Стиром під самим Берестечком. Поле затисне, та ще й погорблene посередині, так що довелося виставляти шляхетське військо півмісяцем, мовби за татарським звичаем. За звичаем, король розділив своє військо на три частини. Правим крилом орудував Потоцький, маючи під свою рукою Конецпольського, Ляпцкоронського, Любомирського, братів Собеських. Над лівим крилом поставлено Калиновського, у якого був лютий ворог народу нашого Вишневецький, тут же до квартцяного війська додано шляхту з послопитого рушения, здебільша нашадки православних предків, правнуки погані з воєводств Судомирського, Krakівського, Бельського, Любельського, Волинського, Руського і Серадзького. Середшу взяв собі сам король. Попереду мав Пшиємського з гарматами, за ним лави найманців, захищені з крил ватагами кінноти, ще далі півколом залишні гусари з списами й червоними ратищами, а вже тоді король з півтисячою пайсанятнішими вершників. За королем піша гвардія, полки з воєводств, драгуни бранденбурзького курфюрста, а вже за ними табір, оточений скованими возами. Таке велетенське військо чи й виставляла будь-коли Річ Посполита і проти найпотужнішого ворога, тепер же вся шляхта піднялася проти козака простого і, мовби виглядом самим бажаючи затъмарити козацькі світки-кузини, яскріла вбраними і пишпotoю. Королівські гвардійці мали на плечах тигрові й леопардові шкури, а гусари зодягнені в залишні панцири з золотими оздобами, з срібними крилами на плечах, в шашаках з страусовим пір'ям, породисті коні їхні повкривано розкішно гаптованими чепраками, багатими кульбаками, вуздечки в них поціцьковані золотими бляхами, самоцвітним камінням. Навіть крізь густий туман над Стиром проблискувало королівське військо своїми кольєрами, ряхтінням, сяянням: улани-п'ятигірці, в сітчаних кольчугах, з довгими списами при кульбасі; піхота в різnobарвних колетах; чужоземні рейтарі в брилах в високими гребенями; послопите рушения, де кожне воєводство, кожна земля і повіт різнилися барвою строїв і мастию коней, своїми хоругвами і образами на них.

На козацькій раді в почі всі мої старшини і полковники за-присяглися лицарська битися й померти за віру свою грецьку і вольності народу українського. Велика сила постала проти нас, та дух наш був незмірно більший, знали ми, що похилиться той огром, щойно буде попхнутий, бо про розлад у шляхетському обозі відомо було нам вельми добре, стояли вони між двома вогнями —

козацьким і власного хлопства, в їхніх землях уже загорілися серця в простого люду, десь за Krakowem Костка Нашерський колошкав шляхту незгірше козацтва, в обозі ще до стрічі зі мною вже не стачало харчів, копі шляхетські хилилися від вітру. Недарма ж панство в такій пишноті вирядилося на битву з козацтвом: везло й песло а собою все, що мало, піде нічого не полишаючи, сподіваючись у одній битві знов здобути все втрачене.

Так і виходило, що кожеп воював за те, чого не мав: шляхта за вітчину, орда — за славу і здобич, козацтво — за волю.

Я здолав свою душевну скорботу, струсив з плечей позиспій тягар горя, знов з'явився перед своїм військом у горностаєвій киреї, обперезаний мечем, освяченим митрополитом корінфським Іосаафом, з булавою гетьманською, па пеоціненому своєму руменкові, гострий, гучний мій голос літав у просторі, пагадував козацтву, що настав дінь на все утвердити свободу віри й батьківщини, вселяв трепет у душі ворогів.

Як то співалося:

Висипали козачепки з високої гори,
Попереду сам Хмельницький на воронім коню.
Ступай, коню, дорогою широко ногами,
Недалеко Берестечко і орда за памп...

Чом кинувся я за ордою й за ханом під Берестечком, нащо покинув військо свое? Знав, що стоять міцно й незрушино, і вистояли б, аби не сполосилися від одної іскри. Народе мій, чому такий легковірний? Спалахуєш па добре, але й па зло теж. Чому, чому, пароде мій?

Ще в переддень битви татари за звичаем кинулися полоскотати ворога і зав'язали герці на полі між військами. Від'їхали звідти з темпим передчуттям невдачі. Мали прикмету: в який бік упаде перший татарський воїн. Коли головою до ворога — на звітигу, коли ж до своїх — на поразку. Трапилося так, що якийсь татарин налетів на гусара, той ударив його списом, і верхівець упав навзапак — головою до своїх.

Настав дінь битви. Велетенські війська виступили одве проти одного і так стояли півдня, не рушаючи, бо я не велів починати бою, поки ворог сам не кинеться па нас, а король і собі тримав своє військо, не пускаючи його вперед. Хто слабіший — не витримає. Лякаючись фортелів Хмельницького, панство вже падумувало відклисти бій па завтра, і тоді король, аби не допустити військо свое до упадку духу, звелів грati в сурми, чотириста ксьондаїв вийшло в передні лави і розпочали урочистий спів па честь богородиці, гримнуло разом кілька десятків гармат, дванадцять полків квартянного війська і чотири ополченські рушили проти середиці козацького війська, де я поставив Матвія Гладкого, який усе хвалився чисельністю свого полку, і наказного полковника київського Тишку Шагорного, бо Антон Жданович ще

пе вершувся від султана, де був у посольстві. Орда трималася віддаля за нашою серодицю, аби встигнути доскоочити в те місце, де козацтво пожене шляхту, як то воно за звичаєм бувало в усіх моїх битвах. Та коли ревнули страшним ревом гармати і встало над бойовищем чорпа хмара, яку щораз шарпали криваві вогніні насмуги, коли розлігся над полем дикий гук, іржання копей, ревище переляканіх волів, зойки перших поранених, коли потекли червопі потоки крові, вирости цілі купи трупів у світках, у папцирах, з голими шаблями і з рушицями в заклякливих руках, коли полетіли по полю оскажепілі коні, що колочили конячих своїх Гадців, пепереможкий козацький чотирикутник, яким трималося все мое величезне військо, розступився, розпався на дві половини, відкрив широке поле для квартяніх полків, де вигарбцовував сам князь Вишневецький, а слідом за ним ще один підруг козацький — Копецпольський. Орда, що звикла ховатися за козацькими спинами, опинилася увіч в роз'ющим папством, яке вже замакувало перемогою і рвалося вперед. Хан, який від свого шатра в високої могилі стежив за битвою, гукнув: «У козацькому війську зрада!» — кинувся на копя і прожогом вдарився павтюшки. За ним пустилися жужмом усі його придворні, мурзи, а тоді й уся орда, кидаючи гарби з жінками й дітьми, всі свої статки, недужих і інавіть мертвих, хоч корап і заборопляє лишати право-вірних без погребу.

Весь лівий край моєго війська вмить виявився оголений, горби, які я віддав ханові, заповнилися ворожкою силою, я втратив спільника, поставив перед знищеннем усе своє неахищене військо і тепер не зіпав, чи мені мерещі шукати винуватців, які розірвали табір посередні без моєго величчя, чи пробувати зупинити Іслам-Гірея з його воїщтом.

Скаламучення змислів ще не мипуло в мене. Мав би зостатися з військом, покарати боягуайлів і зрадників, утяті голову Гладкому за самочинство, зробити те саме з Тишком, якого підпіяв без заслуг, та ще й не знаючи, що він потасимо побілтований королем і названий папом Гурським, аби позбутися того хлопського наймення — Нагорний.

Я ж кинувся за ханом. Лишив за себе наказним гетьманом Філона Джелалія, звелів готовуватися до битви на завтра, пообіцяв привести назад орду і з тридцятьма козаками, Демком і Виговським поскакав услід за втікачами.

Хан відскочив од Берестечка мало не па три милі. Зоставив своє шатро, подароване йому султаном, срібний барабан-бата, яким скликано його воїнів, золочену карету і коштовний дандар з репетицією.

Вночі хана я не розбудив, а па ранок візир його сказав, що Іслам-Гірей тяжко скхорований і цікого до себе не підпускає. Нікого, але ж не мене! Я проломився крізь огланів, вилускав хана а його соболиних хутр, став перед ним, як кара втілена, і віл цього разу не нападав па мене, був ще й досі заетимлений,

крявився чорногубо, ковтав слипу, не погрожував спілкою з королем і це хвалився своєю величністю. «На всіх нас найшло затемнення,— мовив він, пережовуючи слова,— жах опанував татар, і вони сьогодні вже не можуть думати про битву. Зоставайся в мене, заутра радитимемось».

— Про що ж радитися? — гукнув я.— Поле жде воїні!

Хан мовчав. Не мав куди квапитися. Вся орда була з ним, ціла й голодна до адобичі, але не до тої, за яку треба платити кров'ю, а до дурної й дармової.

Всю ніч лютувала алива, так, ніби бог хотів змити з землі кров, пролиту людьми. Козаки десь чекали свого гетьмана, збили свої вози в залишний чотприкутник і почали окопуватися в своюму безмежному таборі коло Пляшівки. За одну ніч з трьох боків, де не було болота, зроблені були такі шанці, що їх не здолала б ніяка сила.

Всю суботу козаки знов ждали свого гетьмана і не могли діждатися. Хан не йшов сам і не пускав мене. У суботу лякав дощем, у неділю обдурував мене обіцянками, в понеділок прибрав увесь мій супровід, приставив до мого намету озброєних огнів і велів сказати, що таким чином оберігає мені життя. Від кого й павіщо? Я рвався на волю, проклинаю себе за те, що сам ускочив у пастку, домагався побачення з ханом, а той не з'являвся, тільки підсилив для втішання то свого візира Сефер-казі, то моого Виговського.

— Козаки б'ються,— заспокоював мене писар,— ніяка сила їх не сколихне, гетьмане. Хіба їм лякатися смерті? Народ, як ящірка, завжди готов пожертвувати хвостом, аби зберегти голову.

— Де ж та голова? — гірко посміявся я.— Чи не твоя, пане писарю? Бо за мою вже й ламаного шеляга пікто не дасть. Був гетьман і пропав. Сам себе запапастив.

— Викупимо тебе в хана,— заспокоїв мене Виговський.— Вже послав я до Чигирпна за грошима.

— Викупиш? А хто ж мене продавав?

— Хана тепер задобрити можна хіба що золотом.

Так я обплювався, не розтуляючи рота.

Прискачив Демко, якого я послав під Берестечко, приніс вість про те, що козаки оточені, до них тепер не проб'єшся, однак стоять твердо і триматися можуть довго. З Демком прийшла ще сотня козаків, що зуміли вимкнути з обозу в час нічної вилазки, яку затіяв Богун, перебивши чимало найманців. Вони повітали мене щиро, хоч і стримано:

— Чолом, гетьмане.

— Чолом, батьку.

— Чолом вам, дітки. Не там ваш гетьман, де його ждуть.

— А ждуть-таки тебе, батьку.

— Бо без голови нічого й не зробиться!

— А тут ще папи тиснуть. Гармати звозять з усього королівства.

— Козаки готові в огонь і воду, а сидіти перушно і п'я світ не визирати — хто ж то зможе!

— Вже там гукають і на тебе, батьку.

— Хочуть іншого гетьмана.

— Ти ж туди тепер хіба з неба спустишся, бо так це доб'ється.

Вже я зінав те й сам. Поміг би мені хіба що хап, та він затява-
ся, що не зможе завернути орду.

— Орда як звір без голови,— мовив він квою. — Як біжить,
то вже не вертає.

Ще й як вертає, коли добре вдарити, подумалося мені, та я
змовчав, бо й що міг без сили? Пообіцяв ханові заплатити поло-
вишу тих грошей, які він вимагав за похід, а сам з козаками по-
скакав до Паволочі збирати військо з окolina, знімати полки
з литовської сторони, йти на виручку під Берестечко.

Весь той тиждень бурі й зливи небачені лютували над зем-
лею, ділі для мене летіли, як посвист вітру, а там, на берестецько-
му полі, стали вони й не дніми, а кривавою безкінечністю.

Десь у лісі перепинив нам шлях залом від бурі, дерева по-
ламані, потрощенні, повалені, сплетені гіллями, як убиті обіймами,
ні кінця ні краю не було тій перепоші, козаки розійшлися в боки
шукати проходу, а я зійшов з коня і став перед великим старим
дубом, вивернутим з корінням. Стояв, знявши шапку, дощ мочив
мені чуприну, холодив голову, та не охолоджував розпаленого
мозку. Був я мов оце старе дерево. Чи немає якогось порятунку
для цього велетня? Яке б чудо могло знову вкорінити його, щоб
зазеленів він, розкинувши ще ширше шатро свого гілля, яка сила
людська й нелюдська, божка чи диявольська, спроможна на таке?
Чи й мене отак вирвано й кинуто, пожбурено, знищено? Я впав
грудьми на дерево, обхопив руками шершавий чорний стовбур,
плакав і благав: «Підведись і підведи мене, оживи сам і оживи
мене, налийся силою і дай сили мені!» Безмовність сили, тяжка
покірливість. Дуб не мав наміру пі поворухнутися, ні стрепенутись.
Йому подобалася нерухомість. Він уже западав у сплячку,
у вічність, і треба було мерещіт утікати від нього, щоб не заволо-
діла безрадна перухомість і мною.

Гра темних сил. Поразки тимчасові — поразка в любові, по-
разка в діянні, поразка в житті. Але не зломиться навіть після
цизого, бо є ще гідність і власна вартність. Десь там, під Берес-
течком, стояли стіною козаки. Вони мали на вибір: смерть або
неволю. У мене залишалося майбуття. Майбуття може бути
її у смерті, лиш не в неволі.

Все можна повернути, окрім втраченої без гідності свободи.
Був я безмірно старий і зужитий, а десь на берестецькому полі
гинули такі молоді. Ішли з життя, а ще й не жили. Прощалися
з світом, не забачивши, власне, світу. Без жалів, без болів, без
вітхань і нарікань. Нащо жити, коли знову прийдуть пани на твою
землю, потопчути, наступлять чоботом на груди, сильондрують,
обдеруть, поневолять. Або вільна земля, або смерть! Ніхто не

вчив вибирати — народилися з цею наукою в крові, з сим знанням, яке було їхнім життям. Вільна земля або смерть!

Без свого гетьмана, обираючи вільними голосами па старшого то Джелалія, то Богуна, запекло билося козацтво. Відважні і за-важні були їхні виклики, аухвали й хитрі заміри, та страшний роз-лад, який точив зсередини тіло козацького війська, не давав до-кінчувати заповзятого. Поки одні з дияволською відвагою від-бивали у ворога шапці з гарматами, поки другі падали, трощепі шляхетськими картечами, треті вже думали, як врятувати власну шкуру, прикрити кармазинами, які так необачливо нап'яв на них гетьман Хмельницький. Шкода говорить! Тишко Нагорний і Мат-вій Гладкий розімкнули мені залізний чотирикутиник, пустивши шляхетську кінноту на смертну іграшку, тепер же в обложеному таборі інший полковник Криса розпочав киування на араду това-риства. Він послав листа до нашого найзапеклішого ворога Виш-певецького, просив милосердя і обіцяв помовити козаків виправ-вити до короля посольство. Вишневецький зібрав магнатів на раду, де було вирішено об'явити козакам помилування, а тоді відібрать у них зброю, відняти гармати, розділити, яко полонених, по шля-хетських корогвах і всіх до одного перебити, на останку скасу-вати всі привілеї, даровані королями козацькому станові, заборони-ти їм на всі віки носити зброю, стерти з лица землі саме ім'я козацьке і викоренити їхню схизматицьку віру.

Тим часом козацький табір громили картечами.

Канцлер Радзівілл писав у своєму щоденнику:

«1-го дня липня. З обох боків бито з гармат.

2-го липня. Воєвода руський (Вишневецький) і хорунжий ко-ровний (Конецпольський) мали обійти їх з тилу, аби відняти їм відступ, але те не вдалося. Тим часом не давано спочивати гар-матам.

3-го липня. З обох боків тривав вогонь гарматний.

4-го липня. Вночі тихцем козаки ввірвалися до якогось шанця, кілька жовнірів забили, інші врятувалися втечею і здійпили три-вогу. Одразу одбито неприятеля, кількох з них убито. Тим часом наші били з гармат.

5-го липня. Бито з гармат.

6-го липня. Прибули посли козацькі...»

Послами тими були полковники Криса, Гладкий і Переяслав-ський сотник Іван Петрашенко. Петрашенка полковники взяли за його едукованість. Тож перед королем, коли їх після наруги в Потоцького все ж допущено було в мопарший шатер, добірною латиною мовив сотник, який, щоправда, виряджений був, як і пол-ковники, в розкішний кармазиновий куптуш, мовби на показ козацького багатства. Петрашенко сказав буцімто так:

«Поборені тобою, великий королю, козаки, що зосталися живими на кривавому полі, благають у тебе милосердя. Ми перес-повнили міру людських злочинств, але думасмо, що не пересту-пили ще природженого тобі милосердя. Змілуйся над покутую-

чими свої злочинства або швидше укарай смертю винуватих! Сто тисяч покладають перед тобою свої голови, зітні їх, коли ваготу наших злочинів можна змити тільки великою кров'ю. Але навіщо, королю, підіймати зброю проти тих, кого мучить сумління? Твоя воля скарати нас або помилувати, в своєму таборі, як у темпіці, ми ждатимемо кари. Але коли твоя воля стратити час за образу твоєї величності, то придбаеш ти собі більше слави, коли простиш нам наше запаморочення і тим примусиш нас щоденно конати, спокутуючи гріхи наші перед тобою. Нащою стратою ти збільшиш перемогу, але зменшиш державу свою, бо багато людей припесеш в дарунок помсті своїй».

Капцлер Лещинський в ім'я короля повідомив, що відповіль послам дана буде назавтра, двоє хай повертаються до війська і авіщають йому королівську милість, а один хай залишиться як запорука покірливості.

Криса застався без принуки. Зміг нарешті вдовольпити свою чорну душу.

На другий день канцлер продиктував умови козакам: видати Хмельницького, його сина і старшин, віддати гармати, відіслати всіх хлопів до плуга, розірвати спілку з татарами, Зборівські пакти касуються, козакам перебувати в повній залежності від короля, їждучи такого впорядкування козацького війська, яке настановить сейм на потомні часи.

Гладкий сказав, що Хмельницького немає в таборі, та коли король прийме козацтво під свою руку, ствердивши Зборівську угоду, і помилує всіх старшин, то вони обіцяють піти за татарами, розшукувати Хмельницького і всіх, що збили їх з дороги. Тим часом він має порадитися з козаками.

Коли козацька рада почула умови, які навіки відбирали в них право зватися вільними людьми, Гладкого й Петрашенка мало не змели з помосту, на якому ті стояли.

— Ніколи! Ніколи! — гукало козацтво.— Король забув, що він випен нам волею і життям під Зборовом. Хай підпише Зборівські умови, котрі ми йому написали шаблями, інакше ми не хочемо миритися і краще нехай всі до одного накладемо головами!

Радаївля з холодним спокоєм однотовував:

«8 липня. Ребеліанти відкинули умови короля. Тоді обстрілювано їх з гармат і багато загинуло.

9 липня. Коли надто часто стріляно з гармат, дві з них розірвалися».

Лицарський Богун разом з Джелалієм і Пушкарем полтавським намірилися не ждати далі видимої смерті, а вириватися з обозу і виводити все військо, Богун зважився вести військо пе-ребоєм. Вимостити греблі через болото, на Пляшівці поставити містки, вдарити на Лянцкоронського, який никав з ватагою по той бік річки, і так здобути волю.

Вночі, коли табір посполитих заснув, козаки почали гатити болото. Летіли в багна вози, шатра, кожухи, кунтуші, світки,

міхи, кульбаки, пемони, посуд, все, що мали, без чого могли обійтися. Тоді одразу по трьох греблях, виставивши наперед гармати, а позаду частину кінноти, Богун ударив на Лянцкоронського. Ніч і туман сприяли козакам, хоч багато з них через штовханину і поквап загатили ті багна власними тілами. Посполиті спали праведним сном у таборі, ще й на ранок через туман шікто пічого не зміг помітити, сіли спідати, дивуючись, що на них не нападають пані. Був день апостолів Петра і Павла — петрівка. Сказав хтось агодом гірко: розговілися на петрівку, та й пазіки заговіли.

Від одного крику сполосився весь табір: «Братці! Вже пі одного полковника немає в таборі! Всі повтікали!»

Наглий страх опанував юрмовищами людськими, всі заметались наосліп, кинулися притиснути туди, звідки гукали їм козаки: «Сюди! Сюди!», на греблі насупуло одразу тисячі люду, один одного спихав у багна, один поперед одного намагався вискочити на гатку, ніхто не слухав Богуна, який вмовляв в того берега три-матися ладу, греблі розгрузли, знищилися, передні стали топути, задні йшли по їхніх трунах і топули теж.

Страшно бачити безумство одного чоловіка, коли ж шаленство опановує цілі тисячі одразу, то се вже нагадує кінець світу.

На безборонний, покинутий табір налетіла вголодніла шляхта і пожадливо стала харкати все, що попадалося на очі: на рожнах пеклися цілі воли й кабани, па трипогах висіли казани в борщем, киселем і козацькою саламахею. В таборі було в достатку хліба й борошна, беаліч овець, волів, коней, двадцять вісім гармат дісталося переможцям без перемоги, рушниць і пороху вистачило б на все військо. Жовніри захопили козацькі хоругви, даровані королями Владиславом і Яном Казимиром, гетьманське шатро, де була шкатула в листами від іноземник велодарів, дві скрині із золотом, печать Війська Запорозького, соболина кирея. Якийсь шляхтич заколов митрополита корінфського Іосаафа, коли той став в піднятим хрестом на путі в нападників. Королеві принесено оксамитову митру в золотих хрещатих бляхах, евангеліє в золотім окладі, дві чаши, три киреї, хрест яшмовий, омофор коштовної роботи, патериціє, вилиту в срібла, і освячений меч.

Шляхтичі гаплялися за нещасними, які ще не втопили в болоті, хапали і мордували всіх. Нікому не було милості: ні жінкам, ні дітям, ні порапеним і ледве живим.

Так забувався вірисуд магнатів українських на таємній раді у Вишневецького: зітерти саме ім'я козацьке з лица землі.

Триста відважних не осоромило козацької слави. Вони засіли на невеличкому островіці і билися цілий день. Вони косили шляхтичів з самопалів, коли ж який одчайдух підбирався близче, то стинали його косами. Не було охочих підставлятися під кулі тих сміливців. Від Потоцького був присланий ротмістр, який гукнув козакам:

— Пан краківський дивується вашій відвазі і, жаліючи таких мужніх воїків, дарує вам життя, коли ви піддастесь.

— Скажи пану краківському, аби він так не думав про козаків! — одповіли йому обложені. — Не обдурите пас обіцянками. Нам життя недорого, а милістю ворогів ми гидуємо! Дивіться, яке пікчесне для козаків добро мирське! Знайте, що воля для козака дорожча над усе!

З сим покидали в воду золото й срібло, яке хто мав, і знов уялися за мушкети.

Потоцький вирядив на них дві ватаги. Сам король прибіг дивитися на се рідкісне видовище. Козаки обнялися, прочитали молитву і кинулися на ворогів. Кожен помер пе інакше, як убивши нападників кількох і промовивши слово заохоти до товаришів.

Всі вони полягли, мов ті спартанці царя Леоніда. Зостався тільки один, він скочив у човен і став одбиватися косою. Чотиринадцять куль поцілило в нього — він жив і оборонявся! Король звелів сказати козакові, що дивується його відвазі і дарує йому життя.

— Я цураюся життя! — відмовив той. — Хоту вмерти, як справжній козак.

Один мазур з Ціхановського повіту забрів у воду по саму шию, вдарив козака косою, а тоді доколов списом.

Може, ї лішче, що ніхто так не вінав імені того козака. Ніхто не присвоїть собі його іам'яті, і походження від нього не належить нікому зосібна, а належить усьому народові.

Може, то й був народ наш нещасний і мужній.

У томі шостому «Театру Європи», видаваному у Франкфурті-на-Майні Матвієм Меріаном, Йоганн Георг Шледер, розповідаючи про геройську смерть пового Геркулеса, безіменного козака, який автіяжно бився самотою проти ціліх озвіріліх натовпів, називає його «москвитом».

Так зникаються в сьому героєві два збрата пів пародії.

А я нічим не зміг запобігти Берестецькому погрому.

Слав універсали з Паволочі, козаки збиралися до мене точенькими цівками, а литовської лінії не зняв пікого, бо Радзівілл неждано рушив на Чернігів, розбив Небабу, тоді пішов на Київ, куди впустили його без опору митрополит Косов і архімандрит Тризна, і вже придворний маляр Радзівілл Вестерфельд малював наш древній град, а лішче б він змалював мій гнів і розpac.

З-під Берестечка прибіг сотник з шляхтичів Адам Хмелецький, одразу кинувся до мене.

— Все пропало, гетьмане!

— А табір де? — закричав я.

— Вже чорти взяли табір. Утеклисъмо з тabora.

— Як?

— Молодці битися не захотіли.

— А хоругви де?

— І хоругви пропали.

— А гармати?

— І гармати.

— А шкатули з червопими?

— Про те не відаю.

Згодом прибули полковники — Джелалій, Богун, Пушкар, Гладкий. Один привів півтораста, другий двісті, лиш Пушкар мав з собою шістсот своїх полтавців. Гірко співатиметься про Берестечко:

Кипу первом, лицу орлом, конем поверну,
А до свого отамана таки прибуду.

— Чолом, пане наш гетьмане, чолом, батьку наш!
Вже нашого товариства багацько не маш!..

— Більше війська немає? — поспітив я їх.

— Немає, пане гетьмане,— сказав Філон.

— Де ж воно?

— Всі в розпорощу пішли,— відповів Богун.

— А то погинули. Смерть прибрала паймужніших,— додав Пушкар.

А в мені вмерла молодість. Навіки. Разом з пими. І з Мотрею. Не бачив іхніх смертей, та від цього вони не були легшими. Що мене могло тепер порятувати? Гетьмана — пове військо і пові надії. А людипу в мені?

— А до ж твої, Хмельничельку, воронії коні?

— У гетьмана Потоцького стоять па припоні.

— А де ж твої, Хмельничельку, ковані вози?

— У містечку Берестечку заточені в лозі.

Знов я опинився поза часом, піби вмер насправді. Тільки Україна не хотіла вмирати, народ підпімався морем вогнепним, і коли Потоцький посунув з-під Берестечка па козацьку землю для автогляди остаточної, то знайшов тільки розгром і смерть для свого війська. Та все те сталося мовби само собою, без гетьмана, без мене. Я забув про все, що сталося, що позаду. Пам'ятав лише свій біль. Мотропа спить десь вічним сном, і мої любов кривається під її перухомим сердцем. Чим вона стала? Дощем, росою, пташиним співом, вітром? Шкода говорить! Я вже знає напевне, що люди бувають тільки людьми, поки живі, і поки живі можуть стати хіба що звірами, а мертві — тільки мертві, і більше нічого.

І отець Федір, який вибрався з берестецького пекла, постарівши па тисячу літ, не міг розвіяти мої туги ніякими словами. «Кое начало положу покалпому ридапню... Кое начало...»

— Відсівав за упокій душі Филипка нашого,— мовив отець Федір.— Не знаю тепер, як і небозі моїй Гапці про те сказати. Брати її Василь та Іван, хвали господу, живі.

— Брати й скажуть.

— Чи й на хутір заверпуть. Вже ж кличеш козацтво па Маслів Став, аби збиралося для нової іграшки.

— Коли ж Потоцький і Вишневецький вовками кицнулися слідом за пими, то що маю діяти? Тужити про гріхи, вадихати про спокуси, печалитися про падіння?

Отець Федір одповів мені словами з тих давніх книг:

— Будь прищижений головою, високий духом.

А в мене не від слів його, а від самої появи, від того, що він пеушкоджений вийшов з самого пекла, став переді мною і пагадав усім найкращі хвили життя моє, зродилося щось незпане, майже божевілля найшло па мене, аж я затулив очі і довго так сидів і схожий був на тих, у кого очі не па те, щоб дивитися, а щоб плакати.

Зненацька згадався мені хутір Золотарепків, віdbудований і відновлений, згадалося, як узимку, виїхавши з Чигирипа, десь за тиждень почували ми з отцем Федором на хуторі, як стелила мені постіль лагіда, тепла жінка, ходила побіля мене на відстані підбечпчій, мовби хотіла зачепити мене незачепливо, та я в такій був задумі й зажури, що довго й не зауважував Ганну, не впіздавав у ній тої майже дівчини з пасіки, тієї золотоногої русалки і лісовички, що промайнула мені літньої ночі видивом, спом і просонню. Коли ж поглянув на Ганну, то здивувався й злякався, бо була ніби Мотрон, тільки трохи нижча й повніша.

— Голова в тебе не болить, Ганно? — спитав її.

— Чом би мала боліти? Хіба що за Пилипком моїм, якого береш та й береш па війну, а спати й ні з ким!

— Хіба мало козаків?

— А що мені козаки, як маю свого Пилипка?

— Гетьман у тебе в постелі.

— В постелі, та не зі мною, бо я жона вдатна і ще бога не забула.

— Сама ж кажеш: блукає твій козак.

— Однаково — жона мужня. Хоч і чус мое серце: не вернеться він більше. Забрав ти його, гетьмане, вже навіки.

— Хто перемагає — живе.

— Забрав, — повторила вона.

Лагідна, але тверда. Не лашилася, не спокушала, не впovзала змію, а мудро бесідувала, ніби Самійло мій.

— Повезеш мене на хутір, отче, — несподівано мовив я своєму духівникові.

— На хутір? — не одразу забагув отець Федір. — А-а, на хутір. Тяжко, сину, ой тяжко.

— Повезеш.

І коли я опинився на хуторі і побачив, як відхиляються двері на ганок і жіночі руки з'являються в отворі, то здалося, що все повертається: Суботів, Мотропа, моя підлесеність.

Сліпа пам'ять.

Кожну жіпку міг би зненавидіти тільки за те, що не може стати Мотроною. А перед цією став на коліна.

— Ганно, будь моєю женою. Хай се буде моєю спокутою перед полеглими, намаганням моїм заступити собою тих, що перейшли у вічність.

Яка ж марна заступа! Що є людина, коли йдеться про людство? Але що людство без людини? Чи настапе час, коли людина і людство будуть єдині і не зможуть існувати одне без одного? Надто людство без окремішої людини. Коли всі малі сі стануть великими?

Ми справили своє весілля в Корсуні. Нам відспівували «Многій літа» і «Радуйся». Я говорив радо й охоче. Ми запевняємо, ми запевняємо... Певність па сім світі дає тільки смерть. Все інше — підступ і омана. Які лишилися від мене ласкаві слова, зворушили звертання, які чотири добродійства і сім гріхів були в моїм тілі, чи були блаженства? Шкода говорити! Антифони виспівуються для відтішення мелодії, а не для того, щоб забивати її, заглушати.

Я не губив своєї мелодії і не згубив.

37

О, коли б же знав, що так бувас, коли пускався па битву з історію й за історію. Хто п'є з царями, не може пе сп'яніти.

Тоді, як виїздив я з Чигирина, простуючи павстріч своїй поразці під Берестечком, у Москві цар Олексій Михайлович склікав земський собор, щоби спитати ієреїв церкви, бояр і дворян, купців і всякого чипу людей, як бути з Україною, бо ж, як писав у своїй грамоті до собору цар, «Запорожской гетман Богдан Хмельницкой бъєт челом государю, чтоб государь пожаловал их, велел его, гетмана, со всем Войском Запорожским принять под свою высокую руку». Не відали козаки ціого про той собор, ухвали його не дійшли до мене, загубилися й для історії, збереглося тільки рішення духовної його частини — освяченного собора: «Святая великая соборная церковь за великие королевские неправды и за нарушенне вечного доколпачания может подати разрешение тебе и Запорожского етмана с черкасы можно принять со утверждением».

Меші пе сказапо і пікому пе сказапо. Історики пе напишуть пічого про той собор, піби його й пе було. А як би виросла душа народу українського, коли б знали ми вже тоді, що приймуть нас у родину нашу вічну й велику!

Що міг цар? Скаржився гірко у листі власноручному до князя Трубецького: «У нас неизгоди і нещирість. Люди як оболоки нам показуються: раз з сприятливим вітром, в доброю надією і вірою в майбуття, то знов впесилепі, певдоволені, пепависні, зі злости-

вою московською хитрістю, з розпачу переповідають погибель або в мовчанні, а виблідлим лицем і зрадливим серцем відходять. Бог бачить, як мені тяжко в тою неагодою, яка відбирає мені отуху¹.

Цар був молодий, а я старий — то й що? Хіба не однаково — довкола лукаві царедворці, підніжки трону, підхлібці і під'їдці, радники й порадники, помічники й підпомічники з вигнутими хребтами і зміїними жалами, брутальність і користолюбство, які прикриваються державними потребами, а насправді — відданість тільки своєму кланові, своїй зажерливості.

Так і вийшло, що шість літ тяжких, коли переживали ми війну, вогонь, смерть, голод, вчиняли ті, хто обстулав царя, проволоку злочину й ганебну і щоразу знаходили викруті.

То вони думали про вічне докончання з Річчю Посполитою, нагадуючи цареві, як ще недавно грасували в Кремлі самозванці. Та позиралі за море на Свєю, бо ж там після повстримливої королеви Христини стане Карл-Густав, схожий на зубату ропуху, який полопить серця своїх вояків словами: «З поміччю заліза, якого нам природа не пошкодувала, можемо забезпечитися золотом». То були стурбовані моїми пересилками з Портою, готові вірити панським наклепам, піби Хмельницький уже побусурманився. То муляла їм приязнь моя з ханом. То підозрами переслідувано кожен приїзд послів семиградських і молдавських.

Не помогало й те, що Виговський потай од мене за соболі пересилав боярам усі листи іноземних володарів і дяки робили з них списки слово в слово. Дивно, як часом і найтяжчий алочий згодом може бути виправданий історією. Гетьманський архів згорів, розлетівся попелом, а в Посольськім приказі, завдяки зрадливості моого писаря генерального, павіки збереглися списки тих листів, що виправдовують гетьмана Хмельницького.

Султан писав тоді до мене:

«Піхо володарів народу, Месіс, вибраний з могутніх між наареями, гетьмане Війська Запорозького Богдане Хмельницький, дії твої хай скінчаться щасливо. Одержавши вибачайшого сього листа, аби ти знов, що писання ваше, написане до нас через одного з визначних ваших людей на засвідчення вашої пошани й щирості, за поміччю аллаха і глави пророків Магомета дійшло до блаженного порога і мідних воріт наших. Послання се було передложене за османським звичаєм і принесено могутніми нашими візирями і радниками па ступені нашого трону. Наше височайше і світохоплююче знання проникло в аміт його, і все вами подане до відомості ввійшло в свідомість нашого духу».

Султан обіцяв при потребі військо (хоч не своє, а ханське або молдавське та бея очаківського), і то лише за те, аби козаки не нападали па його володіння пі морем, пі полем.

¹ Настрій, охота будь-що робити.

Чи допесено се було до царських вух, а чи лякано й далі Олек-
сія Михайлова побусурманенням Хмельницького?

Немало подивувалися дяки Посольського приказу Іванов
і Михаїло Воложепінов, коли приймали мого посла Силуяна Му-
жиловського, що його відправив я ще з Києва разом з патріархом
єрусалимським Паїсієм. Дяки сказали Мужиловському, щоб він
їм, царської величності приказним людям, переповів, о яких ді-
лах він до царської величності присланий і грамоти в них до
царської величності чи словесний наказ від гетьмана Хмельниць-
кого і від Війська Запорозького чи в і про віщо з ним наказано.
То Мужиловський, твердо пам'ятаючи мою козацьку науку, від-
мовив, що все скаже самому царю, а опріч, мовляв, царської ве-
личності, ні кому іншому тих речей об'явити йому не зможе. Не
помогли віякі вмовляння і викрути, що, мовляв, посли завсіди
все об'являють царської величності близкім і їх приказним
людям, а того піколи не буває, аби послам царської величності
які діла об'являти.

Однак Мужиловський таки домігся свого і був аж двічі при-
йнятий царем.

Скількох відтоді послів московських приймав я в Переяславі,
в Чигирині, в Білій Церкві, скількох відрядив своїх послів до
Москви, і пробивалися вони свою козацькою впертістю аж до
царського вуха, та в друге царське вухо турчали бояри засто-
роги всілякі, і святе паше діло ніяк не доходило до щасливого
завершення.

Роз'єднати пароди можна й за день один, а злучити, воз'єд-
нати не зможеш згодом і за віки цілі!

Історичний діяч беззахисний перед пащадками, тому він і іс-
торичний. Його проклипатимуть і ганьбитимуть — і це ще не най-
страшніше, бо кого ж не ганьблять па сім грішнім світі? Та пай-
тяжче і пайезпосніше — це пуста хвала. Дурна, примітивна, пе-
заслужена. Ті, що хвалиять, хочуть звести мене до свого рівня.
Нікчемні люди хотіли, щоб я теж став пікчемпим. Одномірні істо-
ти хотіли звести мене до одномірності. Не знаючи ці страху, ві
риску, пі жаху, ні захвату самі, хотіли, щоб я був теж з ними.
Тільки стояти і махати булавою? А що хотіли б ви, щоб я розбив-
ав тою булавовою головою і щоб па мене бризкав мозок убитих мосю
руково? Може, то були бризки мозку геніїв, але я вбивав геніїв,
бо так було треба для майбуття народу! І завжди так було треба,
павіть тоді, коли напивався з горя і віддавав п'ялі велінця, яких
не виконували, ждучи, поки противережуся.

Вночі тайкома приходив я до вбитих, цілував їм поги, плакав,
просив:

— Простіть мене, многогрішного, я не міг інакше!

Шкода говорити! Завжди хтось повинен спокутувати навіть
провини, яких не існує.

Tempori serviendo — зважаючи на обставини.

Мої виграні битви помагали мені утвердити народ, але лякали

царських бояр, і ті посилали приграличним восводам веліп'я не пускати юного козака в свої землі, аби пе проникло туди воровство¹ і ворохобництво.

Коли програв битву під Берестечком, знов сполосилося боярство, тепер уже від зрослої сили королівської: як же відбирати в короля козацтво, коли він набрав такої потуги.

Роки цілі тратилися на тяжку аволоку, і хто б зміг усе це перетривати? Я перетривав.

Можна б укласти хроніку пересилки листами, обміну посланими, пазвати імена, полічити події.

Розповісти, як Мужиловський з патріархом Паїсієм па царських сапях їхали до Кремля і вся Москва вийшла їм павстрічу.

Як Вешпляк, коли його під Москвою зустрів для з приказу і спробував їхати правобіч, сказав, що він посол і не поїде далі, хоч би довелося стояти вік цілій па снігу й на морозі, бо послові негоже триматися сторопи лівої. Згодився їхати далі тільки тоді, як покликано ще одного дяка і вони стали обабіч.

Як Грицько Гуляницький зрадив мене після посольства до Москви, куди я посплав його, перескочив до панів, виказав те, що тримав я в тасміці найсуворішій.

Як Тетеря випрохував собі царські грамоти па маєтки, а тоді, лякаючись мого гніву і люті козаків, закопав ті грамоти в землю, де вони так і зогнели пеявлені.

Як Виговський запайшов пройдисвіта Апкудіпова, що видавав себе за сина царя Шуйського (хоч у того піколи пе було синів), дратував ним Москву, виторгував у бояр прихильність для себе, а діло наше знов па рік цілій через се пішло в пролопгацію. Казав я тоді царському посланцеві:

«Як государ пам ту милості покаже, прийме нас в соєдипепне і поміч дастъ, тоді все піщо! Хоч би таких ворів десять було, пе зможуть вони государеві пічого зробити, і пе буде що государеві їх стерегтися. Не тільки що таким ворам буде він страшний, але й найбільшим царям».

Як після Берестечка мав я знов доводити свою силу, розбивши Калиновського під Батором, а тоді вже й самого короля замкнувши в голодному обозі під Жванцем так, що шляхта самі вуха відти винесла.

Як втратив я сина Тимоша і пе міг втішитися й тим, що вже бог забрав на той час найтяжчих моїх ворогів Вишневецького, Потоцького і найбільшого крутія і недруга народу нашого пана Киселя.

Хіба можна переліком подій замінити волання сердець народів цілих, їхній голос могутній, якому лупати віки цілі?

Був я петерплячий і песамовитий, як і мій народ, та мав терпіти. Треба було дождити, доборотися, домогтися, досягти. Берестечко — хоч і розгром, та не вмерло серце. Як писатиме наш

¹ Ворами тоді звано бунтівників.

дієписець отчинний: «Як бы ни убыло ничего под Берестечком, так их зараз многоплодная зродила козацкая матка».

I Москва не відступилася в годину нашого горя. Цар уже в липні послав приграничним воєводам таку грамоту: «Ведомо нам учинилось, что поляки черкас побили, и черкасские тaborы рушились, и черкасы все пошли разю. А которые черкасы учнут приходить на царское имя с жениами и з детьми от гонения поляков, а ты, воевода, б тех черкас велел принимать и велел им ити на Коротояк, и на Воронеж, и в Коалов и велел с ними до тех мест посыпать провожатых людей добрых, чтоб их допровадить со всеми их животы бережно. А ково с ними провожатых учешь посыпать, и ты б им приказал накрепко, чтоб они от тех черкас не корыстовались и животов их, едучи дорогою, не потеряли. А будет кто чем покорыстуетца, а мы на тех людей за один алтын велим доправити по рублю, да сверх того велим тем людям учинить наказанье безо всяких пощады».

Пан Кисіль пюхом своїм лисячим одраву вичув у тому ексодусі на Донець, Удай, Келомак, Харків початок союзу вітного нашого і з тривогою відписував королеві: «Сама чернь так роздражнена, що готова бути кому-небудь підваладною, аби тільки не нам, панам своїм природженим,— хоч поганству, а поготів там, де один народ і одна віра (єдна gens, єдна religio). Тому я завсіди більше боявся сеї ліги московської, піж татарської».

А цар Олексій Михайлович ще тоді, коли тільки зважувано всіляко, як доконати великий акт возз'єднання народів наших, приймаючи в Золотій палаті мого посла Федора Вешняка у червні року 1649-го, мовив: «А будет вам в чем учинится теснота и гонение, которые в нашу царского величества сторону переходитъ учнут, и мы потому же тех приняти велим».

Земля розорена шестилітньою війною так, що й не чувано піколи, а що попереду, того й не знає. Ян Казимир, як і перед Берестечком, знов скупчив усю силу свого королівства проти козацтва, сподіваючись, що вже тепер не зродиться знов, як тоді, народна повстанська армія; сам рушив на Поділля під Жванець, а литовським магнатам звелів ударити на нас по Дніиру і зайняти Київ.

Де взяти сили, щоб стати супроти всіх ворогів одразу? Як роз-
половинитися, стати сторожим і тисячосильям, затулити землю всю тілом своїм, оборонити ціною якою? Хто поможет, хто порятует?

У липні стольник московський Лодижинський привіз мені в Чигирин царську грамоту, якої ждали ми вже стільки літ: «И мы, великий Государь, изволили вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко де не будете врагом креста Христова. в притчу и поношение». Король мірився мечем перевеслити долю народу моого, а й не відав того, що великий народ, брат наш споконвічний, уже розкривав нам свої обійми, нам — пошарпаним, скривавленим, знедоленим, осамітненим.

Кінчалося паше сирітство! В найтяжчу, може, годину для долі народу моого знесиленого першого жовтня в Москві земський собор прийняв ухвалу «гетмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и с землями принять», королеві ж оголосили війну, «не щадя голов своїх».

Воля двох народів промовила нарешті своє велике слово!

Народ завжди шукає, де лішче, і треба слухати голос його чи то мовлений, чи й мовчазний. Мій народ творив себе і на полях битових, і в замислуванні свободою, та й у несвідомому прагненні уникнути упокорень, поразок, шибениць і даремного страждання. Я знов волю народу свого та знай звергався до нього за підтверджеппями, хотів ще й ще раз почути голос його, бажання найсокровенніше.

Вороги не простять нам нашого возз'єднання, всіляко пробуватимуть розірвати його, коли ж пересвідчаться, що судилася цьому возз'єднанню вічність, то спробують споганити і зганьбити мою пам'ять, сплюгавити найвище діло моого життя. Я хотів би поглянути на тих правищуків поганих, які будь-що домагатимуться моїх виправдань перед історією. Чому вважають, ніби історія палежить тільки їм і їхнім часам, а нам не належить зовсім? Звідки таке право і хто його дав? Посилатимуться на те й на се, козирятимуть своєю вірністю національним ідеалам, вигаданим ними самими для власного втішання.

Хіба од тої чи іншої вірності залежить істрипа?

Виграєш битву, а треба вигравати майбуття... Я питав про майбуття народу свого вже по перших перемогах своїх під Жовтими Водами і Корсунем, питав своїх побратимів, старшин і простих козаків, священиків і високих ієреїв київських, пастухів і орачів, броварників і будників, питав удовицю і сироту бездомного, питав у гетьманських покоях і в простій хаті, на шляхах безкінечних і в церквах, у книгах і в посланнях. Єдине, чого мені не стачало, чого я не зміг породити,— це великих імен, які ствердили б сотворене мною. Думи були безіменні, пісні безіменні, як і плачі, зойки, та й мужність. Одна лиш Маруся Чураївна, та й та, мовляв, співала не про Хмеля, а про свого Гриця. Легендарна Маруся, і легендарне мое помилування її од смерті. Нашадки ніяк не можуть втямити, що в мій час весь народ злився в єдиному імені. Відсутність імен не завжди свідчить про відсутність таланту. Талановитістю дихав увесь народ, молодий, заваятий, повний сил і великих сподівань. Греки колись теж були такі. Коли ж почали западати, тоді народили Гомера. Народ, лякаючись, що згине пам'ять його, мерцій виставляє наперед великого співця. Може, так стається, що вмираючі суспільства останнім зусиллям народжують геніїв, бо геніальності для всіх уже не стачає?

В мій час геніальністю дихав увесь народ український. Він скріпив і збільшив російське царство свою добровільною влуковою в такім часі, коли в цім самім ще все було молоде й виходило з

сумпих часів, коли дух його був у многоголосості, яку мав призбирувати дбайливо і чесно хтось одип, уповноважений тим народом, і був то гетьман Богдан Хмельницький.

Вже коли отримав од царя московського лист про згоду приїхати народ мій під свою руку і мчав з-під самого Жванця через заспіжену Україну до Чигирина, щоб зустріти урочисте царське посольство, знов питав народ свій, і лицарям його найчеснішим, запорожцям на Січ послав з нарочним своїм посланцем на розстайних княжах листа, в такий сенс писаного:

«Мостиший пале отамане кошовий во Військом Низовим Запорозьким, до мене вельми зичливі панове і братти!

Відпускаємо до вас Військо ваше Низове Запорозьке, яке ви минулого літа на бажання наше ку потребі воспій проти пеприятелів поляків до нас прислали, і, за прислаппя опого вельми дякуючи вашому милостивому панству, наперед про таку ж неодмінну приянсь просимо.

Зважаючи на те, що по сей час од вашої милості панства не маєм респонсу па лист наш ще минулого літа до ваших милостей писаний про потрібну нам протекцію від пресвітлого і великороджавного московського монарха, виправляемо до вас при війську вашім нарочного посланця і вельми хочемо, абисте ваші милості панство, досконало того листа нашого арозумівши, доскопалу й ретельну на оний через того ж посланця нашого без гаяння учинили відповідь і дали пораду нам. Адже ми яко махину війни з поляками зачипали не без волі і поради вашої, брати наші, так і сього пе меншого діла о протекції загаданій московській без вашого зізвolenня й поради чинити не хочемо. Ми вже послали за порадою нашої старшини до його царської пресвітлої величності й самодержця всеросійського нашу одозву, та без відома й зізволення вашого завершувати того діла не будемо. Отож маєте за обов'язок, ваші милості панство, без найменшого відкладання училити ретельну на перше просторе наше писання відповідь. Сього ми пильно й повторно жадаємо і вас же поручаемо па сохраниння господу-богу.

З Чигирина, 26 декабря 1653 року.

Зиновій-Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького і народу українського.

Посилаємо вам, браття наше, через цього ж нашого посланця гостинця, тисячу битих талярів, і просимо від серця їх прийняти».

На той лист свій отримав я таку відповідь письмову од усього низового козацтва:

«Ясновельможний папе Зиновію Хмельницький, гетьмане Війська Запорозького і всієї України, брате й добродію наш!

На лист ваш гетьманський просторий, минулого літа до нас писаний, не вчинили ми відповіді аж досі через те, що твоя гетьманська милість з усім військом козацьким зоставалася ціле літо в Польщі і на Поділлі під Жванцем. В чим просимо вельми вибачення у вашої гетьманської милості. А тепер, на згаданий лист

ваш гетьманський відповідаючи, висловлюємо, що ми олій цілковито зрозуміли, і не лише з листа того пізнали, а яспо бачимо пласцими очима, що вже нам з шляхтою, як з тою змією, що має відсічений кимось хвіст, уже піяк не дійти до колишньої дружби. Адже вони, всьому злу й війні будучи початком і причиною, бачачи, як у коропі, так і в Україні панії після шестилітіх битов попелища з людських поселень і безліч кісток людських на полях розкиданих, пітрохи не хочуть зм'якшити свого серця і, забувши про свою гнівну до нас заваятість, прийти до колишньої нашої приязні і згоди зі ствердженням давніх наших прав і свобод. Тож і ми не радимо вашій гетьманській милості допоминатися більшої, ніж є па сей час, їхньої приязні, і признаємо за слушний ваш задум уdatися й бути зо всім пародом україпським, по обох боках Дніпра будучим, під протекцію пай великороджавпішого і пайпресвітлішого монарха російського, і дамо вам нашу войськову пораду, щоби того діла не позоставляли і оное кончили па якнайкращу користь вітчизні нашій українській і всього Війська Запорозького. Як писатимете пакти, то звольте, ваша гетьманська милість, самі ретельно додивлятися, щоби не було в них чогось зайного і вітчизні нашій шкідливого, а предковічним правам і вольностям нашим супротивного і пекорисного. Відємо папевне, що найвеликороджавпішій і найсвітліший монарх і самодержець російський, яко цар православний, прийме нас охоче і ласкаво під свою міцну протекцію, яко отець чадолюбивий синів своїх, в тім же православ'ї святім востаючих, жодних од нас не потребуючи данин і платежів річних до своєї монаршої казни, окрім того, аби ми по своїй спромозі па його монаршу військову службу були готові проти його монарших пеприятелів. Бо недавно, па минулу Пилипівку, одип московський придворний царський Микита Харлампієв, ідучи до Криму викуповувати з неволі бусурманської своїх кревінх, був тут па Січі Запорозькій і викупив у пас за дев'ятсот золотих трьох татарипів, то сей дворянин чув од багатьох своїх близьких до царської величності прпбічних князів і бояр, що його царська пресвітла величність зело благоволить і від усєї душі бажає нас, Військо Запорозьке, а усім пародом україпським в своему монаршому союзі й протекції, тільки не хоче нас о тім авістити, щоби не дати від себе панам-шляхті слушної причини розірвати з ними випішпій мир. Радимо, отож, ми, все Військо Низове Запорозьке, твоїй яспій гетьманській милості, аби того потріблого ліда не занехаювали і оное на користь усіх пас і вітчизни нашої якнайлучче влаштовували й докіпчуvali, достосовуючись до того давпього прислів'я: роби кревпо, а ходи певно. Остерігатися слід також, аби неприятелі, провідавши, не вчинили через свої хитрощі якоєсь перепони. Дякуємо при сьому всьми твоїй яспій гетьманській милості за гостинець, тисячу талярів битих, пам, війську, присланих, і відслугувати тес при всяких оказіях облігуюмось. А на тепер і на всякчас зичимо щиро вашій

гетьманській милості з усім військом і Україною, вітчизною нашою, многолітнього доброго здоров'я і щасливого уживати в усьому поводженні. Писано в Січі Запорозькій, генваря 3-го, року 1654-го».

Ось яку заруку отримав я, виришаючи з Чигирина до Переяслава, де скликав раду всього народу нашого для стрічі царського посольства з боярином Бутурліним, дворянами Алфер'євим і Лопухіним і духовенством. До Бутурліна ще в Путівль послав я Богула з-під Жванця, аби передав посольству, що визначив я місцем спікання Переяслав і доручив провести їх туди, сам же я неодмінно прибуду де них попри всі перешкоди.

Я вибрав Переяслав. Знов не Київ, бо по смерті Петра Могили не було там сиріязнепих з козаками ісреїв, але й не Чигирин, якому так і не надав належної маєстатичності. Я не встиг на будувати соборів і палаців у Чигирині (їх буде історія століттями й тисячоліттями), часу мені не стачило на кам'яне зижданство, так і вмру в глині з соломою. Тільки мурована церковця моя в Субетові згодом стане ввірцем для всієї України, і вже інший гетьман кинеться до каменя, сподіваючись знайти в ньому бессмертя, та знайде лише прокляття, бо навіть камінь, виходить, не рятує від зрадливості. Я ж бессмертний і в глині, як Адам, а коли треба було довершити найвищу справу свого життя, то вибрав Переяслав з його древніми соборами і з його славою предковічиною, яку хотів перейняті у Києва самого.

Може, колись і перейме! Пройде крізь віки, прогримить, і утверджиться, і оновиться величими будівлями з каменю найдорожчого, принесеного нашадками тих, хто колись заприсягався тут у вічній дружбі й братерстві.

Я не кваплюся, я терплячий, позаду в мене віки многі, а попереду — ще численніші.

Тоді ж я не дозволяв собі щонайменшої прогайки, я сам вибрав собі долю, яка не дас спочилку, наглить, жепе й вимагає. Я не скаржився. Струни на кобзі рвуться не тоді, коли на них грають, а коли кобза вкривається пилом.

З-під Жванця, повертаючись з походу затяжливого, поїхав я па Гусятин, Межибож, Літин, Вінницю, Животів, Ставище, Білу Церкву, Стеблів, Корсунь. З Корсуня відписав Бутурліну, що повертається до Чигирина задля деяких справ військових, звідки вже поспішу до їхніх милостей у Переяслав, тенер же радуєсь, почувши про милостиву ласку його царської величності, що нас під крила свої, в милостиве жалуваннє заволив ирийніти.

На багату кутю приїхав увечері 24 пруддя до Чигирина, звідки виправив ще одного листа до Бутурліна, тим часом готовуючись прийняти двох царських послів Стрешнева і Бредіхіна, які чекали мене з походу вже за три місяці, бо не нускав до себе під Жванець їх, аби не провідали завчасно про мій союз з Москвою хан і король.

Велика місія московська тим часом після різдва прибула до Прилук, де стрічав її сам полковник Воронченко, стріляючи з гармат, в церквах били дзвони, священики вийшли з процесію, приймало місію всякою стравою і всім потрібним для людей і коней.

Далі їхали через Галицю, Биків, Басань і Війтівці, де заночували востаннє перед Переяславом, і напередодні Нового року поспіли до Переяслава.

За п'ять верст перед містом зустрів Бутурліна з товаришами полковник Переяславський Тетеря, а з ним сотників, отаманів, козаків шістсот а чи й більше — з хоругвою, сурмами і бублами. Перед місією старшини засіли з коней і Тетеря, виказуючи свою едукованість, виголосив таку промову:

— Благовірний боярине благовірного царя й іншіланове! Радісно приймасмо ваш щасливий прихід. Давно вже горіло серце наше, тішачись євіткою, що йдете до нас, сповняючи царську обітницю прийняття православнє і преславнє Військо Запорозьке під велику руку великороджавного восточного царя. Ось тому і я, найменший серед рабів сих того ж Війська Запорозького, маючи уряд в богоспасаємім городі Переяславі від богоданого нам гетьмана Зиновія Кмельницького, вийшовши па стрічу до вас, радісний віддаю благородству вашому і нивжий поклон з усім військом, що в сім городі пробуває. А на відоочинок від труду подорожньогозвійти до господ міста Переяславського пильно вас прошу.

Перед брамою Переяслава шпалерами стояли козаки й стріляли з мушкетів на салют. Тоді вийшов з духовенством протопоп Григорій, кросячи місію освяченою водою під радісний гук всенародного множества — козаків, жон, дітей. Бутурлін і товариші його поцілювали хреста й образи, і протопоп Григорій сказав їм орацію.

Я не зупів на стрічу Бутурліна у Переяславі, бо по Дніпру йшла шуга і незмога було переправитися, так що довелося засісти у Домонтові. Прибув я до Переяслава тільки падвечір шостого дня нового року, а другого дня поз'їздилися всі полковники і старшини. Увечері сьомого відвідав я з Виговським і Тетерем Бутурліна в його помешканню, сказав бояринові, що завтра зранів скликати раду велику, щоб учинити государю віру. Сказав я послові царському так:

— Милость божа над нами — як колись за великого князя Володимира, так і тепер: сродник його цар Олексій обдарував ласкою своєю отчизну свою Київ і всю Україну. Як орел покриває гніадо своє, так і він зволив прийнятти нас під свою високу руку. Ми раді його царській величності широко, всією душою служити і голови свої покладати йому на мпологолітнє здоровле.

Восьмого січня в домі гетьманськім моїм була в мене тайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами, і полковники, судді, осавули під царську високу руку добровільно підклопилися.

Після ради рапкової по обіді бито в барабані годину, щоб народ збирався на ринок послухати, що має бути. Зібралася велика сила козацтва і всякого чипу людей, зроблено великий круг для гетьмана і полковицьків, я вийшов у той круг з суддями, осавулами, писарем і всіма полковниками, і військовий осавул Федір Коробка гукнув, аби всі мовчали.

Коли всі втихли, я мовив до пароду:

— Панове полковники, осавули, сотники, і все Військо Запорозьке, і всі православні християни! Відомо нам усім, як нас бог свободив з рук ворогів, що гоніння завдають церкві божій і кривдять усе християнство нашого восточного православія. Шість років живемо ми в нашій землі без господаря — в безнастаних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами нашими, що міряться знищити церкву божу, аби ім'я руське ай згадувалося в землі пашій. Вельми се нам усім докучило, і бачимо, що незмога нам далі жити без царя. Тому цині зібрали ми явну раду всьому пародові, абисте вибрали собі господаря з чотирьох, котрого хочете. Перший — цар турецький, багато разів схиляв він нас через послів своїх під свою владу. Другий — хан кримський. Третій — король польський: коли того захочемо, він ще й тепер нас може прийняти до давньої ласки. Четвертий — православний государ Великої Росії, якого ми вже шість літ безнастанно собі випрохувамо. Вибираєте, котрого хочете! Турецький цар бусурман. Всім вам відомо, яку біду терпить наша братія — православні греки — і в якім вони утиску від невір. Кримський хан теж бусурман, поневолі взявши його в приятелі, які пезносні біди ми перетерпіли! А яка неволя, яке пещадле пролиття християнської крові і утиск були від панів польських, того пікому з вас не треба оповідати: всі ви самі знаєте, що за краще вважали вони ренданя і пса, піж християнина — брата пашого. Православний же великий государ, цар восточний — одного з нами грецького закону, ми з православними Великої Росії одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Сей великий християнський государ змилувався над пезносними кривдами православної церкви нашої України. Не злегковаживши безнастаних паших шестилітніх благань, він прихилив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас своїх великих близких людей з царською ласкою. Коли ми тепер його щиро полюбим, то, крім його великої руки, не знайдемо благотишнішого пристановища. А коли хто з нами в тім не згоден, тепер куди хоче — вільна дорога!

По сій мові моїй увесь народ закричав:

— Волимо під кріпкою рукою царя восточного православного в пашій благочестивій вірі помирати, піж пепависникові Христостому — поганинові дістатися!

Тоді Тетеря, обходячи всіх в кругу, питався на всі боки:

— Чи всі так призволяєте?

Рік увесь народ:

— Всі однодушно!

Тоді я сказав:

— Нехай так і буде! Нехай господь укріпить під царською кріпкою рукою.

За мною народ увесь закричав одподуппо:

— Боже, утверди! Боже, укрепи, аби всі ми павіки єдині були!

Рада Переяславська!

З старшинами, з пародом усім прийшли ми до послів московських, аби сповістити їх про раду всесаціонну, Бутурлін на сю вість одмовив, що має царську грамоту гетьманові і всьому військові, передав ту грамоту мені, я ж, прийнявши з радістю, поцілував, зламав печаті й передав грамоту Виговському, щоб прочитав голосно при всіх людях. Після того сказано було всі властиві слова, Бутурлін проголосив промову, за яку ми подякували йому, як годилося, і я, взявши боярина з товаришами до карети, поїхав до соборної церкви Успенія. Московське духовенство — архімандрит Казанського собору Прохор, протопоп Андріян, попи й диякони з царським образом Спаса пройшли процесією по перед нас.

Переяславський протопоп Григорій з духовенством стріли мене з боярами па церковнім ганку з хрестами й кадилами, виспівуючи «Буди ім'я господне благословленно».

В церкві Успення училив я з старшиною присягу охотпо і з нацією тихомир'я і всякого добра, що бути нам з землями і городами під государевою високою рукою навіки певідступно, боярин Бутурлін з свого боку проголосив під клятвою монарше слово й запевнення, що він, пресвітлий російський монарх, триматиме Малу Росію з усім Запорозьким Військом у своїй протекції при непорушному збереженні старовинних її прав та вольностей і боронитиме та допомагатиме їй від усіх ворогів і наступів своїми військами і скарбами, і було в церкві всенародне множество мужської й жіночої статі, і від многої радості плакали.

Чисті й чесні були ті слізози.

Вітер свободи прошумів над моїм народом, може, вперше під Жовтими Водами, а тут, на раді в Переяславі, став мій народ собою, став нацією, історією.

Остання моя ніч у Переяславі була вся в зорях. Спіги тихо біліли, безмежна твердь пебесна аливалася з твердю земпою, так піби могутня рука всесвіту прихилила пебеса і зорі сяють у тебе пад голововою, мов золоті яблука в саду Гесперид. Таїна, пророцтво, безоднія вічності, яка нагадує тобі про малість і безсилля, та водночас і підіймає душу на крилах пеземпіх. Коли поля незасіяні і вкриті спігами, і далина відкривається безкінечна, і земля альвається з небом у тиші й гармонії, то стойш серед цього дива, мов мале дитя, і в серці тоска і радість, потрясіння великі з мищулого й будущини, полки па шляхах, кров і вогонь, і падії, безсмертні падії.

Всесвіт глянув на мою землю золотими очима зірок, і вони вже не жахали мене, як колись у години безсила і розpacу.

24 січня попрощався я з Бутурліним, насухо, без обідів і бенкетів, аби не тикали в вічі алі пашадки — мовляв, у горілці втопив волю й незалежність свою, і того ж дня виїхав до Чигирица. Бутурлін, розіславши в полки з словом царським своїх стольників і дворян, теж того дня вирушив з Переяслава, щоб прибути до Києва і проголосити велику вісті про возз'єднання піордів наших у сьому праслов'янському городі, де вперше думка ся зродилася й пролунала.

У супровід Бутурліну дав я київського наказного полковника Дворецького і полк ковацький. Двічі заночувавши в дорозі, 26 січня прибули вони до Києва, під'їхавши до города з лівого боку. Стріли їх київські сотники з тисячею коваків під дев'ятьма хоругвами, коли ж перебралися через Дніпро і наблизилися до городового валу, то за півтори верстви від Золотих воріт виїхала ім на повітання депутатія київського духовництва: митрополит Сильвестр Косов з владикою чернігівським Зосимою і печерським архімандритом Тризибою, з монастирськими ігуменами й намісниками.

Митрополит, хоч який був неприхильний до справи нашої великії, все ж мав сповісти свій обов'язок найвищого пастыря народу українського, отож вийшов зного візка і проголосив перед посольством промову вже ніби й не від себе самого, а від усього народу нашого:

— Коли приходите від христолюбивого царя — від православного православні царські мужі, бажаючи відвідати благочестиве наслідство старинних великих князів руських,

коли приходите до престолу першого благочестивого російського князя,—

виходимо вам в зустріч,

і цілую вас в лиці моїм благочестивий Володимир, великий князь руський;

цілую вас святий апостол Андрій Первозваний, що провіщав великій славі божій на сім місці просіяти — яка тепер, з приходом вашим, щасливо нині оновлюється;

цілують началоположники общого життя Антоній і Феодосій і всі преподобні, що віддали літа й життя своє в печерах сих;

цилусмо в Христі і ми з усім освященим собором благодієваше,

цилуючи, з любов'ю кличено:

увійдіть у дім бога нашого,

в перший осідок благочестя руського, аби приходом вашим оновилось, як орлана юність, насліддє благочестивих князів руських.

Як орліна юність...

Зоауля літала над ним, куючи,
Коники іржали, його везучі,
Колеса скрипіли, під піни котючісь,
Служкочкі плакали, за ним ідучі!

Вершники чорні полетять на всі усюди. Народ кипеться до Чигирина. Хто міг їхати, йти, хто не міг, того везтимуть. Старі, пем'чні, каліки. Жінки на останнім місяці. Діти.

Земля оголиться, і стане видно, хто є хто. Народ ридатимо, полковники вдаватимуть тугу. Для них герой — дошки живий, мертвий одразу стає тягарем.

Спека й задуха стоятимуть такі, що здаватиметься людям, ніби вони всі мертві. Дерева, трави, штахи, звірі, земля — все вмерло. Страх повисне над усіма замість неба. Як же так? Смерть і бессмертя несумісні. Борони боже смерті на пана гетьмана, бо всякий чоловік смертен — і без того не може бути. Не міг їхній гетьман умерти, вони не могли в це повірити і не хотіли, бунтувалися, обурювалися, святотатствуvalи, посилаючи хулу самому богу. Відчайдій погук в глибину долі й усього світу. Часи змішалися й переплутались, все переплуталося.

З висоти своєї смерті бачитиму я мішанину голів чупранівих чоловічих, жіночих, дитячих, вони так тісно збиті докупи, що по них можна йти, як по дорозі або по полю. Всі плакатимуть: і ті, хто зінав чому, і ті, хто й не зінав.

І тоді з'явиться мій Самійло з Орка, віднайде свою тілесність, втрачену, вдавалося, вже навіки, і скаже їм слово про їхнього гетьмана, яке він уже проголосив мені, з'явившись духом в покої, де я лежу *in extremis*:

«Ласкаві пані полковники, та вся старшина з усім товариством Запорозького Війська, та вся Українська Річ П'єсполита!

Хоч життя і смерть від початку світу присуджені волею все-могутньою, висловленою нашим предкам найвищим законом: «Живіту і наможжуйтесь», «земля ви та в землю авайдете», однакче, не зважаючи на це, смерть людини наповняє серця живучих нестримним і непоборним смутком. Судилося нарешті й нам по ми-нулих веселих днях чути сумле голосіння і потоками слів заливати лиця свої, бачачи, що гетьмана Богдана Хмельницького, котрого справді бог дав пам за полководця, поразила невблаганна смерть і що тут на матах відбирає він наші останні прислуги.

Умер наш лицарський полководець, лишивши по собі безсмертну славу, той, від мудрості якого не тільки ми, його підручні, але й уся Українська Річ Посполита сподівалися довгих літ щасливого життя й розкішту! Умер той, якому правиця всемогутнього подавала скрізь швидку поміч, коли вів із вашими милостями, ласкавим панством, праведно ополчувався за вольності й давні права на братів і заразом наших ворогів — польських савроматів! Умер той, від чиїх гарматних і мушкетних громів тряслася, пе тільки ясновітла Сарматія давніх вандалів і береги бурхливого Евксинопонту з їх кріпостями й замками (передовсім у війні 1621 року, що довго й щасливо велася під Хотином між польською короною й оттоманським царем Османом при помочі ко-заків, нашої братії), але й дрижали самі стіни Царгорода, окурені димом козацьких рушниць! Умер, нарешті, той, чиїми зусиллями оживлеші, може, раз назавжди давні українські права й вольності. Не час мепі малювати й виставляти заслуги лицарських діл, якими ви славно завдали себе з сим полководцем, богом вам даним, гетьманом Хмельницьким, успішно й хоробро борючись за давні права і свободи, потоптані й висміяні поляками, пашими братами; пе йшли ви слідами стародавніх помічників Александра Великого Македонського, своїх предків слов'ян, так само скіфів, кімбрів і хозарів. Хай говорять людською мовою про вашу лицарську хоробрість поля і долини, вертепи й гори, замки й гарматні паші; хай сповістять, з якою хоробрістю і геройською відвагою стояли ви за свої вольності проти неприятелів і нашої сармато-польської братії, до чого простували й чим завдали себе, при всесильній божій помочі, па Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявою, Збаражем, Зборовом, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом, Замостям, Нестерваром і Баром, під Кам'япцем па Поділлі, Батогом, Охматовим і па інших місцях, яких не можу перечислити.

До тебе звертаю я марне слово, паш улюблений полководче, давній український Одоакре¹, славний Скандербегу, гетьмане всього славного Запорозького Війська та всієї козако-руської України, Хмельницький Богдане! До тебе промовляю, хоч ти тепер непорушно мовчи лежиш між чотирма могильними дошками; до тебе, чийого владного слова ми, в числі сто тисяч, недавно слухали й були готові па кожне кивлення головою! Чому так швидко перемінivся ти в безмовного Гарпократа²? Краще йди слідами пімого Агіса³! Промов до нас і навчи, як жити й поводи-

¹ Одоакр (умер 493 р. н. е.) — король герулів, вождь армії германців, що була відслужбі в Західноримській імперії. В 476 р. позбавив трону останнього римського імператора Ромула Августа і проголосив себе королем Італії. В 489 р. покованій королем остготів Теодоріхом, убитий Теодоріхом на уцті в Равенні.

² Гарпократ — грецька транскрипція одного з епітетів єгипетського бога сонця Гора. Він зображувався з дитячою кісткою на голові і пальцем правої руки в роті — ознаки дитяства. Греки не зрозуміли цього умовного знаку і зробили з Гарпократа бога мовчання.

³ Агіс — син спартанського царя (IV ст. до н. е.).

тися з другами й підрогами, що пас оточують. Німій із уродженням Agis урятував виразною пересторогою свого батька царя від убивства; ти ж, красномовний від уродження, промов і охорони нас, щоб не побідили її пе погубили наші вороги; розірви хоч на малий час кайдани смерті й промов до пас ласкаве та добре слово на дорогу нашого далішого життя, наш хоробрий і улюбленний гетьмане! Коли ж, піддаючись смертному засудові, не можеш виповнити бажання живих, то бодай там, біля трону все-вишнього, де ми сподіваємося тебе, випроси, щоб всемогутній дав нам по твоїм відході щасливе життя та зберіг нашу батьківщину від ворогів у цілості й мирові. А ми, мешканці землі, складаємо від себе урочисту обіцянку, що молитимемо всевишнього, щоб разом із своїми вибранцями аробив тебе учасником безмежної хвали».

Будучи в здоровім розсудку, твердій пам'яті й розумі, як знайшли свідки по моїх словах, жестах і поведінці, і вважаючи, що немає нічого певшшого, як смерть, і більш непевного, як день і година її приходу, і не бажаючи покинути сей світ, не сказавши всього, що про нього думаю, я заліг у гетьманських покоях *in extremis* і веду сю сповідь свого життя, нічого пе втаючи, тримаючись в усьому істини. Коли істину не завжди можна захистити, то завжди є змога за неї вмерти. Часто я рятувався в словах і в посланнях до можних світу сього, і в гетьманських ушіверсалах, і в мові до людей. Не почуті будете в многоглаголаші. Як то казано колись: *aliud in ore, aliud in corde* — що іншого в словах, що іншого в серці. Тепер можу втішитися, бо слово і серце али-ліся в моєму вмиранні.

Полковники гравуться коло мого ложа смертного. Ходять по помосту, великі, обурливо здорові, байдужі, стукотять-грюкотять, як кобиляча голова в казці. Яка марнота. Я вмираю, а полковники в сусідній світлиці грають у підкидного. «Ходи, Йавап! Чим ти криєш? Чирва ж козир! Не виставляй карт: у тебе ж самі карасики! Не буду дивитись, нехай козириться!» Гра в підкидного. Все життя — в підкидного. Накидають, обкидають, закидають. Паскаль сказав: чоловік грає в карти, щоб пе лишатись чаодинці з собою. А воли грають, аби показати мені, які живі. Зазирають до мого покою. Дивляться, як умираю, чи ще пе вмер. Завжди любили дивитися, як страждає плоть, бо страждання душі для них недоступні й незнані. Тільки смерть знає все. Тепер я можу судити про своїх спадкоємців, бачу їх пагими перед судом вічності, жалюгідними й пездарними. Кому передати владу? І як її передавати, коли сам отримав в рук пароду цілого? Володарі смерті, але добро суспільства бессмертне, як мовив Тацит в «Аппалах»: «*Principes mortales, rem publicam aeternam esse*».

До чого доведуть мої найближчі наступники велике діло, яке я розпочав? Тільки до занепаду й запрошащена цілковитого. В моїх словах багато гіркоти, але немає несправедливості. Всіх їх я підняв а невідомості, возвісив, а що отримав навзамін? Погорду,

неправедливість і помсту навіть по смерті. Мститися людині — це ще може бути прощено, а справі великих — то вже злочин і підлість перед людьми й богом.

Що більше мепі вечоріє, то більше розвидняється.

«Ще вогонь многокровної і многоплачевої війни мої запалений і через вісім літ сильно палаючий і Україну з короною польською в расп'ї сущу зело сідавший не погаснув. Ще трупи людські на лядських і українських полях, бранним оружжям постлані, до кінця не зотліли, ще земля по многих горизонтах кровію людською обагрепна, дощовими краплями не змита, ще очерети, від трупів чоловіцьких просмерділі, не повернулися до первовутнього чистого й невредительського естества свого, ще у матерів по силах і в жон по мужах і інших кревних своїх, оружжям воєспілим умерщвленіх, від сліз не висохли зіпці, ще ні Україна від поляків, пі поляки від України не могли в домах своїх милій з покревними своїми компанії ужити, а чи солодким сном заснути, ані вожделеного покою певними бути: аж тут, на сій стороні Дніпра, од Переяслава і Полтави, з причини двох мужів, нового тоді гетьмана Виговського і Мартина Пушкаря, полковника полтавського, новий внутрішнього междоусіб'я і кроволиття великого вогонь, добра людські спалюючий і вкінець істребляючий, воспламеняється і свою на розоріння людське присмле силу».

Виговський став топтати велику Переяславську угоду, Пушкар спротивився.

Тоді топтався по моєму серцю Тетеря, тоді Брюховецький, Самойлович, Дорошенко, Мазепа. Хіба ж то не я він у перший свій реєстр аж кілька Мазеп: Черкаського полку сотні Лазаря Петровича Василько Мазепа, полку і сотні Білоцерківських Мирона Мазепа, Уманського полку сотні романівської Максима Мазепа, Калниницького полку сотні оментовської просто Мазепа, Полтавських полку і сотні Василько Мазепа, Миргородського полку сотні краснопільської Мазепа без імені.

Аби ж то знаття, в яких прізвищах вигніздюється зрада! Але прізвищ стільки, як і людей, і земпий круг дано тобі пройти між них із пими, бо й ти людина.

Після смерті я вже не зустрічаю людей. Отож мої помисли чисті, не скаламучені алобою, наговором, гіркотою і навіть — страшно сказати! — правою про те, чого не хотілося чути за життя. Тепер слух мій парешті очистився, не долинають до мене пі звойки, ні прокляття, пі клевета. За життя ми беремо за істину павіть почуте від тих, кого ми зневажаємо й пенавидимо, зате по смерті визволяємося від усього, що нам огидне.

Смерть приносить самотність? А може, ми приєднуємося до більшості? Бо хоч би як багато пароджувалося людей на землі, мертвих завжди буде більше.

Доброта не старіє, жорстокість не старіє, світ залишається вічно молодим, старіє й умирає тільки людина, і нічого немає пев-

шішого за смерть. Кажуть: там поєднуються душі, там в Єлісейських райських полях зустріеш шайдорожчих утрачених, бо любов щаслива навіть тоді, як безприютна і безпритульна. Яка омана! Вже як згасатиме остання іскра сонця в мені, постано переді мною лиць, яке я знов і любив живим і молодим, вічно молоде для мене, чисте і чесне, як її душа. І погляд сірих очей летить тепер з такої страшної далечини, що й не знати, чи долетить до мене, коли ж це станеться, то полине він далі, повз мене, і в ньому втома, і мука, і безоднія, якої вже мені не заповнити ніколи. І ніколи більше не засміститься мені сонце у зеленому листі...

А тоді після народилася востаннє в моїй душі, далека, як степи, і тужлива, як осінь у гаях. Вона йде від мене, і я йду за нею, догаплю й не можу паздогнати, ніколи, ніколи:

Ей, козаки, діти, друзі!
Пропу вас, добре дбайте:
Борошно засипайте,
До Загребельної могили прибувайте,
Мене, Хмельницького,
К собі на пораду ожидайте.

*KІНЕЦЬ
МОВІ МОЇЯ*

ПАВЕЛ АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНЫЙ

Я, БОГДАН (Ісповідь в славі)

Роман

Іздательство «Радянський письменник»

(На українському языку)

Редактор

В. Я. Г'янов

Художник

В. В. Машков

Художній редактор

Н. В. М'ясникова

Технічний редактор

О. К. Бишенико

Коректор С. І. Слабошевська

Інформ. бланк № 1371.

Здано на виробництво 14.10.82. Підписано до друку 17.01.83.
БФ 49002. Формат 60×90 $\frac{1}{4}$. Папір друкарський № 1. Залучана поза
гарнітура. Високий друк. 32,0 ум.-друк. арк., 32,38 ум. фарб.-відб.,
36,45 обл.-вид. арк. Тираж 115 000 пр. Зам. 2-354.
Ціна в окладі 2 крб. 60 к.

**«Радянський письменник»
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.**

**Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, вул. Донець-Захарієвського, 6/8.**

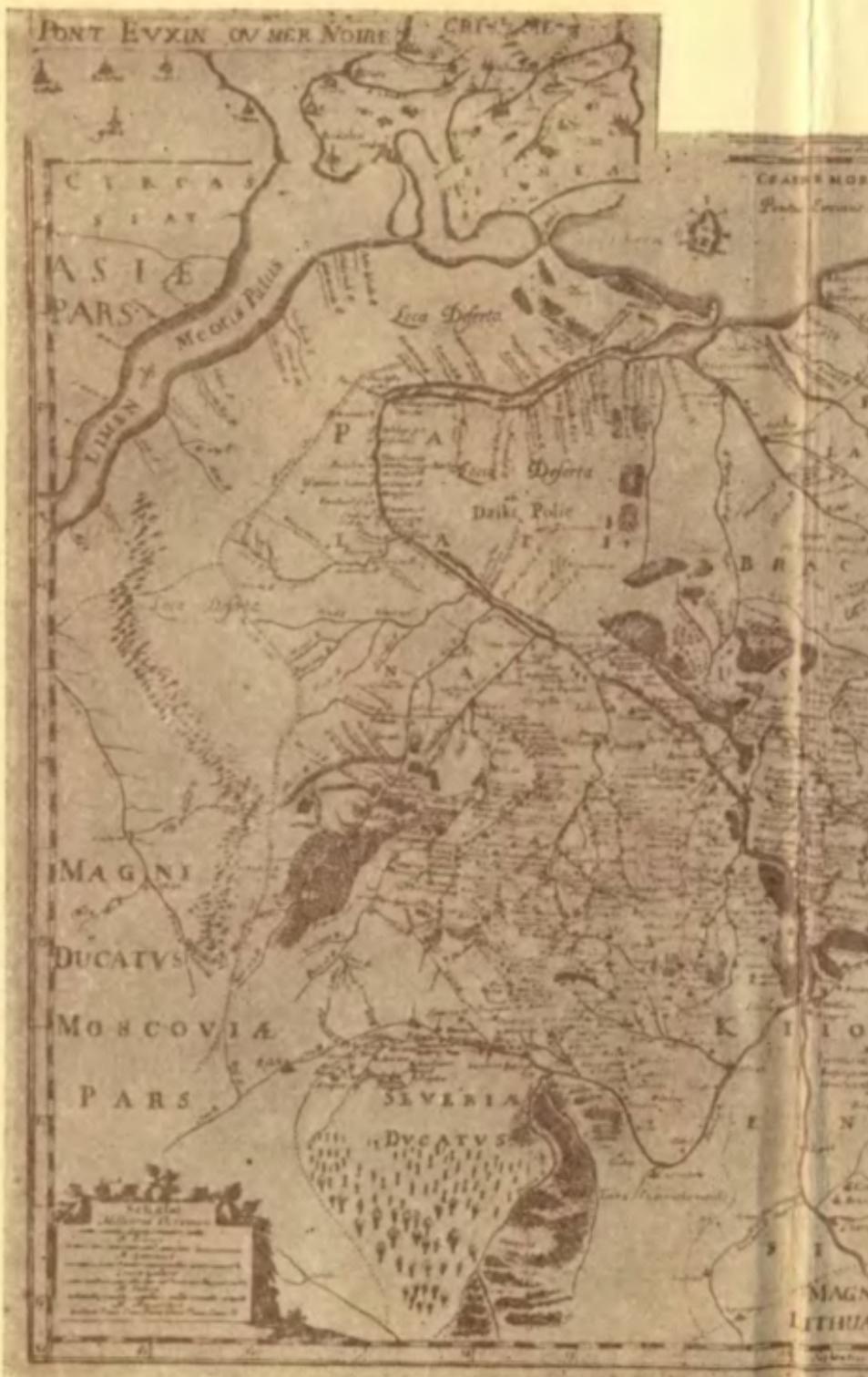
Загребельний П. А.

**3-14 Я, Богдан (Сповідь у славі) : Роман.— К.: Рад.
письменник, 1983.— 511 с.**

Історико-філософський роман про вождя українського народу
в його національно-визвольній війні 1648–1654 рр. написаний у формі
сповіді-меморіологу. У цьому всебічно охарактеризовано постаті
Богдана Хмельницького — як державного діяча, полководця, дипломата,
так і людини в усій складності життєвого шляху та особистості
вдачі.

**70303-031
3 M223(04)-83 26.83.4702590200**

У2

2 крб. 60 к.